

DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 13958

Radzimin Memorial Book

Sefer zikaron li-kehilat Radzimin

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Tashman

Original publication data

TITLE	Sefer zikaron li-kehilat Radzimin / ha-'orekh, Gershon Hel.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Hotsa'at Entsiklopedyah shel ha-galuyot, 1975.
DESCRIPT	389, 72 p., [1] leaf of plates : ill. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Radzimin. Radzimin (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Radzimin.
ADD'L NAME	Hel, Guerchon.
ADD'L TITLE	Livre du souvenir de la communauté Juive de Radzimin

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון לקהילת רדזימין

ספר זכרון
לקהילת רדזימין

העורך
גרשון הל

הוצאת "אנציקלופדיה של גלויות", ירושלים—תל-אביב

יולי 1975

תל-אביב

תמוז תשל"ה

חברי ועד הספר :

אלתר וורובל,	מיכאל קוסובר,
שלמה ז'ליכובסקי,	מרדכי קוסובר.
מרדכי יוניש,	שלום קוסובר,
שלמה פוטש,	

דפוס " מופת ", רחוב עין הקורא 6, תל-אביב
גלופות : צינקוגרפיה "אורית" בע"מ, תל-אביב

תוכן הענינים – אינהאלט

רדזימין לדורותיה

17	לקורות העיירה והקהילה / גרשון הל
22	סקירה כללית / מ.ק. וג.ה.
28	שושלת אדמו"רי רדזימין / גרשון הל
42	שלושה דורות רבנים / אריה כץ

סופרים ואמנים בני עירנו

47	יצחק בשביס־זינגר / ג.ה.
50	אליעזר ברגמן / ג.ה.
53	נטע־ירוחם ברלינר / ג.ה.
55	שלמה גילברט / ג.ה.
57	חיים נעמן / ג.ה.
58	שלום פוסטולסקי / ג.ה.

פרקי עבר, טיפוסים ודמויות

63	א ביסל זכרונות וועגן ראדזימין / יצחק באשעוויס־זינגער
65	דמויות מן העבר הרחוק / משה ברוך וגמן
69	"דאס פוילישע שטעטל" / אליעזר בערגמאן
76	ערב שבת אין ראדזימין / נטע־ירוחם בערלינער
80	אמאליק ראדזימין / משה ברוך אשמאן
89	מיינע זכרונות / אברהם סאלארזש
99	מעשים ואנשים בעיירה / חיים נעמן
100	"קבוצת פוסטולסקי" עולה ארצה / חיים נעמן
105	מיין געבוירן־שטעטל ראדזימין / נח צוקערמאן
112	בית־סבי — ר' הערש־בער יוניש / יצחק עמיקם
115	בית־אבי — זרח קמינסקי / נחמה יונגשטיין־קמינסקי
118	זכרונות וועגן מיין ברודער שלמה גילבערט / פנחס גילבערט
124	בית־סבי — ישראל ליבזר / נפתלי הערץ ליבזר
127	העיירה שלנו / פייגלה ורשבסקי־בן־צבי
128	יוסל חנה איטה'ס / משה ברוך אשמן
130	שמחה אין שטעטל / העלען מילגראם
132	אונדזערע מלמדים / גרשון הענדעל

137	רדזימינער לערער / שמואל ה. קושמיערסקי (שמיר)
145	ימי השתוללות אנטישמית / מרדכי קוסובר
147	שנות נעורי / שבתאי קליינברג
149	רחמנים בני רחמנים / חיים אייזנפיש
151	מאורעות הילדות בעירנו / מרים-לאה גינגולד-גרבוז
155	על חטא שחטאנו לפניך בירידה מן הארץ / גרשון הל

רדזימין שנת 1920

163	די פויליש-באלשוויסטישע מלחמה / שמעון קאנץ
167	די בלוטיקע קאמפן אין שטאט / רבקה קאסאווער
169	גורשנו ליאבלונגה / מרים-לאה גינגולד-גרבוז
171	אין יענע מלחמה טעג / פאלי פוטאש-ראדזינער

ארגונים ציוניים, תנועות נוער ומוסדות תרבות

177	ההסתדרות הציונית בעירנו / מיכאל קוסובר
181	"החלוץ" ופעלו / שלמה זליכובסקי
185	סניף "החלוץ" ובעיותיו / שלמה פוטש
188	קן "השומר-הצעיר" / דוד דמבסקי
193	"השומר-הלאומי" (הנוער הציוני) / שלום קוסובר
197	ברית-הצה"ר ובית"ר / ה. גרשון
202	רדזימינער יוגנט / מענדל גינגאלד
206	קיבוץ הכשרה "אחוה" ברדזימין / יצחק כספי-סרבניק
210	דער פראפעסיאנעלער פאריין און די קאמוניסטישע יוגנט / אלתר וורובעל
215	לראשונה בחירות דמוקרטיות לעיריה / שלמה פוטש
217	מקהלת הנוער / דוד ואלי דמבסקי
220	דראמאטישע קרייזן / שמואל הערש קושמיערסקי (שמיר)
225	יחיאל פיעניק — איש העליה השניה / ג.ה.

מוסדות צדקה וחסד, וארגונים מקצועיים

231	הסטרוקטורה הכלכלית בעירנו / מיכאל קוסובר
236	די טעטיקייט פון חברת "תומכי עניים" / משה-וועלוועל מילגראם

חורבן יהודי רדזימין

245	דער חורבן / מיכאל קאסאווער
264	חיסול גיטו רדזימין / מרדכי זילברשטיין
270	המחנה "איזאבלין" / מרדכי זילברשטיין
273	פורים אין געטא, לוויית / שלום קאסאווער

276	רדזימין — נתיב הבריחה לעבר הבוג / מרדכי קוסובר .
285	מיין טעטיקייט אויף דער ארישער זייט / אמילקא קאסאווער-ראזענצווייג .
281	אלי ראדזימינסקי — מגיבורי המרד בגיטו ורשה / ת.ל. ויינשטיין .
295	"אמילקה" לבית-קוסובר / ד"ר ראובן בן-שם
298	ספרות השואה על "אמילקה" / ג.ה.
299	לחמתי בשורות הפרטיזנים / מרדכי יוניש
312	איבערלעבענישן אויף דער ארישער זייט / שושנה שאפראן-גאלדשטיין
320	הרפתקאותי על הצד הארי / אסתר אופנהיים-פויאס
331	אחרי השואה לא רציתי לשוב ליהדות וליהודים / אסתר וסרשטיין .
336	די עפאפעיע פון מיין געראטעוועט טעכטערל / גרשון יאניש
349	אומפארגעסלעכער צער און ווייטיק / דוד קולאס — גייסט
352	אפילו דער בית-עולם איז מער נישטא / ד"ר חיים שאשקעס ז"ל
353	אחי — לייבל מקובר / רחל יוניש-פלדמן
354	על אלה אני בוכיה / אברהם-אהרן רדזינר ז"ל
361	ערשטער באריכט קיין ארץ-ישראל וועגן חורבן ראדזימין / שלום קאסאווער

ל ז כ ר נ ע ד ר י ם

375	יוצאי רדזימין בישראל שהלכו לעולמם / שלמה זליכובסקי
-----	--

ב ת פ ו צ ו ת

387	אגודת יוצאי רדזימין בצרפת / שלמה פוטש
-----	---

9—75	מדור בצרפתית
------	------------------------

דבר העורך

יהודי רדזימין הצטיינו בחוש סוציאלי ער ומפותח. לא בכדי היתה האגודה הראשונה של קהילת רדזימין אגודת „לינת-הצדק“, ולאחר מכן אגודת „ביקור חולים“, שדאגו לחולים העניים בעיר, סיפקו להם תרופות וטיפול רפואי וחברי האגודות לנו, בתורנות, אצל החולים העניים כדי לסעדם ולשרתם כאשר בני המשפחה כשלו מרוב עמל וטיפול בחולה משך שעות היום.

בדחילו ורחימו, בחרדת קודש, קיבלנו על עצמנו את המשימה להציב יד-וושם לקהילת רדזימין על ידי הוצאת ספר-יזכור. אי הסופר, המשורר והמקונן שיוכל להגיש ללב הקורא את תמצית הכאב על קהילתנו שנחרבה, כאשר אדמת אירופה רובה נעשתה גיא-הריגה לבית-ישראל? עשינו מה שעשינו בכוחותינו הדלים לכבודכם, אחינו-אחיותינו הקדושים והטהורים, בהתאם לאפשרויותינו. בוודאי שאין המלאכה מושלמת, ישנם ללא ספק ליקויים שקשה מאוד למנעם בהוצאת ספר מעין זה. מפאת ניתוק ממקורות ארכיוניים בעירית רדזימין ומגנזכים בבירת פולין, חסרים פרטים בעלי ערך לתולדות הקהילה, על ארגונים ואישים ועוד. לא היה לנו כל סיכוי להרכיב רשימה של קדושי עירנו שהתענו בגיטו ונשלחו למחנה ההשמדה טרבלינקי. יקירנו, מנכבדי יוצאי רדזימין ב-ישראל, אברהם-אהרן רדזינר ז"ל, עמל וטרח משך שנים והגיע לרישום של כאלף שמות בלבד, שהם כשליש מ-קהילת רדזימין שנכחדה. את רשימתו החלקית, כאמור, מסר בזמנו המנוח לרשות הזכרון לשואה ולגבורה, „יד ושם“ בירושלים. תודת כולנו נתונה לו ולזכרו על מפעל יחיד זה. מה שעשינו אנו עשינו למעלה מכוחותינו בהשגת החומר ובאיסוף מיסמכים להוצאת ספר זה.

יהא הספר מצבת-זכרון שניה לאחר חורשת קהי-לת רדזימין שנטענו ביער-הקדושים בהרי-יהודה בואכה ירושלים. אנו מדמים שעצי חורשת קהילת רדזימין

אייכם יהודי רדזימין? איכה נכחדה קהילה מעטירה ומפורסמת, חולית-חן ביהדות פולין המפוארת? אייכם יהודי עירנו, למדנים ובני-תורה, אנשים יראי שמים, פשו-טים ותמימים, חסידים ומשכילים, אורתודוקסים וציונים לארגוניהם, סוחרים ובעלי-המלאכה, מתפללי ה„שטיבלעך“ ומתפללי בית-המדרש וה„שול“ — מקום תפילתם של „עמך“, סוציאליסטים אתאיסטים שדבקו בחזון של עולם טוב יותר שיקום ויתכונן בעזרת הכוחות המתקדמים במדינת פולין, ובני האמונה הצרופה בשיבת-ציון? אייכם, היהודים מהרחוב „ההוא“ והיהודים מהרחוב „הזה“ — כפי שהגדרנו אז את אזורי-המגורים בעיירה? איפה אתם, השלמה'לעך והמשה'לעך, תינוקות דבית רבן, שנקטפתם באיבכם? ואתם הצאן מה חטאתם? בתוך נפשנו הגנו מטפחים אמונה מיסטית שהנכם קיימים באיזו צורה על-טבעית אי-שם, חרף העובדה שהמרצחים ההמוניים, שליחי האשמדאי הנאצי-הגרמני, דאגו לא להש-איר אפילו את הקברים על קורבנותיהם.

קהילה יהודית מפוארת היתה קהילת רדזימין, ממרכזי החסידות במדינת פולין. שמעה של שושלת אדמו"רי רדזימין, על מחוללה ומייסדה ר' יעקל-אריה גוטרמן זצ"ל, יצא בכל תפוצות ישראל; דרכה של ה„חצר“ ה-חסידיה הזאת הצטיינה לא בטיפוח גדולי-רוח, בני עליה רוחנית, השואפים לגדולות, אלא בסלילת דרך לגן-עדן לכל יהודי באשר הוא, ברחמים רבים, באהבה ובחמלה; בהיכלות האדמו"רים הרדזימינאים נתייחד מקום לחסי-דים משורה שניה ושלישית ולפשוטי-עם, אליהם ירד הרבי מהר קודשו.

רדזימין היתה מקום תורה ול„שיבה“ של הרבי נהרו נערים-בחורים מרחבי פולין. בין כותלי בית-המדרש של הרבי הרדזימינאי גדלו עליונים ולימים נתפרסמו כגדולי תורה ששמשם הולך לפניהם.

ובתפוצות חייבים גם תודה והערכה לאלתר וורובל ולרעיתו על שמדי שנה בשנה, ביום ה"יארצייט" לחיסול הגיטו ברדזימין, מארגנים את האזכרה באולם פומבי ב"תל-אביב, כששרידי קהילתנו מתייחדים עם זכרם של קדושינו המעונים.

גרשון הל

על ענפיהם המרקיעים ומתנשאים מול עיר הנצח והשלום של בירת מדינת-ישראל — כל אחד מהם הינו סמל נצחי לכל אחד מיהודי קהילתנו שבדרך יסורים ארוכה ומתע-תעת הוליך אותו השטן-המשחית-הגרמני-הנאצי עד ש-נפער לפניו פי-שואל במקום ההרג ההמוני.
שאו קינה והרימו קול נהי ואל דמי לנו!

★

נציין בהכרה ובתודה את כל אלה שעמלו וטרחו והושיטו יד להופעת הספר לזכר קהילת רדזימין. בראש וראשונה נתונה תודה לבני עירנו, שהעלו בכתב את פרקי-זכרונותיהם, או רשמו סקירות והערכה על מוסדות ואישים ואלה מופיעים בספר. יעמדו על התודה משה ברוך אשמן ושמואל הרש קושמיירסקי שציירו נופים מהווי רדזי-מין, וזאת לפי הזכרון. תודה מיוחדת לחברי ועד-הספר, ובעיקר לשלמה פוטש, אשר מאז עלייתו ארצה מפאריז, התמסר למטרה נעלה זו. וכן למשפחת לייבל מילגרם מפאריז, שסייעה במימון הספר. יוצאי רדזימין בישראל

א פארווארט פון רעדאקטאר

אין אלע יידישע תפוצות, די שיטה פון דעם חסידישן "הויף" איז געווען נישט פלעגן דווקא גרויסע רעליגיעזע גייסטער און קאנצערטרירן ארום זיך אן עליטע פון בכב"ד יקע לומדים מיט גרויסע גייסטיקע שטרעבונגען, נאר מיט בויען א וועג צום גן-עדן פאר יעדן ייד, און פארנע-מען זיך מיט אים מיט פיל רחמנות, מיט פיל ליבשאפט און דערבארעמדיקייט. אין די היכלות פון די ראדזימנער רביים איז געווען פלאץ פאר חסידים פון צווייטן און דריטן ראנג און פאר פשוטע פאלקס-יידן, און צו זיי איז דער רבי אראפ פון זיין אלימפוס.

ראדזימין איז געווען א תורה-צענטער און אין דער ישיבה פון רבין האבן געלערנט יינגלעך-בחורים פון גאנץ פוילן. צווישן די בית-המדרש ווענט פון ראדזימנער רבין זענען אויסגעוואקסן עילויים וועלכע זענען שפעטער בא-ווסט געווארן אלס גרויסע לומדים אין פארשידענע שטעט און שטעטלעך אין פוילן.

ראדזימנער יידן האבן זיך אויסגעצייכנט מיט אן אקטיוון געפיל פאר סאציאלער הילף פאר יעדן גויט-באדערפטן. די ערשטע געגרינדעטע חברה אין ראדזימין איז געווען אגודת "לינת הצדק", און שפעטער אגודת "בי-קור חולים", וועלכע האבן געזארגט פאר אַרעמע קראנקע יידן אין שטאט, צוגעשטעלט זיי רפואות און מעדיצינישע הילף. די מיטגלידער פון די חברהס האבן גענעכטיקט ביי די קראנקע אין שטוב, כדי זיי צו באדינען ביינאכט, ווען די משפחות פון די קראנקע האבן שוין נישט געהאט קיין כוח צוליבן ארומגיין ביי זייערע קראנקע אין די טאג שעהן.

מיט שרעק, ליבשאפט, יראת-הכבוד און מיט א הייליקן ציטער האבן מיר גענומען אויף זיך די מסייע צו פאראייביקן די ראדזימנער קהילה מיטן ארויסגעבן א יזכור-בוך. צי עקזיסטירט א שרייבער, א דיכטער א הספד-

וואו זענט איר ראדזימנער יידן? ווי אזוי איז פאר-ניכטערט געווארן א באווסטע קרוין-קהילה, א חנעוודיקע איינהייט אין פראכטפולן געוועזענעם פוילישן יידנטום? וואו זענען די יידן פון אונדזער שטאט, למדנים און בני-תורה, גאָטספּאַרכטיקע מענטשן, פשוטע און ערלעכע באשיידענע; חסידים און משכילים; ארטאדאקסן און ציו-ניסטן, ארגאניזירטע אין זייערע פארשידענע באוועגונגען; סוחרים און בעלי-מלאכה'ס, דאוונער אין די "שטיבלעך" און דאוונער אין בית-המדרש און אין דער שול — די תפילה-מקומות פון "עמך"? וואו זענען די סאציאליסטן און אטעאיסטן, דורכגעדרונגענע מיט דער שטרעבונג וועגן א בעסערער וועלט, וואס וועט אויפשטיין צוזאמען מיט דער הילף פון די פראגרעסיווע כוחות פון דער פוילישער באפעלקערונג, און די אלע ערלעך-גלויביקע אין שיבת-ציון? וואו זענט איר אַהינגעקומען, די יידן פון "יענער" גאס און פון "דער" גאס — ווי מען האט באצייכנט די ווין-ראיאנען אין שטאט?

וואו זענט איר, די שלמה'לעך און משה'לעך, וועלכע זענען אויסגעריסן געווארן אין אנהויב פון בליען און שפּראַצן? איר, יונגע קליינע שפּעסעלעך — וואס איז געווען אייער זינד? אין הארצן בויען מיר א מיסטיש גלויבן אז איר אלע עקזיסטירט נאָך ערגעץ-וואו אין וועל-כער עס איז איבערנאטירליכער פארם, טראץ דעם ביטער-לעכן פאקט אז די מאסן מערדער, די שליחים פון נאצי-דייטשן אשמדאי האבן באצייטנס געזארגט אז אפילו קיין קברים פון זייערע קרבנות זאלן נישט איבערבלייבן.

א פראכטפולע יידישע קהילה איז געווען די ראדזימי-נער קהילה, פון די צענטערס פון פוילישן חסידים. די דינאסטיע פון די ראדזימנער רביים, און ספעציעל דער גרינדער פון דער דאזיקער דינאסטיע, ר' יעקלע-אריה גוטערמאן זצ"ל, איז געווען באווסט אין גאנץ פוילן און

פון יהודה, אויפן וועג קיין ירושלים. די ביימער פון וואלד
לזכר "קהילת ראדזימין" און זייערע צווייגן, וואס וואקסן
אין דער הויך הינטער די הימלען פון דער אייביקע שטאט
און סימבאל פון דעם שלום-חלום — ירושלים — יעדער
צווייג און אפצווייג איז אן אייביקער אנדענק פאר יעדן
קדוש פון אונדזער אויסגעראטענער קהילה.
שאו קינה והרימו קול נחי ואל דמי לנו!

★

זאל דערביי אויסגעדריקט ווערן א דאנק אונדזערע
לאנדסלייט, וועלכע האבן זיך באמיט און געלייטעט פארן
דערשיינען פון דאזיקן בוך, איינשליסלעך די וועלכע האבן
געשריבן זכרונות, אפהאנדלונגען און איבערבליקן איבער
אינסטיטוציעס, ארגאניזאציעס און פערזענלעכקייטן פון
אונדזער געוועזענע קהילה. א דאנק קומט ספעציעל משה
ברוך אשמאן און שמואל-הערש קושמיערסקי (שמיר),
וועלכע האבן געצייכנט פארן בוך טיפן און היסטארישע
געביידעס פון ראדזימינער קהילה. א ספעציעלן דאנק דעם
חבר שלמה פאטאש, וואס זייט ער איז עולה געווען פון
פראנקרייך, האט ער זיך איבערגעגעבן דער מיסיע ארויס-
צוגעבן דאס יזכור-בוך, ווי אויך דער פאמיליע פון לייבל
מילגראם פון פאריז וואס האט געהאלפן מאטעריעל
פארעפנטלעכן דאס בוך.

די ראדזימינער לאנדסלייט אין ישראל און אין אויס-
לאנד דאנקען אויך דעם חבר אלתר וורובעל און זיין פרוי
פאר דעם, וואס יעדעס יאר אין יארצייט-טאג פון דער
ליקוידאציע פון ראדזימינער געטא ארגאניזירן זיי די
זוכרה אין אן עפענטלעכן זאל אין תל-אביב.
גרשון הל (הענדעל)

זאגער ער זאל קענען אריינדרינגען אין הארצן פון ליינער
בלויז מיט א טייל פון גרויסן ווייטיק צוליב דער פארניכ-
טונג פון אונדזער קהילה? מיר האבן געטון מיט אונדזערע
ארעמע כוחות דאס וואס מיר האבן געקענט טון פאר
אייער כבוד און פאר אייער אנדענק, ברידער און שוועס-
טער אונדזערע, קדושים און טהורים. מיר האבן געטון אלץ
וואס איז מעגלעך געווען מיט אונדזערע באגרענעצטע
מעגלעכקייטן. זיכער איז דאס דאזיקע יזכור-בוך נישט
קיין פולקאממע שאפונג, עס זענען זיכער פאראן אין בוך
געוויסע פעלער, וואס האבן ליידער נישט געקענט אויסגע-
מיטן ווערן ביים ארויסגעבן אזא בוך. צוליב די אוממעגלעכ-
קייטן אין די לעצטע יארן זיך צו פארבינדן מיטן ראדזימי-
נער מאגיסטראט און מיט ארכיוון און מוזיען אין ווארשע,
פעלן אין בוך פארשידענע וויכטיקע פרטים פון דער
געשיכטע פון ראדזימינער קהילה און וועגן געזעלשאפטן,
יחידים א. א. וו.

מיר האבן אפילו נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צונוי-
פשוטעלן א רשימה פון אלע קדושים וועלכע האבן זיך
געפיניקט אין ראדזימינער געטא און זענען דערנאך אומגע-
בראכט געווארן אין די גאז-קאמערן פון טרעבלינקא און
אין אנדערע ערטער. אונדזער טייערער פריינד אברהם-
אהרן ראדזינער ז"ל האט יארגלאנג געארבעט און צונוי-
פגעשטעלט לויטן זכרון א רשימה פון בערך טויזנט נעמען,
וואס איז בלויז א דריטל נפשות פון דער אומגעבראכטער
קהילה. מיר זענען אים דאנקבאר און דערמאנען מיט כבוד
זיין אנדענק פארן גרויסן אנשטרענג ביים צונויפשטעלן
די טיילווייזע רשימה פון די קדושים. די רשימה איז איבער-
געגעבן געווארן אין "יד ושם" אין ירושלים.

דאס יזכור-בוך איז א צווייטע מצבה, נאכן וועלדל
וואס מיר האבן געפלאנצט אין יער הקדושים אויף די בערג

רדזימין לדורותיה

גרשון הל

לקורות העיירה והקהילה

עברה הבעלות לידי האציל קרושבסקי. בשנים 62–1843, היינו משך 19 שנים, היה קיים ברדזימין מכון (סמינר) למורים בבתי הספר היסודיים. הסמינר הועבר לרדזימין מלויביץ'. לימים הפך בית-המכון למשרדי המחוז ("פובי-אט"). מעמד של עיר-מחוז הוענק לרדזימין בשנת 1867,

ומחצית מחוז סטאניסלאבוב צורפה למחוז ר-ין. בראשית המאה ה-19 גרו ברדזימין 3069 נפש ב-186 בתים, ופעלו בה בית-המשפט של מחוז סטאניסלאבוב, מועצת עיריה ותחנת דואר. כן פעלו בעיר בית-חרושת לסבון, מפעל לייצור שמנים, וחמש טחנות-רוח. באותה תקופה היו במקום גם ביח"ר לחרסינה (הייצור היה מהטיט המקומי) וביח"ר למקלות, אך שניהם חוסלו. ב-תקופה ההיא היתה רדזימין עיירה עניה, רחובותיה הלא סלולים התרכזו סביב שתי ככרות, ובתיה רובם ככולם בתי-עץ. במקום היה מחסור במים, היו ברדזימין 45 בא-רות בחצרות פרטיות והמים לא היו טובים.

העיירה צצה וצמחה בתוך יערות-עד שהשתרעו בכל הסביבה הקרובה והרחוקה עם אוכלוסיה קטנה שהתפרנסה ברובה מיערנות. בגלל שטחי היערות הגדולים והמרחקים בין הישובים היו תנאי הבטחון ברדזימין ובסביבתה ירודים מאוד; ומכאן מיחסים השם "רדזימין" לדברי אזהרה שחרת על אחד העצים במבואות העיירה, נוסע-עובר-אורח: "רֶאֶדְזֶעֶן אומינֶונְץ" (בפולנית: אני מייעץ לפסוח על המקום הזה...) יצויין שעוד בשנת 1880 היווה שליש של כל מחוז רדזימין שטח יערות.

ראשית הקהילה היהודית ברדזימין עוד במחצית ה-18 שניה של המאה ה-18. לצערנו לא עלה בידנו לאתר מיסמכים ומקורות על חיי היהודים ברדזימין בתקופה ההיא.

העיירה רדזימין נוסדה על פי פריבילגיה של המלך הפולני ולאדיסלאב הרביעי (לוקייטק) משנת 1635, כי עיירה פרטית, בגליל ורשה, מחוז סטאניסלאבוב (להבדיל מסטאניסלאבוב שבגליציה) שבאזור מינסק-מזובייצק (יהודים קראו למקום "סטנסלבר").

רדזימין, השוכנת 20 קילומטר מוורשה, היתה ישוב עתיק-יומין שבבעלות משפחת רדזימינסקי ואחר כך בבעלות משפחת לשצינסקי. המלך, שהעניק לשוב את ה-סטאטוס של עיירה, העניק לה גם זכויות רחבות יותר ובכלל זה הסמך את ה"ה יגדוי ראפאלוף, וולאדיסלב ראפאלוף, האחים לשצינסקי והפריצים של המקום להנהיג 4 ימי "יריד" בשנה, ולאחר מכן ששה "ירידים" בשנה.

בימי המלך אוגוסט השני יצא שמעה של רדזימין כמקום בו מתגוסס לתפארת ארמון נהדר מוקף גן מרהיב-עין שהשתייכו לשליטה-הנגידה של ליטא-הגדולה, אליאור נורה צ'ארטוריסקה, שהיתה דודתו של המלך אוגוסט. הנסיכה-הנגידה באה תכופות מוורשה להתגורר בארמון שלה ברדזימין. כן בא לעתים קרובות המלך לבקר את דודתה בימי שהותה ברדזימין. לפי בקשת הנגידה העניק המלך לעיירה זכויות וחירויות, בחלקן מחודשות, בשנת 1785. הנגידה צ'ארטוריסקה פעלה רבות למען תושבי העיירה, ובין השאר הקימה במקום בית-ספר, בית-חולים ובנתה את הכנסייה בשנת 1781.

ממשפחת צ'ארטוריסקי עברה העיירה למשפחת אד-וורד לובומירסקי ועם מותו הוריש לובומירסקי את ה-ארמון, יחד עם סכומי כסף רבים וגדולים, לצרכי סעד ומוסדות ציבור. את הארמון רכש בכספו הברון מוהרנהיים, ורכש את בעלות העיירה (בשנת 1825), וכעבור שנים

הנה הטבלה של התפתחות אוכלוסיית רדזימין וה-
קהילה היהודית:

השנה	תושבים	יהודים	באחוזים
1827	1213	432	35.7
1856	1828	1278	69.9
1857	2250	1324	59.3
1858	2389	1281	53.6
1870	3232	1962	60.7
1897	3991	2133	53.4
1908	3909	2507	64.1
1921	4201	2209	52.6
1931	6780	3559	52.5

ב־1 בספטמבר 1939, בפרוץ מלחמת-העולם השנייה,
היו ברדזימין 3867 יהודים.

המקורות הפולניים הרשמיים והרשמיים-למחצה מציינים
את ראשית הקהילה היהודית בעיירה בראשית המאה ה־19.
בשנת 1827 גרו כבר ברדזימין 432 יהודים שהיו 35.7
אחוזים מכלל האוכלוסייה. בשנת 1840 הקימו יהודי רדזי-
מין בית-כנסת ברשיון מיוחד של השלטונות.

שלבי ההתפתחות של העיירה בכלל, ושל הקהילה
היהודית בפרט, החלו ביתר שאת במחצית השנייה של
המאה ה־19 כאשר העיירה נתפרסמה בכל רחבי מדינת
פולין, ובעולם היהודי כולה, בזכות רבה, ר' יעקב-אריה
גוטרמן, אביה ומחוללה של שושלת אדמו"רי רדזימין.
המוני חסידים ממקומות קרובים ורחוקים נהרו לעיירה כדי
להסתופף בחצריו של ר' יעקלה, כפי שקראוהו בחיבה
ובהערצה. החל מהמחצית השנייה של המאה ה־19 היו
תקופות בהן היוו היהודים רוב האוכלוסייה המקומית.

כרבני העיר ר' שמחה יאיר רונפלד (מחבר הספר „אורה ושמחה“), ר' נחמיה אלתר וויסוקינסקי, בנו, ר' בן-ציון, נכדו, ר' לייבלה. האחרון ניספה בשואה במחנה המוות טרבלינקי יחד עם רוב יהודי רדזימין.

ערב מלחמת העולם הראשונה (בשנת 1910) נוסדה ברדזימין חברת „לינת-הצדק“ שמטרתה היתה לתת טיפול רפואי ורפואות לחולים עניים בעיר. במקביל נוסדה גם חברת „ביקור-חולים“ ולעתים פעלו שתי החברות ב-משותף, ואותם העסקנים, בערך, התמסרו לשתי החברות

כאמור יצא שמעה של קהילת רדזימין בכל תפוצות ישראל כמרכז חסידי שמייסדו ומחוללו היה ר' יעקב אריה גוטרמן זצ"ל. לאחר פטירתו בשנת תרל"ד (1874), נבחר במקומו בנו, ר' שלמה'לה זצ"ל, שנפטר בשנת תרס"ג (1903); המשיך אחריו בנו ר' אהרן מנחם מנדל, או ר' מנדלה, שנפטר בוורשה בשנת תרצ"ד (1934). ר' מנדלה ישב דרך-קבע ברדזימין עד מלחמת העולם הראשונה, וקיים בחצרו ישיבה מפורסמת. אחריו הוכתר כרבי רדזימי-נאי בן-אחותו של הנפטר, ר' יעקב-אריה מורגנשטרן. הרב

הכנסייה והתחלת אזור „סטארי-ינעק“

גם יחד. בשנת 1916 נוסד בעיר „בית-עם“ (מועדון ר' ספרייה) של החוגים הציוניים; בשנות העשרים פעלו בעיר ספריית „תרבות“ שנוהלה על-ידי החוגים הציוניים, וספריית י. ל. פרץ, שבה התרכזו צעירים בעלי השקפות שמאליות, החל בפועל-יציון שמאל וכלה בבני נוער קומוניסטיים.

בשנות העשרים והשלשים היה רובו של הנוער הר-עירוני מאורגן בארגוני נוער ציוניים, כגון „החלוץ הר-צעיר“, „השומר-הצעיר“, „השומר-הלאומי“, „השומר-העב-רי הטהור“, בית-ר. כן פעלו סניפים של „החלוץ“, ציונים-

והאדמו"ר מווישקוב. ישיבת הרבי מרדזימין היתה מה-גדולות שבפולין בשעתה, אליה נהרו בחורים-לומדים מכל רחבי המדינה.

בניגוד לאבי השושלת, ר' יעקב זצ"ל, שהחזיק רק זמן קצר גם בכס הרבנות וגם שימש אב-בית-דין ברדזימין, הח-זיקו צאצאיו בכס האדמו"רות בלבד. על כסא הרבנות ישבו (לפי המיסמכים המצויים בידיו) ר' שלמה אשמן זצ"ל (סבו של משה-ברוך אשמן, יבדל לחיים), שהסתופף וגדל בחצרו של ר' יעקלה זצ"ל וכאשר הרבי הסתלק מכס מרא דאתרא, הוטלה האדרת על ר' שלמה. אחריו כיהנו

דים (מריסת זקנים ופגיעות גופניות אחרות). בדצמבר נגזר על היהודים לעמוד סרט מגן-דוד והוכרו על עוצר בית משעה 7 בערב. בשנת 1940 נגזר על הקמת הגיטו ברדזימין. האוכלוסיה היהודית רוכזה בשכונה אחת, שכללה את החלק

כלליים (רדיקלים), ברית-הצה"ר (רביזיוניסטים), המזרחי, מדינתאים (גרוסמניסטים), אגודת-ישראל. הסוחרים ובע"י המלאכה בעיר התארגנו לפי מקצועותיהם ועמדו בקשר הדוק עם המרכזים בוורשה. הסוחרים אף ארגנו קופת גמ"ח שהיתה לעזור לסוחרים ובעלי מלאכה זעירים.

שנת 1916. קבוצת פעילי "בית-עם" — קדימה". דוד גלור אוהז בדגל

הדרומי של סטארי-רינעק, בסמוך לחצר בית-המדרש, כו' לל כמה גושי בתים הגובלים עם החצר הזאת. נוסף לאוכי-לוסייה היהודית המקומית שנכלאה בגיטו, הגיעו לגיטו הרדזימינאי פליטים מסרוצק, פולטוסק, ווישקוב. לאחר מכן המשיכו להגיע לגיטו פליטים ממקומות הגירוש ב" מערבה של פולין, כגון מלאוזה, פראשניץ, ניישטאט, ריפין ועוד. ביולי 1941 היו בגיטו כ-3000 נפש, בהם כ-800 פלי-טים. במרס 1942 מנה הגיטו 2800 נפש, מזה 550 פליטים;

מוסדות הקהילה כללו: בית-כנסת (שול), בית-מדרש, בית-עלמין (ישן וחדש), תלמוד-תורה וישיבה. כן פרשה הקהילה את חסותה על כעשרה "חדרים" פרטיים. ב-3 בספטמבר 1939, ביום השלישי למלחמת העולם השנייה, הפציצו מטוסים גרמניים את רדזימין ונהרגו שלר שים יהודים (במקרה לא נפגע איש מתוך האוכלוסייה ה-פולנית במקום). ב-24 בספטמבר 1939, כאשר נכנסו ה-גרמנים לרדזימין, הם החלו מיד להתעלל באכזריות ביהוד

בליל שמחת-תורה, לילה לפני היום של חיסול הגיטו, הצליחו כמה עשרות צעירים לפרוץ את גדר הגיטו שמ- אחורי בנין-המקוה, שבחצר בית-הכנסת, ולהתפור ביערות שבסביבה. כמה רדזימינאים השתתפו במרד גיטו ורשה, ואחד מהם, אלי רדזימינסקי הי"ד, נפל על משמרתו. עוד אחדים לחמו כ"ארים" במרד של בור-קומורובסקי. רק בידי חלק זעום מהנמלטים מגיטו רדזימין עלה להסתתר בצד ה- ארי, או לעבור לאזור הכיבוש הרוסי. עם סיום המלחמה הצליחו לעלות לישראל.

גימל ה.

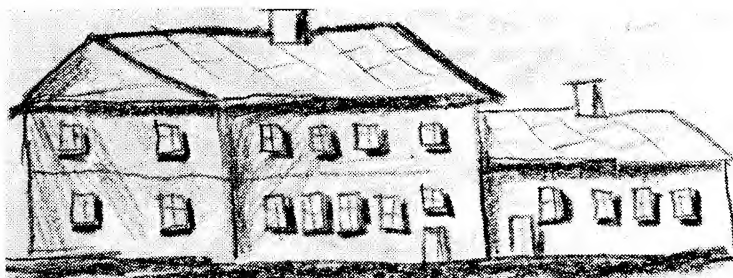
ביבליוגרפיה:

- אנציקלופדיה פולנית, ורשה 1865.
- מילון גיאוגרפי של מלכות-פולין, ורשה 1887.
- אנציקלופדיה רוסית-יהודית, 1901.
- אנציקלופדיה יהודאיקה, ירושלים, 1971.
- ברוסטין-ברנשטיין, פרסומי "יד ושם".
- א. קליש, רדזימין, ישראל, 1963.

כלומר תוך פרק זמן קצר בלבד מתו כמאתיים נפש מרעב ומטיפוס.

מאז ראשית הכיבוש הגרמני, עוד לפני הקמת הר גיטו, ביצעו הגרמנים והפולנים מעשי שוד וביזה בבתים ובחנויות של יהודים. על הקהילה היהודית הוטל קנס כספי שלוש פעמים תוך תקופה של כמה חודשים. עם הקמת הגיטו הוטל על היודנראט לספק מכסה יומית של 300 עובדי כפיה, שהועסקו בחטיבת עצים ביער, ובחפירת כבול. כן בוצעה אקציה של החרמת פרוות ובגדים חמים בגיטו המוכה רעב ומגיפות.

קצה של קהילת רדזימין בא בשמחת-תורה תש"ג (3.10.1942). כל יהודי הגיטו רוכזו ליד תחנת הרכבת שבקרבת בית המטבחים שמאחורי העיר. כמה עשרות מתפללים עטופי טליתות וספרי-תורה בידיהם צעדו מ"הק- פות" שבבית-הכנסת למקום הריכוז ליד התחנה. המפקד הגרמני, שניצח על מיבצע חיסול הגיטו, הרשה את תהליך- כת היהודים עם ספרי-התורה... לרדזימין הובאו גם יהודי וולומין ולגיונובה, ויחד, כ-12 אלף נפש, שולחו לטרבלינ- קה. לפי עדותו של אחד הניצולים (סטארדינר, איש סר- צקרדזימין), הוכנסו יהודי רדזימין לתאי הגזים, חלקם בו ביום וחלקם למחרת.

בית-המדרש, ומימין צמוד לו בית-הרב — צייר מ. ב. אשמן

סקירה כללית

רדזימין היתה עיירה יהודית טיפוסית, עיירה חסידיה ומבצר של תורה, מקום ידוע ומפורסם בכל מדינת פולין רבתי, ואף מחוצה לה. פרסום עולמי זה לא בא לה אלא בזכות שושלת האדמו"רים הרדזימינאים, שכל ילד בעיירה ידע את שמותיהם והם הוזכרו בחיבה ובהערצה מיוחדת, מבלי לשכוח, חלילה, את סיומת החיבה המקובלת בהיגוי שם של ילד קטן, חביב ונחמד. אפילו התינוקות דבית רבן, וסתם עולייתים, ידעו בעל פה סיפורי נסים, מעשיות ואגדות על כל אחד ואחד משושלת האדמו"רים בעיירה שלנו. חסידי "חצרות" אחרות (ואלה היו הרוב בעיירה, כגון חסידי גור, אלכסנדר, וורקה, סקירנייביץ ועוד) השתדלו לא להתווכח על הרבי המקומי ועל חסידיו, חרף הקנאות המקובלת של כל חסיד וחסיד לרבי שלו.

עשרות עשרות בשנים, החל במחצית השניה של הר מאה הקודמת, ובמידה מסוימת עד פרוץ מלחמת העולם השניה, ראשית החורבן של יהדות פולין המעטירה הר מפוארת, נשמה העיירה את ההווי של "חצר" הרבי. טובי התלמידים מהמקום (לרבות בני החסידים של אדמו"רים אחרים) היו גאוות הוריהם כאשר נתקבלו לשיבה המפורסמת של הרבי, ר' מנדלה זצ"ל. בנין העץ הגדול של בית המדרש בחצר הרבי, שהוקם עוד בימי מייסד השושלת, ר' יעקלה זצ"ל, ושלושת בניני העץ הקטנים שניצבו בצלו של המיבנה הגדול, ואשר שימשו מקום מגורים של הרבי, בני משפחתו וקרוביו, היו משך כמה תקופות המרכז הרחני התורתי של המקום, ואבן-שואבת לאלפי חסידים שנהרו לרדזימין מקרוב ומרחוק, בעיקר לימים-נוראים ולליל נר ראשון של חנוכה. תחנת הרכבת הקטנה היתה פולטת כל כמה שעות חבורות-חבורות של חסידים ובניהם האברכים, כשפני כולם לחצר של הרבי; באמתחתם ובמזוודותיהם ארוזים קאפוטת-משי שחורה ושטריימל. ממש, מחזות זהים לחצר גור, אלא במהדורה קטנה יותר...

עיירה יהודית מובהקת היתה רדזימין, וזאת לא רק בשל חסידים ולומדי-תורה מפורסמים, כי אם גם בשל "עמך", יהודים פשוטים אך יראי שמים, מאמינים בני מאמינים שנשאו עיניהם בתקווה וברסט לחצר הרבי, בר אמונה זכה שגאולת ישראל וביאת הגואל יעשו דרכם דרך "החצר" הזאת. יהודי המקום היו חדורי גאווה על הלומדים התלמידים המצטיינים בשיבת הרבי. יהודי רדזימין דשו תכופות בראשית המאה הזאת בשמות כמה תלמידים שהוגדרו כעילויים וניבאו להם עתיד כגדולי תורה בר ישראל. עם התלמידים המצטיינים האלה נמנה העילוי מפראגה, שמחה פיטרושקה ז"ל, לימים עורך "היינטיגער נייעס" בוורשה, ומי שתרגם אח"כ כמה כרכים של ששה סדרי משנה לאנגלית. מספר לא מועט של תלמידי הישיבה של הרבי מרדזימין, התפרסמו לאחר מכן כמשרתים בקודש על כס הרבנות בערים ובעיירות שונות בפולין.

חצר הרבי וה"שטיבל" היו עולם בפני עצמו. שררה שם אחדות בין הגביר ובעל-הבית העני, כולם פנו זה לזה בלשון "אתה". לרבים היה המקום הזה ביתם השני ולאחרים ביתם הראשון... לחצר ול"שטיבל" נמלטו גם כדי לשכוח את הדאגות היומיומיות, להינתק מהצרות המשפחתיות. כאן מצאו נוחם ושבבי תקווה שהגאולה קרובה לבוא, גאולת הכלל והפרט. ב"שטיבל" נתקיימו לעתים קרובות סעודות-מצווה, "ברית-מילה", יאָרצייט, סתם יומא דפגרא, ולא חסר היה המזג, כוסית י"ש נדדה מיד ליד, תוך איחולים לבעל-השמחה. חסידי רדזימין אהבו לשמוח, להרים כוסית ולסעוד בחברותא.

מוקפת שטחי יערות-קדומים חיה העיירה היהודית הזאת את חייה האופייניים של ישוב קטן בגליל וורשה, אך נהנתה מהיותה אחד המרכזים של תורה במדינה כולה. יהודי המקום התפרנסו ממסחר זעיר וממלאכה, כשי המקור העיקרי לפרנסה היווה ה"יריד" השבועי, ביום

והסנדלרים, סוחרים עורות וסוחרים אריגים. הרעב פקד הרבה בתים בעיירה. התארגן מטבח־ציבורי, ביחמת טובי ונכבדי אנשי הקהילה, והמטבח סיפק ארוחות חמות כמעט לשני שלישים מתושבי המקום. לא מעט יהודים העדיפו לעקור מהמקום ולעבור לוורשה הסמוכה, או למקומות אחר-

רביעי בשבת, ומנסיעות ל"ירידים" בעיירות הסמוכות. מקצת מיהודי רדזימין סחרו עם וורשה וסיפקו ללקוחותיהם פירות עונתיים, קמח, דגים ועוד. היו ביניהם יהודים שהיו עוזבים בראשית עונת הקיץ את בתיהם בעיירה ועוברים לגור עם בני משפחותיהם בצריפי־עץ ארעיים שבבוסתנים

על יד האנדרטה של קושצ'ושקו: שמחה שיטרסקי ושלום קוסובר

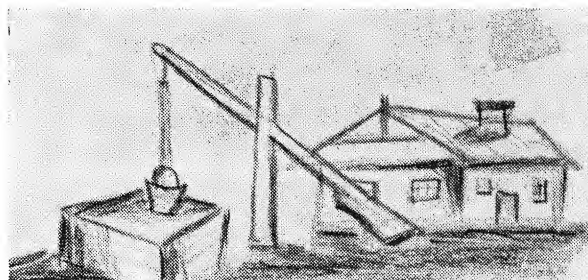
רים, בהם גרו קרוביהם, מתוך תקווה ששם יעלה בידם למצוא מקור לקיום ולפרנסה בדוחק, לפחות. בעת ובעונה אחת הגיעו לרדזימין פליטים מעיירות אחרות שמכת הי מלחמה ותוצאותיה המיידיות פגעו גם בהם. המחזות של יהודים נודדים עם צרורותיהם הדלים ועם ילדיהם הרכים ומתגוללים בחצרות ובפרוודות בית־הכנסת, שברו את

אותם חכרו אצל אכרי הסביבה. יכול הפרי — על פי רוב נשירים — היה מקור פרנסתם בכל ימות השנה. מלחמת העולם הראשונה, אם כי רדזימין היתה רחוקה מהחזית, פגעה במטה לחמם של רוב התושבים היהודים. פסק פדיון, הצטמצם הסחר, אכרי הסביבה דאגו לא להוציא פרוטה אלא לצרכי אוכל בסיסי. הראשונים נפגעו החייטים

נשים וילדים רכים הובלו על ידי חיילים פולניים מזוינים ביום חם של שלהי הקיץ מרחק של כמאה קילומטר ל- יאבלוננה, בה נכלאו אזרחים יהודים, וחיילים יהודיים, במחנה סגור. הסיבה להקמת המחנה: החשש ו"ההוכחות" שהיהודים מסייעים לצבא האדום הקומוניסטי, שכן ראש הצבא האדום הוא היהודי טרוצקי (ברונשטיין)...

נסתיימה מלחמת 1920 ושוב הוחג הנצחון הפולני בר פרעות ביהודים, בעלילות ובמאסרים, ועבר זמן מה עד ששכנה הארץ ונגרעו הרוחות גם ברדזימין. שוב חזר הקיבוץ היהודי המקומי לחיים כתיקנם. ביוזמת העיריה הוחל בפיתוח המקום, נסללו מידרכות, ניטעו עצים לאורך הרחובות המרכזיים, נבנו יותר ויותר בנייני אבן, במקום מיבני עץ שמטו ליפול מעומס של עשרות בשנים. גם הכניסות לעיירה, מכביש ווישקוב ומכביש וורשה, פשטו צורה ולבשו צורה. הפיתוח גרם להתעוררות כלכלית ו- יהודי המקום היו לגורם לא מבוטל במצב החדש הזה. אזור "סטארי-ינעק", שכתשעים אחוזו מתושביו היו יהודים, נעשה המרכז המסחרי של העיר כולה. גם החיים הציבוריים המודרניים קיבלו תנופה וצעירים יהודים התארגנו בגופים

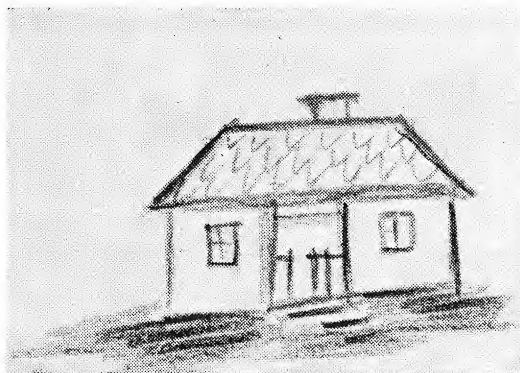
הלבבות. יהודי רדזימין, כרחמנים בני רחמנים, נחלצו חיש מהר לעזרת אחיהם. פונו מחסנים ועליות-גג ואוכסנו בהם הפליטים. גם כמה "שטיבלעך" בעיר הצטמצמו ו- איכסנו פליטים. בלית ברירה נאלץ היה המטבח הציבורי להגדיל את היקף התבשיל החם ולספקו לא רק לעניי ה- עיר, אלא גם לפליטים אשר בתוכנו.

המקווה

שחרורה של פולין מעול הכיבוש הרוסי, בשנת 1918, הוחג על ידי הפולנים בעיר ובסביבתה בהשתוללות ובר פגיעות גופניות ביהודים בתוך העיר ומחוצה לה. על פי רוב פגעו ביהודים שעשו את דרכם ברכבת-הקטנה ("קוליי-קה") מרדזימין לוורשה, ומהבירה לעיירה. עם שוך סערת "תחייתה של פולין העצמאית", התאושש לאט לאט המסחר במקום, נוצרו אפשרויות חדשות למקור פרנסה; גם החיים הציבוריים קיבלו תנופה רבת היקף, אנשים החלו להידיבק ביתר שאת באידיאלים שונים, מתוך אמונה ותקווה בעולם טוב יותר, ובפתרון של הבעיה היהודית על ידי הקמת בית-לאומי בארץ-ישראל.

ברם, לא הספיקה הקהילה היהודית המקומית להיכנס למסלול חיים מסודרים, וקפצה עליה אימת פלישת הצבא האדום לפולין, בקיץ 1920. "זכתה" רדזימין והמקום היווה קטע החזית האחרון שהצבא הפולני עצר ובלם בו את מצעד הסובייטים לעבר בירת פולין. בעיר התלקחו קרבות עזים, רדזימין עברה פעמים אחדות מידי הפולנים לסובייטים וחזר חלילה. כתוצאה מהקרבות עלו באש עשרות בתי-עץ יהודיים, וחנויות של יהודים, על כל רכושם ו- רהיטם הדל. בין קרב לקרב פינו הפולנים את מרבית ה- אוכלוסייה היהודית וקנים (הצעירים גויסו לצבא הפולני).

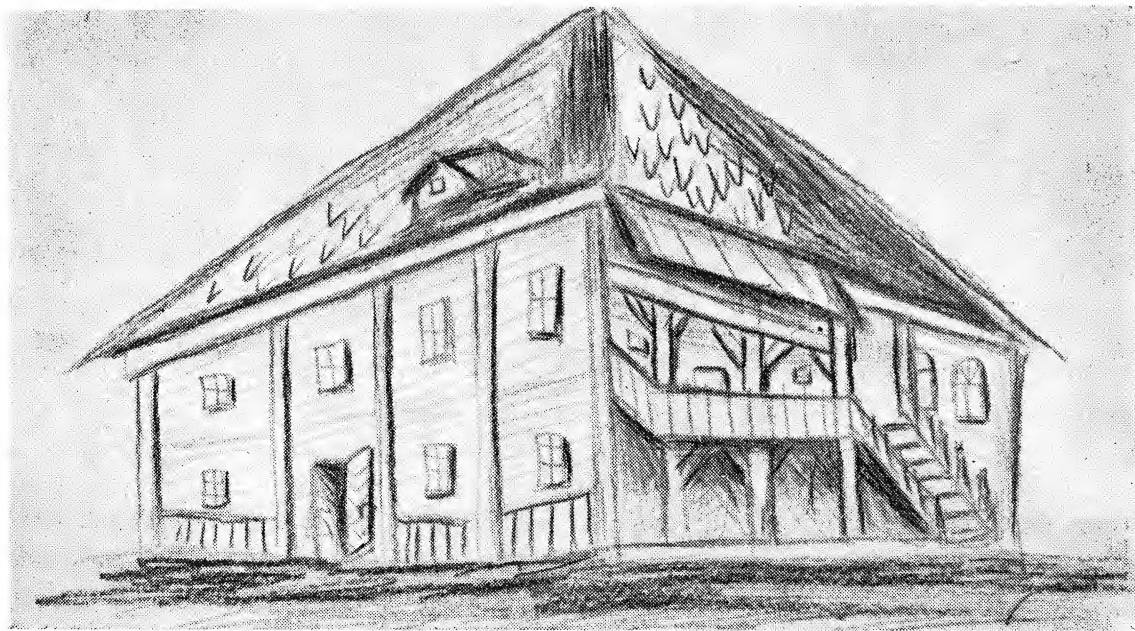

ההקדש

פוליטיים, בעיקר ציוניים, תוך קשר הדוק עם המרכזים שלהם. שליחי המפלגות והארגונים בבירת פולין החלו לפקוד תכופות את סניפיהם ברדזימין והופיעו בהרצאות פומביות באולם "אוכראנה", בואכה משרדי המחוז (סטא-רוסוב).

בשנות העשרים תססו חיים ציבוריים אינטנסיביים ב־ כל התחומים בעיר. פעלו אגודת בעלי־מלאכה, ארגון ה־ סוחרים, הוקמו קואופרטיבים למלאכה, נוסדה קופת גמ־ לות חסדים, הורחב היקף הפעילות של „לינת־הצדק” — „ביקור חולים”. החוגים החרדים התמסרו לשיפור הלימוד־ דים והסדרים האדמיניסטרטיביים בבית־הספר החרדי „תל־ מוד־תורה” ואף גויסו מורים מורשה ללימודי חול — במסגרת כלל הלימודים התורניים — וזאת כדי לגונן על הורי התלמידים מפני החוק של לימוד חובה בבית־הספר הכלליים הממשלתיים. כן הוקם בית־ספר־חרדי לנערות, „בית־יעקב”; בבית־המדרש הוקמה „ישיבה” ואף נתקבלו בה בחורים ממקומות מרוחקים.

כשעלה השחר על העיירה הופיע מיד הניצנים ש־ בישרו לידתו של יום של עמל ופעלתנות. נפתחו תריסי חלונות ודלתות הבתים. יהודים עם שקי טלית־ותפילין תחת בית השחי צועדים לאיטם בדרכם לבית־המדרש ל־ תפילת שחרית במנין הראשון. רבים מבין החרדים במקום מעדיפים תפילה עם שחר ממש, כאשר חלל העולם לא זוהם עדיין בדברי הבל, וקולות המתייחדים עם הבורא עושים את דרכם לשמים ב„שבילים” זכים וטהורים. אחר־ רים באים לבית־המדרש להתפלל במנין הראשון כדי להתפנות בעוד מועד לעיסוקיהם, לפתוח מוקדם את החר־ נות, להיות מן הראשונים בשוק ולהיפגש עם הלקוחות, איכרי הסביבה הפוקדים את העיר גם לא ביום „יריד”.

ה„שול” — בית־תפילה של „עמך”

בתקופה ההיא החלו יהודי המקום להיגרר לפעילות מדינית כלל־ארצית ולפתח תעמולה בבחירות ל„סיים” (פרלמנט) הפולני. כן שיתפו עצמם בבחירות למועצת ה־ עיריה המקומית. בבחירות ל„סיים” גדולה היתה המחלוקת בין הרשימה הלאומית, שבראשותו של יצחק גרינבוים, לבין רשימת האורטודוכסים של אגודת־ישראל. כרגיל

בסתם יום של חול (לא יום־„יריד”) בבוקר אפשר לקנות בלי מיקח וממכר מיותר אצל האיכרים שק דגן, עופות, ביצים, עגל וצרכי תוצרת חקלאית אחרים. יהודי רדזימין ניהלו אורח חיים צנוע, רחוקים מרדיפה אחר מותרות ובזאת הצטיינו גם בעלי היכולת. כולם העדי־ פו לחסוך פרוטה לימים קשים יותר לכשיבואו.

התנועות הציוניות השונות התגאו בסניפים ברדזימין, ש־ היו ידועים כסניפים חזקים ופעילים שבהם חומר אנושי טוב ומסור. התנועה הלאומית בעירנו הקיפה את כל צבעי הקשת של ההתארגנות הציונית ונתקיימו קורסים לעברית (זמן מה, אף נתקיים ב־"ס עברי, כשהמורה היה שמחה גולדשטרן, חניך "תחכמוני" בוורשה) שליד ספריית "תרבות".

צעירי רדזימין, ואף חרדים מבני הדור המבוגר, תרמו

התלכדו כל הארגונים הציוניים למאבק למען הרשימה הלאומית, בעוד שהחרדים פיתחו תעמולה ב־"שטיבלעך" למען רשימת האורטודוקסים, ומה גם שהופיע "קול קורא" מיחד עליו חתמו אדמו"רים שונים, ביניהם הרבי מגור, הקוראים את אנשי־שלוםם להצביע בעד ה־"אגודה". היתה זו הפעם הראשונה של מלחמת־אבות־ובנים, כששני דורות במשפחה אחת עמדו משני צדי המיתרס במלחמת בחירות לפרלמנט הפולני.

קיץ 1933. יהודים ופולנים בהפגנה משותפת בככר־הכנסיה, כמחאה נגד דרישת היטלר לקרוע שטחים מפולין־המערבית

את חלקם בבנין הארץ, החל מהעליה השניה המהוללת (בה אנו מיוצגים ברדזימינאי אחד, יחיאל פיעניק, החי באחד הקיבוצים בעמק), והעליה השלישית, דרך ייסוד בני־ברק (ר' משה־ברוך וגמן, בן עירנו, נמנה עם מייסדי בני־ברק ועם ראשוני המתנחלים במקום בשנת 1924, ב־ראשותו של איטשה־לה גרשטנקורן ז"ל) — ובני עירנו שעלו ארצה בשנת 1920, עבדו בסלילת כבישים ונמנו עם מייסדי עין־חרוד — וכלה בעליה האחרונה לפני קום המדינה. רדזימינאים עלו ארצה בכל הדרכים ובכל ה־תנאים, הן כעולים בעלי סרטיפיקטים והן כמעפילים ב־עליה ב' (עליית "אף על פי"). יוצאי רדזימין בארץ נמנו

במחצית השניה של שנות העשרים הופיעו היהודים זו הפעם הראשונה בכמה רשימות נפרדות בבחירות למועצת העיריה. היתה אז רשימה משותפת של ציונים וסוחרים, רשימת בעלי מלאכה, ורשימת פועלי־ציון שמאל (חוגי ספריית י. ל. פרץ). בשנות השלושים הופיעו לראשונה כמה רשימות פוליטיות בבחירות לוועד הקהילה, בין השאר רשימות של הציונים, הרביוניסטים ואגודת־ישראל.

הארגונים הציוניים

בשנות העשרים השלושים היתה רדזימין מבצר של ארגונים ותנועות ציוניים. בועדים המרכזיים בוורשה של

עם פעילי ההגנה והמחתרת הלחמית, לחמו במלחמת הר שחרור ובכל מערכות ישראל. היה היתה קהילת רדזימין, עיירה יהודית מעטירה ומפוארת, מרכז תורה וחכמה שתססו בה חיים יהודיים רבי-אנפין; חיו בה דורות יהודים שגידלו את צאצאיהם לתורה, למצוות למעשים טובים, למידות תרומיות, להיות ערבים זה לזה, לקבל את כולם בסבר פנים יפות, להיות מכניסי-אורחים. בתקופה האחרונה היה רוב הנוער היהודי

המקומי פעיל בארגונים הציוניים לסוגיהם ומכשיר עצמו להגשים את חלום העליה והחיים בארץ ישראל. הם לא זכו לכך. פרצה מלחמת העולם השניה, ששמה קץ לחייהם ולחלומותיהם. הם לא זכו לעשות את דרכם לציון. דרכם האחרונה היתה למחנה-המוות בטרבלינקה.

ה' ינקום דמם הקדוש והטהור!

מם קוף וגימל הא

גרשון הל

שושלת אדמו"רי רדזימין; ר' יעקב אריה, מייסדה

מקוצק, בעל החריפות הקיצונית בדרך החסידות, התבטא פעם בפני קהל חסידיו: „מהיכן לוקחים בדורנו שני צדיקים כמו רבי יעקלה מרדזימין ורבי אברהם מצ'כנוב“. בעודנו ר' יעקלה תלמידו של ר' שמחה בונים מפשיסחה, אך כבר ידוע בעולם החסידי, אמרה עליו הצדקת „הבתולה מלודמיר“: „אצל הרבי בונים מפשיסחה ישנם שלושה תלמידים: האחד שורף את כל העולם — זהו ר' מנחם מנדל מקוצק; האחד מאיר את העולם — הוא ר' יצחק מוורקי, והשלישי — ר' יעקלה — כשהוא מסתובב בעיגול בבית-המדרש כשמקטרתו בפיו רועדים לפניו מלאכים, שרפים ואופנים בשמים“.

ר' יעקב-אריה נולד בשנת תקנ"ב (1792), בעיירה וורקי הסמוכה לוורשה. אביו, ר' שלמה גוטמן, היה סוחר אריגים, למדן מופלג ובעל צדקה גדול. מילדותו הצטיין בחריפות מוחו ובהתמדתו בלימוד תורה ובעבודת שמים. עוד בימי נעוריו נמשך אל החסידות, התחיל לנסוע עם חסידיו לובלין מעירו ל„חוזה“ מלובלין (ר' יעקב יצחק) ודבק בו; לפעמים נסע גם אל „המגיד“ מקו'ניץ. בשנת תק"ע (1810) נשא לאשה נערה, בתו של נגיד מריצ'יוול, שהיה מחסידיו של „המגיד“ מקו'ניץ. „המגיד“, למרות חולשתו הרבה, טלטל את עצמו ובא לחתונתו של ר' יעקב-אריה בוורקי. המאורע הזה נרשם בפנקס הקהילה בוורקי. אחרי פטירתו של „המגיד“ התחיל ר' יעקב-אריה לנסוע לפשיסחה. הרבי שמחה בונים הכניסו לפני ולפנים וגילה לו סודות וסתרי תורה על פי החסידות.

אחרי נישואיו היה ר' יעקב-אריה סמוך על שולחן חותנו בריצ'יוול ועסק בתורה ובחסידות ונעשה בקיא בנגלה ובנסתר. לימים ירד חותנו מנכסיו והאברך הצעיר

זה כמאה ושלושים שנה ידועה ומפורסמת בכל תפוצת צוה ישראל שושלת אדמו"רי רדזימין. בפולין שלפני מלחמת העולם השנייה לא היה כמעט יהודי אחד שלא ידע את שמה של העיירה הזאת, השוכנת כעשרים קילור מטר מצפון לוורשה. מייסד השושלת והראשון לאדמו"רי רדזימין, רבי יעקלה אריה גוטמן זצ"ל, התפרסם כאחד מאדירי החסידות בפולין ומחוצה לה וכבעל מופת גדול, „מהגדולים שבדורו“, כפי שקובעת הספרות החסידית ה"ענפה. בין תכונותיו והנסים שלו, שזקני חסידיו שחיו בדורו סיפרו על רבם: נמוך-קומה, שופע חום ואהבה, אך קצת קפדן, מתכעס לפעמים ואז אפילו מקלל... אך קללותיו עזרו כמו הברכות... כן רגיל היה לברך גויים שפנו אליו וביקשו את עצתו ואת עזרתו. התפרסם כמי שלא ידע צורת מטבע מימיו. סכומים עצומים היה תובע ונוטל מחסידיו והוא עצמו חי חיי עוני.

דרכו החסידית של ר' יעקב-אריה מרדזימין היתה שונה מהשיטה הקפדנית והחריפות הקיצונית של פשיסחה וקוצק. דרכן של השתיים האחרונות נועדה לחסידים גיבורי-רוח השואפים לגדולות. ר' מנדלה הקוצקאי, השרף, היה תובעני ויומרני להפוך ארץ לשמים. ואילו בחצרו של האדמו"ר ר' יעקלה מרדזימין, כמו שיטת אדמו"רי אלכסנדר וורקי, נתייחד מקום לחסידים משורה שניה ושלישית, ואף לפשוטי עם, והרביים ירדו מן ההר אל העם, להשתתף בסבלותיו ולפתוח את שערי גן-עדן לפני כל יהודי.

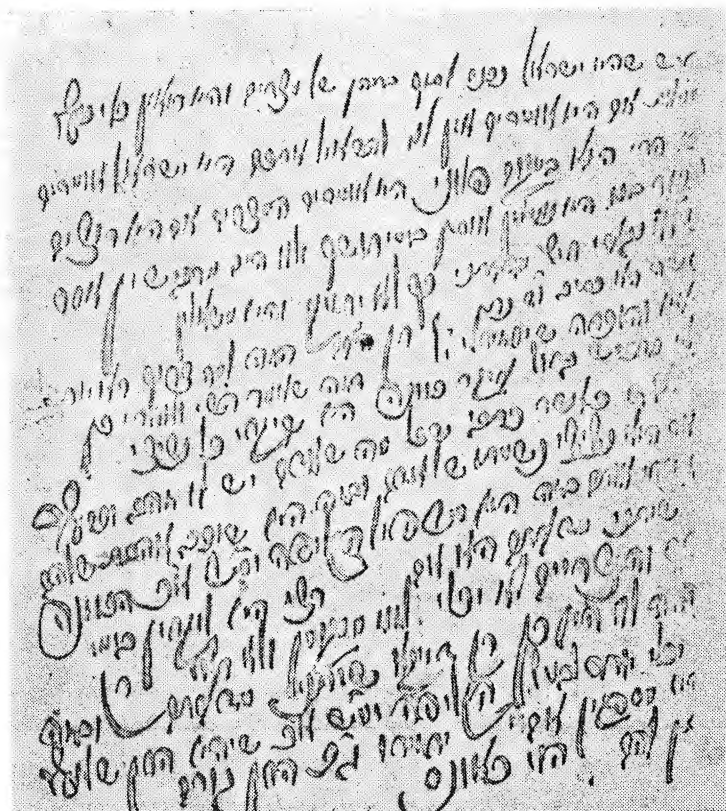
ר' יעקלה היה נערץ מאוד על ידי גדולי אדמו"רים וצדיקים, אפילו שדרכיהם נפרדו בשיטת החסידות וב-מהותה. כך, למשל, צויין בספרי החסידות שר' מנדלה

למה אתבייש בה" — היתה תשובתו — „כלום גנבתיה מאיש?"

ומעשה שהביא לו פעם אחד ממקורביו מלבוש חדש ולא רצה ר' יעקב אריה ללבשו. אמר לו האיש: „לא יפה להתהלך קרוע ובלוא כעני מרוד". השיב ר' יעקב-אריה כנגדו: „בדלותי, מתנת הבורא, אתבייש, ובמלבוש יפה, מתנת בשר ודם, אתהדר?"

ואף זאת, באותם הימים שהיה בעצמו עני מרוד וכמעט רעב ללחם, הרבה לעסוק בצרכי צדקה, והיה מחלק את פרוטותיו האחרונות לנצרכים אחרים. פעם

יעקב-אריה נשאר מחוסר פרנסה ובלי משען. תחילה נעשה מלמד בפשיסחה ולאחר מכן קיבל עליו את כהונת הרבנות בריצי'וול. משכורתו היתה שלושה זהובים לשבוע, סכום זעום עד מאוד, שכן הקהילה היתה דלה ולא יכלה לפרנס את הרב בכבוד. הוא חי לכן חיי דוחק ומחסור. זוגתו הרבנית חיה נאלצה להיות לו לעזר בפרנסה. היא היתה הולכת אל הכפרים הסמוכים למכור קדרות ותמורתן היתה מביאה הביתה מעט תפוחי-אדמה וירקות. לפי שמסופר בספרי חסידים לא השיגה ידו של הרב יעקב-אריה לקנות לעצמו כובע לראשו והיה מכסהו

כתב-היד של ר' יעקב-אריה

שאלו אחד מעשירי ריצי'וול: „מה לך, רבי, ולצדקה, הרי עני הנך בעצמך וכידוע שעני פטור ממצוות צדקה?" השיב ר' יעקב-אריה לשואלו: „אם כן הדבר, הרי זוהי באמת מצווה שלמה ואקיים אגלה לשמה..."

בראש של כרוב, כדרך האיכרים העניים. למרות העוני והמחסור היה ר' יעקב אריה תמיד שמח בחלקו, התהלך כשהכרוב לראשו זקוף-קומה ובמצב רוח טוב. שאלוהו פעם: „רבנו, כלום אינו מתבייש בדלותו?" — „וכי

ר' יעקב-אריה נבחר כרב ברדזימין

בתקופת עוניו זו המליץ עמיתו רבי יצחק מאיר מגור, בעל „חידושי הרי"מ", בפני יהודי רדזימין לבחור ביעקב אריה כרב עירם. פרנסי רדזימין, שהקהילה שלהם נותרה אז ללא מרא דאתרא, פנו ביוזמתם לר' איטשה-מאיר מגור ושאלו אותו במי יבחרו לרב עירם. בעל „חידושי הרי"מ" יעץ להם לנסוע לריצ'יוול ולהזמין את ר' יעקב אריה. הם עשו כן ושלחו שליחים לריצ'יוול (לצערי לא עלה בידי למצוא מיסמך כלשהו על שמות פרנסי רדזימין ושליחיהם לריצ'יוול — ג"ה). ברם השליחים לא הצליחו לשדל את ר' יעקב-אריה לקבל את כס הרבנות ברדזימין, חרף העובדה שהיה חי בעירו חיי דוחק.

מסופר בספרי חסידים שבעלי-הבתים הרדזימינאים לקחוהו כמעט בעל כורחו, הושיבחו בעגלה והביאוהו לעירם להיות רב אצלם...

שנים אחדות היה ר' יעקב אריה רק רב בקהילת רדזימין. בימים ההם קיבל עליו את מרותו של האדמו"ר ר' יצחק מוורקי. כל עוד רבו היה בחיים היה ר' יעקב-אריה כפוף לו ולא חשב להיות למנהיג עדת החסידים. מעיקרו לא ביקש לו אדמו"רות, כפי שהוא מעיד על עצמו במכתב שכתב כעבור שנים לעת זקנתו, בשנת תרל"ג (1873), כשנה לפני פטירתו. רק כאשר נתבקש האדמו"ר מוורקי לישיבה של מעלה, בשנת תר"ח (1848), נענה ר' יעקב-אריה להפצרותיהם של חסידים רבים להיות

רבם. במכתבו הנ"ל, שהיה מיועד אל מחותנו ר' יעקב יצחק מביאלה, מסביר ר' יעקב-אריה מדוע סירב בזמנו להנהיג עדת חסידים ונכנע לאחר מכן. „לא רציתי להיות מנהיג בישראל. רק אחר שלמדתי בווהר-הקדוש, שהציפורים עשו צל לרשב"י ותלמידיו, וכאשר בא רבי פנחס בן-יאיר חמיו וראה זאת, ואמר

כעבור זמן-מה הוזמן ר' יעקב אריה על ידי אנשי שלומו לסיום ספר-תורה בפראגה. לטקס הסיום באו גם אנשי רדזימין. הם שוב דיברו על לבו שיאות לעלות על כס הרבנות בעירם. ואילו ר' יעקב-אריה עדיין עמד בסירובו. התערב בדבר הצדיק ר' ישעיהו מושקט, רבה של פראגה, והשפיע עליו לקבל את הרבנות ברדזימין.

סיפורי מופתים אין-ספור פזורים בספרי החסידות על הרבי מרדזימין ר' יעקלה. רבים מהסיפורים הם הר לזמן ההוא, כאשר יהודים היו חוכרי אחוזות אצל „הפריצים“ הגויים והללו ביקשו לנשל את היהודים מפרנסתם ולהחכיר את אחוזותיהם למי שהרבה בדמי החכירה. ר' יעקב אריה היתה לו דרך מיוחדת להשפיע על „הפריצים“ הללו שלא ינשלו את החוכר ממקומו. „הפריצים“ כבר ידעו שאם ידו של „הרבי הקדוש“ מרדזימין בסכסוך,

לו (לרשב"י) שיגרש הציפורים מחמת צער בעלי חיים, ואמר לו רשב"י, הרי משמים נתנו כל זאת, שהרי אנחנו לא רצינו כלל זאת, וטובה שנותנים לנו מן השמים אין אנו רשאים להרחיק, ואז — מדגיש ר' יעקב-אריה מרדזימין במכתבו — קיבלנו עלינו הגדולה הזאת להיות מנהיג ישראל.

תוך זמן קצר התפרסם בכל הסביבה הקרובה והרחוקה כצדיק ובעל מופת, שברכתו מתקיימת. שמעו יצא

דעם רעביגס הויף

לוי לוי
(לוי לוי קולטורניק)
1973

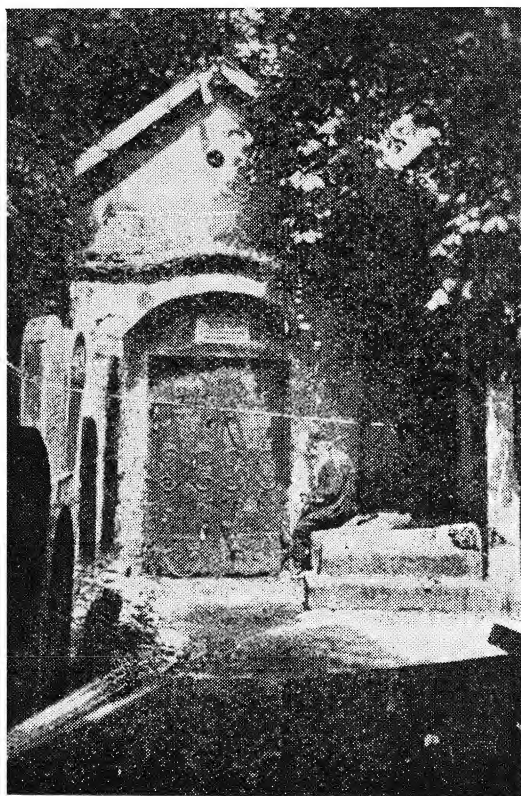
לא יועילו להם כל תחבולותיהם לפטר את החוכר. הם פחדו מפני הרבי והיו מספרים שבלילות נראה להם „הרבי הקדוש“ בחלום כשהוא מאיים עליהם בכל מיני איומים, אם יפטרו את החוכר. וכך התפרסם הרבי מרדזימין כבעל מופת גם בין הגויים.

„איך יחיה האדם בלי צדקה?“

החסידים שנהרו לרדזימין ראו אצל הרבי עין-בעין מופתים גלויים, ממש צדיק גזור והקדוש ברוך הוא מקיים. ועם שובם למקומותיהם הפיצו את סיפוריהם על הנסים והמופתים של ר' יעקלה. לפעמים השתמש הרבי בקמיעות

בכל רחבי פולין ולא רק פשוטי-עם נהרו אליו לרדזימין, כי גם חסידים ידועים וגם גאונים וצדיקים ידועי-שם. רבי יעקב-אריה נהג להשמיע, ב"שולחנות" שניהל, אמרי שפר, פשטים למקראות התורה שהיו גורמים להתרוממות הנפש אצל החסידים שהסתופפו בצילו. בדברי תורתו נהג להשמיע גם דברי סניגוריה על המוני בית ישראל הסוב-לים בגולה, והראויים לרחמי שמיים. עם זאת, כשנשאל פעם על ידי מישהו: „כלום אפשר לתרץ את מעשיו של הקב"ה אחרי הצרות המרובות שבאו עלינו מידי הגויים?“ השיב רבי יעקב-אריה: „אם מאמינים בחסדו יתברך, אין קושיות, ואם לא מאמינים, באמת אין תירוצים...“

נעשה אדמו"ר מגור, משנת תרי"ט (1859) ועד פטירתו בשנת תרכ"ו (1866), לא נפסקו ביניהם קשרי הידידות. הם היו מבקרים זה אצל זה, ומשתתפים בשמחות איש אצל רעהו, ומחליפים מכתבים ביניהם. בין יתר האדמו"רים שהיו ממעריציו של הסבא קדישא מרדכימין יש לציין את האדמו"ר המפורסם מאלכסנדר ר' ישראל יצחק (בעל "ישמח ישראל"), האדמו"ר ר' שמחה בונים קליש מאוט-בוצק, האדמו"ר חנוך-הענעך מאלכסנדר, ועוד.

האוהל של ר' יעקלה

בבית-העלמין ברחוב גנשה בוורשה. נהרס על ידי הנאצים

בשבוע פרשת פנחס, שנת תרל"ז (1877) תקפתו מחלה אנושה. חסידיו העבירוהו לרופאים בוורשה, שניסו להציל את חייו. מצבו הלך והחמיר וביום הששי, י"ח בתמוז, שנת תרל"ז נפטר אבי שושלת רדזימין, בהיותו בן שמונים ושנים, שבע ימים ומוקף מעריצים מכל שכ-

ובסגולות, וציוות איך להתנהג בענייני רפואה וטיפול בחולים.

הזכרתי בשורות הראשונות שברשימה זו שלעתים רגיל היה הרבי, "לקלל", אך קללותיו עזרו כמו ברכות... בהקשר לכך מסופר מפי זקני חסידי רדזימין: פעם ביקר ר' יעקב-אריה בקהילה אחת ואדם נדחק מאוד בין המון האנשים וניסה בכוח להיכנס הראשון אל הרבי. הרבי הבחין בכך, וכאשר הוא נכנס לחדרו, אמר לו הרבי: "לך לכל הרוחות!"... נבהל האיש לשמע, "ברכה" זו (הלא התפרץ לחדר הרבי על מנת שהרבי יברכו) ופרץ בבכי מר. אמר לו הרבי: "למה תבכה? הן זאת היא הברכה של אלוהים ליעקב אבינו, ופרצת ימה וקדמה, צפונה ונגבה" (בראשית כ"ח, י"ד), וזה, כפי שאמרתי אני — "לך לכל הרוחות!"...

זקני חסידים, שבספרים שונים נרשמו מפיהם קווים לדמותו של ר' יעקלה, ציינו במיוחד שביתו של הרבי היה פתוח לכל דיכפין. עניים, קשיי-יום וכל נשבר-לב נתקבלו על ידו בחביבות רבה. הוא היה מקשיב לאנקתם, מברך ומשיא עצות. למחוסרי אמצעים היה מפזר מכספו, היינו מהכספים שהעניקו לו חסידיו, ביד נדיבה. במגעיו עם חסידיו בעלי האמצעים השתדל לעודדם למתן צדקה. פעם קבל בפני הרבי איש עשיר שהוא מתעייף ממתן צדקה, "אני נותן, וחוזר ונותן, ואין לדבר סוף", טען העשיר, "התעייפתי מזה".

חיך ר' יעקלה ואמר לאיש: "ולאכול אינך עיף? אתה אוכל, חוזר ואוכל, ואין לדבר סוף"...

"איך יחיה האדם בלי אוכל?" — הצטדק העשיר. "ואיך יחיה האדם בלי צדקה?" — החזיר לו הרבי. לא רק המוני העם וחסידים העריצו את הרבי מרדכימין מין, אלא גם אדמו"רים שונים ומפורסמים שהתייחסו אליו בכבוד רב כאל זקן הצדיקים בדור ההוא. הם אף היו שולחים אליו "פתק" עם "פדיון" ומבקשים ממנו לזכרם בתפילתו. ביחוד חי עמו בידדות גדולה ר' איטשה (יצחק) מאיר אלתר, (בעל "חידושי הרי"ם"), לימים האדמו"ר מגור, שישב אז בוורשה. הרבי מרדכימין היה בא לעתים מזומנות לוורשה ברכבת-הקטנה שהיתה מהלכת בין רדזימין ופראגה ומדי בואו היה מתראה עם ידידו ר' איטשה (יצחק) מאיר אלתר. גם לאחר שר' יצחק מאיר

ובהם דברי חסידות, חידושים בהלכה ופירושים. את חיבוריו קרא הרבי מרדכימין בשם „דברי אבי"ב", „חידושי אבי"ב", „ביכורי אבי"ב" וכיוצא בזה. הוא אמר כי רבו הקדוש מפשיסחה רמז לו כי יש לשמו סימן בתורה. קברו בבית-העלמין בוורשה נהפך למקום תפילה ושיח לכל נשברי לב. לאחר חיסול גיטו ורשה בשנת 1943, הרסו הנאצים ופירקו את האוהלים על קברות הצדיקים בבית-העלמין ברחוב גנשה בוורשה, בתוכם האוהל של ר' יעקלה זצ"ל.

בות העם. רבבות אנשים התאבלו על מותו. האוהל שהוקם אבי"ב, כולל בתוכו ראשי תיבות : יעקב אריה בן בינא. רק אחדים מחיבוריו הרבים הופיעו בדפוס. ר' יעקלה נודע גם כגאון בתורה וכמתעמק רבות בספר הזוהר („כל גדלותי הוא מספר הזוהר, ועל ידי התלהבות ששאבתי מתוכו הגעתי להיות רבי"). הוא כתב דברי חסידות, וחידושים בהלכה, אשר מקצתם נדפסו בקובץ „דרושים וחידושים" מטעם אגודת-הרבנים בוורשה, תרפ"ח (1928). הצטברו אצלו בחייו הרבה מחיבוריו

אימרות, משלים ופנינים מפי ר' יעקלה זצ"ל

ה מ צ י א ה

ברהם היה מן האבות והאבות היו מושכים את השי"ת להיות אב לישראל. שיחיוק את ישראל לבנים וישראל יחיוקו את השי"ת לאב. כמו כן, שעושה לאביו הכל מחמת אהבה גדולה להאב, כך ישראל ישרף לבם מחמת אהבה גדולה להשי"ת. וזה הוא מחמת ומצאת את לבבו נאמן והוריש כחו לכל ישראל לאהבה גדולה להשי"ת.

ולכן הוא יכול ליתן להם ארץ ישראל שיכנסו בקדושה גדולה. ולכן מצא מציאה באברהם, אבל אי היה אברהם רק שיאמר השי"ת די לי מחמת אהבה שהשי"ת אוהב ישראל, לא היה לו כח גדול להוריש יבנים, והיו ישראל ג"כ רק בזה הבחינה שהיה רק שיאמר השי"ת די לי ולא היו יכולים ליכנס לקדושה גדולה.

וכן דוד שנאמר ומצאתי דוד עבדי, עבדי מחמת שהיה מלך היה עובד את עצמו בכל הספירות עד שהיה בספירת מלכות שהיה ממליך להשי"ת והיה מושך זו הבחינה לכל ישראל להיות ממליך להשי"ת ולעבוד את עצמו לבוא לספירת מלכות, כי יסוד מלכות יסוד הוא להתקשר בכל המדות הן ספירות ומדות הלב להתקשר בדי, כי כל הספירות יכנסו במדת יסוד, ואם יתקשר או הוא בספירת מלכות שממליך להשי"ת. א"כ דוד, שהנשמה שלו היתה מסוגלת לזה, ובוהו שהיה עובד את עצמו כן היה מושך לכל ישראל, שהמלך הוא הראש של כולם.

ולכן מצא השי"ת מציאה, כי הם היו עובדים את עצמם כן, כי הלא בידי שמים חוץ מיראת שמים, אבל אם לא הוסיף את עצמו רק שהיה אומר די לא היה בכחו להמשיך כל כך רק כמו בכחו שהיה וגם ישראל במדבר ג"כ היו מציאה, שבכל הדורות שברא השי"ת בעולם לא היה דור שהיה ראוי לקבל תורה רק הם, א"כ נחשב כמו מציאה.

בזמן שעושה דין באומות

מדרש—ועזו מלך משפט אהב אימתי נותן עזו להשי"ת בזמן שעושה דין באומות העולם. כבר כתבתי על זה, אבל נראה לפרש עוד עפ"מ דירמ' ודניאל לא אמרו הגבור והנורא שאמרו איה גבורותינו, כבר כתבתי דהפירוש הוא כמ"ש בגמרא שתנא א' היה מרבה בשבחים של השי"ת והיה תנא אחר אומר לו סיימת בשבחי דמארך, משל למלך שיש לו אלפי אלפים דגרי זהב ופז והיה א' משבח למלך שיש לו אלף כסף, גנאי הוא. אף כך שמרבה בשבחי השי"ת דהוא אין סוף ושבחיו אין סוף, וא"כ כל שמרבה הוא דבר מעט מועיר וגנאי הוא. ורק על מה שעושה השי"ת טובות לישראל משבחים אותו בזה, כדי שלא נהיה כפויי טובה מה שצוה כן השי"ת וזוהי יש לו כביכול נחת רוח.

וזהו שרמ"י לא אמר גבור דאיה גבורתו, דא"כ הוא שלא מחמת עשיית טובה רק שבו הוא והיו כמו מרבה בשבחים, והוא כמו גנאי דמשמע שאין עוד יותר, ובאמת אין לאדם ידיעה בשבחים של השי"ת כמ"ש בסירי היחוד אתה לבדך מכיר בשבחך, ואין שום מלאך ושרף יוכל להשיג להשי"ת כש"כ אדם. ע"כ גנאי הוא להרבות בשבחך, שיסבור שמספר כל שבחו ואינו אף התחלה, כיון שהשי"ת הוא אין סוף, רק מה שהשי"ת עושה טובות לישראל משבחים אותו התודות לו על הטובה שעשה.

וע"כ גם כאן הפירוש הוא, אימתי נותן העזו להשי"ת בזמן שעושה דין באומות, אבל בזמן שאין עושה דין הוי כמרבה בשבחיו של השי"ת והיו כנגאי, ואף שאמרו אנשי כנסת הגדולה שזו גבורותיו שאומה א' תוכל להיות בין שבעים אומות רשעים, זהו ג"כ הסעם שעושה בכל פעם גבורות מעט באומות שלא ניכר לעולם ומשפיל

הקליפה ימ"ש עד שאין להם כח גדול על ישראל לעשות להם רע. ביותר נראה, שהשי"ת הוא מופשט מכל המדות ולמעלה מכל המדות, ע"כ הא"י יכול אדם לשבח שהשי"ת הוא גבור כיון שהשי"ת ברא הגבורה וא"כ הוא למעלה מזה, וכן לשבח בשאר המדות להשי"ת לא שייך, כיון שהשי"ת ברא כל זה, ורק אם השי"ת רוצה למשל לעשות גבורות מתלבש באותה מדה, דהיינו גבורה, וכן אם רוצה לעשות חסד מתלבש במדת חסד ואז משבחין אותו במדה זו וכן בשאר מדות. וז"ש אימתי נותן עזו להשי"ת בזמן שעושה דין באומות אז משבחין אותו, אבל בלא זה השי"ת מופשט מכל המדות. (שם, משפטים)

תפילת הצדיק עושה שער

כשצדיק הוא בצרה ומתפלל להשי"ת והשי"ת מושיע לו אז עושה שער לנו הצרה, שהשי"ת יציל אותו. עושה בשמים שער שיהיה פתוח על עולם שבפנים ראשונה היה צריך תפלה בעבודה רבה ויפתח שער הישועה, אבל אם היה פתוח פעם אחת אם תודמן לו עוד פעם צרה כזאת אם יבקש מהשי"ת בקל יכול לפעול כיון שהוא פתוח מן הפעם ראשונה. רק בפעם שיתחיל לפתוח צריך לאפוש ברחמים, וכל צרה וצרה הוא כן, על צרה אחרת ג"כ צדיק יפתח שער, צדיק גם יפתח שער על כל ישראל, אם תודמן ח"ו צרה על ישראל בקל אם יתפלל להשי"ת והשי"ת מושיע אותו אם נפתח השער ע"י צדיק פ"א, ולכן אומרים מי שענה לדניאל ומי שענה לזה שכאריא היה עושה שער, זה היה עושה בצרה זו שער וצדיק אחר בצרה אחרת היה עושה שער. (שם, אחרי)

הצדיק נמשל לנפח

מדרש — משל לנפח שראה הרבה חבילות קוצים שבאו ואמר הא"י יכנסו הרבה קוצים, היה שם פיקח אמר מאלו אתה מתיירא גץ אחד ממך וגץ אחד מבנך יהיה יוצא וישרוף הכל, כך יעקב היה מתיירא מעשו ומאלומו, אמר לו השי"ת מאלו אתה מתיירא יצא גץ אחד ממך וגץ אחד מן בנך וישרוף הכל. י"ל שהעולם הזה הוא משל לעבודת השי"ת ולוקח רמזיה דחכמה לידע מזה עבודת הבורא. וי"ל דלכך נקט המשל מנפח, הצדיק נמשל לנפח כמו נפח ששורף ברוך כאש ומכה בפטיש כדי להכותו ולעשות מן ברזל כלים. היצר הרע נמשל לברזל כמו שכתבו אם ברזל הוא מתפוצץ, וצדיק שלומד תורה, והתורה נמשלה לאש, כמו שכתוב הלא כה דברי כאש, ואש התורה שלומד שורף את היצר רע, שורף את תאוות היצר רע, תאוות עולם הזה, ומכה את היצר הרע כמו שמכה בפטיש, כדי להכות את הברזל, כך אחר לימוד תורה מתרכך היצר הרע. והפיקח אמר להנפח שלא יירא מן הקוצים, כי גץ אחד יכול לשרפן. והמשל של העולם הזה שרואין גץ אחד שורף עצים, הוא לרמז, שכל מה שנעשה בעולם הזה הוא לרמז. הרמז הוא כמו שגץ אחד שורף את הקוצים כן הוא בעבודת השי"ת שהצדיק לא יהיה ירא מן הרשעים, שהרשעים נחשבו רק כמו קוצים. ומי שלומד תורה ועוסק בעבודת השי"ת לא יהיה ירא מהרשעים, כי לא צריך להם הרבה, כי בגץ אחד יכול לשרפן, כי תתורה ועבודת השי"ת הוא האדם הבורח כאש מן התורה והעבודה ויכול לשרוף אותן.

ע"כ אמר השי"ת ליעקב למה אתה ירא, כי בזה נראה ממך שרשעים הוא להם ממש, למה לא תדע שהם נחשבים כמו קוצים ואין בהם ממש, בקל יכולים לשרוף אותן, כן ראוי לצדיק כשרואה רשע יהא נדמה כי לא רואה אדם רק עץ בעלמא.

וגם מרמז שצריך כל דבר להיות בביטול אצל הצדיק, כמו שכתוב בחובת הלבבות דהיה חסיד אחד לן במדבר לבדו והיו שואלים אותו הא"י לא יראת מפני חיות רעות, אמר שמתבטל לירא מפני דבר חוץ מפני השי"ת, והיה כל דבר אצלו בביטול, רק רואה בכל דבר כח אלקי, כ"ש רשע שאינו כלום ולא שייך מצא מפניו ודריק. (שם, וישב)

רחמי שמים

מדרש — בשעה שעברו ישראל את הים בקשו המלאכים לומר שירה אמר השי"ת לגיונותי נתונים בצרה ואחם מבקשים לומר שירה. ופשוט דקאי על מצרים, ואפשר דהיה דיבור זה של השי"ת להורות אהבת ישראל, דהיו סבורים דזה שהיו נקמות גדולות במצרים היה מחמת שהיו רשעים גדולים מאוד ובלא ישראל ג"כ מגיע להם עונש זה, ומכאן זה שלא הניח להם לומר שירה מחמת שנתונים בצרה מוכח שלא היה להשי"ת כביכול קורת רוח, רק עשה לאהבת ישראל, כי השי"ת יש לו רחמנות על רשעים ג"כ.

ועוד י"ל משום דאזנות העולם לא רצו לקבל התורה כמו"ש במדרש יתרו, מחמת שהיו יראים, שאם יעברו דבר אחד מן התורה יהיה העונש גדול מאוד וקשה לכבוש את היצר הרע, א"כ אם יראו ישראל את העונש של המצרים שהיה רב מאוד על שעברו על שבע מצוות, אז יהיו ג"כ יראים לקבל תורה שלא יענשו מיד שיעברו איזה עבירה אפילו בשוגג, ובזה שלא הניח השי"ת למלאכים לומר שירה מחמת הלגיונות הנתונים בצרה, ניוכח דאף שמצרים היו רשעים גדולים ועברו כל עבירות שבעולם וגם שהיתה הנקמה לאהבת ישראל לשלם להם כדא נכד מדה, שהשליכו בנים של ישראל לתוך המים, אעפ"כ לא היתה קורת רוח כביכול להשי"ת להעניש אותם בעונש זה כמו שכתוב כי לא אחפון במות רשע כי אם בשוכו מדרכו וחיה, קריעת ים סוף היה רמז למתן תורה, שהיה מרמו שיקרע בשמים הים החכמה, מחמת דהיא צלמא דאתכסיא ונקרע להיות יורד התורה למטה, שהוא חכמה להיות נותן התורה לישראל, ומשום כך היה מראה להם השי"ת עתה שלא יהיו יראים לקבל התורה מפני שיענשו אם יודמן שאחד יעבור פעמים על איזה עבירה, מזה מוכח שקשה לפני השי"ת לענוש מיד מפני רחמנותו הגדולה שאין שיעור לרחמנות שלו, רק הכא היה העונש מחמת אהבת ישראל לנקום מהם מה שהיו מצערים הרבה לישראל, ואעפ"כ לא היה לו קורת רוח כביכול מזה, ודריק, ואף שישאל בודאי היו מקבלים התורה, אף שידעו שאם איזה פעמים יעברו ויענשו הרבה ג"כ היו מקבלים, רק אעפ"כ אפשר שלא יהיו מקבלים בשמחה ובנחת כמו שצריכין לשמוח בשמחת קבלת התורה, מחמת שהיו הרבה מצוות תרי"ג וא"א שאיזה פעמים ימצע ח"ו, שכה היצחק גדול, וע"כ מחמת זה היו יודעים שהשי"ת אין רצונו ית' לענוש, כי לרחמים שלו אין שיעור.

(שם, בשלח)

מתוך שלא לשמה בא לשמה

ובשמאלה עושר וכבוד. כתבו לעולם ילמוד אדם תורה שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה, מחמת דהתורה אף שילמוד שלא לשמה נותנת בו קדושה, וגם שילמוד לזכות לבוא לשמה, כמו שכתב בספר נועם אלימלך, שאף שילמוד שלא לשמה שאם ילמוד פעם אחת לשמה יעלה גם הלימוד שלמד שלא לשמה ונעשה כולה לשמה, וזה מתוך שלא לשמה נעשה לשמה, א"כ על זה שלמד עד עתה שלא לשמה עד שלמד לשמה, ישלם לו השי"ת עושר וכבוד חוץ השכר שיקח ג"כ מחמת שנעשית לשמה.

מעולם לא שקר

ועוד י"ל לפי מה שפירשתי כבר לעולם ילמוד אדם שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה, שאדם ילמוד שלא לשמה, שלא יבין הקליפה ימ"ש שילמוד לשמה שיגנוב, כמו שכתבו עליו זה בנגב, בנגב הוא אותיות גנב, שיעשה עבודת השי"ת בגניבה, כמו מי שמוליך אוצר שמכסה שלא יפגעו גולנים ויגזלו אותו, וכמו שאברהם הלך למצרים אמר שהולך שהוא רעב וכוונתו היה להשפיל הקליפה ימ"ש, וכמו שכתבו ואברהם הלך הנגבה ג"כ אותיות גניבה, וכלב בכל הדרך היה נדמה למרגלים שהוא ג"כ עמהם בעצה אחת לגנות את ארץ ישראל, ע"כ ישמור אדם שיהיה בסוד הכוונה לשמה, שאם יהיה מכיר היצר רע שילמוד לשמה יבלבל אותו ולא יניח לו לבוא לשמה, ע"כ י"ל על זה שמכסה הלשמה בשלא לשמה ישלם לו השי"ת בעולם הזה עושר וכבוד.

(שם, חיי שרה)

יצר הרע אינו שוה בכל אדם

מדרש — כלי חמס מכרותיהם, אמר להם הכלים הללו גזולים הם בידכם למי הם ראויים לעשו שמכר הבכורה, יש לפרש מיהם יוצר הרע אינו שוה בכל אדם, דהיינו באדם פשוט שאינו עוסק בהצדקה ובעבודה מפתה לו בעבירות חמורות, דהיינו גניבה ורציחה וניאוף, אבל באדם שעוסק בתורה ובעבודה אינו מפתה לו בדברים נסים בעבירות חמורות, שיוצא היצר שלא ישמע לו, רק שמטעה אותו, שמראה לו על עבירה שהוא מצוה, או שמשליך בו גאות, אבל לא שייך לומר שיהיה מפתה אותו ברציחה, וגם שיפעול אצלו באדם שעוסק בעבודת השי"ת שהוא צדיק יפעול היצר רע, אבל באדם זה שהוא צדיק יפעול אצלו לעשות דבר רציחה זה תמיה הוא.

ע"כ אמר הכלים הללו אינם שלכם, שאתם צדיקים ואין נאה לכם יצר רע כזה לעשות רציחה, יצר רע זה שייך לעשו ואין נאה לכם להפתות ממנו, וכש"כ לפעול אצליכם לעשות כזאת — ולכך אמר גזולה הוא בידכם.

(שם ויחי)

בדרך שהלך בה

ובחרת בחיים, הפירוש הוא, כשאדם תועה בדרך ויודע שהוא תועה אזי צריך לילך בחזרה באותה דרך שהלך ותעה, אבל אם אדם תועה מדרך החיים זהו התורה אין צריך לחזור רק באשר הוא שם יכול לבחור בדרך החיים, כי באותה תשוקה שחושק להבלי עוה"ז יכול ליקח אותו להשי"ת.

(בכורי אביב, בסוף)

סגולה

זה השם שמש משה רבינו ע"ה וכל מי שיוליכנו עמו לא יהיה ניין לעולם וזהו השם:

יה יהיה יהוה יהוה יהוה יהוה.

(בכורי אביב, בסוף)

ר"ל. נגע הדבר ללבו של הצדיק, הוא הפך את הבטחתו לרבו והשתמש ב"שם", כי מה לא יעשה למען חולה מסוכן? כעבור זמן חלה הצדיק רבי יעקב וימים אחדים היה גוסס ושכב ללא הכרה. משנתעורר שאלוהו מקורביו מה ראה — והוא סיפר שרצו לדונן למות משום שהשתמש ב"שם", בא מלאך והצדיקו, הוא הטיל האשמה על רבי שמחה בונם, על שלימדו את ה"שם", הביאו את הפשיטתאי והוא הצטדק בכך שרבי יעקב הבטיחו לא לגלות את הסוד, קבע הבר"ד של מעלה: יחפשו ויבדקו אם מעולם לא שיקר דבר והיה ולא שיקר יסולח לו עוונתו זה. בדקו ולא מצאו, להפך פעם את הבטחתו — וסלחו לו.

(מעשיות נוראים על הרה"צ רבי יעקב אריה מראדומין).

תחילה היה הצדיק רבי יעקב נוסע למגיד מקוונץ צוק"ל ואח"כ היה מסתופף בצלו של רבי שמחה בונם מפשיסחה צוק"ל. הוא היה תלמידו המובהק. כידוע היה רבי שמחה בונם סג"גהור, לכן היה הוא, תלמידו, אומר את שיעורו לפניו, פעם הגיעו למקום שמדובר בו על תחיית המתים — אמר התלמיד: רוצני שמורי ורבי יגלה לי את השם של תחיית המתים, השיב לו: סוד זה אין מגלים אלא לצנועים. אומר התלמיד: הרי צנוע אנכי ולי מותר לגלות, השיב רבי שמחה בונם: אגלה לך בתנאי שלעולם לא תשתמש בשם זה, כי אפשר להתיות בו מתים, הבטיח רבי יעקבליה והמורה גילה לו את הרה.

פעם בא ירבי יעקב חסיד מקורב עם פתקא"בקשה על חולה הגוסס

האדמו"ר השני – ר' שלמה'לה

שלושה רובל. השני, הנהנה אף הוא מקופת הצדקה, הל' ביש את בתו מעיל יפה ויקר, מעשה עשיר...

השיב להם רבי שלמה'לה: כשם שאי אפשר לקהילה בלי עניים, כך אי אפשר לעניים בלא קופה של צדקה. תאמרו לבטלה – יתעורר רעש בשמים: קהילה בישראל בלי קופה של צדקה? יירדו מלאכים לכאן, לרדזימין, יחקרו בדבר, ויזכחו: עולם הפוך ברדזימין. העניים יוד' עים הלכות עשירים, והעשירים יודעים הלכות עניים, ומשום כך בוטלה הקופה... מה יעשו המלאכים? יחזרו לשמים ויציעו להעמיד את הדבר על מכונו: העשירים היודעים הלכות עניים, ייהפכו לעניים, העניים היודעים הלכות עשירים ייהפכו לעשירים, ושולם על עם ישראל ועל רדזימין בתוכו... „כדי להפך הצעה כזו של מלאכים“, המשיך הרבי, „מוטב שתמשיכו לנהל את קופת הצדקה, ואל תביאו לשינוי סדרי בראשית ברדזימין...“

במשך עשרים ושש שנים הנהיג ר' שלמה'לה את קהל חסידיו עד שנסתלק לעולמו ביום ט"ו בשבט תרס"ג (1903) והובא לקבורה בבית-העלמין ברדזימין. על קברו הוקם אוהל ומדי שנה, ביום ה„יארצייט“, היו משתטחים על קברו מאות-מאות חסידים מרחבי פולין. בימי הכיבוש הנאצי וחסול גיטו רדזימין הרסו הנאצים לחלוטין את בית-העלמין, עקרו את העצים, פירקו את הגדר, עקרו את אבני המצבות, ובמשך השנים התכסה כל שטח בית-העלמין דשא וכל הקברים נעלמו מעל פני הארץ כאילו בלעה אותם האדמה, לרבות קברו של הרבי... בארבע הפיגות של שטח האוהל לשעבר נותרו סימני „קרחת“ בדשא כהוכחה שאי-פעם היו אלה אבני-יסוד של מיבנה...

לאחר פטירתו של ר' יעקלה המשיך את שושלת אביו בנו ר' שלמה-יהושע-דוד. הוא היה עניו ומצניע לכת. עם זאת הצטיין מלבד גדולתו בתורה ובחסידות גם בפקחותו, והשפעתו על אנשי סביבתו היתה גדולה מאוד. בימיו נתרבו חסידי רדזימין שיסדו „שטיבלעך“ בערים שונות בפולין.

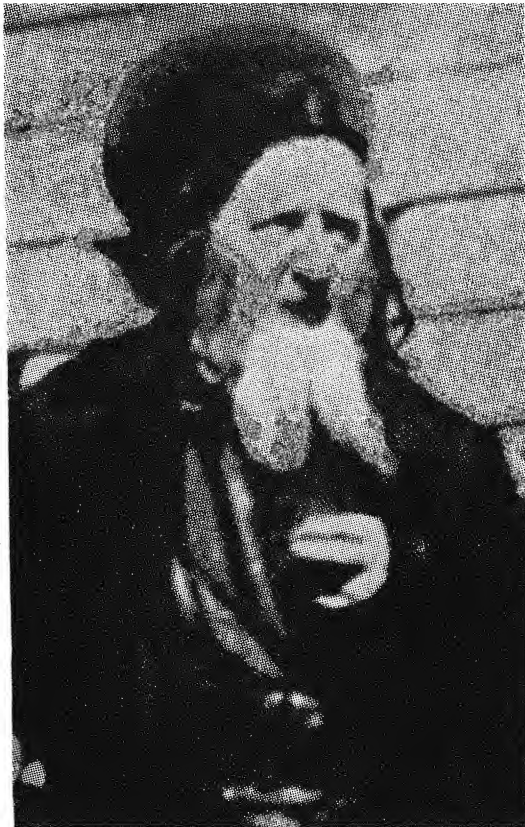
חוקרי החסידות בפולין מציינים כי בניגוד לאביו, ר' יעקלה, זקן מלא רחמים, היתה ניכרת חריפות כלשהי בדרכי החסידות של ר' שלמה'לה, חריפות נוסח קוצק, חסידות בנוסח גיבורי רוח השואפים לגדולות. קירבתו לקוצק גדלה כאשר, עוד בחיי אביו, השיא את בתו לרבי הערשל מורגנשטרן, נכדו של ר' מגדלה מקוצק, שנודע לימים כאדמו"ר מלומז.

ר' שלמה'לה לא חיבב את העשירים, לפעמים אף רדף אותם. פעם שאלוהו: „הלא שנינו, רבי מכבד עשירים?“. השיב ואמר: „כעשירים לבד – שפיר. אולם – כשבאים עשירים ודורשים שאכבדם כחסידים, כלומ' דים, כחכמים, או כצדיקים – שאני; ולכבד עשיר עם-הארץ בעד „למדנותו“, גס-רוח בעד ה„חסידות“ שלו, קל-עולם בעד „צדקתו“ – את זה אינני רוצה“...

פעם החליטו פרנסי קהילת רדזימין לבטל את קופת הצדקה של הקהילה, או שפרנסים אחרים יטפלו בה. הם הופיעו בפני ר' שלמה'לה וסיפרו לו על החלטתם. „אנו לא נמשיך יותר לחלק צדקה לעניים שבעיר, הנוהגים כעשירים“, אמרו. אחד הפרנסים הוסיף וסיפר: פלוגי הנהנה מקופת הצדקה קנה לאשתו שביס נאה ויקר שמחירו

האדמו"ר השלישי – ר' מנחם-מנדל גוטרמן

בספרו „עלים לתרופה“ על מסכת ביצה, ב„צמח מנחם“ על ההגדה של פסח (בהקדמתו לספר נאמר שקיבל מפי סבו ר' יעקלה ששמע את הרבי שמחה בונים מפשיסחה

ר' מנדלה

מעיד בוודאות כי את הנוסח המקורי של ההגדה לפסח חיבר אליהו הנביא). יתר חידושי התורה שלו טמונים בעשרות כתבי-יד שהניח אחריו.

לאחר פטירתו של ר' שלמה'לה עלה על כסאו והמשיך את השושלת בנו ר' אהרן מנחם מנדל שנחשב כדמות פאר ליהדות פולין האורתודוקסית לפני השואה. במשך שנים שימשה גם אישיותו של הרב הרדזימינאי, השלישי בשושלת, מטרה לפולמוסים ולוויכוחים עמו, לרבות התקפות אישיות על ידי חוגי ה„בונד“, ואישים מהחוגים החילוניים. ר' מנדלה עסק בפעילות ציבורית רבה, פעל לחיזוק שמירת שבת וכשרות והתנגש משום כך עם חוגים אלה.

בזיווג ראשון היה חתנו של האדמו"ר מביאלה, רבי יעקב יצחק רבינוביץ. ר' מנדלה היה בעל הופעה מרשימה, גבה-קומה, רחב-גרם ובעל זקן אדמוני. בשעת התפילה בבית-המדרש שלו היה מוחה כף, רוקע ברגליו, מרים קולו, ממש „כל עצמותי תאמרנה“. אשתו הרבנית, בתו של האדמו"ר מביאלה, מטלה היה שמה, היתה ידועה כלמדנית. אמרו עליה שהיא בקיאה בדף גמרא עם „תוספת“, השיחה דברי „תורה ודברי חסידות“, כתבה מכתבים בלשון-קודש בנוסח רבני. היא היתה בת רמת יחש, יפה ומרשימה כנסיכה ממש. אך הזיווג לא עלה יפה, שכן מטלה לא ילדה לרבי צאצא, והחלה פרשה של דיני-תורה ובירורים אצל אדמו"רים שונים בתביעת הרבי ר' מנדלה לגט. המקרה גרם להרבה בזיונות ולדברי בלע על השלישי שבשושלת רדזימין.

בזיווג שני נשא ר' מנדלה לאשה את בתו של ה-אדמו"ר רבי יעקב משה ספרין, מקומורנה, אך כל ימיו לא נפקד בבנים. בהקדמה לספרו „חינוך בנים“ הוא „מבקש ומתחבט לפני כל אחד מישראל שיראה זה המאמר לעורר רחמים גם עלי לפני בעלי-הרחמים שיזכני גם-כן בבנים, ושאוכה לגדלם לתורתנו הקדושה, כי זה כל האדם...“

מצעירותו הצטיין ר' מנדלה בגאונות, היה בקי בחדרי תורה ומפלפל, מחדש חידושים עמוקים. קצת מהם נדפסו

עליו כעל אחד האדמו"רים העשירים ביותר בפולין. הדבר עלה לו לא במעט קיטרוגים עליו, ותכופות הותקף באחד מעתוני וורשה, בשנות העשרים, על שהרבי הרדזימינאי מתנכר לדיירים עניים הגרים בבתי שלו ולא פעם הגישו האדמיניסטרטורים בבתי הרבי בקשות לבית-המשפט ל"השגת צו לפינוי מהדירה נגד דיירים עניים שפיגרו ב"תשלום השכירות החדשית.

בוורשה נעשה הרבי מרדזימין לאחת הדמויות ה"מרכזיות של חוגי האורטודוקסיה בפולין. הצטיין בפעילות

שנים אחדות לאחר פטירת אביו יסד ר' מנדלה ב"רדזימין ישיבה גדולה שנקראה „אורחות חיים", עם פנימיה מסודרת לאש"ל, שנועדה לבטל את מנהג „אכילת ימים", כפי שהיה מקובל בישיבה שהיתה קיימת לפני כן בחצר הרדזימינאית. הרבי עצמו נהג להשמיע לעתים שיעור בפני הבחורים, והיה בוחן תכופות את בחורי הישיבה ועוקב אחרי התפתחותם, כדי להכשירם כגדולי תורה. שמעה של הישיבה של הרבי מרדזימין יצא ברחבי פולין ובחורים נהרו אליה ממקומות קרובים ורחוקים.

ר' מנדלה ברחובות ורשה

ענפה בשטחים שונים, לרבות בתחום הסוציאלי. עוד בתקופה הצארית, היינו ערב מלחמת העולם הראשונה, שלח חבילות מצות לפסח לחיילים יהודים במחנות המ"רוחקים ביותר בכל רחבי רוסיה. בוורשה עמד בראש גופים חרדיים שפעלו לימין „שומרי שבת", שתפקידם היה להשגיח על סגירת החנויות לפני הדלקת הנרות. הרבי עצמו היה רגיל לצאת לפני הדלקת הנרות לרחובות וורשה והיה מתחנן לפני מחללי שבת שיסגרו את חנויות

בתקופת מלחמת העולם הראשונה נטש ר' מנדלה את העיירה, שישבו בה אבותיו ועבר לוורשה. הוא העתיק את „חצרו" המפוארת לרחוב פאוויה, ופתח שנית את הישיבה שלו אותה כלכל מכספו הפרטי. מיום שנתמנה לאדמו"ר סירב ר' מנדלה ליהנות מ„פדיונות" וממתת חסידים. הוא נכנס כשותף לעסקי מסחר עם כמה ממקורביו, ותוך זמן לא-רב התעשר מאוד. אף רכש בתים גדולים בוורשה שהכניסו לו הון עתק בכל שנה. דיברו

הרבי עם השמש אברהם־יצחק ויינשטיין בא־טבוצק

עוררה גל של מחאות בארץ ובתפוצות ישראל נגד ה-
גזירות על הכותל של ממשלת בריטניה. השבועון „העולם“,
בטאון ההנהלה הציונית, כותב בגליון כ"ח תשרי תרפ"ט:
„האסיפה שנערכה בירושלים השתתפו בה למעלה מעשרת
אלפים איש והרבי מרדכימין שנמצא באותה אסיפה פרץ
בבכי בעמדו על הבמה ובנשאו את נאום-המחאה“. באחד
מביקוריו בארץ נפגש הרבי עם המשורר חיים נחמן ביא-
ליק. כן ביקר בעירית תל-אביב ושוחח עם ראש העיריה
דוד בלוד בלומנפלד על הגברת שמירת השבת בתל-אביב.
יצוין כי הרבי מרדכימין היה פעיל זמן-מה בועד
החסידים בוורשה שיסד אחר-כך את בני-ברק. הרבי התנגד
לרכישת קרקע לייסוד ישוב חרדי באזור תל-אביב, אלא
ליד אחת מארבע הערים הקדושות: ירושלים, חברון, צפת
וטבריה. וכשלא נענו לפנייתו זו הסתלק הרבי מפעילות
בועד המייסד. בקשר לכך מספר בין השאר המנוח איט-
שהל גרשטנקורן, יו"ר הועד לייסוד בני-ברק, בספרו
„זכרונותי על בני-ברק“.

„אחרי חג הסוכות תרפ"ב (1922) מסר חבר הועד
שלנו, ר' יצחק זאלר, בשם הרבי מרדכימין, אדמו"ר ר'
מנחם מגדל גוטרמן זצ"ל, שיש את נפשו להתראות פנים
אתנו כדי לעמוד על טיב עבודתנו למען ארץ-ישראל
ולהכירה על בוריה. הלכתי לבקר אצל הרבי בביתו. לאחר
שהרציתי לפניו על הנעשה ועל העומד להעשות התעניין
בכל פרטי העבודה שלנו והביע את משאלתו לבוא אליו
עם כל חברי הועד שלנו. הואיל ובדעתו להיכנס כחבר
לאגודתנו רוצה היה להכיר פנים אל פנים את כל חברי
הועד.

חברי הועד באו אח"כ לבית הרבי בשעה מאוחרת
בערב. לאחר שהשמש הגיש לאורחים כיבוד של יין
ועוגיות הוציא הרבי מכיסו 65 אלף זהובים ובהתלהבות
מסר את הכספים לחברי הועד. וכל כך היתה גדולה
התלהבותו של הרבי ממתן ידו לאגודתנו לתמכה ולסעדה,
שדורש היה במפגיע להתכנס אצלו לישיבה מדי שבוע
בשבוע, בשביל שיהא סיפק בידו לסייע לנו בפעולות
ממשיות כרוב תשוקת נפשו. באותם ימות החורף תרפ"ב
שרתה ברכה בעבודתנו בוורשה, ומדי שבוע בשבוע, עד ז'
אדר, יום הגסיעה לארץ-ישראל לשם קנין קרקע, היינו
מתכנסים כל חברי הועד לישיבה בהשתתפות הרבי מ-

תיהם. בשנת 1930 הזמין אליו הרבי את עורכי העיתונים
היהודיים בוורשה, ותבע מהם לחדול מחילולי שבת בדפוס
ובמערכות העיתונים.

פרק מיוחד בעסקנותו תופסת התמסרותו לחיילים
היהודים ששרתו בצבא הפולני. הוא היה דואג להם ומספק
להם מזון כשר. בשטח זה תרם הרבה כספים מכספו
הפרטי, וזאת בניגוד ליריביו שטענו שהרדזימינאי קופץ
את ידי ואינו ממחר לתרום לצרכי צדקה.

כמו אבותיו גילה ר' מגדלה חיבה לארץ-ישראל ואחרי
פטירת אביו, נבחר גם כנשיא לקופת רבי מאיר בעל
הנס. כן ביקר פעמים אחדות בארץ. בקיץ תרפ"ט,
בעת ביקורו האחרון בארץ-ישראל, שם לבו לעזובה ה-
שוררת ליד הכותל המערבי והחליט לפעול לתיקון המ-
עוות. הוא הזמין על חשבונו הפרטי פועלים שסיידו את
הרחבה לפני הכותל, התקינו פנסים להאיר בלילה, העמידו
ספסלים ורהיטי עץ, ולבסוף סידר הרבי מחיצת-בד נמוכה
להפריד בין הנשים ובין הגברים המתפללים ליד הכותל.

לפעלו זה היו הדים בכל העולם, לרבות העולם הלא
יהודי. הערבים בראשותו של המופתי אל-חסייני, פתחו
בהסתה ובמחאות על שהיהודים שינו את ה„סטאטוס-קוו“
ליד הכותל, בכך שהציבו במקום מחיצת בד בין נשים
וגברים.... בעקבות מחאות הערבים הגיעו שוטרים בריטיים
והרסו את מחיצת הבד שליד הכותל שהקים הרבי מרדכימין.
בינתיים התקרב יום ט' באב ובית"ר ירושלים ארגנה
תהלוכה ברחובות העיר שפנתה לכותל שבעיר-העתיקה,
כמחאה על הרחקת מחיצת הבד ליד הכותל וכהפגנה
והוכחה נגד הערבים שיהודים לא ירתעו מלבקר ליד
הכותל. בעקבות התסיסה פרצו מאורעות תרפ"ט ומאז
חלוקים ביניהם עסקני הישוב העברי מהימים ההם בשאלה
מה היתה סיבת מאורעות הדמים באב תרפ"ט. חלק
טוען כי הערבים ניצלו את מחיצת-הבד שהקים הרבי
מרדכימין ליד הכותל כדי להסית ולפתוח בהתקפת דמים
על הישוב; וחלק אחר טוען שמאורעות תרפ"ט פרצו בשל
הפגנת בית"ר בירושלים לכיוון הכותל.

ההתנכרות של השלטון הבריטי בארץ ישראל לישוב
העברי, שהתבטאה אז בין השאר בהסרת מחיצת הבד ליד
הכותל ובהרחקת רהיטי העץ שהעמיד הרבי מרדכימין,

בשנים האחרונות לחייו סבל הרבי ממחלת הסכרת. נוסף על כך נפגע בדלקת הריאות בקיץ האחרון לימי חייו, בשנת תרצ"ד (1934). מצבו הורע והרופאים יעצו לנתחו. הרבי התגורר אז באוטבוצק וסירב להינתח. ביום ח' באדר תרצ"ד נפטר הרבי. בן 74 היה בפטירתו. רבבות אנשים ליווהו בדרכו האחרונה וקברו אותו בבית-העלמין בוורשה באוהל של סבו ר' יעקל'ה.

רדזימין בביתו. פעם אחת טרח בכבודו ובעצמו ובא אלינו לבית-החסידים ברחוב גאלבקי 43 כדי להשתתף אתנו באסיפה כללית, כאחד החברים".

כאמור לא היה ועד מייסדי בני-ברק מוכן לקבל את הדרישה התקיפה של הרבי לא לקנות את הקרקע אלא ליד, "ד' ארצות": ירושלים, חברון, צפת וטבריה. לכן התרחק הרבי מפעילות באגודה.

האדמו"ר הרביעי – ר' יעקב אריה מורגנשטרן

הענפה, (היו לו שמונה בנים), למשרפות טרבלינקי, עם שאר רבבות קדושים ומעונים. נשארה בחיים רק בתו היחידה, הרבנית איטה-טויבה קאליש, אשת האדמו"ר ר' ירחמיאל יהודה מאיר קאליש, האדמו"ר מאמשינוב, החי כיום בירושלים.

ביבליוגרפיה:

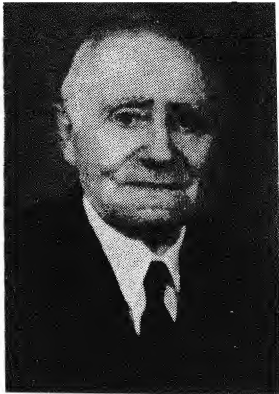
תולדות בית-רדזימין, אהרן סורסקי, ירחון „בית-יעקב", גליון אדר-ניסן תשל"ד.

„ספר החסידות", מאת יצחק רפאל, ירושלים.

אדמו"רים בשואה, מאת מנשה אונגר. מגדולי התורה והחסידות, מאת הרב א. י. ברומברג, הוצאת המכון לחסידות, ירושלים.

„זכרונותי על בני-ברק", מאת יצחק גרשטנקורן.

פטירתו של הרבי ר' מגדלה זצ"ל גרמה אבל רב אצל קהל חסידיו, שכן לא הותיר אחריו צאצא, כי היה חשך-בנים. מאין יורש לרבים פנו חסידים לבן אחותו של המנוח, רבי יעקב אריה מורגנשטרן, שכיהן כרב וכ-אדמו"ר בווישקוב, והכתירוהו כאדמו"ר מרדזימין. הרבי הרביעי לשושלת רדזימין עבר לרדזימין, אל חצרו ובית מדרשו של סבו ר' שלמה'לה ואבי סבו ר' יעקל'ה, מייסד השושלת. הרבי הרביעי השתדל לחדש נעוריה של החצר הרדזימינאית, כמו בשנותיה היפות והטובות. שוב המתה „החצר" של בני משפחת הרבי המסועפת, ושל חברות חסידים ממקומות שונים, קרובים ורחוקים; נתחדשו המחזות בערבי שבתות ובערבי חגים כשחבורות חסידים ובודדים נפלטים מקרונות ה„קולייקה", ועמוסי מזוודות וקופסאות עגולות בהן ארוזים „שטריימלים", הם שמים את פעמיהם בחופזה לחצר הרבי. ברם, פרצה המלחמה, הגרמנים-הנאצים פלשו לפולין וכבשוה. כשפרצה המלחמה שהה הרבי עם כל בניו ובנותיו בוורשה כדי להשתתף בחתונה של אחת הנכדות שלו. הרבי ובניו נשארו בבית בנו רבי אלימלך ברחוב מילא 9. בשלבי החיסול של גיטו וורשה הובא הרבי עם בני משפחתו

אריה כץ

שלושה דורות רבנים ברדזימין

וגדולי הסוחרים מוורשה והסביבה פנו אליו בבקשות לפשר ביניהם בסכסוכי עסקיהם. בערך בראשית המאה הזאת נבחר סבי לרב במלאווה. הוא התלבט קשות אם לקבל את המינוי, שכן מלאווה היתה ידועה כעיר מתקדמת יותר מרדזימין והוא חשש שהאווירה בעיר החדשה תשפיע לרעה על חינוך בניו לפי רוחו. בעוד הוא חוכך בדעתו הודיע שר-המחוז שהוא מטיל „וטו“ על המינוי למלאווה, בנימוק שאינו מסכים שרב פיקח כמו „רבין נחמיה ויסור-קינסקי“ יפרוש מקהילת רדזימין.

בן 11 הייתי כשסבי זצ"ל נפטר (היה זה כנראה בשנת תרע"ז — 1917), וכמעט שלא הספקתי להכיר ולהסתופף בצלו. ראיתי ועשיתי במחיצתו רק מספר פעמים; בזכרוני נחרתה הדרת-פניו והופעותיו המעוררות כבוד, כשחוט של אהבה וטוב לב משוך על פניו. זכורני שבת אחת בביתו ברדזימין, את „החדוותא דזעיר אנפין“ בשלוש סעודות. אחר שאמר דברי תורה, רקדו הנאספים בדביקות, נדמה היה לי שגם הקירות רוקדים, והכל אומר שירה.

סבי היה אב מאד מסור לבני ביתו. שנים מבנותיו לאחר שהתחתנו גרו על יד ביתו. בלילות החורף היה נעמד תחת חלון ביתן כדי לשמוע אם הילדים כבר שכבו לישון. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה היינו מנותקים ממנו והוא היה מכתת את רגליו ברחובות וורשה בחיפוש אחר הזדמנות להעביר אלינו מלות קשר. על לוח-שנתי קטן, שהיה עובר מיד ליד, רשם כמה מלים בהן הודיע על שלומו ושאל לשלומנו.

סבי (אבי אמי, פייגה-רבקה ע"ה), הרב הגאון ר' נחמיה אלתר זצ"ל, היה בנו של הרה"ג ר' שמואל זצ"ל, רבה של צ'קובצה. בגיל צעיר נפטרו הורי סבי והוא התחנך לתורה ויראה, אצל גיסו הרה"ג ר' מרקל שלמה זצ"ל, שעלה לכס הרבנות בצ'קובצה לאחר פטירת חותנו ר' שמואל זצ"ל. ר' מרקל שלמה זצ"ל נודע בעולם הרבני ולומדי תורה כמחבר הספר (שאלות ותשובות), „יד-שלמה“.

הרב נחמיה אלתר זצ"ל

אחרי נישואיו נתקבל סבי כרב בעיירה ויזנה שליד לומז'ה. שם לא מצא כר לפעולה; היתה זו עיירה קטנה ואנשים בה מעט. בינתיים הלך שמו לפניו כרב למדן ואיש פיקח והוא נתקבל כרב בקהילת רדזימין. לפי שיקולי וחשובי היה זה בערך בסביבת שנת תר"מ (1880). לפני כן כיהן כרב ברדזימין ר' שמחה יאיר רונפלד זצ"ל, שהיה מחבר הספר „אורה ושמחה“ (לפני ר' שמחה כיהן כמורה-הוראה ר' שלמה, סבו של משה ברוך אשמן — העורך).

ברדזימין מצא סבי ר' נחמיה אלתר זצ"ל כר נרחב לפעולה. התמסר להנהגת העיר ברוח התורה והיראה ודאג לכל צרכיה הדתיים של הקהילה המקומית. בתקופת כהונתו כרבה של רדזימין עמד בקשרים עם גדולי התורה בשאלות ותשובות ובהארת דברי תורה. חלק מדבריו נדפסו בספרים „אבני-נזר“ של הגאון ר' אברהם מצ'קובצה זצ"ל, וב-„דברי מלכיאל“ של הגאון מלכיאל מלומז'ה זצ"ל.

עד מהרה התפרסם שמו של ר' נחמיה אלתר זצ"ל בכל הסביבה הקרובה והרחוקה כרב הבקי בהוויות העולם,

אסונות גדולים אלה וצער גידול היתומים העיקו קשות על לבו והוא נפטר באופן פתאומי בלא עת. היה זה בערך בשנת תרע"ז (1917).

הרב בן-ציון זצ"ל

אחרי מות הסבא עלה לכס הרבנות ברדזימין בנו בכורו הרב בן-ציון זצ"ל. הוא היה למדן מופלג וקיים מה שנאמר „והגית בה יומם ולילה“, בכל הזמנים ובכל התנאים, אם כי מצב בריאותו היה מעורער ותמיד היה חלש בגופו.

הרב בן-ציון זצ"ל, — כך מעידים עליו זקני ושרידי קהילת רדזימין החיים עמנו בארץ — אם כי כיהן ברבנות בעיר בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים, כאשר רוב בני הנוער השתלבו בחיים ציבוריים ומפלגתיים

בחייו המשפחתיים המר לו גורלו. אשתו הראשונה, בריינה ע"ה, שהנהיגה את ביתו כבית פתוח לרווחה לכל שכבות העיר — וקיבלה בסבר פנים יפות עניים ומרי נפש שהתדפקו על דלתו של הרב — מתה עליו בצעירותה. אסון רדף אסון: בתו הבכירה, זלטה שרה ע"ה, שהיתה נשואה להרב ר' אברהם-דב ברלינר זצ"ל, מתה והיא רק בת 33. זמן קצר לאחר מכן נפטר גם בעלה, הרב, ונשארו 4 יתומים רכים. הרב ברלינר היה בן למשפחת רבנים ואדמו"רים מפורסמים, למדן גדול ובעל מידות תרומיות; בגיל צעיר נבחר לרב בעיירה קיקול, והנה נקטף באבו. הבת הבכירה של הרב אברהם דב ברלינר זצ"ל, פרידה-ברכה, נכדתו של סבי ר' נחמיה אלתר, נפטרה בגיל צעיר מאוד ברדזימין. ותיקי רדזימין זוכרים שהיתה נאמנה ומסורה לרעיון הציוני ועובדה זו נחרתה על המצבה שלה.

בן ציון

אב"ד פה ראדזימין

יום ב' לחודש _____ שנת ה'תש"ו

הן קא אפֿט אן זאמט דעס וואס זיין וואס קא אפֿט
טאקט זיין א זאמט דעס וואס זיין וואס קא אפֿט
דעס וואס זיין וואס זיין וואס קא אפֿט
דעס וואס זיין וואס זיין וואס קא אפֿט
דעס וואס זיין וואס זיין וואס קא אפֿט
דעס וואס זיין וואס זיין וואס קא אפֿט
דעס וואס זיין וואס זיין וואס קא אפֿט
דעס וואס זיין וואס זיין וואס קא אפֿט

הרב בן-ציון מאשר סמיכות לרבנות לבן-אחיו

הרב אריה-לייב (ר' לייבל'ה) זצ"ל

עם פטירתו של הרב בן-ציון זצ"ל פרצה מחלוקת בעיר. אחד העסקנים הבולטים בקהילת רדזימין וכמה מתומכיו תיכננו להזמין לכס הרבנות רב ידוע מעיר סמוכה שהיה גם קשור קשרי משפחה עם מספר משפחות מכובדות ברדזימין. ברם — כפי שמספרים ותיקי הקהילה הזאת החיים עמנו כיום בארץ — לאחר שהוקראה הצוואה של הרב הנפטר (עוד לפני הקבורה) בפני הקהל הרב בבית-המדרש, בה ביקש למנות במקומו את בנו-יחידו, הרב אריה-לייב, כרב, נעתרו כולם לעשות את רצונו של רבם בן-ציון זצ"ל. ומה גם שאביו העיד עליו בצוואתו שבנו הוא ירא שמים.

לרבים בעיר היה תחילה „מזור“ הדבר שלייבל'ה הינו רב הקהילה. הסיבה לכך היתה שהכל הכירוהו עוד בהיותו ילד, בן מפונק וחלוש של הרב, ורבים למדו עמו ב„חדר“ ואחר כך נפרדו דרכיהם בלימודים, שכן לייבל'ה למד בעיקר אצל אביו הרב. נדמה היה שמא לא יעמדו לו הכישורים הדרושים לכהן בקודש כמרא דאתרא של קהילה בימים סוערים כמו בימים ההם — תקופה שהצריכה כישורים ומרץ כדי להטיל מרות על חוגי הדתים המפוצלים, לפשר בין הדתיים וה„חופשיים“, לרבות מגעים עם השלטונות.

אך לא חלפה אלא תקופה קצרה מאוד ור' לייבל'ה זצ"ל היה רב לכל דבר. חישי-מהר נכנס לתוך תוכי העניינים של הקהילה, השמיע דרשות ענייניות מעל במת בית-המדרש, הפתיע לטובה וכבש את לב הציבור. כן גילה נטיה לסדר ציבורי ואדמיניסטרטיבי בנכסי הקהילה, וידידי אביו עוד ציפו לגדולות ונצורות בהמשך דרכו על כס הרבנות. והנה פרצה השואה ורבה של רדזימין, יחד עם בני משפחתו ועם בני הק"ק שלו, מת מות קדושים וטהורים בטרבלינקה ביום שמחת-תורה... תש"ב.

והבית הזה, בית-הרב ברדזימין, שממנו יצאו תורה, הוראה, ויראה במשך שלושה דורות, שממנו בקע קול התורה יומם וליל — הבית הזה נחרב; ולא שועלים מהלכים בו, כי אם הרוצחים שעזרו לגרמנים להשמיד את בני עמנו — רצחו וגם ירשו.

ובאין אפשרות לבוא להשתטח על קברם ולהתייחד עם זכרם, מפני שלא הובאו לקבורות, תהי נא הרשימה הזאת במקום מצבה על קברם.

והתרחקו מהווי החיים הדתיים — ניסה בנועם ובדברי-שיכנוע לעמוד בפרץ ולבלום את שינוי ההווי המסורתי בחיי הקהילה. כאיש חכם ונוח לבריות לא נתן עצמו להיות מוסת על ידי קנאים. אני חוזר וקובע: כך מעידים יהודי רדזימין שהכירו את דודי, הרב, מקרוב: כאמור הוא ניסה להשפיע במקל נועם; ומאידך פעל רבות למען חיווק הדת והיראה, לרבות על ידי חידוש „ישיבת רדזימין“, שהפסיקה להתקיים עם תום מלחמת העולם הראשונה. ואמנם היא חדשה לזמן מה בשלהי שנות העשרים, כש-כיתותיה מתרכזות בבית-המדרש העירוני.

ביתו של הרב בן-ציון, הסמוך לבית-המדרש העירוני, היה בית ועד לחכמים ולנכבדי העיר שהרבו לעסוק בפלפול בסוגיות התלמוד; הם גם התייעצו תכופות כיצד לחזק ולבסס את הלימודים בכיתות של „תלמוד-תורה“ (כפי שנקרא „החדר“). מאידך, החליפו דעות על מכלול הבעיות הציבוריות של הקהילה המקומית ועל בעיות כלל-יהודיות, בפולין ובעולם; וכרגיל — על הגזירות נגד יהודים מצד שלטונות הרשע הפולניים. אם כי הרב בן-ציון זצ"ל היה חסיד גור נאמן ומסור, היה נערץ גם על די חוגי החסידים מ„חצרות“ אחרות, ואפילו על ידי „המתנגדים“. גם „החופשיים“ כיבדוהו — כפי שמעידים שרידי קהילת רדזימין בארצנו — בגלל היותו אוהב הבריות, מקבל את כולם בסבר פנים יפות ופועל רבות לריסון מחלוקות בעיירה.

על משכבי בלילות, בהקיץ ובחלום, עולה בזכרוני ביקורי האחרון בבית דודי, הרב בן-ציון זצ"ל, בראשית שנות השלושים. הגעתי לרדזימין ב„קוליקה“ מזרשה-פרגה, והנה אני חוצה את הכביש-הראשי המוביל לבירה, נכנס לסימטת בית-הכנסת, וממנה לבית-הרב. חרש-חרש אני פותח את דלת חדרו („הבית-דין שטוב“), הרב גחון על דוכן („שטנדר“) ועליו מסכת חולין. הוא לא הרגיש בכניסתי, וכשהתעורר והרים עיניו מתוך דפי הגמרא והבחין בי, עבר מיד להסביר לי את חידושיו בסוגיה של „אותו ואת בנו“. תוך כדי חילופי הערות בינינו על המסכת, הוא ניגש למדפים, הוריד משם ספרים, שם אותם על יד החלון והסביר לי את חידושי.

לא האריך ימים על כסא הרבנות. גברו עליו המחלות ונפטר בגיל צעיר, בערך בשנת תרצ"ד (1934).

סופרים ואמנים בני עירנו

יצחק בשביס-זינגר

מנדל וההתרחשויות סביבו. אני מצטט מספר קטעים במקור ביידיש עם תרגום חפשי.

„דער רבי איז געווען א ריזיקער פארשוין, הויך, דיק, מיט א געוואלדיקן בויך און א ברייטער געלער בארד. ווען ער האט געדאוונט אין בית-המדרש, האט ער געפאטשט מיט די הענט, געטופעט מיט די פיס, געמאכט קולות. שבת בייטאג האט דער רבי געפירט טיש אין בית-המדרש. חסידים האבן געזונגען און דער רבי האט צוגעמאכט די אויגן און געזאגט תורה. איינער פון די רבי'נס שמשים האט אויסגעטאן די שטייזל און איז ארומגעגאנגען אויפן טישטוך אין די זאקן. ער האט געטיילט דעם עולם וויין.

„דער רבי האט געהאט א היפשן הויף. עס איז דא געווען א בית-המדרש, א מקוה, א פלומפ, א גרויס הויז וווּ ס'האט זיך אויפגעהאלטן די יונגע רביצין, דעם ביאלער רבי'נס טאכטער, און א קליין הייזל וווּ עס האט געווינט די אלטע רביצין, דעם רבי'נס מוטער (ר' שלמה'לעס ווייב), וואס איז נישט געווען קיין מיוחסת, נאר א טאכטער פון א פאכטער.

„די אלטע רביצין און די יונגע רביצין האבן געלעבט שלעכט. ערשטנס, זענען שוויגער און שניר סאי-ווי זיך שונאים. צווייטנס, איז די יונגע רביצין שוין געווען צופיל מיוחסת. זי האט זיך אויפגעפירט שיער נישט ווי א פרינצעסין, א קעניגין. דריטנס, האט די יונגע רביצין נישט געהאט קיין קינדער. וואס איז ארויסגעקומען פון איר שיינקייט, איר קענטעניש, אירע געשליפענע רייד און הויכן יחוס, אז איר טראכט האט נישט געבוירן קיין יורש פאר דער ראדזימינער דינאסטיע?

„די אלטע רביצין האט אפן גערעדט, אז איר זון דארף אפ'גטן די ביאלער יחסנ'טע און חתונה האבן מיט א ווייב, וואס קאן האבן קינדער. אזוי האט געטענה'ט די אלטע רביצין. אבער דאקטוירים-און פראפעסארן האבן

הסופר הנודע יצחק בשביס-זינגר, אף על פי שגולד בעיירה לענצין שבסביבת נובי-דבור — זקרוטשים, בילה את שנות ילדותו ברדזימין והתגורר עם הוריו ב„חצר“ של הרבי, בימי ר' אהרן מנחם מנדל זצ"ל או כפי שחסידי קראו לו: ר' מנדל'ה. בשביס-זינגר (את הכינוי הספרותי „בשביס“ הוא בחר לעצמו לפי נטיית שם אמו: בת-שבע, וזאת לשם הבחנה ומניעת בלבול בינו לבין אחיו הסופר הנודע י. י. זינגר שנפטר לפני שנים אחדות), עשה ב-

רדזימין בערך מראשית המאה הזאת ועד מלחמת העולם הראשונה. בתקופה זו כיהן אביו כראש-הישיבה ודיין בישיבת הרבי

בספרו „מיינ טאטנ'ס בית-דין שטוב“ (חדר בית-הדין של אבי) מתאר יצחק בשביס-זינגר את ההוי ברדזימין בימים ההם ומעלה זכרונות על „החצר הרדזימינאית“. וכך הוא מתאר את דמותו של האדמו"ר ר' אהרן מנחם

תי ממנו משהו מפרי עטו ל"ספר יזכור רדזימין", הוא קיבלני בסבר פנים יפות. כעבור ימים ספורים היתה הרשימה שלו מוכנה. הסופר הדגול, שספריו המרובים מתורגמים מידיש לאנגלית בארה"ב, העיר לי כי למרות שנולד בעיירה לעאנצין, הוא רשום בדרכונו כיליד רדזימין, בה התגורר, כאמור בילדותו; וגם בשנות העשרים, כל אימת שהיה זקוק לאיזו תעודה רשמית בקשר לזהותו, היה מגיע מוורשה לרדזימין כדי להוציא את התעודה. כן הביע תקווה כי עוד תהיה לו אפשרות להיפגש עם בני עירו באזכרה ביום השנה להשמדת קהילת רדזימין ה- נערכת מדי שנה למחרת חג שמחת תורה.

✱

הסופר יצחק בשביס-זינגר תופס בפרוזה היהודית מקום בלעדי כמו שתפסו מקום אקסקלוסיבי מגדלי מוכר ספרים, שלום-עליכם, שלום אש וי. י. וייסנברג. מבקרים ספרותיים מוסמכים וידועי-שם מציינים אותו לא רק כאמן דגול של הפרוזה בשפת יידיש, אלא בעיקר כמי שהכניס לתוכה ממד חדש לחלוטין המשלים את האדיאה הכללית של ספרותנו. בשביס העמיד בצד את השכלתנות (רציונל-ליות) והעמיק לנשמה היהודית בפרט, ולנשמה האנושית בכלל. "יצחק בשביס-זינגר הינו הגואל של ממד הנשמה בספרות יידיש. כאמן עלה בידו להבקיע את הקליפה ולהבחין ולראות את האורות המסנוורים את המיסתורין של המתרחש בתוך נשמת האדם", כותב עליו העורך של היומון היידי, "לעצטע נייעס", מרדכי צאנין. הכותב (צא-נין) מתייחס גם למניעים האל-טבעיים והאלמנט של שדים ביצירותיו של יצחק בשביס-זינגר.

✱

סיפורו הראשון של יצחק בשביס-זינגר, "אויף די עלטער", הופיע ב"ליטערארישע בלעטער" בשנת 1925 ולאחר מכן הסיפור, "ווייבער". מאז דרך כוכבו בשמי ה-ספרות היידיה והוא פרסם מפרי עטו בכתבי-עת ספרותיים שונים, פעמים רבות בכינוי, "י. וורשביסקי", ו"ד. סגל". שמו יצא לתהילה עם פרסום ספרו, "מיין טאטנס בית-דין

געזאגט אז שולדיק אין נישט די רביצין, נאר דער רבי. פרעמדע חסידים האבן וועגן דעם זיך גע'סוד'עט און געלאכט. די אויפגעקלערטע יונגעלייט אין ראדזימין האבן געזאגט דערוועגן וויצן און די מיידלעך זענען געווארן רויט".

(הרבי היה בעל קומה, שמן, עם כרס גדולה מאד וזקן אדמוני רחב. כאשר התפלל בבית-המדרש היה מוחה כפיים, רוקע ברגליים ומרים קולו. בשבת בצהריים ערך הרבי, "שולחן" בבית-המדרש. חסידיו שרו, הוא עצם את עיניו ואמר דברי-תורה. אחד השמשים חלץ את מגפיו והתהלך על המפה בגרביים. הוא חילק יין לקהל החסידים. לרבי היתה חצר גדולה. היו בה בית-מדרש, מקוה-טהרה, משאבת מים, בית גדול בה גרה הרבנית הצעירה, בתו של האדמו"ר מביאלה, ובית קטן בו התגוררה הרבנית הזקנה, אמו של הרבי ר' אהרן מנחם מנדל — אלמנתו של האדמו"ר הקודם ר' שלמה'לה זצ"ל. הרבנית הזקנה לא היתה מיוחסת כלל וכלל; היא היתה בתו של חוכר כפרי.

היחסים בין הרבנית הזקנה והצעירה היו מתוחים. ראשית, כך דרכו של עולם: חותנת וכלתה שונאת זו את זו; שנית, הרבנית הצעירה היתה כבר יותר מדי מיוחסת. היא התנהגה כנסיכה, ואולי כמו מלכה. שלישי, הרבנית הצעירה לא ילדה ילדים. מה בצע ביופיה, בידענותה, בכושר התבטאותה בשיח ושיג עם אנשים וביחוס שלה, כאשר אין היא יולדת יורש-עצר לשושלת רדזימין?

הרבנית הזקנה דיברה בגלוי שבנה חייב להתגרש מהמיוחסת מביאלה ולהתחתן עם אשה שתוליד לו צאצאים. כך טענה הרבנית הזקנה. ברם, רופאים ופרופסורים אמרו שהרבנית הצעירה אינה אשמה כלל וכלל בכך שאין היא יולדת, כי אם הרבי. חסידים מחצרות אחרות התלחשו ביניהם על כך וצחקו. צעירי רדזימין המתקדמים השמיעו בנידון בדיחות, והבנות ששמעו זאת הסמיקו).

✱

כאשר נפגשתי עם הסופר יצחק בשביס-זינגר לפני כשנה ומעלה, באחד הביקורים שלו בארץ (מר בשביס, היושב בקביעות בניו-יורק, מבקר תכופות בארץ) וביקש-

שטוב" ובו תיאורי דמויות ופרקי הווי של החיים היהודיים כפי שהשתקפו בבירורים ובדיוני-תורה אצל אביו הדיין בתקופת היותו דיין וראש-ישיבה ברדזימין, ולאחר מכן ברחוב קרוכמלנה בוורשה. יותר מאוחר ראו אור ספריו „דער שטן פון גאריי" (אוסף של סיפורים קצרים), „דער ייד פון בבל" (פולקלור וקבלה) ובאחרונה הופיע ספרו „מעשיות פון הינטערן אויון" (17 סיפורים). סיפוריו הופיעו במשך שנים ב„פארווערטס" בניו-יורק, והם תורגמו גם לאנגלית בצורת ספר, כגון „משפחת מושקט", „בעל מופת פון לובלין", „דער קנעכט",

„גימפל תם און אנדערע דערציילונגען". (ספר זה נחשב לאחת הטובות ביצירותיו) „קורצער פרייטיק", „דער שפי-נאָז פון מארק-גאס". בשל ריבוי התרגומים של ספריו לאנגלית הינו כיום יצחק בשביס-זינגר הסופר היידי המפורסם ביותר אצל הקורא האמריקני. המבקר והמספר האמריקאי אדמונד ווילסון המנח המליץ על יצחק בשביס-זינגר כחתן פרס נובל לספרות. פעמיים זכה לפרס הספרות הלאומי בארה"ב, והוא נושא פופולארי למחקרים אקדמאיים ולמסות-ביקורת. ג. ה.

אליעזר ברגמן ז"ל

אליעזר ברגמן ז"ל נולד בוורשה בשנת 1888 למשפחת רבנים וסופרי סת"ם. בנעוריו עבר לגור ברדזימין. שם נשא את בתו של ר' יוסל מרחן, סוחר שמנים ומייצר נרות. זמן-מה נמנה אליעזר ברגמן עם עובדי ה"ג'וינט" — בעיקר בתקופת מלחמת העולם הראשונה.

מברחי מזון מרדזימין לוורשה בימי הכיבוש הגרמני הראשון בפולין, בשנים 1916 — 1918; „קאצקער מעשיות“, רומן מחיי החסידים ועוד.

אליעזר ברגמן היה מבוני החיים הציבוריים-התרבותיים בעירנו; הוא נמנה עם מייסדי המועדון התרבותי-ציבורי הראשון ברדזימין, „בית-עם“; פעל רבות בחוגי תרבות והקים ספריה למבוגרים ובני נוער; התמסר להבאת מרצים — סופרים, אמנים ואישי תרבות ידועי שם — מוורשה הבירה להרצאות בפני חוגי הנוער היהודי ברדזימין.

משך כמה שנים כיהן כחבר מועצת עיריית רדזימין, כנציג רשימת פועלי-ציון-שמאל והנוער היהודי המתקדם; הרצה בפני חוגי תרבות על נושאים ציבוריים שונים. בעת ובעונה אחת פרסם תכופות מפרי עטו (בשמו וגם בכינוי „א. קונדס“) רשימות וסיפורים בכתבי-עת שונים. אליעזר ברגמן נספה בגיטו וורשה.

באחר המדורים בספר-זיכור זה אנו מפרסמים כמה פרקים מספרו של אליעזר ברגמן ז"ל, „דאס פוילישע שטעטל“ ובהם תיאורי הווי של ראשית החיים הציבוריים התרבותיים ברדזימין.

והנה המבוא לסיפוריו שהוא רישום ציורי של העיירה. אני מצטט את המקור מהספר עם תרגומי החופשי.

„דער אריינפאר. נעבן שטעטל געפינט זיך א ברויעריי, א יידישע. זי געהערט צום באווסטן גביר ר — סקי; א ייד. אן עושר. ער האט א מיל ביים ברויהו, א סך פעלד, אייגן קארן, ווייץ, קארטאפל, א סך פערד, בהמות. ער זעט אויס ווי א דעמב, הויך און פעסט געבויט, מיט א ווייטער זילבערנער ברייטער בארד; די קינדער זיינע אויך אזלעכע ווי ער.

„ווייטער צום שטעטל געפינט זיך א גרויסער גארטן. ער געהערט צו די „אגראדניקעס“, ארומגעצוימט מיט א הויכן, הילצערנעם פארקן, פון שמאלע ברעטלעך. די

משך שנים התפרנס כקומיסיונר וכמקשר בענייני מסחר בין סוחר רדזימין והסיטונאים בוורשה.

עוד בתקופת מלחמת העולם הראשונה החל בעבודה עתונאית וספרותית בשפת יידיש. בחתימת „א. קונדס“ פרסם סיפורים והומורסקות להקראה בנשפים וערבי בילוי. כן פירסם כמה ספרים בשמו המלא, כגון „ניקאלאיס גזי-רות“ (גזירותיו של ניקולאי) — תאורים רוויים הומור על צרות היהודים תחת שלטון הרודן הצארי; „דאס פוילישע שטעטל“ (העיירה הפולנית) — שעיקרו תיאורי הווי של

אויך נישט קיין שיינע, נישט פארענדיקטע, — עס פעלט דער טינק".

(התרגום לעברית: בכניסה. בכניסה לעיירה נמצא בית-חרושת לבירה, שבעליו הוא יהודי. המפעל שייך לגביר הנודע ר—סקי, יהודי בעל רכוש רב. עם רכושו נמנה: טחנת-קמח בסמוך לביהח"ר לבירה, שטחי שדות רבים, שיבולת וחיטה משלו, תפוחי-אדמה, סוסים ובהמות רבים. הוא נראה כעץ אלון — גבה קומה ואיתן, בעל זקן כסף רחב; כמוהו כן בניו.

הלאה, לכיוון העיירה משתרע גן עצי פרי גדול. הגן שייך ל„גננים“, מוקף בגדר גבוהה עשויה קרשים צרים. ה„גננים“ אינם בעלי הגן. הם חברים באגודה נוצרית שהיא בעלת הרכוש, האגודה שולחת לכאן גם אנשים חלולים להחלמה וצעירים ללמוד גננות.

יהודים אינם מתקבלים לעבודה שם. רוב „הגננים“ אינם מתחתנים; גם נשים אינן מתקבלות כ„גננות“, אלא מזמינים צעירות נוצריות לעבודה בגני הירק ולעבודות קטנות המיועדות לנשים. ה„גננים“ משלמים שכר-עבודה נמוך, אך מוסיפים לפועלות קצת מיצורים במחירים זולים. הם מנהלים חיי קומונה שיתופיים. כל אחד עובד, כל אחד לפי כישוריו הוא. יש מטבח משותף; פעמון קורא לארוחת-בוקר, צהרים וערב. להם שדות משלהם, לחם משלהם, תפוחי-אדמה, ירקות. מקור פרנסתם העיקרי הוא גן עצי הפרי, אותו הם מטפחים ושומרים; לפרי שלהם מוניטין, ומכל העיירה באים לקנות אותו. בגנים הגדולים והמטופחים גדל הפרי היפה ביותר. הם מוכרים את הפרי שלהם בחנות מיוחדת שליד הגן, מוכרים עם עודף משקל, הכל אצלם בקי וטוב. כמעט ואין להם קשר עם העיירה, הם מנהלים עולם בפני עצמם.

מאחורי הגן נמצאת תחנת ה„רכבת הקטנה“. פה מתחילה מסילת הברזל המובילה לוורשה. „הרכבת הקטנה“ היא העורק המרכזי של העיירה ר—ן המקשר אותה עם העיר הגדולה ו—ה. „הרכבת הקטנה“ נוסעת ליו—ה ארבע פעמים ביום.

סביב התחנה, מצד ימין, נמצאים מחסנים, רובם שייכים ליהודים. לכל מחסן נמתחת מסילת-ברזל המחוברת עם המסילה הראשית שבתחנה. מול התחנה נמצא „משרד האוצר“, קצת הלאה „המיליציה“, סמוך לה מצד שמאל

„אגראדניקעס“ זענען נישט די אייגענטימער פון גארטן. זיי זענען מיטגלידער פון א געזעלשאפט פון פרומע קריסטן צו וועלכער עס געהערט דאס אייגענטום. די געזעלשאפט שיקט אויך אהער שוואכע צו קורירן זיך, און יונגע צו לערנען גערטנעריי.

„קיין יידן נעמט מען אהין נישט אריין; ס'רוב פון די „אגראדניקעס“ האבן נישט חתונה; דארט זענען קיין פרויען נישטא אלס „אגראדניצעס“, נאר זיי דינגען צו שיקסעס אויף צו זעצן קרויט, און אויף אנדערע קלענערע פרויען-ארבעטן. זיי צאלן זייער קליינע פרייזן, נאר זיי געבן צו די ארבעטערינס א ביסל פראדוקטן פאר ביליקע פרייזן. זיי פירן צווישן זיך א קאמוניסטיש-לעבן — שותפות; אלע ארבעטן, צו וואס איינער איז פעיק — ארבעט ער. ס'איז דא א קיך פאר אלעמען; דער גלאק רופט פרישטיק, מיטאג, אוונטברויט; זיי האבן אייגענע פעלדער, אייגן ברויט, קארטאפל, גרינווארג. ס'רוב פרנסה האבן זיי פון גרויסן גארטן, פון די פרוכט, וואס זיי היטן שטארק אפ, און וואס האבן דעריבער א שם; — מ'קומט פון גאנצן שטעטל צו זיי קויפן; ביי זיי וואקסט דאס שענסטע אויבסט. זיי פארקויפן עס אליין, אין זייער אייגן געווענליך געבן גארטן. זיי געבן א „גוטע וואג“, אלע סחורות זענען בא זיי ריין, גוט. צום שטעטל האבן זיי א קנאפע שייכות, זיי פירן פאר זיך א באזונדער וועלטל. „נאך זייער גארטן געפינט זיך די סטאציע פון דער קאלייקע. דא הייבט זיך אן די קאלייקע ביז וו — ע. די קאלייקע איז דער לעבעדיקער נערו פון שטעטל ר—ן וואס פארבינדט עס מיט דער גרויסער שטאט וו—ע. די קאלייקע גייט פיר מאל אין טאג.

„ארום וואקזאל, רעכטס, זענען פאראן סקלאדעס, ס'רוב יידישע. אין יעדן סקלאד גייען אריין רעלסן. אנטקעגן דער סטאציע געפינט זיך די „סקארבאווע קאסע“; א ביסל ווייטער די „מיליץ“, לינקס דערנעבן די „שול“, א הילצערנע אלטע שול; אויסערלעך — נישט גאר שייין, אינערלעך — נישט מיאוס געמאלט, אבער אן געשמאק, מיט שרייענדיקע קאלירן: הימלען, פייגל, חיות.

„נעבן דער שול גייט דער „ראוו“ מיט נישט קיין געשמאקן ריח... נישט ווייט געפינט זיך די מקוה, און ווייטער א ביסל דער בית-המדרש, — ביידע געמויערטע,

מתנוסס בנין בית־הכנסת, בית ישן מעץ. חיצוניותו אינה מרשימה ביותר; מבפנים — הוא מצוייר די יפה, אך ללא טעם מיוחד, הצבעים צעקניים מדי: שמים, ציפורים, חיות.

סמוך לבית־הכנסת מתפתלת תעלת מי־שופכין וצחנה עולה ממנה... לא הרחק נמצא המקווה וקצת הלאה — בית־המדרש, שני הבניינים עשויים לבנים, אך גם הם

אינם מרשימים ביותר, בלתי מושלמים — אין עליהם עדיין טיח).

כך הנציח אליעזר ברגמן ז"ל את העיירה רדזימין בספרו „דאס פוילישע שטעטל". כאמור, הקטעים שציטטתי הם מבוא לכמה פרקים המתפרסמים ב„ספר יזכור" זה.

ג. ה.

נטע-ירוחם ברלינר ז"ל

נטע-ירוחם, שנולד ברדזימין בשנת 1897, התיתם מאמו בהיותו ילד קטן והתחנך בבית סבו, „הרב הזקן” ר' נחמיה אלתר ויסוקינסקי. משחר נעוריו גברה בו הנטיה לעסקנות ציבורית, ובהיותו עלם בן 19, בימי מלחמת העולם הראשונה, יסד ברדזימין „חוג נוער אורתודוכסי” וחיש מהר השתלב בקרב עסקני צעירי אגודת-ישראל בוורשה. בשנת 1921 נתמנה נטע-ירוחם ברלינר מזכיר-כללי של „אגודת שלומי אמונת ישראל” וניהל את „משרד הצעירים” של אגודת-ישראל בפולין.

התחיל לפרסם מאמרים וחוברות הסברה (על פי רוב בכינוי „נתן הסופר”), ערך קבצים מטעם מוסדות אגודת-ישראל, ובעיקר של תנועת הנוער שלה, והתמסר למפעל החינוך האגודאי. שרידי התקופה ההיא מבין עסקני אגודת-ישראל שעבדו במחיצתו של נטע ירוחם ברלינר, בוורשה ובלודו, מגדירים אותו כאחד מראשוני בונה של תנועת צעירי אגודת-ישראל ומראשי החלוצים של מפעל החינוך האגודאי.

נתפרסם כנואם רב חן וקסם, עם זאת היה עניו ונחבא אל הכלים; לא פעם נאלצו חבריו העסקנים לסוגיהם, לדרבנו אותו לעלות על הבמה ולשאת את דברו באסיפות ובעידות. את סירובו להיעתר להם, לעתים, ראו לא רק כמי שבורח מן הכבוד, אלא גם כפינוק של אברך-משי המתלבט תכופות במצבי הרוח שלו. עם זאת כבדוהו וידעו להעריך את כשרונותיו, את אוצרותיו הרוחניים ואת אישיותו הקורנת אהבה ויראת-שמים ומשפיעה באופן סוגסטיבי על כל אחד ואחד שבא אתו במגע ובחילופי דברים. אין תימה שנטע ירוחם ברלינר היה מבוקש בכל עיר ועיירה בהן נעשו הכנות להקמת בית-ספר חרדי לילדות „בית-יעקב”, או לארגן סניף של „אגודת-ישראל”.

שמעו יצא לתהילה בקרב צעירי אגודת-ישראל בפולין בשנות העשרים, כאשר פרסם את „שירו המפורסם, „הקבצו”,

לרבים מבני עירנו זכורה היטב דמותו האצילית של נטע-ירוחם ברלינר, אברך המשי, השקט וההדור בלבשו, שכינהו „נטע דעם רב'ס” (נטע של הרב), וזאת בשל

היותו נכד של „הרב הזקן” ר' נחמיה אלתר ז"ל, ובן-אחות של הרב בן-ציון ז"ל, שעלה לכס הרבנות לאחר פטירת אביו ר' נחמיה אלתר.

השיר שהפך להימנונם של ה"צעירים" בכל ועידה וועידה ובכל אסיפה ואסיפה. וזה ההימנון:

הקבצו אחים צעירי יהודה
כל גבורי הרוח המתנדבים בעם,
מארצות פזורים התקבצו לאגודה
ממזרח, מתימן, מצפון ומים.

הקבצו העיזו אל תחת דגלנו
דגל התורה המתנוסס ברוח
בצילו נשבעה במועל כפינו
שבועת אמונים לתורה ולאום.

התורה, התורה היא חיינו,
התורה המסורה מדור אל דור,
בה נחזיקה עד אחרון ימינו
ואך באורה נראה אור.

נטע ירוחם ברלינר ז"ל, שבחיי הפרטיים המר לו
גורלו, התמסר גם לספרות אורתודוקסית-אגודאית ונמנה
עם מייסדי הוצאת-הספרים "ישורון", ארגן סמינר למחנכים,
ופרסם מפרי עטו בקובץ הספרותי של צעירי אגודת-ישראל,
"דגלנו", ביומונים ובכתבי-העת "אידישער טאגבלאט",

"ארטאדאקסישע יוגענד בלעטער" (היה עורכו הראשון)
ובעיקר ב"בית-יעקב-זשורנאל". השתתף בחיבורם של
שלושה כרכי ספר-הלימוד לבית-הספר "בית-יעקב" בשם
"ידיש-לשון". ערב מלחמת העולם השנייה חיבר בעצמו
את הכרך הרביעי והחמישי של ספר לימוד זה — שני
הכרכים האחרונים היו מיועדים לכיתות העליונות של רשת
"בית יעקב" אך לא ראו אור כי בינתיים פרצה המלחמה.
בסוף שנות השלושים נתמנה נטע ירוחם ברלינר
מנהל רשת בתי-הספר "בית-יעקב" בלודו' וחבר ההנהלה
הארצית של רשת בית ספר זה בפולין כולה. הוא ניצח על
מפעלו החינוכי גם לאחר הקמת הגיטו בלודו' על ידי
הפולשים הגרמנים. עם גבור הסכנה ארגן בחשאי כיתות
בתי-ספר. שרידי גיטו לודו' החיים אתנו בארץ מספרים
כי גם בתנאים המחרידים בגיטו המשיך נטע ירוחם ברלינר
להתנהג באצילות שבגבורה כמימים ימימה.
בספטמבר 1944 נמנה נטע ירוחם עם אחרוני המשלוח
חים מגיטו לודו' למחנה ההשמדה אושוויץ ומשם הועבר
למחנות עבודה שליד דאכאו. שבועות ספורים לפני השחרור
חלה במחנה העבודה קאופערינג שליד לנדסבורג ומתוך
אפיסת הכוחות גווע והחזיר נשמתו למרומים.

השם ינקום דמו! יהי זכרו ברוך!!

ג. ה.

שלמה גילברט ז"ל

בשנת 1922 הופיע בוורשה אוסף ראשון שלו ובו סיפורים ונובלות. הספר יצא לאור על ידי אגודת הסופרים והעתונאים היהודים.

הדמויות והנושאים באוסף הם מן ההווי ברדזימין. הוא נפתח במחזה בשם „שבתי מוח“, הדמות השמורה בזכרונם של זקני עיירתנו החיים עמנו בארץ. מתוארת בו דמות דיוקנו של שבתי מוח, כשהוא מוקף חבורת נערים ויהודי העיירה עוברים-ושבים. אני מצטט מתוך הספר במקור ביידיש, עם התרגום החפשי שלי:

די סצענע שטעלט פאר א ווינקל פון א פראווינג-שטעדטעל. רעכטס: עטלעכע שטיגלעך, וואס פירן-ארויף אין א געוועלב. די שויבן-טהיר פערמאכט. אויף דער דרויסן-טהיר, אנשטאט א שילד, איז צוגעקלאפט אנ'אלט שטיקל לעדער. פארענט א מארק-פלאץ. ארום פלאץ — א קייט מיט אלטע, הילצערנע הייזלעך.

שבתי מוח — א הויכער דארער ייד: אלענגלעך-בלייך פנים און א שווארץ-פערפלאנטערט בערדל. ער זיצט אויף די שטיגלעך, האלב-צולעגט און לעדיג. דאס היטל צוקנייטשט און פערדרעט אן א זייט. ביי די שטיגלעך שטעהט חברה יונגלעך. דער עלסטער טרייבט זיי אב, און אליין קוקט ער מיט צופרידענער נייגעריקייט אויף שבתי מוח'ן. אויפן פלאץ געהט א יידל.

בעברית: (המחזה מתרחש בפינה בעיירת שדה. מימין: כמה מדרגות המובילות לחנות. דלת הזכוכית שלה סגורה, על הדלת החיצונית, במקום שלט, צמודה חתיכת עור ישן. בחזית — ככר השוק. מסביב לה — שרשרת של בתי-עץ ישנים.

שבתי מוח — יהודי רוה וגבוה: פניו ארוכות-חיזרות וזקנקן שחור מדובלל. הוא יושב על המדרגות בצורה מרווחת וללא מעש. כובעו המעוך שמוט לצד. ליד המדרגות נעמדה חבורת ילדים, המבוגר שביניהם מגרש

הסופר שלמה גילברט נולד ברדזימין בפברואר 1885. היה נכדו של ר' יוסף גימפל (יהודי בעל עבר מיוחד, התגורר תקופה מסויימת בסיביר, התפרסם כנגן וכמחבר מנגינות בשמחות בבתי היהודים, בעיקר בחתונות. גם המורה חיים-שפסל קלוסקי, שהיה, כידוע, מנגן בכינור — התכונה המשפחתית — היה מנכדיו של ר' יוסף גימפל). כמקובל אצל ילדים ונערים בסוף המאה הקודמת

ובראשית המאה הזאת למד הילד שלמה בבית-המדרש של האדמו"ר מרדזימין (היה זה בימי ר' שלמה'לה זצ"ל), ובין שאר לימודיו התעמק בספרי זוהר וקבלה. בבית השתלם בנגינה בכינור.

בנעוריו עבר לוורשה, ובשנת 1905 החל לפרסם מפרי עטו: יצירות בהן הביע את הלכי רוחו, כגון: „צו דער זון“, „אין שטאדט“, וכן סקיצה בשיר „פון לאנד שווינד-זוכט“. אגב, זמן-מה סבל ש. ג. ממחלת ריאות והתגורר באוטבוצק לצרכי ריפוי.

והעתונאים היהודיים ברחוב טלומצקה 13 בוורשה, מתאר את שלמה גילברט כאחד האישים המעניינים ביותר במועדון זה של אנשי העט. הסופר הנודע המנוח זליג סגלוביץ' מציין באחד הספרים שלו ששלמה גילברט היה מבאי ביתו הקבועים של י. ל. פרץ, ברחוב צגלנה מספר 1, בוורשה, יחד עם בני גילו וחבריו: יואל מטטבוים, אלתר קציזנה, יהושע פרלה ואחרים.

מאז עזב שלמה גילברט את רדזימין ועבר לגור לוורשה כמעט לא בא לבקר בעיירה, אם כי היו לו בני משפחה שם. ידידי וחברי מיכאל (מנדל) קוסובר נפגש אתו פעם באקראי. הוא היה נמוך קומה ודל בשר והיה נראה כאדם לא בריא.

הסופר, המבקר והפרשן הנודע שמואל ניגר כתב על שלמה גילברט: „הוא נמנה עם אותם הסופרים-המשוררים המעטים, שלא אבדה להם אמונתם. הוא חיפש את האלוהים ביצירה האלוהית, אך חיפש את האלוהים גם ביצירות המופת של בני אדם. שלמה גילברט היה איש הטבע ואיש האמונות. השוני שלו, המקוריות שלו השתקפו בהתנהגותו האישית ובצורת כתיבתו“.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה ולאחר הקמת הגיטו בוורשה, נשאר שלמה גילברט תקוע בין חומות הגיטו וסבל חרפת רעב ומצוקה. בחודש אוגוסט 1942 גורש באחד המשלוחים לטרבלינקה ושם הומת על ידי המרצחים הגרמניים. הי"ד!

(ראה גם הפרק „זכרונות וועגן מיין ברודער שלמה“, בעמוד 118).

ג. ה.

אותם מהמקום, ואילו הוא עצמו מסתכל על שבתי מוח בסיפוק ובסקרנות. בככר עובר יהודי).

✱

מתוך תוכן המחזה אני נמצא למד (מה שתואם בערך את הסיפורים ששמעתי בילדותי מפי זקנים בעיירה) ששבתי-מוח היה טיפוס מיוחד במינו: יהודי למדן, אך שתיין שתמיד החזיק בכיסו בקבוק י"ש, ספק חצי משוגע, ספק מבולבל וספק מעמיד פנים; הסתובב בטל והרבה בשיחה עם כל אחד בככר השוק, השיא עצות ופיזר „אמרי-שפר“. היה מטיף לצדק סוציאלי, הקניט את הגבירים ואת בעלי המעמד-הבינוני על שאינם דואגים לעניים ולחסרי כל. היה רגיל להטפל לבעלי האמצעים בעיר ולהפתיע את בעלות הבית העשירות במטבחיהן ולקחת בחצי כוח נתחי בשר ועוגות („מעשר“ כהגדרתו) לעניים או ליולדת עניה ודלה. אף רגיל היה להטפל לרב של העיירה ולהוכיח לו הלמאי הוא נוהג לפאר בנוכחותו שמחות משפחתיות של הגבירים ואינו מכבד את העניים. כאשר נודע לו שמישהו מענני העיר שוכב חולה, היה מיד סר לביתו ומטפל בו... בעיר התלחשו ששבתי מוח מתעסק עם שדים ורוחות...

✱

בסוף שנות העשרים ובשנות השלושים הופיעו הספרים הבאים של שלמה גילברט: „משיח'ס טריט“, „דראמאטישע פאעמען“, „דער קעלער“ (קומדיה בשלוש מערכות), סיפורים ומחזות. מלך רביץ', מי שהיה מזכיר אגודת הסופרים

עו"ד חיים נעמן (רדזימינסקי)

בשנת 1926 היה ממייסדי חבורת „השומרון“ בחדרה; שם גם ניהל את ענייני מפלגת „הפועל-הצעיר“ במקום ובסביבה.

למד משפטים בבית-הספר למשפטים של ממשלת ה' מנדט בירושלים, בשנת 1928 סיים את חוק לימודיו והוסמך כעורך-דין. לאחר מכן, בשנים 1929—1931, למד מדעי המזרח באוניברסיטה העברית בירושלים.

בימי מלחמת העולם השניה פעל למען שיתוף יהודי-ערבי, היה ממייסדי „הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי-ערבי“, נבחר כחבר המרכז של ה„ליגה“ ויו"ר הסניף שלה בירושלים. ביזמתו כיו"ר הופיעו כמרצים וכאורחי ה„ליגה“ אישים ערביים ידועי-שם, ביניהם מוצטפא תבאי-אל-תל (שר הטקסים בחצר המלך עבדאללה ברבת-עמון ומושל מחוז סאלט — אביו של מי שהיה ראש ממשלת ירדן ווספי-תל, שנרצח על ידי אנשי „הספטמבר השחור“ בקהיר), מוחמד עומי, לימים נציג מצרים באו"ם ועוד. עו"ד חיים נעמן הוא יו"ר סניף חיפה של החברה „המזרח החדש“ שעל יד האוניברסיטה העברית. משך שנים פרסם מאמרים ב„הפועל-הצעיר“ ובעתון הערבי „אל-יום“, בעיקר על נושאי התקרבות יהודית-ערבית. כן מפרסם מפרי עטו בשבועון „אות“ וב„בצרון“ בחו"ל.

פרסם שני ספרים: „עבריינים צעירים“ (ירושלים, 1933); ו„עבדאללה, אמיר עבר-הירדן“ (הוצאת „קרית ספר“ בע"מ, ירושלים, תש"ב).

עם קום המדינה, כיהן זמן-מה במימשל הצבאי בגליל המערבי ופעל רבות לחידוש השירותים הציבוריים בישו-בים הערביים בגליל. מופיע תכופות בהרצאות, לרבות ביחידות הצבא, על בעיות המזרח-התיכון וענייני ערב.

ג.ה.

עו"ד חיים נעמן (רדזימינסקי), יליד עירנו, בנם של איטשה (יצחק) וריישה, נמנה עם החוגים הציוניים הראשונים ברדזימין בשנות מלחמת העולם הראשונה ועם הפעילים של הקורסים לעברית „עבריה“. עד גיל 14 קיבל חינוך מסורתי ב„חדר“ ובישיבת הרב ריינס ז"ל, מייסד

„המזרחי“. לאחר מכן למד בגימנסיה של קרינסקי בוורשה (בית-הספר התיכון היהודי שהוציא ספרי לימוד בעברית). ממייסדי „צעירי ציון“ ו„החלוץ“ בפולין בשנים 1920 — 1918. עלה ארצה בשנת 1920, עבד כפועל-בניין ביפו, כקוון בהנחת קו-הטלפון ראש-העין-תול-כרם. בשנת 1925 היה חבר קיבוץ עין-חרוד ונמנה במשך עם פעילי „הפועל-הצעיר“. בגלל ידיעותיו בשפה האנגלית היה המקשר בין הקיבוץ לבין המינהל המחוזי הבריטי בבית-שאן. בקיבוץ עבד כרועה צאן, כאופה ועוד.

שלום פוסטולסקי ז"ל

שהציף מעטים ובודדים בעיירות פולין בראשית המאה הנוכחית.

מנעוריו היתה לו נטיה לבלות את מרבית שעות היום בפיוזום אימפרוביזציות מוסיקליות. לכן גמר אומר לרכוש השכלה מוסיקלית יסודית ומקיפה. „דרכי ברכישת השכלה מוסיקלית לא היתה סוגה שושנים. לקונסרבטוריון בוורשה הגעתי בגיל מאוחר, באופן יחסי“, כותב הוא במכתב אוטוביוגרפי שרשם לפני מותו.

בתקופת לימודיו המוסיקליים בוורשה פירסם גובלות ורשימות בעתונות היומית בשפת יידיש. בד בבד השתלם בעברית, נעשה פעיל ב„החלוץ“ שסניפיו הרבים נוסדו בערי פולין עם ראשית העליה השלישית, ואירגן מקהלה בעירו רדזימין. שלום פוסטולסקי מחליט לשרוף את כל הגשרים של העבר, ובקיץ 1920 עלה ארצה כאחד מקבוצת החלוצים הראשונה מרדזימין. „פוסטולסקי היה האידיאולוג של החלוצים ברדזימין, וגם בארץ קראו את הרדזימינאים-החלוצים בשם „קבוצת פוסטולסקי“, כותב עליו חיים נעמן.

ממיסדי עין-חרוד

עם בואו לארץ עבד כשלושה חודשים בעטרות שליד ירושלים, לאחר זאת — כמחצית השנה במנחמיה; משם הגיע ל„גדוד העבודה“ שחנה במגדל. כאשר עלו אנשי הגדוד להתיישבות בעין-חרוד, בספטמבר 1921, נמנה שלום פוסטולסקי עמם.

„אם כי הייתי שקוע ראשי ורובי בעבודה החקלאית — הייתי רגיל לצאת לטיולים בשיפולי הגלבוע ולפזם לעצמי גגינות, או בשעת חרישת יחיד בשדה“ — רשם ש. פ. במכתבו האוטוביוגרפי שהניח אחריו. לפי בקשת הגננות במשק היה מחבר מנגינות לילדי הגן. כעבור זמן-מה

זה כיובל שנים מושרים מנגינותיו ושיריו של בן-עירנו שלום פוסטולסקי ז"ל בפי ילדים וגדולים, בכפר ובעיר. אחדים משיריו הם מן הנפוצים והאהובים בארץ ובתפוצות, כמו ההורה „קומה אחא“. שיריו ומנגינותיו מרנינים את מסכת חגי הטבע בישראל ונשמעים בבתי-הספר ובגני-ילדים. אולם לא רבים יודעים את שם המלחין והמעבד של המנגינות, כי צנוע היה האיש בחייו, ויצר בשקט ובהסתר.

שלום בן אייזיק פוסטולסקי נולד בשנת 1893. את שנות הילדות עשה באחוות סבו, זליג, בכפר דיבוב שבמבואות רדזימין. אח"כ עברו הוריו לרדזימין ושם מתה עליו אמו. למרות שקיבל חינוך אורתודוקסי חמור בבית אביו, איש יפה-רוח ונפש, נסחף בזרם ההשכלה

כאן בארץ צריך להלבישו מחלצות חדשות, מותאם לדופק החיים החדש ולהווי המתחדש. למעורים בארץ, טען ש. פ., קשה לשיר את השיר הגלותי בערטילאותו הגלותית, אלא אם שוורים בו חוטי הלחן של ההווי החדש שלנו הנוצר בארץ. לכן ראה כמה שירים מיצירותיו כטיפוסיים לדרך זו שציין, כגון „קומה אחא“, „אלף לילה ועוד לילה“, „שיר העולים“, שירי פסח (הבאת עומר וההגדה) לפי נוסח שהונהג בעין-חרוד.

היו לו לשלום פוסטולסקי הרבה תוכניות מוסיקליות, אולם מסיבות שונות וגם מפאת מחלתו הקשה שכרסמה

חיבר מנגינה לשיר „השבליים פנימה“ של לוי בן-אמתי מדגניה ב'. המשיך לחבר מנגינות לשיריהם של המשוררים הצעירים דאז: זרובבל גלעד, יצחק שנברג (שנהר), משה טבנקין, ש. שלום — ואף לשיריהם של ח. נ. ביאליק והמשוררת רחל.

„על החקלאות לא ויתרתי. עדיין אני שורך את דרכי בניר ולא נטשתי את מחרשתי; אבל חש אני מין מזיגה שבאה אל תוכי בין עבודתי החקלאית למוסיקלית“, כותב שלום פוסטולסקי על ימי פעילותו האינטנסיבית בשדה ההלחנה ועיבוד מנגינות. כאשר תכפה יצירתו המוסיקלית

ש. פוסטולסקי קובץ עצזרים

ליחיד — לצבור — למקהלה

בגופו עוד בשנת 1948, הן לא יצאו לפועל. הוא מת בערב יום-הכיפורים, ט' בתשרי תש"י והובא לקבורה בבית-יצחק הסמוך לנתניה, המושב בו התגורר לאחרונה ובו עבד במשקו.

דברי ההערכה על פעלו המוסיקלי

„אין ספק שסגנונם המוסיקלי של שירי פוסטולסקי דורש מחקר מעמיק מיוחד. פגישה מופלאה וחד-פעמית בין מורשת העבר ונוף המולדת החדשה, נוף עמק יזרעאל, לובשת כאן צורה במנגינות עדינות לרוב, חגיגיות לעתים,

קיבל חופשה ממשק עין-חרוד כדי לצאת להשתלמות. הוא שהה שנה בתל-אביב ולמד אצל אנשי מוסיקה מובהקים, כגון הקומפוזיטור פרופיסור רוזובסקי. כן השתלם בעזרת ספריה מוסיקלית שקרובי אשתו (מגרמניה) רכשו בשבילו.

יצירותיו האופייניות

באחת ההזדמנויות חיווה שלום פוסטולסקי את דעתו על השיר הארץ-ישראלי החדש. לדידו, צריך שורשו להיות נעוץ בשיר העממי היהודי של אחת מארצות הגולה, בה נמצא קיבוץ יהודי גדול מושרש משך כמה דורות; אולם

„חלוץ, מראשוני העליה השלישית, חבר גדוד העבו-
דה ע"ש יוסף טרומפלדור, מכובשי העמק. הוא מיוג את
העבודה והשירה. אחרי יום עבודה מפרך היה יושב בלילות
ו„מנצח" על המנגינות שהתנגנו בקרבנו. ירושתו — שירי
קציר העומר ו„סדר" פסח — תלווה אותנו דורות. האקורדים
הבוקעים בפתיחת ה„סדר", עם כניסת הילדים מביאי העומר,
משרים רוח קדושה על כל המסובים.
„גבוה וצנום וקומתו בולטת תמיד בין הרוקדים ושרים.
עם כל קפדנותו היה איש רעים, טהור לב, עדין ונדיב-
רוח".

(י. גור־אריה, עין חרוד, תשרי תש"י)

„בנוף העמק, ליד המחרשה, בעבודה החקלאית, נארגו
ופרחו צליליו. במנגינותיו נשמעים הדים נאמנים לחוויות
חלוצי הדור, אנשי האדמה. כך הזמר „לילה פלא" ושירו
„בחשאי ספינה גוששת", שהיה לשיר העפלה והמעפילים.
פוסטולסקי הצליל פסוקים וקטעים תנ"כיים כמו „ברכת
הגשם" וכולי. מעניין גם מחזור מנגינותיו לשירי ביאליק.
„באישיותו של שלום פוסטולסקי נתגלמה דמותו ה-
אידיאלית של זמר־העם האלמוני, היוצר בצנעה, ואלמוניותו
הופכת לעממיות, לנחלת האומה ותרבותה".

(משה גורלי, „דבר השבוע", י"א בחשוון תש"י)

ג. ה.

ותמיד רוויות סגנון אישי ספציפי מובהק. אין כאן חזרה
על מוטיב ידוע מכבר, כל שיר מביא אתו את האוירה
המיוחדת שהיא רק שלו, וזהו מה שעושה את השירים האלה
יקרים כל כך! השמות המעטים שבחרנו למדורים בספר
השירים הזה מציינים את עולמו הרוחני והמוסיקלי של
ש. פוסטולסקי. הארץ והאדם — הם המרכז. הארץ היא
בסיס הבנין וההגנה, אך ציור הנוף — הוא אשר מעניין
את המלחין ביותר, והחגים הקמים לתחיה על קרקע
המולדת — ובעיקר חג הפסח וחג הביכורים — הם
קשורים יותר לנוף בו חוגגים אותם מאשר לאדם החוגג".

(ארנסט הורביץ, עורך קובץ שירים של שלום פוסטולסקי,
הוצאת מרכז להסברה ולתרבות של ההסתדרות, תשי"ג).

„טעות היא לראות את היצירה המוסיקלית של
פוסטולסקי כיצירה ברוח עממית. הוא העלה את הרוח
העממית לדרגה מוסיקלית, ונסך בה מעדינות נפשו, וגם
מכוח יצירתו האינדיבידואלית. במיוחד מצטיינים בזה
הקטעים המוסיקליים שלו לחג הפסח. הלחן המסורתי שלו
של העיירה קיבל עוז קדומים; והוא ידע למסור את רוח
התקופה החדשה באותו לחן, ששורשו בעיירה החסידית
ונופו בשדות יזרעאל".

נ. בנארי, לדמותו, ספטמבר 1949, עין־חרוד)

פרקי עבר, טיפוסים ודמויות

יצחק באַשעוויס

א ביסל זכרונות וועגן ראדזימין

די דאָזיקע קלעצער האָבן מיר זיך געשפּילט. די מיידלעך האָבן אָנגעקליבן שערבלעך און געמאַכט דערפון אַ „קיד“. ס'האַט געהייסן, אַז איך בין דער מאַן, און איינע פון זיי (אָדער אפשר ביידע) איז דאָס ווייב. זיי האָבן מיך געשיקט דאָווען און צוגעגרייט פאַר מיר אַ „מאַלצייט“. ס'איז דאָרט אויך געווען אַ ציג, און מיר האָבן זיך געשפּילט מיט דער דאָזיקער ציג.

אין מיין בוך „אין מיין טאַטענ'ס בית-דין-שטוב“ דערצייל איך אַ סך פרטים וועגן מייער יאָרן אין ראדזימין. איך געדענק די גאַנצע אַטמאָספּער.

איינער פון מיין פּאָטער'ס תלמידים איז געווען דער שפּעטער באַרימט-געוואָרענער שמחה פיעטרושקא ע"ה. ווען איך האָב געטראָפן פיעטרושקאן אין אַמעריקא, האָט ער מיר דערציילט אַז ער געדענקט מיך, ווען איך בין אַלט געווען איין יאָר. ער האָט טיילמאַל געגעסן ביי אונדז שבת. דער דאָזיקער פיעטרושקא האָט געהאַט אַלע סימנים פון אַ גאון. מיין פּאָטער פלעגט דערציילן וועגן אים נסים. איינמאַל איז ער אין איין נאַכט דורכגעגאַנגען צוויי מסכתות זבחים און מנחות. צומאָרגנס האָט אים דער טאַטע פאַרהערט, און ער איז געווען בקי אין די ביידע מסכתות'ס, און אַפילו אין תוספות און די מפרשים.

איך האָב באַזוכט ראדזימין אין די צוואנציקער יאָרן. איך בין געקומען אַהין אַרויסנעמען מיין געבורטשיין, די מעטריקע.

איך האָב אין ראדזימין געהאַט אַ חבר, אַ יינגלעך אין מייער יאָרן, און זיין נאָמען איז געווען בנימין. דאָרט, וווּ מיר האָבן געווינט, איז געווען אַ סאָד, און מיר האָבן אין אַ שיינעם טאָג אַן ערב שבועות אָנגערופן אומצייַ-טיקע אַגרעסן. אַזוי ווי מיין מוטער האָט מורא געהאַט, אַז

איך בין געבוירן געוואָרן אין אַ פּיצעלע שטעטלעך לענטשין, נעבן ראדזימין, אָבער ביי מיר אין פּאָס איז פאַרשריבן, אַז איך בין פון ראדזימין, ווייל דאָרט האָב איך פּאָקטיש איבערגעלעבט מייער ערשטע יאָרן. מיין פּאָטער איז געווען אַ ראש-ישיבה, ביים ראדזימינער רבי'ן, ר' מנחם מענדל. איך געדענק דעם רבי'ן, דעם רבי'נס ווייב — די יונגע רביצין און דעם רבי'נס מוטער — די אַלטע רביצין, ר' שלמה'לעס אַלמנה. איך געדענק דעם רבי'נס משמשים, ר' אייזשע (א ייד אַ זקן, וואָס האָט נישט פיינט געהאַט דעם ביטערן טראָפן), ר' אַביגדור און ר' ישראל אלי. מיט דעם לעצטן בין איך געוואָרן באַפריינדעט שפּעטער אין וואַרשע. אַ טאַכטער זיינע געפינט זיך אין מאָנטעווידעאָ. מיר דאַכט זיך, אַז אַן אַנדערע טאַכטער איז אין אַרץ-ישראל, אָבער איך בין נישט זיכער.

איך געדענק די שריפה אין ראדזימין. זי איז אויס-געבראַכן פרייטיק. איך געדענק אויך שבתים און ימים-טובים אין רבי'נס הויף. איך בין פּאָקטיש דערצויגן גע-וואָרן אין דעם דאָזיקן הויף, און יעדעס מאָל, וואָס ס'קומט מיר אויס צו שרייבן וועגן אַ רבי'שן הויף, שטייט מיר פאַר די אויגן ראדזימין. איך האָב דאָרט אָנגעהויבן גיין אין חדר צו אַ מלמד, וואָס איז אויך געווען מיט אַ סך יאָרן פריער דעם רבי'ס מלמד. געהייסן האָט ער ר' פישל. צו-ליב עפעס, וואָס איך קאָן נישט דערקלערן, זענען צו אים אין חדר אויך געגאַנגען מיידלעך. ווייזט אויס, אַז זיי האָבן געלערנט ביי ר' פישל'ס ווייב. געשפּילט האָבן מיר זיך אַלע צוזאַמען. איך האָב אין יענעם חדר באַקומען צוויי פריינדיגעס, אסתר'ל און שיינדעלע. מיר זענען גע-ווען אַזוי יונג, אַז קיינער האָט נישט געזען דערין קיין שום עבירה. אויפן הויף זענען געלעגן קלעצער, און אויף

איד האב זי צעבלוטיקט און שפעטער באקומען קלעפ. דאס איז דער איינציקער פאל, ווען איד האב עמיצן געשלאגן. באקומען געשלאגן האב איד אפט.

ווי זענען זיי אלע? איז נאך פאראן עמיץ דא אויף דער וועלט פון די אלע וואס איד געדענק? שיינדעלע, איד בעט איבער דיין הייליקע נשמה פאר דער עוולה, וואס איד האב דיר געטאן.

איד גלויב, אז אלץ וואס האט אמאל געלעבט, לעבט ביז היינט. זיי זענען אלע ערגעץ דא. קיין שום חשבון ווערט נישט פארלוירן. א שרייבער איז א מענטש, וואס פילט שטארקער פון אנדערע דעם אמת פון השארת-הנפש. ראדזימינער-לאנדסלייט, איד באגריס אייד און אידענטיפיציר זיך מיט אייד. פארגעסט נישט ראדזימין און דאס יידישע לשון, וואס מען האט דארט גערעדט. עס ציט א דירעקטע ליניע פון יציאת-מצרים ביז ראדזימין, ביז ארץ-ישראל. יעדער סארט פארגעסן איז א זיגד. לא-מיר געדענקען און פאראייביקן אלע יידישע שטעטלעך און לאמיר קיינמאל נישט פארשוועכן און איגנארירן דאס יידישע לשון, וואס מען האט דארט גערעדט.

מיר זאלן זיך נישט פארדארבן די מעגעלעך און באקו-מען בויך-ווייטיק פון דעם אומצייטיקן אויבסט, האט זי די אגרעסן אריינגעווארפן אין א גרוב, ווהיין, מען האט גע-שאטן מיסט. ווען מין מוטער איז צוריק אריין אין שטוב, זענען מיר ביידע, בנימין און איד, אריין אין גרוב און גע-נומען צוריק אויפקלייבן די אגרעסן. מיר האבן זיך דארט שרעקלעך פארשמירט און, ווען מין מוטער האט אנט-דעקט וואס מיר טוען, איז געווארן א גרויסע בהלה. מ'האט מיך אויסגעטאן נאקעט, געוואשן, געריבן, און איד האב דערביי געמאכט ווילדע קולות. איד האב נישט ליב געהאט דאס וואשן-מיד און ס'איז מיר געווען א שאד, וואס מען לאזט מיך נישט עסן די אומצייטיקע אגרעסן, וואס זענען פאר א צולאג געווען פארשמירט מיט אומריינקייט. בנימינ'ס מאמע האט מסתמא געטאן דאס זעלבע מיט איר זונדעלע.

מיט דער שיינדעלע, וואס איד האב דערמאנט, האב איד איינמאל א שבת אינדערפרי געהאט א קאנפליקט איבער א שטיק פאפיר צום פאקן ליכט, און איד בין גע-ווארן אזוי אין כעס, אז איד האב איר א קלאפ געטאן מיט א שטיק בלעך, וואס האט זיך געוואלגערט אין הויף.

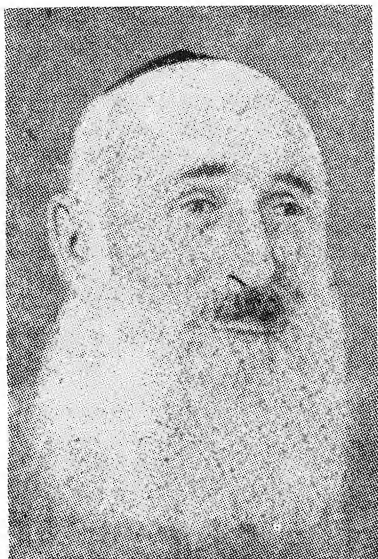
משה-ברוך וגמן

דמויות מן העבר הרחוק

משה-ברוך וגמן, מנכבדי יוצאי רדזי-
מין בארץ, הינו ממייסדי בני-ברק ומ-
ראשוני המתנחלים במקום, בראשותו של
ר' איטשה'לה גרשטנקורן ז"ל בקיץ
תרפ"ד (1924).

העורך

הכפרית, לאשה. ר' יענקלה הנדהם הקשה בנימת-לעג
לא מעטה: „האם יש לך חבית גדולה ומלאה מטבעות

זהב?" — „כן, יש לי, ואני מוכן לתת אותה כנדוניה
לבנך", השיב היהודי בשקט מוחלט. ואמנם השידוך יצא
לפועל.

בהיותי ילד בן 12 (ואני, ב"ה, עברתי כבר את גיל
הגבורות שעה שאני מעלה בכתב את זכרונותי אלה, ב-
שנת 1973), אהבתי לרוץ תמיד בשבתות לחצרו של ה-
אדמו"ר הרדזימינאי — בימים ההם היה זה ר' שלמה'לה
זצ"ל — ולהסתופף בבית-המדרש סביב השולחן כשהרבי
הסב עם חסידיו-מקורביו לסעודה ולאמירת תורה. ניסיתי
או לקלוט משהו מדברי התורה שהשמיע ר' שלמה'לה
באוזני הקהל, כשכולם נדחקים כדי להיות קרוב יותר
לרבי ועושים אוזניהם כאפרכסת.

כבר אז הספקתי לעכל ולהבין את הסיפור ששמעתי
בבית הורי ומפי אחרים שהרבנית, חנה, אשתו של ר'
שלמה'לה, איננה כלל וכלל בעלת-יחוס, ולא רק שאין לה
יחוס-אבות, ואין מוצאה מחצר של אדמו"ר מפורסם,
אלא להיפך: היא בתו של חוכר אחוזה בכפר נידח, יהודי
פשוט לחלוטין. וכיצד קרה הדבר שר' יענקלה, אבי ומייסד
השושלת של החצר הרדזימינאית, ישיא את בנו ר' שלמה'-
לה לבתו של חוכר אחוזה כפרית? על כך סיפרו המספרים
את המעשה הבא:

פעם נכנס לחדרו של הרבי ר' יענקלה חוכר אחוזה
מאחד הכפרים ובעזות-מצח הציע לא פחות ולא יותר
שהרבי יאות שבנו (ר' שלמה'לה) ישא את בתו, הנערה

יהודי העיירה גרו במרוכז (ואני מתכוון לתקופה של סוף המאה הקודמת וראשית המאה הזאת ועד לאחר מל-חמת העולם הראשונה), סביב הכיכר, מול ה"חצר" של הרבי, וב"סטארי-רינעק", וכן משני עברי הכביש לוורשה. תושבי הסביבה הזאת קראו לאזורים שמחוץ לתחום הזה "הרחוב ההוא" ("יענע גאס", "פלוני גר ברחוב ההוא"), ואילו תושבי הסביבה המזרחית של העיירה קראו לאזור "סטארי-רינעק" — "הרחוב ההוא".

ר' הענעך הנדל

בימים ההם היו היהודים המכובדים ביותר בעיירה ר' שלמה אלנט, או כפי שקראוהו שלמה עובדיה'ס, (שם חותנו היה מאיר עובדיה), ר' הענעך הנדל, שהייתי מבאי ביתו, כי בנו בכורו, אלעזר, היה חברי משחר ילדותנו, ולמדנו תמיד יחד אצל אותם המלמדים ור' משה-ברוך אלנברג. משה ברוך הוא שהקים את בית המדרש החדש, (הבנין מלבנים שעמד על תילו עד פרוץ המלחמה וה-שואה). לפני כן עמד במקום ההוא בנין עץ קטן, שהיה צר מלהכיל קהל מתפללים גדול. ר' משה ברוך בנה את ביהכ"נ החדש יחד עם הרב הזקן, ר' נחמיה אלתר וויסו-

זהו הסיפור, והוסיפו המספרים שמאז, כאשר ר' שלמה'לה (זוכרני שהיה נמוך-קומה) נבחר כרבי לאחר פטירת אביו הגדול והדגול היה משלב תכופות בדברי-התורה שהיה משמיע באוזני קהל חסידיו ליד השולחן בשבתות ובחגים כל מיני הסברים שיחוס-אבות, כפי ש-נחשב בקפדנות בימים ההם, אינו כה חשוב...

ואני זוכר עד היום הזה דברי-תורה שהשמיע פעם ר' שלמה'לה שלא בזכות היחוס בבחירת בן-זוג או בת-זוג. היה זה בשבת פרשת "ויצא". (לימים נודע לי שהרבי חוזר על גירסתו זו מדי שנה בשנה בפרשת "ויצא"). ה-רבי השמיע את הפרשנות הבאה והקשה: "הכיצר, יעקב אבינו, השלישי באבות, הלך חרנה כדי להיות חתנו של לבן הארמי? כלום לא יכול היה לדאוג לעצמו לשידוך יותר טוב, לקחת בת ממשפחה טובה יותר ומכובדת?" וכרגיל היה הרבי משיב בעצמו על קושייתו שלו. התשובה היתה מעוגנת בנאמר ב"שיר המעלות": "אשא עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי". ושוב שאלה: "איזה קשר יש להרים כאשר מבקשים עזרה מן השמים?" על כך באה התשובה של הרבי, והיא: "כן, יש קשר. שמים וארץ נבראו יחדיו, יום לאחר יום. נאמר בפרשת בראשית "ויקרא אלוהים לרקיע שמים, ויהי ערב ויהי בוקר, יום שני". למחרת, כפי שנאמר, "ויקרא אלוהים ליבשה ארץ", — — — ויהי ערב ויהי בוקר, יום שלישי". ועתה המסק-נה הסופית בפי ר' שלמה'לה: "אלוהים זיווג בכך את השמים ואת הארץ, למרות ש"היחוס" של הארץ אינו כמו היחוס של השמים"... אם ככה, המשיך הרבי: "יכול היה יעקב אבינו להיות חתנו של לבן הארמי, מבלי להתחשב שאין זה שידוך של יחוס"... ברי, שהחסידיים הבינו מפרשנות זו מה שהרבי לא השלים, שהכוונה גם לאשתו ולחמיו.

בימי נעורי היה המרא אתרא, הרב הזקן, הוא ר' נחמיה אלתר וויסוקינסקי, אביהם של הרב בן-ציון וחנוך-הענעך. היו לו גם שתי בנות ושמות חתניו היו אברהם ודב בער. אני זוכר את ר' משה ברוך אלנברג, חתנו של אבי, אברהם יעקב זכאן וגמון. ר' משה ברוך אלנברג היה בנו של הרב מרדכי משליז'ב שלייד צ'כוצ'ינק. ר' משה ברוך, שהתפרנס מחנות לקמח בכביש הוורשאי, היה תלמיד-חכם ובעל צדקה.

צם קהל החסידים וה"פדיון" שהחסידים משאירים לרבי הוא זעום ביותר, הוא מעונין בהחזרת העטרה ליושנה, היינו לכהן גם כרב. דומה שזה היה ערב סיום מלחמת העולם הראשונה, או כבר בסימוה.

נכבדי בעלי הבתים בעיירה לא הסכימו לכך, וזאת מטעם אנושי פשוט: הרב נחמיה אלתר הניח אחריו יתומים, לרבות יתומים נכדים שלו, שנשארו ללא מקור מחיה. לכן העדיפו שתחת הרב הזקן הנפטר יכהן כרב בנו ר' בן-ציון, ולא הרבי הרדזימינאי שהיה בכל זאת בעל רכוש. וזכורני, שפעם אחת החזיק אותי ר' מגדלה לילה שלם באחד החדרים שבחצרו ודיבר על לבי שנסכים שהוא

קינסקי. יצויין כי ה"שוהל", הבנוי מעץ, היווה בית-תפילה עתיק-יומין, עוד לפני שנבנה בית-המדרש מעץ. ר' משה-ברוך אף הקים גדר של לבנים סביב בית-העלמין. לפני כן היה שטח בית-העלמין מוקף גדר של קרשים. ר' משה-ברוך נפטר בהושענה-רבה תרע"ח בדירתו שבבית ליכטנ-שטיין בכביש וורשה. הלוויתו התקיימה בשמחת-תורה.

המחלוקת עם הרבי מנחם מנדל גוטרמן זצ"ל

היתה תקופה סוערת בעיירה לאחר פטירת הרב הזקן, ר' נחמיה אלתר, כאשר האדמו"ר הרדזימינאי, ר' מגדלה, בנו של ר' שלמה'לה, רצה לכהן בעיר גם כרב במקום,

צעירות שעבדו במטבח-הציבורי בהתנדבות

יהיה רב הקהילה. בין השאר טען שהרבה אנשים (שמשים, מלמדים בישיבה שלו ועוד) תלויים בו, עליו לפרנסם ואין ידו משגת לכך. אך היה מגוי וגמור עמי, ועם ידידי, נכבדי בעלי-הבתים בעיירה, שרק הרב בן-ציון יכהן כמרא דאתרא, וכי חובת הקהילה כלפי היתומים של הרב הזקן מחייבת זאת.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה ירדו יהודים רבים בעיירה מנכסיהם. למעשה זהו רק ביטוי לתפארת ה-

תחת הרב הזקן. לר' מגדלה היתה טענה חזקה לכאורה והיא: סבו ר' יעקלה, נבחר למעשה כרב העיירה ובשל כך בא להשתקע במקום. לימים, כאשר שמעו יצא ברחבי המדינה וקהל חסידים החל נוהר אליו, וכך הוקמה "החצר" של שושלת רדזימין, הפסיק הרבי להיות רב. גם יורשו, ר' שלמה'לה, היה רק רבי ולא מרא דאתרא. עתה, טען הרבי ר' מנחם-מנדל, נכדו של ר' יעקלה, כאשר מצבו הכספי אינו טוב, ובשל מלחמת העולם הראשונה הצטמ-

המכובדים התביישו לבוא כשכלים בידיהם למטבח הציבורי ולקבל תבשיל חם. כדי להתגבר על התקלה הזאת ולבלום את הרעב, מכרתי מיצרכים ואת הכסף חילקתי בצורת מתן בסתר לנכבדים שהתרוששו במלחמה.

כאמור, התפרנסו רבים מבין יהודי רדזימין ממלאכה והיו הרבה חייטים, סנדלרים, נפחים — וגם סוחרים בעלי חנויות. היה גם קומץ של גבירים ממש, כגון: ר' זלמן רדזימינסקי, אליהו הערש פינקלשטיין, חותנו של ישעיהו איטשה יוניש, שהיה בעל אחוזה, אבי, ר' אברהם יענקל הכהן וגמון, שהיה אחיו של שמואל דוד הכהן וגמון. אברהם יעקב וגמון היה בעבר ה"פריץ" של הכפר הסמוך לעיירה, אלכסנדרובה ושל הכפר ליפק בסביבה קצת יותר רחוקה. ברי, שגדול הגבירים היה ר' זלמן, בעל המפעל לייצור בירה (תחילה הקים את המפעל הזה בכפר הולדתו שלז'אן), בעל טחנת-קמח, והיו לו גם אורוות לסוסים ופרות ושדות שהשתרעו למרחקים. עם חבורת הגבירים ובעלי הרכוש נמנה גם ר' לייבל פוסטולסקי, חותנו של ר' הענעך הנדל, שהיה בעל אחוזה גדולה ו"הפריץ" של הכפר דיבוב, בואכה העיר ווישקוב על נהר בוג. כן היה הוא בעל אחוזה שבקרבת בית-העלמין היהודי ברדזימין.

"המרכזים הרוחניים הדתיים" שבעיירה היוו ה"שטיב-לעך" למיניהם. של גור, סקרניביץ, אלכסנדר ושל חסידי הרבי מרדזימין. שנים לפני מלחמת העולם הראשונה יסדנו בעיירה את חברת "לינת-הצדק", שיש לי הזכות להיות אחד ממייסדיה. דומה שזאת היתה האגודה הסוציאלית-הוותיקה ביותר בקהילת רדזימין שנכחדה יחד עם כל בית ישראל בגלות פולין.

מליצה, שכן רוב יהודי העיירה לא היו בעלי נכסים כלל וכלל, אלא התפרנסו בעיקר ממלאכה וממסחר זעיר. והנה פרצה מלחמה ואנשים החלו לרעוב ללחם. בשנת 1915, כ- שנה לאחר פרוץ המלחמה, הוקם ועד עזרה לנצרכים. הועד היה מורכב מר' זלמן רדזימינסקי, הערש-בער יו-

קלצ'ה וגמון, עסקנית במוסדות תרבות בעיר

ניש, ובנו-בכורו של הערש-בער, ישעיהו-איטשה יוניש. הועד הקים מטבח ומינה אותי כמנהל-המטבח. המטבח היה בבית בכביש הוורשאי, מול תחנת ה"קולייקה" (רכבת קטנה וצרה). בעזרת כספי ה"ג'וינט" מאמריקה קנינו מיצרכים, ובישלנו ארוחות לחלוקה לציבור. הסתבר ש- כמעט כל תושבי העיירה וילדיהם נזקקו לתבשיל חם וכך חילקנו מאות ארוחות חמות יום יום. ברם, היהודים

אלעזר בערגמאן

"דאס פוילישע שטעטל"

טערינס א ביסל פראדוקטן פאר ביליקע פרייזן. זיי פירן צווישן זיך א קאמוניסטיש לעבן — שותפות; אלע ארבעטן, צו וואס איינער איז פעיק — ארבעט ער. ס'איז דא א קיך פאר אלעמען, אויסער פאר די געדונגענע ארבעטערינס, וואס קריגן נישט קיין עסן; דער גלאק רופט פרישטיק, מיטאג, אונטברויט; זיי האבן אייגענע פעלדער, אייגן ברויט, קארטאפל, גרינווארג. ס'רוב פרנסה האבן זיי פון גרויסן גארטן, פון דער פרוכט, וואס זיי היטן שטארק אפ, און וואס האבן דעריבער א שם; — מ'קומט פון גאנצן שטעטל צו זיי קויפן; ביי זיי וואקסט דאס שענסטע אויבסט. זיי פארקויפן עס אליין, אין זייער אייגן געוועלבל נעבן גארטן. אלע טאג שטעלט זיך דארט אוועק אן אנדער „אגראדניק" אלס פארקויפער. זיי געבן א „גוטע וואג", אלע סחורות זענען ביי זיי ריין, גוט. צום שטעטל האבן זיי א קנאפע שייכות, זיי פירן פאר זיך א באזונדער וועלטל. נאך זייער גארטן געפינט זיך די סטאציע פון דער קאלייקע. דא הייבט זיך אן די קאלייקע ביז וו—ע. די קאלייקע איז דער לעבעדיקער נערו פון שטעטל ר—ן וואס פארבינדט עס מיט דער גרויסער שטאט וו—ע. די קאלייקע גייט פיר מאל אין טאג.

ארום וואקזאל, רעכטס, זענען פאראן סקלאדעס, ס'רוב יידישע. אין יעדן סקלאד גייען אריין רעלסן.

„דאס פוילישע שטעטל"

אנטקעגן דער סטאציע געפינט זיך די „סקארבאווע קאסע"; א ביסל ווייטער די „מיליץ", לינקס דערנעבן די „שול", א הילצערנע אלטע שול; אויסערלעך — נישט גאר שיין, אינערלעך — נישט מיאוס געמאלט, אבער אן גע-

אויסצוג פון בוך מיטן אויבנדערמאנטן נאָ-מען, דערשינען אין פארלאג ל. בערגמאן (דער מחבר), ווארשע, 1925. דאס זענען, אייגנטלעך, זכרונות פון ראדזימין, דער עיקר פון די יארן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. מיר ברענגען דעם טעקסט מיט קליינע סטיי-ליסטישע ענדערונגען.

דער אריינפאר

נעבן שטעטל געפינט זיך א ברויעריי, א יידישע. זי געהערט צום באוואוסטן גביר ר—סקי; א ייד, אן עושר. ער האט א מיל ביים ברויהויז, א סך פעלד, אייגן קארן, ווייץ, קארטאפל, א סך פערד, בהמות. ער זעט אויס ווי א דעמב, הויך און פעסט געבויט, מיט א ווייסער זילבערנער ברייטער בארד; די קינדער זיינע אויך אזעלכע ווי ער. ווייטער צום שטעטל געפינט זיך א גרויסער גארטן. ער געהערט צו די „אגראדניקעס", ארומגעצוימט מיט א הויכן, הילצערנעם פארקן, פון שמאלע ברעטלעך. די „אגראדניקעס" זענען נישט די אייגנטימער פון גארטן. זיי זע-נען מיטגלידער פון א געזעלשאפט פון פרומע קריסטן צו וועלכער עס געהערט דאס אייגנטום. די געזעלשאפט שיקט אויך אהער שוואכע אויף צו קורירן זיך, און יונגע צו לערנען גערטנעריי.

קיין יידן נעמט מען אהין נישט אריין; ס'רוב פון די „אגראדניקעס" האבן נישט חתונה; דארט זענען קיין פרויען נישטא אלס „אגראדניצעס", נאר זיי דינגען צו שיקסעס אויף צו זעצן קרויט, און אויף אנדערע קלענערע פרויען-ארבעטן. זיי צאלן זייער קליינע פרייזן, נאר זיי געבן צו די ארבע-

שמאק, מיט שרייענדיקע קאלירן: הימלען, פייגל, חיות. נעבן דער שול גייט דער „ראוו“ מיט נישט קיין גע-שמאקן ריח... דא נישט ווייט געפינט זיך די מקוה, און ווייטער א ביסל דער בית-המדרש, — ביידע געמויערטע, אויך נישט קיין שיינע, נישט קיין פארענדיקטע, — עס פעלט דער טינק.

פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה

קיין פאבריקן זענען אין שטעטל נישט פאראן. ס'רוב איינוווינער זענען קליינהענדלער, אייגנטימער פון שניט-

זיך צו בילדן זענען אין שטעטל נישט געווען, קיין הויז-לערער אפילו נישט... הארט פאר דער מלחמה האט זיך שוין געפונען א „משכיל“, וואס איז אוועקגעפארן לערנען קיין ליטע אין א ישיבה — און איז צוריקגעקומען אן „אפיקורס“ — אן א בארד, ער לייענט שוין א צייטונג אלע טאג, א בוך, טראגט אין שטוב א מארינארקע.

קיין ביבליאטעק איז אין שטעטל נישטא. פרוווט מען גרינדן א „חברה“ צו עפענען א ביבליאטעק — באהאלטן, אין געהיים, פארשטייט זיך — ביי א פרישן לערער וואס

אליעזר בערגמאן מיט זיין פאמיליע

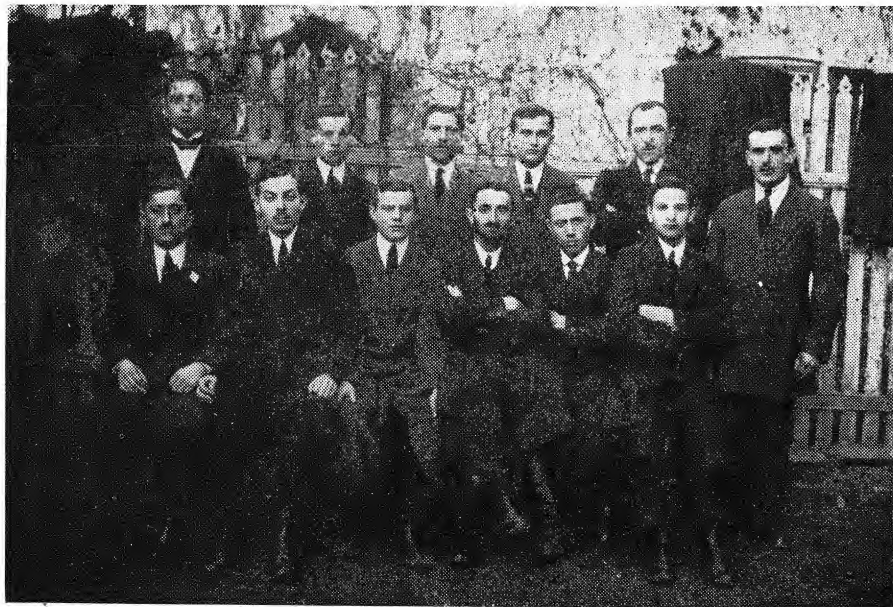
געוועלבער, צעלניק, טישלעך אויפן מארק; א טייל זענען שוסטער, שניידער, אנדערע — לופט-סוחרים — האנדלען מיט תבואה, האלץ. דאס שטעטל ציט זיין פרנסה פונעם „מיטוואך“ — דאן איז מארק-טאג, קומען אן פויערים פון ארום מיט תבואה, קארטאפל, עופות, אייער; פארקויפן זייערע פראדוקטן און קויפן זיך איין וואס זיי באדארפן. ס'רוב יידן פון שטעטל זענען חסידים. דאס רעשט — סתם פרומע מענטשן. די יוגנט איז פאר דער מלחמה נאך געווען זייער אפגעשטאנען: געלערנט אין בית-המדרש. צייטונגען האט מען ווייניק געליענט, קיין יידישע שולן

איז נאר וואס אנגעקומען אהער מיט א קאפעלוש. דארט קומט מען זיך צונויף שבת, מען פלאנעוועט צו קויפן יידישע ביכער. דער לערער מיטן משכיל זענען די אנפירער, זיי שאפן א ביסל געלט, מען פארט אריין קיין ווארשע, מען קויפט א האלב טויז ביכלעך, און מען טיילט זיי פונאנדער; יעדעס מיידל, וואס לערנט זיך ביים לערער, נעמט א ביכל. צאלט פינף קאפיקעס א וואך; ביסלעכווייז גנבעט זיך אריין די קולטור אין שטעטל.

דער קרייז ווערט גרעסער, מ'קויפט צו נאך א ביסל ביכער, מען מאכט א שענקעלע, ווו צו האלטן די ביכער.

קערע האבן באשלאסן אליין צו פארניכטן די ביבליאטעק : מ״וועט אריינגיין צו דעם פושע-ישראל, אויספאטשן גאנץ גוט, צערייסן די ביכער און אים ארויסאגן מיט שטעקנס. כך הוזה. — אין א שיינער ווינטערנאכט, מסתמא מאנטיק, זענען פלוצלינג אריינגעקומען דריי עלטערע חסידישע יידן — איינער א דאזאר — אן א גוטאוונט, נאר מיט א געשריי : — וואס איז דא פאר א פארזאמלונג ?...

מען מאכט פריער אן אסיפה, מען שאפט געלט און מען קלערט, ווו צו האלטן דאס שענקעלע. אויף דער אסיפה איז געבליבן צו מאכן א קליין שענקעלע, וואס זאל אויסזען ווי פאר כלים — געפארבט טונקל ; עס זאל שטיין אין קיך... טאקע ביים לערער. ווען מען האט געבראכט דאס שענקעלע, איז געווען א יום-טוב. חברה זענען זיך צוזאמענגעקומען יום-טוב'דיק ; מען האט געקויפט פרוכט, געפראוועט א שמחה. — די

א גרופע קודש-טוער אין דער ערשטער וועלט-מלחמה

זיי האבן פונקט געטראפן ביים ארויסגעבן די ביכער, און זענען צוגעלאפן צום לערער, גוט אויסגעפאטשט אים, צערייסן די ביכער, צעטרעטן מיט די פיס, און ארויסגעיאגט די מיידלעך : — אהיים חצופות ! ביכער ווילט עץ לייענען, מיט יונגען פארברענגען ? ארויס ! אלע זענען זיך צעלאפן, דער לערער איז געבליבן אליין שטארק איבערגעשראקן. ער האט נאך מורא געהאט פאר פאליציי, מען זאל נישט געוואר ווערן ; ער קוקט זיך ארום — עס זעט אויס ווי נאך א באגראבן...

ערשטע צייט איז מען געקומען פינקטלעך. יעדן מאנטיק און דאנערשטיק פלעגט מען טוישן די ביכער. די ארויס-געבער זענען געווען דער לערער מיטן משכיל. דערווייל זענען די טאטעס געוואר געווארן — אז ביים לערער איז פאראן א ביבליאטעק און אז עס קומען זיך דארט צונויף „יונגען און מיידן“, מען זינגט, און ווער ווייס וואס נאך ? אין די חסידים-שטיבלעך פלעגט מען שוין ריידן פון דעם. די גרויסע חסידים האבן געהייסן „מסר'ן“, עס איז א מצווה עוקר מן השורש צו זיין — א פושע-ישראל גייט קאליע מאכן יידישע קינדער... נאר די מעסי-

שלאגן. ער האט מורא געהאט: זיין טאטע האט אים גע-
דראט ארויסצווארפן פון שטוב.

נאר די מיידלעך אליין האבן באשלאסן, אז דא ביי
דעם פארפאלק אין שטוב וועט זיין דאס בעסטע ארט,
וואו צו האלטן די ביכער. דא וועט מען ארויפקומען שפילן
אין קארטן, און אין איינוועגס וועט מען טוישן די ביכ-
לעך.

איינמאל, פארנאכט, האט מען געדונגען א טרעגער,
גענומען דאס שענקעלע פון לערער — דער לערער איז
צוריקגעקומען און געמוזט צוזאגן דעם רב, אז ער וועט
שוין מער זיך נישט פארנעמען מיט אזעלכע זאכן... ער
האט אראפגעבראכט זיין פרוי און זיך אריינגעצויגן אין
שטעטל אויף „סטאלע"... און דאס שענקעלע האט
מען ארויפגעטראגן צו שיינדלען, — אזוי האט געהייסן

אלי גינגאלד

דאס יונגע ווייבל, — דארט האט מען איינגעארדנט צו-
ריק די נייע „ביבליאטעק".

די איבערקערעניש

די מלחמה איז אויסגעבראכן. דאס שטעטל האט א

צומארגנס האט אין שטעטל געקאכט. וואו מען איז
געגאנגען, האט מען גערעדט פון דער „חתונה", ווייבער
האבן געבראכן די הענט:
— וויי, וויי, נישט בחינם שטארבן קליינע קינדער,
יונגען מיט מיידן קומען זיך צונויף צום לערער אין שטוב
אריין אלע נאכט, ווער ווייסט... ווער ווייסט...

יענקל שפיגנער און זיין פרוי חנטשה

יונגווארג אליין זענען געווען שטארק נידערגעשלאגן.
זיי האבן שוין מורא געהאט זיך צונויפקומען; העכער
צוויי וואכן האט מען מורא געהאט זיך צונויפקלייבן.
דער לערער איז דערווייל אהיימגעפארן צו זיינע עלטערן.
יונגווארג האט זיך דורך דער צייט פארזאמלט ביי א
פארפאלק, וואס האבן נישט לאנג חתונה געהאט, און
דארט האט מען ארומגערעדט, וואס מען זאל ווייטער
טון. דער משכיל איז נעבעך געווען שטארק נידערגע-

האט פריער געגרינדעט א קליינע ביבליאטעק, און ס'איז געעפנט געווארן די ביבליאטעק אין זעלבן צימער. די חברים האבן געשאנקען ביכער, און דאס שטעטל האט שוין איצט געהאט דרך-ארץ פאר זיי; הגם אינערלעך האט עס די מיידלעך געקרענקט: מ'האט ביי זיי צוגע-

ערשטע שילער ביים ערשטן לערער

נומען די מאכט, אבער זיי האבן גארנישט געקענט מאכן, די בחורים האבן א דערלויבניש פון קרייז-שעף. די קולטור איז געווארן צוטריטלעך פאר אלעמען.

די בחורים האבן זיך געלערנט. דער לערער האט זיי איינוועגס געלערנט א מאל „עפעס-אנדערש“ אויך. מ'האט גענומען פילן אנדערש. דער פלאץ איז געווארן ענג. די מיידלעך האבן אויך געוואלט לערנען, אבער לער-נען צוזאמען האט מען מורא געהאט... האט מען געדונגען דריי גרויסע צימערן און זיי א נאמען געגעבן „בית-עם-קדימה“.

דא האט מען די ווענט אויסגעהאנגען מיט בילדער פון אלע יידישע שרייבערס, מיט א גרויס הערצל-בילד, און מען האט אויך גרעסער געמאכט די ביבליאטעק.

ציטער געטון! מען האט געמיינט, אז די וועלט גייט אונ-טער. עס האט זיך אנגעהויבן די מאביליזאציע. די ערשטע צייט האט מען גארנישט געזען. דער מלחמה-פלאץ איז געווען ווייט, מען האט גענומען זיך אינטערעסירן מיט „נייעס“. דער משכיל האט געקויפט אלע טאג א בלאט. — ער פלעגט עס שוין לייענען ביי דער קאליקע; נישט ווי פריער, — ווען ער פלעגט זיך באהאלטן אין שטוב הינטערן אויוון. איצט שטייען קופקעלעך מיט איין אויער צוגעבויגן צו אים און מיט די אויגן סתם אין דער וועלט אריין פארטראכט אין מחשבות. ער שטייט און לייענט הויך די „גרויסע נייעס“. יידן שלנגען יעדעס ווארט: מען האט גענומען די שטאט... שרעקלעכע שלאכטן דא און דא... טויזנטער געהרגעטע, טויזנטער געפאנגענע, גאנצע דערפער פארברענט, מ'טרייבט ארויס יידן פון די און די שטעטלעך... — יידן זיפצן. טייל אינטערעסירן זיך נאך מער, מען לייגט זיך צונויף און מ'קויפט א בלאט בשותפות — דאס שטעטל הייבט אן צו לייענען צייטונגען!

די קולטור

דאס שטעטל האט איבערגעלעבט עטלעכע שלעכטע וואכן. די רוסן זענען אפגעטראטן. קיין גרויסע שאדנס האבן זיי נישט אנגעטון, נאר שרעק האט מען געהאט גע-נוג. דאס רוב יידן זענען נאך פריער אוועק פון שטעטל קיין וו-ע. און ווען זיי זענען צוריקגעקומען נאכדעם ווי די דייטשן האבן פארנומען ר. האט שוין אנגעהויבן ווערן אנדערש.

יונגווארג האט זיך גענומען פילן שלעכט: מען קען גארנישט! דער דייטש רעדט, און מען קען אים נישט ענטפערן, ווי מען דארף... עס בלייבט, אז מ'זאל עפענען „אוונטקורסן“ פאר דערוואקסענע, מ'זאל לערנען דייטש און העברעיש; און אין איינוועגס זאל מען איינארדנען א ביבליאטעק; אבער ווו נעמט מען ביכער?

די יוגנט איז געווען א חסידישע פון די שיכטן וואס האבן ביז דאן קיין בוך נישט געלייענט, און איצט האט מען זיך גענומען „בילדן“. מ'האט געעפנט אין א באזונ-דער שטיבל אן אנפאנג-שולע, מ'האט אראפגעבראכט א לערער, א סטודענט, וואס קען העברעיש, די יוגנט האט זיך פאראייניקט מיט דער גרופע מיידלעך, וואס

רער. יעדן אױנט זענען באשטימט געווארן צוויי מיטגליד-
דער אלס „מפקחים“. זיי פלעגן פארקויפן אייגנאגס-
בילעטן: א קאפיקע, פאר לייענען צייטונגען. דא זענען
געווען אלע ווארשעווער בלעטער; איינער פלעגט אכטונג
געבן, עס זאל זיין שטיל. די קורסן פלעגן דויערן צוויי
שעה; שפעטער, נאך די לעקציעס, פלעגט מען אריינגיין
אין צווייטן צימער לייענען. דאָרט איז געווען ליכטיק און
לעבעדיק. יונגוואַרג האָט זיך צוגעוויינט צום „בית-עם“;
ווי נאָר ס'פלעגט ווערן אױנט, פלעגט זיך אָנהייבן דאָס
גיין אין „בית-עם“ אַריין... פריער — בחורים און שפע-
טער — מיידלעך; מ'פלעגט אַרױפקומען זיך געבן די
הענט... אין גאָס האָט מען נאָך מורא געהאַט. צום ערשטן
פלעגט מען סתם אַריינגיין אין לייען-זאַל, שפעטער —
צו די קורסן; נאָך די קורסן פלעגט מען פלירטעווען אַ
ביסל. יונגוואַרג האָט זיך געשריבן בריוולעך. מיידלעך

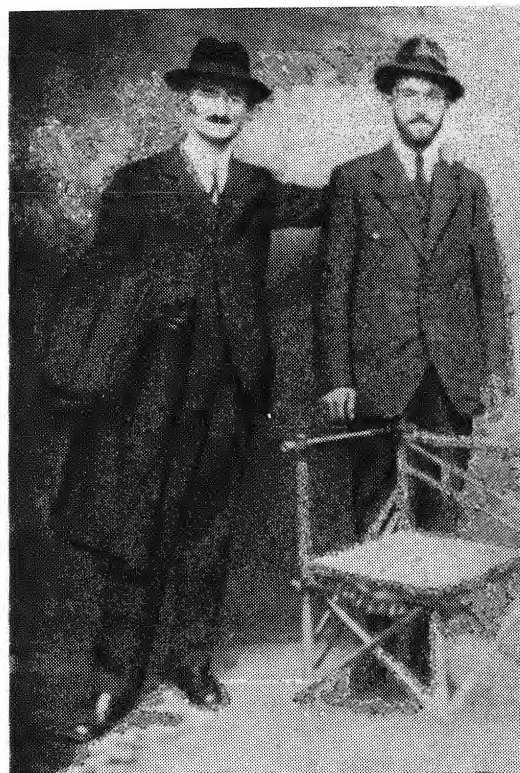

יהושע אפשאר

פלעגן זיך נעמען לייענען אַ ביכל, און יינגלעך אויך;
פלעגן זיי זיך אונטערקוקן בריוולעך דורך די „לאַווקעס“
און לאַכן; צעריסן און שרייבן ענטפער; אַזוי פלעגט
מען פאַרברענגען ביז צען אַזיגער אלע אױנט. נאָך צען
פלעגט מען אַפּיציעל פאַרמאַכן די ביבליאַטעק און ערשט

ביי נאכט אין „בית-עם“

דער „בית-עם“ איז געווארן אַ מאָדע אין שטעטל.
יעדעס מיידל, וואָס האָט נישט געהאַט קיין לעגיטימאַציע
פון „בית-עם“, האָט זיך געשעמט...

משה-ברוך אשמן און אליעזר בערגמאן אויפן וועג קיין קראקאו,
אין יאָר 1918

דאָרט האָט מען געעפנט אױנטקורסן פאַר מיידלעך
מיט בחורים צוזאַמען, דאָ האָט מען נישט מורא געהאַט.
דאָ, האָט מען געוויסט, וועט קיין טאַטע נישט וואָגן קו-
מען זיך פאַטשן און רייסן ביכער...

די דריי צימערן זענען איינגעטיילט געווארן אויפן פאַל-
גנדן אופן: דאָס ערשטע צימער פאַר אַ ביבליאַטעק, דאָס
צווייטע צימער פאַר אַ לייען-זאַל, און דאָס דריטע צימער
פאַר אױנט-קורסן; דאָרט האָט מען גלייך געשטעלט
„לאַווקעס“, פון פאַרנט אַ טישל מיט אַ גלעקל פאַרן לע-

צעס... קודם כל האט מען אויף דער קאליקע גענומען רעדן וועגן יידן אויף אזא מין שפראך, אז ווען א ייד פלעגט דערזען א וואגאן מיט בלויז קריסטן, פלעגט ער אנטלויפן זוכן א ייד... אפילו אין „ידישע וואגאנעס“ איז מען נישט זיכער געווען מיטן פלאץ און מיט דער סחורה, וואס מען האט געפירט — און טאקע אויך מיט זיך אליין... מען האט געשלאגן, שיקאגירט, צוגענומען פעקלעך סתם אזוי; יידן האבן, ווי ווייט מעגלעך זיך אפגעהאלטן אינ-גאנצן פון פארן מיט דער קאליקע.

אחוץ דעם האט זיך דעמאלט באוויזן די „מאדע“ פון שניידן בערד... יעדע „יאזדע“ האט געהייסן איינגע-שטעלט דאס לעבן... אפילו פרויען האבן מורא געהאט צו פארן!... ס'רוב חסידישע יידן זענען א צייט לאנג נישט געפארן קיין וו—ע קויפן סחורה; און די, וואס זענען יא געפארן, האבן נישט איינמאל אריינגעכאפט קלעפ; אדער מ'האט סתם געריסן די בערד, אדער אפגעשניטן א שטיק בארד מיטן פלייש צוזאמען, געשפאלטן דעם קאפ, צוגע-רויבט א פעקל; יעדע נסיעה האט באדייט זיך שפילן מיטן לעבן... טאמער פארגלוסט זיך א „קנעפל“ ארויסצו-ווארפן א ייד פון וואגאן אינמיטן גאנג...

אט אזוי האבן יידן אין ר—ן, גענוי ווי אין גאנץ פוילן, „גענאסן“ די ערשטע טעג פון דער פוילישער פריי-הייט...

איצט פלעגט מען אנהייבן לעבן... חברה פלעגן זיך ארויפ-כאפן מיט די פיס אויף די „לאווקעס“ און אנהייבן זינגען. דא האט מען זיך געלערנט זינגען העברעישע לידער; אמאל פלעגט ווער ברענגען נייע לידער; געווען איין בחור, א גוטער זינגער, פלעגט ער זיין דער אנהייבער, און אלע נאך אים; דאס זינגען פלעגט קלינגען איבערן גאנצן שטעטל. די יינגלעך מיט די מיידלעך פלעגן זיג-גען, און מיט דער צייט איז פון דעם אנטשטאנען א כאר. טיילמאל פרייטיק-צונאכטס, אז קיין לעקציעס זע-נען נישט געווען, פלעגט מען גוט אונטערהייצן דעם אויוון און זיך ארומשטעלן ארום אים אין א ראד און זיג-גען, זאגן וויצן און לאכן.

די נייע ערא: פוילנס פרייהייט

אויף אלץ קומט א סוף, און צו דער מלחמה האט אויך געמוט קומען א סוף. און — מ'האט דערלעבט ס'איז געווארן שלום. די דייטשן זענען אוועק מיט חרפה: מען האט זיי אנטוואפנט. קליינע קינדער פלעגן צוגיין צום גרעסטן דייטש, אים אויסטוען דעם פאסיק, צונעמען דעם רעוואלווער, און טיילמאל אראפציען פון אים דעם שינעל אפילו...

באוונדערס האט פוילן „געפיערט“ אירע ערשטע פריי-הייטס-טעג און איר זעלבסטענדיקייט אויף ידישע פליי-

נטע בערלינער

ערב שבת

(פראגמענט פון „שבת אין שטעטל”)*

מיט א מילטער חלות און ווערט פארשוונדן אין א זייטיק הייזל, פון וואנען ס'שפארט זיך דורכן קוימען צו דער דרויסנדיקער מארגן-בלויקייט, א וויסער שיטערער רויך. אויפן מארק קומען-אן צו פארן פויערישע פורלעך פון די גאנצע דערפער. זיי ברענגען עופות, אייער, גרינווארג און אויבס. זיי שטעלן זיך אויס אין מיטן מארק ארום דער פלומפ, און עס ווערט א גאנצער יאריד.

פון דער שציאנקע, וואס פריט צום בית-מדרש, קומט אן חיים יונה מלמד, א נידעריקער מיט א גרויסער האלב-שווארצער, האלב-שוין-גרוילעכער, בארד און נעמט זיך אויסדינגען אן עוף ביי יאנעקן פון די קאלאניעס. דער גוי וויל ביי אים גאנצע פינף גילדן. דערוועט עס פערעלע, איטשע-שלמה'ס, די „גבאיטע” און זי איז שוין ביי דער פור. זי קען נישט פארליידן אזא רציחה: ס'טייטש, וואס איז ער, ר' אבא דער גביר? פינף גילדן! א חוצפה און א העזה א גוי האט זיך... יאנעק ווערט בארד ווייכער און לאזט אפ אויף דריי גילדן. ער קען זי שוין מיט איר „געשליפן צינגל”, וואס פירט ארום דאס גאנצע שטעטל ביי דער גאז. זי קען אים דא צורעכט-מאכן א מארק, אז וויי-און-ווינד וועט זיין צו זיין פנים. א שטראלנדער לויפט חיים יונה אהיים מיטן עוף אין דער האנט, שעפ-טשנדיק פרום: „לכבוד שבת, לכבוד שבת”.

א ייד אין א קורטקע איילט זיך אהיים מיטן טלית און תפילין אונטערן ארעם, טרעט-אפ ביי א פורל, קוקט אריין, נעמט ארויס א הון, טאפט זי ארום, פרגעט וויפל מזויל פאר איר, קאן זיך נישט משווה ווערן און גייט צו צו א צווייט פורל.

די נאכט ליגט נאך רואיק אין טאל, ערגעץ אן א זייט, ביים ראנד וואלד, וואס ציט זיך לענג-אויס דעם טייד, קוקט נאך אפער פון הינטער אקזשאק, א בלייכע און מידע לבנה. נאר דארט אויף יענער זייט פון בארג-שטעטל, הויבט שוין אן צאפלען דאס אויג פון טאג. עס וועקט, דוכט זיך, היינט פריער דאס שלאפנדיקע שטעטל, וואס טוליעט זיך אזוי קינדיש אין די ברייט-געעפנטע בארג-ארעמס. ס'איז ערב שבת.

א לאדן, פון וואנען ס'האט זיך נאך מיט עטלעכע שעה פריער דורך א שפארע א דין פאסיקל ליכט-שיין געצויגן און א שטיל געוויין פון אן אלטן זיידן, וואס האט אפ-געריכט „חצות” האט זיך אדורכגעריסן אין דער שטומער נאכט אריין, — פראלט ס'ערשטע אויף:

טאג! — — —

אין דרויסן איז פרידלעך-קיל, יעשיענדיק. דער גרינג-לעך-בלאסער מזרח באציט זיך ביסלעכווייז מיט א פור-פור-רויטן קאליר. ער זעט אויס ווי א יונג חתנדל, ווען מאגט אים צום ערשטן מאל אפ מזל-טוב אין גאס.

ס'ווערט א באוועגונג. דא און דארט הייבן זיך אן צו באווייזן מענטשן, ווייכער, בכבודע בעל-ביתטעס, און אפילו מאנספערשוניען, פרומע יידן, ווער מיט א קוישל, ווער מיט א שיסל, לאזן זיך אראפ צום וואסער קויפן פיש לכבוד שבת. א מיידל לויפט איילנדיק אדורך דעם מארק

* דער פראגמענט, דערשינען אין די דרייסיקער יארן, איז געווינדעט ראדימין; נאך די נעמען פון די העלדן זענען געענדערט.

זויפט, זויפט ביז צום דנא. דער קארק ווערט ביי אים רויט און די אויגן פארגלעזערן זיך. נעמט ער ארויס פון א פאפיר א שטיק שינקע און פארבייסט, און גיט א צי די לייצעס. דאס פארחלומ'טע פערדל גיט זיך א כאפ-אויף, א שלעפ דאס פורל און א צעבריקעווע זיך איבערן מארק בארג-אראפ, בארג-אראפ.

אויפן מארק ווערט וואס א מאגל ליידיקער און שטיי-לער. ראמאן פאשינסקי פארט שוין אויך אהיים צו זיין כאטשע אונטערן שטעטל, איבערלאזנדיק א לעצט מאגל א פריילעך-קלינגענדיקן „לכבוד שבת“!

ס'קומען שוין אן די קארעטקעס; ברייטע בריטש קעס, איבערגעדעקט מיט לייווענטענע דעקעס. זיי שטעלן זיך אפ ביי דער בריק, קעגנאיבער כודעס שענק. פון אינעווייניק דערהערט זיך א גראטשקע. א גאנצן וועג גע-זעסן איינגעפרעסט ווי אין א פאס הערינג, נישט גע-קענט א ריר-טאן מיט קיין אבר, פאקט זיך איצט יעדער איינער פריער אויסצושטייגן; שפעט, שוין באלד ליכט-צינדן.

איינגעפרעסטע, מיט צעקנייטשטע מלבושים, בא-לאדנט מיט פעק און פעקלעך, אילן זיי זיך אהיים. קינ-דער לויפן אנטקעגן צונעמען די פעקלעך.

ס'שטייגן אויס אויך געסט: יונגע בעל-מלאכהס, שוין גרויסשטעטיקע פאצעטלעך, וואס זענען אויף א שטעל אין די גרויסע שטעט; א חתן, וואס איז געקומען צו-גאסט אויף שבת, די מחותנים האבן אים אפגעווארט ביי די קארעטקעס און פירן אים צופרידענע אהיים. נייגערקע לויפן ארויס פאר דער טיר אים אַנקוקן, זאגן מבינות.

עס דערהערט זיך א ראשיק פארן. א בכבודיקע פול-געפאקטע בריטשקע, געשפאנט צו צוויי שיינע פערד מיט גאוהדיק-פארריסענע קעפ, קומט אַנצופארן אין מארק. אלעמענס אויגן קערן זיך אום צו דער בריטשקע, כאטש אלע ווייסן, אז דאס קומט עס אַנצופארן ר' אבא, דער נגיד פון שטעטל, וואס האלט אין ארענדע די דעמבער וועלדער, וואס קערן צום כראביע פאטאצקי. ס'איז זיך טשעקאווע צו זען, וועמען ער האט עס היינט געברענגט אויף שבת, א רבין, א משולח אדער סתם א וועלכן ס'איז „אורח חשוב“. דאס שטעטל קען זיך שוין איר „ליבן“ ר' אבא'ן, מיט וועלכן עס שטאלצירט, און ווייסט, אז ער

אויפן גאס באווייזט זיך ראמאן פאשינסקי, א דארער גוי, א ברונעט, מיט צווי לויפנדיקע כיטרע אויגן. ער רעדט יידיש ווי א ייד, להבדיל, שיט שטענדיק מיט לשון-קודש'ע ווערטער און זינגט גוט דעם חונס „זאכן“. ער שטעלט זיך אַוועק מיט זיין וועגעלע געטריקנטע פלוימען און בארנעלעך קעגנאיבער אלקאוסקעס פיעקארניע און נעמט שרייען: „געטריקנטע בארנעלעך, פלוימען לכבוד שבת! קויפט יידעלעך, קויפט לכבוד שבת. לכבוד שבת!“ באלד ווערט ארום אים א רעדל, יידן קוועלן אן פון דעם גוי: „ער האט א יידיש קעפל אויף זיך, שטאַמט אַוודאי פון יידן“. ווייסע חברהניקעס רוקן זיך צו, כאפן מיט אים א שמועס אויף מאמע-לשון און דער עולם ווערט גרעסער. ער לייזט און פייפט זיך אונטער א „יש-מחר“ אדער א „כבקרת“. די גוים אויפן מארק קוקן מיט אויגן פול קנאה, ווי ער „זשאַובט“ דער „פולזשידעק“... ער דערזעט עס און אין די אויגן צינדט זיך אים אן א ווילד פייערל: „א מיתה משונה אויף זיי! זעט נאָר, ווי זיי האבן עס אלע אויף מיר אויסגעשטעלט די גאלעס“... חברה גיט א זעץ ארויס מיט א געלעכטער. און ער צע-לאזט זיך ווידער, ווי די גוים אויף צו-להכעיס, מיט זיין „לכבוד שבת, לכבוד שבת!“, וואס צעשייט זיך איבערן ברייטן מארק און פארלירט זיך טיף אין די זייטיקע געס-לעך אריין.

*

נאכמיטאג, די פויערעס צעפארן זיך שוין, איבער-לאזנדיק דא און דארט קופעס מיסט. חדר-יינגלעך גייען אהיים פון חדר מיט די חומשים און די גמראס אונטערן ארעם, כאפן זיך צו צום רעדל יונגען ביי פאשינסקי וועגעלע. א ריח פון געפערטע פיש, וואס מ'האט אַוועק-געשטעלט ערגעץ אויף א פענצטער אויסצוקילן, בלאג-דזשעט ארום אין מארק. די גוים, וואס שטייען ארום נאך די איבערגעבליבענע פורלעך, שמעקט עס אן. זיי צערעדן זיך איבער די מאכלים, וואס יידן גרייטן אן אויף שבת מיט אַזא „ראַזקאַש“... אן עלטערער גוי, וואס שטייט שוין גרייט אַהיימצופארן, שלעפט ארויס פון בוועם א האלב פלעשל בראַנפן, פארווארפט דעם קאפ אויף הינטן און

דער פויער מיט דער בייטש אין דער האַנט לויפט אַראָפּ קויפֿן אַ פּעקל פּאַפּיראַסן.

ר' אבא גייט שוין צוריק פון מקוה מיטן ביאלער עילוי ביי דער זייט. ער גייט פאַוואַלע און אויף זיין שיינענדיק פנים ליגט שוין אויסגעגאַסן די שבתדיקע מנוחה. צוויי אייניקלעך זיינע גייען נאָך, פאַרשוויצטע מיט די אויסגעצוואַגענע פאותלעך, אַרומשטיפנדיק מיט די פּעקלעך וועש.

יצחק שוסטער, אַ בלאַסלעכער אויסגעמאַטערטער ייד מיט אַ שוואַרצער באַרד, אַ פּראָסטער אַפילו נאָר אַ פרומער. וואָס דאוונט שבת אין אַן אַטלאַסענער קאַפּאַטע, איילט זיך אין מקוה אַריין מיט אַ העמד אין האַנט און זיין פנים לייכט אַזש פאַר שמחה: געלויבט השי"ת, ס'איז שוין שבת! אַ גאַנצע וואָך פאַרהאַוועט, פאַריאַגט, בייטאַג און ביינאַכט ביי דער קאַפיטע און ביים האַמער, מיט די מגושמדיקע פויערים און פויערטעס; די אויגן קריכן אַרויס איידער מען זעט אַ גראַשן פרנסה. מ'פאַרגעסט גאַר אַז מ'איז אַ מענטש, אַ ייד, אַז ס'איז דאָ אַ בורא-עולם אויף דער וועלט. קומט אָבער שבת, קומט אַן אויסלייזונג. מ'דערמאַנט זיך ווידער, אַז מ'איז אַ ייד, מ'דערשפּירט דעם טעם, וואָס הייסט עס זיין אַ ייד...

אַ ייד אַ קרעמער, לויפט אַרויס אַ קוק טאָן צי מ'מאַכט שוין צו די געוועלבער. עס איז אים שוין נמאָס דאָס שטיין אין געוועלב און ער קוקט שוין אויס, אַז אהרן דער שמש זאָל רופן אין שול אַריין... די שאַטנס שפּרייטן זיך אלץ מער אין מאַרק, איינשלינג-גדיק די קליינטשינקע הייזלעך ביז צום דאָך. די זון-שטראַלן דראָפֿן זיך איבער די דעכער, אויף די קויעמעס.

יידן איילן זיך אַהיים פון מקוה. פון אַ פּענצטער הערט זיך שוין אַ מעביר-סדרה זיין פון אַ יינגל, וואָס לערנט זיך פון אַ „תקון" ליינענע אין ספר. דער אַלטער סעג-דער, דער ניקאַליעווסקער סאַלדאַט, וואָס לעבט פון עמע-ריטור. וואָס ער באַקומט פון „זשאַנד", זאָגט שיר-השירים מיט זיין ליטווישן ניגון און זיין באַסאָווע שטימע קלינגט איצט אַזוי ליבלעך און ליריש-ווייך אַפּ אינעם אַרום.

די זון זעצט זיך שוין אונטער די ביימער אין טאָל. דער גאַנצער מערב-האַריזאָנט מיט די קליינטשיקע וואָל-

איז דער גרעסטער מכניס אורח אין גאַנצן געגנט, און קומט נישט אַליין אַהיים אויף שבת.

אויף דער בריטשקע זיצט ר' אבא, שוין אַ ייד פון אַ יאָר עטלעכע און פּופּציק, מיטל-וואָס מיט אַ ברייטער בלאַנדער באַרד, קלוגע שוואַרצע אויגן און אַ הויכן לומדישן שטערן. אַרום אים זיצן געפאַקטע פרעמדע יידן אורחים, וועלכע ער האָט פאַרבעטן צו זיך אויף שבת. קליינע קינדער, קונדסים, אייניקלעך זיינע, לויפֿן אַנט-קעגן און פייוול דער משרת, נעמט זיי אַרויף צו זיך. די בריטשקע פאַרפאַרט צו אַ שיינער, צוויי-שטאַקיקער, גע-מויערטער געביידע מיט עטלעכע באַלקאַנעס אין פּראָנט, וואָס קוקט גביריש אויף די אַרומיקע נידעריקע הייזלעך אין מאַרק. פּערעלע, „די גבאיטע", גייט אַרויס פון הויף מיט אַ קוישל חלות, פיש און פלייש, דערזעט ר' אבא'ן און ווינטשט אים אָן. פון אַ פּענצטערל אויפן ערשטן שטאַק קוקט אַראָפּ דאָס יונגסטע איידעמל וואָס איז ערשט נישט לאַנג נאָך דער חתונה און קוועלט-אַן פון שווער און פונעם רחבות אין הויז. ער דערזעט אויף דער בריטש-קע דעם ביאלער עילוי און ווערט מלא שמחה: ס'וועט זיין מיט וועמען צו שמועסן אין לערנען, ס'עט שוין איינ-מאַל זיין אַ שבת...

ר' אבא'ס אַ יונג טעכטערל, וואָס פאַרעט זיך אין גרויסן עס-ציימער ביים גרייטן דעם טיש לכבוד שבת, לויפט צו צום פּענצטער און גריסט זיך צניעותדיק צום פאַטער. דערזעט די אורחים מאַכט זי אַ פריילעכע באַ-וועגונג און קערט זיך אום צו דער אַרבעט. די אורחים גייען אַראָפּ פון דער בריטשקע און ר' אבא פירט זיי אַריין אין אַ גרויסן הויף. אונטער פריילעכע אויסגעשרייען פון די קינדער, און אַ הייזעריק סקריפּו פון טויער, וואָס קלינגט אַפּ זיפּצנדיק איבערן ליידיקן מאַרק און לאַזט איבער נאָך זיך אַ דרך-ארצדיקע שטילקייט.

ס'ווערט שפּעטלעך. די זון דערנענטערט זיך שוין צום מערב-ראַנד. איבערן מאַרק וואָקסן אויס ברייטע שאַטנס. די ערשטע אַנזאָגערס פון די שבת-מלכה'ס אַנ-קומען. אַרום דער פּלומפּ אין מיטן מאַרק שטייען עט-לעכע וואָסער-טרעגערס, שטויסן זיך צו נעמען וואָסער. עטלעכע אַדורכפאַרנדיקע פויערישע פּורלעך שלעפֿן זיך פּויל איבערן מאַרק. איין פּורל שטעלט זיך אַפּ און

קנדלעך, וואס זען-אויס ווי א טשערעדע אויסגעצוואנגענע שעפסן, ווי די כוואליעס פון טייך, ווערט באגאסן מיט א ראזע שיין און ס'דוכט זיך אויס ווי א מחנה לייכטנדיקע נשמות, וואס קומען אן אין שטעטל.

פון בית-מדרש-געסל קומט איילנדיק אן אהרון שמש: א פראסט שוסטעריש פנים מיט וואסערדיקע תמעוואטע און מילדע אויגן, וואס רופן ארויס רחמנות און ליבשאפט, און א שווארצע געדיכטע בארד. ער שטעלט זיך אוועק אין מיטן מארק, נישט ווייט פון דער פלומפ, גיט זיך סתם אזוי אין דער וועלט אריין א טיפן בייג, א שטייגער ווי ס'וואלט געווען צו „מודים" און מאכנדיק א האלבן קרייז, שוין מיט אן אויפגעהויבענעם קאפ, לאזט ער ארויס א טעמפן רוף:

— „אין שויל-א-רייין!"

באלד נעמען זיך פארמאכן, אייגס נאכן אנדערן, די געוועלבער אין מארק. די מארק-זיצערקעס נעמען צו זייערע געשטעלן און אילן זיך געשווינד אהיים ליכט בענטשן.

פון רבי'ס פענצטער אין הויכן הילצערנעם הויז, בא-ווייזן זיך שוין אנגעצונדענע ליכטלעך, און באלד נעמען אויפגיין אין אלע פענצטער בינטלעך ליכט, וואס צעפיג-קען זיך אין די שבתדיקע אויסגעפוצטע שויבן און ווינקען צניעותדיק ארויס, באגריסנדיק די שבת-מלכה, וואס איז אריינגעקומען אין שטעטל אריין.

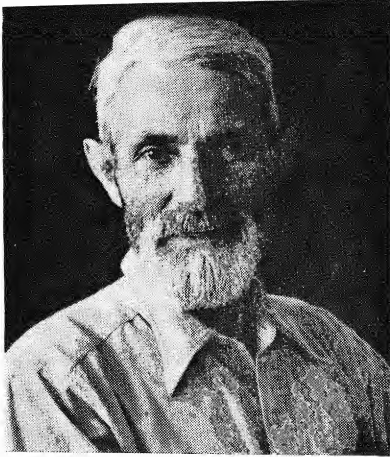
אין דרויסן ווערט נאך טונקעלער. יידן, שבתדיקע

מיט פריילעכע פנימער, ווער מיט א קינד, זויבער אנגע-טאן, ביי דער האנט, גייען מיט פאמעלעכע שריט אין שול אריין. אדאם, דער אלטער מארק-סטרוזש, וואס שטייט און קערט דעם מארק בלייבט שטיין מיטן גרויסן בעזים אין האנט ווי פארשעמט. פארשפעטיקט היינט א ביסל מיטן קערן, געמאכט א כוסה... און קוקט לאנג נאך מיט אויסגעשטארצטע אויגן די יידן, וואס גייען אין שול אריין. ס'פאלט צו די נאכט. פון הינטער די פייערדיק-רויטע פאסן אויפן מערב קוקט שוין אפער א טונקל-בלויזער הימל, וואס הילט אלץ מער דעם וואלד אין די סאמעטענע ארעמס פון דער נאכט.

פון בית-מדרש-געסל הערט זיך דעם אלטן חזנס שטימע, וואס רייסט זיך אין דער פארגליווערטער שטיל-קייט ארום און דוכט זיך אויס, ווי א געהיימניספולע, אונ-טערערדישע שטימע אין וויסטן מדבר. זי רייסט זיך הע-כער, צעשטורעמט זיך, ווי דער שטיפערישער טייך הינט-טערן בארג, אין א שטיל-שיינעם זומער-פארנאכט און ווערט שטילער, מילדער, הארציקער. אלץ ארום גיסט זיך צונויף מיטן אלטן חזנס מעלאדישע טענער אין איין האר-מאניע, איין ליד פון בענקשאפט נאך די געהאפטע בע-סערע צייטן פון אחרית הימים, נאך דעם אזוי געגארטן טאג פון אייביקער רו, פון אייביקן שבת...

„...תוך אמוני עם סגולה

בואי כלה... בואי כלה..."

משה ברוך אשמן

אמאליק, אמאליק ראדזימין

האבן קאצקער חסידים פיינט גאווה און בעלי-גאווה/ניקעס. אין יענע צייטן, בערך מיט א 200 יאר צוריק, זענען נאך נישט געווען קיין פאמיליע-נעמען און מען האט גערופן דעם מענטש „משה בן חיים“, אדער „חיים בן דוד“. אזוי ווי אין צווישנצייט איז די באפעלקערונג געוואקסן און מען האט געמוזט דערגיין צו א דיפערענציאציע פון אזוי פיל „בן משה“ און „בן חיים“, האט די מאכט געשיקט רעגיסטראטארן וועלכע זענען געגאנגען פון שטוב צו שטוב כדי צו פארשרייבן דעם פאמיליע-נאמען וואס יעדער באשטימט זיך. על פי רוב האט יעדער געהאט א סיבה, אדער סימן, פארוואס ער זאל אויסקלויבן אזא נאמען און נישט אנדערן.

ווען מען איז געקומען פרעגן מיין עלטער-עלטער ווידן וואס פאר א נאמען ער קלויבט אויס, האט ער אזוי געמורמלט צו זיך — ווי איך האב אמאל געהערט פון זקנים אין אונדזער משפחה: „זילבערשטיין“? — דאס איז גאווה, דאס איז נישט מנהג קאצק; „פערעלמוטער“? — גאווה; „הימעלפארב“? — גאווה! און ער האט זיך געפרעגט: „מי אני, ומה אני? — עפר ואפר!“ אזוי איז ער געקומען צום געדאנק: „אשמאן“, א מענטש פון אש.

ר' יעק'לע און מיין זיידע

מיין זיידע אלס מורה-הוראה האט געקריגן שכירות 30 גילדן א חודש, און דאס דחקות איז ביי אים געווען זייער גרויס. ער האט געהאט 5 זין און אזוי די באבע האט

איך הייב אן מיינע זכרונות מיט פאקטן און שילדע-רונגען וועגן ראדזימין מיט, בערך, 125 יאר צוריק... וועלכע איך האב געירשנט פון בית-אבי און פון זקנים אין מיין משפחה.

ווען דער גרינדער פון שושלת האדמו"רים ראדזימין ר' יעק'לע איז אנגעקומען קיין ראדזימין, איז ער אויפגע-נומען געווארן נאך אלס רב; ערשט שפעטער, ווען עס איז נפטר געווארן זיין רבי, ר' יצחק פון ווארק, ביי ווארשע, אין יאר תר"ח (1848), האט ר' יעק'לע מסכים געווען אויף דער ביטע פון זיינע חסידים און געווארן רבי. אזוי איז געגרינדעט געווארן דער „ראדזימינער הויף“, אבער דערביי האט ר' יעק'לע זיך אפגעזאגט צו בלייבן ראדזימינער רב.

אויפן ארט פון רב ר' יעק'לע איז געווארן מורה-הוראה פון שטאט מיין זיידע, ר' שלמה אשמאן ז"ל. מיין זיידע איז געשטארבן יונגערהייט און מיין פאטער ז"ל האט זיך דערצויגן אלס יתום פון מורה-הוראה ביים רבי'ן ר' יעק'לע אין שטוב, צוזאמען מיטן רבי'נס אייניקל, דער שפעטערדיקער רבי אהרן מנחם מענדל, אדער ווי מען האט אים גערופן „ר' מענדעלע“. ביידע: ר' יעק'לעס אייניקל און מיין פאטער האבן געהייסן „מענדל“ נאכן אלטן קאצקער רבי'ן זצ"ל.

אגב, ווען איך דערמאן דעם קאצקער הויף וויל איך דערציילן וועגן נאמען „אשמאן“ פון אונדזער פאמיליע, ווי אזוי דער נאמען איז „געבוירן געווארן“. ווי באקאנט

ווען איך פלעג משך די יארן עפעס דערגענצן אדער פארריכטן די מאלעריי אין שול האב איך תמיד געטראכט וועגן די „עמך“—מתפללים אין דער שול, די הארעפאש-ניקעס, וועלכע וואלגערן זיך ארום גאנצע חדשים אין זומער אין די דערפער ביי די פויערים, ביי וועמען זיי האבן געדינגען א סאד מיט אויבסט; ביז די פרוכט איז געווארן רייף האבן זיי געהיטן די בוימער בייטאג און ביינאכט, אפגעלעבט מיט שווארץ ברויט און מיט קאר-טאפל מיט מילך. אויף די ימים-נוראים זענען זיי געקומען אהיים אין שטאט און געווען די סטאבילע מתפללים פון

מאיר גאלדשטיין מיט נאך א ראדזימנער ייד אין א געדונגענעם אויבסטאד

געקויפט פאר א צווייער א הערינג, האט זי געמוזט שלייפן דאס מעסער א שעה כדי צו קאנען דעם הערינג צעשניידן אויף 7 שטיקלעך... דעריבער האט די באבע געמוזט העלפן אין די פרנסה, זי איז געווארן א הייבאם (אקושעריין). שפעטער האט מיין באבע שרה-רבקה איבערגעגעבן דעם אמט פון א הייבאם מיין מומען חנה וועלכע איז משך יארן געווען די אקושעריין פון גאנצן שטעטל.

מיין זיידע, שלמה דער מורה-הוראה פון ראדזימין, איז נפטר געווארן אין ווארשע, און דער רבי ר' יעקלע איז געפארן פון ראדזימין קיין ווארשע אויף די לוויה. ווען יעקלע איז נפטר געווארן — אויך אין ווארשע — א קורצע צייט נאך מיין זיידן, האט ער געבעטן אים קובר צו זיין נעבן מורה-הוראה ר' שלמה אויפן ווארשעווער בית-העלמין. איין און איינציק מאל בין איך דארטן גע-ווען ווען איך בין נאך געווען א קינד, און מיין פאטער ז"ל האט מיר גענומען מיט זיך אויף קבר-אבות.

נאך מיין זיידן איז געווארן רב אין ראדזימין ר' שמחה, וועלכער איז געווען א גרויסער למדן און מחבר פון א וויכטיק ספר הלכה. נאכער איז געווארן רב ר' נחמיה אלתר, וועמען מען האט גערופן „דער אלטער רב“ (זע „דריי דורות רבנים“ אינעם „ספר יזכור רדזימין“ — דער רעדאקטאר).

די מאלעריי אין שול און די מתפללים

איך געדענק ווען מען האט געמאלן די שול אינ-ווייניק מיט פיל צענדליקער יארן צוריק. דער מאלער איז געווען אן אלטער ווארקער חסיד, אן איינגעבוירענער טאלאנט, א ייד פון א יאר 70, וואס האט נישט געארבעט פאר מאטעריעלע פארגיטיקונג נאר לשם-שמים. יעדער פארבן-שטריך איז ביי אים געווען א תפילה, אזוי האט ער געמאלט משך 2 יאר, אלץ מיט א מוסר השכל (אויסער די קינסטלעכע שניצעריי פון ארון-הקודש): ווי די מא-טיוון פון מוסר און מיסטיק — די פראכטפולע שיינע קאמפאזיציעס פון פארבן אויפן סופיט און אויף די ווענט פון די געמאלטע לייבן: דער סימבאל פון שטארקן זיך און אויפשטיין צו עבודת הבורא; לויפן שנעל כדי צו טון מצוות און גוטע מעשים, פונקט ווי עס לויפט שנעל א הירש א. א. וו.

באלד מוצאי יום-כיפור, ווען יידן זענען נאך געזעסן ביי דער סעודה נאכן תענית, אט הער איך שוין אים גיין אויפן צווייטן שטאק און טראגן צוויי עמערס וואסער צו מיר; גייט און זינגט זיך צו. איך פרעג אים: „לייבקע, וואס איז דאס איילעניש? וואס דארפסטו מוצאי יום-כיפור טראגן וואסער?“, און ער ענטפערט: „וואס הייסט, מיינע בעלי-בתים קאנען נישט בלייבן אן וואסער“. „און וואס זינגסטו עפעס צו, דווקא מוצאי-שבת יום כיפור?“ פרעג איך אים ווייטער; דערויף ענטפערט לייבקע וואסער-טרעגער: „איך ווייס שוין גענוי וואס פאר א יאר איך וועל האבן — איך וועל ווייטער טראגן וואסער. דאקעגן די גבירים זלמן ראדזימינסקי און אלי הערש זיי האבן וואס צו פארלירן“. אויסער דעם זינג איך כדי צו פארגעסן אז דאס ברעט וואס האלט די צוויי קיבלעס קוועטשט מיר די פלייצע און אקסלען“...

אזוי האט געלעבט ער און זיין קלאס: האט געבוירן קינדער, מען האט געהאדעוועט און געליטן גויט, חתונה געמאכט קינדער און מען האט נישט געוויסט אז מען איז אן אומגליקלעכער קלאס. מען האט שלום געמאכט מיטן גורל.

„די גאס און „יענע“ גאס

ראדזימין איז געווען א גאנץ קליין שטעטל מיט צוויי הויפט גאסן. שוין אפילו אין די לעצטע יארן, ווען צענד-ליקער גאסן האבן באקומען אפיציעלע נעמען, איז נאך געבליבן די באהויפטונג „די גאס, און „יענע“ גאס. „די גאס האט געהייסן ווו דער גרעסטער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג האט זיך קאנצענטרירט: דער „קאסטן“ הילצערנע הייזער ארום מארק פון רבי'נס הויף, און אלע קליינע געסעלעך צום רבי'נס הויף און וועג צום בית-המדרש, וועלכן מען האט גערופן „אלטער רינעק“. „יענע“ גאס האט געהייסן די טייל שטאדט ווו עס האט געווינט קנאפ יידן, דאס הייסט פון די קירכע און מאגיסטראט צו דער ריכטונג פון פאויאט. במשך פון דער צייט האט מען זיך צוגעווינט אז יעדער האט באצייכנט „יענע“ גאס דעם טייל שטאט ווו ער האט נישט געווינט...

איך געדענק מיינע קינדער-יארן ווען איך האב גע-לערנט אין חדר ביי פישעלע מלמד, וועלכער איז אויך געווען דער מלמד פון רבי'ן, ר' מענדעלע, ווען ער איז

דער שול. איך „זע“ אויך דארט צווישן די מתפללים די שניידערס פון שטאט, טאנדייטערס וועלכע האבן געדאוונט און געבעטן א געראטן יאר פאר... די פויערים, כדי זיי זאלן קאנען קויפן אין מארק-טאג אין ראדזימין א פאר הויז, אדער א ווינטער פאלטן. די זעלבע תפילה איז אויך געווען אין מויל פון די שוסטערס און קליינהענדלער און מארק-הענדלער — דער גוי זאל האבן בשפע, אזוי אז יידן וועלן צוליב דעם אויך געהאלפן ווערן מיט עפעס פרנסה.

דער אלטער חזן ר' איטשע-בער בערגמאן

עס שטייען מיר פאר די אויגן אט די דאזיקע „עמד-מתפללים: די גאנצע משפחה קאלוסקי (יעקל, אברהם, יצחק א. א. וו.), סאדאווינקעס, דער „שטימער אשר“, וואס זינגט מיט אזוי פיל הארץ ביי שלוש-סעודות, „דרור יקרא לבן, אם בת“, „אדיר יצווה“. ביים מזרח-וואנט דאוונען א פאר גבירים, אבער נישט לומדים, און גאר הינטן, ממש ביים אריינגאנג שטייט לייבקע וואסער-טרעגער; אין די ימים-נוראים ציטערט ער מיט די נשמה ביים דאוונען; וויינט און בעט מחילה פאר זיינע „חט-אים“. אפשר ווייס ווער וואס פאר א חטאים האט שוין אזא לייבקע געקענט אפטון? דאס איז דער לייבקע, וואס

כדי דאס אלץ צו רעאליזירן. די ערשטע זאך. דער וועג צו רעאליזירונג איז בילדונג: דעראבערן בילדונג און פאר-שפרייטן בילדונג.

מ״ן „שטוב-ביבליאטעק“

כדי צו עראבערן בילדונג דארף מען האבן ביכער, א ביבליאטעק. זייענדיק נאך א קליין יינגל האב איך מיט עטלעכע חברים ארגאניזירט א ביבליאטעק; דאס איז גע-ווען א קאסטן מיט ביכער וואס מיר האבן אוועקגעשטעלט ביי אונדז אין שטוב. די ספרים האבן אונדז געבראכט לעבעדיקע גרוסן פון די רעוואלוציאנערע בריוונדיקע קרייזן אין רוסלאנד, פון אנהייב בויענדיקן ארץ-ישראל, פון די גרויסע גייסטער פון דער גאלדענער עפאכע פון שפאניע: אבן-עזרא, איבן גבירול. מען האט זיך מיט אייגענע כוחות אנגעהויבן לערנען א ביסל פויליש און רוסיש.

אין יענע צייטן איז אין ראדזימין געווען א ליבעראל-לער פאליאק וואס האט מקרב געווען יעדן איינעם, אפילו יידישע קינדער, וועלכע האבן זיך געוואלט לערנען, בעיקר וועגן פוילן און די פוילישע ליטעראטור. דאס איז גע-ווען דער „רעיענט“ קארנילאוויטש. צו דעם גוי אין שטוב אריין פלעגן מיר זיך אריינגעבענען אין פינצטערע אונטן, גלייך אנטלאפן פון בית-המדרש. מיט אונדז איז געווען אויך מנחם גראביע, דער זון פון נטע חיים. מיט א צייט שפעטער איז מנחם גראביע געווארן רב אין שטעטל פיאנאניצא ביי לאמזשע. ער איז געווען א פענאמען, שוין דעמאלט האט ער גערעדט עברית זייער פליסיק מיט אן אשכנזישן אקצענט. ביים „רעיענט“ קארנילאוויטש האבן מיר געקריגן געבארגט אהיים ביכער פון מיציקעוויטש, זשעראמסקי און אנדערע. אויך פלעגן קומען צו אים איטשע הייטמאן, שפעטער באווסט געווארן אלס גרויסער משכיל, שלום פאסטאלסקי און נאך אנדערע.

שלום פאסטאלסקי איז אנגעגאנגען פאר א גרויסן יחסן. זיין פאטער, אייזיק, איז געווען א הייסער גערער חסיד און ער איז געווען גאר גאר גליקלעך, מער ווי אלע טאטעס, אז זיין זון האט געהאט א מאל די זכיה צו זינגען אין גער ביים טיש פון רבי'ן ביי „שלוש סעודות“. אבער פלוצלינג איז שלום „קאליע“ געווארן, חתונה געהאט

געווען א קינד. אין סוף פון פאריקן יארהונדערט און אנפאנג פון 20-טן יארהונדערט איז ראדזימין געווען א נישט אנטוויקלט שטעטל, אן מינימאלע סאניטארישע בא-דינגונגען. ביינאכט האבן נאפט-לאמפן באלייכט פון עטלעכע סלופעס אין גאס. איך געדענק ווי שמואל מאיר בערמאן גייט פרייטיק פארנאכט מיט א לייטער כדי אן-צינדן די נאפט-לאמפן זיי זאלן באלייכטן פרייטיק צו-נאכטס. 2 פאליציאנטן מיט איין אבער-פאליציאנט — דאס איז געווען די גאנצע פאליציי-סטאציע אין שטעטל.

אן ארעם שטעטל, א סך בעלי-מלאכות און א ביסל קליין-הענדלער, אלע האבן געלעבט אין דחקות; קיין ווארשע זענען זיי געפארן אין א בויד פון יאשע בעל-עגלה. עס זענען אויך געווען מלמדים, אביונים, וואס ביי זיי האט מען געלערנט שרייבן יידיש פון א בריוונשטעלער, אאדער חשבון חיבור-חיסור-כפל פון „שמיר“; ווער פון די מלמדים האט אויך געלערנט אנשרייבן אן אדרעס...

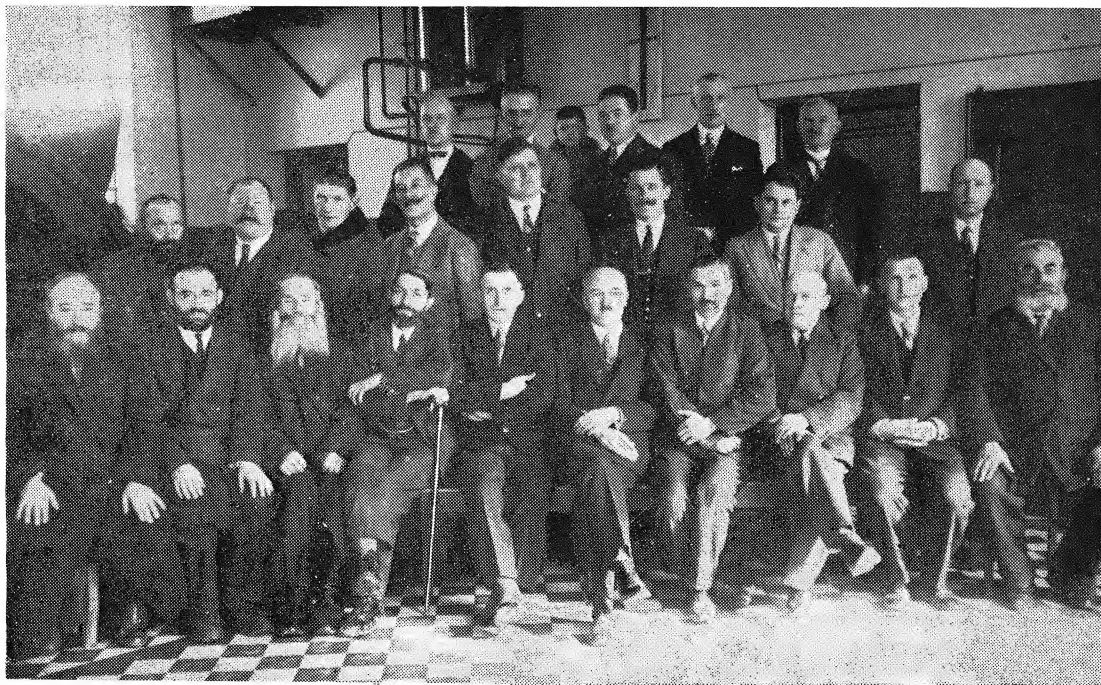
אבער שוין דעמאלט איז געווען א דראג צום וויסן ביי יונגע בחורים. זיי זענען אוועק אין בית-המדרש, און מיט הילף פון יונגע לייט וועלכע האבן געגעסן קעסט, האט מען אנגעהויבן לערנען גמרא, אבער אויך אריינקוקן אין ספר דקדוק פון רד"ק, און נאכגעפאלגט די יסודות פון דער העברעישער שפראך לויט די ספרי-הקודש. אט אזוי ארום איז מען דערגאנגען צום „הצפירה“, „המגיד“, „המליץ“, מען האט געלייענט די מאמרים פון חיים זעליק סלאנימסקי, נחום סאקאלאוו, דוד פרישמאן. אויך האט מען געלייענט אין יידיש מענדעלע מוכר ספרים, שלום עליכם. פון סלאנימסקי האב איך געלערנט וויסנשאפטלעכע און טעכנישע באגריפן ווי: כעמיע, דאמף, אקוסטיק. ביס-לעכווייז האט מען אריינגעקוקט אין א גאנץ אנדער וועלט. איך געדענק ווען איך האב געבראכט אהיים דאס בוך „אהבת ציון“ פון אברהם מאפו, וויפל טרערן האט מיין מאמע פארגאסן צוליב דעם. מען האט געזוכט אן אינ-טערעס אין לעבן; מען האט גענומען זיך אינטערעסירן מיט ד"ר הערצל, און געפרוווט אים אריינדרינגען אין יידישע שטובן.

ביסלעכווייז האט מען באקומען פליגל. נאכן אדורכ-לייענען „אלט-ניי לאנד“ האט זיך עפעס געוואלט טו

מיר האבן אויך געהאט מאמענטן פון סאטיספאקציע און צופרידנהייט. איך געדענק א פאל ווען מיר האבן איינגעדענקט א קרן-קיימת באזאר וואס איז באשטאנען פון עקספאנאטן און פראדוקטן וואס פארשידענע פרויען האבן געשענקט. מיין פרוי ז"ל האט מיר דערציילט ווי אזוי זי איז אריין אין שטוב פון פייגעלע דעם שוחט'ס (אהרן שוחט'ס טאכטער) און עפעס געבעטן פארן באזאר. ליידער האט פייגעלע נישט געהאט וואס צו געבן. אבער זי האט געוואלט מיטן גאנצן הארצן שענקען א ווערטפולע זאך; זי האט געהאט א זון אין ארץ-ישראל (שמואלקע צוקער-

קין ווישקאו, זיך געגט, אוועק לערנען אין קאנסערוואטאריע ווארשע, צוריקגעקומען קיין ראדזימין אלס הייסער ציוניסט; איך געדענק ווי אזוי ער האט געזינגען ציון-לידער מיטן גאנצן הארץ; איד, "זע" און "הער" אים נאך יעצט אויף דער בימה אין זאל "אכראנא" ווי ער זינגט מיט ברען און הארץ: "ירושלים, ירושלים"...

ליידן און פריידן אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע איך געדענק די שפעטערע צייטן, אין די ערשטע 30 יארן, עס האט שוין עקזיסטירט א גוט ארגאניזירטע ציו-

דער שטאטראט אין יאר 1930. צען יידן אויף 23 מיטגלידער

מאז), און געוואלט זייער שטארק זיך באטייליקן אין ק. ק. ל. באזאר. פייגעלע דעם שוחט'ס האט באשלאסן נישט לאזן מיין פרוי ארויסגיין פון איר שטוב ליידק. זי איז ארויפגעקראכן אויפן בוידעם און ארויסגעשלעפט פון די פסחדיקע כלים א קריסטאל-זאך און בדחילו ורחימו דאס געגעבן פארן קרן קיימת-באזאר.

ניסטישע ארגאניזאציע מיטן "תרבות"-ביבליאטעק און אין צווישנצייט האבן זיך אויך אויסקריסטאליזירט פארשידענע ציוניסטישע שאטירונגען, צווישן אנדערע רעוויזיאניסטן און בית"ר. צער און צרות האבן גורם געווען די קעגנזייטיקע שטרייטן מיט זיי, און די שטורמישע בירורים ארום פארשידענע סכסוכים.

ארגאניזירט ביי זיין קאדענץ אלס רעגירונגס-לייטער פון ראדזימינער קרייז.

אינסטיטוציעס או טיפן

וועגן כאראקטעריסטישע אינסטיטוציעס, חברות אדער סתם „ארגאניזירטע גרופן“, וויל איך דערמאנען ספעציעל די גרופע פון „מצוות חובת הלבבות“. די דאזיקע גרופע איז באשטאנען פון פאלקס-מענטשן מיט הארץ און געפיל וועלכע האבן מיטגעליטן מיטן ציבור, אדער מיטן יחיד פון ציבור. זיי זענען אפילו נישט געווען קיין ארגאני-

פיל מוט און מאראלישע סאטיספאקציע האט אזא פאל אונדז געגעבן!

טעג פון צופרידנהייט און סאטיספאקציע זענען גע- ווען די ל"ג-בעומר-טעג ווען הונדערטער יידישע ציו- ניסטישע יוגנט האבן מיט די פענער און מיט געזאנג אדורך מיט א דעפילאדע די גאסן פון שטאט אויפן וועג אין וואלד אריין, אין דער ריכטונג פון סעראצק. מיר, די לייטונג פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע זענען גע- ווען די ערן-געסט פון דער יוגנט אין וואלד — און ספע- ציעל איך אלס עלטסטער חבר — און מיר האבן פאר-

אהרן-יאסל קאסאווער, זיין פרוי טשיפאלע און זייער טאכטער חייטשה

זירטע גרופע כדי מקיים צו זיין „מצוות חובת הלבבות“. ווען עס איז וועמען עפעס געשען, זענען זיי געקומען און דעמאנסטרירט סאלידאריטעט. צווישן זיי זענען גע- ווען די צוויי שוועסטער „קאקע לינגע“, ווי מען האט זיי גערופן, אדער ביי זייערע אמת'דיקע נעמען: אסתר און חיה. ווען עס איז ווער איז שטעטל געשטארבן זענען זיי געקומען גלייך אין הויז ווו דער מענטש איז געשטארבן כדי צו וויינען אויפן קול, פונקט ווי זייערס א קרוב איז געשטארבן; די ווייבער פון „מצוות חובת הלבבות“ האבן

בראכט מיט זיי לאנגע שעה'ן ביי געזאנג, חברישע שמור- עסן און אקטועלע רעפערעטן.

איך וויל אויך דא דערמאנען א פאליאק וואס האט אונדז געהאלפן ביים אנטוויקלען אונדזער געזעלשאפט- לעכע-נאציאנאלע טעטיקייט. דאס איז געווען דער סטא- ראסטא יאן קארסאק, אין די צוואנציקער יארן. קארסאק איז געווען א חבר פון בער באראכאוו, א פארשיקטער פאליטישער ארעסטאנט אין סיביר, און א מענטש פון דער פוילישער עליטע. אלע ציוניסטישע גרופירונגען האבן זיך

צאלן טאשן-געלט פאר לייענען און שרייבן. פיל אריינגע-
לייגט אין מיר מיט זיין הארץ און נשמה כדי איך זאל
אויסוואקסן א מענטש מיט מידות. תנצבה.

שמשון קאסאווער מיט זיין פאמיליע

אהרן יאסל קאסאווער און זיין פרוי ציפה'לע. זייער
שטוב איז געווען א געזעלשאפטלעכער נאציאנאלער צענ-
טער פון ראדזימינער ציוניסטישער יוגנט; פיל געזעל-
שאפטלעכע פלענער זענען געבוירן געווארן, אדער בא-
שטימט געווארן, אין זייער הויז.

אהרן יאסל, א ייד א למדן, געקענט איוב פון אויס-
ווייניק; שטענדיק געהאט שטרייטן מיט זיין ברודער שמ-
שון קאלאקאווער. שמשון איז געווען אריינגעטון אין
זהר און קבלה; דאקעגן אהרן יאסל — אין פשט, אין
משניות און אין אוצר פון די פסוקים אין משלי, ישעיהו
און ירמיהו. פלעגן זיי זיך קריגן אין בית-המדרש איבער
א סוגיה אדער איבער א קוצו של יוד.

אפילו געמאכט געוואלדן ביים הויז פון געשטארבענעם,
גענוי ווי נאנטע קרובים — און די „קאקע לינגע"ס" האבן
דאך געקענט וויינען...

און אט די פאלגנדע טיפן וויל איך פאראייביקן:

טובה'לע, די פרוי פון שלמה יעקל דאזער. שלמה יעקל
איז געווען א צדיק גמור, ווייל זיין פרוי טובה'לע איז גע-
ווען באשעפטיקט גאנצע טעג נאר פאר יענעם, פאר
קראנקע מענטשן; געשאפן בעסער עסן פאר ארעמע
קראנקע; אנגעקלאפט אין אלע טירן כדי צו ערלעדיקן
מען זאל א קראנקן אריינעמען אין שפיטאל אריין; אדער
אראנזשירן בעסערע פלעג פאר א קראנקן נאכן שפיטאל.
זי האט געהאט א ספעציעלע דערלויבעניש פון ד"ר זאס-
לאווסקי אז זי מעג אריינקומען אין שפיטאל ווען זי וויל.
פאר פיל ארעמע קראנקע אין שטעטל איז טובה'לע
שלמה יעקלס ווייב געווען פשוט א מלאך.

חנה די הייבאם, מיין מומע עליה השלום. זי איז געווען
א בת הרב, א חכמה מיט פול לעבנס-דערפארונג. א סך
צענדליק יארן האט זי געהאלפן די ווייבער אין ראדזי-
מין בעת דעם געבורט פון זייערע קינדער. זי איז געווען
א מומחית אויפן געביט פון גינעקאלאגיע, טראץ דעם וואס
זי האט נישט געהאט קיין פארמעלע בילדונג. אין פיל
פאלן, ווען זי איז נישט געווען זיכער אין געוויסע סי-
טואציעס פון קאמפליצירטע פאלן, האט זי זיך באראטן
טעלעפאניש פון ראדזימין מיטן באוויסטן ווארשעווער
גינעקאלאג ד"ר זאקשעסקי. ווען זי איז געשטארבן
האבן אלע קינדער אין ראדזימין, וועלכע זענען געבוירן
געווארן מיט איר הילף, אנגעצינדן א ליכט אין שטוב
פון דער נפטרות. צוליב די פיל אנגעצינדענע ליכט האט
מען געמוזט ארומשטעלן ארום דער נפטרות אויף דער פאד-
לאגע „באליעס" מיט זאמד און דארטן אריינגעשטעלט די
ליכט.

מיין פאטער מענדל ז"ל, א ייד א למדן (בן הרב) א
חכם, דער גרינדער פון „ליגת הצדק" אין ראדזימין (זע
דאס קאפיטל „אינסטיטוציעס" פון מיכאל קאסאווער, אין
„זיכור בוך ראדזימין" — דער רעדאקטאר). א זייער
3 פאר טאג, זומער און ווינטער פלעגט ער מיך אויפ-
וועקן פון בעט און לערנען מיט מיר גמרא; ער פלעגט מיר

מאל געווען א יידישער בית-עולם, נאך פון די צייטן פון חמיעלניצקי ימ"ש, פון פאגראם אין פראגע אין ת"ח ות"ט (אין די יארן 1648 און 1649). אזוי ווי עס איז דע-מאלט נישט געווען קיין פלאץ קובר צו זיין אלע הרוגים

יהושע בערגמאן, דער זון פון אלטן חזן

אין פראגע (די פארשטאט פון ווארשע), האט מען א טייל פון די קדושים געפירט צו קבורה אין ראדזימין. איך געדענק, אז די כהנים פון גערער-שטיבל פלעגן נישט גיין צו לייבל פאסטאלסקי אין שטוב אריין אויף קיין קידוש, ווייל זיין הויז איז געשטאנען נאענט צום שטח ווו-מען האט אמאל קובר געווען די קרבנות פון פרא-גער פאגראם. און יעצט, צוליב דעם באשלוס צו ברוקירן א שאסיי, האט מען פארצעלירט דעם שטח. איך אליין בעת מען האט אויסגעלייכט דאס בערגל פארן ברוקירן, האב צונויפגענומען 60 קעפ-שקעלעטן — דער בעסטער באווייז, אז דא איז געווען א בית-עלמין. דאקעגן דער מאגיסטראט האט געטענה'ט, אז דאס איז א פלאץ פון דער קהילה און דעריבער האט זי רעכט צו פארצעלירן כדי צו אנטוויקלען די וועגן פון דער געגנט.

אלע אונדזערע אינטערווענצן ביי פארשידענע פוי-לישע קערפערשאפטן האבן נישט געברענגט קיין שום רעזולטאט. אין א געוויסן פוילישן אמט האבן זיי אנגענומען פארמעל אונדזער טענה, אז די-קדושים וועלכע זענען

שלמה אליאנט, אדער ווי מען האט אים גערופן שלמה עובדיהם. א ייד א תלמיד-חכם, א מענטש מיט א ווארעם און גוט יידיש הארץ; א גרויסער חסיד און א שטארק פרומער, אבער נישט קיין ביזנער און שונא פון מאדערנע מענטשן; אן אמת'ער אוהב הבריות.

מינע 12 יאר אין ראדזימינער שטאט-ראט

מיין פערזענלעכער חשבון-הנפש פון דער עפאכע פון 12 יאר וואס איך בין געווען א חבר אין ראדזימינער שטאט-ראט, איז נישט קיין געהויבענער, דער דאזיקער אמט האט מיר נאר פארשאפט א סך צרות און קללות און פיל קאנפליקטן מיט פארשידענע קרייזן; א סך שלום-בית האט מיר דער דאזיקער אמט געשטערט. מיכאל קא-סאווער האט א סך דערפון געוואסט און ווייסט ביזן היינ-טיקן טאג.

מיין רעסארט, אלס מיטגליד אין שטאט-ראט איז גע-ווען „סאציאלע הילף“. דאס איז געווען א געלעגנהייט צו באקומען א סך קללות פון פארשידענע מענטשן וואס מען האט זיי נישט צוגעשטעלט די געהעריקע הילף; איך האב זיך אויך אנגעזאפט מיט צרות און לידן פון דעם אלע-מען וואס מען האט זיך צוגעזעען און מען איז עדות גע-ווען. אזוי ארום האב איך טאקע באקומען דעם געקרוינטן טיטל „מלך פון די קבצנים“.

וויפל קאפ-ברעכעניש, און וויפל הונדערטער שעה'ן פון זיצונגען און באראטונגען און קריגערייען אויף פאר-שידענע קאמיסיעס האט מען געמוזט אפפטרן כדי מען זאל נישט אוועקנעמען ביי יידישע בעלי-מלאכה די ער-לויבעניש צו פירן זייערע ווארשטאטן — נאכן דערשיינען פון צעכן-געזעץ; אדער מען זאל זיי דערלויבן צו פירן די ווארשטאטן ביז זיי וועלן דורכמאכן די געהעריקע קורסן.

זייער פיל הארצווייטיק האט מיר פארשאפט דער פאל ווען דער שטאט-ראט האט אין די אנפאנג דרייסיקער יארן באשלאסן צו פארצעלירן א פלאץ מיט א בערגל — נישט ווייט פון יידישן בית-עלמין — א שטח וואס האט אמאל געהערט צו לייבל פאסטאלסקי, אלס א טייל פון זיין קליינעם פאלווארק. לויט ווי עס איז געווען פאר-שריבן אין די ביכער פון דער קהילה איז דער שטח א-

געפאלן פון די מערדערישע הענט פון חמיעלניצקיס באג-
דעס, זענען געפאלן אויפן פוילישן באדען און פארן כבוד
פון פוילן, ווייל חמיעלניצקי האט געקעמפט קעגן פוילן,
דעריבער דארף פוילן נישט שענדן די קברים. אבער,
די פאליאקן האבן אונדז געענטפערט: איר האט דאך
נישט קיין באווייז, אז די שקעלעטן פון בערגל זענען די
אומגעקומענע פון פראגער פאגראם פון חמיעלניצקי. עס
האט גארנישט געהאלפן, א שאסיי איז ברוקירט געווארן
דורך דעם שטח.
איד, „זע“ די שול פון ראדזימין אין דער „כל נדרי“
נאכט, יום-כיפור. איד, „הער“ די תפילה פון אלטן חזן

איטשע-בער און זיינע זין די משוררים; איד, „זע“ ווי
„עמך“ ישראל פון קהילת ראדזימין וויינט און בעט אויף
א שנה טובה, א גמר חתימה טובה... אין עזרת-נשים
איז דאס געוויין שטארקער און שטארקער... זיי האפן
און הלומען וועגן א בעסער יאר, ווינציקער צרות, א
ביסל, ביסל גרינגער לעבן...
זיי האבן געחלומט וועגן א ביסל א לייכטער לעבן,
און זענען מערדערלעך פארניכטעט געווארן; זיי האבן
אפילו נישט געהאט דאס גליק צו שטארבן מענשלעך.
אין א קראנקן-בעט, און קומען צו קבר-ישראל.
ת.נ.צ.ב.ה.

אברהם סאלארזש

מיינע זכרונות פון ראדזימין

שאלן. ווען איד בין נאך געווען א יינגל אין שטעטל פלעגן מיר מורא האבן דורכצוגיין ביי דער חורבה מיטן בארג ווייל מ'האט געזאגט אז דאָרט איז א נעסט פאר שדים און רוחות.

אויך דערמאָנט ד"ר לאַגאַווסקי אין בוך, אז נעבן דעם פאַוויאַט-הויז איז געווען א גרויסע געביידע מיט א גאַרטן וואָס אין זיינע צייטן אין דאָרט געווען א שפיטאַל, אַבער אַמאַל איז דאָרט געווען אַן אַגראַ-קולטור אוניווערסיטעט. אויך שטעלט פעסט דער מחבר, אז ראדזימין ווערט באַ-טראַכט ביי די קריסטן אַלס הייליקע שטאַט, ווייל א סך הייליקע גייסטער האָבן זיך דאָרט באַוויזן.

טיפן און געשטאַלטן

צווישן די טיפן אין ראדזימין אין אנהויב פון דעם יעצטיקן יאָרהונדערט געדענק איך אויך צוויי משומדים. איינער זיין נאָמען איז געווען פאלאסקע, א גביר, האָט שוין געהאַט קריסטלעכע אייניקלעך, אַבער ער פלעגט שטאַרק זיך חבר'ן מיט יידן. נישט איינמאַל זייענדיק אין א יידישער שטוב האָט ער גענומען א ספר-תהילים פון ספרים-שאַנק, אָנגעהויבן זאָגן די פסוקים מיט גרויס גע-וויין...

דער צווייטער משומד איז געווען ליאָוּן לעוו, וועמען די יידן האָבן גערופן פשוט „לייבעלע". ער איז געווען א קאָוואַל און אין שטאַט איז ער געווען באַקאַנט אַלס שונא-ישראל. שפעטער האָב איך געהערט אז ער איז געוואָרן אויס קאָוואַל און די גוים האָבן אים געמאַכט

מיט עטלעכע צענדליק יאָר צוריק בין איך געזעסן אין ביבליאָטעק-זאַל פון ירושלימער אוניווערסיטעט און געבלעטערט אין די קאַטאַלאָגן. פלוצים האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף א צעטל אויף וועלכן עס איז פאַרצייכנט א בוך אין פויליש פון ד"ר לאַגאַווסקי מיטן נאָמען „די געשיכטע פון ראדזימין".

מען קען זיך פאַרשטעלן ווי איך בין געוואָרן איבער-ראַשט פון דעם בוך און פון „גרוס" פון אונדזער שטעטל, בפרט אז דעם ד"ר לאַגאַווסקי האָב איך נאָך געדענקט פון ראדזימין. ער איז געווען א געבוירענער אין ראדזי-מין. א זון פון פויערים וואָס האָט געענדיקט דעם שטודיום אַלס ד"ר מעדיצין אַבער געהאַט ווינציק פראַקטיק. מען פלעגט זאָגן אז ד"ר לאַגאַווסקי איז אייגנטלעך א שרייבער און יעדן קראַנקן וואָס קומט צו אים אויף א באַזוך הייסט ער טרינקען „ריצינאָייל".

אין זיין בוך „די געשיכטע פון ראדזימין", שרייבט ער צווישן אַנדערן, אז דאָס שטעטל איז אַמאַל (מיט הונדער-טער יאָרן צוריק) געווען א ווינאַרט פון פוילישע פיר-שטן און מאַרשאַלן; דאָרט איז געווען א גרויסער גאַרטן (דער „הויפּישער גאַרטן") און א חורבה וועלכע האָט אויסגעזען ווי א באַרג באַוואַקסן מיט גראַז און אין שפיץ באַרג א קוימען. דער באַרג האָט געהאַט פיל „לעכער". דאָס איז געווען, ווי ד"ר לאַגאַווסקי שרייבט, א מילי-טערישע פעסטונג, די „לעכער" אין באַרג זענען געווען קליינע „פענצטער" אַרויסצושיסן, און די פעסטונג איז געווען א טייל פון ווין-פאַלאַץ פון די פירשטן און מאַר-

פאדערט „4 צענערס“, דאס הייסט 40 גראשן. ער האט נישט חתונה געהאט.

ר' משה מלאך, א הויכער ייד מיט א לאנגער גרויער בארד. ער איז געווען א מלמד וואס האט געלערנט די קינדער אלף-בית. זיין באנעמונג און אויסזען איז געווען ממש ווי א מלאך-אלוהים. ביזן היינטיקן טאג פיל אידן נאך דעם טעם און מתיקות ווען משה מלאך האט ראש-השנה און יום-כיפור אין בית-המדרש אנגעהויבן דאווענען „אדון עולם“. ער פלעגט זאגן די תפילה מיט אזא האר-ציקן ניגון, אז די הערצער פון די מתפללים זענען זיך צעגאנגען.

שבת-מוח, א הויכער ייד מיט א קליין שפיציק בער-דל. ער פלעגט זאגן פון אויסווייניק גאנצע בלעטער גמרא מיט תוספות, ער איז שטענדיק געווען שיכור. ער האט זיך מפרנס געווען פון שינדן בהמות אין שעכט-הויז. ער פלעגט אפט זיצן אויף שטיגלעך פון א הויז אין מארק, אפלאכן פון די דורכגייער: ער פלעגט גנבענען עופות ביי רייכע בעלי-בתים, שעכטן זיי און אוועקטראגן דאס פלייש ארעמע-לייט, אלמנות, קראנקע מענטשן, און נאכער פלעגט ער אליין דערציילן ביי וועמען ער האט געגנבעט.

צווישן די מעשיות וואס מען האט דערציילט וועגן אים אין ראדזימין: שבת-מוח פלעגט מאכן א לאך מיטן פינגער אין זיין טאטנס קבר, אריינגיסן א גלעזל בראנפן און אריינשרייען: „טאטע, פון די וועלט האסטו נישט געהאט קיין הנאה, האב זשע כאטש א הנאה אויף יענער וועלט“... דער שרייבער שלמה גילבערט, וועלכער שטאמט פון ראדזימין, האט אנגעשריבן א דראמע מיטן נאמען „שבת-מוח“ (זע די אפהאנדלונג איבער שלמה גילבערט — דער רעדאקטאר).

לייבקע וואסער-פרעגער. א דארער, א הויכער, שטענ-דיק געטראגן צוויי עמער וואסער מיט א ברעטל אויף ביידע אקסלען — אזוי זומער אין די גרויסע היצן און ווינטער אין די גרויסע פרעסט. ווער עס האט אים אנגע-קוקט האט אויף זיין פנים געזעען דעם גרעסטן צער פון ארעמקייט און שווערע הארעוואניע. אפט מאל האט ער עפעס געמורמלט צו זיך אליין.

יעדן מוצאי יום-כיפור, ווען אלע יידן האבן זיך

פאר אן אויבן-שמש אין קירכע. בעת די פראצעסיעס מיט די הייליקע בילדער און פענער, פלעגט ער גיין פארויס פארן גלח און שרייען אויף די יידישע קינדער, וועלכע האבן געקוקט בייגערק אויף דער פראצעסיע: „אראפ-נעמן די היטלען פון קאפ — אדער גלייך אריינגיין אין שטוב אריין“...

(אגב, אין די לעצטע דרייסיקער יארן האט „לייבעלע משומד“ געענדערט זיין באציאונג צו יידן, און אפילו זיך באמיט צו קומען אין יידישע געזעלשאפט. איינמאל האט ער איבערגעלייענט א יידישן פלאקאט — ווייזט אויס אז ער האט נאך געדענקט די שפראך — וואס האט גערופן יידן צו באקאטירן דייטשע-היטלעריסטישע סחור-רות. דאס איז געווען אין יאר 1938, און דאס היטלעריס-טישע דייטשלאנד האט אפיציעל געדראגט צו לעזן די „יידן פראגע“ אין אייראפע און אין דער גאנצער וועלט. „לייבעלע משומד“, נאכדעם ווען ער האט געענדיקט ליענען דעם פלאקאט, האט געגעבן א שווערן קרעכץ און באמערקט א ייד, וואס איז געשטאנען נעבן אים און גע-זאגט מיט א טרויעריק פנים: „איך גלויב נישט אז דער באקאט וועט העלפן, די צרה איז אז ביי יידן איז נישטא קיין אחדות“...

ווען עס איז אויסגעבראכן די מלחמה איז „לייבעלע משומד“ געשטארבן, און שפעטער אין א יאר ארום, ווען מען האט אויפגעשטעלט דאס געטא אין ראדזימין, האט זיין זון באקומען א פארארדנונג פון די דייטשן אריינ-צוגיין און וווינען אין געטא מיט זיין פאמיליע, ווייל זיין פאטער איז געווען פון יידישער אפשטאמונג... שלום קאסאווער האט אים געהאלפן זיך אויסארבעטן אין מאגיסטראט אנדערע פאפירן (אלס געבוירענער פון „ריין קריסטלעכע עלטערן“) און ער איז אוועק פון ראדזימין אין א צווייטער שטאט — דער רעדאקטאר).

צווישן די אינטערעסאנטע טיפן אין שטעטל אין יענע צייטן וויל איך דערמאנען טוביה „מיט 4 צענערס“. ער איז געווען א זאמד-פירער, מיט אן אלט פערד און וואגן האט ער געפירט גאלד-קאליר-זאמד, וואס יידן פלעגן אויסשיטן אויף די פאדלאגעס נאכן אויסקערן די שטוב. אז מען האט אים געוואלט באצאלן מיט אנדערע מטבעות האט ער בשום אופן נישט געוואלט, נאר גע-

— ווו נעמסטו ביכער צום לייענען? האט דאס מיידל מיד געפארשט.

— דאס איז א סוד — איז געווען מיין ענטפער איז א זייער ערנסטן טאן.

מיין ענטפער האט איר שטארק געפעלן און שמוע-סנדיק האט זי מיר געפרעגט צי איך וויל ביטן ביכער אין „ראדזימינער ביבליאטעק“?

— אין ראדזימין איז דא א ביבליאטעק? האב איך געשטויגט, און גלייך מסכים געווען צו קומען דארטן נע-מען ביכער. דאס מיידל האט מיר מיטגעטיילט צו קומען מאנטיק און דאנערשטיק פון 7 ביז 8 אוונט אין שטוב פון רבקה, מאיר פשקעס טאכטער.

רבקה הענדעל-ניי

אין דער זעלבער וואך בין איך געקומען אהין, אין דער „ביבליאטעק“. אין א צימער איז געשטאנען א קליינע ביכער-שאנק, א טיש מיט שטולן. ביים טיש זענען גע-זעסן עטלעכע פרויען און א מאן. אויך איז דא געווען דאס מיידל וועלכע האט מיר געלאדן צו קומען. איר נאמען איז געווען רבקה, „מעלע“ הענדעל; זי האט מיר העפלעך אויפגענומען און מיר געגעבן א קאטאלאג. אין קאטאלאג זענען געווען פארשריבן אפשר 50 ביכער, אלע נאר אין יידיש. דערווייל זענען אנגעקומען צוויי מיידלעך.

געזעצט צום טיש צו דער סעודה נאכן פאסטן, האט לייבקע גלייך אנגעהויבן טראגן וואסער אין די שטובן. ווען מען האט אים געוואנטשן „א ניי גוט יאר“, פלעגט ער ענטפערן: „א ניי גוט יאר!“ און דערביי צוגעגעבן: „אויפן נייעם גוט יאר וועט לייבקע ווייטער טראגן וואסער, און ר' זלמן ראדזימינסקי וועט ווייטער בלייבן גביר“...

די יוגנט גייט פארויס

אין די יארן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה האט די ראדזימינער יוגנט געמאכט א גרויסן שריט פארווערטס אין לעבנס-שטייגער. א מיידל האט טאקע נאך נישט געוואגט צו שפאצירן מיט א בחור אין גאס, און אפילו נישט שמועסן מיט א בחור, אבער מ'פלעגט זיך טרעפן צוזאמען הינטער דער שטאט, אדער אין אלעקסאנדראווער וואלד. א בחור וואס איז אלט געווארן 14—15 יאר האט אנגעהויבן לייענען ביכלעך. מ'האט געלייענט יידיש, העב-רעיש און ביסלעכווייז אויך פויליש. צו דער פוילישער ליטעראטור האט מען נישט געהאט קיין צו גרויסע סימ-פאטיע, צוליב דעם אנטיסעמיטיזם פון די פאליאקן. איינ-מאל איז צו אונדז אריינגעפאלן, דורך א קריסטלעך מיידל, דאס פוילישע בוך „פאפאלי“ (אש) פון סטעפאן זשעראמסקי. דאס בוך האט געוואנדערט פון האנט צו האנט, אפשר במשך 2 יאר. ווען אלע אין שטעטל האבן שוין געהאט געלעזן דאס בוך, האט מען ארגאניזירט א דיסקוסיע איבערן אינהאלט פון „פאפאלי“. די דיסקוסיע איז פארגעקומען ביי אן עלטערן חבר אין שטעטל.

איינמאל, זומערצייט — דאס איז נאך געווען בעת דער צארישער הערשאפט אין פוילן אין אנפאנג פון דער וועלט-מלחמה בין איך געזעסן אין הויפישן גארטן און געלייענט א בוך. קומט צו מיר צו א מיידל, א ביסל אן עלטערע פון מיר, זי בעט אנטשולדיקונג און פרעגט צי זי מעג וויסן וואס פאר א בוך איך לייען.

— „אהבת-ציון“, פון אברהם מאפו — האב איך געענטפערט.

— דאס איז א באוואוסט בוך, אבער איך האב עס נישט געלייענט, ווייל איך קען נישט העברעיש — האט זי באמערקט. דערביי האט דאס מיידל מיר אויסגערעכנט וועלכע ביכער זי האט געלייענט ביז יעצט.

„דער פיאנער פון קולטור אין ראדזימין“

אין ראדזימין פלעגט אַרומשפאַצירן אין די פאַר-
נאַכטן אַ בחור פון מיטעלן וווקס, אַ ביסל אַ דיקלעכער,
מיט קליינע שוואַרצע וואַנסעלעך, קליינע טיפע אויגן.
מיט אַ ברייטן שטערן; ער פלעגט לאַנגזאַם געבן אַ שאַקל
מיטן קאָפּ אַלס אַז ענטפער אויף אַ „גוט מאַרגן“. ער איז
געווען שטאַרק באַהאַוונט אין דער אַלטער און גייער
העברעישער ליטעראַטור, גערעדט שטיל, קיינמאַל זיך
נישט געבייזערט.

ווען מען האָט אים געטראָפּן ערגעץ וווּ זיצן, איז
ער, פאַרשטענדלעך, תמיד געווען מיט אַ בוך אין האַנט.
וועמען ער האָט געטראָפּן און ווער עס האָט אים עפעס
געפרעגט, האָט ער רואיק און באַשיידן אויפגעקלערט
וואָס מען האָט אים געפרעגט.

יצחק הייטמאן

ער איז געגאַנגען אַנגעטאָן אַ לאַנגע שוואַרצע קאַ-
פּאַטע מיט אַ גרויסן שפּאַלט אויף דער הינטער זייט, וואָס
האַט אויסגעזען ווי צוויי פליגל. אויפן קאָפּ איז „גע-
ריטן“ אַ קליין היטל מיט זייער אַ קליינעם דאַשעק און
אַ האַלבער קאָפּ האָט זיך שטענדיק אַרויסגעזען.
גערופן האָט מען אים „איטשקע“ און זיין נאָמען
איז געווען יצחק הייטמאן. געווען איז ער פון פאך אַ

זיי האָבן געביטן זייערע ביכלעך און האָבן מיר געפרעגט
אַ מיינונג וועגן די ביכער וואָס זיי האָבן נאָר וואָס אויס-
געסליבן. אזוי אַרום בין איך געוואָרן אַ מיטגליד אין
דער „ראַדזימנער ביבליאָטעק“.

די ערשטע ביבליאָטעק און ערשטער כאָר

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין פוילן אין יאָר 1916
האַט די יוגנט וואָס האָט געלעכצט נאָך קולטור און גע-
זעלשאַפטלעך לעבן ממש אויפגעמאַכט די אויגן. פאַר-
טייען האָבן זיך אָנגעהויבן צו אַרגאַניזירן, די יוגנט אין
ראַדזימין האָט געפרוּווט געניסן פון וויסן, קולטור און
קונסט.

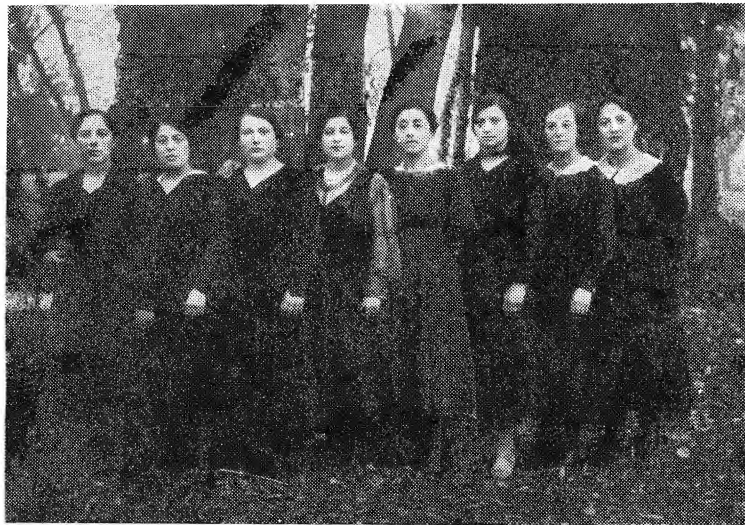
אַבער פרומע יידן אין שטאָט, מיטן רבי'ן ר' מענ-
דעלע בראש, האָבן געפרוּווט זיך קעגנשטעלן, און אַפילו
געפאָדערט הילף פון דער דייטשער מאַכט. עס איז גע-
וואָרן אַ גרויסע מחלוקת אין שטאָט.

קיין ראַדזימין איז צוריקגעקומען פון שטודיום אין
וואַרשע אַ בחור מיטן נאָמען שלום פאַסטאַלסקי, אַ הויכער,
אַ שטאַרק מאַגערער מיט טיפע שוואַרצע פאַרחלומטע
אויגן. ער איז געווען פול מיט תורה, השכלה און מוזיק.
ער האָט געלערנט אין וואַרשעווער קאָנסערוואַטאָריום
און פאַרעפנטלעכט כמעט סטאַביל דערציילונגען אין וואַר-
שעווער „דער היינט“. איידער ער איז אַוועק קיין וואַרשע
איז ער געווען זייער פרום, אַבער יעצט איז דאָס שוין
געווען הינטער אים.

שלום האָט זיך געדונגען אַ צימער נישט אין יידישן
קוואַרטאַל פון שטעטל, נאָר ביי אַ גוי אויפן וועג צום
פּאַוויאַט. אין דעם צימער פלעגן מיר זיך צוזאַמענקומען.
שלום פלעגט פאַר אונדז פאַרלייענען און מיט אונדז גע-
זינגען און אַרגאַניזירט אַ כאָר. יעדן שבת האָט מען גע-
מאַכט שמועסן וועגן ליטעראַטור און ציוניזם. אַלס מו-
זיקער פון וואַרשעווער קאָנסערוואַטאָריום האָט פאַסטאַל-
סקי אַריינגעלייגט אַרבעט אין כאָר. נאָכער איז ער גע-
פאַרן מיט אונדז אין דאָרף „סלופנע“ אַרבעטן אויף לאַנד-
ווירטשאַפט, בין מיר האָבן עולה געווען קיין ארץ-ישראל
(וועגן שלום פאַסטאַלסקי, אין ראַדזימין און אין ארץ-
ישראל — זע די אָפּהאַנדלונג וועגן אים און וועגן זיין
מוזיקאַלישער שאַפונג — דער רעדאַקטאָר).

די גרינדונג פון בית-עם „קדימה“ און פועלי-ציון די דייטשע אקופאציע-מאכט האט אראפגעבראכט קיין ראדזימין היימלאזע יידן פון פינסק און אומגעגנט, ווי יאנאווע, מאטעלע א.א.וו. די דייטשן האבן זיך גע-ווענדעט צו דער יוגנט אין שטעטל מען זאל העלפן די היימלאזע. די יוגנט האט זיך ווארעם אפגערופן, און אזוי אויך באקומען קאנטאקט מיט די הערשער אין שטאט. דער קאנטאקט האט געהאלפן כדי צו באקומען אן ערלויבעניש

היטל-מאכער, אבער מען האט אים באצייכנט אלס „פיא-נער פון דער קולטור אין ראדזימין“. שטענדיק געווען ארומגערינגלט מיט עטלעכע בחורים און מיט זיי גע-שמועסט פילאזאפיע: וועגן אריסטאטעלעס, אבער ספע-ציעל האט ער ליב געהאט צו ריידן וועגן אפלאטאן: ער האט זיך שטארק מצער געווען אז ביי יידן אין אלע דורות איז נישט געווען אזא וועלט-דענקער ווי אפלא-טאן פון אתונא.

קלוב „בנות-ציון“

אויף עפענען אן ארגאניזאציע מיטן נאמען „בית-העם קדימה“, מיט לעגיטימאציעס פאר די מיטגלידער. די ביבליאטעק פון „בית-העם“ איז פארגרעסערט געווארן און זי האט שוין געציילט 500 ביכער. מען האט אראפגע-בראכט רעדנער און ליטעראטור פון ווארשע, ווי יוסף העפטמאן, ישראל שטערן און אנדערע.

אויך האט זיך געגרינדעט אין ראדזימין א קלוב פון פועלי-ציון מיט לייבל ניימאן בראש. די מיטגלידער פון קלוב האבן זיך גערופן „ארבעטער-ציוניסטן“ און בא-צייכנט די ציוניסטן פון „בית-העם“ אלס „בורשוואזיע-ציוניסטן“. דעם אמת געזאגט האבן אלע גוט געוואוסט, אז די „בורשוואזיע-ציוניסטן“ פון „בית-העם“ — קיינער פון זיי האט נישט געהאט קיין גראשן אין קעשענע...

פלוצלינג איז „איטשקע“ קראנק געווארן אויף טי-פוס, געלעגן זייער לאנג אין בעט; שפעטער זיך אויפ-געהויבן, ארומגעגאנגען מיט א הוסט, ביז ער איז צוריק קראנק געווארן, ווידער זיך געלייגט אין בעט אריין, אבער דאס מאל שוין מער נישט אויפגעשטאנען. אין טאג פון זיין לוויה האט געגאסן א שטארקער שלאק-רעגן און אפשר צען מענטשן האבן אים באגלייט אויפן בית-העלמין. נאך זיין טויט האבן עטלעכע זיינע נאענטע חברים צונויפגענומען אלע זיינע געשריבענע שאפונגען, דאס איבערגעשריבן אין א בוך-פארם און דאס בוך אייב-געבינדן און אריינגעשריבן אין קאטאלאג פון ראדזימינער „בית-עם-ביבליאטעק“. אזוי אז געוויסע חברים האבן זיין בוך געלעזן.

„עבריה“ און „דראמאטישע גרופע“

קלוב איז געווען אין דידערסקעס הויז, קעגן דער קא-לייקע) צוריק געעפנט געווארן.

א גרופע בחורים און מיידלעך האבן געשאפן א „דראמאטישע גרופע“ און אויסגעפירט די פיעסע „גט“ פון שלום עליכם (לויט דער ווערסיע פון שמואל שמיר (קושמיערסקי) וועלכער שרייבט אין „יזכור-בוך ראדוימין“ וועגן די דראמאטישע קרייזן אין שטאט, איז די ערשטע פארשטעלונג פון דראמאטישן קרייז (ארגאניזירט דורך

אין „בית-העם קדימה“ האט זיך ארגאניזירט א קורס מיטן נאמען „עבריה“ פאר לערנען העברעיש. אויך האט זיך ארגאניזירט א קלוב מיטן נאמען „בנות ציון“, גע-גרינדעט דורך א לערער פון ווישקאוו. ווי געוויינלעך האבן אויסגעבראכן שטרייטן צווישן „בנות ציון“ און „בית-העם קדימה“ און מען האט צווישן זיך קאנקורירט מיט רעד-נער. מען האט געפרווט שלום מאכן צווישן ביידע קלובן,

„עבריה“ — קורס לעברית, זומער 1916. חיים נעמן טראגט די לענטע

העשעלע טשיזשיווער, דער לערער) געווען „חורבן בית המקדש“ פון גאלדפאדען — דער רעדאקטאר). די פארשטעלונג „גט“ האט געדארפט פארקומען מוצאי יום-טוב, אין דער ערשטער נאכט פון חול-המועד סוכות. אבער דער ראדזימינער רבי איז דערפון געווארן געווארן (ר' מענדעלע), און ס'איז ארויס א קלאנג אז דער רבי גרייט זיך אויסרופן א חרם אויף דער פאר-שטעלונג. 3 חברים פון „דראמאטישע גרופע“ זענען אוועק

און עס איז קיינמאל נישט געלונגען. פון גרויס מחלוקת איז כמעט דער „בית-העם קדימה“ ליקוידירט געווארן. דאס איז געשען צוליב אן אינטערווענץ פון די פרומע קרייזן אין שטאט ביי דער דייטשער מאכט, אז אין „בית-העם“ טוען זיך אפ נישט קיין אנשטענדיקע זאכן. מען האט טאקע פארמאכט דעם קלוב אויף א געוויסע צייט, אבער נאך אן אינטערווענץ פון דער ציוניסטישער צענ-טראלע אין ווארשע איז דער „בית-העם קדימה“ (דער

צום רבי'ן און אים געבעטן נישט שטערן די פארשטעלונג. דער רבי איז באשטאנען נאך מיטן באדינג אז נשים זאלן נישט זיין אויף דער בימה. מיר זענען אוועק צופרידן פון רבי'ן, און געמיינט אז דערמיט איז דער ענין ערלעדיקט.

דער רבי האט אויסגעפירט די פאררדנונג, ער איז אראפ פון דער בימה, און זייענדיק נאך ביי דער טיר, האט ער זיך געווענדעט צום עולם און געזאגט: „הייליקע יידן, איר זאלט נישט לאזן אייערע קינדער גיין אין „מושב-לצים“ אריין, און איז אוועק אהיים.

אין שול איז געווארן א סקאנדאל, אלע האבן געשריגן און געוואלדעוועט. די ווייבער אין עזרת-נשים האבן שטארק געוויינט. עס האט אבער גארנישט געהאלפן, די פארשטעלונג איז פארגעקומען אין זאל „אכראנא“ אין זעלבן אונט און מיט גרויס דערפאלג. אויף צומארגנס, דעם ערשטן טאג חול-המועד, זענען אלע קראמען גע-ווען פארמאכט גענוי ווי שבת; דער כעס אויף די „פוש-עים“ איז געווען שרעקלעך, און בפרט מען האט דערציילט אז די פארשטעלונג האט... אפגעשפאט פון ראדזימינער רבי'ן...

מיט דער צייט האט די „דראמאטישע גרופע“ געגעבן נאך פארשטעלונגען צו וועלכער עס איז געקומען א סך יוגנט פון די שטעטלעך ארום, ווי וואלאמין און יאדאו; די יוגנט פון די אנדערע שטעטלעך האט אונדז מקנא געווען אז מיר אנטוויקלען אזא שטארקע קולטורעלע טעטיקייט; אפילו אין „מרכז הצעירים“ אין ווארשע האט מען גערעדט מיט לויב וועגן דער טעטיקייט פון ראדזימינער קלוב „בית-העם קדימה“.

אגב, אויף אונזערע פארשטעלונגען פלעגן אויך קומען א ביסל פאליאקן פון שטעטל, פארשטענדלעך די אינטעליגענטע קריסטן, און ספעציעל פלעגן זיי קומען אויף די קאנצערטן פון אונדזער כאר, ארגאניזירט דורך שלום פאסטאלסקי.

„ראדזימינער נייעס“...

פון צייט צו צייט, בעיקר פאר די ימים-טובים, פלעגן מיר ארויסלאזן א „צייטונג“, געשריבן דורך אייגענע כות. די „צייטונג“ איז געווען פול מיט אלע ראדזימינער נייעס, דערציילונגען, סאטירעס, און איריטישע אפטיילונג.

צום רבי'ן און אים געבעטן נישט שטערן די פארשטעלונג. דער רבי איז באשטאנען נאך מיטן באדינג אז נשים זאלן נישט זיין אויף דער בימה. מיר זענען אוועק צופרידן פון רבי'ן, און געמיינט אז דערמיט איז דער ענין ערלעדיקט.

די „דראמאטישע-גרופע“. זומער 1916

אבער אויף צומארגנס איז געווארן א רעש אין שטעטל. דאס איז געווען אין 2-טן טאג סוכות. דער רבי איז אוועק אין שול אריין מיט א גרויסער גרופע חסידים, כדי אויסצורופן א חרם אויף דער פארשטעלונג. מען האט אנגעהויבן דאווענען און ביי ענדע האט דער רבי זיך געגרייט אויסצורופן דעם חרם.

מיטגלידער פון „בית העם“ און פון „דראמאטישע גרופע“ זענען אויך אוועק אין שול אריין, וואס איז גע-ווען פול געפאקט. אבער איינער פון אונדז איז אויך אוועק אין די דייטשע-זשאנדארמערע און דערציילט דעם קא-מענדאנט (עו איז געווען פאראינטערעסירט אז די פאר-שטעלונג זאל פאקומען, ווייל ער האט געבראכט פון ווארשע 2 פידלער און א פיאניסט זיי זאלן שפילן אויף דער הפסקה) אז עס דראט די פארשטעלונג זאל נישט פאר-קומען. דער קאמענדאנט מיט צוויי זשאנדארמען זענען אוועק אין שול אריין, זיי זענען ארויף אויף דער בימה

המדרש איז געווען פול מיט מתפללים, האָט ער אַראָפּ-גענומען די שיד און אין די זאַקן אַרױף אױף דער בימה און אויסגערופן: „הייליקער, פני יהושע“, הייליקע חסי-דים און כלל ישראל, איך בעט סליחה ומחילה. זייט מיר אלע מוחל“. יידן האָבן געענטפערט: „מוחל, מוחל!“, דערמיט האָט זיך די געשיכטע פאַרענדיקט.

איך וויל דערמאָנען נאָך אַן אינטערעסאַנטן פאַל פון יענע צייטן. די הויפט אַרבעט פון דער ציוניסטישער יוגנט איז באַשטאַנען פון זאַמלען געלט פאַר אַרץ-ישראל, פאַרן קרן הקיימת לישראל. איינמאַל האָבן מיר געטון אַזאָ דרייַסטן שריט: אַ מאַרק-טאַג, מיטוואָך, האָבן מיר באַשטימט אַלס בלימל-טאַג, מיר האָבן אַרגאַניזירט פאַרלעך וועלכע זענען אַרומגעגאַנגען אין די גאַסן איבער-געפולטע מיט פּויערים פון דער גאַנצער אומגעגנט, און זיי אַריינגעשטעקט אַ קאַלירטע קליינע לענטע פון קק"ל און גענומען ביי זיי געלט פאַר אַרץ-ישראל. אין די צענט-ראַל-פונקטן אין שטאָט האָבן מיר אױך אַוועקגעשטעלט טישלעך מיט די לענטעס-בלימלעך פון קק"ל. ביים היינ-טיקן טאַג באַטראַכט איך דאָס פאַר אַ גרויסע חוצפה!

„החלוץ“ און לאַנדווירטשאַפּט-אַרבעט אין סלופע, איך האַלט נאָך אַלץ אין די צייטן פון דער ערשטער דייטשער אַקופאַציע אין פּוילן, דאָס הייסט אין די יאָרן פון 1916—1918. ווען אין נאָוועמבער 1917 איז פּראָק-לאַמירט געוואָרן די באַלפור-דעקלאַראַציע האָבן מיר גע-טאַנצט אין די גאַסן פון ראַדזימין און מיר האָבן זיך גע-פרייט אַז מען גיט אַפּ צוריק אַרץ-ישראל צו די יידן. אין „בית-העם קדימה“ איז פאַרגעקומען אַ פייערלעכע אַקאַדעמיע לכבוד דער באַלפור-דעקלאַראַציע.

אין יענע טעג האָט באַזוכט ראַדזימין אַ דירעקטער שליח פון אַרץ-ישראל. זיין נאָמען אין געווען סעמיאַטיש און האָט געשטאַמט זעלבסט פון שעדלעץ. איך האָב אים שפּעטער געטראָפּן אין ירושלים. ער איז געקומען אַר-גאַנצירן די ראַדזימינער יוגנט צו פאַרן קיין אַרץ-ישראל. סעמיאַטיש האָט זיך באַטייליקט אין וואַרשע אין דער קאַנפּערענץ פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. אין דער שפיץ פון דער אַרגאַניזאַציע אין פּוילן (אין די צייטן פון דער דייטשער אַקופאַציע) איז געשטאַנען דער דיי-

יום-טוב פלעגן זיך די „לעזער“ צונויפקומען אין וואַלד אין אַלעקסאַנדראָווע, און דאָרט איז דער „זשורנאַל“ פאַרגע-לייענט געוואָרן פאַר אַלע אַנוועזנדע.

אין אַלגעמיין האָט מען אַזאָ יום-טוב פאַרבאָכט אין וואַלד פון אין דער פרי, ביז אין אָונט און אַפּטמאַל אַפילו ביז שפּעט ביינאַכט. בראש פון די ליענער-קרייזן איז געשטאַנען אליעזר בערגמאַן, ער איז געווען דער ליטעראַרישער לערער, ווייל ער האָט שוין געהאַט גע-שריבן אין די צייטונגען אין וואַרשע.

מיט אליעזר בערגמאַן איז געשען אַ פאַל וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר די אַנגעשטרענגטע קעגנזייטיקע באַציאָונגען אין יענע צייטן צווישן די חסידים, פאַנאַטי-קער און די פאַרגעשריטענע יוגנט.

דער „חרם“

אליעזר בערגמאַן האָט אַ מאַל געבאַרגט ביי אַ גערער חסיד דאָס באַווסטע ספר „פני יהושע“, און האָט מעיין געווען אין ספר. דאָס איז געווען פּסח-צייט. עפעס איז אים נישט געפּעלן געוואָרן אַ געוויסער זאַץ אין ספר, ווייזט אויס אַ נישט ריכטיקע באַהויפטונג, לויט זיין מיינונג. ער האָט דעריבער צוגעשריבן נעבן אַ זאַץ פון ספר „זה שקר“... נאָכער האָט ער צוריקגעגעבן דעם חסיד דעם ספר.

אין אַ יאָר אַרום, ערב-פּסח, האָט דער חסיד אַרייַנגעקוקט אין „פני יהושע“ כדי אויפפרישן אין קאַפּ די „הלכות פּסח“. פּלוצלינג איז אים געוואָרן נישט גוט פון גרויס איבעראַשונג. ער איז אַוועק אין גערער שטיבל און געוויזן אַז עס האָט ווער צוגעשריבן „זה שקר“... עס איז געוואָרן אַ גרויסע בהלה. צום ערשטן האָט ער זיך נישט געקענט דערמאָנען ווער האָט ביי אים אַ מאַל גענומען דעם ספר. נאָכער האָט ער זיך דערמאָנט אַז פאַראַיאָרן פּסח האָט א. ב. ביי אים געבאַרגט דעם ספר. די אויפגערגעטע חסידים האָבן אויסגערופן אויף אים אַ חרם: קיינער זאַל אים גאַרנישט פאַרקויפּן, קיינער זאַל ביי אים גאַרנישט קויפּן, קיינער זאַל מיט אים נישט רעדן. א. ב. האָט דערפון שטאַרק געליטן מאַראַליש, און ער האָט געבעטן מען זאַל אים מוחל זיין און אים אַרויסגעבן אַ תשובה. אין אַ געוויסן פרימאַרגן, ווען דאָס בית-

געקוקט ווי אויף הייליקע; די גויים אין דארף און אין שטאט האבן אונדז גערופן „די סטודענטן פון ווארשעווער אוניווערסיטעט וועלכע לערנען זיך לאנדווירטשאפט-ארבעט“; דאקעגן די פרומע יידן פון שטאט האבן אויף אונדז געקוקט גאר קרום, ווי מיר וואלטן זיך אויסגע-שלאסן פון כלל-ישראל.

אגב, אלע וועלכע האבן געארבעט מיט אונדז אין סלופנע זענען נאכער געפארן קיין ארץ-ישראל.

די ערשטע עולים-גרופן פון ראדזימין קיין א"י

ווען עס איז ענטשטאנען די פוילישע מלוכה, אין נא-וועמבער 1918, האבן זיך אנגעהויבן פארגראמען אויף יידן

טשער ציוניסטישער פירער יוליוס בערגער, וועלכער איז מיטגעקומען קיין ראדזימין מיטן שליח סעמיאטיטש.

אין רעזולטאט פון באזוך האט זיך געגרינדעט א פיאנערן-גרופע („החלוץ“) און חברים פון דער גרופע האבן גענומען פלאנירן צו פארן קיין ארץ-ישראל. אין ראדזימין איז געווען דעמאלט א פרומער ייד מיטן נאמען ליכטענשטיין, ער איז געווען דער אייגנטימער פון א פאלווארק אין סלופנע, א דארף 5 ק"מ פון שטאט. זיין זון פייוול איז געווען אונדזער חבר. מיר האבן פארגעלייגט דעם פאטער ליכטענשטיין אז מיר וועלן ארבעטן ביי אים אין גוט, נישט נעמען קיין געלט, נאר עסן און וווינען אין די הייזקעס פון גוט.

ער איז באשטאנען און די יונגע חלוצים האבן מיט

א טייל פון דער ערשטער עולים-גרופע אין ארץ-ישראל

אין פארשידענע טיילן פון פוילן. אומעטום האבן פאליאקן געשלאגן און געהרגעט יידן. אויך א ראדזימינער יונגערמאן, אברהם פייערשטיין, איז געהרגעט געווארן דורך פאליאקן. די יידישע יוגנט האט געזען וואס פאר א צוקונפט עס דערווארט זיי אין פוילן.

אין פריילינג 1920 איז א גרופע פון 12 חלוצים, יינגלעך און מיידלעך, אין עלטער פון 18—22 יאר — די ערשטע גרופע פון ראדזימין — אוועק קיין ארץ-ישראל, זיי זענען אנגעקומען אין לאנד אין צייטן פון זייער שווערע באדינ-

גרויס ליבשאפט געאקערט זיינע פעלדער, געמיסטיקט, זיך געלערנט ווי אזוי זיך צו באנעמען מיט פערד.

פון ווארשע זענען געשיקט געווארן עטלעכע חברים וועלכע האבן אויך געלערנט זיך לאנדווירטשאפט-ארבעט אין סלופנע צוזאמען מיט אונדז. יעדן טאג פלעגן קומען קיין סלופנע אונדזערע חבר'טעס פון שטעטל וועלכע האבן אונדז געקאכט עסן און פאריכט די צעריסענע מלבושים. די יוגנטלעכע פון שטאט וועלכע האבן נישט גע-קענט ארבעטן אין סלופנע אזוי ווי מיר, האבן אויף אונדז

מינסקי (היינט נעמן), (4) שלום פאסטאלסקי, (5) לייבל פאסטאלסקי, (6) יצחק עפעלבוים, (7) יצחק עפעלבוים (ביי-דע קווינען), (8) אברהם סאלארוז, (9) שמואלקע צוקערמאן,

לייבל יאניש און זיין פרוי מרים. צוריקגעפארן פון ארץ-ישראל קיין ראדזימין און אומגעקומען

(10) שרה פויזנער, (11) חיה גאלדשטערן, (12) פרח פרידה קאמינסקי.

גונגען; זיי האבן דעריבער שווער געלעבט און געארבעט ביי פארשידענע שווערע ארבעטן, ווי אויך קראנק געווארן און געליטן פון פארשידענע קרענק — איידער זיי האבן זיך צוגעוויינט צום ארץ-ישראלדיקן קלימאט און צו די היגע באדינגונגען. איינער פון דער גרופע האט שטענדיק געפיבערט און איז געשטארבן. דאס איז געווען יהושע יאניש ז"ל. זייער אן איידעלער און גוטער בחור. ער איז געווען דער ערשטער ראדזימינער קרבן אין לאנד.

אין יאר 1923 איז געקומען אין לאנד אריין נאך א גרופע פון 8 ראדזימינער, אחוץ איינצלע ראדזימינער וועלכע זענען געקומען אלס בודדים. אין יאר 1924 איז אנגעקומען אין לאנד אריין א גרעסערע גרופע יוגנטלעכע פון ראדזימין. זיי האבן ליידער זיך נישט געקענט צופאסן צו די באדינגונגען אין לאנד, און כמעט אלע זענען צוריקגעפארן; קיינער פון די צוריקגעפארענע איז נישט געבליבן לעבן.

די נעמען פון דער ערשטער גרופע עולים פון ראדזי-מין קיין ארץ-ישראל, וועלכע זענען אוועק אין פריילינג 1920 זענען: (1) יוסף בערמאן, (2) יהושע יאניש, (3) חיים ראדזי-

חיים נעמן

מעשים ואנשים בעיירה שאיננה עוד *

הרבי מרדזימין

בפולין ובמיוחד בסביבת וורשה היתה רדזימין ידועה בשל „הרבי מרדזימין“, שאליו נהרו חסידים מערי המדינה וכפריה לשבתות ולחגים, בשל כמה מבניה שעשו להם שם ובשל קרבתה לעיר הבירה. רק 18 קילומטר הפרידה מוורשה, אך מרחק זה צומצם על ידי סלילת מסילת ברזל צרה. יהודי העיר הדינאמיים סחרו ומכרו ובאו מהתם להכא ומהכא להתם, ואילו הכפריים שבסביבה, „הגויים“, נשארו שאננים במקומותיהם והיו פטורים מטלטול לים לוורשה הגדולה והרועשת.

בזמנים ההם היה הרבי האישיות המרכזית. בעולם החסידי היה „הרדזימינער רבי“ נערץ, ברם בעירו רבו מתנגדיו. חסידי המקום עצמם נסעו לרבי מגור, לאלכסנדר וכו' ונטו לספר אגב סיפורי שבח על רבם, משהו בגנות הרבי של עירם, על שאיפתו לפרסום, על תאוותו להתעשר וכו'.

שבתי מוח

התהלכה אגדה על אחד שולזל בקדושתו של הרבי ונענש לכל ימיו. היה זה שבתי מוח, יהודי בעל תורה, שבא לרבי בשעת רצון; כשברכת הרבי הופכת כל משאלה ל- עובדת-חיים ואז, ממשיך הסיפור, כשר' שבתי נשאל „מה רצונך“ באה התשובה „משקה“. מאז נעשה שבתי מוח שטוף בשתייה. שיכור למחצה התהלך בין הבריות. לגלג על עשירים מתחסדים, ביזה אותם בפומבי, אולם גילה אהבה ומסירות בלתי רגילה לדלת העם. אולם שבתי מוח

* פורסם ב„הדור“ כ"ז כסלו תשי"ד (4.12.53).

שהכרתי אני בילדותי היה איש-תעלולים מופלאים. הוא היה בא לחצרו של עשיר-קמצן, מוציא משם תרנגולת שמנה ומעביר אותה ללא שהיות ליולדת עניה. מעולם לא הסתיר את בוזו לעשירים, ותמיד גילה אהבתו העמוקה, עד כדי הקרבה עצמית, לכל דל ונדכא. היה אומר לגביר ה- עיר: „אליה הירש! מחלת טיפוס טפשית (טיפוס טפשי) תקפה את שואב המים. לא טוב כשאין יודעים לאן ללכת. לו באה, המגפה אליך, — באיזה כבוד, רפואות וטיפולים היו מטפלים בה...“.

בליל הכפורים בשעת „כל נדרי“ כשהכל התפללו ורעדו מאימת הדין, היה ר' שבתי שכור כלוט. כשאמרו לו: קום לתפילה היה עונה בפתגם: „פיאנגו ניה סונדזון“ (שיכור לא דן ולא דנין אותו).

פרקליטס של ישראל — וגבור העיירה

בין האישים המופלאים שהוציאה עיר זו נמצא פרופסור באודן-דה-קורטנאי, בן למשפחה צרפתית שהתאקלמה ו- התבוללה בפולין. האיש היקר הזה שם לו למטרת חייו: להגן על היהודים בפולין, להוכיח צדקתם, להכחיש את העלילות עליהם, להטיף להבנה ולשוויון זכויותיהם. ביחסו ליהודים — טען — ייבחן כושרו של העם הפולני לתחיה רוחנית ועצמאות מדינית וכלכלית.

ידוע היה גביר העיר זלמן ראדזימינסקי, או כפי שקראו לו בלשון עממית „זלמן שלעזאנער“. איש זה שראשיתו סוחר סוסים וחוכר בכפר קטן שלעזאן, הצליח בכל מעשיו ונעשה בעלים לבית חרושת לבירה, לטחנת קמח, למסגריה, לשדות ולבתים ונחשב לעשיר שבכל הסביבה. בני משפחתו מספרים שהחזיק סכום כסף גדול בבנק מסוים בווארשה.

אני, למשל, כונית: חיים איטשע זלמנס. היו גם כינויים „אינטימיים” יותר כגון: אליה קומפ, יצחק אהור וכדומה. אולם תוארים אלה ניתנו רק לאלה שהצטיינו במשהו מיוחד, ולא כל אחד זכה לכך...

החיים היו שקטים-איטיים. היה מקום למצטיינים ול- הצטיינות. בבתי האולפנא — ב„חדר”, ב„שטיבל” או „ב-” ישיבת הרבי” למדו הרבה, אך לא ידעו על מחלקות, על כיתות ועל ציונים ואפילו לעילויים שבעילויים. אחדים זכו לאהדה ולחיבה בגלל תכונותיהם התרומיות. במיוחד נחקק בזכרוני חברי הקשיש יצחק סוקול בעל פנים מכוערים ביותר (הייתי אומר: מעין סוקראטס) שנתברך בנפש אצילה. הוא היה בולע ספרים ממש וזוכר את תוכנם כבור סוד שאינו מאבד טיפה, צנוע היה כנערה וחביב על הכל. ולעומתו בחור ישיבה המתגנדר בלבושו ובחיצוניותו עד שהרבי הגדירו כבעל הדרת פנים של „סבון ריחני”...

החיים הכלכליים התנהלו לאיטם. בכל יום ד' בשבוע התקיים יריד, שריכו את איכרי הסביבה הן למכירת תוצרת תם החקלאית לאנשי העיר והן לקניית מוצרי מלאכה ותעשייה. ביום היריד שלחו גם מלמדי-תינוקות ידם במסחר אך בדרך כלל לא הצטיינו בני המקום ביוזמה מסחרית מיוחדת. לעשירים היו נכסי דלא נייד והלוו כסף בריבית, ואילו העניים התקיימו על מלאכה ועל מסחר זעיר. אב מסר עסקו — אם טוב ואם רע — לבנו, והבן לבנו. וכך נמשכה השרשרת. שינוי-מה חל בזמן כיבוש פולין ע"י הגרמנים בשנים 1914/17. בתקופה זו נפתח אשנב קטן ליהודים לעסוק בפקידות ובשירותים. קל היה המעבר מ- יידיש לגרמנית. נוסדו שיעורי ערב ושיעורי השתלמות. עם הצבא הגרמני באו יהודים משכילים שהרחיבו את אופקם של היהודים בעירות פולין. בהדרגתם קמו ארגוני „החלוץ”, „צעירי-ציון”, „פועלי-ציון”, „אגודת ישראל” וכו'.

„אגודת ישראל” והחלוצים

בתקופה זו גברה מלחמת האבות והבנים. הצעירים התחילו ללבוש קצרות ולהקפיד על צווארון מגוהץ, האבות רגזו-רתחו ונשבעו: „כל עוד אני חי לא יקום הדבר”. אולם החיים עשו את שלהם והקרח זו. כשהרב וכמה מנאמניו עמדו להקים סניף של „אגודת ישראל” ברדזימין לא יכולנו, החלוצים והציונים, להשלים

פעם חלם שהבנק עומד לפני התמוטטות. למחרת בבוקר, הוציא את כל כספו מבנק זה, שפשט את הרגל כעבור יומיים. מעשיות כאלה שגורות היו בפי ותיקי העיר.

אולם מי יכול לבדוק את מידת המציאות והדמיון שבהן. בזכרוני נחקק מנהגו של האיש בחג הפורים: היה יושב על-יד שולחן גדול מלא מעדנים, בירה ויין משוב- חים, מעשי מאפה נאים לעין וטעימים לחיך, ממתקים מכל המינים והצורות ופירות מארץ-ישראל; בזקנו הגדול והרחב בלט מבין המסובים הרבים: קרובים, ידידים ו- אורחים. מפעם לפעם הופיעו משלחות של מוסדות שונים ושל סתם נצרכים. כל אחד הביא בצלחת מכוסה „משלוח מנות”. ר' זלמן החזיר לכל אחד משהו בצלחת בצירוף שטר-כסף. היו גם כאלה שלא הביאו משלוח מנות, אך שעשעו את הקהל בדברי בדיחה, שיחה או משחק. אף לאלה הודה המארח במחמאה או בשבח ושוב בצירוף סכום הוגן. בהיותי ילד, כשנוכחתי לראשונה בחגיגה כזו, מל- מלתי: „כיד המלך”.

„המאבק” נגד זוגות מטיילים

אך כל זה שייך לעבר הרחוק, לתקופה שקדמה ל- מלחמת העולם הראשונה, כשהרב וראשי הקהילה היו בעלי השררה והגדולה. בימים ההם, כשלמדו בחורי העיר מדרכי הגויים לשוטט עם בתולות בחוצות ובפרברים, בא הרב לידי הסכם עם השוטר הרוסי — בשכנוע חומרי כמובן — שכל זוג כזה, שייתפס יובא מיד לפניו לחדר בית-הדין. ההסכם בוצע בקפדנות, ואוי לו לזוג שנחטף והובא לחדר בית הדין בשעת דין-תורה או בשעת התיעצות של חשובי העיר.

בצנעא היו באים אברכים אל ספריתו של הנטריון הפולני, וכאן קיבלו בהשאלה ספרי קריאה ולימוד, ולפעמים גם עצה והדרכה בהליכות העולם. אגב נוטריון זה, מנאמני המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פ. פ. ס.) אמר לי פעם בשיחה גלוית לב: „חלק מהאוכלוסיה חייב להגר מפולין, ומובן שאתם, היהודים, חייבים להיות הראשונים לצאת מפה, ולא אנחנו הפולנים”.

אולם התסיסה לא נגעה, על כל פנים בראשונה, אלא בחלק קטן מבני המקום. העיירה בדרך כלל שמרה על צבינה ועל דרכי חייה השלווים. האדם לא נקרא בשם משפחתו, אלא בשם אביו ולעיתים גם בשם אבי אביו.

יהודים בתום לבב להשתתף בשמחה. היו הפגנות משותפות, בשם יהודי המקום השתתף צעיר בן 18 בנאום פטרייטי בפולנית נמלצת, והנאום היה לא ר' זלמן, עתיר הנכסים והמסורת, אלא נכדו הגימנזיסט, כותב הטורים.

לא עברו ימים מועטים מאז, „נותקו הכבלים” והפולנים ערכו במדינתם העצמאית פרעות ביהודים. אמנם אל עירנו לא הגיע זרם האנטישמיות בעוז ובהשתוללות כבד-קומות אחרים, אולם לחברי „החלוץ” הוכח ללא שמש של פקפוק, שמקומנו לא כאן אלא „במקום שם ארזים”. ב-אפשרות הראשונה עלה ארצה פוסטולסקי עם קבוצתו, כאן הצטרפו לקבוצת קלנדיה-עטרות. סתם-יהודים המשיכו כאילו לא קרה דבר עד שבא היום המר והנמהר ומחה מעל פני האדמה את רדזימין היהודית על משכיליה וחרדיה, על ענייה ועשירה, על זקניה ונעריה.

עם מעשה שיטיל צל של קונסרבטיביות ואנטי-ציונות על עירנו. מה עשינו? סמוך למועד שנקבע לכינוס היסוד של המפלגה החדשה כינסנו אספת חלוצים. כל הנאספים באו יחד ובמאורגן לבית המדרש לפוצץ את אסיפתם וארגונם. הצעירים לא יכלו למנוע הקמת סניף האגודה במקום. הרב הוסיף להטיף בכל הזדמנות נגד העבריינים והפושעים ההולכים לתיאטראות כמנהגי הגויים, אולם קולו היה צרוד וצפצפני ולא היה עוד מסוגל להשפיע ולהחזיר את הגלגל לאחור.

עם קום פולין כמדינה עצמאית, עם שחרורה מעול הגרמנים, כשנסתיימה מלחמת העולם הראשונה, רצו ה-

חיים נעמן

"קבוצת פוסטולסקי" עולה ארצה ואני – בעקבותיה

לקצינים. הבינותי איפוא שאם ארשם – ידחוני בגלל יהדותי, ואם לא ארשם – יגידו שנמנעתי בגלל יהדותי-פחדנותי.

בו ביום פניתי למרכז „החלוץ” בוורשה בבקשה לאפשר לי עליה דחופה לארץ. היה זה ימים אחדים לאחר ש„קבוצת פוסטולסקי” יצאה בדרך לארץ ישראל, קיבלתי תשובה: „יהיה בסדר”. הבינותי שתשובה זו פירושה, שאוכל לנסוע באופן גלוי וליגלי („עפענטלעך און רעכט” לעך”). אולם למעשה רק קטע קטן מהדרך היתה ליגלית וללא קשיים, היה זה השטח מוורשה לקראקוב. בקראקוב שובשו דרכי החלוצים שבהמשך דרכם היה עליהם להגיע למריש-אוסטראו שבשטח הצ’כי. בדרך נעצרתי יחד עם חלוצים אחדים על ידי שוטרים צ’כיים.

עוד אנו במעצר הופיע גציג הקהילה היהודית במריש-אוסטראו, מגולח למשעי, כשסיגאר עבה בפה, איש נבון וגמיש שידע להתהלך עם הצ’כים ולהסדיר את העניינים בדרך הרצויה. הוא התחיל בתרעומת על „האמיגרנטים הללו שאינם יודעים חוק ומהווים הפרעה למימשל הצ’כי”. אחרי תשלום מס-שפתיים, הוא המשיך: „אולם מה לעשות? להחזיר אותם לתופת הפולני – לא בא בחשבון – מוטב שנדאג איך שהוא שיועברו הלאה”... ואמנם הצ’כים שחררו אותנו (היינו כמה מאות חלוצים) ואוכסנו בבית הכנסת המקומי. הקימונו במקום מחנה חלוצי וחיכינו שבועות עד שקיבלנו את הוויזה הכללית מאוסטריה. ספסלי בית הכנסת אמנם היו די קשים לשינה ולמנוחה, אולם שירי המולדת, אורית הנוער והכרת היעוד שבעלייה השכיחו את האי-נוחיות של האכסניה המזוהה הזאת.

ברצון ובתודה נפרדנו מהקהילה המקומית ונסענו

והימים ימי הרגשה של „אביב העמים”, תקוות וחלו-מות קרמו עור וגידים. הייתי ציר בועידת היסוד של „החלוץ” ושל „צעירי ציון” בפולין בשלהי מלחמת העולם הראשונה. אנשים צעירים ניסו לקבוע חוקה ופרוגרמה למדינה שתוקם בעתיד, לחיים של מחר ולחברה שטרם קמה. הכל היה בלתי ריאלי, פרט לאמונה איתנה ש„שם במקום ארוזים” תקום מדינת-ישראל, תיווצר חברה חדשה ו„אנו נהיה בין הבונים”.

וברדזימין אירגן שלום פוסטולסקי את הקבוצה הראשונה של חלוצי העיירה לעליה לארץ. היא יצאה לדרך בקיץ, 1920. שלום פוסטולסקי, האידאולוג של החלוצים ברדזימין, גיבש את הקבוצה הזאת שהיתה למעשה הסנו-נית הראשונה להגשמה ציונית (הכוונה לקבוצה מאורגנת, שכן הבחור הראשון שעלה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה מרדזימין לארץ-ישראל, היה יחיאל פיעניק. (על יחיאל פיעניק ראה רשימה מיוחדת בספר – העורך). גם בארץ קראו את הרדזימינאים-החלוצים בשם „קבוצת פוס-טולסקי”.

הסיבה הישירה לעלייתי היתה המצב המיוחד ששרר אז בפולין, שנתיים לאחר תקומתה. באותם ימים של קיץ 1920, התחשק לו, למרשל יוזף פילסודסקי, מנהיגה של פולין, לכבוש את קיוב. הנוער הפולני שרק זה עתה השתחרר מעול הכובש הרוסי והאוסטרי, גילה פטריוטיות רועשת. בוגרי הגימנסיות התנדבו ונרשמו בבתי-הספר לקצינים שאורגנו באופן קדחתני.

כבוגר גימנסיה גם אני פניתי להרשמה לבית-ספר לקצינים בהתנדבות. אולם פקיד ההרשמה אמר לי בגילוי-לב ציני שהדת (היהודית) תהווה מכשול להתקבל לביה”ס

לשהייה נוספת בווינה. אפילו אלה שטרם ביקרו על קברו של הרצל בבית העלמין בווינה, השאירו זאת להזדמנות אחרת. היתה תשוקה כנה ותמימה להגיע בהקדם לארץ וגם רצון לסיים את הגדודים ולהגיע לחוף מבטחים. מווינה נסענו לאיטליה וכשעלינו על האניה היינו באמת מאושרים, אם כי היתה זאת ספינת-משא בלה, שרק בגלל המחסור בכלי-שיט השתמשו בה כבאניית נוס-עים. ליצינים בתוכנו אמרו: כשאניה כזאת טובעת בים

לווינה, שם היינו צריכים לקבל את רשות הכניסה לארץ-ישראל, אך הדבר ארך יותר משהותנו במריש-אוסטראו שבצ'כיה.

בלית ברירה נעצרנו בווינה. בירת אוסטריה העליזה בשלהי קיץ 1920 היתה עצובה. הקיצוב שלט במלוא חומרתו בכל ענפי המזון והתצרוכת. מצרכי אוכל נמכרו לפי תלושים. פשטידת-הקמח (ה"מעל-שפייוז") הווינאית המפורסמת היתה רמז נלעג למה שהיה אי-פעם. אדם

רדזימינאים בארץ בראשית שנות העשרים

אין מודיעים על כך ברבים, פשוט לא כדאי בגלל „אניה כזאת" לעשות רעש... ברור שמיטות לא היו, אך איכשהו הסתדרנו על הסיפון והאוכל היה פחות מסטנדרטי. ברם, מי חשב על נוחיות בלב הים בדרך לחופי הארץ? הבחור-רים והבחורות שרו ורקדו, התידדו ושוחחו ביחידות, בקבוצות ובאסיפות כלליות.

המצב אז בארץ

חרות בזכרוני המחזה כאשר ספינתנו עגנה בנמל יפו ואנחנו עלינו על החוף. את פנינו קיבלו גימנזיסטים ו-

שגמר לסעוד ארוחת צהריים במסעדה היה מוכן תיכף לאכול ארוחה שנייה.

על סיפון האניה

בווינה טולטלנו מאכסגיות נוער למלון וחזרה, אך בתנאים יותר אנושיים מאשר בבית-הכנסת שבמריש-אוסטראו. בכל זאת היינו עצבניים וחסרי סבלנות, שכן המטרה היתה נמל יפו ויומם ולילה חלמנו על היום הראשון בארץ-ישראל.

בהגיע האישור המיוחל לעלייה לא בזבזנו אף יום

נפשי לעלות ירושלימה. תל-אביב היתה אז קטנה מאוד, ומלבד הגימנסיה „הרצליה“ לא היה בה אף דבר ששמענו עליו בחו"ל. הלב נמשך לבירת הארץ. נוסף לכך נמשך הלב בסקרנות לבני עירי „קבוצת פוסטולסקי“ שעלו לפני כמה שבועות על אדמת קלנדיה („עטרות“). השתוקקתי לראות איך הסתדרו. ואמנם למחרת בואי ארצה הגעתי לביתה, ולאחר סיור בה התעניינתי כיצד מגיעים לקלנדיה. מובן ש„אגד“ או „שרות“ טרם היו בארץ, אולם בין שער יפו ושכונת ימין-משה היתה רחבה שם התרכזו חמרים עם חמוריהם שהושכרו לנסיעה. למחרת בואי לירושלים מצאתי את עצמי ברחבת החמרים וחמוריהם וביקשתי הסעה לקלנדיה. החמרים היו ערבים, אני אמנם ידעתי עברית, אך אף מלה ערבית. אמרתי לאחד מהם בעברית ובתנועות ידיים להסיעני לקלנדיה. הוא תיכף הסכים. יצאנו לדרך, הוא על חמור אחד ואני על השני וברכיבה מייגעת הגענו ל...מוצא, שנקראה בערבית „קלונדיה“. פרץ ריב בינינו (הסכסוך היהודי-הערבי הראשון לגבי...), אני אמרתי שהוא, החמר, אשם והוא אמר שאני אשם וכי לא אמרתי לו נכון את מקום חפצי. בסוף הסכמנו שיחזיר אותי לשער יפו בלי תשלום נוסף.

לפנות ערב הצלחתי להשיג עגלה של אנשי הקבוצה שנסעה לקלנדיה. לקחו אותי כ„טרמפיסט“ ואני שמחתי להזדמנות. עוד בו בלילה פגשתי את הרדזימינאים שהצטרפו לקבוצת עטרות-קלנדיה, וביניהם שלום פוסטולסקי. אחרי הארוחה, למרות טרדות היום, לא יכולתי להירדם מרוב התרגשות: הנה אני עם בני עירי בישוב חקלאי במבואות ירושלים.

הבחורים מ„קבוצת פוסטולסקי“ התפזרו אחר כך לכל חלקי הארץ; אמנם לא הקימו בארץ אבות מפעל מיוחד ונבדל, אולם בעבודות הבנין, בחפירות להנחת קוי הטלפון, בקיבוצים ובמושבות, בערים ובכפרים מדן ועד אילת נמצאים גרעונים רעננים שנוצרו בתום ובאהבה על ידי בחורות ובחורים-מרדזימיני.

גימנוזיסטיות בלחם לבן, ריבה ותה מתוק. באירופה המזרחית היה אז קיצוב חמור של לחם וסוכר, ולחם לבן היה מצרך נדיר, ואילו פה בארץ מצאנו שפע של מזון ורצון טוב של רבים. אמנם לא היה אז מחסור בארץ, אולם מצב העבודה היה קשה. העובדה שכמה מאות לגיונרים ששוחררו מהגדוד העברי לא יכלו להשיג עבודה ונאלצו לחזור לארץ מוצאם, ריסנה את האופטימיות אצל רבים מאתנו.

שמואל צוקרמן, רעייתו פרידה. מימין — ח. ש. גולדשטרן-לישנסקי ושרה פויזנר-כהן, בראשית שנות העשרים בארץ

בבואי ארצה היתה באמתחתי לירה מצרית אחת. אני זוכר זאת מפני שבעת צרה תמיד התנחמתי שאת ה„הון“ שהבאתי אתי לא הפסדתי... אך הספקתי קצת לנוח ביפו ובתל-אביב, מיד חשקה

נח צוקערמאן (מאנטעווידעא)

מיין געבוירן שטעטל ראדזימין

ניקל, ר' מענדעלע פירן טיש אין דעם דאזיקן נידעריקן צימער און דערנאך טאנצן מיט די מקורבים און חסידים ביז טאג. ר' מענדעלע איז געווען א זון פון צווייטן רבין פון שושלת ראדזימין, ר' שלמה'לע.

ר' מענדעלע גוטערמאן איז געווען איינער פון די רייכסטע רביים אין פוילן און האט געהאט טויזנטער חסידים. א סך אויך אויסגעפוצטע ווארשעווער סוחרים, וואס האבן געטראגן שיינע און א ביסל געקירצטע זידענע קאפאטעס, אנשטאט די צעפליקטע מיט צויטן נאכגעהאנגענע אטלאסענע, פון רוב אנגעפארענע חסידים. אויף די ימים נוראים, ראש השנה און יום-כיפור, פלעגן די אנגעפארענע קאלייקעס ברענגען הונדערטער און הונדערטער חסידים. דאס שטעטל איז געווען פול מיט זייער חסידישן הארמידער און אויפגעלייגטקייט. דעם רבינ'ס גרוי-סער געמויערטער בית-המדרש האט נישט געקענט זיי אלע ארייננעמען, און א סך חסידים האבן דעריבער גע-דאוונט אויפן הויף און די תפילות האבן אפגעקלונגען ווייט ארום, אויף די שכנותדיקע קריסטלעכע הייזער.

אחוץ 4—5 משמשים האט דער רבי אלע יארן גע-האלטן ביי זיך, א תורה-שרייבער וואס פלעגט ביים פירן טיש, שבתים און ימים טובים, זיצן נאענט פון רבין ביים זאגן תורה און שבת צונאכטס אדער מוצאי יום-טוב פארשרייבן די דברי-תורה. איך געדענק נאך דעם אלטיטשקן תורה-שרייבער ר' ישראלטשע. וועגן אים האט מען דערציילט, אז דער רבי האט אים מתיר געווען צו עסן געבראקט אין פסח ווייל ער האט שוין נישט געהאט קיין איינציגן צאן

ראדזימין געפינט זיך 18 קילאמעטער פון פראגע און 21 פון ווארשע. פארבינדן מיט א קאלייקע ראדזימין — פראגע, עטלעכע מאל אין טאג. ראדזימין איז געווען א קרייז-שטאט צו וועלכער ס'האבן געהערט עטלעכע דער-נעבנדיקע קלענערע שטעטלעך און א גרויסע צאל דער-פער.

די דערינערונגען פון מיין היים-שטעטל וויל איך אנהייבן מיטן ראדזימינער רבין:

דער גרינדער פון דער ראדזימינער רבי'שער די-נאסטיע איז געווען א תלמיד פון בארימטן רבין, ר' בונים פון פשיסחא. ער האט געהייסן ר' יעקעלע וועגן וועלכן מען דערציילט אז ער איז געווען א בעל-מופת. מען דער-ציילט, אז איידער ער איז נתגלה געווארן און אנגעהויבן פראווען רביסטווא — איז ער געווען א טעפער. ער האט געקנאטן ליים און געברענט ערדענע טעפ און זיין יידענע האט זיי פארקויפט אויפן מארק. ער אליין ר' יע-קעלע האט נישט געקענט קיין צורת מטבע. ביי מיין אפפארן פון פוילן, אין יאר 1931, איז נאך געשטאנען דאס זייער נידעריקע הייזל — דער פראגט פון גרויסן הויף — ווו ס'האט געווינט אמאל דער ערשטער רבי ר' יעקעלע. עס איז נאך געשטאנען דארט זיין בעט, דער טיש ווו ער האט געלערנט יומם ולילה. אין א ווינקל איז געשטאנען די לאנגע לולקע וואס ער האט גערויכערט ביי זיינע שיחות חולין, אדער ביים נעמען „קוויטלעך“. אין באשטימטע יום-טובים ווי די סדרים א. א. פלעגט זיין איי-

זונגען געווארן דאס לידל, וואס איז אויך פארצייכנט דורך נח פרילוצקי אין זיינע פאלקלאָריסטישע זאמלונגען:

הער נאָר איטשע בער / קום נאָר דאָ אָהער /
כ'וועל דיר עפעס זאָגן / וועסטו הנאה האָבן /
מען האָט שוין אויסגעהרגעט אַלע שטרייקער /
מ'האָט שוין פאַר די שטרייקער מער קיין מורא /
שישו בשמחת תורה, שישו בשמחת תורה, / מ'האָט
שוין פאַר די שטרייקער מער קיין מורא..."

ווייזט אויס, אַז מ'האָט אין רבי'נס הויף, געהאַט אַ גרונט צו זינגען מיט ברען דאָס דאָזיקע לידל. די סיבה פון דער מאָדנער פרייד, אַז „מ'האָט שוין אויסגעהרגעט אַלע שטרייקער", נעמט זיך דערפון, וואָס אין רעוואָלוציאָנערן יאָר 1905, פלעגן פון וואַרשע זיך אַראָפּכאַפּן יידישע רעוואָלוציאָנערן צום רייכן רבין נאָך געלט...

חלוצים זענען עולה קיין ארץ-ישראל

ראַדזימיין איז געווען אַ שטאָט מיט אייגענע כאַ-ראַקטעריסטישע אייגנשאַפטן, מיט אַן אייגן פנים, הגם אין אַלגעמיין ווי אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין פוילן — ווי אין יעדן שטעטל זענען די גבירים ספעציעל די חסידישע שיינע יידן — געווען די פני און די טאָן-געבער. דער גרעסטער שטאָט-גביר איז געווען ר' זלמן ראַדזימינסקי. ער האָט פאַרמאָגט אַ ביר-ברויעריי (באָ-קאַנט געווען אין פוילן „ראַדזימינסקיס ביר"), אַ מעכאַ-נישע מיל, אַ סך געלט. ער האָט געווינט ווייטלעך פון שטאָט אויף אַ גרויס פריצישן שטייגער. די קאָליקע פראָ-גע — ראַדזימיין האָט געהאַט אַ ספעציעלע ליניע, אָדער אַפּצווייג דירעקט צו זיין הויף און ברויעריי. אין די יינגע יאָרן איז ער געווען אַ פשוטער בחור אָן ספעציעלן יחוס. זיינע זין זענען שוין געווען, ווי מען זאָגט: „חסידיש, נגידיש מיט געפּוצטע שטיינע"; די אייניקלעך שטודירן-דיקע און אַריסטאָקראַטן. אַ טייל שוין אַסימילאַטאָריש געשטימט, אַנדערע, אַנפירער פון דער ציוניסטישער יו-גנט אין שטאָט; אַן אייניקל פון אַט דעם גרויס יידיש-פריצישן-הויף, אַן אינטעליגענטער בחור, איז אין יאָר 1920 געפאָרן מיט אַ גרעסערער גרופע חלוצים קיין ארץ-

אין מויל. אַ רייע יאָרן איז געווען אַ תורה-שרייבער, דער לענטשינער רב, אַ ייד אַ צדיק, דער פאָטער פון די באַ-רימטע יידישע שרייבער י. י. זינגער און יצחק באַשע-וויס.

אויפן ראַדזימינער רבין האָט זיך באַשטעטיקט דער פּסוק: „ממונם של צדיקים חביבים עליהם יותר מגופם". (דאָס געלט איז די צדיקים ליבער, ווי זייער קערפער). ער איז געווען אַ קאַרגער, כאַטש ער איז געווען זייער רייך. ער האָט אויך נישט געהאַט קיין קינדער, זיי איבער-לאָזן ירושה. צווישן פאַרשידענע חסידישע קרייזן האָט אַרויסגערופן גרויס פאַראַיבל דער אופן ווי ער האָט אויף די עלטערע יאָרן שוין, אַפּגע'גט זיין רביצין, וואָס האָט געשטאַמט פון ביאַלער הויף. לאַנגע יאָרן האָבן זיך גע-שלעפּט די דיין-תורה'ס צווישן רבין און דער רביצין.

דער רבי האָט דערנאָך חתונה געהאַט מיט דער קאָ-מאַרנער רביצין (אָן אלמנה פון אַ גאַליציאַנער רבי'לע). מיט דער צווייטער ווייב האָט ער אויך נישט געהאַט קיין קינדער. כאַטש זי האָט מיט זיך מיטגעבראַכט די קינדער פון איר ערשטן מאַן אַלס אַ באַווייז, אַז זי קען האָבן קינדער.

די משמשים האָט ער נישט געצאָלט קיין פענסיע. זיי האָבן געצויגן זייער חיונה פון שרייבן „קוויטלעך" און פון צוגעוואָרפן שטעק-געלט, ביים אַריינלאָזן צום רבין נעמען שלום, צווישן מנחה און מעריב. אויך האָבן זיי צוגעהאַנדלט מיט לאַטעריע-צעטלען צווישן די חסידים. פאַר די חדר-יינגלעך פון שטאָט איז געווען אַ גרויס געשעעניש די נאָכט פון ז' אָדר אין רבינס בית-המדרש, די יאַרצייט פון משה רבינו. דער גאַנצער בית-המדרש, די יאַרצייט פון משה רבינו. דער גאַנצער בית-אָדער שמחת תורה צו די הקפות, וואָס האָבן זיך פאַרצויגן שפּעט מיטן זינגען און טאַנצן; די ספרי-תורה, באַפּוצט און באַהאַנגען מיט „כתרים" און אַנדערע שווערע זילבער-באַפּוצונגען, אַ טייל מיט גלעקלעך. ביים זינגען און טאַנ-צן מיט די ספרי-תורה האָבן זיי צוגעקלינגען און האָבן צוגעגעבן פראַכט און חסידישע התלהבות.

טאַקע אין ראַדזימינער רבי'נס הויף אין אַ שמחת-תורה פון יאָר 1906, אָדער 1907, איז געשאַפן און גע-

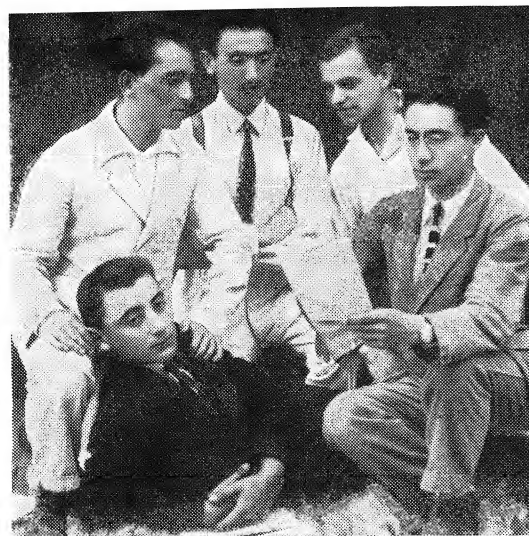
אמאליקע טיפן

א זון פונעם הארצגוטקן ר' הערש בער, אליין אויך א שארפער חסיד, האט איינמאל באגעגנט אין א שבת נאכמיטאג דעם ערשטן אין שטאט קורץ געקליידעטן, מיט א קאפעלוש, העשעלע לערער, האט ער אים אויסגע-פאטשט אין מיטן גאס.

אין עטלעכע יארן ארום, זענען זיינע זין אויך גע-ווארן „קאפעלושניקעס" און חלוצים. עס האט אים גאר-נישט געהאלפן. געווען א גערער חסיד, א גרויסער למדן, און נישט ווינציק צעשטרייט. ער האט געמאכט יעדעס יאר א ברית. אז מ'האט געזען אן עולם גערער חסידים גיין פרייטיק צונאכטס אין דער ריכטונג פון געסל ווו ער האט געווינט איז געווען אסימן אז מען גייט שוין ווידער צו שיע דוד'ן אויף א שלום זכר. עס האט גאנץ אפט געטראפן אז גייענדיק פארשמייעט מיט צעפלוי-גענע פאלעס, פארטיפט מיט נאך אזא צעשטרייטן ווי ער, אין פאליטיק, פלעגט ער אפשטעלן א יי-געלע מיט לאנגע פאהלעך און געפרעגט: וועמענס ביזסטו? — טאטעשי דערקענסט מיר נישט? — ווא, ווא, ווא, אזוי הייסט עס איז די מעשה, האט ער זיך צוגעזונגען מיט א גמרא-ניגון, און געציפט דאס קליינע בערדל, וואס האט קיינמאל נישט דערלעבט אויסצוואקסן, ווייל ער האט עס כסדר אויסגעציפט — „ביסט טאקע מיינס א קינד? וואס רעדסטו? אויב אזוי, ציט ער ווייטער דעם גמרא-ניגון, „טא זאג זשע מיר, ווי הייסטו? — אז דער קליינער האט אים געזאגט זיין נאמען, האט ער זיך אפגעשטעלט א פארמוחטער, וועלכער קען דאס זיין, דער פינפטער אדער דער זיבעטער גאר? „נו, שוין, שוין, גיי אין חדר, למאי נפקא מינה?"

געווען אן אלטער ייד, ר' איטשע סופר, א הויכער מיט א וויסער בארד און א גאטספארטיק תמימותדיק פנים. געגאנגען שטענדיק זיך טובלען אין מקוה, פארן אג-שרייבן א „שם". האט ער פארמאגט א יידענע אן ארורה. זי פלעגט אים רופן נישט אנדערש ווי... „גויאיש פנים", און אפט אים געשלאגן. ווען זי פלעגט אים שלאגן און פייניקן, האט ער געהאט צום רבונן של עולם שטענדיק די זעלבע טענה: „עס שטייט דאך בפירוש אין דער

ישראל און געארבעט ביי פארשידענע שווארצע ארבעטן, צוגלייך מיט אלעמען. ער האט קיינמאל נישט געוואלט, אז זיינע רייכע עלטערן זאלן אים העלפן. שפעטער איז ער געווארן אן אדוואקאט און חשוב'ער עסקן פון „הפועל הצעיר" אין ירושלים. זיין נאמען איז חיים נעמן. היינט וווינט ער אין חיפה.

עטלעכע פון די ערשטע ראדזימינער חלוצים אין ארץ-ישראל. דער ערשטער רעכטס — חיים נעמן-ראדזימינסקי

געווען א פארמעגלעכע פאמיליע „די יאנישעס". דער ראש פון דער משפחה, ר' הערש בער, א שארפער אלעק-סאנדער חסיד. א נידעריקער שוין עלטערער ייד, איז ער געווען דער מוהל פון שטעטל און די ארעמע קימפעטארנס האט ער בסתר געגעבן געלט צו פראווען דעם ברית. פאר ארעמע קראנקע האט ער געשיקט דעם פעלטשער אדער דעם דאקטאר און אונטערגעשריבן די רעצעפטן פאר דער אפטייק. דאס אלץ איז געגאנגען אויף זיין חשבון.

א לאנגע צייט איז דאס אלעקסאנדער שטיבל געווען אין זיין וווינונג, וואס איז געווען צוזאמען מיט זיין שניט-קראם הארט לעבן קאשטשאל. איך געדענק אז ס'האט געטראפן אז פונקט ביי תפילת „קדושה", שבת אדער יום-טוב, פלעגט זיך דער שכנותדיקער קירכע גלאק צע-קלונגען און מ'איז אונטער געשפרונגען „קדוש, קדוש, קדוש" — צום טאקט פון קירכע-גלאק.

תלמידים: „אשר כוח דיר, רבנו של עולם“! און וויי-טער געלערנט, ווי קיינמאל גארנישט...
איד וויל אויך אין קורצן דערמאנען צוויי אינטערעסאנטע און גוט באקאנטע יידן פון אלטן דור. וועלכער ראדזימינער קען פארגעסן דעם אלטן שטאט-חזן, ר' איטשע בער? די צייט וואס איד געדענק אים, איז ער שוין געווען אין דער טיפער עלטער, האט זיך שוין געפלאנטערט אין די רייד. אבער ווען ר' איטשע בער האט זיך אוועקגעשטעלט אין דער שיינער ראדזימינער

תורה: „והוא ימשול בה“. און נישט געפינענדיק קיין ענטפער, האט ער צו זיך געזאגט: „תיקו“, ס'בלייבט א קשיה... געווען א ייד א מוראדיקער קבצן. כ'ווייס נישט פאר-וואס, נאר מ'האט אים גערופן „דער פארזשאווערטער“. ווען עמיצער האט געהאט אנ'ארבעט אדער א שליחות, האט מען אים גערופן. איז געווען אין שטאט א ווערטל: כ'וועל געבן דעם „פארזשאווערטן“ א פאר גראשן, וועט ער פאר מיר זארגן. איד האב נישט קיין צייט זיך אוועק-זעצן זארגן.

חלוצישע פארלעך און פריינדינס אין ראדזימין אין די ערשטע צוואנציקער יארן

שול צו „כל נדרי“ ארומגערינגלט מיט זיין אייגענעם כאר — זיינע זין און אייניקלעך, האט ער זיך פארוואנדלט אין א ריז; ער פלעגט ברומען ווי א לייב און אט האט ער זיך צעוויינט מיט ביטערע טרערן, ווי א קינד בעט ביים טאטן... א ציטער איז אדורך ביי די מתפללים, און בעת ער פלעגט זיך אזוי אויסטענהן און בעטן ביים אויבערשטן, פלעגט זיין כאר קלאפן מארשן. עס האט זיך עפעס האר-מאניש צונויפגעגאסן ווי א סימפאניע. ווער ס'האט געהערט

איד האב געלערנט ביי א גמרא-מלמד ר' ישראל יענקל, א זייער פרומער ייד. בין איד געווען אן עדות; בייטאג אין מיטן לערנען איז מען אים געקומען אנוואגן די בשורה, אז ער האט געווינען „דאס גרויסע געווינס“, אזש פינף טויזנט רובל אויף זיין חלק. האט ער אפילו נישט אויף א מינוט איבערגעריסן דאס לערנען. ארויפ-געקוקט א רגע צום סופיט און געזאגט מיטן זעלבן ניגון פון דער גמרא, וואס ער האט געלערנט מיט אונדז, די

„איך בין נישט גאטס גנב, ווי איר. איך נאר אים נישט אפ מיט א בלעטל גמרא... אבער מיין היינטיקע פארציע מעשים טובים, האב איך שוין אפגעטאן. גאט אליין האט דערפון הנאה"... און דערביי דערציילט א וואסערע „שטיקלעך" ער האט דעם טאג שוין אפגעטאן. „גו, איז נישט גאט פון מיר מער צופרידן, ווי פון אייך, פרומע סטראפטשעס"? לערנט א בלעטל גמרא ווייניקער, און האט מער אין זינען, די שטאטישע ארעמעלייט מיט זייערע

אין די ימים-נוראים דאווענען דעם אלטן חזן, האט דערפילט וואס עס באדייט א שליח-ציבור.

שבתי מוח — זארגט פאר ארעמע און קראנקע

איינער פון די אינטערעסאנטסטע טיפן, וואס ראדזימין האט ארויסגעגעבן, מיט וועמענס נאמען עס זענען פאר- בונדן פרעכטיקע מעשה'לעך איז געווען שבתי מוח. דער באקאנטער שרייבער, שלמה גילבערט (א ראדזימינער).

א גרופע ראדזימינער פריילינגס

קינדערלעך, וואס ליידן הונגער און נויט". (נאך פרטים וועגן שבתי-מוח זע אין דער אפהאנדלונג איבער שלמה גילבערט — דער רעדאקטאר).

אגב, פון א דערנעבנדיק שטעטל, לעבן ראדזימין האט געשטאמט דער גוט באקאנטער פארזיצער פון דער „פריידענקער געזעלשאפט" אין פוילן, פראפעסאר בא- דוען דע-קורטנע. ער איז געווען פון פראנצויזישער אפ- שטאמונג. פראפ. דע-קורטנע איז געווען באקאנט אלס א גרויסע גייסטיקע פערזענלעכקייט און יידן-פריינד.

די יידן פון מיין היים-שטעטל האבן זיך פארנומען מיט מסחר און האנטווערקעריי; די מערהייט קרעמער און בעלי-מלאכות האבן געצויגן חיונה פון מארק-טאג, יעדן מיטוואך.

יידן האבן געהארעוועט שווער, געמסחרט און ערלעך

האט דעם זעלבן פאראייביקט אין דער יידישער ליטערא- טור אין א טעאטער-פיעסע „שבתי מוח".

אין ווארשעווער ארבעטער קלובן איז די פיעסע אפט מאל אויפגעפירט געווארן, דורך דראמאטישע סטודיעס. שבתי מוח האט געקענט גוט לערנען און — ווי פרומע חסידישע יידן האבן געהאלטן — איז ער געווען א ביסל געכאפט אין דער מעשה... ער פלעגט אפט זיין שיכור און אריינזאגן דעם רב און די „שיינע" יידן. ער פלעגט זיך אריינכאפן אין די נגידישע קיכן און צוגעבענען די ייד מיט די עופות און אוועקטראגן צו ארעמע קימפעטארינס, אדער סתם צו ארעמע יידן מיט קליינע קינדער. אז די דערמאנטע חסידישע יידן, האבן אים געפרעגט: "שבתי, ניכטער ביסטו שוין נישט, צו האסטו היינט עפעס אויך שוין געלערנט א בלאט גמרא?" האט ער געענטפערט:

מער — צום אלעקסאנדראווער וואלד. מען האט דיסקוטירט איבער פארטיי-פראגראמען, און... געפירט ליבעס. א גרויסער טייל פון דער יוגנט האט געארבעט אין ווארשע און געקומען אין אונט, אדער אויף שבת און יום-טוב אהיים צו די עלטערן. געקומען אנגעטון אנצוגן און שיד פון דער לעצטער מאדע, זיך געהאלטן גרויס שטאטיש, די מער באוואוסטזיניקע האבן זיך געטיילט מיט ליטערא-רישע נייעס, איינדרוקן פון געהערטע רעפערענצן; א טייל האבן זיך אויסגערימט מיט זייער אנטהיל אין דעמאנ-

געלעבט; געלאפן פארטאג אין בית המדרש צום ערשטן מנין און אין די פארנאכטן צו מנחה-מעריב. אין שבתים און יום-טובים אנגעפילט די שול, בית-מדרש און חסידים-שטיבלעך צום דאווענען. א סך האבן זיך מחיה געווען צווישן מנחה און מעריב מיט אן „עין יעקב“, א פרק משניות, וואס א היימישער רבי האט געלערנט מיטן עולם בעלי מלאכות. שבת נאכן טשאלנט און קוגל, פלעגט „חברה תהלים“ קומען אין בית מדרש, זומער און וויי-טער און אפזאגן גאנץ תהלים.

א יוגנט-גרופע אין די ערשטע צוואנציקער יארן, שפעטער — געזעלשאפטלעכע טוער

סטראציעס. די מער אינטעליגענטע, שטודירנדיקע און בכלל בירגערלעכע יוגנט האבן זיך גרופירט אין „בית-עם קדימה“. די פעסטונג פון די פארשידענע ציוניסטישע גרופירונגען. די בעלי מלאכהשע און ארבעטער-יוגנט — אין דער י. ל. פרץ ביבליאטעק, וואס האט אויך געפירט א קולטור טעטיקייט און אריינגעדרינגען דאס יידישע בוך אין הונדערטער היימען.

אין די יארן 1920/22 זענען איבער צוואנציק יונגעלייט, בחורים און מיידלעך, אפגעפארן אלס חלוצים קיין ארץ-ישראל. אויך שפעטער האבן חלוצים-גרופן עולה געווען

געווען א ייד „דער שטומער אָשר“. פלעגט ער זיך צוכאפן צום „ברעטל“ ביים תהלים זאגן. ער האט די פסוקים אויסגעזונגען מיט געפיל און מתיקות, אז דער עולם האט זיך ממש מחיה געווען. „דער שטומער אָשר“ איז געווען א פערד-הענדלער. אבער א שטילער אַרנט-לעכער ייד. צוויי זיינע טעכטער לעבן אין בוענאס-איירעס.

ראדימינער חלוצים אין ארץ-ישראל

די יוגנט האט אין די פארנאכטן, ספעציעל שבת שפא-צירט אויפן „טראטואר“, ווארשעווער שאסיי און זו-

קיין ארץ-ישראל. א טייל זענען מיט דער צייט צוריק-געקומען, צוליב, פארשידענע סיבות די מערהייט האבן מיט שווערער מי איינגעביסן די שווערע באדינגונגען און זיך ביסלעכווייז, ווי עס איז איינגעארדנט און נישט צו-ריקגעקומען קיין ראדזימין.

ווען איד בין געקומען קיין ארץ-ישראל אין די יארן 1924—1928 האב איך מיינע אויגן נישט געגלייבט פון איבעראשונג, דערזענדיק די אמאליקע לידיק גייערישע באַלעבאַטישע בחורים און אויסגעצערטלטע „פרייליגס“ — פולשטענדיק געענדערטע; אַפּגעברענטע, מוסקולירטע אַר-בעטער אין שטאַט און אין קבוצות. די שיינע שטודירנדיקע טעכטערלעך האב איך געזען אונטער דער ברענענדיקער זון זיצן אויף שאַסייען און קלאַפּן חצץ. (קליינע שטיינד-לעד צום ברוקירן).

נאך דעם שרעקלעכן היטלער-חורבן האב איך מיט פול מי געזוכט אין די ליסטעס פון לעבנעבליבענע נע-מען פון ראדזימינער יידן. וואָכן לאַנג נאָכן באַפרייאונג פון ראדזימין פון די מערדערישע נאַציס-אַקופאַנטן האב איך נישט געוואוסט צי איין ראדזימינער ייד האט זיך גע-ראטעוועט.

די משפחות קאמינסקי און צוקערמאן אין ארץ-ישראל
אין די ערשטע צוואנציקער יארן

יצחק עמיקם

ר' הערש בער יוניש

וסעודת מצווה, נאות סבנו להשתתף. והיה הדבר לפלא ונושא לדוש בו הן בקרב חסידי אלכסנדר והן בקרב חסידי האדמו"ר הרדזימינאי. אגב, כאשר החל הברור בפני כמה אדמו"רים בוורשה בבקשת גט שהגיש האדמו"ר הרדזימינאי, ר' מנחם מגדל, נגד אשתו מזיווג ראשון, (היא היתה בתו של האדמו"ר מביאלה), הופיע הסבא כאחד הבוררים. רבים פנו אליו משך שנים וביקשו ממנו להיות בורר, הן בענייני מסחר והן בעניינים משפחתיים, ובהרבה מקרים הצליח לפשר ולהשכין שלום בין הצדדים. הוא היה ממארגני החברה, „ביקור חולים — לינת-הצדק“ והשקיע בה הרבה ממרצו ומכוחותיו; משך תקופה מסויימת כיהן כיו"ר והגובר של החברה. החברה פעלה במיוחד למען חולים עניים שקיבלו תרופות וטיפול רפואי. כן עמד שנים רבות בראש בית-הספר החרדי „תלמוד-תורה“ שהשתכן באגפי בניין בית-המדרש, דאג לתקציב של המוסד ולהרחבתו.

בעיר ובכל הסביבה יצאו לו מוניטין כמוהל. זה היה למעשה תחביבו שהקדיש לו הרבה מזמנו וגרם לו נחת-רוח בחייו. בתור מוהל-אזורי רגיל היה לטלטל את עצמו לכפרים הסמוכים לעיר בהם גרו משפחות יהודיות בודדות, שנולדו אצלם זכרים, ולהכניסם בבריתו של אברהם אבינו. אם יום „הברית“ חל בשבת, היה נוסע לכפר ביום ששי ונשאר לשבות במקום. במקרה כזה היה מביא עמו את המזון לסעודות-שבת בגלל שהיה מחמיר מאוד עם עצמו בענייני כשרות, ולא סמך על בעל השמחה בנידון.

סבי רגיל היה מדי שנה בשנה להכין בעצמו במו ידיו יין כשר-לפסח. במרתפו שבביתו היה תמיד מלאי של

סבי, ר' הערש בער יוניש — ואני כותב את השורות האלו כאחד הנכדים שלו ששרדו — היה מהמשפחות הוותיקות והמכובדות בעיר. הוא היה נמוך-קומה, בעל הדרת-פנים ודמות נאה, אצילית ומעוררת כבוד. היה בריא בגופו ונפשו אף לעת זקנה, תמיד נקי ומצוחצח עד כדי השתאות, תמיד רציני ושקט, אף פעם לא הרים את קולו; ידע לנתח מצבים ועניינים ולמצוא את העיקר ולא לשים לב לטפל. היה נערץ על כל, כי היה יקר-נפש ונעים-הליכות. כנות, ישר-לבב ואהבת הדייקנות היו מתכונותיו העיקריות. היה נוח לבריות, ראה את עצמו כשליח-ציבור ועסק בצרכי ציבור בנאמנות ומסירות למופת ושלא על מנת לקבל פרס. כל מה שעשה — בהתנדבות עשה.

עם ידידיו הרבים נמנו לא רק יהודים, כי אם רבים מבין הפולנים-הנוצרים בעיר ובסביבתה. יחסי ידידות מיוחדים היו שוררים בינו לבין הכומר הזקן, שכנו של סבא שהתגורר בחצר הכנסייה הסמוכה לבית-סבא. השניים היו רגילים לשוחח ולהתווכח ביניהם ביחידות, מבלי שאיש ידע מה הם נושאי הוויכוחים.

ביחסיו בין אדם לחברו — ולא פעם נקלע להתעצור — יות אצל המרא דאתרא בענייני ציבור ומחלוקות בתוך הקהילה ובקרב נציגיה — היה נזהר בכבודו של הזולת: ולא בכדי הוגדר על ידי רבם כאחד מתלמידיו של אהרן הכהן שהיה אוהב שלום ורודף שלום.

הסבא היה מחסידי האדמו"ר מאלכסנדר. בביתו התאכסן משך שנים ה„שטיבל“ של חסידי אלכסנדר. ברם, לא היה חסיד-קנאי, וכאשר האדמו"ר מרדכימין אירגן בו באדר (ביום הולדתו ופטירתו של משה רבנו) חגיגה

(לפי חז"ל יין שגוי נגע בו, או התבונן בו מתוך כוונה לנסכו לעבודה זרה, אסור לשתייה).

אווירה של קדושה, מסוג המרבה מקודש לחול, היתה שוררת בבית-סבא במוצאי שבת. מצאת השבת ועד שעה מאוחרת לאחר חצות היה הזמן קודש כולו לצרכי-ציבור. ביתו היה מלא אנשים והסבא, לבוש עדיין בגדי שבת, היה מקבל את פני כולם בברכת „שבוע טוב“, תוך היענות לכל פניה. באו המלמדים מ„תלמוד-תורה“ לקבל את שכרם, בעלי-בתים מכובדים שאספו תרומות ל„ביקור חולים — לינת-הצדק“ ולקרנות צדקה אחרות, הביאו את צרורות הכספים. הסבא היה אז במצב רוח מרומם, וזאת היתה גם עת רצון לנכדים לקבל ממנו את מבוקשם. בימים הנוראים היה פורש מהתפילה עם חוג החסידים אליו השתייך, והיה הולך להתפלל עם בנו ברוך לבית-הכנסת של „עמך“ ושם היה גם התוקע בשופר.

יחסו של סבא לאשתו, שרה'לה, היה יחס של חיבה, כבוד והערצה, ולא בכדי כל כך כיבד אותה, כי הסבתא היתה עזר כנגדו בכל המצוות והמעשים הטובים שבעלה

טובה יוניש-מקובסקי, בת ר' הערש-בער, ובתה

עסק בהם. הסבתא היתה אשת-חיל ובעלת מרץ רב, טובת-לב וחכמה, ממש צדקת גמורה. עסקה רבות בצדקה, לעתים במתן בסתר, היתה כתובת של עזרה וסעד לכל

יין עתיק ומשובח. המרתף היה נעול וחתום בחותמת של שעווה וכל ערב פסח היה מעלה מז המרתף בקבוקי יין משובח לארבע כוסות ולימי החג. בקשר לכך קרתה פעם תקלה לסבא: חשמלאים עבדו פעם באחד הלילות שב-

אלקה קרונברג, בת ר' הערש-בער

חודש ניסן בשעה מאוחרת בלילה, ותיקנו את רשת החשמל במרתף. למשמר שוטרים שעבר במקום נראה חשוד האור שבקע מהמרתף שבבית יוניש בשעת חצות. השוטרים היו משוכנעים שנעשתה פריצה לצרכי גניבה ובאקדחים שלופים פרצו למרתף כדי להפתיע את הגנבים. לתמהונם הכירו את החשמלאים היהודים העובדים בתיקון החשמל ובעיניים סקרניות התבוננו השוטרים בבקבוקי היין הרבים. אחר כך הסתלקו תוך התנצלות. ברם, שוד ושבר! למחרת הכריז הסבא על מלאי היין שלו כיינ-נסך שאסור בהנאה

נכדים ושני נינים וצאצאיהם שעלו ארצה (אחד הנכדים יהושע יוניש, בנו של ישעיהו-איטשה, נפטר בחדרה בשנת 1923 מקדחת. הוא היה הרדזימינאי הראשון שנפטר בארץ. (ראה במקום אחר שבספר-יזכור את רשימת ה-רדזימינאים שנפטרו בארץ — העורך). הם חיים מי בקיבוץ, מי במושב ומי בעיר ועוסקים בפקידות ממשלתית, בחרושת מלחמתית, בהנדסה ובתפקידים שונים. אחד הנכדים, חיים יוניש, בנו של ברוך, נהרג בשורות הפרטי-זנים ביערות סלונים. אחיו מרדכי, גם כן פרטיון לשעבר, החי בארץ, היה ממארגני המרד בגיטו ביאליסטוק (ראה סיפורו של מרדכי יוניש, על לחימתו בשורות הפרטיונים במקום אחר בספר-יזכור — העורך). נכד אחר, יצחק, לחם בשורות הצבא הפולני ברוסיה, ונפל בקרב נגד ה-גרמנים.

איש נצרך שהיה נתון בצרה. לא בכדי קראו לה בעיר „סבתא שרה'לה". היה להם, לבני הזוג הזה, 4 בנים ושתי בנות ומהם 34 נכדים. עוד בחיים זכה הסבא להולדת הבן-נין הראשון — הדור החמישי. בנו בכורו של הסבא היה ישעיהו-איטשה, בר-אוריין איש ציבור, חבר מועצת העיריה, ומבעלי הבתים הנכבדים בעיר. הבן ברוך, גם כן מהמכובדים בעיר, איש מצניע לכת, המשיך בדרכי אביו כפעיל במוסדות חסד וצדקה. הבן משה נשא לאשה בת משפחה ידועה בווישקוב, הסמוכה לרדזימין, ונעשה לסוחר עצים. הבן הצעיר ביותר, פייבל, סוחר סיטוני בוורשה, התכונן לעלות ארצה, קנה נחלה בבני-ברק, אך לא זכה להגשים את מטרתו.

הסבא, ר' הערש-בער, נפטר בשנת 1940 בגיל 94 בערך. מכל משפחתו הענפה נותרו אחרי השואה תשעה

נחמה יונגשטיין-קמינסקי

בית-אבי זרח קמינסקי

לפתח הדלת של ה"שטיבל" הוכה בתדהמה: הוא נוכח לדעת שהתלמידים האברכים, בהבחינם בדמותו, בעל זקן השיבה הארוך חשבוהו לשד... ולכן מיהרו להסתתר תחת הספסלים, תוך קריאות היסטוריות "שמע ישראל", כסגולה לגירושו של השד מעל פניהם...

אבי, בשמעו את הרעש, הצעקות והקריאות "שמע ישראל" חש לעליית הגג ובהגיעו לפתח נחרד כאשר ראה שה"דאבראווער מלמד" ניצב על אדן החלון ומנסה להשליך את עצמו למטה. אבי הספיק לזנוק מן הדלת לחלון ולתפוס את "זנבות" הקאפוטה של המלמד ובכל כוחותיו משך אותו חזרה לחדר, וכך מנע קפיצתו למטה.

יחד עם הסופר סת"ם הצליח אבי לברר מה התרחש ומה קדם לבהלה שעלולה היתה להסתתרים באסון. מסתבר, כי שניים מבין האברכים שתורם היה להוריד את הדלי עם המים הדלוחים ולשפוך אותם בקצה החצר — וחרף העובדה שהיה זה בחצות הליל — כאשר בחלל "שולטים שדים ורוחות" — שכחו לבקש סליחה מן השדים וללחוש שלוש פעמים את המלים "שדים, זווז הצדה" בעת שפרכת המים, כמקובל, בהתאם לאמונה התפלה שבמקרה דגן אין השדים נעלבים ואינם גומלים רעה... רק לאחר ששפכו את המים נזכרו השניים כי שכחו לבקש סליחה מן השדים. מבוהלים חזרו בריצה על המדרגות בחזרה ל"שטיבל" וניסו מהר לנעול את הדלת מאחוריהם. והנה הדלת "לא ננעלה" כלל וכלל — הוכחה מובהקת שהשדים נעלבו...

אבי ניסה להרגיע את הרוחות, ולאחר ששמע את דברי "ההסבר" הנרגשים של שני התלמידים על הדלת

אבי, מאיר-זרח קמינסקי, בהיותו חסיד אוטבוצקאי נאמן ומסור, החליט לקבוע בביתו חדר למען ידידיו ואחיו לחסידות. היה זה בראשית המאה הנוכחית. בית-אבי היה משובץ בטור של בתי-עץ שהתמשך בצד ימין של ה"מגרש", בואכה חצר הרבי. בשיקולים למצוא מקום בבית לצרכי "אטוואצקער שטיבל" נפל הפור על החדר בעליית הגג שחלונו פנה אל החצר.

לימים שימש ה"שטיבל" הזה גם מקום ללימוד דף גמרא עם "תוספות" לנערים שעברו כבר את שלבי הלימוד המוקדמים אצל המלמדים המקומיים, ומכאן ואילך נזקקו ללימודי המשך. הם למדו, איפוא, ב"שטיבל" שבביתנו, בניצוחו ובהדרכתו של ה"דאבראווער מלמד", שמוצאו היה מהעיר מינסק-מאזובייצק ובחיפושיו אחר משרה של מלמדות עם אברכים הגיע עד לעיירתנו רדזימין. הנערים למדו ב"שטיבל" כל היום, עד שעה מאוחרת בלילה. בלילות למדו רק המבוגרים. עם האחרונים נמנו, כפי שאני זוכרת עד היום, "שוקר" רדזימינסקי, יהושע טרייסטר ז"ל ואחרים. אני זוכרת שכאשר טרייסטר רגיל היה בכל יום ו' בשבוע לרדת לדירתנו כדי לקבל נרות לשבת ולהדליקם ב"שטיבל", היה תמיד מסובב את ראשו הצידה כאשר אחותי, איטה, היתה מגישה לו את הנרות...

בקומה שמתחת ל"שטיבל" התגורר ר' איטשה, הסופר סת"ם של העיירה.

זכורתני שפעם, בליל קיץ חם ולח, שמעו דיירי הבית רעש והמולה בוקעים מה"שטיבל" שבעליית הגג. הראשון שניסה להגיע למקום, כדי להיודע פשר הדבר, היה הסופר שדירתו היתה הקרובה ביותר ל"שטיבל". אך בהגיעו

מין. כרגיל, הוסיף כל אחד נופך משלו על השתלשלות המאורע. במיוחד זכה הסיפור לטיפול מיוחד, כבקעה רחבה הראוייה להתגדר בה, אצל יושבי הספסל הקבוע שניצב מאחורי הגזוזטרה של דירתנו — הספסל שזכה לכינוי „הספסל ההיסטורי של העיירה“, וזאת משום שיומם וליל ממש נמצאו בטלנים וחסרי מעש שבילו את

„שאי אפשר לסגור אותה“ — כהוכחה שהשדים נעלבו וזוממים להתנקם, בחן ובדק את הדלת שאיננה נסגרת. חיש מהר מצא את הסיבה לכך: היות שהיה זה יום חום מעיק ובערב גברה האווירה הדחוסה, דאגו התלמידים שהדלת תישאר פתוחה, וכדי שלא תיסגר מאליה הכניסו בול עץ מתחת לדלת על הריצפה. לכן לא

ששה דורות של המשפחות קמינסקי-ליברנט. במרכז — זרח קמינסקי. הישיבה מעל — אמו רחל-לאה, כותבת הרשימה „בית-אבי“, נחמה — בצילום באמצע בצד ימין

זמנם בשיחת רעים על ספסל העץ הזה. מי לא בא לפוש על הספסל הזה ולהאזין או להשיח על בעיות „בוערות“, אישיות, או של כלל הציבור ברדזימין? — עקרונות-בית, זוגות שטרם נישאו, תינוקות דבית רבן, בעלי-בתים וסתם יהודים. וכך עד לאחר חצות. לפנות בוקר, בטרם האיר השחר, הסבו על הספסל שומרי-הלילה הגויים שסובבו בעיר ובאו לספסל לשיח ושיג ביניהם עד שיהיה אור מלא

נתנה את עצמה הדלת להיסגר על ידי שני התלמידים המבוהלים שחזרו בריצה מהחצר, לאחר שפיכת המים הדלוחים, מבלי לבקש שלוש פעמים סליחה אצל השדים.... כאלה היו האמונות התפלות אצל יהודים בעיירות הנידחות של מדינת פולין בראשית המאה הזאת. סיפור המעשה של ה„דאבראווער מלמד“ עם השדים ש„נעלבו“ הפך לנושא מרכזי בשיחות בקרב תושבי רדזי-

שלו שמעל לספסל והתחנן: „לדבר קצת בשקט” כדי לא להפריע לו במלאכת הקודש.

סוף-סוף פינו הנשים את הספסל, הגיע הזמן לבשל ארוחת-צהרים וחבורות ילדים ונערים מתגודדות על הספסל. אלה מבלים כאן עד לפנות ערב, או-אז הם נדרשים לפנות את המקום על ידי יהודים מבוגרים הידועים

היה היו שלושה חברים בשנות הבחרות

כ„מנויים” קבועים המסובים בשעות אלו על הספסל. הפעם עוסקים המשוחחים ב„פוליטיקה” וב„פרשנות” למה שמסופר בוורשה ולמה שכתבו „הגאזעטין”. לאחר „פוליטיקה”-כללית, בא תורן של בעיות הקהילה המקומית, תוך כדי ויכוחים נסערים „מה יש לעשות” ו„מה אין לעשות”. והנה עם חשכה מתפזרים היהודים, שוב חוזרות הנשים לזמן-מה לספסל. בקרבת המקום סובבים „זוגות” שחיוכו ללא סבלנות שהנשים יפנו את מקומן. בטוחתני שהספסל בבית אבי שירת נאמנה את מרבית המשפחות בעיירה, לרבות „זוגות” שבמרוצת השנים נעשו לסבים וסבתות.

ובכך יסיימו את שעות עבודתם. או-אז הם פינו את הספסל לראשוני המבקרים בבוקר.

הספסל מתחת לגוזזטרה של ביתנו

כאשר אני מעלה בכתב זכרונות על בית-אבי ועל עירתנו רדזימין, אני מהרהרת על הספסל מתחת לגוזזטרה של ביתנו. את הספסל הזה אני זוכרת עוד כילדה קטנה בראשית המאה הזאת. הספסל היה כבר אז (בשנות ילדותו) משופשף מעשרות שנות ישיבה עליו. לוא היתה ניצבת על יד הספסל מכונת-הקלטה שסרטיה היו מנציחים את מיכלול השיחות של היושבים משך עשרות בשנים — וכאמור כמעט בכל שעות היממה — איזה שפע של חומר לספר-יזכור-רדזימין היינו יכולים להפיק ממנה? ברי לי לחלוטין שזוהי מחשבה דמיונית, שכן בימים ההם טרם המציאו מכונת-הקלטה; בכל זאת אני מהרהרת: לוא אפשר היה אי פעם לדובב את הספסל הזה מתחת לגוזזטרה בבית אבי?...?

כל המאורעות בחיי העיירה נידונו בהרחבה ובפרוט-רוט על הספסל הזה, כשם שדשו עליו בבעיות משפחתיות של המשוחחים ושל הזולת. כאשר אחרוני „הזוגות” סיימו לטוות את חלומותיהם בשיחות אין ספור עד האשמורת השלישית הופיעו במקום שומרי-הלילה; כשאלה פינו את הספסל התעכבו על ידו ראשוני היהודים עמוסי שקי טלית ותפילין בדרך לבית המדרש לתפילת שחרית. הפעם הם מסתפקים רק באמירת „בוקר טוב”, תוך חילופי-דברים קצרים. את השיחה העיקרית על „החדשות” האחרונות בעיירה ינהלו כאשר יעשו את דרכם חזרה לאחר התפילה. תמיד יימצא על הספסל נושא לשיחה, ומה גם שאין למהר הביתה, שכן הנשים בוודאי לא התפנו מעבודת הבוקר הדחופה וטרם הכינו ארוחת-בוקר לבעל החזור מבית-המדרש. לא פעם גובר הלהט בין המשוחחים כאשר מתגלים חילוקי-דעות בהערכת מאורע מסוים. הרעש על הספסל הוא בעיקר בעת שמזדמנות לכאן נשים החוזרות הביתה לאחר שהובילו ל„חדר” את התינוקות דבית רבן. לא פעם פתח ה„סופר” את חלון חדר-העבודה

פנחס גילבערט

זכרונות וועגן מיין ברודער שלמה

אין רבינס הויף, ביי קהל האָט ער אין ראדזימינער „אַק-רוג“ פארנומען דעם אָרט פון אן אדוואָקאט.

אין א יאָרד אָדער מאַרק-טאָג איז דעם זיידנס שטוב געווען פול מיט פויערים. זיי זענען געקומען פון די דער-פער ארום ראדזימין. רויך פון מאַכאַרקע האָט זיך גע-טראָגן פון זייערע ליולקעס. גרינסן און געבונדענע ער-פוט האָבן זיך געוואלגערט אויפן דיל — מתנות דער באַ-בען פאר דעם זיידנס געווענע פראָצעסן.

איינציקווייז, מיט די היטלען אין די הענט, זענען די פויערים צוגעקומען צום זיידנס טיש. מיט א יארמעלקע אויפן ווייס-גרויען קאַפּ, איז דער זיידע געזעסן ארומגע-רינגלט מיט רוסישע געזעץ-ביכער, געדולדיק פון זיי א-רויסגעקראָגן די גערעכטיקייט פונעם פויערס תביעות צום אָנגעקלאָגטן שכן, געשריבן „פראָשעניעס“ און צוגע-גרייט די „דעלאַס“ (משפטים) צו די שטאַטישע אָדער גובערנאלע געריכטן. ווען די באַבע האָט פון דער זייט זיך געבייזערט, פארוואָס דער זיידע בעט אזוי ווינציק פאר זיין ארבעט, האָט דער זיידע אָוועקגעלייגט די פעדער אויפן טיש, זיך אויסגעגלייכט, געגלעט די באַרד און גע-רעדט אזוי ווי פאר זיך : — ער איז אן אַרעמאן, אן אָרנט-לעכער ערל, מען דארף האָבן איינזעניש, פאַנימיעש ? (פאַרשטייט ?)

מיט דעם „פאַנימיעש“ האָט ער זיך שוין געווענדעט צו דער זייט, וווּ די באַבע איז געזעסן.

אין צייט פון פריזיוו פלעגן צום זיידן קומען אויך יידן און יידענעס מיט זייערע זין. דער זיידע האָט דאן ווידער געשריבן „פראָשעניעס“ צו נאטשאלסטוואַ און איר

מיין ברודער, יצחק שלמה גילבערט, איז געבוירן גע-וואָרן אין ראדזימין, נעבן ווארשע, אין 1885. ווען ער איז געווען נאָך א יונגער בחור, האָבן די עלטערן זיך ארי-בערגעקליבן קיין ווארשע. ער איז אָבער פארבליבן אין רא-דזימין, ביי דעם זיידן ר' יוסף גימפל גילבערט. ער איז דאָרט געבליבן ווייטער צו לערנען, פריער ביי א מלמד, און שפעטער אין ראדזימינער רבינס בית המדרש.

די יאָרן וואָס שלמה האָט פארבראכט אין ראדזימין — דאָס אָפן גרין לעבן ארום שטעטל, דעם רבינס הויף, רא-דזימינער חסידים, און דערהויפּט דעם זיידנס שטוב — האָבן איבערגעלאָזט טיפע שפורן אין שלמהס נשמה. פון דער ראדזימינער סביבה האָט שלמה שפעטער גענומען זיין „שבת מוח“ און זיין „משיח טריט“.

דעם זיידנס שטוב האָט שטענדיק געצונדן שלמהס פאנטאזיע. אין יענער שטוב זענען געווען רעשטלעך פון א לעבן ערגעץ ווייט אין טיף רוסלאַנד — אן אינדזל אין דעם קליינעם פוילישן שטעטל. דער זיידע האָט געדינט 18 יאָר אונטער ניקאלייען דעם ערשטן אין קאווקאז. דאָרט האָט ער חתונה געהאט און אויסגעהאָדעוועט די קינדער. נאָענט צו 70, ווי איך געדענק אים, איז ער געווען א הויכער, גע-גאנגען גלייך, מיט אן אויפגעהויבענעם קאַפּ, און געמאַסטן די טריט און אויך די ווערטער מיט גרויס ווירדע. די 18 יאָר ביי ניקאלייען האָבן זיך אָנגעזען אין זיין יעדן קער. דיסציפלינירט אין אמונה, ווי אין זיין פריערדיקן דינען דעם קייסער.

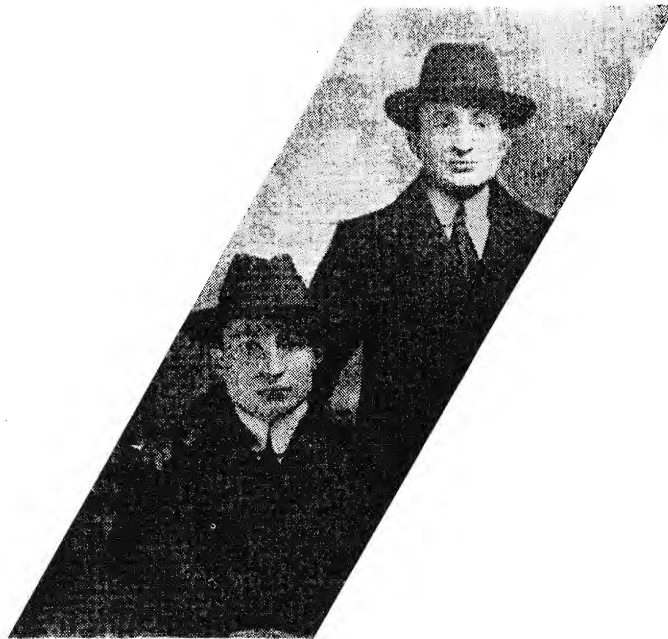
דער זיידע האָט גערעדט א גוטן רוסיש און איז גע-ווען באהאוונט אין די רוסישע געזעץ-ביכער. אָנגענומען

געצונדן אונדזער פאנטאזיע. די ווענט האבן זיך אָפּגע-
רוקט און פאר אונדזערע אויגן האָט זיך אויסגעשפּרייט
דער קאווקאז... די באַבע, נישט מער נידעריק און קליין,
נאָר א הויכע, א יונגע — האָט זי זיך געטראָגן אויף אן
אראבישן פערד, געריטן צו דער פערסישער גרענעץ איינ-
צוקויפן זיידנס...

זי האָט אונדז דערציילט, ווי זי האָט דורך האנדל
אויפגעהאלטן א הויז פאר דער פאמיליע, און אויפגעהא-
דעוועט א זון און צוויי טעכטער. זי פלעגט איינע אליין,

אויפגעוויזן אויף די טעות, וואָס די „פריסודסטוועס“
האָבן געמאכט.

דער זיידע האָט געהאט נאָך א פרנסה. ער האָט גע-
שפילט אויף עטלעכע אינסטרומענטן, און דיריגירט א קא-
פעליע. פון אַט דעם קרייז שפילערס און פריילעך-מא-
כערס, וואָס האָבן געלעבט אין גאָר א באזונדער וועלט און
געהאט אפילו זייער אייגענע שפראך, כלי-זמר-שפראך,
האָט שלמה שפעטער אזוי פארביק געמאַלן „נפתלי“
אויסער“ און „דער טונקעלער“.

שלמה מיט זיין ברודער פנחס

און טיילמאַל מיט א קליין קינד אין וואָגן, זיין אונטער-
וועגנס.. זי האָט געפירט מסחר אין די דערפער.
דער זיידע האָט דאָרט געשפילט — האָט זי דער-
ציילט — און אויך געשריבן מוזיק פאר דעם מיליטערישן
אָרקעסטער. ער האָט אויסגעפירט נישט צו שפילן אום שבת
און אין די ימים נוראים. ער האָט אויך געפועלט צו קריגן
זיינע שפייז-פאַרציעס טרוקן — און זיי געקאכט אין זיינע
אייגענע כשרע כלים, ווען ער איז געווען אויף מאגעוורעס.
נאָך עטלעכע טעג רייטנדיק בעת מאגעוורעס, אויס-
געהונגערט און מיד, האָבן זיי זיך געשטעלט רוען. ווען

פארנאכט ווען די באַבע איז פארטיק געוואָרן מיט
איר ארבעט, האָט זי זיך אוועקגעזעצט אין א ווינקל, מיר,
אייניקלעך, ארום איר, און זי פלעגט אונדז דערציילן פון
קאווקאז.

נידעריק און דראַבנע, דאָס פנים טונקל און צעאקערט
פון שווערע יאָרן אין קאווקאז און א סך זון — א טערקיש
זיידן טיכל אויפן קאָפּ — האָט זי אויסגעזען ווי א טשער-
קעסין. זי איז געזעסן נידעריק אין דער האלב-טונקלקייט,
וואָס האָט זיך צעלייגט איבערן שטוב.

די בילדער, וואָס זי האָט פאר אונדז געמאַלן, האָבן

געצויגענער, א ייד א ירא-שמים. אפגעהיט יידישקייט מיט ליבשאפט. הייס געגלויבט אין גאטס השגחה איבער אלץ וואס לעבט. פלעגט אפט אויפשטיין נאך האלבע נאכט טרויערן אויף חורבן בית המקדש און לערנען מיט התמדה. אויפריכטיקייט, אמתדיקייט איז געוועזן ביי אים דער יסוד פון אלע מענטשלעכע באציאונגען, און עבודת-הבורא — דער זין פון לעבן.

שלמה גילבערטס עלטערן

גאר באזונדערס דערהויבן האט זיך דער טאטע גע- פילט שבת נאך האלבן טאג. ער האט מיט אונדז קינדער געלערנט פרקי אבות, געוויזן אונדז ווי שיין דער מענטש קען לעבן מיט גוטע מידות דא אויף דער וועלט. ווארום נאך אלעמען איז דאך די וועלט בלויז א פאדערהויז צו דעם

דער זיידע האט זיך אפגעקערט אן א זייט דאווענען, האט א רשע אריינגעשטעקט דעם טריפהנעם לעפל פון דער קא- שע אין זיידנס טעפעלע, וואס איז געשטאנען ביים פייער. ווען דער זיידע האט אפגעדאוונט און דאס דערזען, האט ער מיטן פוס איבערגעקערט דאס טעפעלע אין פייער אריין. דער סאלדאט האט פאר זיין רשעות געקראגן דריי טעג קארצער. דעם זיידנס אויסגעהאלטנקייט אין אפהיטן יי- דישיקייט און זיין אנגעזעענער פלאץ אין ארקעסטער, האבן פאר אים געעפנט אלע טירן. נאטשאלסטווא האט אים ליב געהאט.

דער באבעס עסקורסיעס אין די ווייטע לענדער פלעגן זיך פלוצלינג אפשטעלן, ווען דער זיידע האט אונדז דערמאנט, אז עס איז זמן מנחה. מיר האבן פרום געדאוונט מנחה, געשטאנען ווי פראסטע זעלנער פארן מלך מלכי המלכים, אזוי ווי דער זיידע, ר' יוסף גימפל ע"ה, האט אונדז אנגעזאגט.

אונדזער פאטער, ר' הירש לייב ז"ל, איז אלט געווען 18 יאר, ווען דער זיידע מיט דער פאמיליע זענען געקומען צוריק פון קאווקאז און האבן זיך באזעצט אין ראדזימין. דער פאטער האט חתונה געהאט מיט ר' שמעון זאלצמאנס טאכטער, פייגע נעכע, ע"ה. דער טאטע איז געווען דער ערשטער פידלער אין זיידנס קאפעליע, און געפירט דאס געשעפט. שפעטער צו האט די פאמיליע זיך אריבערגע- קליבן קיין פראגע, נעבן ווארשע, ווו איז, פנחס, בין גע- בורז געווארן. אונדזער פאמיליע איז דאן באשטאנען פון די עלטערן און פיר קינדער. דער עלטסטער ברודער, ישעיה דוד ע"ה, א ישיבה-בחור, און אויך א גוטער בעל-מנגן, איז אין די שפעטערע יארן אוועק אין דער וועלט, געווען חזן-שוחר ביי א געמיינדע אין אונגארן, און איז אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה געשטארבן. אונדזער איינציקע שוועסטער, שרה רבקה ע"ה, איז אומגעקומען מיט איר מאן און פיר טעכטער מיט זייערע פאמיליעס, דורך די בלוטיקע הענט פון די נאציס — אין לאדזש און אין ווארשע. יזכור אלהים את נשמותיהם אשר נהרגו על קידוש השם. א זון, יוסף, האט זיך געראטעוועט לויפנדיק קיין רוסלאנד, בשעת די נאציס זענען אריין אין פוילן און געפינט זיך איצט אין קאנאדע. דער פאטער איז געווען א שטילער מענטש, א צוריק-

געזינד, האָט זי פילאָזאָפיש און מיט א סך בטחון, אונדז באַרואיקט: „דער אויבערשטער, וואָס העלפט א פייגעלע געפינען שפייז פאר אירע עופעלעך, וועט מיך מיט מיינע קינדער אויך נישט פארלאָזן...”

„אַ צעבראַכענער שאַרבן” — פלעגן די שכנים זי רופן. פון איין קראַנקהייט אַרויס, האָט זי שוין געליטן פון עפעס אַן אנדער שלאַפֿקייט, אַפֿליגנדיק טעג און וואָכן אין בעט, האָט זי זיך אומגעריכט, צו אלעמענס פאַרווונדערונג, אַרויסגעכאַפט פון בעט, ווי ניי־געבוירן, גענומען רוימען, אַרבעטן, ליכטיק מאַכן דאָס הויז און אונדזערע געמיטער, גלייך ווי א שטיק וון האָט זיך אַלץ הויז אַריינגעריסן.

ווען דעם טאַטנס תורה-ניגון האָט זיך געטראָגן איי־בער דער שבתדיקער שטוב, האָט די מאַמע גערוט אין איר אויסגעחלומטער שיינער וועלט. טרערן האָבן זיך געפערלט איבער איר בלייך פנים.

„הערסט, מיין קינד, — פלעגט זי מיך צורופן צום בעט, — ווי שיין די תורה איז?”

ווען מיין פרוי און איך זענען אין 1932 געווען צו־גאסט אין וואַרשע, האָט זיך שלמה מיר פארטרויט:

„דו ווייסט דען, פנחס, וואָס אונדזער מאַמע איז? דאָס גוטסקייט פון דער וועלט טראָגט זי אין איר האַרץ. ווי נוי־טיק מיר דארפן דאָס געלט וואָס איר שיקט אונדז, נעמט זי גלייך פון דעם אַרונטער מעשר פאַר אַרעמערע קרובים. איר פנים שיינט פון צופרידנקייט פון דער גרויסער מצוה, וואָס גאָט האָט איר צוגעשיקט.”

„ניין, פנחס, — האָט שלמה מיר דעמאָלט געזאָגט, — איך וועל די מאַמע דאָ אליין נישט לאָזן.”

און ער איז קיין ארץ ישראל, ווי מיר האָבן עטלעכע מאָל געהאַט אַפגעמאַכט, נישט געפאָרן. ער איז געבליבן מיט דער מאַמע — ביז די נאַציִשע לופט־מאַשינען האָבן גענומען פליען און צעריסן הייזער און מענטשן. גאָט אליין האָט צוגענומען צו זיך איר נשמה. די נאַציס האָבן זייערע אומריינע הענט אויף איר נישט אַרויפגעלייגט.

שלמה האָט געירשנט פון דעם טאטן זיין רעליגיעזן עקסטאַז, זיין הייסן גלויבן אין דעם ייִדנס אייביקייט, וואָס טראָגט אין זיך גאָטס וואָרט. פון דער מאַמע האָט ער גע־ירשנט דעם כוח אַרומצוריינגלען זיך מיט א קרייז ליכט,

לעבן דאָרט... אויבן... ווען אונדזערע נשמות וועלן זיך באַהעפטן מיט גאָט אליין.

נאָך הבדלה, ווען דער אָנגעצונדענער לאַמפּ האָט פאַר־יאָגט די רו פון שבת־קודש און אַריינגעבראַכט אין הויז די וואַכעדיקייט, אַדער נאָך א הייסן וויכוח מיט אונדז, יונג־וואַרג, וואָס האָט אָנגערירט די יסודות פון זיין וועלט, פלעגט דער טאַטע צוגיין צום שראַנק און אַרויסנעמען זיין פידל... מאַנענדיקע טענער, פול מיט בענקשאפט, האָבן זיך געריסן פון די סטרונעס. מיר קינדער פלעגן שטיל ווערן — זיך אוועקגעלאָזט מיטן טאטן איבער זון־באַגאַסענע בערג און גרינע סטעפּעס...

מיסטיש־אַריענטאַלישע מעלאָדיעס, וואָס דער טאַטע האָט אַיינגעזאַפט אין זיך אין די 12 יאָר פון זיין יוגנט אין די קאָואַקזער בערג, האָבן אַרויסגעזונגען פון זיין פידל, זיך געפלאַכטן אונטער זיינע פינגער ווי א לויב און א תפילה צום בורא־עולם.

אין 1923, ווען דער פאָטער אונדזערער איז נפטר געוואָרן, האָט שלמה צו מיר געשריבן: „פנחס, מיר האָבן פארלאָרן אן אמתן חבר, א געטרייען פאָטער און א צדיק בישראל.”

אונדזער מוטער, ע”ה, האָט געלעבט אין א וועלט פון לויטער גוטסקייט. שלעכטס האָט גאַרנישט עקזיסטירט פאַר איר. מענטשן האָבן איר קיינמאָל קיין שלעכטס נישט גע־טאָן. אויב אָבער עס האָט זיך יא אַויסגעלאָזט שלעכט, איז עס מסתמא געווען א טעות.

א יתומה אויפן דריטן טאָג פון איר לעבן, האָט זי זיך אַויפגעהאַדעוועט ביי א באַבען און דערנאָך ביי א שטיפ־מאַמע. דער מאַמעס פאָטער האָט זיך מיט דער יתומה זייער ווייניק אָפגעגעבן. זי איז געוואקסן אליין און פאַרגעסן. גאָט האָט איר אָבער געבענטשט מיט א נשמה, וואָס האָט אין זיך אַריינגעזויגן אלץ וואָס איז געווען ליכטיק, שיין און גוט. די איינזאַמע יאָרן פון איר קינדערהייט, שפּעטער דאָס שווערע לעבן פון העלפן דעם טאטן אין דער פּרנסה, האָבן איר נשמה נישט פאַרטונקלט. פאַרקערט, זיי האָבן אַויסגעשמידט אין דעם שוואַכן קערפּער א ווילן, וואָס איז געווען צו באַוונדערן. א וואַרעמער שמיכל האָט שטענ־דיק באַשיינט איר פנים. גוטמוטיק פלעגט זי אָננעמען איר גורל. ווען א שאַטן פלעגט זיך נעמען אַגרוקן אויפן הויז־

איינמאל, ווען איך בין מיט אים געגאנגען אויף לעש-נאגאס, האבן מיר זי צופעליק באגעגנט.

די לופט איז געווען קאלט און ווייניק. האט זי זאג-געוודיק, ווי א מאמע, אים פארשפילעט דעם קאלנער פון אויבער-מאנטל:

„דו וויסט דאך, שלמה, אז דו דארפסט זיך היטן פון א פארקילונג“, — האט זי אים צערטלעך אין די אויגן גע-קוקט.

אויף זיין בלייך פנים האט זיך באוויזן זיין האלבער שמייכל, וואס איז מיר אזוי נאענט געווען. מיט דעם שמייכל פלעגט ער פארטרייבן פון זיך יאוש, ווייטיק און זיך מיט אמאל אויפהויבן צו די הימלען.

„שלמה, — האב איך איבערגעריסן די שטילקייט נאך איר אוועקגיין, — זי האט דיך, ווייזט אויס, שטארק ליב ?“

„יא, — האט ער געענטפערט. — איך ווייס. אבער דו פארשטייסט, פנחס, מען מוז אננעמען דאס הערצל, גוט צוקוועטשן, עס זאל זיך נישט ארויסרייסן. איך האב זי צו שטארק ליב, איך זאל איר מאכן פאר א שותף צו מין קראנקהייט.“

שלמה האט מיט עטלעכע יאר שפעטער חתונה געהאט פאר א קרובה, וואס איז געווען קראנקער פון אים. עס-לעכע יאר נאך דער חתונה איז זי געשטאָרבן, איבערלאָזנ-דיק שלמה א מיידעלע פון דריי יאר.

צוליב זיין שוואכן געזונט פלעגט שלמה פארברענגען די זומערן אין א זומער-פלאץ, אָדער א דאָרף ארום ווארשע. ווייט פון דעם טומל פון שטאָט, ווו עס איז אים געווען שווער זיך אריינצופאסן, האט ער אויפגעלעבט. אין א ציי-מער אין א דאָרפיש הייזל, נאָענט צו גרינע פעלדער און א געדיכטן וואלד, האט ער זיך ארויסגעהויבן פון זיין אַרעמקייט, עלנט און יאוש, און מיט התלהבות און ברען פון א יינגל זיך אריינגעוואָרפן אין זיין ארבעט.

עטלעכע יאר פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה האב איך פארבראכט מיט אים אייניקע וואכן אין וואלאַמיו, נעבן ווארשע. ער האט זיך דעמאלט אָפגעגעבן מיט קבלה. אויפן טיש ביי אים איז צימער זענען געווען אַנגעוואָרפן קבלה-ספרים און אַקולטיסטישע ביכער, אויסגעשריבן פון אויסלאנד. אין הייסע זומערדיקע פארגאכטן פלעגן מיר

ווען שאַטנס פלעגן זיך אַגרוקן, און ליב צו האָבן גאָטס וועלט.

אזוי ווי אונדזער מאמע, האט שלמה געקוקט מיט ביי-טול אויף אלע צרות און קראנקהייטן, וואס האבן אָפט זיך אָוועקגעשטעלט צווישן אים און דער ליכטיקער זון. פון קינדווייז אָן איז ער געווען א קרענקלעכער. ער האט גע-ליטן פון שוואכע לונגען. צו וואס פאר א באשעפטיקונג ער האט זיך גענומען, האט ער עס, צוליב זיין שוואכן גע-זונט, געמוזט אויפגעבן. אין די יארן פון דער רוסיש-יא-פאנישער מלחמה האט ער זיך אינגאנצן אָפגעגעבן צום שטודירן.

דורך דער צייט פון דער רוסישער רעוואָלוציע האט שלמה גענומען שרייבן און זיך דרוקן.

די קראנקהייט, וואס האט אָפט איבערגעריסן זיין אר-בעט, האט אים נישט איבערגעשראָקן. טאטע-מאמע האבן געציטערט איבער זיין געזונט, געבעטן אים ער זאל אזוי פיל נישט שרייבן, נישט ארבעטן שווער. עס האט אָבער נישט געהאָלפן. מיט אן אייזערנער עקשנות האט ער זיך אנטקעגנגעשטעלט זיין קראנקהייט. ליגנדיק אין בעט האט ער געלאכט און געחזקט פון זיין שוואכקייט, געטריבן ליי-צנות, געשטיפט, כדי ארויסצוטרעייבן דעם טרויער פון טא-טע-מאמעס אויגן.

שלמה האט ליידיגשאפטלעך ליב געהאט פשוטע מענ-טשן. אים האט נישט געארט ווי טיף ער האט געדארפט אראָפנידערן, כדי זיי צו געפינען. האט ער געפונען פשוטות און אמת — זענען קעלערן געוואָרן פאלאצן.

ער פלעגט זיך אריינכאפן צו א שניידער, צו א שוס-טער, אָפזיצן מיט זיי שעהן ביים ווארשטאט, מיט זיי איינ-טענהן און פארברענגען.

שלמה האט, מיט געמאכטע-שטיפעריי, פון זיך פאר-טריבן אלץ, וואס ער האט געמוזט צוליב זיינע אומשטענדן אויסמיידן. וועגן איר... האט ער צו מיר גערעדט מיט בריי-דערלעכער אינטימקייט. מיט איידעלע פארבן פאר מיר געמאלן דאס בלייכע מיידל, מיט די טיף בלאַע אויגן, וואס האט אים פארשטאנען און אים געוועזן אזוי נאָענט ליב.

שלמה האט אָבער, ווי איך האב זיך דערוואוסט, געזוכט איר אויסצומיידן. מיר האט עס וויי געטאָן. איך האב זי געוואָלט זען.

באזינגען ? ! ניין ! ווען איך וועל זיין בכוח, וועל איך צע-
בלאזן די פונקען, ארויסהויבן דאס ליכט, וואס ליגט בא-
האלטן אין זייערע פארבענקטע אויגן און ווייזן דער וועלט
דעם אמת, און גאטס ווארט, וואס זיי טראגן דורך דער
אייביקייט..."

טייערער שלמה ! דיין הארץ האט אויפגענומען אלע
ליכט-שטראלן, וואס האבן ארויסגעשיינט פון אונדזער
שטאם. מיט ברידערלעכער טריישאפט האסטו זיי מיר גע-
שיקט דורך דעם קינסטלערישן ווארט, וואס איז אזוי לעבע-
דיק געפלאסן פון דיין הארץ.

די אויגן דיינע, וואס האבן זיך געהויבן צו דער איי-
ביקייט, און וואס פאר זיי איז אלץ געווארן דורכזיכטיק,
האבן נאך מיט פינף און צוואנציק יאר צוריק געזען דעם
חורבן זיך דערנענטערן : „גאט וועט אָננעמען דעם בוים
פון לעבן און אָפּשאַקלען דאָס גענצע ווערימדיקייט, וואָס
האַט זיך אָנגעקליבן צווישן מענטשן. בלייבן וועט נאָר דאָס
אמתע און ריינע — איינער פון א פאמיליע, איינער פון א
שטאַט". („משיח טריט", 1922).

פארשטילט איז געווארן דאס ווארט און אויסגעלאָשן
דיין זעאונג, ווען די מערדער האבן זיך פארפייניקט.
זאל דאס העלע ליכט, צו וועלכער דיין נשמה האט
זיך שטענדיק געהויבן, זיין דיין באגלייטער אין דער איי-
ביקייט !

אוועק אין וואלד. דא אין דער געדיכטער שטילקייט איז
שלמה געוואקסן מיט זיין שעפערישן כוח און אזוי בהר-
חבהדיק, שיין און שטארק פאנאנדערגעוויקלט די פלענער
פון זיין שאפן.

„די קאלעגן מיינע זענען דערשטוינט, קוקן אויף מיר
מיט חשד, הויבן מיט די פלייצעס און מיינען, אז איך בין
חלילה חסר-דעה. ווייט דערפון ! כ'הויב באלד אָן צו שריי-
בן. אָבער נישט פריער ווי איך וועל זיין צוגעגרייט. וואָס
מער איך פארטיף זיך אין אַט די ספרים, אלץ גרעסער ווערט
דער פארנעם פון מיין ליטערארישער ארבעט..."

„...אין די צוויי-טויזנט-יאַריקע וואָגלענישן פון איין
לאנד צום צווייטן זענען מיר כמעט ווי אָפּגעריסן געוואָרן
פון דעם קוואל פון אונדזער גרויסקייט. טיף אונטער די
קאפּאַטעס ליגט באהאלטן דער באגאזש, וואָס גאָט האָט
אונדז אָנפארטרויט. טאַפּטשענדיק אין די בלאַטעס פון די
געסלעך, זע איך אָבער אין די בלייכע פנימער פונקען,
און טיילמאָל גאנצע שטיקער פייער פון דעם גרויסן פלאם,
וואָס האָט ארומגענומען אונדזערע נביאים בשעת זייער
נביאות זאָגן. דורך דעם בליאסק פון די פונקען זע איך,
ווי זיי טראָגן אין זיך גאָטס וואָרט און זיין גרויסן אמת.

„טאָ ווי קען איך שרייבן וועגן מיידל- און יינגל-
ליבע און דאָס אוועקשטעלן אויף א פעדעסטאל און דאָס

נפתלי-הערץ ליבור

בית-סבי

באוסטרוב-מאזובייצק ובכל חול-המועד נסענו, שלושת הנכדים, לסבא ברדזימין.

עד היום אני עדיין נושם בקרבי את אהבתו וטוב לבו של סבי, ישראל-יצחק כלפינו, נכדיו. היה זה חלק מאופיו ומיחסו הלבבי כלפי הזולת בכלל. כאשר משהו משכניו ומכריו השיח בפניו בנימת צער על תופעה מסוימת או על פגע שדבק בו, התרגש עד עומק לבו. הוא היה רגיל לעזור לנזקק לא רק בהשמעת אנחה, כהשתתפות בצער, כי אם גם בהגשת עזרה ממש, ככל שהיה בהישג ידו.

זוכרני שהסבא התהלך תמיד, בבית או ברחוב, כששפתותיו דובבות בלחש. לאחר התחקות מצדי אחר תופעה זו, תוך התאמצות להימצא קרוב ככל האפשר במחיצתו, הבחנתי שהוא לומד בצורה כזו פרקי משניות בעל פה.

משך שנות ביקורינו המרובים בבית-סבא ברדזימין מעולם לא שמענו אותו מרים קולו. הוא נהג, כפי שנאמר: דברי חכמים בנחת נשמעים. קשה מאוד להיזכר אם ראיתיו אי-פעם נרגז או כעוס. הוא שמור בלבנו כסמל של אהבה וחסד, אהבת ישראל בכל נפשו, ענו ומצניע לכת. וכך כל דרכו עלי אדמות.

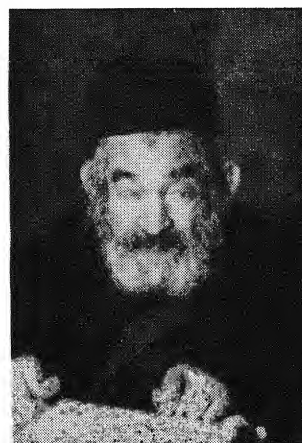
דודי חיים הופר

אחד מתתניו של סבי היה חיים הופר. הוא היה ידוע כבעל מוח חריף ופיקח, חסיד, "שרוף" של הרבי הרדזימינאי. בשל תכונותיו אלה נבחר תכופות על ידי סוחרים מסוכסכים

המחבר הוא נכדו של ישראל-יצחק ז"ל, סוחר נפט ושמן, שהיה ידוע בכינויו "ישראל קאלב". מר נפתלי-הערץ ליבור, יליד אוסטרוב-מאזובייצק, בילה לעתים קרובות ברדזימין בשנות הילדות שלו. בשלהי מלחמת העולם השנייה ובשנים שלאחר מכן, בהיותו קצין ורב צבאי בצבא האמריקני בגרמניה, פעל רבות למען שארית-הפליטה במחנות הפליטים היהודיים שם.

העורך

אבי היה איש רדזימין, אריה-לייב, בנו של ישראל-יצחק, שהיה בעל חנות ברחוב סטארי-רינק, בקרבת הככר הסמוכה לחצרו של האדמו"ר הרדזימינאי. את אבי אינני זוכר, שכן הלך לעולמו בהיותי בן שנה בלבד. נותרנו שלושה יתומים: אני, אחי ואחותי. גדלנו בבית דודי

סבי — ישראל-יצחק ליבור

שהוא איש אינטליגנטי ובעל נפש פיוטית, תקיף בדעתו כמי שעמדו בשאלות ציבוריות היא איתנה ומוצקה. היה לי הכבוד להזדמן אתו, כרגיל, בעת ביקורי אצל הסבא בחול-המועד — כאשר גם נטע ירוחם ברלינר, שהתגורר תקופה מסוימת בוורשה ובלודז', נקלע גם הוא לרדזימין לחגים. שיחותינו חבקו זרועות עולם היהדות ובעיותיהם של יהודי פולין. זכורים לי מקרים של מיפגשי חג וחול המועד כאלה בהם השתתפו גם האחים ווילגלרנטר, בני השוחט הרדזימינאי, שהיו כבר מפורזים, התגוררו בנכר ובאו גם הם לחוג את החג בבית-אבא ברדזימין. היו אלה מיפגשים בהם שקענו בסוגיות רוחניות מוחלטות, כל אחד ואחד תרם משהו ממקור הידע שלו. ברם, הדמות המרכזית בשיחות אלה, והמבריק במחשבותיו וברמה רוחנית, היה נטע ירוחם ברלינר.

לימים נפגשתי אתו גם בוורשה, ולאחר שעזבתי את פולין עמדתי אתו בחליפת מכתבים. הקשר האחרון שלי אתו, ערב המלחמה והשוואה, היה גלויה שקיבלתי ממנו מלודז'; בעברית יפה ונהדרת הוא מזמינני לבוא מארה"ב לועידת צעירי אגודת-ישראל בפולין ולקחת בה חלק כאחד הנואמים והעסקנים של צעירי האגודה, על הגלויה חתם: ג. י. בר-נר. לאחר המלחמה נודע לי שנשמתו הזכה והטהורה יצאה באחד ממחנות ההשמדה של הצוררים, לשם הובא מגטו לודז'.

ר' דוד מינצברג

הכרתיו בעיר הולדתי אוסטרו-מאזובייצקי, לאחר שנשא את בתו של אחד מעשירי העיר, אליהו ליאך. בואו של דוד מינצברג לגור באוסטרו-מאזובייצקי היה צעד לטובת העיר הזאת, כשם שהיה זה הפסד לעיירה לוקוב (בה נולד מינצברג, בנו של הרב הגאון מינצברג). וכשם שהיה זה הפסד של העיירה רדזימין (בה התגורר זמן מה, לאחר שאמו התחתנה עם אלמן מרדזימין).

בתגיעו מרדזימין לאוסטרו-מאזובייצקי היה בס"ה כבן 18, אבל כבר הצטיין כלמדן ובקי בכל חדרי התורה וכבעל זכרון פנומנלי. הוא נחטף על ידי מתפללי ה"שטיבל" החדש של חסידי גור. לימים נעשה לאחת הדמויות המרכזיות של צעירי אגודת-ישראל בעיר, כפוסק אחרון איזה ספרים לרכוש למען הספרייה של "הצעירים", כולל ספרי מדע

בגלל עיסקות שונות, להיות להם בורר ומכריע. שמעו כבורר וכמיישר הדורים יצא גם בקרב הגויים ולא פעם פנו לאי-יהודים אליו בבקשה לפשר ביניהם.

באופן חיצוני עשה דודי, חיים הופר, רושם של אדם בעל אופי סוער, מעשן סיגריות בשרשרת, תמיד חסר שקט — וזאת בניגוד מוחלט לאשתו, נחמה, השקטה והשלוחה, כמו אביה (סבי). אך בתור בורר בסכסוכים או

הרב ווילגלרנטר

כאשר נזדמן לאיזה דיון בצרכי ציבור, הוא היה שלו, זהיר בהערותיו-תגובותיו, שוקל מלה בסלע. בקרב מכריו וידידיו היה ידוע כבעל יד רחבה, פתוחה לכל.

נטע-ירוחם ברלינר

בעיירה הקטנה רדזימין גדלו גם אנשי רוח ועדיני נפש. אחד מהם היה נטע ירוחם ברלינר, נכדו של הרב הזקן, ר' נחמיה אלתר, ושאר-בשרו של הרב בן ציון. לבושו החסידי, אך הקפדני והאלגנטי, היה לשם דבר; בעל נימוסין ובעל הופעה אצילה. בכל שיחה עמו יכולת להווכח

כאשר אני מעלה את זכרונותי בכתב על העיירה
 רדזימין ותושביה היהודים, לבי בוכה במסתרים על כולם,
 ובעיקר על אצילי-הרוח שביניהם, שאילו נותרו בחיים היו
 תורמים רבות לעולמנו היהודי, והיו משפיעים לעיצוב חברה
 יותר טובה ויותר יפה.

כללים, אם אין בהם משום ניגוד לרוח הדת והמסורת. כאשר
 הרב שפירא מלובלין ארגן את ישיבת חכמי לובלין וריכוז
 סביבו את טובי הכוחות בהוראה ובהרבצת תורה מבין יהדות
 פולין, נתמנה על ידו דוד מינצברג כמשגיח הישיבה. הוא
 מת במלחמה האחרונה ברוסיה, יחד עם בנו יחידו.

צפורה בן-צבי (פייגה'לה ורשבסקי)

העיירה שלנו

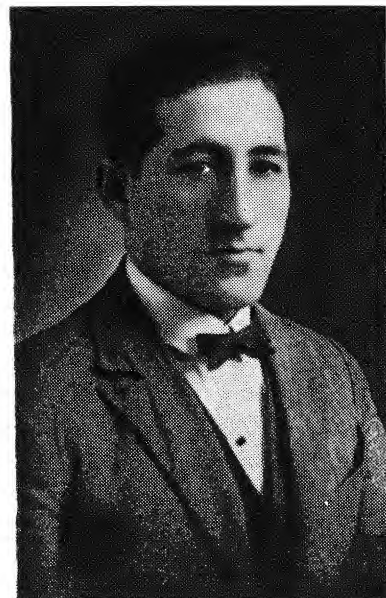
אמי, איטה ורשבסקי, בעזרת אחי ואחיותי, שכן אבי, וולוויל ורשבסקי, מת עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בחייו קנה אבי את סוג התבואה הדרוש ליצור שמן, אצל הפריצים ובעלי האחוזות בסביבת רדזימין; לאחר מותו נהגה אמי, יחד עם אחי בוצ'ה (ברוך) לנסוע ללובלין וחלם ולרכוש קרון עם „ז'פאק" — סוג התבואה לייצור שמן. ואמנם, אני עדיין גושמת את ריח השמן הטרי שייצרנו, את האווירה בחצר ביהח"ר, בה היתה תמיד תנועה ערה של אנשים, כשכולם עסקו ברכישה ובמכירה.

זכורתי כאשר אבי היה עוד בחיים וכאשר האנשים בעיירה טרם ידעו בנק מהו, רגילות היו עוזרות-בית להביא את שכרן ואת חסכוניותהן לאבי. כך עשו גם הסבלים וקשיי-יום אחרים שבקושי חסכו מכספם. אבי היה משלם להם ריבית בעד הזמן שהשתמש בכסף ותמיד הקפיד להחזיר לכולם את כספם, כאשר נזקקו לו. בכלל, ביתנו בעיירה היה ידוע כבית של גמילות-חסד. מי שבא ללוות נענה תמיד, וכולם ידעו שביתנו פתוח למטרה זו. אמי רגילה היתה גם לעודד את אלה שבאו לבקש גמילות-חסד ואמרה להם: „מה ההבדל אם הכסף מוחזק במגירה בביתי או בביתכם? בעונת-החורף אנו זקוקים לכסף לקניית „ז'פאק", ואז גם אנו זקוקים לגמילות חסדים".

כך התנהלו החיים, עד שעליתי לארץ, בשנת 1923, עם בני הקטן מנחם. בעלי, ראובן בן-צבי, כבר היה בארץ מספר שנים. לאסוננו גותרו רק זכרונות ממשפחתי הענפה. משכנינו וידידינו שניספו בשואה האיומה ולא זכו לעלות לארץ-ישראל ולחיות בה.

כחמישים שנה חלפו מאז עליתי ארצה ועדיין חרותים בזכרוני מראות ומחזות מהעיירה שלנו, רדזימין; בעיני רוחי אני רואה את רחובותיה, בתיה ודוכניה ביום-שוק כשאכרים מהסביבה הקרובה והרחוקה שבאו למכור את תוצרתם החקלאית ולקנות צרכי לבוש והנעלה, נפט, מצרכי מזון וטבק — מתגודדים סביבם.

למשפחתנו, משפחת ורשבסקי, היה בית-חרושת לשמן בחצר ביתנו, ברחוב סטאריי-רינק 14. את המפעל ניהלה

אחי — יהודה ורשבסקי

משה-ברוך אשמן

יוסל חנה איטה'ס – מחלק החלב

ישיבה על המיטה, סקר יוסל במבט רציני את הקרשים התקועים בקירות המחסן שעליהם ניצבים ספלים עם חלב-מחומץ, והספלים הגדולים יותר המכילים שמנת. כאשר היה מסובב על הפתחים כדי לחלק את החלב, נמצאו תמיד כאלה שניסו להתלוצץ ולקנטר אותו. ברוב המקרים לא הגיב יוסל'ה, אלא אם ניסה, חלילה, מישוהו לפקפק בטיב החלב שלו. ואמנם, רבים שידעו את חולשתו בתחום זה ניסו דווקא להתגרות בו בנושא זה.

כאשר אני מהרהר בטיפוסים הנדירים בעירנו, מובן מאליו שצצה ועולה בפני דמות דיוקנו של יוסלה חנה איטה'ס, מחלק החלב, שהיה ללא ספק „אכסמפלר“ יחיד במינו — טיפוס מוזר מאוד: אדם פשוט והגון שטרח ועמל כל שנותיו מבלי שיהנה מחיי העולם שכולנו צעדנו בו ואיך שהוא חיינו כיאה לאדם בדורנו.

היה זה יהודי קטן-קומה, בעל פנים מלאות ומזוקנות, לבוש קפוטה דהויה ובלויה עליה חגר אבנט מוזר. לא היה זה אבנט חסידי, כי אם תערובת של ספק חבל ספק אריג, אך בכל זאת „אבנט“, דומה לאלה שחגרו האיכרים ה-פולניים לפני דורות.

בימי נעורי, לפני שבעים שנה ומעלה, התגורר יוסל'ה עם אמו חנה איטה במחסן, בשכנות לאורוות-סוסים של מרדכי איצל, בנו של לייביש. גם המחסן דומה היה ל-אורוות-סוסים, אך שרר בו נקיון מוחלט, רצפת העץ היתה מכוסה חול לבן-זהוב, כמקובל בעירנו בסוף המאה ה-קודמת וראשית המאה הזאת. כל הריהוט היה מיטה בלבד. הקירות מסביב מכוסים עורות. במחסן זה היה יוסל נוהג את עולמו. בבוקר עם שחר יצא למקום שבו חולבים את הפרות כדי להיות נוכח בעת החליבה, שכן הלקוחות מאמינים לו שהוא תמיד נמצא בשעת החליבה ורואה שלא חולבים חלב מבהמה טמאה. לאחר שעשה כמה סיבובים על פני העיר, כשאסל אליו מחוברים שני דליים על כתפיו, וחילק את החלב בבתי לקוחותיו, חזר למחסן להתפלל שחרית ולומר „מעמדות“, היינו סדר לימוד לכל יום מימות השבוע. ברגיל כללו „המעמדות“ פרקי תהילים וכולי. אז שלף מכיסיו העמוקים שבקאפוטה מצרכי מזון שאסף אצל לקוחותיו, עקרות-הבית. בשעת האכילה, אגב

זו שהקפידה על הנקיון, ואילו את חדרו בעליית-הגג הפך יוס'לה למחסן של סמרטוטים וכלים שבורים, אותם אסף בהקפדה לאחר שהושלכו לחצרות ולסימטאות.

בשנות השלושים נתמנה ברדזימין כמפקד תחנת ה-משטרה קצין מעיר רחוקה שהיתה לו חולשה לנקיון בחצרות ובבתים. הקצין, בלוויית שני שוטרים, אהב לערוך ביקורת-נקיון ולהטיל קנס על בעלי הבתים שלא הקפידו על הנקיון סביב ביתם. באחד הביקורים בחצר הבית בו התגורר יוס'לה עלה באפו של הקצין ריח סחי שמילא את חלל החצר. הריח בקע מחדרו של יוס'לה. שני שוטרים שעלו למעלה ופרצו לחדרו, שמעולם לא דרכה בו רגלו של אדם זר, נדהמו לראות ערימות סמרטוטים רקובים ושבריי-כלים חלודים ממלאים את החדר עד לתקרה. הקצין שעלה בעקבות השוטרים סתם את נחירי אפו וחזר על עקבותיו. לפי הוראתו גויסו עובדים סניטריים של העיריה כדי לפנות את החדר.

ואז קרה דבר מזעזע. ליוס'לה, שבשעת „הביקור” של השוטרים בחדרו היה טרוד בעיר בחלוקת החלב, נודע על אורחיו הבלתי-קרואים. הוא רץ הביתה והגיע למקום בדיוק כאשר עובדי העיריה החלו לפרק את הערימות שב-חדרו. ואז השליך עצמו על מלאי הסמרטוטים, פרץ ב-בכי וזעק במר לבו: „רחמו עלי, קחו אותי לבית-הסוהר, קחו אותי לעבודת פרך ממשלתית, אך בל תגעו בסמרטוטים שלי...” עובדי העיריה והשוטרים עמדו פעורי פה, ואחר פרצו בצחוק פראי. הם צחקו בקולי קולות ויוס'לה חנה איט'ה'ס המשיך לבכות בכי קורע לב.

גורלו וסופו של יוס'לה היה כגורלם של רוב יהודי רדזימין, השם ינקום דמם!

„יוס'לה, איזו כמות מים מהולה בחלב שלך?” האיש השקט שבמשך ימים רבים היה מוציא מפיו מלים ספורות בלבד בעת חלוקת החלב, היה מרים את קולו בזעקה מרה ובקללות שנסתיימו תמיד בקביעה פסק-גית, מעין שבועה: „מי שמהל את החלב שלי במים, שהחברה-קדישא תטהר אותו חיש מהר במים רבים...” בבתי לקוחותיו, כאשר נותרו דברי מאכל או שפקפקו אם הם די טריים, היו מוסרים אותם ליוס'לה חנה איט'ה'ס. בבתים שבהם נותר צ'ולנט אחרי שבת, נדד הצ'ולנט ל-ידיו של יוס'לה. כך שלעולם לא קנה אוכל לעצמו, אלא תמיד השליך לארגו-האשפה שבחצר מזון שהתקלקל אצלו. קרה לא פעם שעקרת-בית כלשהי חשקה לשמוע מפי יוס'לה מחמאה על טיב הצ'ולנט שלה, ואז הקשתה ושאלה:

„יוס'לה, איך נעם לחיכך הצ'ולנט שלי?” על כך השיב תמיד בהאי לישנא: „בעלעבוסטע לעבן, אזא מזל אויף אלע ווי געשמאק אייער צ'ולנט איז געווען” (עקרת-בית רחימאית, שכה יאיר המזל לכולם כפי שטעים היה הצ'ולנט שלך). על פי רוב מדובר היה בצ'ולנט שיוס'לה לא טעם ממנו ולא כלום והשליכו לאשפתות, בגלל הכמויות הרבות של חמין שבו כיבדוהו בבתים רבים בימי א' בשבוע.

בעודני נער בבית-אבי נשא יוס'לה אשה ועבר לגור לעיירה הסמוכה סרוצק, מקום מוצאה של אשתו. אך חיש מהר חזר לרדזימין, למחסן שלו ולאמו חנה-איט'ה. לשאלת רבים, „למה חזרת ואינך גר עם אשתך בסרוצק”, היה משיב: „למה לי לפרנס נערה זרה?”...

לימים מתה עליו אמו ויוס'לה נשאר ערירי. את המחסן המיר בחדר מעופש בעליית-גג. נראה שאמו היתה

העלען מילגראם (פאריז)

א שמחה אין שטעטל!

אין די הענט, און אזוי ארום באלויכטן די שטאט און די מאסן פייערנדע יידן. איך האב נאך קיינמאל נישט געזען אזוי פיל באלויכטונג אין די ראדזימנער גאסן ביי נאכט. ווען די קאליקע איז אנגעקומען האבן די יידישע רייטער מיט די לייכט-לאמטערן, און מיט זיי פיל יידן, זיך קאנצענטרירט אויפן שאסיי, אנטקעגן דער סטאציע. מיין שוויגער איז מיר אנטקעגן געגאנגען א שטרא-לנדע און גליקלעכע פון גרויס פרייד. זי האט אויסגעזען ווי א בכבודיקע מחותנתטע אויף א גרויסער משפחה-שמחה.

ווי געוויינלעך איז דער טומל געווען גרויס, אבער מענטשן האבן געמאכט א „וועג“, מיר זאלן קאנען דורכגיין. מען האט אונדז ביידע געפירט אין א ווייניג, ווו מען האט געשטעלט א חופה; די „גייענדיקע חופה“ מיט דער נייער ספר-תורה איז געפירט געווארן מיט געזאנג און מיט מוזיק פון עטלעכע פידל-שפילער, אין שול אריין. אין דער שטוב ווו מען האט געשטעלט די חופה, ווי אויך אין שול, האבן ווייבער מכבד געווען אלע מיט לעקעד און וויין און בראנפן. פיל מענטשן פון קהל האבן געטאנצט ווי אויף א גרויסער פאלקס-שמחה.

איך זעלבסט בין נישט קיין ראדזימנערין, נאר פון ווארשע. איך דערצייל דא וועגן דער שמחה אין שטעטל, אין וועלכער איך האב אנטהאלטענע, צום אנדענע פון מיין שוויגער מאלע מילגראם עליה השלום.

אין א געוויסן טאג, אין די צוואנציקער יארן, בא-קומען מיר, איך און מיין מאן, אין ווארשע, אן איינ-לאדונג צו קומען קיין ראדזימין אויף דער פייערונג פון סיום-הספר, איינגעצאנדנט דורך חברת „עזרת-נשים“ אין שטאט. מיין שוויגער איז געווען פרעזידענט פון דער חברה, וואס האט „געלאזט“ שרייבן די גייע ספר-תורה, און האט שטארק געוואלט, אז איר שוור מיט איר זון, לייבל, זאלן זיך באטייליקן אין דער שמחה פון איר חברת „עזרת-נשים“.

צוליב געוויסע סיבות האבן מיר ביידע נישט גע-קענט אוועקפארן פון ווארשע, און איך אליין בין גע-פארן. איך האב זיך אויסגעפוצט אין יום-טובדיקע קליי-דער לכבוד דער פאלקס-שמחה. ווען די קאליקע איז אנגעקומען פון פראגע, און איך בין אראפגעגאנגען אויף דער סטאציע אין ראדזימין, אונט-צייט, בין איך ממש דערשטיינט און צעטומלט געווארן פון אזא קבלת-פנים — יונגע בחורים זענען געריטן אויף פערד מיט לאמטערן

אלס טאכטער פון א פרומער היים אין ווארשע, האב איך גאנץ גוט באגריפן די באדייטונג פון שמחת סיום-הספר. אבער די סצענעס פון די יידן, וועלכע טאנצן מיט דער נייער ספר-תורה, די געזאנגען און דער כיבוד פון לעקעך און וויין און בראָנפן, וואָס די פייערנדע ווייבער האָבן אלעמען געטיילט, האָבן מיר שטארק גע-
 רירט. די דאָזיקע סצענעס זענען מיר געבליבן איינגע-
 קריצט אין זכרון ביזן היינטיקן טאָג!
 מיינע איינדרוקן פון דער דאָזיקער שמחה אין שטע-
 טל זענען אייגנטלעך די שענסטע דערינערונגען פון מיי-
 נע אָפטע באזוכן אין ראדזימין ביי מיינע שווער און
 שוויגער.

גרשון הענדעל

אונדזערע מלמדים

טער פערל-לאה געלעבט, און זי האט אייגנטלעך געפירט די ווירטשאפט אין דער דירה, וועלכע אין באשטאנדען פון צוויי צימערן — אין איינעם האט דער רבי געווינט מיט זיין פרוי און קינדער און די אלטע מאמע, און אין צווייטן צימער איז געווען דאס חדר. די רביצין איז שטענדיק געווען א בלאסע און אויסגעזען קרענקלעך. דער רבי האט געהאט א קליין קינד מיטן נאמען בנימין, א שיינער מיט ראזע בעקלעך, וואס איז שטענדיק געווען נעבעך הונגעריק. ווען בנימין פלעגט באמערקן אז א חדר-יינגל עסט א שטיקל ברויט, אדער א פרוכט, פלעגט ער זיך באלד אוועקשטעלן ביי אים און בעטן איבערלאזן א שטיקל. אין יענע יארן איז אין שטעטל געווען א גרויסע ארעמקייט, און דאס רוב קינדער אין חדר האבן אליין נישט דערעסן צו דער זעט; זיי האבן דעריבער איבערגע-לאזט פארן רבי'נס ייגעלע בלויז קרישקעס... א מאל אפילו אויך גארנישט; נישט איינמאל איז דאס געווען א שטילער פראטעסט און נקמה פאר די קלעפ מיטן פאסיק וואס דאס חדר-יינגל האט גאר וואס באקומען פון בנימין'ס טאטע.

ווען די תלמידים פלעגן פארענדיקן דאס לערנען ביי משה פליגעלמאן, נאך א „זמן“, אדער צוויי „זמנים“, פלעגן זיי נאך עטלעכע יארן פארגעסן די עולות און אים מוחל זיין. דאך האבן זיי געלערנט ביי אים די ערשטע תפילות און ברכות.

*

א פרייד איז געווען פאר די תלמידים, ווען מען האט זיי אנגעדינגען צו מענדל-בינעם אבאקאוויטש, וועמען מען

אין וועמענס זכרון זענען נישט טיף טיף איינגע-קריצט די קינדער-יארן, ווען מען איז געווען א קליין חדר-יינגל? פארשידענע עפיזאדן און סתם דעריבערונגען פון יענע צייטן באגלייטן פאקטיש דעם מענטש דאס גאנצע לעבן; זיי שווימען אויף פלוצלינג און צופעליק און מען ווייסט אפילו נישט פארוואס דער אדער יענער עפיזאד פון די שוין לאנג פארגאנגענע יארן האט מיטאמאל אויפ-געטליעט. א חשוב ארט אין מיינע קינדער-זכרונות פאר-נעמען אונדזערע אמאליקע מלמדים אין שטעטל.

מיין ערשטער פאקטישער מלמד איז געווען משה פליגעלמאן, אדער ווי מען האט אים גערופן אין שטעטל. משה פערל-לאה'ס אויפן נאמען פון זיין מוטער פערל-לאה. ער האט געהאט דאס חדר אין זיין שטוב אויפן רבי'נס-הויף, דאס הייסט דער הויף פון ראדזימינער רבין, און שפעטער אין זיין דירה אין עק פון א קליין און שמאל געסל, וואס האט געפירט צו דער שטאטישער-באד, וועלכע איז געבויט געווארן אין די צוואנציקער יארן.

ער איז געווען א הויכער און געזונטער ייד מיט א קליין געל בערדל, א גרויסער כעסן וואס האט זייער אפט געשלאגן די תלמידים מיט א לאנגן פאסיק, כמעט מיטן גאנצן כוח. דער פאסיק איז אים געווען דער הויפט-מכשיר, ווען די קליינע און פארשפילטע תלמידים'לעך האבן נישט געכאפט אזוי שנעל דאס בלעטל עברי פון סידור-התפילה. עס איז דעריבער קיין ווונדער נישט, אז קינדער האבן נעבעך געציטערט און געצאפלט, ווען זיי זענען געווארן געווארן, אז מען האט זיי אנגעדונגען צו משה פערל-לאה'ס...

ווען איך האב ביי אים געלערנט, האט נאך זיין מו-

פון ביכל בין השמשות — פלעגט ער אפט צוליב טאן זיין-
נע תלמידים. ער פלעגט דאן פארמאכן דעם חומש, אפ-
קרעכצן, און מיט נאך א קרעכץ אויפמאכן דאס מעשה-
ביכל. וואס איז דער ווונדער אז די בעלי-בתים, די פא-
טערס פון די קינדער, פלעגן זאגן, אז מענדל-בינעם איז
טאקי א גוטער און פרומער מלמד, אבער די קינדער ווערן
ביי אים „צעלאזן“, אז זיי פארגעבן נישט דעם טעם פון
קאנטשיק, ווערן זיי פשוט לאבזעס...

*

תלמידים, וועלכע האבן שוין געמאכט פארשריטן אין
לערנען פלעגן אנקומען צום מלמד מענדל סאקאלאווער —
אן עלטערער דארער ייד מיט א טונקל פנים, וואס האט
נישט געזען אויף איין אויג, און איז תמיד געווען פאר-
זארגט און פארדאגהט. ער איז געווען א גרויסער למדן,
געווען בקיא אין ש"ס ופוסקים, געדענקט אויסווייניק
גענוי וואס די גמרא זאגט אויבן פון בלאט, אדער גענוי
אונטן: ווען ווער פון די תלמידים האט נישט גענוי צי-
טירט די „תוספות“, האט מענדל סאקאלאווער אים פא-
ריכט, נישט אריינקונדיק אין דער גמרא.

אין די לאנגע ווינטער-נעכט פון חודש טבת, ביי א
נאפט-לאמפ, וואס איז געהאנגען איבערן טיש אין א ווינקל
פון צווייטן שטאק אויבן אין בית-המדרש, איז דער רבי
געזעסן מיט זיינע תלמידים, ביז גאר שפעט, אויסגעהערט
נאכאמאל און נאכאמאל דאס „איבערזאגן“ דעם שיעור
פון מסכת קדושין. ווען א תלמיד פלעגט נישט גענוי —
על פי רוב פון גרויס מידקייט — איבערחזרן די סוגיא,
איז דער רבי געווארן שרעקלעך אין כעס, האט מכבד
געווען מיט א מתנת-יד איבערן פנים דעם „פארשטאפטן
קאפ“, און געהייסן ווידער איבערקוקן וואס די גמרא זאגט.
נישט איינמאל פלעגן די איבערמידעטע קינדער אים
דערמאנען, אז עס איז שוין „אזוי שפעט“, אז אויך דער
אויזן איז שוין קאלט; אבער מענדל סאקאלאווער פלעגט
זיך נישט מאכן וויסנדיק און נישט הערנדיק און ווייטער
קנעלן. בלויז דאן ווען ער פלעגט דערזען, אז כמעט אלע
הויבן אן איינצושלאפן פון גרויס מידקייט פלעגט ער
אוועקנעמען דעם גראבן פינגער פון אויג, אויף וועלכן

האט גערופן סתם מענדל-בינעם. ער איז געווען בא-
קאנט אלס מלמד וואס שלאגט כמעט נישט. אזוי ווי ער
איז געווען בלויז א מלמד פון א פרשה חומש מיט א
ביסעלע רש"י — און די תלמידים, וועלכע זענען גע-
קומען צו אים, זענען געווען, אייגנטלעך, די יעניקע,
וועלכע האבן „געענדיקט“ ביי משה פערל-לאהס לער-
נען דאוונען — איז דאס איבערגיין לערנען צו מענדל-
בינעם געווען א גרויסער יום-טוב.

מענדל-בינעם איז געווען אן עלטערער איידעלער ייד
מיט א גרא-ווייסער בארד און א גוט-מוטיקן פנים. איך
קען זיך פשוט נישט דערמאנען צי איך האב א מאל בא-
קומען פון אים א קלאפ, אדער אז איך האב אים געזען
שלאגן עמעצן פון זיינע תלמידים.

ער האט געלעבט אין איין צימער, אין וועלכן עס
זענען געשטאנען צוויי אלטע הילצערנע בעטן און א לאנגער
טיש ארום וועלכן עס זענען געזעסן די תלמידים מיטן
רבי'ן אויבן און געלערנט די פרשת השבוע. זיין ווייב
פלעגט שטענדיק זיצן אויף איר בעט און איינהערן זיך
ווי איר מאן טייטשט אויס די פסוקים פון חומש. במשך
פון די יארן האט זי דאס לערנען געקענט אויסווייניק און
פלעגט שטילערהייט, ווי זי וואלט גערעדט צו זיך, אונ-
טערהעלפן דעם מאן דאס פארטייטשן די פסוקים פון
דער סדרה.

מיר האבן דעם רבי'ן ליב געהאט, קודם כל צוליב
דעם וואס ער האט נישט געשלאגן, אבער אויך דערפאר,
וואס ער האט זייער אפט אין בין השמשות ליב געהאט
צו דערציילן אונדז מעשיות פון א גרויסן ספר מיט שוואר-
צע טאוולען. מענדל-בינעם'ס שיטה איז געווען צו דער-
ציען זיינע תלמידים אין גייסט פון שטרענגער פרומקייט.
צו דעם צוועק האט ער זיך באנוצט מיט זיין מעשה-ביכל
וועגן גרויסע צדיקים און גוטע יידן, וועגן נסים פון בא-
רימטע רביים א.א.וו. נישט איינמאל האט דער רבי גע-
לאזט זיך אנרעדן פון די תלמידים צו לייענען פון זיין
מעשה-ביכל, ווען זיי האבן שוין נישט געהאט קיין גע-
דולר צו לערנען די פרשה וועגן מקריב זיין קרבנות אויפן
מזבח.

מענדל-בינעם האט געכאפט א קורצן קלער, און
טראץ, וואס זיין מנהג איז געווען בדרך כלל צו לייענען

אבער די תלמידים האבן פאר אים מורא געהאט און גע-
מוזט זיין פארזיכטיק, ווייל טאמער האט ער א מאל ווע-
מען אראפגעלאזט א פאטש (על פי רוב, ווען ער האט גע-
זען אז דער „קאפ פון יונגאטש איז ערגעצוווי אויסערן
חדר“) — זענען געפלויגן פונקען פון די אויגן, דאס
פנים און דאס אויער האבן געפלאמט א לענגערע צייט.
די תלמידים, קינדער אין עלטער פון 10—12 יאר, פלעגן
זאגן, אז דער רבי האט א הארטע האנט ווי א ברעט.

זיינע תלמידים פלעגן אויף אים רחמנות האבן צוליב
זיינע משפחה-צרות. זיין ווייב איז געווען כראניש קראנק
אויף א פוס. קיין שום רפואות האבן איר נישט גע-
האלפן, און זי איז אפט געלעגן אין בעט. דער „קליינער
יענקעלע“ האט געוויינט אויפן צווייטן שטאק פון א הויז

ער האט נישט געווען, פארמאכן מיט גרויס כעס די גמרא,
און טאן א מורמל: „גייטס“...

טראץ דעם וואס ער איז געווען אזא שטרענגער רבי,
און אזוי פיל פארלאנגט פון די תלמידים, האט דער גרעס-
טער טייל פון אונדז זיך באצויגן צו אים מיט כבוד און
דרך-ארץ, ווייל מען האט געוואסט אז ער איז א למדן און
דאס לערנען ביי אים איז זייער נוצלעך.

אויסער מענדל סאקאלאווער, איז געווען דער גמרא-
מלמד ישראל יענקל, וועלכן מען האט גערופן דער „קליי-
נער יענקעלע“. ער איז געווען א קליין נידעריק יידל,

ר' יהושע (דוד'ס) דעמבסקי מיט זיין פאמיליע

אין הויף פון בית-המדרש און דאס חדר איז געווען אין
ערשטן צימער ווה'ין מען פלעגט אריינקומען פון די
טרעפ. שפעטער האט ער אריבערגעפירט דאס חדר אין
דער שול, אין קליינעם צימער אין זייט פון הויף. דאן האט
ער שוין נישט געהאט קיין נחת פון די תלמידים, ווייל
כמעט אלע האבן שוין געפלאנט אויפהערן לערנען און
גיין אין „שקאלע“, אדער אנהויבן לערנען א פאך.

מיט פיל געדולד, וואס פלעגט מיט א שטילער שטימע
„געבן צו פארשטיין“ די סוגיא וועגן דער מחלוקת פון
אביי ורבא, און מיט גרויס געדולד אויסהערן דאס פלאג-
טערן זיך פון תלמיד ביים איבערזאגן דעם שיעור. שטיל-
שטיל, פאמעלעך, פאמעלעך, פלעגט ער אויך ווערן אין
כעס און הייסן איבערזאגן נאכאמאל און טאקע נאכאמאל.
דער „קליינער יענקעלע“ פלעגט זעלטן שלאגן;

*

אין אלגעמיין איז זיין לערנען געווען אינטערעסאנט, ער האט די סוגיות געגעבן צו פארשטיין אויף א זאכלעכן אופן; ווען ער האט געזען, אז א געוויס בלעטל גמרא פארפלאגטערט זיך צופיל מיט לאנגע פלפולים, און די תלמידים פאנגען אן גענעצן פון לאנגווייליקייט, פלעגט ער גלייך איבערהיפערן דאס בלאט. „נו, לאמיר זען וואס זאגט ווייטער די גמרא“, האט ער געמורמלט, מישנדיק די בלעטער.

*

ערב און אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, איז אין ראדזימין אויך געווען א מלמד מיטן נאָ-מען בערקא פון סאָקאלע א שטעטל ביי ביאליסטאָק. ער איז געווען א גמרא-מלמד אין ראדזימינער רבינ'ס ישיבה, און זיין חדר איז געווען אטייל פון דער ישיבה. „בערקא פון סאָקאלע“ איז געווען א סגי-נהור, אבער א גרויסער למדן וועלכער האט געקאנט גאנץ ש"ס אויף אויסווייניק. ווען א יינגל איז אריינגעקומען אין חדר אריין, פלעגט בערקא ווי אויטאמאטיש זיך פרעגן מיט זיין ביאליסטאָקער ליטוויש אַקצענט (צוליב זיין נישט זען): „ווער איז דאָס?“

פריינד אַלער וורובעל, וועלכער האט ביי אים גע-לערנט, האט אים אזוי געשילדערט פאר מיר: „א הויכער ייד מיט א געדיכט פארפלאגטערטער באַרד, גראַבע בריי-טע פאות און מיט א פאַר פעסט געזונטע הענט. ווען ער פלעגט ווערן אין כעס אויף א חדר-יינגל, פלעגט ער אַנכאַפן דאָס הענטל פון קינד, און מיטן גאַנצן כוח קלאַפן אין האַרטן טיש ביז בלוט. אין אַלגעמיין האט ער מקרב געווען די גוטע און וויל-לערנער, אבער ווען ער פלעגט וועמען פיינט האַבן, האט ער אים גערודפט עד חורמה — אפילו דאָס איז געווען א גוט גמרא-קעפל.“

בערקא מלמד האט ליב געהאַט צו עסן א סך. ווייזט אויס אז די קיד פון רבינ'ס הויף איז נישט געווען פאַר אים גענוג, דעריבער האַבן א טייל פון די תלמידים גע-בראַכט אים עסן אין חדר אריין, יעדער תלמיד אן אנדער טאָג. וורובעל געדענקט אז די יינגלעך אין חדר האַבן דאָן געלערנט א גאַנצן טאָג ביז שפּעט ביינאַכט. ווען עס איז געוואָרן פּינצטער האט מען געבראַכט פון דעם משמשים-

א מלמד פון עלטערע חדר-יינגלעך איז אויך געווען ר' יהושע דעמבסקי, אַדער ווי מען האט אים גערופן יהושע-דוד'ס. עס איז טאַקע ריכטיק לגבי אים די בא-צייכענונג „אויך געווען א מלמד“, ווייל ער איז אין פיל הינזיכטן עפעס געווען אן אויסנאַם פון אַלע אַנדערע מלמדים. יהושע דוד'ס איז, אייגנטלעך, געווען א בעל-הבית אין שטעטל גלייך מיט אַנדערע בעל-ביתים, נאָר זיין פרנסה אין געווען מלמדות; ער האט אַבער נישט גע-האַט קיין קאמפלעקסן פון א מלמד.

ר' יהושע-דוד'ס איז נישט געווען קיין „פאַרקנייטש-טער“ ייד, ווי מען פלעגט זאָגן אין ראדזימין. ער איז גע-ווען אויסגעקאַכט אין אַלע קהלשע ענינים און געהאַט א חוש פאַר געזעלשאַפּטלעכע פראַבלעמען. אין די צוואַנ-ציקער יאָרן, ווען בעת די סייס-וואָלן, איז אַנגעגאַנגען דער קאַמף צווישן דער ליסטע פון די ציוניסטן און דער ליסטע פון אגודת-ישראל, איז יהושע-דוד'ס געווען פון די וועלכע האַבן אַגוירט פאַר דער ליסטע פון דער „אגו-דה“. אַבער אין קעגנזאָץ פון פיל אַנדערע מענטשן פון זיינע קרייזן — און ספּעציעל די גערער חסידים — איז ער ווייט-ווייט געווען פון באַנוצן זיך מיט בטלנותדיקע און פאַנאַטישע אַרגומענטן פון קליינשטעטלדיקע אַרטאָ-דאָקסישע עסקנים.

לערנענדיק מיט זיינע תלמידים א בלעטל גמרא, האט ער אַפּט מאַל ליב געהאַט איבערצורייסן דאָס לערנען, און אַריינציען די תלמידים סתם אין א שמועס וועגן דרך-ארץ, ענינים פון גשמיות און רוחניות, חכמת-החיים און דערציילן טרעפּלעכע באַמערקונגען און רעליגיעז-פּילאָ-זאָפּישע געדאַנקען פון באַווסטע למדנים און גאונים. צו די תלמידים האט ער זיך באַצויגן מיט פיל גוט-האַרצי-קייט, און זיי האַבן אויך אים ליב געהאַט. זייער אַפּט פלעגט ער אַרומשפּרייזן לענג אויס דעם בית-המדרש, א פאַרחלומטער אין זיינע מחשבות, רעדנדיק צו זיך אַליין. יהושע-דוד'ס האט נעבעך געליטן פון א שווערע געדערם קראַנקייט, און נישט איינמאַל האַבן אים אַנגע-כאַפּט שווערע ווייטיקן בעת דעם לערנען, און ער האט געמוזט די תלמידים באַפּרייען פון שיעור און זיי שיקן אַהיים.

לייגט אויף שיעורים פון חומש און תנ"ך. ער איז דע-
ריבער געווען דער מלמד פון קינדער, וועמענס עלטערן
זענען שוין אנגעגאנגען אלס מאדערנע בעלי-בתיים, אפענע
אדער געהיימע חובבי-שפת-עבר...

זיין לערנען מיט די קינדער די פרשה „כי תצא למל-
חמה על אויבך“ אדער די געשיכטע פון יציאת-מצרים,
ווי אויך זיינע שיעורים אין מסכת שבת „מאי חנוכה“,
צום ביישפיל, זענען געווען פילפארביק-פלאסטישע שיל-
דערונגען אין וועלכע עס זענען אונטערגעשטראכן גע-
ווארן די נאציאנאל יידישע מאמענטן פון די דאזיקע קא-
פיטלען אין דער אלט-יידישער געשיכטע. אזא סארט לער-
נען האט טאקע שטארק באאיינפלוסט די צאפאליקע יינגע
הערצלעך פון זיינע תלמידים. נישט איינער פון זיי איז
שפעטער געווארן א ציוניסטישער עסקן, טאקע צוליב דער
השפעה פון רפאל פאזינערס שיעורים.

עס איז דעריבער קיין ווונדער נישט וואס שטרענגע
גערער חסידים פון שטעטל, האבן געקוקט קרום אויף
רפאל'ס לערנען און זיין „צאצקען“ זיך צופיל מיט חומש
און „עשרים וארבעה“, אדער ווי מען פלעגט דאס ארויס-
זאגן „ספארבע“... פון צייט צו צייט האט זיך אויך גע-
פינען א הייסער און שארפער חסיד אין גערער שטיבל,
וועלכער האט זיך געטשעפעט צו רפאל פאזינער און
געפרעגט: „ס'טייטש? אזא לערנען איז א תכלית פאר
קינדער? און וואס וועט זיין מיט דער גמרא?“ אבער
ר' רפאל האט גוטמוטיק געשמייכלט און אויסגעמיטן קרי-
גערייען צוליב זיין שיטה פון לערנען.

שפעטער שוין אין די צוואנציקער יארן, איז רפאל
פאזינער געווארן אויס מלמד און געלעבט פון שטיצע
וואס די קינדער פון אמעריקע האבן אים געשיקט. גע-
וועזענע תלמידים, וועלכע זענען איז צווישנצייט געווארן
זעלבסטשטענדיק, פלעגן אים אנטקעגן טראגן א ברייטן
גוט-מארגן, ווען זיי האבן זיך מיט אים אנגעטראפן, און
מיט נאטאטאליגע זיך דערמאנט אין זיינע שיעורים אין חדר.

★

זאלן די דאזיקע דערינערונגען וועגן אונדזערע מלמ-
דים אין ראדזימין זיין א תפילה לעילוי נשמותיהם, א
שבת זייער אנדענק פאר דער גירסא דינקותא מיט וועל-
כער זיי האבן אונדז מוכה געווען.

שטיבל עטלעכע ליכט, און האלטנדיק די ליכט אין די
הענט, האבן די תלמידים באלויכטן די גמרא-בלעטער
און אזוי געלערנט. דער רבי, טראץ וואס ער איז גע-
ווען א סגיי-נהור, האט אויך געהאלטן א ליכט אין
האנט. די ליכט זענען געווען גאנץ גרויסע, און ווען זיי
פלעגן אויסגיין פלעגט דער רבי שיקן די קינדער אהיים.
נישט איינמאל פלעגן די תלמידים איבערשניידן דעם
אונטערשטן טייל פון ליכט אין רבי'ס האנט, כדי עס זאל
פריער אויסגיין און דאס נאכט-לערנען זאל זיך שנעלער
ענדיקן.

„בערקא מלמד“ האט געהאט א ספעציעלע שיטה
ביים איבערפרעגן דאס לערנען דעם תלמיד. ער האט
קאטעגאריש געפאדערט נישט „בעבלען“ נאר איבערזאגן
דעם שיעור קלאר און דייטלעך און רעדן „ווי א מענטש“.
דערביי האט ער שטענדיק זיך באנוצט מיטן זעלבן
ביישפיל: „מען זאגט נישט, טאטע געפארן סאקאלע, נאר
דער טאטע איז געפארן קיין סאקאלע“...

יעדן דאנערשטיק פלעגט דער ראדזימינער רבי, ר'
מנחם מענדל זצ"ל, אריינקומען אין חדר פארהערן די
תלמידים און דערביי לערנען מיט זיי א שיעור. די תלמי-
דים האבן על פי רוב נישט פארשטאנען דעם רבי'ס לער-
נען, ווייל ר' מנחם מענדל זצ"ל פלעגט מער זינגען ווי
אויסטייטשן די סוגיא פון שיעור. ווען דער רבי זצ"ל
האט פארהערט די תלמידים, איז „בערקא מלמד“ געזעסן
צווישן זיי און מיט גרויס אינטערעס נאכגעפאלגט ווי
זיינע תלמידים ענטפערן דעם ראדזימינער רבי'ן אויף
זיינע פראגן.

•

אין יענע יארן איז אויך באקאנט געווען אין שטעטל
דער מלמד רפאל פאזינער, א הויכער ייד, וועלכער האט
מקפיד געווען, עס זאל זיך נישט געפינען א פלעק אויף
זיינע בגדים, ווי עס פאסט פאר א תלמיד-חכם. ער איז
געווען שטרענג צו זיינע תלמידים, אבער האט געהאט
גרויס הנאה ווען וועלכער תלמיד האט גוט אויפגעכאפט
זיין תורה-לערנען. דער רבי איז געזעסן אויבן-אן ביים
טיש, ברייטלעך, מעשה בעל-בית, און לערנען מיט א ניגון
פריינד מענדל קאסאווער געדענקט רפאל פאזינער
אלס מאדערנעם מלמד וועלכער האט ספעציעל אכט גע-

שמואל שמיר (שמואל-הערש קושמיערסקי)

ראדזימינער לערער

1916—1918. פאר פיל מענטשן איז דער פאל אפשר א גרויסער פארדאקס — צוליב די שרעקלעכע בעסטיאלישע און מאסן-מערדערישע אקציעס וואס די דייטשן האבן אנגעווענדעט קעגן די יידן אין דער צווייטער וועלט-מלחמה. אבער אין די צייטן פון דער ערשטער אקופאציע האט זיך דער דייטש אין אלגעמיין באצויגן (אין פיל פאלן) בעסער צו די יידן ווי צו די פאליאקן; מעגלעך אז דאס האט זיך גענומען דערפון וואס מיטן ייד האט דער פרעמדער דייטש אין א פרעמד לאנד געהאט מער א גע-מיינזאמע שפראך.

דער ערשטער לערער וואס האט זיך באוויזן אין רא-דזימין איז געווען העשעלע טשיזשיווער, (ער האט גע-טראמט פון ווישקאו), אדער ווי די קינדער האבן אים גערופן „העשעלע גערגעלע“...

ער איז געווען א קליין דאך יידל, א בלאסער אויפן פנים מיט א פאר קליינע שווארצע וואנסעלעך. ער האט געטראגן א שווארץ געפרעסטן אנצוג, א פלאכן שטרויענעם קאפעליוש, א שליפל-קראוואט, לאק-שיך מיט גומענע אבצאסן, און „גערעס“-זאקן. ער איז געגאנגען תמיד מיט א שטעקעלע אין דער האנט, געשפרונגען ריטמיש, שטייף, ווי א מאדעלקע אויף א מאדעל-אויסשטעלונג.

די דייטשע מאכט האט געדונגען פאר דער שולע דריי צימערן אין סקאווראנעקס הויז אנטקעגן דער מיל פון פאמיליע טשעשליק. אין איין צימער האט געווינט דער לערער מיט זיין פאמיליע, און אין די צוויי איבעריקע צימערן איז געווען די שולע — איין צימער פאר יינגלעך און איין צימער פאר מיידלעך. מערסטנס האבן געלערנט

ווען איך בין נאך געווען א קליין יינגל, אין דער ערשטער וועלט-מלחמה, האבן ראדזימינער קינדער נישט געוואלט וועגן א רעגולער לערנען אין א שולע, און וועגן א קאמפעטענטן לערער. לויטן לעבנס-שטייגער פון א פרום חסידיש שטעטל אין יענע צייטן, איז א לערן-ביכל, אדער א בוך, געווען „טרייף-פסול“; גענוי ווי צו א קורץ-געקליידעטן האט מען זיך באצויגן ווי צו א „האלבן גוי“, און א לערער איז געווען נישט מער און נישט ווייניקער ווי א שליח פון שטן בכבודו בעצמו מיט דער מיסיע אראפצופירן יידישע קינדער פון דרך-הישר. די יינגלעך האבן דעריבער געלערנט אין „חדרים“ אדער אין ראדזימינער רבינס ישיבה. עס איז פשוט נישט צו באגרייפן ווי אזוי יינגלעך אין יענע צייטן האבן זיך אויסגעלערנט אליין אנשרייבן א בריוו, אדער אויפ-שרייבן א רעכענונג אויף א שטיקל פאפיר... בלויז די מיידלעך האבן זיך געלערנט שרייבן בריוו אלס צוגאב צום לערנען דאוונען, ביי פארשידענע רביצינס-לערערנס, וועלכע האבן אליין קום געקענט אנשרייבן א בריוו; אדער די מיידלעך האבן געלערנט בריוו שרייבן ביי הער-צקע לערער, וועלכער האט זיי געגעבן „נאכצושרייבן“ פון א „בריוון-צוזאמענשטעלער“ מיט א „פארגריס“...

העשעלע טשיזשיווער

די ערשטע אפיציעלע שולע אין ראדזימין, וועלכע איז אויך אפיציעל אנערקענט געווארן דורך דער מאכט, איז געגרינדעט געווארן אין די צייטן פון דער דייטשער אקופאציע אין דער ערשטער וועלט-מלחמה, אין די יארן

ציון-לידער אין העברעיש און אין יידיש; צווישן אנדערע האָט ער אונדז געלערנט זינגען די „התקוה“, „שאו נס ציונה דגל מחנה יהודה“. אויך האָבן מיר געזונגען דאָס פאַלקס-ליד: גרויסער גאָט מיר זינגען דיר לידער / אונז-דזער הילף ביסטו אליין / נעם צונויף די סנאָפּעס-בריי-דער / איידער די זון וועט אונטערגיין.

העשעלע זעלבסט האָט געהאַט אליין אַ שיין דין מיידלישע שטימע און האָט מיט פיל האַרץ מיטגעזונגען. ביים זינגען מיט אונדז האָט ער פאַרגעסן אַלע זיינע צרות, געשוועבט אין די הויכע הימלען, אָדער געזען מיט

ביי אים מיידלעך. די יינגלעך זענען געקומען אין שולע נאָך מיטאַג — נאָכן „חדר“.

די שול-קינדער, אַלע אין עלטער פון 8—14 יאָר, האָבן געלערנט צוזאַמען. קיין קלאָסן זענען נישט געווען, ווייל אַלע זענען געווען אויף דעם זעלבן ניוואַ — קיינער האָט גארנישט געקענט...

דאָס לערן-פּראָגראַם איז באַשטאַנען פון די שפּראַכן יידיש און דייטש, רעכענען און זינגען. זינגען איז געווען דאָס גרויסע ליבלינג ביים לערער העשעלע. אויך די קינדער האָבן בעסער ליב געהאַט צו זינגען, ביים זינגען זע-

העשעלע לערער מיט זיין שולע. יאר — 1918

זיינע גייסטיקע אויגן דאָס פליסן פון טייך ירדן, די ארזי הלבנון, די בלויע פאַלן פון כנרת. בעת דער לעקציע זינגען זענען די יינגלעך און מיידלעך געווען אויסגעמישט צוזאַמען. די זינגערס און זינגערינס ביים לערער העשעלע זענען געווען די באַזע פון דעם ראָדזימינער-כאָר וועלכער האָט זיך געגרינדעט מיט אַ צען יאָר שפּעטער.

אַ קורצע צייט נאָך דער דייטשער אַקופאַציע און דאָס

נען זיי געווען זייער שטיל און געהאַרכזאַם. דער לערער איז געשטאַנען אויף דער „קאַטעדראַ“ און מיט גרויס התלהבות און מיט פיל באַגייסטערונג דיריגירט מיט זיין שטעקעלע ווי אַ ריכטיקער דיריגענט. העשעלע, דער משכיל און איידעלער מענטש, איז געווען אַ וייער הייסער ציוניסט און האָט צווישן אנדערע לידער (אויסער עטלעכע דייטשע לידער אַלס אליבי פאַר דער מאַכט) געלערנט

ביי קאלוסקין זענען געווען אזוי ווי ביי העשעלען, נאר אנשטאט דייטש האט מען געלערנט פויליש. אויך דא זענען אין אנהייב מערסטנס געווען בלויז שילערינס. גענוי ווי העשעלע האט אויך חיים-שעפסל קאלוסקי שטארק ליב געהאט מוזיק. זייענדיק פון א כלי-זמר מש-פחה האט ער ביי די געזאנג-לעקציעס געשפילט אויף א פידל און מיטגעזונגען מיט די קינדער. זיין באס-שטימע האט פארהילכט די צארטע קולות פון די קינדער, אזוי ווי, אלס ליבהאבער פון מוזיק, האט ער אויך זייער פיל גע-שפילט אין דער היים, האבן זיינע שכנים — די איינווי-נער פון בית-המדרש-טויער — געהאט טעגלעך אומזיסטע קאנצערטן.

אנטשטיין פון דער פוילישער מלוכה, איז די שולע זיך צעפאלן, און העשעלע טשיזשיווער איז פארשוונדן גע-ווארן פון שטעטל. שוין שפעטער האט מען זיך דערוויסט אז ער איז שווער קראנק געווען און איז געשטארבן אין טשיסטע שפיטאל אין ווארשע.

חיים שעפסל קאלוסקי

גלייך נאכן צעפאלן זיך פון העשעלעס שולע האט די פוילישע מאכט געגרינדעט א שולע פאר יידישע קי-נדר. אלס לערער איז באשטימט געווארן חיים-שעפסל קאלוסקי, א געבוירענער אין ראדזימין (פון די כלי-זמרים משפחה גימפל) וועלכער האט זיך יארן געלערנט

א גרופע שילער פון חיים שעפסל קאלוסקי אין די ערשטע דרייסיקער יארן

קאלוסקי איז יארן געבליבן לערער פון קליינע קי-נדר; ווען עס האט זיך שוין אויסקריסטאליזירט דער סטאבילער פראגראם פון א 7 קלאסיקער גרונט-שולע, איז ער געבליבן לערער פון דעם 2-טן קלאס, און נישט געגאנגען פארויס. ער פלעגט אויך נישט געפינען די גע-העריקע פעדאגאגישע מיטלען ווי אזוי צו באהערשן די קינדער און זיי אנווארפן די מינימאלע דיסציפלין אין שולע. אזוי אז קינדער פלעגן אים אפט מאל דערגיין די יארן, און ער האט זיך נישט געקאנט קיין עצה געבן מיט זיי.

אליין און זיך נאכער צוגעשטעלט צו רעגירונגס-עקזא-מענס, און געווארן לערער.

חיים-שעפסל קאלוסקי איז געווען א פולקאם קעגנ-זאץ צו העשעלע טשיזשיווער — א דיקער פארשוין מיט א פול קיילעכדיק פנים, גענוי ווי ער וואלט געווען גע-שוואלן. ער האט גערעדט מיט א גראבער באס-שטימע, אפט מאל צו שנעל און קינדער פלעגן אים פיל מאל נישט פארשטיין.

די שולע איז געווען אויף סטארי-רינעק. די לעקציעס

די פויערים וועלכע האָבן געפירט פון די דערפער קיין וואַרשע (דורך ראָדזימין) זייערע פראָדוקטן צום פאַר-קויפן. קאַלעשאַס הויז איז געשטאַנען נאָענט צום שמאַלן-שאַסי וואָס האָט געפירט צום ווישקאווער-וועג אין מזרח-זייט און צום מערב-זייט — דער שעכט-הויז.

די פוילישע מאַכט האָט אַראָפּגעבראַכט פון וואַרשע פאַר דער שולע אַלס לערערין די פריילין זאַפּיאַ רודקי-נווונאַ, אַדער ווי מען האָט זי גערופן „פאַנגאַ זאַפּיאַ“. זי איז געווען אַן עלטער מיידל, פון אַן אַסמילאַטאַרישער היים, וועלכע האָט גישט געקאַנט (אַדער געמאַכט אַן

עטלעכע יאָר פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, האָט דאָס פוילישע בילדונגס-מיניסטעריום אַ-וועקגענומען ביי חיים-שעפּטל קאַלוסקי דאָס רעכט צו זיין לערער אין דער אַלגעמיינער מלוכה'שער גרונט-שולע. דער אַפיציעלער תירוץ איז געווען אַז ער האָט גישט קיין באַשטעטיקונג, אַז ער האָט געענדיקט אַ לע-רער-סעמינאַר, און ער איז געווען אַלע יאָרן אַ גישט-קאַמפּעטענטער לערער וועלכער איז בלויז געווען טאָ-לערירט צוליבן מאַנגל אין לערער. קאַלוסקי האָט זיך געעפנט אַ ביוראָ פאַר שרייבן ביטעס אין מאַגיסטראַט

שול-דירעקטאר דאלינסקי מיט זיין קלאַס.
שטיין רעכטס: די לערערין בייגל און די פראנצויזישע לערערין.
שטיינע לינקס: די לערער גלינקא און אברהם דאָן. — יאר 1928.

אַנשטעל) קיין יידיש. „פאַנגאַ זאַפּיאַ“ איז געווען אַ הויכע, אַ שלאַנקע, חנעוודיק, שטענדיק עלעגאַנט געקליידט, גערעדט מיט אַ צאַרטער שטימע און מיט אַ שמייכל אויף די ליפן. זי איז דעריבער געווען באַליבט ביי די קינדער (ספּעציעל ביי די יינגלעך) און האָט אַרויסגערופן פיל אַכטונג ביי די עלטערן.

דאָס איז שוין געווען אַ שולע מיט אַ פולקאם לערן-פראָגראַם און מיט אַ רעגירונגס-אינספּעקטאָר, מיט „לאַוו-קעס“ און שול-ביכער. „פאַנגאַ זאַפּיאַ“ האָט שטרענג

און איז די פוילישע מלוכה-אַמטן. אין די צייטן פון געטאָ האָט ער שרעקלעך געהונגערט און איז אומגעקומען אין טרעבלינקע צוזאַמען מיט אַלע יידן פון ראָדזימין.

„פאַנגאַ זאַפּיאַ“

אין יאָר 1922 האָט די פוילישע מאַכט איינגעפירט צוואַנגס-שולע.¹ עס איז דעריבער געגרינדעט געוואָרן נאָך אַ שולע פאַר יידישע קינדער, אין הויז פון פאַליאַק קאַלעשאַ, וועלכער פלעגט איינקאַסירן וועג-שטייער ביי

א סך פון אירע געוועזענע שילער זענען איר געבליבן דאנקבאר פאר דעם וואס זיי האבן ביי איר געלערנט.

באלעסלאוו נארסקי-נאזשיצא

אויפן ארט פון „פאנאנא זאפיא“ איז אנגעקומען א נייער לערער, וועלכער איז גאר אין א קורצער צייט געווארן פארגעטערט דורך אלע... מיידלעך. דאס איז גע- ווען באלעסלאוו נארסקי-נאזשיצא, וועלכער האט גע- שטאמט פון פלאצק.

א געלער, א שמייכלענדיקער, א שיינער, צו יעדן זיך באצויגן העפלעך און גוטמוטיק. שנעל האט ער דע- ראבערט די הערצער פון אלעמען מיט זיין געשליפן צינגל, טרעפלעכע ווערטלעך און „געפעפערטע“ וויצן. אפילו די מאמעס פון די שילערינס האבן זיך געקוויקט מיטן נייעם לערער. די עלטערע שילער זיינע האט ער גלייך אין די ערשטע טעג דערציילט אז לערעריי איז אייגנטלעך נישט זיין עיקר'דיקע פראפעסיע; ער האט דערביי געוויזן זיין וויזיט-קארטע מיט זיין אמת'דיקער פראפעסיע: 19 יערי- קער ארטיסט פון קליין-קונסט-טעאטער.

ער האט אנגעהויבן צו פירן ראמאנען מיט זיינע שענסטע שילערינס און בפרט מיט א שיינע קצבים טאכטער. אין שטאט האט מען גענומען אויף אים קוקן קרום. אבער מיט א שמייכל און וויץ האט ער אלעמען פאר- גלעט. ער האט אריינגעבראכט פול לעבן אין שטעטל. צווישן אנדערע האט ער ארגאניזירט קאנצערטן און פאר- שטעלונגען אין וועלכע ער זעלבסט איז געווען דער הויפט-ארטיסט. זיינע פארשטעלונגען און קאנצערטן זע- נען באשטאנען פון קורצע סצענעס און קופלעטן פון רעוויז-פראגראמען מיט פול פיקאנטע וויצן און ניבול-פה. ער האט אויך פארפאסט פארשידענע „גומערן“ און פאר- ווילונגס-לידלעך וועלכע א טייל פון זיי זענען שפעטער געווארן אנגענומענע שלאגערן אין פוילן.

צו גרויס אנערקענונג פון אלע קרייזן אין שטאט האט ער זוכה געווען ווען ער האט אויפגעפירט אויף דער סצענע דוד פרישמאנס דערציילונג „תתחדש“, צוזאמען מיטן מיידעלע (אין יענער צייט, אין די צוזאנציקער יארן) חאנטשע בארענשטיין, אין דער הויפט-ראלע. דער עולם

אכטונג געגעבן אז די יינגלעך זאלן קומען אין שולע אריין קורץ געקליידעט. א טייל יינגלעך, וועלכע האבן מורא געהאט פאר זייערע עלטערן צו גיין קורץ געקליידעט האבן נישט איינמאל געמוזט אנווענדן פארשידענע מיט- לען ווי אזוי איבערצובייטן אויפן וועג אין שולע אריין דאס „ידישע היטל“, אויף א היטל מיט א גלאנציקן דאשעק (געקויפט אין געהיים), און פארבייגן דאס „כא- לאטל“ מיט שפילקעס, עס זאל אויסזען קורץ...

אין דער דאזיקער שולע זענען שוין געווען 3 קלאסן: די העכסטע קלאס, די מיטלסטע און די נידעריקסטע; אבער אלע 3 קלאסן זענען געווען אין איין גרויס צימער... אזוי אז „פאנאנא זאפיא“ האט געהאט א זייער שווער שטיקל ארבעט כדי צו באהערשן די קינדער און אנהאלטן דיסציפלין. זי האט אבער געוואוסט אנצווענדן געוויסע „פעדאגאגישע“ מיטלען כדי צו באהערשן די לאגע — נאכדעם ווי אזעלכע מיטלען ווי שטעלן אין „ווינקל“ אריין, אדער שלאגן מיט א הילצערנער ליניע אין די הענט, און אפילו „אהיים-שיקן“ האבן שוין נישט גע- האלפן. זי פלעגט „איבערקויפן“ די יינגלעך מיט געבן גוטע באצייכענונגען אין זייערע העפטן, בארגן זיי ביכ- לעך מיט ספעציעלע רעקאמענדאציעס אויף וועלכע בלע- טער לייגן ספעציעל אכט — און דאס אלץ מיט זייער זיסע שמייכלען און זיסע ווערטער. נישט איינמאל האט זי אנגעווענדעט די שיטה פון „טייל און הערש“: ווען אלע קינדער האבן צוזאמען שרעקלעך געטומלט, איז זי אריין אין גרויסן זאל און גענומען לערנען די יינגלעך טאנצן... אין אזא פאל זענען די „חברה“ גרייט געווען צו גיין פאר די „פאנאנא זאפיא“ אין פייער אריין; וויי איז געווען צו די מיידלעך וועלכע, נאך א טאנץ-לעקציע וואס די יינג- לעך האבן באקומען, האבן געוואגט צו שטערן דאס לערנען אין שולע... אויך איך בין איר זייער אפט געווען דאנקבאר ווען לויטן פארלאנג פון דער „פאנאנא זאפיא“ האב איך געפירט די לעקציע פון צייכענען, אדער די לעקציע פון האנט-ארבעט.

נאך איר אומגליקלעכער ליבע מיט מאניעק ראדזוי- מינסקי, אן אייניקל פון זלמן ראדזימינסקי, האט זי געבעטן דעם שולע-אינספעקטאר איר איבערצופירן אין א צוויי- טער שטאט, און מען האט זי איבערגעפירט קיין וואלאמין.

דאן איז געווען פון פולטוסק, און זיין פרוי פון טשע-
כאנאו. פרוי דאן, אן איידעלע און קולטורעלע פרוי, האט
זיך פארנומען בלויז מיט געבן לעקציעס אין שטוב, ביי
זיך, און צוגעגרייט פארשידענע תלמידים צו די עקזא-
מענס. דאקעגן אברהם דאן איז געווארן דער סטאבילער
מחנך פון דער דריטער קלאס אין דער אלגעמיינער מלוכה-
שולע. ער איז געווען א זייער גרויסער פעדאנט; איינגע-
פירט שטארקע דיסציפלין אין שולע, און אפילו קינדער,
וועלכע זענען געווען באוואוסט מיט זייער גרויס צעלאזונג-
קייט, האבן זיך געמוזט באהערשן ביים לערער דאן. מען
קאן זאגן אז אברהם דאן האט נישט בלויז געצוימט זיינע

איז געווען באגייסטערט פון איר שפילן, לויט ווי דער
לערער נאזשיצא האט איר צוגעגרייט.

אבער זיינע ראמאנען מיט שילערינס און צופיל דורך
אים ארגאניזירטע פארשטעלונגען, האבן דערפירט צו אן
ענדע פון זיין לערער-קאריערע אין ראדזימין. צוליב זיין
אויפפירונג האט די לערע אין שולע שטארק געליטן; דאס
איז פארשטענדלעך דערגאנגען צו דעם קרייז-אינספעקטאר
וועלכער איז געקומען אויף א באזוך אין שולע און אים
געמאלדן אז ער איז אפגעזאגט פון פאסטן אלס לערער.
נאזשיצא האט זיך דערפון נישט גענומען צום הארצן, ער

דער לערער אברהם דאן און זיין פרוי פאלינא מיט זייערע שילער. יאר — 1930

נישט דיסציפלינירטע שילער אויפן שטח פון דער שולע,
נאר ער האט אויך נאכגעפאלגט זייער אויפפירונג אין
גאס, און אין פארשידענע עפנטלעכע פלעצער. ווען ער
האט באקומען א ידיעה, אדער א באריכט, אז ווער פון
זיינע תלמידים האט זיך אויפגעפירט לאבואוואטע אויף
וועלכן עס איז ארט, איז דעם שילער נישט געווען וואס
מקנא צו זיין. אויסער דעם איז דאן געווען א גאנץ גר-

האט זיך איבערגעפארבט די האר אויף שווארץ און איז
געווארן אין ווארשע איינער פון די בארימטסטע קליינ-
קונסט-קופלעטיסטן.

אברהם דאן און זיין פרוי

אין די מיטל צוואנציקער יארן זענען אנגעקומען קיין
ראדזימין אלס לערער אברהם דאן און זיין פאלינא,

מיטן יעגער-ביקס און טאטאל געטראפן א קריסטלעך יינגל וועלכער איז פונקט דורכגעגאנגען ביי דער סטאציע. דאס יינגל איז געפאלן טויט אויפן ארט, דער שילער איז אנטלאפן אין וואלד, און עס איז געשען א גרויסער נס, וואס די אנוועזנדע קריסטן האבן נישט געמאכט קיין פאגראם אויף די יידישע קינדער. דער נס איז געשען צוליב דעם וואס אין מאמענט פון דער גרויסער מהומה מיטן דערהרגעטן יינגל, איז די „קאליקע“ פונקט אג- געקומען פון ווארשע קיין סטרוגא. די יידישע שילערס און שילערינס זענען שנעל אריינגעשפרונגען אין די ווא- גאנען און אזוי אנגעקומען קיין ראדזימין.

דער לערער בייגל איז ארעסטירט געווארן און נאכן פראצעס וואס מען האט אים געמאכט, איז ער געווארן רעדוצירט פון אמת אלס לערער. אין א געוויסער צייט שפעטער איז דאס פארל בייגל אוועק פון ראדזימין. אין אלגעמיין זענען זיי געווען גאנץ גוטע לערערס, אבער ראדזימין האט נישט געהאט צו זיי קיין מזל, און אויך נישט זיי צו ראדזימין.

דאס לערער-פארפאלק יאקוב

אין די דרייסיקער יארן זענען ביי אונדז געווען עט- לעכע יאר לערער דאס פארפאלק יאקוב. ער האט גע- שטאמט פון גאליציע. זיי זענען אנגענומען געווען אלס גוטע לערער און די קינדער זענען פון זיי געווען צו- פרידן. אויך די עלטערן פון די קינדער זענען געווען צו- פרידן, און האבן אפט באזוכט דעם ה' יאקוב אין סעקרע- טאריאט פון דער שולע כדי צו הערן פון אים א באריכט ווי אזוי זייערע קינדער לערנען אין שולע.

די ברידער בידערמאן

זאלן דערביי אויך דערמאנט ווערן די צוויי ברידער בידערמאן פון ווארשע (דער עלטערער — דער ברונעט, און דער יינגערער — דער בלאנדער, וועלכער איז גע- ווען דער גרינדער פון „השומר-הצעיר“ אין ראדזימין). ביידע זענען זיי געווען (אין פארשידענע צייטן, פריער דער בלאנדער) לערער אין „תלמוד-תורה“, ווו זיי האבן געלערנט די פוילישע שפראך, רעכענען, זינגען און דע- קלאמירן פוילישע פאעטישע שטענגען. זיי האבן געבער

טער לערער, געגעבן אלץ צו פארשטיין גרינטלעך, און די שילער האבן פיל פון אים גענאסן.

אברהם דאן איז במשך פון די יארן ווען ער איז געווען לערער אין ראדזימין ביז א קורצער צייט ערב דער צווייטער וועלט-מלחמה (ווען ער איז מיט זיין פא- מיליע אריבערגעפארן קיין זאמבראו), געווען שטארק פארבינדן מיטן יידישן נאציאנאלן לעבן אין אונדזער שטאט. א געוויסע צייט איז ער אויך געווען ראטמאן (א מיטגליד פון שטאטראט) אלס אומפארטייאישער נא- ציאנאלער ייד.

הער און פרוי בייגל

אין דער זעלבער צייט זענען קיין ראדזימין געקומען אלס לערער ה' בייגל מיט זיין פרוי. ביידע האבן גע- לערנט און זענען געווען מחנכים פון געוויסע קלאסן, ה' בייגל פון העכערע קלאסן, און זיין פרוי פון מיטעלע קלאסן. אבער ביידע האבן זיי נישט גענאסן פון איבערי- קער סימפאטיע פון דער יידישער באפעלקערונג. זיי האבן אויסגעזען עפעס יידיש-קאריקאטורעל: גידעריקע, נעבעכדיק, תמיד פארזארגטע איבערגעשראקן. דאקעגן האבן זיי געהאט א קאמפלעקס פון נישט דערלויבן עס זאל ווער זיך ווענדן אין דער יידישער שפראך (דער- קלערנדיק דערביי אז זיי פארשטייען נישט קיין איין ווארט יידיש), זיך אויסערגעוויינלעך באמיט צו האלטן זיך וואס ווייטער פון יידישער געזעלשאפט, און פון וועלכן עס איז קאנטאקט מיט יידן; דאקעגן האבן זיי זיך שטארק געשטופט אין דער פוילישער געזעלשאפט וועלכע האט זיי נישט געוואלט אויפנעמען און אפילו פון זיי חוזק געמאכט. דערווייל איז געשען א פארפאל מיטן לערער בייגל.

איינמאל ווען ער איז צוריקגעפארן פון אן אויספלוג מיט זיין קלאס — נאכדעם ווי ער האט שפאצירט מיט די קי- נדער אין א וואלד. ער האט ביי דער קאליקע-סטאציע אין סטרוגא געגעבן א שילער צו האלטן עטלעכע מינוטן א יעגער-ביקס, וואס ער האט מיט זיך מיטגענומען אויפן שפאציר מיט די שול-קינדער אין וואלד. דער לערער בייגל איז צוגעגאנגען צו דער קאסע פון דער קאליקע כדי צו קויפן בילעטן צוריקצופארן פון סטרוגא קיין ראדזימין. דער שילער האט נישט ווילנדיק אויסגעשאסן

תורה" זענען געוואָר געוואָרן וועגן אַזאָ אויפקלערונג, און נאָך אין די צימערן פון „תלמוד-תורה" וועלכע איז גע- ווען אויפן צווייטן שטאַק פון בית-המדרש. אַ גאַנץ קורצע צייט נאָך דער לעקציע איז דער לערער נאָדאָנער אַוועק פון ראָדזימין).

ווי זענען די אַלע לערער אַהינגעקומען? עס איז אַ גרויסער צווייפל אויב ווער פון זיי איז געבליבן לעבן נאָך דעם גרויסן היטלער-חורבן.

כבוד זייער אַנדענק!

גאַנץ שווער געהאַרעוועט מיט די קינדער כדי זיי עפעס אויסלערנען און בפרט אַז געוויסע מלמדים אין „תלמוד-תורה" האָבן שטאַרק געפרוּווט פאַרמיאוסן ביי די קינדער די „גויאישע לימודים"... (א קורצע צייט איז אויך געווען אין „תלמוד-תורה" אַ לערער פון וואַרשע מיטן נאָמען נאָדאָנער. האָט ער איינמאַל געגעבן אַ לעקציע וועגן נאָטור און אויפגעקלערט די קינדער אַז „7 הימלען" וואָס מען זאָגט אַז זיי עקזיסטירן, איז נישט מער ווי אַ לע- גענדע... מען קאָן זיך פאַרשטעלן וואָס עס האָט זיך גע- טאָן און געקאַכט ווען דער רב און די מלמדים פון „תלמוד-

מרדכי קוסובר

ימי השתוללות אנטישמית והגנה מפני פורעים

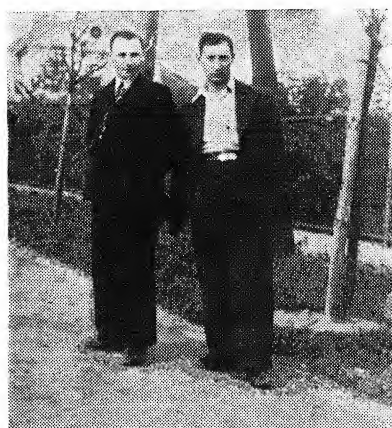
נאי, גוי די קורקטי כלפי היהודים ומחסידי ראש-הממשלה הגנרל סקלאדקובסקי, (שיצא בזמנו בסיסמה „לפרוע ביהודים — לא ולא, להחרים את חנויותיהם ואת דוכניהם — בבקשה!“) הועיק אליו את מיכאל קוסובר והעמידו על חומרת המצב. הסטארוסטא יעץ לקוסובר לבטל את הפתיחה החגיגית של ה„בור“ כדי למנוע התקהלויות של יהודים ברחובות. „בכלל, מוטב שהיהודים ייסגרו בבתיים ולא ייצאו כל הלילה. אין לדעת באיזו שעה הם יגיעו מווישקוב לעירנו“.

הבשורה נתפשטה חיש מהר בקרב התושבים היתרי-דיים שהחלו להיעלם מהרחובות. גרשון הנדל, שליווה את קוסובר לבית הסטארוסטא וחיכה בחוץ עד לגמר הפגישה, יעץ לקוסובר לא לסמוך על דברי הסטארוסטא שהורה למפקד המשטרה המקומית לגייס את השוטרים ולהיות על המשמר, אלא להתקשר מיד טלפונית עם הסנטור, הרב ד"ר פרופסור משה שור ולהודיע לו על המתרחש. מבית-הסטארוסטא חשו השניים למשרד הדואר ברחוב 3 מאי. מיכאל קוסובר, כיו"ר ההסתדרות הציונית המקומית, ביקש טלפונית מהסנטור שור לעשות פעולה דחופה אצל ראש הממשלה, גנרל סקלאדקובסקי, לעצור את השיירה של „הנאראוצים“ עוד בדרכם לרדזימין. הסנטור שור הרגיע את קוסובר ואמר שהוא מיד יפעל אצל הגורמים המוסמכים. ואמנם, כעבור רבע שעה זנקו יחידות משטרה מזויי-

לאחר הפוגרום בעיירה פשיטיק שבמחוז ראדום, במרס 1936, ביום „היריד“ ושבו נהרגו הסנדלר היהודי יוסל מינקובסקי ואשתו חיה ויהודים רבים נפצעו, ביניהם אחדים קשה, גברה ההשתוללות האנטישמית ברחבי פולין. היטב חרה לאנטישמים על שיהודי פשיטיק העזו להתגונן ואף להראות לפורעים את נחת זרועם ולגמול להם כגמולם. השיסוי הבלתי מרוסן נגד יהודים הקיף חלקים ניכרים מבין האוכלוסיה הפולנית. גם בעירנו רדזימין הורגשה האווירה האנטי-יהודית הגוברת והולכת. ברחובות נראו חבורות צעירים פולניים, לבושי מדים של האר-גון הפורע „נארא“ שהתגרו ביהודים וחיפשו לעצמם עילה כדי לפגוע פיסית ביהודים שנודמנו בדרכם. כן החלו ה„נאראוצים“ המקומיים לערוך בעירנו כינוסים של חבורותיהם מהעיריות הסמוכות, ובהם התחרו הנואמים בשיסוי ובהסתה נגד היהודים.

באחד הערבים, בשנת 1937, היה זה במוצאי שבת בשעה 8.30, עמדה להתקיים הפתיחה החגיגית של „בור“ למען הקרן הקיימת לישראל, אליה הוזמנו מאות מבני העיר. לפתע נתקבלה הודעה טלפונית בביתו של המושל (סטארוסטא) מאת עמיתו בווישקוב, ששיירה של מאות „נאראוצים“ עברה את עירו, עם רדת הערב, ופניהם לרדזימין. „בטוחני שהם מתכננים לעשות פוגרום ביהודי עירך“, הסביר המושל מווישקוב. ה„טארוסטא“ הרדזימי-

מסיירים בעיר, אך בכל זאת הצליחו כמה חבורות של „נאראווצים“ מהשיירה שפוזרה, להסתנן העירה. הם הגיעו לאזור סטארי-רינעק וידו אבנים כבדות לתוך ה- בתים היהודיים. פה ושם ניסו הפורעים את כוחם להתפרץ לתוך הבתים, אך מצאו את הדלתות נעולות וחסומות; הם העדיפו לכן להסתלק מהמקום בגלל הרעש והצעקות

שפסל רדויג'ר ובונים זיסמן שהגנו על אזור סטארי-רינעק

שדיירי הבתים הקימו. בכל זאת נפצעו כמה יהודים מ- שברי הזכוכיות. גם לסביבתנו הגיעה חבורת פורעים- „נאראווצים“. בראש החבורה היו שניים רכובים על סוסים. הם ניסו לפרוץ לתוך הדירה שלנו, אך מצאו את דלת הכניסה מבוצרת. שמשון דמבסקי, בהבחינו ברוכבי הסוסים ובאלה הנוהרים אחריהם, שרק במשרוקית ואנו, מכל היחידות, פרצנו קדימה עם גרזנים בידינו ועם אקדח שבידי אחד מאתנו. הפורעים, בשמעם את קול המשרוקית, נסוגו בבהלה מחשש שיחידה מזויינת מוכנה לפתוח עליהם בהתקפה מוחצת. למחרת בבוקר הובאו הפצועים לטיפול רפואי אצל הרופא המקומי ד"ר זסלבסקי.

באווירה כזאת חיינו בפולין בשנות השלושים. אנו, הנוער הציוני, ורבים מהדור הישן הבינו היטב שאין ליהודים עתיד במדינה זו וגורל מר צפוי להם; ידענו שמקומנו בארץ-ישראל. אך לא הספקנו להעלות את ההמונים והמחיר ששילמנו הוא: השמדה.

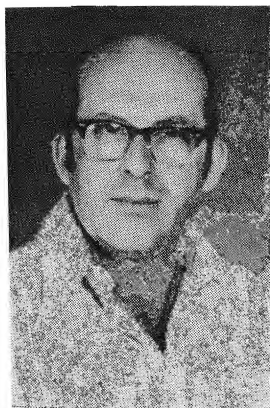
נות במשאיות סגורות מורשה בנסיעה מהירה ביותר ל- כביש וורשה-רדזימין-ווישקוב. השוטרים המזוינים הד- ביקו בעוד מועד את שיירת הפורעים, כשני קילומטרים מצפון לעיר, בסמוך לביתו של הענעך הנפח (הענעך קוואל) בשולי הכביש ווישקוב-רדזימין. הם תבעו ב- תוקף מה „נאראווצים“ להתפזר וכאשר אלה סרבו, הסתערו עליהם באלות שבידיהם, החרימו כמה כלי רכב ומרבית „הגיבורים“ צמאי דם יהודי ברחו על נפשם והתפזרו ב- שדות ובינות הבתים בכפרים.

ליל אימים וחרדה עבר על תושבי רדזימין היהודים. כולם הסתגרו בבתיהם, תוך פחד ומבלי לדעת מה קורה עם השיירה של ה „נאראווצים“ העומדים להגיע. רבים לא עצמו עין ולא שכבו לישון. צעירים נשארו סמוך להוריהם הזקנים כדי להיות מוכנים לגונן עליהם בשעת צרה. בינתיים סובבו בודדים מבין פעילי ארגוני נוער ציוניים וקבוצות ספורט שהורו לחבריהם להתארגן ביחידות וב- מקרה של התנפלות להיות מוכנים להתגונן עד שתוזעק למקום המשטרה, בתקווה שהיא תעמוד לימין היהודים. סופר גם שדבר השיירה נודע בקרב ה „נאראווצים“ בעיר ובכפרים הסמוכים ואלה התכוננו לעזור לחבריהם מ- החוץ...

בסביבה שלנו גרו כעשרים משפחות יהודים בחמישה בתים. מהם התארגנו 15 איש, ביניהם אבי, אברהם קוסובר ובניו, שהצעיר ביניהם היה בן 11. כן היו עמנו לייבל יוניש, שמשון דמבסקי, אהרן לייב ריבק, הנפח, שני האחים לרנר, הסנדלרים, שני בניו של אשר גוטליב, שני האחים פלורקביץ' בני הקצב, מאיר גרוסברד ועוד. לכל אחד מאתנו היה „כלי“ ביד — למי פטיש, גרזן ומי בסתם מוט ברזל או מקל עבה. גם שני אקדחים היו ברשותנו, אחד בידי אריה לייב ריבק, והשני בידי שמשון דמבסקי, שנבחר כראש קבוצת המגינים בסביבה שלנו.

התחלקנו לארבע יחידות. כל אחת תפסה עמדה ליד ארבעת הבתים הקרובים על מנת לקדם את הבאות. הוסכם בינינו שכאשר תישמע שריקת משרוקית, מיד יתקדמו כל היחידות לכיוון הקול.

בינתיים נודע כי משמרות מתוגברים של שוטרים

שבתאי קליינברג

שנות נעורי בעיירה

היה זה ביום ו' לפנות ערב ודודי נשאר במעצר בשבת. בתגובה ולאות סולידריות עמו, לא התפללו בליל שבת ולמחרת במנין ב"שטיבל", אלא כל אחד התפלל ביחידות. רבות דובר אז בעיר על המקרה ועל הצער הרב שהמאסר גרם לדודי.

בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה בא להתגורר ברדזימין הזוג קלמן פרוסט ואשתו. היא היתה מורה ב"בית-הספר החרדי לבנות, "בית-יעקב". פרנסתם היתה בדוחק, האשה היתה חלשה וחולה וקיבלה תכופות התקפות. אמי, רבקה-רחל בת יהודה-ברוך סקורניק, (פקיד אצל האחים רדזימינסקי ואיש סודם במפעליהם), טיפלה בה במסירות-נפש ודאגה תמיד להשיג בשבילה את ה"תרופות".

אבי משה-מרדכי היה מעין עסקן ציבור, בלתי רשמי, ותמיד הופיעו בביתנו יהודים שנועצו בו במיני בעיות ומשפטים שעמדו להופיע בהם, מי כאחד הצדדים בהתדיינות ומי כעד לצד זה או אחר. אבי נאבק שנים רבות על קיומו וסבל הרבה מהיחס העויין של שלטונות המס בעיר. תמיד הטילו על המאפיה שלנו מסים גבוהים מאוד, תמיד היינו בפיגור בסילוקם ותמיד ניסו לעקל רכוש בבית ובמאפיה. המסים הגבוהים שהוטלו על הסוחרים ובעלי המלאכה הזעירים היהודיים ברדזימין היו תוצאה ישירה ומכוונת של כלל המדיניות הפולנית ה"אנטישמית", במטרה להתנכל ליהודים ולערער מבחינה כלכלית. מדיניות זו קיבלה ברדזימין גוון מיוחד, תוך

נער בן 15 הייתי כאשר פרצה המלחמה הנוראה ב-ספטמבר 1939, ובראשית שנת 1940, חודשים אחדים לאחר שהגרמנים כבשו את פולין וממילא גם את עירנו רדזימין, נמלטתי לברית-המועצות. מאז חלפו כ-34 שנים ועד היום אני חש את ההווי של עירנו שספגתי בקרבי ואת חיי משפחתי הענפה שאני השריד היחיד שנותר ממנה. סיפורים והתרחשויות אין ספור נחרתו בזכרוני, דמויות של אישים שונים, "עומדות לנגד עיני". הם מלווים אותי כל הזמן, ודומה שלא אשכחם עד יום מותי.

כילד בגילי וכבן למשפחה דתית (בנו של משה מרדכי ונכדו של יהודה צבי קליינברג, בעלי המאפיה) למדתי ב"חדר", בבית-הספר הממשלתי ולאחר מכן בשיבה ה"מחודשת של הרבי הרדזימינאי. בני משפחתי התפללו ב"שטיבל" של חסידי גור שהשתכן אצלנו בחצר. זכורים לי היטב המתפללים ב"שטיבל", כגון: הענעד הנדל, יהושע-דוד דמבסקי, פנחס רוטשטיין, שלמה קאפליושניק, המלמד-הלמדן מנדיל סוקולובר, שלמה'לה יוניש, פייבל זילברשטיין, פסח מילגרום, דודי יצחק-מאיר ונגרובר, שהיה גם חזן, בעל-קורא (בספר התורה) ובעל תוקע (בשופר). דודי היה ירא-שמים ומקובל על יהודי העיר.

זוכר אני, כאשר הסוחרים רוטשטיין והאחים גיט התדיינו ביניהם בבית-המשפט הממשלתי הפולני ודודי איטשה (יצחק) מאיר הוזמן לביה"מ להעיד, הוא סירב להעיד בשבועה. השופט הורה לאסרו והוא הועבר למעצר לתחנת המשטרה שממול ה"קולייקה" (הרכבת הקטנה).

למסורת מדורי דורות. בפורים היו הנערים והילדים מתחפשים ואילו המבוגרים ערכו נשפים הומוריסטיים; בשמחת-תורה התבסמו יהודים מכובדים עוד לפני גמר התפילה ורקדו ושמחו בחצרות בתי התפילה ו,השטיב-לעך" ובסימטאות הסמוכות. יום יום התפללנו, ותחזינה עינינו בשובך לציון". היתה זאת למעשה שאיפתו של כל יהודי ויהודי, אדוק וחילוני, אם כי הרוב לא התיחס לזה כאל שאיפה מעשית. בילדותי שמעתי רבות על ארץ-ישראל וקצת עסקתי בציונות, אבל לא האמנתי שאי פעם אוכה לחיות בארץ-הקודש.

שילוב כלל היהודים בפולין עם הקומוניזם (,ז'ידו-קומונה"). למטרה זו נוצלה עירנו — ,שזכתה" להיות מדי שנה ביום החג של ,הנס על הוויסלה" הוא ה-15 בספטמבר 1920, כאשר הצבא האדום שהתקדם אז לעבר וורשה, נעצר ונהדף ליד רדזימין — מקום לכינוס המוני של ,אנדקים" ו,נאראאוצים" מהסביבה הקרובה והרחוקה. בכינוסים אלה הושמעו נאומי הסתה נגד היהודים, תוך קריאה לפרוע בהם ולטהר את פולין מ,הטפילים" שפשטו על המדינה הקתולית. מדי שנה התרחב היקף החגיגות של ה-15 בספטמבר, כולל תהלוכות המוניות מהכנסיה

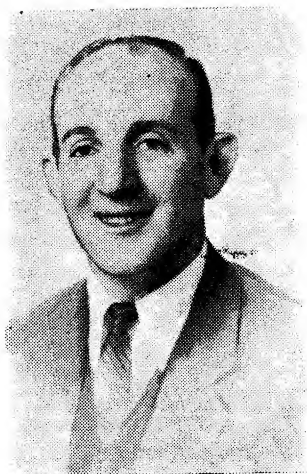

בני משפחת קליינברג במאפיה

והנה אני היחיד מכל משפחתי הענפה זכיתי לעלות לארץ-ישראל, לבקר בכותל-המערבי, ולחיות בעירו של אברהם-אבינו, באר-שבע. אני חש עצמי כנציג כל משפחתי שלא זכתה לגס גדול זה. וכל אימת שאני מהרהר בכך, אני מעלה ברטט את זכרם הקדוש של כל יהודי רדזימין שנכחדו על ידי מרצחים ברבריים גרמנים. לנצח נשמור אותם בלבבותינו.

לבית-העלמין הצבאי בפרבר ,וויאסקא", בו נקברו החיילים שנפלו בהדיפת הצבא האדום. ביום זה היו יהודי רדזימין מסתגרים בבתיהם ובעיר היתה שוררת אווירה של פוגרום.

על אף כל זאת המשיכו היהודים לחיות את חייהם באופן גורמלי, תוך מאבק על זכויותיהם האזרחיות, עסקו בעיסוקיהם וחגגו את מועדי ישראל בשמחה רבה ובהתאם

חיים איזנפיש

רחמנים בני רחמנים

בזכרוני נחרתה אפיזודה מאלפת משנות הילדות שלי המוכיחה עד כמה לב יהודי חם לא יכול היה לסבול את מצוקת חברים. למדתי אז ב"חדר" אצל המלמד טוב-הלב, מגדל בונים. היה זה בליל חורף קר, העיר היתה עטופה שלג עבה שקפא ברחובות ועל גגות הבתים, ובתום הלימודים הלכו התלמידים להחליק על פני השלג במזחלות קטנות. אתנו היה חברי-שכני, נח ליבזר, שהיה לבוש מעיל עליון קל, ישן ומשומש, ורגליו תקועות בתוך נעליים קרועות. הוא רעד כולו מקור והתייפח בבכי... נכמרו רחמי עלי ולפי הצעתו הפסקנו את המשחקים עם המזחלות

יהודי עירנו הצטיינו בדרך כלל בלב יהודי חם ונכונות להטות שכם למי שמטה לחמו נשבר או לדאוג לסעודות-שבת למשפחות שלא היתה להן פרוטה לפרטה, כיאה לרחמנים בני רחמנים. הציבור דאג שלא יהיה בתוכו רעב ללחם ואם כי כל אדם היה טרוד בפרנסתו ובדאגותיו היומיומיות, היתה עינו ערה למה שמתרחש אצל הזולת, אצל השכן הקרוב והרחוק; ואם הבחינו שאין אצל מישהו מה לבשל בקדרה, מיד הוזעקו גבאים וגבאיות ופרנסי הציבור, ובהתאם למעמדו של האיש דאגו לו על ידי מתן בסתר, ולעתים גם לא כל כך בסתר.

היה היתה קבוצת חברים

בלא מעט פחד מפני הבאות ובפני מה שעלול להתרחש. הייתי תמיד חדור פחד כאשר אבי ז"ל שלח אותי לגבות חובות בעד שמנים (המיצרך שיצרנו ומכרנו) אצל אופים

משה ברומברג ואשתו צירל

לא-יהודים בוורשה ובישובים שבין רדזימין וורשה — סטרוגה, מארק, פוסטלניק. במקומות אלה ביקר תכופות גם דודי שמואל ז"ל, כדי לגבות חובות אצל לא-יהודים, ובשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה היה בסכנה של התנפלות חוליגאנים; ומשום שפניו היו מעוטרים זקן יהודי טיפוסי, העדיף לא פעם לדחות את סיבוביו אצל בעלי החוב שבאזורים הפולניים.

בינתיים פרצה המלחמה. כעבור שנה הוקם הגיטו ברדזימין, החלו שלבי ההשמדה והשואה. כל משפחתי נספתה, מרבית יהודי עירנו נשמדו, ביניהם ידידים וחברים יקרים. בטורים אלה אני מעלה את זכרן של מספר משפחות שנפש חיה לא נותרה מהן, כגון משפחת דודי שמואל אייזנפיש, משפחת דודי חייש אייזנפיש, משפחת גיסי בועז מיינמר, משפחת גיסי משה ברומברג ואשתו (אחותי צירל) והמשפחות ליבזר ואפלבוים.

ונתפורנו איש איש לביתו, וזאת כדי שנח לא יסבול מהקור.

כל הלילה לא עצמתי עין. הייתי כולי נרגש מהמחזה המזועזע כיצד חברי העני בוכה מקור. גמרתי אומר לעזור לנח בכל אשר ידי משגת ולרכוש עבורו מעיל חורף חם ונעלים חמות. כסף משלי לא היה לי. לכן החלטתי לחטט במוודה עם שטרות כסף שהיתה תקועה מתחת למיטה בחדר השינה ולחוציא ממנה צרור שטרות. היה זה בבוקר של יום-השוק. הקדמתי ללכת ל„חדר“ ולסיים את לימודי לפני הצהריים, ויחד עם נח יצאנו לשוק. שם קניתי לו מעיל חורף עם צווארון מכוסה פרוות צאן, לפי מידותיו, זוג נעליים חמות אצל חיים, בנה של עטה-רבקה, שהתגורר באותו בית שבו התגורר המלמד שלנו, מגדל-בונים. לאחר הקניות עוד נותר בידי סכום כסף, בו קניתי בוטנים, תאנים ותמרים והכנתי „סעודה“ לשנינו.

כאשר נודע הדבר להורי, גער בי אבי ז"ל (אם כי לא הרים ידו להכות אותי) והזהירני שבל אעז עוד פעם

הודס מיינמר

לקחת בעצמי כסף מהמוודה. ואילו אמי ז"ל נשקה אותי כשענייה דומעות ואף סיפרה בגאווה לשכנותיה על טוב לבו של בנה.

לא שפר חלקם של יהודי רדזימין, כחלקם של כל היהודים בפולין, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. על בשרנו חוינו את שנאתם של החוגים האנטישמיים. חיינו

מריס-לאה גרבויס — גינגולד

מאורעות הילדות בעירנו רדזימין

בערבי קיץ לקחה אותי אתה החלבנית של אזורנו למשקי האכרים שבסביבות העיירה כדי לשתות חלב תיכף לאחר שנחלב מן הפרה. נעימים היו הטיולים האלה בסביבת העיירה; את דרכנו עשינו דרך שדות, בוסתנים ו- מרחבי נוף. חזרתי תמיד כשבידי פרחים ושבולים. לא הרחק מביתנו ברחוב ה-3 במאי, התנוססו עצי ערמונים בשדרה. בעונת הסתיו היוו הערמונים שמחת הילדים. אגרתי ערמונים מתחת למטה, בארונות הבגדים, בארגזים. מלאתי את כל הבית בערמונים. לפני כל מיבצע של ליקוט כזה חיכתה לי בינות עצי השדרה ילדה קטנה, לבושה מעיל קטיפה, כיפת קטיפה מקושטת בסרטים אדומים ל- ראשה, פניה עגלגלים ולחיה אדומות מקור. כאשר הבחינה בבואי נוצצו עיניה השחורות והיא כולה נראתה כתמונה צבעונית חיה. היתה זאת רחל הנדל הקטנה (כיום רחל בלר) שעד היום מקשרים אותנו יחסים ידידותיים בארץ.

פעילותי ב„השומר-הצעיר“

בתקופת מגורי בשדליץ הצטרפתי לתנועת „השומר-הצעיר“, לכן קיבלתי בשמחה רבה את הידיעה שגם ברדזי- מין קם והתארגן קן של „השומר-הצעיר“. כשחזרתי לרדזי- מין, ובזמן ביקורי המרובים בעיירה, לקחתי חלק פעיל בעבודת התנועה שחינכה אותנו ברוח ההגשמה הציגנית, לעמל כפיים, לבנין הארץ ולמידות תרומיות באופי האדם. נהניתי מזה שהתנועה ליכדה בשורותיה אלמנטים שונים מבין הנוער המקומי, הפיחה בהם תקוות והיוותה להם מקור להתעלות על החיים האפורים היומיומיים של ה- עיירה.

ארבעים ושלוש שנים חלפו מאז עזבתי את רדזימין ועליתי ארצה. מטבע הדברים שבמרוצת השנים מיטשטשים ההתרשמויות וזכר האירועים משנות הילדות והבחירות: ומה גם ששנות חיי בארץ, על מיכלול בעיות הכלל והפרט, כאילו „חתכו“ את הקשר ביני לבין „אותה בחורה“ שעזבה את עיר הולדתה בשנת 1930.

ברם, ההודעה שנמסרה לי על ההכנות להוצאת ספר- יזכור רדזימין השפיעה לשינוי רוחי, כאילו במטה-קסם נפתחו מעיינות וגלי הזכרונות על מאורעות העבר הרחוק, על בית-הורי, אחים ואחיות, ילדי השכנים, משחקים ולימודים בבית הספר, שוטפים את כל ישותי; האירועים העצומים בעיירה והשפעתם על חיי קמו לתחיה מחדש כאילו הסבל דאז עדיין לא פסק.

קורות חיי גרמו לכך שבגיל 10 עזבתי את רדזימין ועברתי לגור לעיר יותר גדולה — שדליץ — כדי לחיות עם סבא וסבתא, אך נשארתי תמיד בקשר ער עם רדזימין. הייתי מבקרת לעתים קרובות את עיירתי, נוסף לקשר מתמיד של חילופי מכתבים עם חברותי משנות ה- ילדות ברדזימין. כל אימת שתקפו אותי געגועים חזרתי לרדזימין. הגעתי ברכבת משדליץ לוורשה-פרגה בתחנת „וולנסקה“. משם כיוונתי את פעמי לכיוון רחוב סטאלובה ו„הקולייקה“ המובילה אותי לעיירה בה עמדה עריסתי, ובה שיחקתי עם ילדים ברחוב עד לאחר שקיעת החמה. בעונת הקציר רצתי אחרי עגלות עמוסות חציר וחיטה כדי למשוך מהעגלה חופן שיבולת ולאכול בתיאבון את הגרעינים שהם כה עשירים ביסודות בריאות וכוחות וויטאליים — כפי שנתברר לי כעבור שנים רבות בארץ- ישראל.

הנהלת העיריה להפוך את השטח ל"שוק של בהמות" — לא בכיתי כלל וכלל, כפי שעשו אחרים במעמד זה. רשמי הביקור שלו בעיירה ובשטח בית-העלמין שנמחק מתחת שמי ד' היכו את כולנו בתדהמה. תחילה קמה התרגשות בלתי רגילה, כשכמה אנשים מתוכנו מזילים דמעות. אחר כך השתרר באולם שקט של... בית-קברות, לפתע הרגשנו קרבה גדולה יותר זה לזה; לא עוד סתם יוצאי אותה העיירה בישראל, כי אם קרובי משפחה ממש, יתומים קולקטיביים שקברות יקירינו נעלמו מעל פני השטח ב"עיירת-הגולה בה נולדנו ובה גדלנו ובה הובלנו את מתינו למנוחת-נצח. והנה השואה פקדה גם אותם — הופרעה ונחבלה מנוחת העולמים שלהם...

מחוסר כסף לשכור מועדון, קיימנו האסיפות בבתי פרטיים, בעיקר בבית חברתנו זיסליה אשכנזי, שהוריה התייחסו יפה ובאדיבות רבה כל אימת שהתאספנו אצלם כדי לדון בבעיות השוטפות של קבוצתנו והקו בכללו. קבוצות אחרות של הקו קיימו את האסיפות הקבועות שלהן בשדות, ובעיקר ליד הגדר של בית-הקברות היהודי. ה"שירים החלוציים והשומריים, אותם שרו קבוצות השומרים והשומרות בעברית ובפולנית, בקעו משם למרחקים.

מסלולו הקבוע של הנוער היהודי היה בטיוליו, בעיקר בשבתות ובחגים, מתחנת ה"קוליקה" ל"פוביאט". הגדר של בית-הקברות היתה המחיצה בין שני העולמות; ה"מצבות בשטח בית העלמין סימלו את הדורות שחלפו והלכו

קבוצת פעילות במוסדות תרבות בעיר

התפורנו לאחר האזכרה בדברי ברכה חמים אלה לאלה; כולם היו כה יקרים לי, אפילו אלה שלא הכרתי, אלא פגשתי רק באזכרות. בית-העלמין שנעלם מעל פני ה"שטח שם בעיירה הרחוקה בגולה, איחד-קירב אותנו פה בישראל.

מעין זכרונותי נובע עתה בשנים הראשונות לאחר תקומת פולין בשנת 1918. אבי היה סוחר תבואה, עמד בקשרי מסחר עם אכרי הסביבה והיו לו הרבה ידידים פולנים.

לעולמם — בודדים בשיבה טובה וכה רבים בדמי ימיהם, ביניהם נפשות כה יקרות לי אישית: אמי, ואחותי בת ה"14 הישנות שנת נצח מעבר לגדר שלידיה אני שרועה עם חברותי השרות שירי ציון, השירים המביעים געגועים לארץ הרחוקה.

כאשר גרשון הנדל הרצה באחת האזכרות לקדושי רדומין וסיפר על העיירה ללא-יהודי אחד, כפי שמצא בעת ביקורו שם לאחר השואה — ועל בית-העלמין ההרוס לחלוטין ללא זכר וסימן למרבית הקברים — ולכן החליטה

קשרו הנערות ברית ידידות / וחתמוה (בשלוות) בתמימות הנשיקה / נעתקו מגרונן מלות לבביות / אך בעיניהן מבט־הערצה. לצדן צוק גדול כמו נעמד / עליו הן לחשו בחדוה וגיל / כי ידידות זו תעמוד לעד / אם גם יחרס העולם כליל.

רחל'ה המשוררת

„טבע ובריאות“

עזבתי את רדזימין ואת פולין בכלל בשנת 1930 ועליתי ארצה כחניכת „השומר-הצעיר“. דרכי בשנים הראשונות בארץ לא היתה קלה בשל בריאות לקויה, אשר גולה לא מעט מן החדווה של גיל העלומים. המפנה המהפכני חל כאשר נתמזל לי להכיר את תורת הצמחונות, את יסודותיה המוסריים, הרוחניים וסגולותיה לחיים יותר יפים ויותר בריאים. קיבלתי את התורה הזאת בהתלהבות, התנורתי מאכילת בשר ודגים ועברתי לתזונה

זכורני פעם בשבת עם שחר התעוררתי לקול רחש־לחש שנשמע במטבח דירתנו. מבוהלת קפצתי ממיטתי ופתחתי את דלת המטבח. לעיני נתגלתה תמונה לא רגילה: על מישטח הרצפה הגדול היו שרועים בצפיפות פולנים — גברים, נשים, ילדים וטף. הם היו רבים, עשרות עשרות צפופים ודחוקים על הרצפה, ביניהם כאלה שעמדו ליד הקירות. באח בערה אש והקומקום הגדול זמזם ו„גיגן“ את קולות המים ההולכים ורותחים. אבי, לבוש קאפוטה של שבת, הסתובב בין האנשים וחילק להם פרוסות גדולות של לחם וחלה וסוכר לתה.

מסתבר כי עם שחר, כאשר אבי יצא מפתח הבית בדרכו לבית־הכנסת לאמירת תהילים לפני תפילת שחרית של שבת, הוא נתקל בחבורות פליטים אלה, שרועים על המדרכה ועל אבני הכביש ורועדים מקור. במקום להמשיך את דרכו לבית־הכנסת, חזר ולקח עמו את האנשים ואספם לביתו, ואמר להם להדליק את האח ולהרתיח תה לכולם כדי לחמם את עצמותיהם הקפואות.

✱

אחותי רחל ז"ל

קשה לי מאוד לסיים את פרקי זכרונותי על מאורעות הילדות והבחורות ברדזימין מבלי להעלות את זכרה של אחותי רחל ז"ל, אשר הלכה לעולמה בדמי ימיה, בשנת ה'14 לחייה הפורחים. ברוכת כשרונות היתה וניבאו לה עתיד מזהיר. נפש פיוטית היתה, כתבה שירים בפולנית שעוררו תמחון אצל המורים שלה שהבחינו בה סימני כשרון של משוררת.

הנה תרגום חופשי, בעברית, של אחד משיריה, בשם „ברית הידידות“:

בעמק עשיר צמחיה פוריה / בצל האילן, רחבי־ענפים / יושבות וחולמות על ארצן הרחוקה / שתי חברות בגיל הנעורים. רוח חמה מלטפת עליהן / לצדן הנחל בקול מזמזם / דג־כסף במים מתפתל בין גלים / כבר הליל נפרש־עיף מנמנם. התמונה מסביב מגבירה את הדרה / משתנים כמו פלא צבעי־היקום / מעמיק וגובר גם נושא השיחה / סוף כי כל העולם כבר רדום.

הקדמוני „איש תחת גפנו ותחת תאנתו“. ביתנו טובל בגן יפה ופורה בשלל גווני פרחים, ירק ועצי פרי. שנינו מטפלים בגינתנו באהבה והיא גומלת לנו בשפע פרי אדמה ופרי העץ ומהווה לנו מקור המרץ והבריאות הטובה.

בעלי, יעקב גרבוז, ואני עומדים בקשר רוחני-ארגוני עם גופים צמחוניים ברוב ארצות התבל. בעלי משמש גם עורך הבטאון של תנועת הצמחונים בישראל, „טבע ו-בריאות“; ביתנו מהווה האכסניה של המערכת, ואני מש-משת עזר כנגדו לעורך במילוי משימות שונות, בנשיאה בעול הוצאת הבטאון.

טבעית ומבריא. באופן מקביל התחלתי לעיין בספרות על נושאים פילוסופיים ומדעיים המתייחסים לתזונה טבעו-גית וצמחונית. מצב בריאותי הלך והשתפר וכן גם ההרגשה העצמית.

לימים הכרתי אדם משכיל וצמחוני משחר ילדותו, אשר במהרה הפך גם לבן-זוגי ולשותפי לחיים. שאיפתנו המשותפת שטופחה בעקשנות ובהתמדה להגשים הלכה למעשה מסגרת חיים בהתאם להשקפתנו, נשאה סוף סוף שפע של פרי. הקימונו קורת-גג ופינת-חמד בחיק הטבע בסביבת פתח-תקווה בה אנו מגשימים את החזון היהודי

יעקב גרבוז, עורך הבטאון של תנועת הצמחונים בישראל, ורעייתו, לאה, בגן-הירק ועצי פרי שלהם בסביבת פתח-תקווה

גרשון הל

על חטא שחטאנו לפניך... בירידה מן הארץ*

הצדדים. המתנגדים הרעישו עולמות, סירבו להיכנע והזירו מפני ה"שקאלעס" המעבירים ילדי ישראל על דתם וסופם התבוללות ושמד רחמנא ליצלן.

ברם, את גלגלי ה"קידמה" אין להחזיר. המורה-האורח לא ויתר: תומכיו מבין תושבי המקום לא נרתעו ואש של מלחמה גדולה התלקחה ואיימה על הכל. אך בסוף הושגה פשרה: הוועקו שני רבנים ידועי-שם מוורשה ושלושת הרבנים הושבו לדין-תורה. פסק-הדין שלהם נתקבל על שני הצדדים. היה זה פסק-דין של פשרה: בבית-הספר ילמדו רק חשבון ו"קצת" משפת המדינה ותו לא. בהערה מיוחדת בפסק-הדין נקבע, כי אם ירצה המורה במרוצת הזמן לארגן גם כיתה לבנים, יש להקימה בבנין נפרד לחלוטין ומתוך תיאום מלא עם המלמדים ב"חדרים" בקשר לשעות הלימודים ב"שקאלע", על מנת למנוע ביטול תורה. אם המתנגדים הקנאים ל"שקאלע", המעביר, לדידם, את ילדי ישראל על דתם, יוכלו כעבור זמן קצר לטעון, כי "אשר יגורנו בא לנו". לא יצאה השנה הראשונה, מאז בא המורה לגור בעיירה (ואף הביא אליו את בני משפחתו ונטו את אוהלם במקום) ושוב נסערו הרוחות. הסתבר, כי המורה הקים מועדון לנוער, בשם "בית עם", שאת שמו מבטאים בהברה אשכנזית, ופעמיים בשבוע נותן המורה שעורים בלשון הקודש, אותה הוא קורא "עברית"... הפעם רגשו ורטנו יהודים רבים, כשבדבריהם נמהלים צער ואימה מפני הבאות: "מי ידע מה עוד באמתחתו של המורה, עוכר ישראל זה, מה עוד הוא עלול לחולל בחיי העיירה". אלא שהפעם לידי אש מחלוקת לא גרם הדבר. וסיבה מיוחדת גרמה הפעם לרפיון ידים: נתגלה, כי נכדו של הרב נמנה עם המבקרים הקבועים ב"בית עם"... תחילה

עיירת השדה שבפולין הקונגרסאית, השוכנת כעשרים קילומטרים מצפון לבירה, חייתה לה את חיייה האפורים, האופייניים לשוב נידח, וזאת למרות קרבתה למטרופולין של המדינה ולמרות העובדה, שדרך-המלך — זה הכביש המרכזי המתפתל בחלק הצפוני והמרכזי של הארץ: וילנה — גרודנה — ביאליסטוק — וורשה — חוצה אותה. רק עם שחרורה של פולין מעול הכיבוש הרוסי בתום מלחמת העולם הראשונה, כאשר הלכה וגברה תנועת הנוסעים בין הצפון והבירה, לרבות הובלת משאות וסחורות בעגלות עמוסות לעייפה — נייערה העיירה מתרדמתה האפרורית.

אחד מאותות הזמן ומסממני הקידמה היה בואו של מורה מסביבת ביאליסטוק לגור בעיירה. אכן, היה זה אירוע חשוב ורב-ערך לעתידם של ילדי המקום. מיד עם בואו ניגש לפתוח בית-ספר לילדות. בעשותו זאת הטיל המורה-האורח, שחבש מגבעת שחורה ואת חוטמו צבט זוג משקפיים "פנסנה", את האוכלוסיה היהודית במקום לסערת-רוחות ול"מלחמת תרבות" שנמשכה שבועות ארוכים. מרכז הוויכוחים הנרגשים, בעד בית-הספר ונגדו, היווה, כרגיל, בית-הכנסת הגדול. ההתנצחות ההדדית פילגה את "מנייני" התפילה הקבועים וגיבשה "קואליציות" ל"מנינים" חדשים. בשבתות עוכבה הקריאה בספר-התורה ועיני זעם יוקדות הציצו מבעד לטליתות שחלקם העליון, המעוטר, עטה את ראשי המתפללים, ולשונות שלוחות-רסן הטילו דופי איש ברעהו. ואילו המרא-דארתא החלוש אך המכובד על הכל, היה אובד עצות במאמציו להרגיע את הרוחות ולמצוא מוצא של כבוד שיתקבל על דעת שני

* פורסם ביזמון "היום" ב-12.9.69.

הרצל. המתפלגים קוראים לעצמם, פועלים שמאל', דהיינו, פועלים בציון', אבל, שמאל', מה ההבדל בדיוק ולמאי נפקא מינה — אין הם בעצמם מייטיבים להסביר — ואני צריך להיות משוגע כדי לבטל את זמני היקר ולהאזין לאשר בפי הצדדים. אבל בינתיים, ערב ערב, במועדון אצלם, יריד' ממש; אלה ואלה נואמים וכל אחד נכנס בדברי הנואמים והצעות נשמעות למרחקים. כן, בראש החבורה של המתקראים, שמאל' עומד התכשיט חיים ניימן, בן המותח נרות לשבת'.

היהודים התמהים הסתופפו סביב התנור החם של בית-הכנסת והחליפו דברים בהאי לישנא: מקובלת וידועה מחלוקת בין חסידי האדמו"רים השונים; מחלוקת סביב מועמדים לכס הרבנות באיוז עיירה. אבל על מה נחלקים שם', ב"בית-עם", ממש קשה להבין. הלא הם כולם מאוחדים בביטול תורה ובחיקוי מנהגי הגויים...

באחד הערבים נערכה אסיפה סוערת במועדון, "בית-עם". חבורה, השמאל' הכריזה על עצמה כעל, "אופוזיציה". אחד מאנשי החבורה, שזה מקרוב התחבר עם מבקרי המועדון צעק בגרון מלא: "להוריד את תמונת הרצל ולתלות את... חיים ניימן"...

ובינתיים קרה דבר שזיעזע את כל העיירה. לא חלפו אלא כארבע שנים מאז בא המורה לגור בעיירה והקים את בית הספר לבנות — ואח"כ את "בית-עם" — כאשר לקה במחלה קשה ונלקח ברכבת הקטנה לבית החולים לוורשה. מקץ שבוע ימים מת בדמי ימיו. נכמרו רחמיהם של היהודים על האיש שהניח אחריו אלמנה צעירה שהיא אשה חלושה וענוגה ובן יתום קטן. אבל היו גם שהוסיפו, בתוך הבעת הצער: "עינינו הרואות שאין, להתעסק' עם הריבונות של עולם ואין להקים, "שקאלעס" ומועדונים כדי להעביר ילדי ישראל על דתם".

★

הזרע שורע המורה-המשכיל, שפתח בעיירה צוהר לעולם הגדול, נבט ונתן פרי. מבין הצעירים והצעירות היו שהודיעו להוריהם על ההכנות הנעשות על ידם לעלות לארץ-ישראל. היו הורים שקיבלו את הידיעה בסיפוק, אם כי בחרדה, בשל השמועות והידיעות ב"גאזעטין" על

טען האברך שכל מטרת ביקוריו במועדון היא השתתפות בשיעורי לשון-קודש, הנלמדת עברית בעברית. ברם, הוכח כי היה זה תירוץ-סרק, שכן עדי-ראיה באו והתלוננו, שבמו עיניהם ראו את ה"נכד" כשהוא מאזין להרצאה של איזה אורח מוורשה (הדומה כשתי טיפות מים למורה, ואף הוא חובש מגבעת שחורה מאורכת ועל אפו "פנסנה"), שהסביר סוגיות ממשנתו של מארטין בובר, הזכיר תכופות את השם זיגמונד פרויד והרחיב את הדיבור על "פסיכואנאליזה" ועוד כל מיני דברים בטלים המביאים לביטול תורה, תורת אמת.

בבית הכנסת של חברת, "עין יעקב" התלחשו היהודים בערבי החורף וסיפרו זה לזה בשיח מלא עצב, כי בקיר המזרח של ה"בית-עם" תלויה תמונה גדולה של הדוקטור הרצל. "הוא אמנם, דוקטור", אבל לא רופא-חולים. הוא אפילו נראה כ"יהודי יפה מאוד", ובעלי זקן — זקן של יהודי ממש — אך הוא מצולם ללא כיסוי ראש", הסביר יהודי הגר בשכנות למועדון ואשר מתוך סקרנות הציץ פעם מבעד לחלון. ואילו חברו ללימוד בספר, "עין יעקב", תוך שהיה מתמוגג מן האגדות ומפרקי מוסר מן התלמוד המקובצים בספר זה, הקשה בתמהון ושאל: "נפלא הוא מבינתי, מה לעיירתנו ר. עם הכרך האוסטרי וינה, ואיזה מחותנים' אנחנו עם ה"דוקטור הרצל' ומארטין בובר ממש?"...

★

לא עבר זמן רב, ויהודים טובים ותמימים אלה זכו למעט, "נחת" ונקמה על שחבורות בני נוער הולכות בדרך גלוזה והפסיקו לחבוש את ספסלי בית-המדרש. נודע, שאין השמחה שרויה במעונן ואש מחלוקת קשה משתוללת בתוך כתלי "בית העם". רק מעטים מבין הבטלנים שבבתי-התפילה גילו בקיאות בגורמי המחלוקת בין ה"יונגאצ'ים". אך נמצא מאן דהו, שידע להסביר כך: "חברי המועדון בית-עם' התאגדו בחבורה מיוחדת וקוראים לעצמם, ציו-נים' והם חסידי של, הדוקטור עם הזקן היפה, הרצל' למרות שהוא בעצמו שוכן כבר בעולם-האמת איזה 17 שנים. אבל בינתיים קרה משהו בעירו של הרצל (ושוב בווינה — ובאמת איזה, מחותנים' אנחנו עם ווינה?). נערכה שם איוז כנסיה בה התפלגו חבורות הציונים של

לעשות במחיצת המקובלים. עד מהרה יצא שמעו בקרב מכריו כ„איש המחפש את דרכו“, ואין להפריעו...

בת העשירים, שרה, הלכה אחרי בעלה לכל מקום בארץ, כשהיא נושאת בקרבה את צער העוני והסבל, לרבות הרעב ללחם. עד מהרה נחלשה מעבודות מפרכות, שלא יכלה להסתגל אליהן, וחלתה. לילות שלמים היתה שרוייה בעלפון על מצעה בחדרה הדל, מחמת רעב וכאבים גופניים. ואילו לוי עשה בקלויו של מקובלים, מעיין בספר הזוהר. לימים זנח את מחיצתם של אנשי המיסטיקה וחזר לעמק-יזרעאל, שם נסחף לוויכוחי הסרק שהיו החלוצים שטופים בהם, בנושאים שהטרידו אז כגון האבטלה, צורת החיים הקולקטיביים במשקים הקיבוציים, אורח החיים כ- יהודים, וכפועלים שקיבלו על עצמם לבנות מולדת סוציאליסטית. והימים היו גם ימי המשבר הפוליטי החמור שפשה במחנה הזה, כאשר קבוצה ממתיישבי העמק ירדה מן הארץ וחזרה לרוסיה.

בתוך הוויכוחים האלה נזדמן ללוי לשמוע הרבה דברי בלע על „הארץ האוכלת את יושביה“, על הצורך לבנות חיי קומונה משוחררים מכבלי המסורת היהודית, „המאובנת מלפני ארבעת אלפים שנה“. כאדם בעל נטיות פוריטאניות. לא השלים גם עם צורת החיים של החלוצים הרווקים בתחום ש„בינו לבינה“.

בליל שבת אחד, בשעת וויכוח נסער של חברי המשק, כאשר הושמעו דברי קטרוג נגד ההצעה שהועלתה, לשוות ליום השבת צורה מסורתית, קם לוי, נחרד כולו, ובפנים חיזורים השמיע בהתרגשות אימרה מתלמודו: „אם זהו המשיח, ייתי ולא איחמינה“ (יבוא ולא אראנו), דהיינו, אם חלוצים כאלה צריכים להיות ה„משיח“ של בנין הארץ, שיבואו — אך לא אראה אותם...

עם צאת השבת הגיע לוי לעפולה. למחרת, עם עלות השחר, יצא ברגל לדרכו, תחילה לחדרה ומשם לתל-אביב.

★

בעיר העברית הראשונה בעולם שררה אבטלה חמורה. לוי הצליח פה ושם להשיג יום עבודה. אך את מרבית זמנו עשה על שפת הים, כשהוא מתהלך כסהרורי. הציקו לו לא רק הרעב, הדאגה והרחפנים על שרה, אשתו הענוגה

החלוצים בארץ הקודש הרעבים ללחם וחולים בקדחת. ומה שלא פחות מסוכן וחמור — ששם, הרחק מהשגחתם של הורים וקרובים, מחללים את השבת בפרהסיה ויש אומרים שאפילו משחקים בשבת ב„פוטבול“, בחצר הכותל-המערבי... הורים אלה נדו בראשם בצער וביאוש על שהגענו לזמנים כאלה שבהם אין הילדים נשמעים לעצת אבא ואמא וקובעים על דעת עצמם את דרכם ואת עתידם. ועל השידוכים שמציעים לילדיהם — אין מה לדבר כלל, כמובן, שכן הציפורים פורחות מקן אבא-אמא ועולים לציון. התארגנותם של קבוצת בני נוער לעלות לארץ-ישראל הביאה בכנפיה גם סצינה אופיינית להווי של עיירה קטנה בימים ההם. נודע, כי לוי, בנו של האופה בעיירה, עומד לשאת לו לאשה (לפני העליה) את שרה, בת להורים עשירים אדירים ורמי יחס, וקרוביהם של רבנים ידועי שם בבירה. מסתבר, כי בני הזוג התיידדו במועדון „בית-עם“. לבה של שרה, החסודה והענוגה, וצנומת הגוף ועדינת-הארשת, הלך שבי אחר לוי גבה הקומה, שהקסים את כולם בקולו הערב. תחילה נרתעה שרה מעצם המחשבה שהוריה יצטרכו לתת הסכמה לשידוך עם בן האופה ורבים היו לבטיה והיסוסיה. אלא שבאחד מלילות הקיץ, כאשר חברי המועדון ישבו בחצר במעגל, ולוי נתן את קולו בשיר „מה יפים הלילות בכנען“ — — — הוקסמה שרה עד כלות הנפש. בלילה ההוא חלמה בהקיץ כי הגה היא עולה ארצה יחד עם לוי, שרוייה במחיצתו בליל קיץ בגליל ושומעת אותו שר „מה יפים הלילות בכנען“...

★

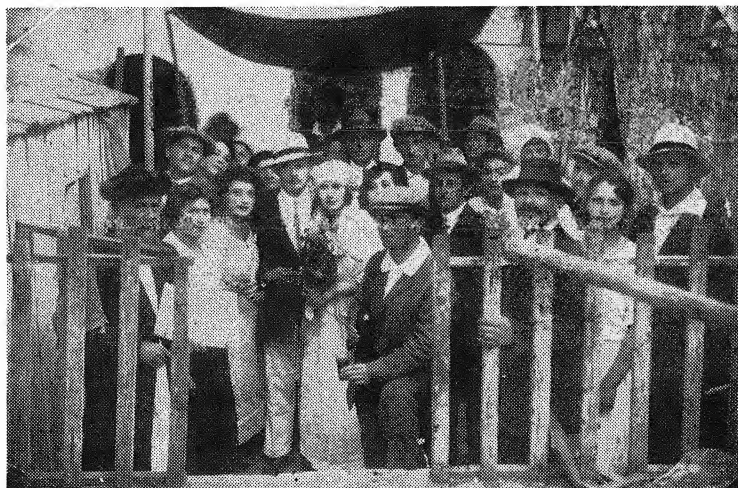
הזוג לוי ושרה היו כמעט היחידים מבין העולים שלא התכתבו עם הוריהם וקרוביהם בעיירה לאחר שעלו ארצה. לוי היה בעל נפש רגישה, איש מחשבה שהתבלט בנפתולי החיים וחיפש את דרכו; בלע הרבה ספרי עיון והגות, חיפש טעם ותוכן לחייו ולא אחת אף חזר לאורח חיים דתי — דבר שהכביד עליו את חייו במחיצת אלה שאתם עלה, והקשה עליו את ההשלמה עם אורח החיים החלוצי בארץ בראשית שנות העשרים. הוא נדד ממקום למקום, נמנה עם ראשוני המתיישבים בעין-חרוד, עבד בסלילת כביש ג'דה-טבריה; העתיק לזמן מה את מעונו הדל לצפת, כדי

ממשלת המנדט. שרה חלתה והטיפול בתינוק הקשה עליה את החיים. לוי מכר את שעון הזהב שלו, רכש כרטיס-אניה לאשתו ולתינוק והחזירים הביתה, לעיירה ר. כעבור חדשים מועטים ירד גם הוא ליפו ועלה על אניית משא שהובילתהו לטרייסט ומשם המשיך ברכבות לפולין.

★

כשחזר לוי מן הארץ לא הכירוהו לא קרוביו ולא מכיריו. קומתו שחה, פניו החיוורים נתארכו ומבע-יסורים היה יצוק בהם. הוא התהלך מהורהר ונדכה, הביט בכולם

והחלושה, שנשארה בעין חרוד. הרבה התלבט בדבר הדרך לחיים של טעם ותוכן; כיצד צריך הישוב להתגבר על המשבר הרוחני ומהי הדרך שיבור לעצמו האדם ביישוב המתחדש. לעתים סר לתפילה לאיזה בית-כנסת בהחלטה נחושה להסתופף בצלם של המתפללים, לעיין בדף גמרא ולשקוע בעולם רוחני השונה מזה שמקיף אותו. אך חיש מהר הסתלק גם מן המקום הזה, בהיזכרו לדעת שאף יהודים דתיים „יורים“ את מילות התפילה בדרך של מצוות אנשים מלומדה, ללא התעמקות בתוכן התפילה ובמשמעותה. בינתיים פרצו מאורעות תרפ"ט שהתפשטו מירושלים על פני כל הארץ. הערבים מדרך-סלמה בדרום ירו מתוך

חתונה רדזימינאית בירושלים בשנת 1923.
בני הזוג מתחת לחופה — סונה חצק ושמעון גולדשטרן

בעין יגעה, הסתגר בתוך עצמו והיה ממעיט בדיבור. כשפנו אליו בדברי שיח נתאנח ותלה מבט תוהה בדובר. יש שהביטו בו כעל אדם שנתעה ושרוי בעולם לא-לו. לימים נתאושש ושב להיות איש שיחה עירני. בימים ההם הכרתיו, אם כי עוד לפני כן שמעתי עליו ועל קורותיו בעיירה ובארץ-ישראל. ששתי להזדמנות לשוחח אתו ו-בפרט לשמוע מפיו על החיים בארץ. ואכן לא הכזיבני. הוא הטעים את דבריו בדיבורו הצרוד קמעא ובאתנחתות. בזוגיות משקפיו ריצד ניצוץ נוגה. אף שהיה „יורד“, היה מיצר בלבו כאשר שמע שמוציאים דיבת הארץ רעה.

הפרדסים לעבר תל-אביב ואש רבה הומטרה על השכונות במערכה של העיר משכונת מנשיה ביפו. לוי, שעבר קורס חשאי באחד הקורסים של ת,הגנה" בשימוש באקדח, מצא את עצמו במשמרת על גגו של אחד הבתים בדרך יפו-ת"א, בקרבת בית החרושת ווגנר.

באחד הלילות, כאשר לוי השיב אש מאקדחו לעבר ערבים שירו מסביבת גשר שלוש, הגיע שליח בהול והודיעו, כי אשתו שרה כרעה ללדת וילדה בן.

בשוק מאורעות תרפ"ט גבר המשבר הכלכלי בארץ ואתו התיסכול המדיני בעקבות מדיניותה העויינת של

כותב, הוא ירמיהו הלפרין הינו צמחוני כבר עשרים וחמש שנים ואינו אוכל כלום מן החי. הלא הוא... רוויזיוניסט, מפקד גבוה בבית"ר... לא הייתי מעלה על דעתי צמחוני שיהיה גם רוויזיוניסט..."

לוי הבחין בחברו הצעיר, שארשת של רוגז וצער מכסה את פניו, ולכן חש להסביר את עצמו ואף להצטדק. „הלא יודע אתה מה שמתנגדיכם מלעזים עליכם: שאתם זוללי אדם, רוצים לגרש את כל ערבי הארץ בכוח הזרוע. והנה לי הוכחה מובהקת שאלה הם דברי עלילה וסילוף ותור"ל והא ראייה: רוויזיוניסט יכול להיות אפילו אדם מעודן שנפשו סולדת מאכילת בשר..."

חלפו שבועות אחדים מאז השיחה המרגשת הזאת. באחד הימים, כאשר חזר שמואל לעיירה מוורשה, נודע לו, כי לוי לקח בפתאומיות את אשתו ואת בנו ואת בתו שנולדה בגולה ללא דברי פרידה ממכריו וידידיו ועלה שנית ארצה.

★

תקופת שהותו השניה של לוי ומשפחתו בארץ היתה קצרה, וטראגית כאחת. הוא התיישב במטולה והסתדר במקום בעזרת קרוב, איכר מטולאי ותיק, שהתחתן עם דודנית שלו. לוי היה מאושר לחיות שוב בארץ ושפר עליו חלקו בעמלו, בשדה הטבק וברפת. הוא היה מאושר על שילדיו אינם ילדי הגולה, (מה שהעיק עליו בתקופת היותו „יורד"). בוקר בוקר היה רגיל לצאת לטיול ולהזין עיניו במראות נוף החרמון והר מירון. כן רגיל היה בטיוליו להפנות את פניו לכיוון צפת ומירון ולנשום (כדבריו) את אוירת המיסתורין של חכמי הקבלה והזוהר. הוא אהב להקשיב לרשרוש האילנות ולזמירות הצפורים, אף זאת בעקבות התעמקותו בספרי הקבלה.

לפתע חלתה שרה במחלת נשים קשה. הוא הביא אותה לגיניקולוג נודע בחיפה שניתח אותה במרפאתו. אך היא מתה בעת הניתוח. לוי ניצב מול תלולית עפר — קברה הרענן של רעייתו ואם שני ילדיו, ובלבו נגמלה ההחלטה — ל...רדת מהארץ שנית.

★

בשובו הפעם לעיירה נעשה נוקשה ואכול מרירות; הפעם אף לא נרתע מלהוציא את ידיבת הארץ רעה —

לא פעם נתן ביטוי לתחושת כיסוף ודווי על ריחוקו מן הארץ אליה יצאה נפשו.

כאשר ניסיתי לדברנו לספר על חוויותיו בשנות חייו בארץ, היתה עגמומיות מעיבה את פניו ועיניו נתכסו דוק נוסטלגיה, לחלוחי, כשסיפר על נוף העמק, על הרי אפרים והרי הגלבוע ועל גווני גופם בבוקרו של יום קיץ ובעונת החורף; על לילות קסומים ורבי-הוד בגליל, ועל תל-אביב — כיצד בוקק לובן בתיה בצהרי יום; וכיצד נעים להזין עינים במרחבי הים האינסופיים, שגליהם מלחלים את חופי ת"א ויפו. הוא היה בעל כושר תיאור פיוטי ובשיחותיו אלה רכש את לבבותיהם של בני גויער ציוני שטור חלומות לעלות לציון.

חיבה מיוחדת נודעה מלוי לרעו הצעיר, שמואל, מפקד קן בית"ר במקום, שהיה צעיר ממנו הרבה. שמואל שגילה התמצאות בידיעת הארץ, היה נעזר בתיאוריו של ה„יורד" לשם השלמת ידיעותיו על ההווי בארץ.

אך כמו שלוי נשאר קשור לארץ בכל נימי נפשו, כך לא חשך את שבט ביקורתו מן המוסדות הישוביים ומדי-ניותם. ורגיל היה למתוח ביקורת קשה על אי אלה מנהיגים ציוניים במוסדות העליונים של התנועה הציונית העול-מית. שמואל, מפקד בית"ר, ניסה לכן לכוונו לאפיק ה-ביקורת של התנועה הרוויזיוניסטית, על מנת לקרבו ל-תנועת זאב ז'בוטינסקי. ברם לוי, הפוריטאני, סבר משום מה, כי אופיו ואורח חייו אינם הולמים את המחנה ה-רוויזיוניסטי; ומה עוד שהרבה מן ההשמצות על תנועה זו ומחוללה אף נקלטו גם בחוגים לאו דווקא עויינים — ונתקבלו על דעתם.

פעם סר לוי לביתו של שמואל ומצאו מעיין בחוברת „מדריך בית"ר", במאמרו של ירמיהו הלפרין ז"ל. במאמרו זה תיאר המחבר כיצד, בהיותו — בראשית שנות העשרים — מפקד של תחנת הג'נדרמריה בגבול עבר-הירדן, על חופו הצפוני של ים המלח, הוצרך לגלות תושיה כדי להתגבר על כל מיני קשיים באיזור זה. המאמר לקח שבי את שמואל בתיאורי נוף מקסימים של הרי-מואב, מדבר-יהודה וים-המלח.

לוי, כארצישראלי, לקח את החוברת מידי שמואל והחל בקריאת מאמרו של „ירמה". לפתע ניתר ממקומו, וקרא בהתפעלות מהולה בתמהון רב: „הבט מה שהוא

הלא אנו יודעים מהם התנאים באניות המעפילים... היה שלום ועוד נתראה בארץ..."

בדיוק באותו יום ר', ובדיוק באותה שעה כעבור שבעה שבועות, פלש צבא היטלר לפולין. העיירה ר'. היתה מן הראשונות (אחרי ורשה ואוטבוצק) שהופצצו על-ידי מטוסי גרמניים שעשו הרג באוכלוסייה. פצצה אחת נפלה גם לא הרחק מביתו של לוי.

כאשר יהודי העיירה ר'. התכנסו ביום-הכיפורים לתפילה, היתה כבר הסביבה כולה כבושה בידי הצבא הגרמני. אוד מוצל מן העיירה סיפר לי אח"כ, כי בתפילה בביהכ"נ הרעים לוי בקולו והוסיף, "על חטא" אחד למגין המקובל — "על חטא שחטאתי לפניך בירידה מהארץ". וכל קהל המתפללים געה בבכי מר.

בחג שמחת-תורה, כעבור שלוש שנים, חיסלו הגרמנים את גיטו ר'. והיהודים הובלו לתחנת הרכבת, שהביאה אותם לטרבלינקי, לא הרחק מן העיירה. מפקד הגסטאפו הרשה ליהודים לקיים בו ביום ההקפות בבית-הכנסת. מביהכ"נ צעדה תהלוכת המתפללים לתחנת הרכבת, שהובילה אותם למחנה ההשמדה. בראש התהלוכה צעדו אותי ספרי-תורה, ביניהם אביו של שמואל הבית"רי, שהתפלל בדרך תפילת-הודיה על שבנו יחידו זכה לצאת מן התופת בעוד מועד ולהגיע לארץ-ישראל בשלום.

בין אותי ספר התורה היו ובנו יחזקאל. לוי זעק קינה מרה ונוראה: "יהודים, יש לגזור עלי ארבע מיתות בית-דין. פעמיים ירדתי מהארץ והבאתי כליון על שני ילדי הזכים והטהורים ועלי... יהודים, אין כפרה לי". על קינתו זו חזר ללא הרף כאשר רכבת-המוות זזה לכיוון טרבלינקי.

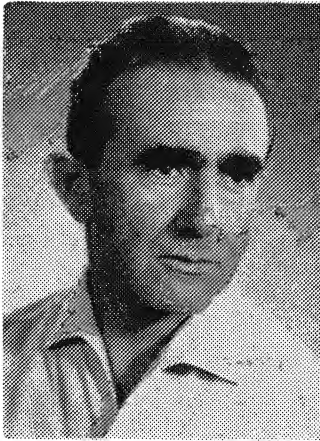
דבר שכל כך הסעיר את רוחו בתקופת ירידתו הראשונה. זאת ועוד: בתקופת ירידתו הראשונה המשיך לדבר עם אשתו ועם ילדיו (לרבות התינוקת שנולדה בגולה) אך ורק עברית. זו היתה שפת הדיבור היומיומית בבית. ואילו הפעם כפה מיד על הילדים את הדיבור בשפת יידיש. וכאשר אלה התקשו (בתקופה הראשונה לשובם מהארץ) באיזה ביטוי והשתמשו במונח עברי, הקפיד להסביר כיצד אומרים "זאת" ביידיש.

התנהגותו זו הרחיקה מעליו את ידידיו משכבר הימים, לרבות שמואל, מפקד בית"ר, שהגה לו חיבה יתירה; מה עוד שכ"ריאקציה" על מות אשתו חזר לאורח חיים אדוק ותתחיל לשמור על מצווה קלה כחמורה. בוקר בוקר היה צועד קוממיות לבית-הכנסת לתפילת שחרית, כששק הטלית ותפילין תחת בית שחיו. אבל היטב חרה לידידיו הקרובים כאשר הגיעו אליהם הדים מדברי הקיטרוג של לוי על הישוב בארץ, אותם היה משמיע בפני המתפללים בבית הכנסת.

פעם, ביום ששי בבוקר, ארב שמואל הבית"רי ללוי בכניסה לחצר בית-הכנסת. כאשר הגיע לוי ניגש אליו שמואל והושיט לו את ידו באומרו: "לוי, אני מחכה לך, כדי להיפרד ממך, אני עולה ארצה באניית-מעפילים". פני לוי נשתנו לחלוטין. ארשת הרוגז והמרירות שלא סרה מעל פניו מאז חזר שנית מן הארץ, נעלמה במחי יד. עיניו, שהשירו נכחו, שוב נוצצו בנוסטלגיה והוא החל לתאר בפיוט את נוף החרמון, הר כנען והר מירון וניסה לשחזר בעיני רוחו כיצד נראה ביום כזה נוף נהר הליטאני בלבנון כאשר משקיפים אליו ממטולה.

לפתע חיבק את שמואל בהתרגשות וקרא: "סע בשלום ועלה בשלום, אני אחפלל עתה, שהדרך תעבור לך בשלום.

רדזימין שנת 1920

שמעון קאניץ

די פויליש-באלשעוויסטישע מלחמה

זייער נעסט. דאָס אליין האָט שוין ארויסגערופן דעם פארדאכט, אז דאָס איז עפעס א סימן פארן שונא. ווער שמועסט נאָך, ווען מען האָט געכאפט דאָס יינגל ביים פאָכען מיטן שטעקן און פארטרייבן די טויבן, וועלכע האָבן אים געשטערט אין זיין ארבעט. די רוסישע זעלנער האָבן גלייך געזען אין דעם דאָס געבן צייכנס די עראָפּ-לאנען פונעם שונא. עס האָט זיי נישט געשטערט דער פאקט, וואָס די עראָפּלאנען זענען בכלל נישט געפלוין איבער ראדזימין אין יענער צייט. זייער צעפלאמטע פאנ-טאזיע האָט געזען סיי עראָפּלאנען און סיי דעם פאראט פון די יידן, וועלכע פירן א שפיאָנאזש-טעטיקייט לטובת דעם שונא. אזוי האָבן עס שפּעטער געזען אויך די פאָ-ליאקן, ווען דער שונא איז געווען די רוסישע ארמיי.

א געפערלעכער ענין איז געווען אין ראדזימין דער עירוב. דאָס איז געווען א דראָט, וואָס איז געווען בא-האָפטן צום הויז פון א יידישן איינוווינער און האָט זיך געצויגן ביז הינטערן שטעטל, כדי מען זאל מעגן טראָגן אום שבת. דאָס איז גענוג געווען עס זאל זיך גלייך פאר-שפרייטן א קלאנג, אז דאָס איז א געהיימער טעלעפאָן, דורך וועלכן די יידן פארשטענדיקן זיך מיטן שונא און גיבן אים צו וויסן מיליטערישע סודות.

די לעגענדעס וועגן יידישן שפיאָנאזש

די פוילישע מאסע אין ראדזימין, ווי אין די ארומיקע שטעטלעך, האָט געזען די ווונדער פון דער מאָדערנער

דער פוילישער אנטיסעמיטיזם האָט א טראדיציע פון לאנגע יאָרן און דורות, און די יידן אין ראדזימין האָבן אים תמיד געפילט אויף זייער הויט, גאָר באזונדערס אין די איבערבירן-תקופות. אויף יעדער צרה, וואָס איז גע-קומען אין פוילן, האָט די איבערגעשראָקענע פאנטאזיע פון דער באפעלקערונג געזוכט דעם שולדיקן אינעם ייד, וועלכער האָט א חלק אין אלע מפלות און קריזיסן פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה האָבן די רוסן דאָס אויסגענוצט, כדי צו פארענטפערן זייערע מפלות. אזוי איז געשען, ווען די דייטשע ארמיי האָט געהאט א נצחון אויף א געוויסן אָפּשניט (אין יאָר 1916), וווּ מען האָט זיך אמווייניק-סטן געריכט, איז גלייך געשאפן געוואָרן די לעגענדע, אז די יידן האָבן עס געוויזן די דייטשן דעם וועג, וווּ די פארטיידיקונג פון דער רוסישער ארמיי איז געווען א שוואכע.

עס האָט געטראָפן, אז די דייטשע ארמיי, דעראָבע-רנדיק א געוויסן אָפּשניט האָבן זיי ארויסגעוויזן אן אי-בעראשנדיקע באהאוונטקייט אין דער געגנט. עס איז גלייך געקומען די אויפקלערונג צווישן דער קריסטלע-כער מאסע: די יידן גיבן איבער די סודות פון לאנד דעם שונא. אָט האָט א יינגל אין ראדזימין (וויידה קאלוסקי) זיך אויפגעבויט א טויבן-נעסט אויף א דאך און אריינגע-שטעקט אין אים א שטעקן מיט א שמאטע, וואָס האָט געהאט פאר א ציל צו רופן די טויבן זיי זאלן דערקענען

דעם „פרעמדן אָקופאנט“ און וועט בלייבן אזוי לאנג ביז די מאכט וועט איבערנעמען א לעגאלע אוקראינישע רע-גירונג. פעטלורא האָט ארויסגעגעבן אן אויפרוף אין זעלבן גייסט און דערביי געגעבן אַנצוהערן, אז אויך די יידן גע-הערן צום פיינטלעכן לאגער. פארשטייט זיך, אז דאָס האָט געהאט א השפעה אויך אויף דער אויפפירונג פון פוילישן מיליטער אומעטום וווּ עס איז אריינגעקומען.

די פוילישע אָפּענסיווע האָט זיך שנעל אנטוויקלט. די סאָויעטישע ארמיי האָט זיך צוריקגעצויגן כמעט אָן ווידערשטאנד. דעם 7-טן מאי 1920 זענען פוילישע מי-ליטערישע אָפּטיילונגען אריין קיין קיעוו און אין גיכן אריבער די דניעפר-ליניע. אין הסכם מיטן אָפּמאך מיט פעטלוראן, האָט די פוילישע רעגירונג פראַקלאמירט דאָס איינשליסן דעם מערב-ראיאָן פון וואָלין אין דער פוילישער מדינה. פעטלורא האָט זיך אָפּגעזאָגט פון וואָלין און פון מורח-גאליציע לטובת פוילן.

עס האָט זיך געקענט אויסווייזן, אז דער דאָזיקער נצחון זאָל איינשטילן דעם אַנטיסעמיטיום אין די פוילישע שטעט און שטעטלעך. אָבער אין דער ווירקלעכקייט איז ער ווייטער אָנגעגאנגען. יידן זענען פארטריבן געוואָרן פון א גאנצער ריי שטעטלעך, זייער פארמעגן איז צערויבט געוואָרן. דאָס זיגרייכע פוילישע מיליטער האָט אין יעדן שטעטל, וווּ זיי זענען אריינגעקומען פאָרגראַמירט די יידי-שע באַפעלקערונג. די פוילישע מאכט האָט אַרעסטירט הונדערטער יידן, פארמשפט פיל פון זיי צום טויט אָדער דערמאָרדעט אָן א משפט.

דאָס אלץ איז געגאנגען אונטערן אויסרייד, אָז די יידן האָבן זיך געחברט מיט די באַלשעוויקעס. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז אין די אָפיציעלע מעלדונגען פון פוילישן גענעראל-שטאב האָט זיך דערציילט וועגן באוואָפנטע יידישע באטאליאָנען, וועלכע זענען געכאפט געוואָרן בעת דעם צוריקצוג פון דער באַלשעוויסטישער ארמיי. די דאָזיקע מכלומרשטע באטאליאָנען זענען באַ-שטאנען פון יוגנטלעכע, וועלכע זענען אנטלאָפן פון די שטעטלעך נאָכדעם ווי די באַלשעוויקעס האָבן זיך צוריק-געצויגן, ווייל זיי האָבן מורא געהאט פארן אריינמארש פונעם פוילישן מיליטער, וואָס איז שוין דעמאָלט געווען באַרימט מיט די פאָגראַמען, וועלכע זענען דורכגעפירט

מלחמה-טעכניק און געהערט מיט שרעק וועגן דער צע-שטערערישער ארבעט פון די דאָזיקע משחיתים, אָבער זיי-ערע מוחות האָבן נישט תופס געווען די „כיטרע טעכניק“. עס איז געפאלן אויף זיי א באהאלטענער פחד און אין דער פאנטאזיע האָבן זיי זיך אויסגעמאָלן די דאָזיקע „מע-כאניק“ אין א געשפּענסטיקן פארנעם, ווי די ארבעט פונעם טייוול, מיט וועלכן די יידן זענען פארבונדן.

די דאָזיקע לעגענדע וועגן יידישן שפיאָנאזש האָט זיך מיט יעדן טאָג אלץ מער פארשפרייט צווישן דער פוילישער באַפעלקערונג. דאָס איז געווען א קרענקלעכע פסיכאָז, וועלכע איז אויסגענוצט געוואָרן דורך ראפּינירטע פאָלי-טיקער אויף צו פארענטפערן זייערע מיליטערישע מפלות, פאָליטישע און עקאָנאָמישע דורכפאלן.

אזוי איז עס אויך געווען אין דער צייט פון דער פוי-ליש-באַלשעוויסטישער מלחמה (וועלכע איז אויסגעבראָכן צוויי יאָר נאָך פוילנס באפרייאונג) און איז גאָר באזונדערס פארשארפט געוואָרן, ווען פילסודסקי האָט אין אפריל 1920 אָנגעהויבן זיין אָפּענסיווע קעגן דער באַלשעוויסטישער ארמיי. די לאנגע פראַנט-ליניע האָט זיך דעמאָלט געטיילט אין צוויי אָפּשניטן. אויף צפון פון פאָלעסיע האָט זיך דע-מאָלט געצויגן דער ליטוויש-ווייסרוסישער פראַנט. די אָפּענסיווע האָט זיך אָנגעהויבן אויפן דרום-פראַנט, וווּ עס זענען געווען בעסערע קאָמוניקאציע וועגן און ביידע פליגל זענען געווען מער-ווייניקער פארזיכערט פון צפון דורך די פאָלעסיער זומפן, פון דרום דורך דער גאָנצער רומע-נישער גרענעץ.

מיט דער אָפּענסיווע אויף אוקראינע האָט זיך געבונדן אַ געוויסע פאָליטישע קאָנצעפציע. מיט דער פוילישער ארמיי איז דאן געגאנגען דער הויפט-אַטאַמאן, סעמיאָן פעטלורא, וועלכער האָט אונטער דער פוילישער אויפזיכט געשאפן דעם דירעקטאָראַט פון דער אומאָפּהענגיקער אוקראַינישער פאָלקס-רעפּובליק און האָט קאָנצענטרירט ארום זיך אָפּטיילונגען פון אוקראַינישן מיליטער. די פוי-לישע רעגירונג האָט אָפיציעל אָנערקענט דעם דירעק-טאָראַט און פילסודסקי האָט אויף צומאָרגנס גאָכן אָנהייבן די אָפּענסיווע ארויסגעגעבן אן אויפרוף צו דער אוקראַי-נישער באַפעלקערונג, אין וועלכן ער האָט פאָרויסגע-זאָגט, אז דאָס פוילישע מיליטער וועט בלוז באזייטיקן

גאציעס צו גרינבויםען, וועלכער איז שוין דעמאלט געווען דער מוטיקסטער קעמפער פאר יידישע רעכט.

ראדזימינער יידן אין דער פוילישער ארמיי

דעם 14-טן מאי 1920 האבן די באַלשעוויקעס אָנגע-הויבן די קאַנטר-אָפּענסיווע אויף צפון פון סמאלענסק און האָבן אטאקירט די ליניע מאָלאָדעטשאַנאָ—מינסק. די פוילישע ארמיי האָט זיך אָנגעהויבן צוריקציען. אויף אוקראַינע האָט די רוסישע קאוואלעריע אונטער דער אָנפירונג פון בודיאָני דורכגעריסן די פוילישע ליניעס צווישן דניעפּר און דניעסטער און אין אָנהויב יוני זיך אריינגעקריגן אין הינטערלאנד פון דער פוילישער ארמיי, וועמענס מצב איז געוואָרן זייער קריטיש, געמוזט גלייך פארלאָזן קיעוו. די באַלשעוויקעס זענען צוגעקומען ביז הינטער לעמבערג, אויפן צפון האָט די באַלשעוויסישע אָפּענסיווע געפירט טוכאטשעווסקי. די פוילישע ארמיי האָט געפרוווט איינ-האלטן דעם שונא אויף דער ליניע פון די אמאליקע דיי-טשע אָקאָפּעס, אָבער אַן שום דערפאַלג. די באַלשעוויקעס האָבן פארנומען מינסק, ווילנע, גראָדנע און זענען אריין אין די גרענעצן פון צענטראל-פּוילן.

פון צוויי זייטן זענען די באַלשעוויקעס געגאנגען אויף ווארשע, פון צפון זענען זיי דערגאנגען ביז צו דער ווייסל און זיך גערוקט מיט דער ליניע וואָלאָלאָוועק—פּלאָצק. פון דרום, הינטער בריסק זענען זיי אריבער דעם בוג, איינגע-נומען ביאליסטאָק און גענומען מארשירן אויף ווארשע. אין גאנצן לאנד האָט זיך אָנגעהויבן אן אינטענסיווע אקציע אונטער דער לאָזונג צו פארטיידיקן די באדראַטע אומאָפּהענגיקייט. עס איז געשאפן געוואָרן די ארמיי פון פרייוויליקע אונטער דער אָנפירונג פון גענעראל יוזעף האלער, אין וועלכער עס זענען אריינגעצויגן געוואָרן אכ-ציק טויזנט פרייוויליקע און זיי האָבן דערווייל גענומען בושעווען איבער די יידישע שטעטלעך. די פוילישע רעגירונג האָט דאן ארויסגעגעבן אן אויפּרוף אונטערן טיטל: „דאָס פּאָטערלאנד איז אין געפאַר“. דאָרט האָט זיך גע-זאָגט, אז די סאָויעטישע רעגירונג האָט אָפּגעוואָרפן יעדע פשרה, ווייל זי וויל דיקטירן דעם שלום אין דורך איר דעראַבערטן ווארשע. אינעם אויפּרוף צו דער באַפעלקערונג האָט די רעגירונג גערופן אלע צוג-קאמף פאר פרייהייט.

געוואָרן איבער די יידן. אין די יידישע שטעטלעך האָט געבושעוועט דער טעראָר, וואָס האָט אָנגענומען מוראדי-קע פאַרמען און געטראָגן אין זיך די געפאַר חרוב צו מאכן דעם גאנצן יידישן ישוב אין פוילן.

דער אינטערנירונגס-לאגער אין יאבלאָנע

גאָר שטארק האָבן עס אָפּגעפילט די יידן אין ראדזי-מין. עס האָט נישט געהאַלפן דאָס, וואָס געוויסע ראדזי-מינער יידישע יוגנטלעכע, גענוי ווי אין אנדערע שטעט-לעך, זענען אריינגעטראָטן אין דער פוילישער ארמיי פריי-וויליק, געווען זעלנער, קעמפער אויף די פּראָנטן. אין אַ געוויסן טאָג איז ארויס דער דעקערט אונטערגעשריבן פון גענעראל סאַסנקאָווסקי, ארויסצוציען די יידן פון די מי-ליטערישע איינהייטן און אינטערנירן זיי אין א ספעציע-לן לאגער אין יאבלאָנע הינטער ווארשע. יידן האָבן גע-דארפט זיין דער שער לעזאזל פאר אלע שוועריקייטן, וועלכע זענען געשטאנען פאר דער מאכט. די יידישע זעל-נער אין יאבלאָנע זענען באהאנדלט געוואָרן ווי דעזער-טערן, מען האָט זיי געשלאָגן און געפייניקט הן מאַראליש און הן פיזיש.

די לאַגע פון די יידן אין פוילן איז געווען אזא גע-דריקטע, אז עס איז נישט קיין ווונדער, וואָס מיטן צוריק-ציען זיך פון דער רויטער ארמיי האָבן טויזנטער יידן, פשוטע יידן פון א גאנץ יאָר, בעלי-מלאכהס, קרעמער און אפילו לופט-מענטשן, זיך אַ לאַז געטון צוזאמען מיט דער רויטער ארמיי, מורא האָבנדיק צו בלייבן מיט די אכזריות-דיקע האלערטשיקעס, פּאָזנאנטשיקעס און אנדערע פּאָג-ראָם-העלדן.

גענעראל סאַסנקאָווסקי באפעל איז געוואָרן אקצעפ-טירט דורך דער גאנצער פוילישער רעגירונג. די סאַציא-ליסטן זענען געגאנגען צוזאמען מיט די ענדעקעס. עס האָט זיי פאראייניקט דער ציל אָפּצורייניקן די ארמיי פון די יידן און שאפן ספעציעלע יידישע ארבעטס-באטאליאָ-נען. אָבער דערווייל זענען די יידישע בחורים אין יאב-לאָנע געווען פארמשפט אויף פיין און דערגידעריקונגען. אין ראדזימין, וואָס איז געווען נאָענט צו יאבלאָנע איז די שטימונג געווען א געדריקטע. עס זענען געפאַרן דעלע-

איז דער קאנטר-אנגריף געווען א פארביסענער. אין די קאמפן אין ראדזימין איז דעמאלט געפאלן דער גלח סקא-רופקי, וועלכער איז אין דער ראנגע פון א מאיאר געווען איינער פון די, וועלכע האבן אנגעפירט מיט די שלאכטן אין ראדזימין.

דעם 16-טן אויגוסט 1920 האט זיך אנגעהויבן די פלאנירטע אקציע, פון דעם פוילישן כוח, וואס איז גע-שטאנען ביים וועפוז און האט זיך דורכגעריסן דורך דער באלשעוויסטישער ליניע, איז אריין אין די הינטער-טיילן פון באלשעוויסטישן פליגל. דעמאלט איז געשען דער „נס אויף דער ווייסל“, וואס האט באפרייט ראדזימין, און ליקוידירט די סכנה אז פוילנס הויפט-שטאט, ווארשע, זאל איינגענומען ווערן דורך די באלשעוויקעס. עס האט זיך אנגעהויבן דער גרויסער נצחון-מארש פון דער פוילי-שער ארמיי, וואס האט שוין דעם 19-טן אויגוסט פארנומען בריסק, דעם 22-טן אויגוסט — לאמזשע, ארומגערינגלט און אפגעשניטן אלע באלשעוויסטישע כוחות הינטער וואר-שע, וועלכע זענען געווארן געצוונגען צו נעמען זיך צו-ריקציען.

די באלשעוויסטישע ארמיי האט דעמאלט פארלוירן כמעט די גאנצע ארטילעריע און זיבעציק טויזנט זעלנער. בודיאגניס קאוואלעריע האט נאך געפרווט זיך דורכרייסן אויפן הינטערלאנד פון דער פוילישער ארמיי, אבער איז געווארן ארומגערינגלט און געמוזט זיך צוריקציען אויף מזרח.

טויזנטער יידישע יוגנטלעכע האבן זיך דעמאלט געריסן אין דער ארמיי אריין. אויך אין ראדזימין האבן זיך יידישע בחורים מאביליזירט אין דער פוילישער ארמיי, נישט גע-קוקט דערויף, וואס זיי האבן זיך אפגעגעבן א חשובן, אז זיי וועלן דארפן אויסשטיין פיזישע און מאראלישע קלעפ פון די פוילישע אנטיסעמיטן.

דער „נס אויף דער ווייסל“

פילסודסקי האט דעמאלט באשלאסן אנצוהייבן זיין אפענסיווע. זיין פלאן איז באשטאנען אין צוריקציען דאס מיליטער הינטער מאדלין און גרופירן גרעסערע כוחות ביים טייך וועפוז, כדי אין מאמענט ווען די סאוועטישע אר-מיי וועט קערעווען איר גאנצע אנשטרענגונג אויף דער-א-בערן ווארשע, זאל ער ביים וועפוז אטאקירן דעם לינקן פליגל און די הינטערטיילן פון דער באלשעוויסטישער ארמיי.

דעם 14-טן אויגוסט האט די פוילישע 5-טע ארמיי אונטער דער אנפירונג פון גענעראל שיקארסקי אטאקירט דעם רעכטן פליגל פון די באלשעוויקעס ביים טייך ווקרי, רוקנדיק זיך אין דער אונטערשטן ווייסל-ברעג. אזוי האבן זיך הינטער ווארשע אנגעהויבן די בלוטיקע שלאכטן צו דערנאכערן ראדזימין. די שטאט איז עטלעכע מאל אריבער פון האנט צו האנט. די באלשעוויקעס האבן דאן געהאט ערנפמט נצחונות. ראדזימין איז געשטאנען אונטער א גע-דיכטן פייער פון באמבארדירונגען. פון דער פוילישער זייט

רבקה קאסאווער

די בלוטיקע קאמפן אין שטאט

הויז פון הערשל יאניש און חיים זלאטאגוויאזדא, ווו מיר האבן געווינט, איז געווען א סכנה). פון צייט צו צייט האבן מיר ארויסגעקוקט אין דרויסן דורך א זייטיק פענצטער. איך האב געזען ווי עס זענען געפאלן און געהרגעט גע-ווארן פון פליענדע קוילן ישראל מענדל בערגמאן (דעם אלטן חזנס, איטשע בערס עלטסטער זון) און משה לילענ-טאל, דער קאשע-מאכער, אונדזער שכן. שפעטער בין איך געווארן געווארן, אז עס זענען געהרגעט געווארן נאך צוויי ראדזימינער יידן: דוד פינסקי און מאיר שיטארסקי. אלע — זכרונם לברכה!

ווען די באַלשעוויקעס האבן פארנומען ראדזימין און דאָס פוילישע מיליטער האָט זיך צוריקגעצויגן צו די „וויאַס-קא“, און ווייטער, אין דער ריכטונג פון סטרוגא, הינטער ווארשע, האָבן זיי פיל געשאָסן מיט האַרמאַטן פון דער „וויאַסקא“ און הינטער סטרוגא, און די קאַנאַנען זענען געפאלן אין צענטער פון שטאָט. אזוי ארום האָט דאָס פוילישע מיליטער געפרוּווט פארטרייבן די באַלשעוויקעס פון ראדזימין.

פיל שפּליטערן פון די האַרמאַטן-קאַנאַנען זענען גע-פאלן אין די הילצערנע הייזלעך פון „קאַסטן“ — אנטקעגן דעם מאַגיסטראַט אין דער ריכטונג פון וועג צום פּאַוויאַט און לענגאויס דער קילינסקי-גאַס. עס איז אויסגעבראַכן אַ גרויסע שרייפּה און צענדליקער יידישע וווינונגען זענען אַוועק מיטן פייער. יידן זענען געבליבן אָן א דאך איבערן קאַפּ.

ווען די באַלשעוויקעס האָבן פארנומען די שטאָט, און איידער די פּאַליאַקן האָבן באַנייט זייער אַנגריף פון היי-טער סטרוגא, זענען די רויטע אַרמיי-זעלנער אריין אין די

די באַלשעוויקעס זענען אריין קיין ראדזימין אין א פרייטיק פארנאכט (אין חודש אויגוסט 1920) נאָך שווערע און בלוטיקע קאמפן. זיי האָבן אַטאַקירט פון ווישקאווער שאַסיי און געשאָסן מיט האַרמאַטן אויף דער שטאָט. דאָס פוילישע מיליטער האָט זיך העלדיש פארטיידיקט און צוריקגעשאָסן מיט האַרמאַטן, וועלכע זענען געווען אַוועק-געשטעלט אין עטלעכע גאַסן פון שטאָט. ווען די רוסן זענען געגאַנגען פאַרווערטס, און פארנומען דעם אַנפאַנג פון וויש-קאווער שאַסיי ביזן מאַגיסטראַט, זענען ביידע צדדים ארי-בער אין א קאמף מיט באַנגעטן. פיל קרבנות זענען גע-פאלן פון ביידע אַרמיען אין די גאַסן פון ראדזימין.

רבקה און אברהם קאסאווער

איך בין געווען אויסבאהאלטן אין הויז פון דעם שכן דעם קריסט ביאליק אין זיין ציגל געבויטע געביידע אויף דער 3-טער מאי גאַס (ווייל בלייבן אין אונדזער הילצערן

„וועגן זייערע באציאונגען“ מיט דער רויטער ארמיי, און וועגן די „ספעציעלע דינסט“ פאר די באַלשעוויקעס, וואָס יידן האָבן אַרגאניזירט... עטלעכע יידן זענען אפילו ארויס-געטריבן געוואָרן פון ראדזימין, און מען האָט זיי אינטער-נירט אין לאגער פון יאבלאָנע. צווישן זיי איז געווען ווער פון שלמה קאַפּעלושניקס פאמיליע, ווער פון די זין פון גימפל דעם מוזיקאנט, און איינער פון דער פאמיליע דינער. גענוי ווי יעדער האָט געהייסן מיטן ערשטן נאָמען געדענק איך נישט.

ווי געזאָגט האָבן די באַלשעוויקעס איינגענומען רא-דזימין פרייטיק פארנאכט און די פאָליאקן האָבן זיך צו-ריקגעצויגן ביז סטרוגא, אָבער מאַנטיק אין אַוונט, נאָך שווערע קאמפן, האָט דאָס פוילישע מיליטער צוריק אָפ-גענומען ראדזימין. דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן דער צו-ריקמארש פון די רוסן פון דער פוילישע טעריטאָריע, אָבער יידן אין ראדזימין האָבן נאָך גאנץ לאנג געליטן די נאָכ-ווייענישן פון דער מלחמה.

הייזער פון דער באפעלקערונג אין שטאָט און געפאָדערט וואסער און עסן. אויך צו מיר אין הויז זענען געקומען עטלעכע באַלשעוויקעס און געפאָדערט עסן. איך האָב זיי געגעבן ברויט מיט אייער, אָבער זיי האָבן געפאָדערט איך זאָל פריער פארוואַרן דאָס עסן, כדי צו זיין איבערגעצייגט, אז עס איז נישטאָ אין עסן קיין סם...

בעת די קאמפן אין די גאסן פון שטאָט האָבן פיל יידישע משפחות זיך אויסבאהאלטן אין ציגל-הויך-געמוי-ערט הויז פון די „אַגראַדניקעס“ נעבן דער סטאציע פון דער קאַלייקע.

גלייכצייטיק האָבן יידן אין ראדזימין געליטן שיקא-נעס פון די פאָליאקן — נאָך איידער די מלחמה מיט די באַלשעוויקעס איז דערגאנגען ביז ראדזימין, ווי אויך אין דער צייט פון די קאמפן אין שטאָט און נאָכן אָפּשטויסן די באַלשעוויקעס צוריק צום שאַסי ווישקאָוו—ביאליסטאָק און ווייטער. געוויסע יידן פון שטאָט זענען ארעסטירט געוואָרן דורך די פאָליאקן און זענען געפאָרשט געוואָרן

לאה גרבוויס-גינגולד

גורשנו ליבלוננה

לא הרחק ממקום הדליקה, כדי להוציא את מכשירי הכיבוי ולהשתלט על האש. ברם, החיילים הרוסיים הרחיקו אותם בכוח מהצריף ולא נתנו להוציא את מכשירי הכיבוי. תוך שעות ספורות עלו באש עשרות בתים (בתי-עץ כמובן) של יהודי העיירה. ביתנו היה מן הראשונים שנחרב בדליקה זאת.

למחרת, ביום שבת, ובימים הבאים נמשכו הקרבות. שבע פעמים הדפו הפולנים את הרוסים מרדזימין ושבע פעמים חזרה העיירה לידיהם, עד שהפולנים ניצחו והעיירה נשארה בידיהם. בינתיים נחרבו מרבית בתי היהודים על רכושם הדל.

ביום הרביעי למלחמה הגיעה ה"קולייקה" לתחנת רדזימין (לאחר הפסקה בימי הקרבות) כדי להוציא מהעיר הנצורה את הפצועים מבין האזרחים, אך בעיקר כדי לפנות חיילים פולנים פצועים. יחד עם הפצועים עלה בידי מש-פחתי ובידי יהודים אחרים לעלות לקרונות ה"קולייקה" ולעזוב את רדזימין, אך לוורשה לא הגענו. בתחנת "סט-רוגה", שבסמוך לה, היה בית-חולים-שדה-צבאי, שם נעצ-רה הרכבת ושם הורידו את החיילים הפצועים ואילו עלינו ציוו הפולנים להתפזר בסביבה ולא לנוע לכיוון הבירה. וכך שוטטנו וטולטלנו — בעיקר נשים, ילדים וזקנים — ימים ולילות בקרבת קווי החזית, ללא אוכל. לבסוף הביאו אותנו החיילים הפולניים למחנה-יבלוננה בו החזיקו שלטו-נות פולין בהסגר אלפי יהודים מהסביבה, לרבות חיילים יהודיים.

שמעו של מחנה יבלוננה יצא לשמצה עוד רבות בשנים בפולין, שכן נכלאו בו גם סטודנטים וגימנוזיסטים יהודיים שהתנדבו לצבא הפולני כדי להדוף את הפולש הבולשביסטי שצר על בירת המדינה. מחוסר אמון למתנד-

בקיץ שנת 1920 פלש הצבא האדום לפולין ושיירות החיילים הפולשים נעו לכיוון וורשה במטרה לכבוש את הבירה של המדינה שקמה אך לפני שנתיים. צבא פולין נסוג מפני הפולשים והועיד את רדזימין כנקודת התגוננות אחרונה לבלילמת הצבא האדום לפני הגיעו לשערי וורשה. ביום חמישי לפנות ערב הועברה פקודה מטעם מפקדת הצבא הפולני שחנתה מדרום לרדזימין, בדרך לוורשה, בה רוכזו הכוחות להגנת הבירה, שעל תושבי העיירה לפנות את בתיהם ולהתפזר בכפרים שבסביבה. הוטל גם איסור לנוע לכיוון וורשה, שהכניסה אליה היתה אסורה. בקרב התושבים, היהודים בעיקר, קמה בהלה גדולה, לא היה לאן להימלט, כי אם לוורשה בה-גרו קרובים וידי-דים של מרבית התושבים; אבל, כאמור, הכניסה לבירה היתה אסורה. בלית ברירה החליטו רוב היהודים להישאר במקום.

למחרת, בליל שבת, חדרו יחידות הצבא הרוסי לרדזי-מין תוך סערת קרבות. רבים מהם התפרצו לבתים בהם הסתגרו היהודים בפתח מוות ודרשו מים ואוכל. היהודים נדהמו למראה חיילי הצבא האדום הלבושים בגדים קרועים ועושים רושם של חבורות פרטיזנים ולא צבא סדיר. „הרחוקה הדרך לוורשה?” זאת היתה שאלתם ה-ראשונה של החיילים האדומים כאשר כבשו את רדזימין ונתקלו באוכלוסייה המקומית. הצבא הפולני שחנה מדרום לעיירה בואך וורשה, המטיר אש חזקה על רדזימין, מספר יהודים נהרגו מרסיסי תותחים ובתי עץ רבים בעיירה החלו לבעור.

אני זוכרת את הדליקה שפרצה על גג ביתנו שגבל עם בית הפולני דידרסקי הסמוך לבנין העיריה („מאגיסטראט“). כמה מדיירי הבית שלנו רצו לצריף של מכבי-אש שניצב

רב. עשרות בתים וביניהם ביתנו, נשרפו ונחרבו ורבים נשארו ללא קורת גג. הרעב גבר, כי לא היתה פרנסה ותעסוקה. מוורשה הגיעה משלחת של ה"ג'וינט" האמריקאי שחש לעזרת פליטי המלחמה. בעזרת ה"ג'וינט" נפתח ה"מטבח הציבורי בחצרו של הרבי וסיפק אלפי ארוחות חמות יום-יום למרבית האוכלוסיה הרעבה.

לגבינו אלה היו התוצאות של "הצויד נאד ויסלון" (הנצחון על הנהר ויסלה) שההיסטוריה הפולנית כה גאה בו, הנצחון על הבולשביקים שמרשל פילסודסקי השיג בעזרת המשלחת הצבאית מצרפת בראשות הגנרל ווייגן.

ביום היהודיים שמו אותם בהסגר במחנה זה עד לגמר ה"מלחמה".

שנים לאחר המלחמה עוד שרו היהודים את שירם של המתנדבים היהודיים שנכלאו במחנה-ההסגר יבלוננה. וזהו תרגומו החופשי מפולנית:

אנחנו, המחנה יבלוננה / שהוא לריק, שברון / על המוקד השליכו אותנו / על המוקד, על המוקד...

עם שוך הקרבות וסיום המלחמה שוחררנו מיבלוננה והגענו לוורשה. כשחזרנו לרדזימין, מצאנו בעיירה הרס

פאיה פאטאש-ראדזינער

אין יענע מלחמה-טעג

מיר קינדער האבן באמערקט, אז ביים טיש האט זיך אוועק-געזעצט א גאסט, א יונגערמאן מיט א פארבאנדאזשיר-טער האנט, אַנגעטון אין אונדזער פאָטערס קאפּאַטע. דאָס איז געווען א יידישער סאַלדאַט אין דער פּוילישער אַרמיי, וואָס איז פאַרווונדעט געוואָרן בעת די קאַמפּן. אזוי ווי עס האָט אים געדראָט אַריינצופאַלן אין געפאַנגענשאפט צו די באַלשעוויקעס, האָט ער זיך אויסבאהאַלטן ביי אונדז אין הויז. אויף צומאַרגנס גאַנץ פּרי, זענען די פּאַליאַקן צוריק אַריין אין אונדזער געגנט און מיינע עלטערן האָבן אַרויס-גענומען דעם פּוילישן מונדיר פון א באהעלטעניש, דער יונגערמאן האָט זיך איבערגעטון און איז צוריק אוועק צו זיין פּוילישער מיליטערישער איינהייט.

אין משך פון שבתדיקן טאָג זענען ווידער אויסגע-בראַכן שווערע קאַמפּן אַרום דער „וואַסקאַ“; די באַלשע-וויקעס האָבן ווידער איינגענומען די געגנט, מיר האָבן זיך ווידער אויסבעהאַלטן אין די קעלערן ביי ראדזימינסקי. זונטיק פרי, איז ווידער געוואָרן שטיל, מיר זענען אַרויס אין דרויסן און געזען ווי אויפן שאַסיי קיין וואַרשע ליגן טויטע קערפערס פון געפאלענע באַלשעוויקעס, ווי אויך פּוילישע זעלבער.

די קאַלייקע האָט נאָך אַז איבערייט פון עטלעכע טעג, צוריק אָנגעהויבן פאַרן קיין וואַרשע, אלע וואַגאַנען זע-נען געווען געפאַקט מיט פליטים. מיין פאָטער איז געלונגען דינגען א לאסט-וואָגן פון דער קאַלייקע און אַריינגעזעצט אין אים די גאַנצע משפּחה איינשליסלעך אונדזער עלטער-באַבע שאַשע (די מוטער פון מיין באַבע פערל — מענדל רא-זינערס פרוי), וועלכע איז דעמאָלט געווען אלט אַריבער

אונדזער משפּחה האָט געווינט אויף די אזוי גערו-פענע „וואַסקאַ ראדזימינסקאַ“, ביים שאַסיי קיין וואַרשע, גאַנץ נאָענט צום הויף פון זלמן ראדזימינסקי, וואָס איז באשטאנען פון א מיל, א ברויהוי, סטאַדאַלעס, שטאַלן פאַר פערד און קי, לאַגערן פון רוי-שטאַפּן — און וווינגנס-הייזער.

בעת די קאַמפּן צווישן פּוילישן מיליטער מיט די באַל-שעוויקעס אין דער שטאָט גופא און אין דער אומגעגנט, איז די „וואַסקאַ“, וועלכע האָט זיך געצויגן נאָך א ביסל ווייטער אין דער ריכטונג פון וואַרשע, געווען דער לעצ-טער פונקט ווו די רוסן זענען אַריין — מיטן ציל צו דער-גיין ביז וואַרשע. די פּוילישע זעלבער האָבן נאָך באוויזן פאַר זייער אַפּטרעטן פון דער „וואַסקאַ“, צו ראַבירן אונדזער געוועלב.

ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די קעגנזייטיקע איבער-שיסערייען, זענען די יידישע איינוווינער פון דער „וואַס-קאַ“ געלאָפן זיך אויסבאהאַלטן אין די ביר-קעלערן פון ראדזימינסקיס ברויהוי. דאָרטן האָבן מיר געפונען אויך עטלעכע פּוילישע פאַמיליעס. איך געדענק, אז דאָס איז גע-ווען פרייטיק און די באַלשעוויקעס האָבן פאַרנומען די גע-גנט. פאַרנאכט, ווען עס האָבן זיך אָפּגעשטעלט די שיסע-רייען און עס איז געוואָרן שטיל אין דרויסן, זענען אלע אַרויס פון די קעלערן און זיך אומגעקערט אין זייערע היימען.

איך געדענק, אז ווען עס איז געוואָרן נאכט (פרייטיק-צונאכטס) האָט מיין מוטער געגרייט דעם טיש צו שבת, און מיין פאָטער האָט געמאַכט קידוש, ווי געוויינלעך. אַבער

„זאל לעבן גענעראל האלער“

די מלחמה האט זיך געענדיקט מיטן זיג פון דער פוי-לישער ארמיי. די באַלשעוויקעס, וועלכע האָבן געמאכט די אינוואזיע קיין פוילן, זענען אָפּגעשטויסן געוואָרן פון הינ-טער וואַרשע און צוריקגעטריבן געוואָרן צו די גרענעצן פון רוסלאַנד. אויך אין אונדזער „וואַסקא“, וווּ מיר האָבן געווינט, האָט מען באשטימט א שטח וועלכן מען האָט פאר-וואנדלט אין א מיליטערישן קריסטלעכן בית-הקברות. די פאליאקן האָבן געפייערט דעם נצחון און אים באצייכנט אלס „גס אויף דער ווייסל“. דאָס לעבן האָט זיך ביסלעכ-ווייז נאַרמאליזירט. דערווייל האָט מען מיטגעטיילט אין ראדזימין, אז דער פוילישער גענעראל האלער, איינער פון די העלדן פון נצחון, וועט באזוכן די שטאָט און דעם מילי-טערישן בית-הקברות אויף דער „וואַסקא“. פאליציאנטן און פרייוויליקע זענען ארומגעגאנגען אין די שטובן אין אונדזער געגנט און געהייסן אלע זיך קאנצענטרירן נעבן שאַסיי פון וואַרשע, און ווען עס וועט אַנקומען דער אוי-טאָמאַביל פון גענעראל האַלער מיט זיינע מיליטערישע בא-גלייטער זאל מען שרייען און רופן „זאל לעבן גענעראל

90 יאָר. די קאלייקע איז געפאָרן אין דער ריכטונג פון וואַרשע, אויפן וועג האָט זי זיך אָפּטמאַל אָפּגעשטעלט און מען האָט אראָפּגענומען פון די וואגאָנען ציווילע מענטשן

מיינע עלטערן

און מיליטער-לייט. די קאלייקע איז געפאָרן זייער פאמע-לעך, עס איז צוגעפאלן די נאכט, פלוצלונג האָבן זיך גע-הערט שיסערייען און דער צוג האָט נישט געקענט ווייטער פאָרן. אונדזער וואגאָן איז געבליבן אן דער קאלייקע...

דריי באבעס — דריי שוועסטער

האַלער!“. מיר יידן האָבן גאנץ גוט געוואוסט אַ וואַסער שונא-ישראל איז דער גענעראל האלער, און וויפל יידיש בלוט האָבן זיינע „האלערטשיקעס“ פארגאָסן, פאָגראַמי-רנדיק און שלאָגנדיק יידן אַן רחמנות.

און א באן-ארבעטער האָט געזאָגט, אז עס האָט נישט גע-פעלט קיין סך, מיר זאלן ווערן צעשמעטערט פון האר-מאטן-קאנאָנען. מיר זענען צוריקגעפאָרן קיין ראדזימין.

לישער ארמיי און פארגיסן נישט זייער בלוט ? פארוואס
 רודפט איר אזוי די יידן ?
 דער איידעלער פאליאק האט דערויף געענטפערט מיין
 פאטער : „איך וועל דיר זאגן, פארוואס איר יידן זענט איי-
 גנטלעך אנדערש ווי מיר פאליאקן : פאר אייך איז דאך
 אייגנטלעך נישט קיין אונטערשיד, ווער עס הערשט אין
 פוילן — רוסן, דייטשן אדער פאליאקן...“
 אזוי האבן אפילו איידעלע פאליאקן זיך באצויגן צו
 יידן.

איך דערמאן זיך א דיסקוסיע צווישן מיין פאטער מיט
 אן איידעלן פאליאק, אונדזערס א קונה אין געוועלב. ער
 איז געווען א באאמטער אין סטארעסטווע ; זיין נאמען איז
 געווען קאזלאווסקי. די דיסקוסיע איז אייגנטלעך אקטועל
 ביזן היינטיקן טאג. מיין פאטער האט אים געפרעגט : „פאר-
 וואס שיקאנירן פאליאקן אונדז יידן ? זענען מיר נישט קיין
 איבערגעגעבענע פוילישע בירגער ? צאלן מיר נישט קיין
 שטייערן ? צי קעמפן נישט יידישע זעלנער אין דער פוי-“

ארגונים ציוניים, תנועות־נוער ומוסדות תרבות

מיכאל קוסובר

ההסתדרות הציונית בעירנו

שונים. נוסף לספריה הציבורית שלה, „תרבות“, התפתחה בסניף פעילות תרבותית ענפה, כולל ערבי-ויכוחים בלילות שבת וגם בכל ימות השבוע, בני נוער התווכחו בלהט על שלל נושאים: בנין הארץ, ספרות, תרבות, עבודת הווה להגנת הזכויות האזרחיות של יהודי פולין. הובאו מרצים-עסקנים-מנהיגים מוורשה שהרצו על

ראשיתה של פעילות ציונית מאורגנת בעירנו עוד מערב מלחמת העולם הראשונה. אך היתה זאת פעילות מוגבלת בהיקפה, ניצנים שנראו אך מעט יחסית מעל פני השטח — אם כי התוצאות היו ממשיות, לרבות הישגים בהגשמה ציונית ועליית ראשוני החלוצים מרדזימין לארץ-ישראל כשנתיים לאחר תום המלחמה.

בעיות ציוניות אקטואליות, ביניהם יצחק גרינבוים, ד"ר יצחק שיפר, ד"ר משה קליינבוים (סנה), איגניר יצחק לנדשטוק (כיום אלוז בישראל), דב שטראובום ועוד. כן פקדו את עירנו, כאורחי ההסתדרות-הציונית, שליחי-נציגי הקרנות הלאומיות; קרן היסוד והקרן הקיימת. הספריה „תרבות“ התפתחה חיש מהר, היא כללה

בשנות העשרים התארגנה ההסתדרות-הציונית בעירנו בתנופה ובפעילות רבת היקף. בראשה עמדו: שלום ליטבקה, מגדל קוסובר, משה-ברוך אשמן, בונים רדזימיני-סקי, שמואל קמינסקי, שמשון דמבסקי, אברהם יוניש, נפתלי ברומברג ואלי גינגולד. הפעילות של ההסתדרות-הציונית היוותה גם דחף לחיים הציבוריים בעיר בתחומים

רדזימינסקי, מנדל קוסובר, יצחק הוכמן, בונים וויינגלס, האחים אברהם ולייבל יוניש, שלום קוסובר, אסתר טרייס-טר, אסתר גולדשטרן ושמחה גולדשטרן. עם פעילי הספריה „תרבות” נמנו: חנטשה קוסובר, רח'לה יוניש, איטה טרייסטר, חנה ניימרק והערשל פוטרמן.

פועלי-ציון שמאל

בשנות העשרים התארגן בעירנו סניף של „פועלי-ציון שמאל” שבראשו עמדו: שלמה מורגנשטרן, יהושע

מאות ספרים בעברית, יידיש ופולנית; ועד הספריה פעל לעידוד הקוראים-מחליפי-הספרים, לרבות ארגון שיחות על תוכנם של ספרים מסוימים וסופריהם. ליד ה„תרבות” אורגנו גם שיעורים לעברית, מועדון-קריאה (עתונים ו-כתבי-עת).

ההתפלגות הסייעת שחלה בהסתדרות הציונית ב-תקופה ההיא בפולין (הקמת שלוש הסיעות: „על המשמר”, „עת-לבנות” והרביזיוניסטים (ברית-הצה"ר) — במסגרת ארגון-הגג: ההסתדרות-הציונית) השפיעה גם על הסניף

אפשטיין, יעקב אופנהיים ואליעזר פראגר. יום הסניף היה המורה קסטל מוורשה, שנשלח על ידי מרכז המפלגה בוורשה לעיירות הסביבה לצרכי ויכוחים עם עסקני מפלגות ציוניות. סניף „פועלי ציון שמאל” הצליח לפתח פעילות תרבותית ענפה, בד בבד עם הפעילות הפוליטית. משך תקופה מסוימת הצליח הסניף להביא לרדזימין מרצים מכובדים שהרצו באולם ה„אוכרונה” על נושאים מדיניים ותרבותיים. עם המרצים-האורחים נמנו: יעקב זרובבל, יעקב פט, דב בר מלכין, בוקסבוים, משה וידה ועוד.

פרט מאוד פיקנטי: מושל-המחוז בימים ההם (הסטארוט-טה), וולדיסלב קורסק, לימים סגן מיניסטר הפנים בפולין, הופיע פעמים אחדות בנאומים באסיפות מטעם פועלי-ציון-שמאל ברדזימין... הוא הרצה בפני חברי הסניף על בורוכוביזם. המושל

שלנו ברדזימין. הרוב בהסתדרות-הציונית בעירנו הזדהה עם „על המשמר” בראשותו של יצחק גרינבוים. הנהלת הסיעה בוורשה עודדה את הסניפים לפעילות מקבילה למען ייצוג נאות בקהילה היהודית ובמועצת העיריה. בבחירות למועצת העיריה הצליחה הרשימה הציונית להעביר מספר מנדטים כגון: אברהם דון, משה-ברוך אשמן, אברהם זלוטילס ויחיאל שצ'פנסקי. האחרון נבחר גם כחבר הנהלת העיריה.

בקהילה היהודית היתה ההסתדרות-הציונית מיוצגת על ידי יחיאל שצ'פנסקי, ישראל-יעקב וורשבסקי ושמואל אופנהיים.

עם חברי פעילי העבודה התרבותית נמנו: בונים

שלמה פוטש, שלמה סטרדינר, מרדכי (מוטיל) האלברש-טאט ובערל גידוויצקי.

בתקופה מסוימת התגבשה בסניף פועלי ציון ימין גם קבוצה של „התאחדות“, שבראשה עמד בוורשה אברהם לוינסון. עם הקבוצה הזאת נמנו יהושע גולדשטיין, יהושע טרייסטר, יצחק הוכמן.

ה מ ז ר ח י

עוד בראשית שנות העשרים היה קיים ברדזימין סניף המזרחי וצעירי-המזרחי. הציונים הדתיים, המזרחי, הצליחו להיות מחסום נגד התעמולה האנטי ציונית של אגודת-

גם גילה בקיאות בבעיות הלאומיות של המיעוט היהודי בפולין ובעולם, תוך הבנה והזדהות עם בעיותינו. מסתבר כי בשנות לימודיו האוניברסיטאיים בקייב הכיר את בר ברוכוב, התיידד עמו ומפיו למד אישית את תורת הבורוכוביזם.

פועלי-ציון ימין

בראשית שנות השלושים נעשה פעיל מאוד בעירנו סניף פועלי-ציון (ימין) צ.ס., שהגרעין שלו היה קיים עוד בשנות העשרים. לסניף היה מועדון משלו, לימים אף אירגן תזמורת כלי נשיפה משלו. פעם אף הוזמנה התזמורת של פועלי ציון מרדזימין ללוות את ההפגנה של פועלי-ציון ימין ב-1 במאי בוורשה.

ועד הקרן הקיימת לישראל

ישראל. עסקני המזרחי היו פעילים מאוד בקרן הקיימת ושיתפו את עצמם בכל תחומי העבודה הציונית, נוסף לקרנות הלאומיות.

אורחי סניף המזרחי בעירנו היו הרב מנחם הגר ויעקב חיים גרינברג שהרצו בבית-הכנסת וקראו לציבור היהודי לתת יד לבנין הארץ ולעידוד בני הנוער היהודי לעלות ארצה. הערבים הסוערים בהם הרצו הרב הגר וגרינברג זכורים לי עד היום; הרב הגר הופרע על ידי חסידי גור שהקשו הלמאי רב בישראל מתחבר ל„ציונים החופשיים“, ואילו י.ח. גרינברג נתקל בקריאות-ביניים מצד בני נוער

הסניף ניהל תעמולה רחבה למען ציונות-סוציאליסטית והזדהות עם המחנה של ארץ-ישראל העובדת. עם חברי הסניף נמנו פועלים שלא נסחפו בזרמים השמאליים האנטי-ציוניים וחלמו לבנות את עתידם בארץ-ישראל כאנשי עמל ויגיע כפיים.

בין עסקני פועלי ציון ימין מוורשה שפקדו לא פעם את הסניף הרדזימינאי יש לציין את האחים אברהם ויעקב ביאלופולסקי, לייב שפיזמן, זילברמן ואחרים. חבר הפעילים של פועלי-ציון ימין בזמנים שונים היה מורכב מיצחק הערש יוניש, לייבל יוניש, אתקה פוטרמן,

ציוני בתגובה לביקורת שלו על המוסדות הציוניים העולמיים שאינם נענים לדרישות בעניני דת של המזרחי והפועל-המזרחי. לאחר ביקוריהם של הרב מנחם הגר וי. ח. גרינברג היו מתווכחים בעיירה במשך ימים ולילות.

עם פעילי המזרחי בעירנו נמנו: שמואל זיינוול אפשטיין, ראובן בן-ז'ינסקי, חיים רדזינר, חנינה קמינסקי, הערשל וגמן, אברהם שליבקוביץ', אברהם רדזינר ואחרים.

הקרן הקיימת לישראל

הקרן הקיימת לישראל היוותה למעשה ארגון-גג לפעילות משותפת על ידי כל הגופים הציוניים בעיר. באיסוף כסף למען גאולת אדמת המולדת ראו כולם עבודה ציונית ממש וראשית ההגשמה הציונית בפועל. כרגיל, אירגנה

הקרן-הקיימת, "ימי פרח" בעיר, על פי רוב ביום ד' בשבוע. הוא, "יום השוק". כפריים רבים שבאו העירה ביום שוק היו גאים כאשר זוג צעירים (על פי רוב כל "זוג" היה מורכב מבחור ובחורה) יהודים מהדק בסיכה סרט כחול-לבן בדש בגדו; על פי רוב גם לא הבינו את ההסבר שבפי הזוג לאיזו מטרה מיועדת התרומה שזה עתה שילשלו לתוך הקופסה הכחולה של הקרן הקיימת לישראל.

עם חברי פעילי הקק"ל נמנו: האחים לייבל ואברהם יוניש, בעריש אבקוביץ', זיסלה אשכנזי (לימים אבקוביץ'), שלמה אשמן, ישראל-יעקב ורשבסקי, רחל'ה יוניש, אחיה לייבל יוניש (מקובר), מנדל גינגולד, שלום קוסובר, רויזה גינגולד, אסתר טרייסטר, אסתר גולדשטיין, האחים חיים, שלמה ואברהם יוניש, זאב ליברנט ואחרים.

שלמה ז'ליכובסקי

"החלוץ" ופעלו

"החלוץ" ברדזימין, שהתארגן בסוף שנות העשרים, כלל חבורת צעירים בני 19—20 שדבקו ברעיון הציוני ושאפו לעלות לארץ-ישראל. הם ינקו את השראתם מ-פעילי התנועה הציונית בעיר שהיתה קיימת שנים לפני כן, מהם ציונים-חלוצים שעלו ארצה משנת 1920 ואילך. בהתחלה היתה פעילות "החלוץ" מצומצמת. קומץ חבריו

סניף "החלוץ". יושב במרכז — אברהם הייטמן-עצמון

בקיץ 1926 התקיים כינוס אזורי בעיירה סרוצק, בהשתתפות נציגי מרכז „החלוץ” בוורשה. הדיונים בכינוס נסבו על פלוגות הכשרה בהן יכלו החלוצים ויתרגלו לעבודה פיזית קשה לפני עלייתם ארצה, ועל ארגון קורסיים לעברית בכל סניף וסניף. בנושא העברית התפתח וויכוח משולהב, נתגלו חילוקי-דיעות והיו פעילי סניפים שהעדיפו לקבוע את שפת יידיש כשפה עדיפה ב„החלוץ”. עם סיום הכינוס התרחש מאורע מדיני-צבאי מפתיע בוורשה. המרשל יוזף פילסודסקי, בראש תומכיו וקציניו בצבא הפולני, תפס את השלטון והדיח את הממשלה שהיתה מורכבת מיריביו הפוליטיים. הוכרז עוצר וכל הדרכים המובילות לבירה והדרכים הבינעירוניות שבכל המחוז נחסמו. באי הכינוס של סניפי „החלוץ” לא יכלו לשוב למקומותיהם. בלית ברירה התארחו צירי הכינוס בבתי החברים בסרוצק, שגילו מידה רבה של הכנסת-יורחים. הצירים בילו בנעימים בימי שהותם בסרוצק,

היו מתאספים מדי פעם בפעם בבית פרטי לפגישות, בהן הושמעו סקירות על תולדות הציונות ותולדות ההתיישבות בארץ. מארגני „החלוץ” שהרצו בפנינו על נושאים אלה נמנו עם משכילי העיר והיו בקיאים בנושאים.

„החלוץ-הצעיר”. במרכז — שלמה זיסמן, כיום בלגדון

ארבעה מפעילי „החלוץ”

אחד המרצים הקבועים היה אברהם הייטמן-עצמון החי אתנו בארץ. בפגישות הושרו שירים ארצישראליים חדשים שגלמדו בצוותא על ידי הנאספים. השירה ליכדה את השורות ואת הלבבות ויצרה אווירה חברית חמה. השמועה על התארגנות „החלוץ” ברדזימין התפשטה חיש מהר בקרב הנוער בעיר וצעירים רבים משכבות שונות של האוכלוסייה הצטרפו אליו עד שמקום הפגישות (בביתו של שלמה ברמן) היה צר מלהכיל את כל הנאספים. היה הכרח להקים מועדון לסניף „החלוץ”. נשכר, איפוא, חדר גדול אצל בעל-בית נוצרי ברחוב הצר שהשתרע מאחורי בית-המדרש הישן של הרבי הרדזימינאי לכיוון הכביש הווישקובאי. לא עברו ימים מעטים בלבד והמועדון שקק תנועה. מדי ערב בערב התאספו בו בחורים ובחורות, קולות זימרה והדי ריקודים חלוציים בקעו למרחקים. נוצרו קשרים עם סניפי „החלוץ” בעיירות הסמוכות: ווישקוב, יאדוב, סרוצק, פוסטלניק. נערכו ביקורים הדדיים, טיולים משותפים ופגישות אזוריות.

בהתגודדות במועדון „החלוץ” המקומי ובטיולים בתוך העיירה.

חלפו ימים ספורים והסדר בבירת פולין חזר על כנו. הצירים התפזרו וחזרו הביתה. מועדון „החלוץ” ברדזימין

העבודה החקלאית הזאת ראו הבחורים-החלוצים בעיני רוחם את עבודתם בקציר בעין-חרוד ובקיבוצים אחרים בארץ-ישראל.

ערבי-הפגישות במועדון עם התברים שיצאו להכשרה, או שחזרו ממנה, הפכו ל"ערבים ארצי-ישראליים". הוקראו קטעי עתונות מהארץ, נשמעו הרצאות על הנעשה בארץ מפי שליחים מארץ-ישראל ששהו אז בפולין וביקרו בסניפי "החלוצ" במדינה. כרגיל הביאו אתם השליחים שירים חדשים מהארץ ואנו למדנו לשיר אותם בניצוח השליחים. המצב הכלכלי והבטחוני הקשה ששרר אז בארץ לא היה בכוחו להרתיע את התברים ולהניעם לוותר על שאיפתם העזה לעלות לארץ.

המשיך למשוך חוגי נוער אליו, לרבות נערים ונערות בגיל 16—17. וכאשר נוסד "החלוצ הצעיר" ליד המרכז בוורשה, התארגן גם ברדזימין סניף של חלוצים-צעירים. שוב התרחבו השורות ורישומן של פעולות "החלוצ" היה ניכר בציבוריות היהודית המקומית.

הקמת נקודות-הכשרה נוספות ברחבי פולין על ידי מרכז "החלוצ" גרמה לתסיסה בקרב חברי הסניף בעירנו. רבים שאפו לצאת להכשרה כדי לזכות לאחר מכן בסרטי-פיקט ולעלות לארץ-ישראל. ברם, מספר המקומות בפלוגות ההכשרה היה מוגבל ורק בודדים מבינינו אושרו לצאת להכשרה לתקופת קיץ. חברי הסניף התקנאו באלה שזכו לכך וראו בהם כמי שהחלו כבר לצעוד בדרכם לארץ.

חברות "החלוצ" נפרדות מלאה ברמן (במרכז) ערב עלייתה ארצה

עם עלייתם ארצה של פעילי ומארגני "החלוצ" ברדזי-מין בסוף שנות העשרים, ועם גזירת צמצום העליה על ידי שלטונות המנדט הבריטי לאחר מאורעות שנת 1929, נחלשה הפעילות הסדירה של סניף "החלוצ" בעירנו. אך בשנות השלושים התאושש גרעין "החלוצ" בעיר על ידי תוספת של פעילים חדשים. אחדים מהם הצליחו להגיע לארץ בדרכים שונות.

מלחמת העולם השנייה והשוואה שבה נכחדה יהדות פולין שמה גם קץ טרגי לתנועת "החלוצ" המפוארת בעריה ובעיריותיה של המדינה החדשה, כולל הסניף ה-

לאחר חודשים ספורים, עם שובם של מסיימי ההכשרה לרדזימין, הם הביאו אתם את רשמיהם מהחיים בריכוזים החלוציים בפלוגות ההכשרה השונות. חברי הסניף הקשיבו בהתפעמות ובדריכות רבה לכל מה שנאמר וסופר על ידי מסיימי ההכשרה. הרצון העז של מספר ניכר של חברים נוספים לצאת להכשרה הניע בעלי יוזמה מבין פעילי סניף "החלוצ" בעיר למצוא תחליף להכשרה רשמית של המרכז, והם ארגנו מקומות עבודה בעיר ובסביבה. באחד מימי קיץ יצאו כמה בחורים לחווה הסמוכה לעיר (ב"ויסקא") ועבדו בקציר משך כמה שבועות. תוך הסתגלות לתנאי

רושמים ברטט את הפרק המפואר של סניף „החלוץ” ב־
 רדזימין. כן אנו מעלים את זכר חבריו שחלמו להיות
 חלוצים העוברים לפני המחנה ולא זכו להגשים את שאיפ־
 תם זאת. חברי „החלוץ” בעירנו הם חוליה בשרשרת
 ששמה הקהילה היהודית ברדזימין, שחוסלה סופית בתאי
 הגאזים של מחנה המוות טרבלינקה.

רדזימינאי. בודדים מבין חברי הסניף שלנו הצליחו להינ־
 צל מהשואה ולאחר טלטולים ויסורים אין ספור הגיעו
 בדרך־לא־דרך ארצה.
 אנו, שרידי קהילת רדזימין בישראל, בצרפת ובמקו־
 מות אחרים בעולם, תוך הנצחת זכרה בספר־יזכור שאנו
 מנחילים אותו לדורות הבאים, בצורת „והגדת לבנך”

שלמה פוטש

סניף "החלוץ" בעירנו

בין הצעירים, וכן בקרב חברי "החלוץ" המבוגרים, היו כאלה שלמדו מקצוע או עסקו באומנותם, ברדזימין ובוורשה, ובשל כך באו במגע עם חוגי פועלים בבירת פולין, היו חדורים רוח פועלית ואיתנים בשאיפתם לבנות

סניף "החלוץ" בעירנו נוסד בראשית שנות העשרים, ובשנים 1924/25 הוא הקיף כבר חבורות של צעירים וצעירות בני משפחות חסידים וסוחרים, שהיו חדורים רעיונות רומנטיים על חיי עבודה ויצירה בארץ-ישראל.

הסניף במחצית השניה של שנות העשרים

את הארץ על יסודות חברתיים נעלים וטובים יותר. בערבי הוויכוחים שנתקיימו שבהם השתתפו רבים מפעלי הסניף, באה לידי ביטוי קשת מגוונת של בעלי עמדות והשקפות נוכח הבעיות העיקריות של ציבור ארץ-ישראל העובדת, בארץ עצמה ובפולין. ראשי המדברים

אחדים מחברי הסניף הספיקו לעלות לארץ (שלום פוטסולסקי, שמואל'קה צוקרמן, לייבל יוניש, יוסף ברמן ואחרים) ומספר פעילי הסניף התכוונו לעלות. בשנת 1925 נוסד סניף "החלוץ הצעיר" שתורם רבות לפעילות הכללית של "החלוץ" ברדזימין.

צירים שתגבש עמדה אופוזיציונית לעמדת הוועד המרכזי בתחומים הארגוניים והפוליטיים. למטרה זו באתי בדברים עם מספר פעילים מיתר הסניפים וגיבשתי קבוצה אופוזיציונית. כאמור, הכל בחשאיות, תוך סיכום שנשמיע את קולנו במארגן בוועידה. החשאיות היתה הכרחית כדי שהגורמים הרשמיים ונאמני הקו של הוועד המרכזי לא יסבלו בעוד מועד התארגנות אופוזיציונית. כאשר הצירים מרדזימין יצאו לוועידת סרוצק — ברגל כמובן — ליוו אותנו כמעט כל חברי הסניף. בדרך נתקלנו בחברי „החלוק“ מיתר העיירות כשפניהם לוועידה. היתה זאת הזדמנות להיוודע אלה לאלה ולהחליף דעות בבעיות שהעסיקו אותנו בימים ההם, וכן בענינים שעמדו על סדר-יומה של הועידה.

כשנפתחה הועידה בסרוצק, הסבו בנשיאות נציגי הסניפים ושני נציגי הוועד המרכזי: מרדכי יפה והמזכיר הכללי של הוועד המרכזי, יצחק סקלה. הושמעו נאומים מעניינים ונתקיימו ויכוחים שעמדו על רמה נאותה. ברי שהדיונים נסבו בעיקר על המצב בארץ-ישראל, בעיותיה של הסתדרות העובדים ושל תנועת ארץ-ישראל העובדת בגולה, יחסינו עם יתר ההסתדרויות הציוניות וכולי. הועידה, מיד לאחר פתיחתה, בחרה בוועדה מתמדת שהוטל עליה להכין את ההחלטות לסיום. הועדה היתה מורכבת מחמישה נציגים, והם: כותב השורות האלה, כנציג סניף רדזימין,

בוויכוחים היו חברי הוועד: האחים אברהם ויהושע הייטמן, שלמה זליכובסקי, אברהם יוניש, אתקה פוטרמן, יהושע וורק ושלמה פוטש.

חבורת פעילי „החלוק“

מטעם הוועד המרכזי של „החלוק“ בוורשה הוצע לסניף שלנו לארגן ועידה של סניפים במחוז רדזימין. כמקום הועידה נקבעה סרוצק והוזמנו להשתתף בה, נוסף לסניף סרוצק, הסניפים: רדזימין, ידוב, פוסטלניק ופולטוסק. אז גמלה בלבי תכנית לארגן בחשאי קבוצת

חברות „החלוק“

חבר טוקולסקי מסרוצק, חברה גרניק מיאדוב, חבר שלמה צ'רניצ'בסקי מפוסטלניק וסטודנט מפולטוסק, ששמו אינו זכור לי.

לישיבת הועדה המתמדת הוגשו הצעות שונות להחלטות. אך, נציג הועד המרכזי, יצחק סקלה, דחה את מרבית ההצעות שלנו, בנימוק שהצעות אלה נוגדות את רוח ההחלטות של האיגוד העולמי של „החלוץ” — פועלי-ציון וארץ-ישראל העובדת, וכן הן נוגדות את העמדות של הועד המרכזי של „החלוץ” בפולין. סקלה לא הסתיר גם את רוגזו על כך שמהצעות שלנו נודף ריח של פועלי-ציון-שמאל... לאחר ויכוחים מרובים נערכה הצבעה והצעותינו זכו ברוב של 3 נגד שניים. ברם, נציג הועד המרכזי לא ויתר והעיר את תשומת לבם של השלושה: כותב שורות אלה, גרניק, מידוב, וטוקולסקי מסרוצק, שעמדתנו מסכלת

את סיכויינו לזכות בסרטיפיקט ולעלות ארצה... מאחר שטוקולסקי עמד כבר על סף העליה לארץ, הוא נבהל וחזר בו מתמיכתו ברוב, ובהצבעה חוזרת הוא הצטרף לשניים שהתנגדו וכך הפך הרוב למיעוט. במצב החדש נעשיתי, במקום נציג הרוב בועדה, נציג המיעוט. אך דרשתי לאפשר לי כנציג המיעוט בועדה המתמדת להביא את הצעותינו לועידה. לא ניתנה לי רשות-הדיבור לפני ההצבעה הכללית על מיכלול ההחלטות... הסירוב היה מלווה רמזים ברורים כי תמו הסיכויים שלי לקבל סרטיפיקט.

כאלה היו הבעיות, הציבוריות והאישיות, בימים ההם, במחצית השנייה של שנות העשרים, כאשר היינו צעירים ולחמנו למען אידיאלים נעלים ונשגבים, וכאשר היתה עדיין יהדות פולין ובתוכה קהילת רדזימין.

דוד דמבסקי

קו "השומר-הצעיר" בעירנו

קו "השומר-הצעיר" בעירנו נוסד בשנת 1925. הוגה הרעיון והיוזם להתארגנות בני נוער מקומי בתנועה ה-שומרית היה המורה הוורשאי אהרן בידרמן (הבלונדי, טרייסטר, החיות עמנו בארץ. וכן לאה (לונקה) גינגולד, רחל יוניש, רחל הנדל ורחל

קבוצה "יהודית"

להבדיל מאחיו הבכור השחרחר, אף הוא מורה ללימודי-חול בבית-הספר הדתי "יסודי-תורה" בעיירה). הגרעין לקו היה קבוצת "יהודית", מורכבת מבנות בגיל 14—15. עם הקבוצה נמנו: חנה גיימן, זיסלה אשכנזי, איטה הרוח החיה של הקבוצה היתה לאה גינגולד, ששהתה זמן-מה אצל קרוביה בעיר שדליץ והצטרפה ל"השומר-הצעיר" שם עוד לפני שנוסד הקו ברדזימין. הופעתה של הבחורה התמירה והחיננית בעלת צמה ארוכה לבושה ב-

והתכנסויות של בני שני המינים יחדיו. בכל זאת הצלחנו להתגבר על מרבית הקשיים, כי רבים הלכו שבי אחר רעיונות ומטרות התנועה, נוסף לחלום הקסום לעלות אי פעם לארץ-ישראל ולחיות בקיבוץ.

אך התקופה האידיאלית-הרומנטית לא ארכה זמן רב. הבנים שהתבגרו גילו יותר ויותר התעניינות בבעיות פוליטיות אקטואליות המתייחסות לחיי יום ויום ולמאבק על הקיום. השאיפה לעלות לארץ כדי להגשים את המטרת השומריות נראתה מהם והלאה; ומה גם שהידיעות

תלבושת השומרית ובפיה סיפורים על פעלו של הקן בשדלץ, הלהיבה מאוד את הבנות הצעירות שבנפש חפצה ובהתלהבות הצטרפו לקבוצת „יהודית“.

הקבוצה היוותה מעין „מיסדר סגור“ וחשאי בחלקו. האסיפות נתקיימו בצל עצים שעל יד בית-העלמין, הרחק מעין רואים. לימים נוסדה גם קבוצת בחורים בגיל דומה, שם הקבוצה החדשה היה „עבודה“. לאחר מכן נוסדו עוד שתי קבוצות של בנות יותר צעירות ששמותיהן היו „שושנה“ ו„זכרונות“.

קבוצות „יהודית“ ו„עבודה“

על המצב הכלכלי והמדיני בארץ היו די קשות, חרף הנסיונות של שופרות התעמולה הציוניים לייפות את המציאות. והימים ימי המשבר הקשה בארץ ישראל, לאחר כשלון העליה הרביעית, (בשנים 1924—1926), היא ה־עליה הפולנית בעיקר (עליית-גראבסקי), כאשר אלפי יהודי וורשה, לודז' וממקומות אחרים ברחבי פולין, בני המעמד הבינוני, שעלו ארצה שצירות-שיירות, ירדו ממנה

ההתארגנויות והפעילות השומרית, כשחבורות בנות ובנים בחולצות ועניבות, חשות בערבים למקומות הפגיו-שות-האסיפות מחוץ לציר, עוררו התעניינות רבה בקרב הנוער העירוני, ומאידך אי-שביעות רצון מוחלטת אצל הורים רבים שלא ראו את הדבר בעין יפה. כל נשכח שקן „השומר-הצעיר“ היה הארגון הראשון של נוער ציוני בעיירה, והורים אדוקים בדתם חששו מפני התארגנויות

ברובה של בני נוער לומד ויוצאי השכבות האמידות שבין האוכלוסיה היהודית, הרי במובן זה היה הקן ברדזימין יוצא־דופן. חברי הקן שלנו היו נערים ונערות עובדים ש־הוריהם התפרנסו בדוחק. רק משפחות מועטות בעיירה יכלו להרשות לעצמן לשלוח את ילדיהם ללימודים תיכונים ומקצועיים לוורשה הסמוכה, לאחר שסיימו את בית־הספר היסודי (אם לא נשרו בכיתות הראשונות) בעיירה. רובם נאלצו בגיל רך להתרחם בעול פרנסת הוריהם ונעשו שוליות אצל חייטים, סנדלרים ובמפעלי מלאכה זעירים. ללא חוקי הגנה על נערים עובדים, בילו רבים מהם בבית־

וחורו לפולין. רבים מהם הוציאו את דיבת הארץ רעה; דכאו השתרר במחנה הציוני, לרבות בתנועה השומרית, על סניפיה בעיירות פולין.

המצב הקשה בארגונים הציוניים נוצל חיש מהר על ידי החוגים הקומוניסטיים היהודיים שניהלו תעמולה ענפה בקרב בני הנוער היהודי נגד „האוטופיה הציונית” המוליכה שולל את המוני העמלים היהודיים, במקום לארגן גם למאבק לקיום כלכלי במקום (בארץ מגוריהם), ויחד עם החוגים המתקדמים והמהפכניים שבציבוריות הפולנית ללחום בעד משטר שאינו מפלה לרעה את המיעוטים, כולל

צעירות „השומר-הצעיר”. במרכז — לאה גינגולד

המלאכה הדחוס בעבודה מפרכת של 11 שעות ביממה, בהם נערים בני 14—13. נערים אלה הקדימו להתבגר וחיפשו דרך ומטרה לחיים יותר טובים, מעוגנים באידיאל ציבורי. כמה עשרות בני נוער אלה מצאו בקן „השומר-הצעיר” פורקן לשאיפתם, הם החלו לזקוף את קומתם, התעשרו בערכים לאומיים ואנושיים והחלו להכשיר עצמם לקראת חיים חדשים בארץ-ישראל. גם הפעם עמדו בדרכם הורים אדוקים שלא השלימו עם העובדה שבניהם נעשו „אפיקורסים”, כביכול, ב„השומר-הצעיר” וגיסו להפריע לפעולות הקן. אך בעזרת הנהגת-הגליל ובעזרת הפעילות המסורה של כמה בוגרים בקן, עלה בידנו להתגבר על הקשיים וההפרעות. במיוחד תצויין עזרתו הפעילה של החבר מרדכי חלמיש, אז חבר הנהגת הגליל-וורשה, וכעת

המיעוט היהודי. תעמולה קומוניסטית זאת חדרה גם אל בין כותלי קן „השומר-הצעיר” (שבמרוצת הזמן רכש לעצמו מועדון בקרבת תחנת-החשמל). חלק מהבוגרים עזבו את הקן והצטרפו לנוער הקומוניסטי, ופעולות הקן הלכו והצטמצמו. מאורעות הדמים בארץ, בחודש אב תרפ”ט (1929), והמשבר הנוסף בישוב לאחר מכן, הביאו להפסקה מוחלטת של פעילות הקן.

ההתארגנות המחודשת

בשנת 1931 התארגן הקן מחדש, וגם אני חזרתי לפעילות אקטיבית עד לעלייתי ארצה, בשנת 1936. יצויין כי בעוד שתנועת „השומר-הצעיר” בפולין, בעיקר בווורשה, לדוד, לבוב וביתר הערים הגדולות במדינה, היתה

ליער שמחוך לעיר הפכו למאורע חגיגי בעיירה, וכן ה' מיסדר-המפקד שנערך בכיכר המרכזית של העיירה עם שוב התהלכה מהיער, בו בילו יום שלם בפעולות צופיות ובמשחקי ספורט. כמעט כל בני המקום היו מתאספים אז לחזות כיצד השומרים צועדים על דגליהם, על תלבושתם

חבר מערכת „על המשמר" בתל-אביב, שאירגן והדריך את הקורסים לעברית בקן שלנו, עזר לנו בעצה ובהדרכה תקופה די ארוכה, יחסית, עד לעלייתו ארצה. עלי לציין במיוחד את חלקם בהתפתחות הקן בשנות השלושים, של זיסלה אשכנזי ובעריש אבקוביץ', חנה ניימן, איטה טרייס-

קירוב לבבות בקן

וסמליהם ושרים בקצב הצעידה, וכיצד לברכת ראש-הקן „שומרים, חזק!" — עונים מאות קולות רכים, „חזק ו-אמץ!" במבטי הערצה וחיבה ליוזם התושבים את השומרים החוזרים למועדון רעננים ומלאי חוויות לאחר יום שלם בחיק הטבע.

טר (שהיו פעילים עוד בתקופה הראשונה של „השומר-הצעיר" ברדזימין, בשנות העשרים) ולייבל יוניש. הודות לפעילותם המסורה בארגון, בהדרכה ובייצוג במוסדות ה-ציוניים בעיירה — הצלחנו ליהפך לגורם חינוכי-ציבורי חשוב בעיר.

נוסף לפעולות החינוכיות בקבוצות לשכבותיהן, פעו-לות צופיות, ארגון כינוסים, טיולים ועוד, פעלו ראשי הקן במוסדות הציוניים והחלוציים בעיירה, כגון ב„הח-לוצ", ב„ליגה למען ארץ-ישראל העובדת", בקק"ל וכולי. בפעולות למען הקק"ל הצטיין הקן שלנו במיוחד וזכה לאותות הצטיינות מהלשכה הראשית של הקרן בוורשה ומהמורשה המקומי.

פעילות הקן נתנה את אותותיה בעיר. הופעת השומ-רים ברחובות העיירה בתלבושתם הצופית ובעניבותיהם הססגוניות הביאה משב-רוח רענן בחיים האפורים של האוכלוסיה היהודית ומשכה את לבבות בני הנוער. מספר חברי הקן הלך וגדל. תהלוכות ל"ג-בעומר של השומרים

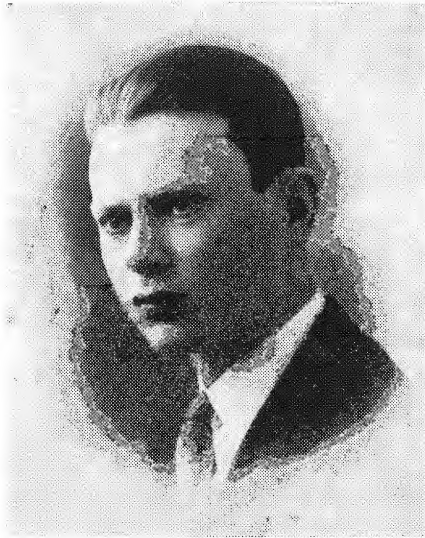
הנהגת הקן בראשית שנות השלושים

רק מעטים בלבד זכו להגשמת חלומם. רובם לא זכו לעלות ארצה, ביניהם כאלה שאושרו כבר לעליה לאחר שסיימו את קיבוצי-ההכשרה, וחיכו לסרטיפיקט הגואל, ובהם חנה ניימן, זהבה זלצמן, רחל אוסובסקי, שמואל אבקוביץ' ואחי אברהם, זכרונם לברכה. על אחינו וחברינו שנעקרו-הושמדו באביב חייהם נתאבל ונזכור אותם לעד.

חלפה שנה ועוד שנה וחשנו בעליל שהקן השומרי הפך לבית ולמקלט לעשרות בני נוער מכל השכבות ומכל הגילים. בין כותלי המועדון נשכחו הדאגות של יום-יום והחזרה חדות הנעורים. הדבר בלט במיוחד כאשר התלכ-דו במעגל ובליל חורפי קר ומדכדך בעיירה רקדו ושרו על העמק ועל הגליל, על ירדן וכנרת, על ארץ רחוקה, ארץ מולדת.

הקן בשנת 1935

שלום קוסובור

"השומר-הלאומי" ("הנוער הציוני")

סניף (קז) „השומר-הלאומי" נוסד בעירנו בינואר 1929 במועדון הציוני „תרבות". באסיפת-היסוד נכחה קבוצת צעירים, ביניהם כאלה שהיו בעבר חברי „השומר-הצעיר" שהפסיק להתקיים ברדזימין, פשוט התפורר מבחינה השתלבו מחדש בחיי הערים והעיירות במדינה ולא מעטים מהם אף הוציאו את דיבת הארץ רעה. החברים לשעבר מ„השומר הצעיר" ברדזימין, שהפסיק להתקיים שנתיים קודם לכן העדיפו לא לארגן את הקן מחדש

פעילי הקן בשנת 1931. במרכז — ראש-הקן השני שמשון דמבסקי

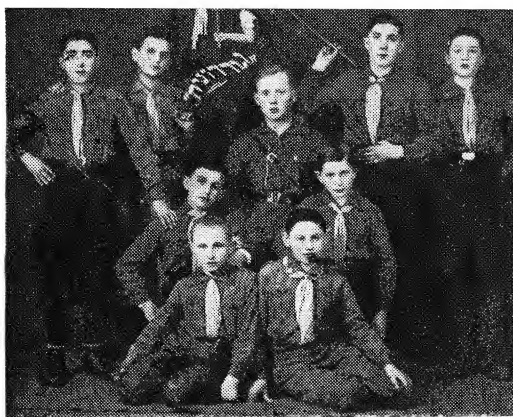
ארגונית ולא מן הנמנע שזה קרה כתוצאה מן המשבר הארגוני והרעיוני שפקד את המחנה הציוני בפולין בסוף שנות העשרים בשל הכשלון של העליה-הרביעית (רובה עליית יהודי פולין) שאנשיה חזרו בהמוניהם. היורדים בשל התנגדותם למיפנה שמאלה של תנועה זו, שכבר אז נתן את אותותיו הרעיוניים החדשים. בעיניהם היה סביר כי התנועה השומרית החדשה עדיפה בכך שהיא בלתי מפלגתית, ציונית-צופית, ובוגריה (לאחר גיל 18) רשאים

חיים בעיירה. הקן התרכזו בחדרי המועדון „תרבות“. תכונות באו אלינו קבוצות שומרים מטיילים מוורשה ומהעיר רות הסמוכות לרדזימין, שלימדו אותנו שירים ארצישראליים חדשים. קולות השירה בקעו בערבים ממועדון הקן. הופעתם של השומרים והשומרות בחוצות העיירה, כשהם לבושים חולצות צופים ירוקות וענודי עניבות כחולות,

להצטרף לאחת משלוש הסיעות שהסתדרות הציונית ב- פולין שימשה להן ארגון-גג: „על המשמר“, „עת לבנות“ והרביזיוניסטים. אך חלק מהנוכחים באסיפת היסוד של „השומר-הלאומי“ היו חדשים מבחינת השתייכותם ה- ארגונית לגוף ציוני כלשהו והם ששו לקראת ההזדמנות להתארגן בתנועה שומרית זו.

חבר פעילי הקן בשנת 1933

גדוד כפירים, במרכז — זאב ליברנט

באסיפת-היסוד של „השומר-הלאומי“ השתתף מטעם ההנהגה הראשית בוורשה אהרן רוזנשיין (איש פינסק), שליווה אח"כ את שלבי הבראשית של התפתחות הקן — מקומץ של כ-30 איש עד למעלה ממאה נערים ונערות. כראש הקן הראשון נבחר בונים רדזימינסקי (כיום רזי, החי בישראל); חברי הנהגת הקן היו: שמשון דמבסקי, שלום קוסובר, מנדל גינגולד, זאב ליברנט, חוה גולדשטרן, זלטה טרייסטר. כראשי-הקבוצות נתמנו: אברהם ברמן, גרשון הנדל, אריה חיימוביץ ואליהו זילברשטיין.

המוניטין בוורשה

הפעילות של התנועה השומרית החדשה הכניסה רוח

בין אדם לחברו — בהתאם לעקרונות הצופיות הבינלאומית, תנועתו של באדן פאול. חברי הקן נעשו פעילים בסניף של הקרן־הקיימת לישראל ובאיסוף כסף לגאולת אדמת ה־מולדת ראינו מצווה ציונית גדולה וקדושה. כן אורגנו בקן קורסים לעברית והשאיפה לפטפט בעברית ולהתקדם ברכישת השפה הלאומית היתה חלומה הגדול של כל שומר ושומר.

עוררה התעניינות רבה בכל חוגי הנוער המקומי, וערב ערב פנו להנהגת הקן צעירים וצעירות בבקשה להירשם בו. ההנהגה, בהתאם להוראות מגבוה, דנה בכובד ראש ב־בקשות ורק על פי המלצות ותתימותיהם של שומרים פעילים אושרו חברים חדשים.

עד מהרה יצאו לקן ברדזימין מוניטין כסניף ער ופעיל ובו שומרים נאמנים ומסורים לעקרונות התנועה שהותוו

נשיאות כנס סניפי גליל ורשה. מצד שמאל — הדגל של קן רדזימין
ניצבים על ידו כמשמ־כבוד: חנה ליכטמן, נחמן פרידמן ושיינדל ויינשטיין.
נואם: ד"ר ראובן בן־שם. יושב לידו: ראובן קרסנושלסקי (בחולצה הצהורה).

תוך זמן קצר זכה הקן להערצה אצל הורים רבים שילדיהם נעשו שומרים, לרבות אצל אותם ההורים שתחילה לא הסתכלו בעין יפה על כך. הכוונה להורים דתיים־קפדניים שחששו שבניהם יסטו חלילה מדרך הישר. והנה נכחו לדעת שילדיהם נעשים אדיבים ומחונכים; כלומר מה שלא הצליח החינוך בבית, הצליח דווקא החינוך של קן „השומר־הלאומי“.

על ידי האח־הראשי ד"ר ראובן בן־שם (פלדשוה) וחברי ההנהגה הראשית וההנהגה הגלילית האחרונים: אברהם ריינהרץ (כיום בישראל), יעקב רכטמן (כיום רכס בחיפה) וראובן קרסנושלסקי ביקרו תכופות בקן והתידדו אישית עם חברי הנהגת הקן ועם ראשי הקבוצות שלה. הפעילות של הקן התרכזה בתחום חינוך אופי ונטייה לעזור לזולת, לזקנים ולחלשים, אדיבות ביחס ובדיבור

אנו מייסדים קנים חדשים

במרצות הזמן לקחה על עצמה הנהגת הקן את התפקיד לייסד קנים בעיירות שבמחוז רדזימין, כמו למשל בסרוצק ובוולומין. בעזרתנו הוקמה אח"כ נקודת-הכשרה של החלוצים הכלל-ציוני ופעילי הקן דאגו לגייס מקומות עבודה בשביל החלוצים שבאו אלינו ממקומות שונים להכשרה בעבודה פיזית לקראת עלייתם ארצה.

ביוזמת הנהגת הקן אורגנו בסביבת רדזימין מושבות-קיץ בהן השתתפו שומרים מאוסטרוב-מזוביצק, מוולומין ומוורשה. למושבות-הקיץ בא במיוחד להרצות ד"ר ראובן בן-שם, שנוצל לא פעם גם להרצאות פומביות באולם „אוכרונה". ביקוריו הפכו לחג גדול ולמאורע בקן, ותוכן

דבריו שימש לנו מקור לשיחות ולדיונים עוד זמן רב לאחר הביקור.

הקן „השומר-הלאומי", שעברו עליו גלגולים שונים, ידע במשך הזמן גם עתות שמחה וגם בעיות ארגוניות ואישיות, כרגיל בכל סניף של תנועת נוער ציוני. חג גדול היה לקן כאשר מנדל גינגולד וזלטה טרייסטר עלו ארצה. וכעבור זמן מה עלה גם זאב ליברנט. מכתביהם מהמולדת שימשו מקור עידוד לכל השומרים שאדיר חלומם היה גם כן להיות בין העולים הזוכים לחיות ולבנות את הארץ.

כך התקיים הקן עד פרוץ המלחמה כאשר עלה הכורת על מרבית השומרים שהושמדו על ידי החיה הנאצית ולא זכו להגשים את חלום-ציון.

ה. גרשון

ברית-הצה"ר (ציונים רביזיוניסטים) ובית"ר

ומחצית התריסר חברים וחברות). הוכרו על הקמת סניף רדזימינאי של ברית-הצה"ר (ציונים רביזיוניסטים), וכי הסניף, כדבר המובן מאליו, יהווה "יחידה מדינית" של המחנה הציוני הצרוף, הדוגל במלכות-ישראל שזאב ו'בוטינסקי עומד בראשו.

בישיבת היסוד של הסניף השתתפו (כפי שאני מנסה לשחזר כעבור 43 שנים): שלום קוסובר, יצחק קולס, שמואל קוהן, מנדיל הלמן, אריה חיימוביץ', שמחה שיטארסקי, וולוול ניימן, שפסל רדזינר, שמחה ברמן, משה מורגנשטרן, יוס (יוסף) צ'נוביצקי, גרשון הנדל, חייציה

באחד מערבי חורף בשלהי חודש דצמבר 1930, התכנסו במועדון "השומר העברי" (נוסד על ידי חברת פעילי "השומר-הלאומי", שהתפלגה ממנו ויסדה קן של התנועה השומרית החדשה שנהרה אחרי ד"ר ראובן בן שם (פלדשוה). המתכנסים במועדון החליטו ששאלת העם היהודי הנרדף בגולה תמצא את פתרונה אך ורק על ידי הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, וכדי שהמדינה תוכל לקלוט את כל שבי-ציון מכל התפוצות, חייבת המדינה להשתרע על שתי גדות הירדן.

עם אישור הפרוגרמה הזאת על ידי הנוכחים (כתריסר

לא מבינים דברים כה פשוטים ואלמנטריים, ולא רק שלא „מבינים“, אלא אף לועגים לטיעונים אלה, מי בלגלוג סלחני ומי באי-הסתרתו את נימת ביקורתו הקשותה נגד אלה „המעדיפים את הרובה והחרב על המחרשה ועל ייבוש הביצות בעמק“...

לימים גדל הסניף, הן במספר החברים והן במספר הפעילים. עם האחרונים נמנו בונים ויינגלאס וחיים לייזר ויינשטיין. בונים ויינגלאס נבחר לאחר מכן כיו"ר הסניף וכנציגו למוסדות הציוניים המשותפים לכל הזרמים ולקרנות הציוניים. שמעו יצא בכל החוגים הציבוריים בעיר כנואם חוצב להבות. ויינגלאס ניהל גם את ועדת „קרן תל-חי“

קוסובר, פייגה ויינשטיין, ז'וטה רדזימינסקי ועוד. הארי שבתורה היה ישראל אלטמייך, שהתגורר באורח קבע בוורשה ובא לעתים קרובות לביקורים ברדזימין.

היתה זאת חבורה של צעירים נלהבים ותמימים. בימים ההם עדיין לא התלקחה היריבות הקשה בין המחנה הציוני הכללי א' ותנועת ארץ-ישראל העובדת מזה, לבין המחנה ה'בוטינסקאי' מזה. חברי הסניף החדש של ברית-הצה"ר האמינו באמונה שלמה, זכה וטהורה, שהם לוקחים על עצמם עול ציוני גדול יותר ומתחייבים לקיים יותר מצוות ציוניות מאשר „סתם“ ציוני או „סתם“ שומר וחלוץ. בכל ויכוח אידיאולוגי הדגשנו, חזור והדגש, שאין אנו, ברית

במרכז — המפקד יעקב יורעאלסקי

שנוסדה ליד סניף ברית-הצה"ר. כאשר ההנהלה הארצית של הקרן בוורשה הכריזה על „אויאנעטקעס אקציע“ (מפעל רכישת אירונים) כדי להכשיר בגולת פולין טייסים יהודים בשביל חיל-האוויר הארץ-ישראלי במדינה היהודית העתידה לקום (השלב הראשון של „מפעל הדאונים“ החל עוד בקיץ 1930), דאג בונים ויינגלאס שלא יהיה חבר הסניף או אחד הרביזיוניזם בעיר שלא יקשט את דש בגדו בדיסקיית הלבנה הקטנה של קרן תל-חי שעליה חרוט אורון, דגם שנת 1930. ברם, דיסקיות של מפעל אירונים של „קרן תל חי“ גרמו להחרפת היחסים בין חברי ברית

הצה"ר ברדזימין, כמו חברינו הרבים ברחבי פולין ובארצות אחרות, מוכנים לוותר על עבר-הירדן; וכי אנו מוכנים בכל יום ובכל שעה להיענות לצרקריאה של זאב ז'בוטינסקי לנוער היהודי בכל אתר ואתר להתגייס ללגיון-היהודי (הגדוד העברי) שיוקם מחדש על אדמת ארץ-ישראל ושתפקידו להגן על המושבות היהודיות בפני פרוצות הערבים — וזאת כדי שהצבא הבריטי לא יצטרך לשפוך את דמו בהגנה על חיי היהודים במולדתו ההיסטורית של העם העברי.

נבצר היה מאתנו להבין איך כל הציונים לסוגיהם

הדגל של בית"ר רדזימין בכנס בכיכר פולסודסקי בוורשה.
נושא הדגל — חיים איזנפיש. לידו — משמר הכבוד — דוד
קולס ושמעון טרייסטר. צועד בראש: המפקד יעקב יורעאלסקי.
שנת 1934

ברדזימין יש לזקוף גם כן לזכותו של ישראל אלטמייך
שדרש מהרביזיוניסטים העומדים בראש „השומר העברי”

הצה"ר לבין יתר החוגים הציוניים. היו שטענו כי
„האקציה” של קרן תלחי למען „אויאנען” מתחרה עם
הקופסה הכחולה של הקרן הקיימת לישראל, וכי הרביזיו-
ניסטים מעדיפים להיות „לופט מענטשן”, ובמקום לחנך
ולהכשיר את עצמם לבנין הארץ ולעבודת כפיים — הם
חולמים על טייסים יהודיים.

כרגיל, כמנהג גוברין יהודאין, פרצו לא פעם סכסוכים
ומחלוקות בקרב חברי הנהלת הסניף, וישראל אלטמייך
היה זה שעסק ביישור ההדורים. למטרה זו או שהיה מגיע
מוורשה לביקור ברדזימין או שעסק בתיווכים בוורשה,
שעה שהחברים המסוכסכים באו אליו.

במסגרת הפעילות הארגונית והתרבותית של הסניף
נתקיימו הרצאות פומביות באולם „אוכרונה”, בהשתתפות
מרצים מהוועד המרכזי בוורשה. בין המרצים שפקדו את
עירנו: ד"ר מיכאל סטריקובסקי, ביאלוברוב, הסטודנט
לייזרוביץ, אשר לרנר (לימים נהור), הרב ד"ר שלום
טרייסטמן, י. ש. פקר, אייזיק רמבה ועוד.

בראשית שנת 1933 נוסדה ברדזימין „ברית החיל”
(של יוצאי הצבא הפולני) והוועד של ברית הצה"ר הטיל על
גרשון הנדל לנהל את הפעילות התרבותית והארגונית
ב„ברית החיל”.

בקיץ 1932 נוסד בעיר קן בית"ר, שמרבית חבריו
באו משורות „השומר העברי”. בכך הפך למעשה „הקן
השומרי” לבית"ר. יצוין שאת ייסודה של בית"ר

פרידה משמעון טרייסטר לקראת נסיעתו להכשרה. שנת 1933

האשימו את חברי מפקדת בית"ר ברדזימין באחריות עקיפה לאסון, אם כי לבקשתו של שלמה לצאת לפלוגת הכשרה צורף אישור אביו שהסכים כי בנו ייצא להכשרה. הנציבות של בית"ר בוורשה עשתה אז מחווה כלפי הקן ברדזימין וכפיצוי על האסון אישרה רשיון-עליה (סרטיפיקט) לקן. יצויין שצעדה זה של הנציבות בא לא במעט כאות הערכה לעובדה שבתום השלושים למות פרלמן, קם חבר מפקדת הקן, שמעון טרייסטר, והודיע כי גמר אומר — כדי להפגין שאין אנו נרתעים מפני אבני הנגף בדרך להכשרה ולעליה — שהוא יסע להכשרה, דווקא לאותו מקום בו נפל-טבע שלמה פרלמן. אמר

לשים קץ ל„דרך הביניים“ שלהם ולהפוך את הקן השומרי לבית"ר. השפעתו של ישראל גברה בקרב חבריו עם ביקוריו ברדזימין של יעקב יורעאלסקי, שבאותה תקופה עבד בוורשה דרך-קבע. יעקב היה בית"רי בהיותו בוורשה, עוד משנת 1929 וביקוריו ברדזימין, כשסמל „המגורה“ על דש המקטורן שלו, עוררו סקרנות והתענינות אצל חברי ברית-הצה"ר שהאזינו לסיפוריו על פעילות בית"ר בבירת פולין.

נתמנתה מפקדת הקן בית"ר. יעקב יורעאלסקי, שבינ-תיים הפסיק את עבודתו בוורשה ונשאר ברדזימין, נעשה מפקד הקן, וגרשון הנדל — סגן מפקד. עם מפקדת הקן

פרידה מאריה רוטשטיין (נחמני) ערב עלייתו ארצה

ועשה. שמעון טרייסטר עזב את הבית החם והמבוסס של הוריו, והצטרף לפלוגת ההכשרה שבסביבת לוצק הרחוקה. והתנסה בעבודות קשות ומפרכות.

מפקדת הקן אישרה פה אחד את הסרטיפיקט לאריה רוטשטיין (נחמני). חבריו היו אסירי תודה לו על שכיוצא הצבא הפולני התמסר לאמן את חברי בית"ר בתרגילי-סדר. כן נלקח בחשבון מצבו הכלכלי והמשפחתי של רוטשטיין שהפתרון שלו — עליה לארץ-ישראל — היה אידיאלי מכל הבחינות.

נמנו: שמעון טרייסטר, אריה-לייב רוטשטיין (נחמני) ומשה מורגנשטרן.

חדשים ספורים לאחר ייסודה של בית"ר פקד אותנו אסון כבד. שלמה פרלמן, בהגיעו לגיל 18, ביקש ממפקדת הקן לטפל בנציבות בית"ר בוורשה שתאשר את הצטרפותו לפלוגת הכשרה על מנת שיוכל אח"כ להיות מועמד לעליה לארץ. נענינו לבקשתו ושלמה פרלמן נשלח לחווה חקלאית במחוז לוצק שבפולין. אך לאחר כמה שבועות טבע שלמה ביובל שבקרבת החווה. ימי אבל ירדו עלינו, הוריו

עליה בלתי-ליגלית („אף על פי“) של אברהם סטאבסקי, שעשתה את דרכה בלב ים כחמישה שבועות. השיירה יצאה לדרך ב-11 ביולי 1939 והגיעה לחופי תל-אביב ב-22 באוגוסט. יחד עם הנדל היה הביתר"י מרדזימין יצחק קאלוסקי. עלייתו אושרה במקום יוסף ויינגלאס, שהיה חבר מפקדת קן בית"ר ברדזימין בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה. ויינגלאס ביקש ביולי 1939 לדחות את עלייתו לזמן מה כדי שיוכל לסיים את עונת העבודה שלו (גהוץ מעילי גומי) ולחסוך קצת כסף.... שנתיים לפני פרוץ המלחמה עמדו בראש קן בית"ר ברדזימין אברהם ברונשטיין ופרומקה פרידמן, אחותו של נחמן פרידמן, שלפני גיוסו לצבא הפולני היה אף הוא חבר מפקדת קן בית"ר.

הסניף של בית"ר ברדזימין נחשב בנציבות ובמפקדת הגליל כאחד הסניפים הפעילים והחזקים במדינת פולין. עם המבקרים את הקן נמנו: משה גולדברג, נחמן סולר-בייציק, יוסף כרוסט, אייזיק רמבה, אהרן פרופס, יצחק לוי, יואל קרלמן, מנחם בגין, יצחק ילין ומשה גילוני (השניים האחרונים באו לרדזימין במסגרת שליחותם מארץ-ישראל לתנועה בפולין), ועוד.

עם כניסת הצבא הגרמני לרדזימין וראשית הכיבוש הנאצי, נפסקה לחלוטין כל הפעילות הציונית בעיר, והמועדונים הציבוריים והספריות נסגרו. גורל דומה היה למועדון בית"ר, שלפני המלחמה התמקם סמוך לבנין בית-המשפט, בשטח שהוגדר „הויפישער סאד“ (גן החצר). נדמו קולות השירה והרינה של צעירי בית"ר שבקעו ערב מהמועדון, שירת הערגה לציון. השרים החולמים לא זכו להגשמת חלומם.

רוטשטיין היה העולה הראשון של בית"ר ברדזימין, בשנת 1933. כעבור שנתיים, לאחר ששמעון טרייסטר סיים את ההכשרה וגם קורס מרכזי למדריכי בית"ר בהדרכתו של ירמיהו הלפרין, שבא במיוחד למטרה זו מהארץ לפולין, עלה גם הוא ארצה. טרייסטר המשיך בארץ

יוסף ויינגלאס במדי בית"ר, עם גרשון הנדל בשנת 1935

במצוות בית"ר, והצטרף לפלוגת הגיוס בתל-צור. גרשון הנדל, שבשנת 1935 העתיק את פעילותו בתנועה לוורשה ונתמנה מזכיר מפקדת גליל וורשה ומפקד בית"ר וורשה-מזרח (ברחוב פרנצישקנסקה 21) יצא בשיירה של

מענדל גינגאלד

ראדזימינער יוגנט

שטאָט נישט געווען, און נאָר געציילטע יוגנטלעכע, וועמענס עלטערן האָבן זיך געקאָנט דאָס דערלויבן, זענען געפאָרן אין וואַרשע, „ווייטער לערנען“, נאָכן ענדיקן די פּאַלקס-שולע.

פאר דער אַרגאניזירטער יוגנט איז דער „לאַקאַל“ פון דער אַרגאניזאציע געווען די צווייטע היים און פאר א טייל אפילו די ערשטע היים. אין „לאַקאַל“ האָבן זיי געפּוּר-

זינט די ענדע פון די צוואנציקער יאָרן איז דער גרעס-טער טייל פון דער יוגנט אין שטאָט געווען אַנגעשלאָסן אין פארשידענע יוגנט-אַרגאניזאציעס: השומר-הלאומי, בי-ת"ר, השומר-הצעיר און קאמוניסטישע יוגנט. מערסטנס זענען דאָס געווען קינדער פון אַרעמע היימען, פון בעלי-מלאכהס און קליינהענדלער, וועלכע האָבן זיך געראנגלט פאר דער מינימאלער עקזיסטענץ. קיין מיטלשול איז

אין געזעלשאפט פון אקטיווע שומרות

אקטיווע שומרים: שמחה שיטארסקי, אליהו זילבערשטיין, משה מארגענשטערן, יצחק קולאס און שעפסל ראדזיגני

האבנדיק מיט א טייל פון זיי — פון צייט צו צייט — אינדיווידועלע געשפרעכען וועגן זייערע פערזענלעכע זארגן, איינשליסלעך היים-פראבלעמען, האט זיך געשאפן

גען א ווארעמע חברישע אטמאספער; די אינסטרוקטארן זענען צו זיי געווען העפלעך, אריינגעגעבן זיי מוט און האפענונג, צוזאמען געזונגען ציון-לידער און זיי דערצויגן אין גייסט פון שטרעבונג צו א ניי לעבן אין ארץ-ישראל. פאר פיל פיל יוגנטלעכע איז דאס באזוכן און פארברענגן גען אין „לאקאל“, ווי די אפיציעלע „אסיפות“ פון די „כפיר-רים“, אדער „בוגרים“ פלעגן פארקומען, געווען די שיינע און גוטע שעהן אין זייערע שווערע לעבנס-באדינגונגען, אין גראען טאג-טעגלעכן לעבן אין הויז פון זייערע עלטערן. איך דערמאן זיך אין יענע יארן, ווען איך בין געווען דער הויפט-מדריך פון אלע „כפירים“-קבוצות פון „השומר-הלאומי“. איך האב שטודירט מיט גרויס אינטערעס די אינסטרוקציעס פון דער הנהגה הראשית אין ווארשע, וועגן דערציאונגס-פראבלעמען, ווי אזוי זיך צו באגיין מיט די קליינע שומרים; איך האב געמאכט אלע גייסטיקע אג-שטרענגונגען זיך באנעמען ברודערלעך מיט דעם קליינ-

זהבה און מענדל אויף א געזעגענונגס-אונט מיט קרובים און פריינד פאר זייער עולה זיין קיין ארץ-ישראל

צווישן אונדז א באציאונג ווי פון א פאטער צו זיין לייב-לעכן זון, אדער באציאונגען פון קינדער צו אן עלטערן ברודער. ווירקלעך איז דאס לעבן אין דער יוגנט-ארגאניזאציע געווען ווי אין איין גרויסער משפחה. דער „השומר-הלאומי“ האט געפירט א קולטורעלע

ווארג. אין גאר א קורצער צייט ארום האב איך שוין גע-פילט די רעזולטאטן פון דער ווארעמער אטמאספער, וואס איך האב געשאפן צווישן אונדז אויף די „אסיפות“ און אויספלגן. די „כפירים“ מיינע האבן מיר ארומגערינגלט מיט גרויס ליבשאפט און הערצלעכער דאנקבארקייט און

יידן, און פיל גויים, זענען ארויס אין גאס כדי צו זען ווי יידישע יוגנטלעכע, אלע אָנגעטון אין איין איינהייטלעכן אונפאַרם, מארשירן ווי מיליטער אויפן וועג אין וואלד אריין, מיט געזאנג אויף די ליפן. אין שפיץ פון צוג האָבן געפלאטערט די בלוי-ווייסע פענער, געטראָגן דורך א ספע-

ארבעט אין לאַקאל פון „תרבות“ ביבליאָטעק מיט דער אונטערשטיצונג פון די חברים, וועלכע זענען געשטאנען אין דער שפיץ פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע, ווי די חברים מענדל קאַסאָווער, משה ברוך אשמאן, שלום לי-טעווקא, אברהמקע יאניש א. א.

די „וואַרענדע“ אין „הויפּישן סאָד“ — וועלכע האט אפט געדינט די שומרישע און חלוצישע יוגנט אלס צוזאמענטרעף-פּונקט

ציעלער ערן-וואך פון שומרים און בית"רים. אזא דעפילאדע האָט געמאכט דעם רושם ווי מיר וואָלטן געווען דאָס הער-שנדע פּאַלק אין אונדזער שטעטל. פארנאכט ווען דער צוג איז צוריקגעגאנגען פון וואלד, איז ממש דאָס גאנצע שטעטל

די ל"ג בעומר-פיערונגען פון אלע ציוניסטישע יו-ננט-אָרגאניזאציעס — אָפּטמאַל אין א געאייניקטער דע-פילאדע — אָדער יעדער אָרגאניזאציע באזונדער — איז געווען די גרויסע יערלעכע אטראקציע אין שטאָט. אלע

געווען פארזאמלט אין די גאסן ווו דער צוג פון די פייע-
רנדיקע האָט געדארפט דורכגיין. דאָס איז געווען א מאסן-
מאַניפעסטאציע פארן גרויסן חלום פון די יידן אין גלות
זוכה זיין צו באטייליקן זיך אין אויפבוי פון ארץ-ישראל.
פיל צענדליקער יידן פלעגן זיך נאָכשלעפן ביים ענדע פון
דעם צוג. אין יענע מאָמענטן האָט זיך אויך געלאָזט בא-
מערקן ווי קריסטן קוקן אויף אונדז אנדערש, אפילו מיט
אכטונג.

אויך די קאָמוניסטישע יוגנט אין ראדזימין האָט גע-
פירט א קולטורלע און אָרגאניזאציאָנעלע טעטיקייט, טראָץ
די גרויסע שוועריקייטן זייערע, זייענדיק אן אומלעגאלער
און שיקאנירטער קרייז. ספּעציעל זענען זיי געווען טעטיק
יעדעס יאָר ערב דעם 1-טן מאי. יעדעס יאָר, א נאכט פארן
1-טן מאי פלעגן די יידישע קאָמוניסטן פארווארפן א רויטן
פאָן אויף די עלעקטרישע דראָטן אויף געוויסע ערטער
אין שטאָט. דער פאָן פלעגט זיין פארוויקלט מיט א שווערן
שטיין און א שטריק, און ווען דער פאָן איז ארויפגעוואָרפן
געוואָרן אויף די דראָטן, האָט דער שטיין, אראָפּשווערנ-
דיק, צוגעצויגן דעם שטריק און פארפעסטיקט דעם פאָן.
צומאָרגנס האָט פּאָליציי מיט פייערלעשער געהאט פיל

ארבעט ביים אראָפּנעמען די רויטע פענער פון די עלעק-
טרישע דראָטן. כ'דערמאָן מיך איינמאָל ביינאכט, ווען פּאָלי-
ציי האָט געשאָסן אויפן יונגן קאָמוניסט שלמה דעמבסקי און
אים פארווונדעט אין דער האנט, בעת ער האָט געפרוּווט
פארווארפן א רויטן פאָן אויף די דראָטן, אָדער בעת ער
האָט געקלעפט אן אומלעגאלן אויפרוף אויף די ווענט פון
א הינטער-געסל. מיר, די ציוניסטישע יוגנט, זענען געווען
די גרעסטע קעגנער פון די יידישע קאָמוניסטן, ווייל זיי
זענען געווען די ראדיקאלסטע קעגנער פון א יידיש-נא-
ציאָנאלער היים אין ארץ-ישראל. אָבער פיל פון אונדז האָבן
אין הארצן געהאט רעספעקט פאר די, וועלכע זענען גרייט
צו זיין גערודפט פאר זייערע אידעאלן.

אזוי האָט די ראדזימינער יוגנט געלעבט און גע-
חלומט וועגן א בעסערן מאָרגן — ווער עס האָט
פארבונדן זיין צוקונפט מיט ארץ-ישראל און ווער עס האָט
געגלויבט אין א בעסערן און גערעכטן רעזשים אין פוילן.
מיט טיפן טרויער און מיט א ציטערדיק הארץ דערמאָן איר
מיר איצט אין די דאָזיקע שיינע חלומות, און אין די, וועלכע
האָבן נישט זוכה געווען זייערע אידעאלן צו פארווירק-
לעכן.

יצחק כספי

קיבוץ הכשרה "אחוה" ברדזימין

עליה. ממשלת-המנדט הבריטית התחייבה להעניק רשיונות עליה בהתאם לכושר הקליטה הכלכלי של הארץ. אך היא התכחשה להתחייבותיה ונתנה את הרשיונות במשורה.

בימים ההם (שנות השלושים) כבר לא היו סיכויים

שצעירים מקיבוצי-ההכשרה יעלו ארצה לפני 3–4 שנים של המתנה לסרטיפיקט. באין ברירה, באו החלוצים והחלוצות לקיבוץ-ההכשרה לעבוד בו ולהכשיר את עצמם לחיי עבודה בארץ-ישראל. ההתפרצות האדירה של חברי

היתה לי הזכות, יחד עם חלוצים וחלוצות אחרים ש- נתקבצו מערים ועיירות בפולין לעשות שנה אחת, קיץ וחורף, בשנים 1933–1934, בקיבוץ ההכשרה „אחוה" ברדזימין.

היתה זו אחת ההכשרות האופייניות של שנות השלו- שים, שהיוו חוליה במאבק על העליה לארץ-ישראל. מספר רשיונות-העליה שסיפקה הממשלה הבריטית למתדפקים על שערי ארץ-ישראל היה זעום, לעומת מספר דורשי

תקעו יתד באדמת פולין. אך היו גם יהודים בודדים, בעלי מפעלים, שהיה לאל-ידם להעסיק חלוצים לרוב. ואכן, חלוצי הקיבוץ ברדזימין חדרו למספר מפעלים.

מזכירות הקיבוץ

היה בעיירה מפעל תעשיה מורכב: בית-חרושת לבירה, טחנת-קמח ומנסריה, של האחים-רדזימינסקי. הבעלים, מתוך אהדה לצעירים ומאווייהם, פתחו בפניהם את שערי המפעל ומסרו להם עבודות שהעסיקו את חברי ההכשרה כל ימות השנה. החלוצים העריכו את יחסם החם של המעסיקים וגמלו להם בעבודה חרוצה ופוריה. לא בסתם עבודה עסקו החלוצים, כי אם בתפקידים מקצועיים שדרשו תבונה כפיים ואחריות כאחת. יש לציין כי העבודה ורק עבודה מסוג זה נמסרה לחלוצים. ידוע היה כי הללו יידעו לכוון את הייצור על פי הדרישה במינימום של בלאי ובמקסימום של יעילות, תוך שמירה קפדנית על שלמות המכונות. כאמור, היתה העבודה במפעל זה מגוונת. גם הלא-יהודים התייחסו לחלוצים בכבוד בידעם את מטרת חייהם.

חלוצי קיבוץ ההכשרה חדרו גם לבתי-חרושת ללבנים שרופות שמחוץ לעיירה. חלקם עבדו בכל שלבי הייצור, החל בהכנת התערובת של החומרים ועד הייבוש ההיולי של הלבנים באוויר, הכנסתן לכבשן, הוצאתן בזמן המתאים — וסידורן הדרוש. גם במפעל זה, שבו לא הבעלים ולא הפועלים היו מבני בריתנו, הצטיינו חברי הקיבוץ בעבודה ושמש הלך לפניהם. כך כבשו עמדה אחרי עמדה.

מלבד העבודות הקבועות במפעלים סיירו החלוצים — אלה שלא היו להם מקומות עבודה קבועים — בחוצות

התנועות החלוציות לקיבוצי ההכשרה והשהייה בהם ב-משך שנים חסמה את הדרך של החלוצים בסניפים שלא יכלו לצאת לקיבוצי ההכשרה, באין אפשרות קליטה. הלחץ שנוצר היה כפול: בסניף המקומי ובקיבוץ-ההכשרה.

✱

הקיבוץ ברדזימין היה מן היצירות החדשות בקיבוצי ההכשרה בפולין. תוך עשור אחד בלבד חל שינוי ערכין בתפיסת „ההכשרה“. עד סוף שנות העשרים היו קיבוצים בודדים, ורק יחידים-סגולה בסניפים יצאו לחוות ההכשרה החקלאית הרחק מבתם, בחשבם כי בחווה חקלאית יסגלו לעצמם השקפת עולם לבנין תאים חברתיים בארץ-ישראל המבוססים על עבודת האדמה ואשר יסודותיהם יהיו משותפים. חיש מהר נוכחו לדעת שלא טוב להתבסס על הכשרה חקלאית בלבד, כאשר העבודה בחווה היא עונתית ובסיומה נאלצים החברים לחזור לבתיהם. לא היה המשך. הדבר הפריע לכלל ולפרט.

✱

על כן ניטש הרעיון של לימוד עבודה חקלאית ב-„הכשרה“. חברי הקיבוצים התפרסו בכל ענפי המשק וה-עבודה: בתעשיה ובחציבה; בטחנת הקמח ובמנסרה; בבורסקאות ובחטיבת עצים סתם. אך גם מחקלאות בעונות המתאימות לא הדירו עצמם. בשנות השלושים עבדו החלוצים בקיבוצי-ההכשרה בגולה בעבודות שבהן עבדו הפועלים בארץ-ישראל.

קיבוץ הכשרה כזה ייסד החלוץ-הכלל-ציוני בקיץ 1932 ברדזימין. מספר חבריו — כעשרים וחמישה. היה בה, בעיירה זו, מן היחוד האופייני להקמת קיבוץ הכשרה. רדזימין הסמוכה לבירה הפולנית (23 ק"מ), נחשבה למרכז תעשייתי, משופע מפעלי חרושת למתכת, עיבוד עצים, תעשיית לבנים וחומרי-בנין אחרים שהשתרעו מ-ירכתי ורשה, דרך ישובים קטנים, בואכה רדזימין ומעבר לה, בעומק של עשרות קילומטרים נוספים. כל אלה שיוו לעיירה ר. והסביבה דמות של פרוור הבירה. בעלי התעשייה בעיירה היו רובם ככולם פולנים ומקצתם מצאצאי הנסיכים התורניגים, השוואבים והפרוסים, אשר בנודם מזרחה

קציר החיטה, מרעה צאן ובקר, איסוף תפוחי אדמה ועגבניות ועוד ועוד לא הניחו שהחברים יתחילו את ה"עבודה יחד, יגמרו אותה יחד ובצוותא יישבו אל השולחן. ובכל זאת בשעות הערב, לאחר ארוחה דלה, ישבו החברים בעירנות והשתתפו בשיעור עברית; ידיעת הארץ, תולדות הציונות, או האזינו לניתוח על המתרחש במדיניות

העיירה ותרנו אחרי עבודות ארעיות: חטיבת עצים, טח"נ, סבלות וכולי. כל עבודה שנודמנה להם עשו אותה בחריצות ובלהט נפשי. מבחינת היקף העבודה היה הקיבוץ ערוך להרחבה. אלא, תנאי הדיור (הוא השתכן בכמה חדרים ברחוב ה-3 במאי, בואכה משרד-המחוז — „סטארוסטבו") היו

בנות ארגוני נוער ציוניים שביקרו בקיבוץ שלנו לעתים קרובות. יחד חלמנו על עליה

הציונית. השירה היתה מהדהדת במעונו של הקיבוץ ונדמה עם חצות.

★

בשבתות, ביומי דפגרא ובימים שבהם שבתה המלאה כה, היתה הזדמנות להתערב עם בני הנוער של העיירה, לבוא לאסיפותיהם הציוניות, להיוודע לבעיותיהם ושאיפתיהם, להאזין לשיחם ושיגם, אם כי שונות ומגוונות היו הבעיות. התשוקה להתווכח עד כלות הנפש היתה אז אחת התכונות המאפיינות של נוער זה. כזאת היתה יחדות פולין כולה: פולמוסנית ווכחנית, מפלגות לאין

קשים. הצפיפות היתה בעוכריו. הטחב בימות החורף נתן את אותותיו, ואם כי הנהלת הקיבוץ ביקשה לא אחת להחליף את הדירה למתאימה יותר, לא היה בעל-בית שירצה להשכיר מבנה כלשהו לקיבוץ. על כן נגזר עליו קפאון. ועוד חסרון אחד היה לקיבוץ: שעות העבודה של החברים לא היו קבועות בשביל כולם: אחד עבד משעות הבוקר המוקדמות ועד אחרי הצהריים, ואחר יצא לעבודה בצהריים, או אחרי הצהריים וחזר סמוך לחצות. בקיץ היו שעות העבודה יותר משובשות; חלק מהחברים הלך ל"עבודת שדה בכפר סלופנו, באחוזתו הפרטית (מרחק של כ-8 ק"מ) של מר ליכטנשטיין, יהודי ירא-שמים. עבודות

ספור שנלחמו בחלל ריק. אבל הנוער היה סוער, ער ו- בחלקו דיבר עברית.
תמיד חשתי, וכמוני חשו הם — כעומדים על עברי פי פחת. מה שקרה מספר שנים לאחר מכן היה כבר אז בתודעתם. האנטישמיות כבר השתוללה ונתנה אותותיה. בני הנוער הרדזימינאי חיפשו מפלט...

★

העליה לארץ, שהיתה שאיפת הכלל והפרט ואיחודה את כולם, לא גאלה אותם. שערי הארץ היו נעולים. בכל

המצב הזה היתה תחושה של יחסי גומלין שמתקמים בין קיבוץ ההכשרה ובין נוער העיירה. חברי הקיבוץ נהנו מן האהדה שנוער העיירה גילה כלפיהם, וקיבוץ ההכשרה העניק להם משהו מן התחושה הארץ-ישראלית. לא אדע עד מתי נמשכו הלבטים הנפשיים של בני הנוער בעיירה. הגיע יום ונטשתי את הקיבוץ ברדזימין ועליתי ארצה.

בזכרי את הנוער שהכרתי ברדזימין קשה לי להאמין כי הוא ניתק את עצמו אי-פעם מהווי חייו, ועד שלא נרמס בשואה הנוראה עמד ללא ספק על נפשו ומאוייו.

אלתר וורובעל

דער פראפעסיאנעלער פאריין און די קאמוניסטישע גרופע

גראביע און אלתר בערגמאן. די גרופע האט באשלאסן אריינצוטערעטן אין דער י. ל. פרץ-ביבליאטעק. עס איז פארגעקומען אן אלגעמיינע פארזאמלונג פון די ביבליא-טעק-מיטגלידער, וועלכע האט געדארפט אויסוויילן א גע-מיינזאמע פארוואלטונג. דאס איז געווען א שטורמישע פאר-

אין יאר 1925, ווען אין שטאט האט זיך שוין געפירט א סטאבילע ציוניסטישע טעטיקייט, ווי אויך די תרבות-ביבליאטעק, געלייטעט דורך ציוניסטן, האט זיך געגריג-דעט די י. ל. פרץ-ביבליאטעק מיט דער איניציאטיוו פון שלמה מארגענשטערן. ארום דער נייער ביבליאטעק האבן

א לינקע גרופע — קאמוניסטן און אנדערע לינקע שאטירונגען —
ביי דער י. ל. פרץ ביבליאטעק

זאמלונג צוליב די שטרייטן ארום די קאנדידאטן פון יעדער גרופע.

נאך עטלעכע שעהן פון מיינונגס-אויסטוישן איז אויס-געוויילט געווארן די פאלגנדע פארוואלטונג: (פון דער מארגענשטערן-גרופע) — שלמה מארגענשטערן, מאיר

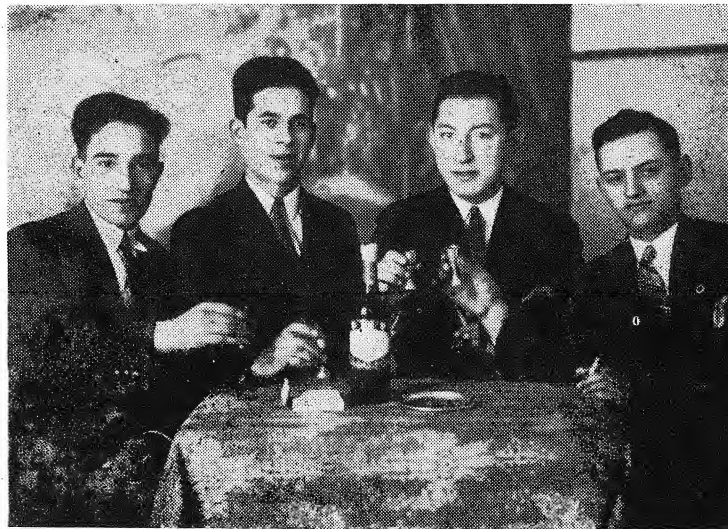
זיך קאנצענטרירט פאלקס- און ארבעטער-יוגנט, אין קעגן-זאץ צו דער תרבות-ביבליאטעק ווו עס האט זיך קאנצענ-טרירט מיינסטנס באלעבאטישע יוגנט.

גלייכצייטיק האט זיך אין יענער צייט ארגאניזירט א קאמוניסטישע גרופע אונטער דער אנפירונג פון משה

פון די קאמוניסטן — און זיי ביידע האבן פיל געלייטעט פארן פאריין אין ראדזימין. אפיציעל האט דער ראדזימי-נער פאריין געהייסן א „שניידער-פאריין“, אבער פאקטיש האבן זיך קאנצענטרירט דאָרט אַרבעטער פון אנדערע פאכן, ווי שוסטעריי, סטאלעריי, טריקאטאזש א. א. וו. די פארוואלטונג פון פאריין איז באשטאנען פון פאָלגנדע פערזאנען: קאָפּל ראזשא, יחזקאל קלוקאָוסקי, זעליג קא-

לערמאן, נפתלי בראַמבערג און אליעזר פראגער; (פון דער גראביע-בערגמאן-גרופע) — משה גראביע, אלתר בערג-מאן און קאָפּל ראזשא.

די קאמוניסטישע גרופע פון גראביע-בערגמאן איז געבליבן אין דער י. ל. פרץ-ביבליאטעק בלויז איין יאָר. דאָס איז געווען א יאָר פון קאנפליקטן און ארומרייסענישן און ביידע גרופן האבן נישט געפונען צווישן זיך קיין גע-

פערזענלעכע און אידעישע פריינד

כאנאוויטש, הערשל פאסטאלסקי, אלתר וורובעל, עטא פריד-מאן און רבקה קאלוסקי.

דער ערשטער שניידער-שטרייך

ביים פאריין איז געשאפן געוואָרן א ביבליא-טעק, וועמענס לייטונג האט אויך איינגעאָרדנט רעפעראטן מיט רעדנער פון ווארשע, ווי אויך אַרגאניזירט אויספֿלוגן. נאכהער האט מען געשאפן א דראמאטישן קרייז, וועלכער האט אויסגעפירט פארשידענע פאָרשטעלונגען. גרויס אָפּ-קלאנג האט געהאט די פיעסע, אויסגעפירט דורך אונדזער דראמאטישן קרייז, „גאט פון נקמה“, פון שלום אש, רע-זשיסירט דורך שלעזינגער, פון יאדאָוו.

קיין פראַפעסיאָנעלע טעטיקייט אין גרויסן מאַסשטאב

מיינזאמע שפראך כדי צו פירן א בשותפותדיקע ארבעט. די גראביע-בערגמאן-גרופע האט דעריבער פארלאָזט די פרץ-ביבליאטעק און אין יאָר 1926 האט זי געשאפן א פראַפעסיאָנעלן פאריין פון שניידער אונטערן איינפלוס פון די קאמוניסטן.

אין יענע יאָרן איז אין ראדזימין געווען א סך שנייד-דערינגט, אין יעדן שניידער-ווארשטאט האבן געארבעט 4-5 לערן-יינגלעך. שטופנווייז האט מען זיי אריינגעצויגן אין פראַפעסיאָנעלן פאריין. משה גראביע און אלתר בערג-מאן האבן שוין אין יענער צייט געארבעט אין ווארשע און זענען געווען טעטיק אין דער פראַפעסיאָנעלער באווע-גונג — ספעציעל משה גראביע, וועלכער איז געווען טעטיק אין ווארשע אין טעקסטיל-פאריין אונטער דער השפעה

אינטערנאציאנאלן ארבעטער יום-טוב, דעם 1-טן מאי, פארן יארטאג פון דער אקטאבער-רעוואלוציע, פארן אינ-טערנאציאנאלן יוגנט-טאג א. א. ו. מיט די אקציעס הא-בן אנגעפירט משה גראביע און אלתר בערגמאן.

נאך יעדער אקציע פלעגן פאליציי-לייט באזוכן דעם פאריין (וועלכער האט זיך געפונען נישט ווייט פון דער עלעקטריע-סטאציע), דורכגעפירט רעוויזיעס און געמאכט פארשידענע שיקאנעס. די גאנצע צייט פון דער עקזיסטענץ פון פאריין איז ער פאקטיש געווען אונטער דער סטאבילער

האט דער פאריין נישט געפירט, צוליב די ספעציעלע בא-דינגונגען אין ראדזימין אין יענער צייט. דערביי האט דער פאריין ארגאניזירט איין שטריק פון די שניידער-ארבע-טער. אין די צוזאנציקער יארן איז דער שטריק געווען א גרויסע סענסאציע, ווייל דאס איז געווען דער ערשטער שטריק אין וואס די סיבה פון שטריק איז געווען פרא-פעסיאנעלע פאדערונגען. אין יענע צייטן אין ראדזימין האבן ארבעטער-געזעלן געארבעט פון פארטאג ביז שפעט אין דער נאכט. ווען דער פאריין האט געשטעלט א פאדערונג

א באראטונג אין פראפעסיאנעלן פאריין

אבסערוואציע פון דער פאליציי. נאך לענגערע געראנגלע-נישן מיט דער אדמיניסטראטיווער מאכט, האט די מאכט פארארדנט צו שליסן דעם פאריין. ער האט עקזיסטירט 4 יאר. א גרויסער טייל פון די חברים פון פאריין זענען א-ריינגעטראטן אין דער פרא-ביבליאטעק, וועלכע האט זיך געפונען אין אן ארגאניזאציאנעל אפגעשוואכטן מצב — צוליב דעם, וואס שלמה מארגענשטערן האט געהאט פאר-לאזט ראדזימין און איז אוועק קיין פאריז.

דאס אריינטרעטן פון דער נייער גרופע פון געוועזע-נעם פראפעסיאנעלן פאריין אין דער פרא-ביבליאטעק, האט שטארק אויפגעלעבט איר טעטיקייט. עס איז גערופן געווארן א פארזאמלונג פון אלע חברים און עס איז אויס-

די ארבעטס-געבער צו באשטימען א 9 שעהדיקן ארבעטס-טאג, איז געווען „הימל עפן זיך“. די מייסטער האבן זיך פשוט נישט געקענט פארשטעלן אזא איבערקערעניש... נאך עטלעכע טעג שטריק האבן די מייסטער נאכגעגעבן די פאדערונג. דאס איז ווידער געווען א גרויסע סענסאציע אין שטאט און מען האט וועגן דעם גערעדט נאך גאנץ לאנג.

פאליטישע טעטיקייט

דער פאריין האט אויך זיך געווידמעט די לינקע פא-ליטישע טעטיקייט. די דאזיקע טעטיקייט איז באשטאנען פון געלט-אקציעס און אויפקלערונגס-געשפרעכן פארן

שפעטער האָט א גרופע יינגערע חברים געשאפן א ספּאָרט-קלוב מיטן נאָמען „הגיבור“. די גרינדער פון דעם „הגיבור“ זענען געווען: משה אָפּענהיים, אפרים גוטמאן (היינט אין אמעריקע), שלמה וויינשטיין, שמואל-הערש קושמירסקי (היינט מיטן נאָמען שמיר אין ישראל), יוסף קאלוסקי, משה בערמאן (היינט אין קאָסטא-ריקא). קאפּי-טאן איז געווען משה אָפּענהיים.

פון צייט צו צייט זענען פאָרגעקומען פוטבאָל-מע-טשן צווישן „חשמונאים“ און „הגיבור“. אינטערעסאנט איז אויך דער פאל, אז דער פוילישער פוטבאָל-קלוב אין רא-דזימין, „מאזור“, ווען ער האָט געשפילט קעגן קלובן פון אנדערע שטעט, פלעגט ער סטאביל אויסבאָרגן יידישע שפילער פאר זיין מאנשאפט, ווי די ברידער בערמאן, שלמה וויינשטיין, ישראל-בנימין פרידמאן, מאיר פאסטאל-סקי, שלמה מייעראָוויטש און דעם יונגן אויסגעצייכנטן שפילער יוסף שטעפאנסקי. מיט א צייט שפעטער האָבן ביידע יידישע קלובן זיך פאראייניקט און האָבן זיך א נאָ-מען געגעבן „אמאטאָרן“. דער פאראייניקטער יידישער ספּאָרט-קלוב „אמאטאָרן“ האָט געשפילט מעטשן מיט די קלובן פון די נאָענטע שטעט און שטעטלעך ארום ראדזי-מין, ווי פאסטעלניק-מארק, וואָלאָמין, ווישקאָו, סעראַצק און פולטוסק. די שכנותדיקע קלובן פלעגן קומען שפילן אין ראדזימין, אָדער דער „אמאטאָרן“-קלוב איז געפאָרן צו זיי.

שפעטער האָט דער „אמאטאָרן“-קלוב זיך ליקווידירט און עס האָט זיך געשאפן דער ספּאָרט-קלוב „מאָרגענ-שטערן“ (אויף פויליש „יוטשענקא“). דער קלוב איז געווען טעטיק יע-עס יאָר פון אָנהויב זומער ביז נאָך סוכות. די פוטבאָל-מעטשן פון „מאָרגענשטערן“ זענען פאָרגעקומען, געוויינלעך, שבת. פאר יעדן מעטש פלעגט מען ארויס-הענגען אן אפיש אויף דער וואנט פון עק 3-טער מאי גאס, ביי דער קאַלייקע. עס האָט אמאָל פאסירט, אז נאָך דעם אויפהענגען אן אפיש וועגן א מעטש, וואָס דארף פאָרקומען שבת, איז פרייטיק-צונאכטס אראָפּ א רעגן און אָפּגעשווענקט די קאַלירטע אותיות פון אפיש. די אקטיווע „מאָרגענשטערן“-גרופע איז שבת פארטאָג אוועק שנעל צו מאיר גראַסבארט, וועלכער האָט גאנץ שנעל אויסגע-מאַלט א נייעם אפיש.

געוויילט געוואָרן א נייע פארוואלטונג פון פאָלגנדע חברים: יהושע ווערק, אשר אפּעלבוים, משה אָפּענהיים, אברהם יוראעלסקי, אלתר וורובעל, שרה-איטקע קאסאָווער און

חנה זאלצמאן. די באנייטע טעטיקייט פון פרץ-ביבליאַטעק איז באשטאנען פון אראָפּברענגען רעדנער פון ווארשע צו פארשידענע קולטור-אימפרעזעס, איינאָרדענען אויספלוגן און פארשטארקטע טעטיקייט פון דראמאטישן קרייז. גרויס דערפאָלג האָט געהאט די עפנטלעכע פאָרשטעלונג פון דער פיעסע „דאָס ווילנער בעל-הביתל“, אונטער דער רעזשי פון באווסטן רעזשיסער פון די לינקער פועלי-ציון אין ווארשע, משה וויידע.

פוטבאָל ספּאָרט-קלובן

איידער איך וויל דאָ דערציילן וועגן דער טעטיקייט פון אונדזער ספּאָרט-קלוב „מאָרגענשטערן“, געפין איך פאר נויטיק צו דערמאָנען די ערשטע פוטבאָל-קלובן אין ראדזימין אין די ערשטע צוואנציקער יאָרן. איין קלוב איז געווען מיטן נאָמען „חשמונאים“. דעם דאָזיקן קלוב האָבן געגרינדעט מענדל קאסאָווער, נפתלי בראַמבערג, מענדל גוטאוויטש (היינט אין בעלגיע), שלמה דוד קושמירסקי און זיידה קאלוסקי. קאפּיטאן פון „חשמונאים“-קלוב איז געווען מענדל פראַגער.

דערביי איז געשען א כאראקטעריסטישער אינצי-
דענט, וועלכער אילוסטרירט דאס יידישע געזעלשאפטלעכע
לעבן אין די קליינע שטעטלעך פון פוילן אין דער ענדע
פון די צוואנציקער יארן. ווען מען האט שבת אינדערפרי
אויפגעהאנגען אין גאס דעם נייעם אפיש, זענען פונקט
יידן געגאנגען צום דאווענען. פרומע יידן האבן געמאכט א
סקאנדאל און בעת דאווענען האבן זיי איבערגעריסן דאס
לייענען אין דער תורה און אויסגערופן אין בית-המדרש
און אין אלע שטיבלעך אז אין דער באשטימטער שעה פון
מעטש מוזן אלע קומען אויפן שפיל-פלאץ און נישט לאזן
פארקומען דעם מעטש.
אין דער באשטימטער שעה האבן טאקע עטלעכע

צענדליקער יידן מיטן רב פון שטאט אין דער שפיץ, זיך
געלאזט אין דער ריכטווג פון שפיל-פלאץ. אבער עסקנים
פון ספארט-קלוב האבן באצייטנס באשטעלט פאליציי-לייט
(וועלכע האבן באקומען עטלעכע פלעשער בראנפן). די
פאליציי האט אפגעשלאסן דאס געסל, וואס האט געפירט
צום פלאץ און געפאדערט פון די יידן צוריקצוגיין...

די ערשטע מאנשאפט פון „מארגענשטערן" זענען גע-
ווען: מאיר פאסטאלסקי, אהרן אפעלבוימ, יאסל בערמאן,
סענדער קאכאנאוויטש, אפרים קליינקופמאן, סרולקע מיי-
עראוויטש, משה בערמאן, לייזער פאסטאלסקי, ישראל-
בנימין פרידמאן, הערשל פאסטאלסקי, שלמה מייעראוויטש.

שלמה פוטש

לראשונה בחירות דמוקרטיות לעיריית רדזימין

התקשרנו עם הוועד המרכזי של פועלי-ציון שמאל בוורשה ומשם שיגרו אלינו נואמים ואנשי ארגון לניהול מערכת הבחירות למען הרשימה שלנו. „אבות העיר“ הקבועים מזה שנים רבות, כשנודע להם על הרשימה העצמאית של חוגי ספריית י. ל. פרץ, הציפו אותנו בשת-דלנים שהציעו לנו לבטל את התכנית של רשימה עצמאית, תוך הבטחה להקצות לנו מנדט, ואולי אפילו שניים, כדי לא להפריע לנציגות היהודית הכללית והקבועה. אך אנו דחינו בכל תוקף את הפניות הללו; חשובה יותר ממנדט היתה לנו ההזדמנות לנהל תעמולה למען ההשקפות הציבוריות שלנו. זכורני שגם „נשיא העיר“, אדון מרשל, הופיע פעם באסיפת בחירות באולם „אוכרונה“ ובין השאר טען שהאינטרסים של המיעוט היהודי בעיר מחייבים „שהיהודים יהיו מלוכדים“ ולא יופיעו ברשימות נפרדות. אך באסיפה נמצא אחד מפעילי ספריית י. ל. פרץ שביקש רשות-הדיבור וטען שחבריו מוותרים על „טובות“ של נכבדי בעלי הבתים המוכנים לכלול ברשימה היהודית נציג ספריית י. ל. פרץ, וכי חוגי הספרייה הזאת מעדיפים לגנות את כוחם והשפעתם על הבוחר היהודי ברדזימין.

חרף העובדה שעד הרגע האחרון ממש ניסו להשפיע עלינו לבל נגיש לוועדת הבחירות רשימה עצמאית, לא הצליחו לפתות אותנו והגשנו רשימה משלנו, שבראשה הופיעו שלמה מורגנשטרן ואליעזר ברגמן. לרשימה שלנו קבעו את הספרה 5. אך בו ביום שועדת-הבחירות אישרה את רשימתנו, נרקמו מזימות מצד חוגים שונים למען פסילת רשימה מספר 5.

משנות העשרים מנתה הקהילה היהודית ברדזימין כששת אלפים נפש. ידוע היה כי בתקופה מסוימת היו היהודים רוב באוכלוסיית המקום. ברם, כל אימת שהשל-טונות קבעו מועד לבחירות מוניציפליות החלו ההכנסות לבחירות לעיריית רדזימין, רגיל היה ראש-העיריה, אדון סטניסלב מרשל, מי שכהן בתפקידו שנים רבות, לזמן אליו את נכבדי בעלי הבתים ולפתוח אתם במו"מ על מספר הנציגים היהודיים לעיריה...

כאשר הגיע תור הבחירות לעיריה בשנת 1926, נהג אדון מרשל — או לפי התואר אותו נשא בגאון: „נשיא העיר“ — כמו מקדמת דנא: זימן אליו את „בעלי הבתים היפים“ ופתח אתם במו"מ לחלוקת המנדטים של הנציגות היהודית. הפעם לראשונה נמצאה בעיר קבוצת צעירים יהודיים שהתנגדה עקרונית ופומבית לצורה זו של „בחירות מוניציפליות“, לפיה „נשיא העיר“ ונציגי הדור היהודי הישן יחליטו ביניהם מי ייצג את האוכלוסיה היהודית בעיריה.

היתה זאת חבורת הצעירים המאורגנת סביב ספריית י. ל. פרץ, שמרבית חבריה לפי השקפותיהם הפוליטיות נטו שמאלה: החל מפועלי-ציון שמאל ועד לקומוניסטים, הם החליטו להופיע ברשימה עצמאית בבחירות לעיריה. היו כמה סיבות להחלטה זו, והן: הזדמנות לגנות להיווכח מהו הכוח הציבורי של אנשי ספריית י. ל. פרץ; השאיפה להשמיע את קולו של החוג הזה בשאלת המשק העירוני ושירותיו לאוכלוסייה; ובעיקר הרצון לפתח תעמולה פומבית למען הערכים החברתיים שהציבור שלנו חרת אותם על דגלו.

ביום בהיר אחד הוזמן ראש הרשימה שלנו, שלמה מורגנשטרן, להופיע בשעה קבועה בפני ועדה מסויימת בעיריה שעליה לבחון אותו בידיעותיו בשפה הפולנית (לפי חוקת הבחירות המוניציפליות חייב חבר מועצת העיריה לשלוט בשפה הפולנית בצורה מניחה את הדעת, או בצורה מוחלטת). הועדה פסלה את מועמדותו של ראש

לציין כי בין המועמדים ברשימה היהודית הכללית נמצאו כאלה שדיעתם בשפה הפולנית לא היתה טובה יותר מזו של שלמה מורגנשטרן, ובכל זאת לא הוזמנו לבחינה. לפי תוצאות הבחירות נבחר אליעזר ברגמן כחבר מועצת העיריה מטעם רשימה 5 והדבר היה בשבילנו נצחון מוסרי ופיצוי ציבורי.

חבורת רדזימינאים בצבא הפולני בשנת 1931

הרשימה, אם כי הוא דיבר פולנית בהחלט לא רע. ועדת הבחון הזמינה אליה גם את המועמד השני ברשימתנו, אליעזר ברגמן, כדי לבחון גם אותו בשפה הפולנית. ברם, אליעזר ברגמן שהה בו ביום בוורשה, והיות שהוא היה ידוע כעתונאי וסופר ובעל תעודת עתונאי מטעם הסינדיקט הפולני של אנשי עט (אגודת העתונאים היהודיים היתה סקציה בסינדיקט הפולני), לא העיזה הועדה בעירית רדזימין לפסול את מועמדותו על אף העובדה שהוא לא הופיע לבחינה. וכך נשאר ברגמן ראש רשימה 5. ראוי

כאשר התכנסה מועצת העיריה החדשה לשיבתה הראשונה כדי לבחור ב„נשיא העיר“, הופיע שוב כמועמד יחיד אדון מרשל. בהצבעה נמנעו הנציגים היהודיים מלהצביע בעדו. לא היה רוב מוחלט בעד מועמדותו, כנדרש. ולכן נקבעה ישיבה שנייה, ושוב אותן התוצאות. אדון מרשל הזמין אז אליו את חברי העיריה היהודים למו"מ. נקבעה בחירתו של נציג יהודי כ„לאווניק“ (חבר הנהלת העיריה). או אז נבחר שוב אדון מרשל כ„נשיא העיר“ רדזימין.

דוד ואליהו דמבסקי

מקהלת הנוער ברדזימין

מוקדש לזכרם של בני עירנו שכל חייהם
שירה — ושירתם באמצע נפסקה.

וגאוות העיירה עליה, מה גם שהתרכזו בתוכה חוגים מכל
שכבות הנוער והלא-כל-כך-נוער ברדזימין.
המקהלה נוסדה בשנת 1925 על ידי קבוצת צעירים
ובראשם בני משפחת אבקוביץ: האחים הערש-מרדכי,
לייבל, ובעריש. משפחת אבקוביץ היתה משפחה מוסיק-

רבה ומגוונת היתה הפעילות התרבותית בעירנו, אך
לא נגזים אם נאמר שמקהלת הנוער, חזרוחיה באימון וב-
לימוד שירים חדשים, הופעותיה הפומביות ובאולמות סגור-
רים היוו גולת הכותרת של החיים התרבותיים והאמנותיים
ברדזימין. המקהלה היתה גורם תרבותי ראשון במעלה

התשיעי בשורה הראשונה — המנצח מר שווייס, מורשה

היה המנצח שווייס. כל זיוף או טון לא נקי מפיו של מישהו מבין עשרות הזמרים והזמרות, מיד קלטה אותו אוזנו הרגישה ואוי ואבוי היה למזייף...

הקונצרטים הפומביים

כשהגיע היום המיוחל והמקהלה הופיעה בקונצרט פומבי, היה זה מאורע גדול וחג בעיירה. מאות-מאות מבין תושבי המקום נהרו לאולם ה"אוכרונה" שהתמלא עד אפס מקום; רבים התקהלו מחוצה לו ושמעו היטב את צלילי השירים שבקעו למרחקים. לקונצרטים הפומביים של ה-מקהלה באו גם חובבי זימרה מערי הסביבה, שכן למקהלת רדזימין יצאו מוניטין בעיירות המחוז הסמוכות.

והנה עולה המסך והמקהלה פוצחת בשיר הידוע: „האף און גלויב“ (קווה והאמן) מאת י. ל. פרץ, השיר שהפך להימנונה של מקהלתנו, שיר מלהיב, מעודד ומבשר:

האף, האף נישט ווייט איז שוין דער פרילינג
ס'וועלן שמעטערלינגען שפרינגען,
נייע נעסטן נייע פויגל וועלן נייע לידער זינגען.

גלויב, גלויב די נאכט איז שוין פארשווינדן —
און די וואלקנס אויך צערינגען.
בלוי, בלוי וועט זיין דער הימל —
נייע שטערן, נייע זינגען.

נייע רויך, נייע בלומען וועלן בליען, וואקסן הויך.
ס'וועט שיינען, שמעקן זינגען
און אין אונדזער ווינקל אויך.

האף, האף נישט ווייט איז שוין דער פרילינג
ס'וועלן שמעטערלינגען שפרינגען —
נייע נעסטן, נייע פויגל וועלן נייע לידער זינגען.

רק בודדים מחברי המקהלה ניצלו מהשואה וחיים אתנו בארץ, ביניהם שרה גולדמן, גליקה וונגרובר, ראובן קושמרסקי, ברכה קושמרסקי. רובם לא זכו לימי האביב... תקוותם-תוחלתם נתאבדה, החיה הנאצית שמה קץ לאמונתם הזכה ולתקוותם. בתאי הגזים של טרבלניקה נחנקו הקולות העדינים והטהורים של חברי מקהלת רדזימין יחד עם כל בני קהילתנו הקדושה והטהורה.

ועל אלה נתאבל ונזכרם לעד ביגון!

לית, לבניה ובנותיה היו קולות ערבים, הם היו אוהבי זמרה וקולות שירה בקעו תמיד מביתם בדירה שבקומה העליונה בשער לחצר הארוכה של בית-הכנסת, כשחלונות הדירה פונים לחזית „סטארי-רינעק“.

האבקוביצים היו נותני הטון במקהלה ותרמו רבות לרמתה הגבוהה יחסית. היתה זאת מקהלת נוער עממית, בלתי מפלגתית, שהתארגנה ופעלה בכוחות עצמה; חבריה נהנו הנאה רוחנית מקסם ההרמוניה והצלילים המושרים בצוותא. השירים ששרנו בלב מתרונון השכיחו מלבושינו את טרדות יום-יום, את הצער האישי, המשפחתי וצער של הזולת שכאבנו יחד אתו; הצלילים הצמיחו לנו כנפים והעבירונו לעולם אחר, רחוק מאתנו והלאה, עולם של אושר ויופי.

המקהלה היתה חבורה מעניינת ולבבית; עירנו התברכה בנוער מחונן ברגש מוסיקלי אותו ספג לתוכו בימי ילדותו בהקשיבו לפרקי זמירות של אבא בשבתות ובמועדי ים-ראל; רבים מתוכו קלטו ניגונים ב„חצר“ הרבי המפורסם וב„שטיבלעך“ החסידיים. הצלילים ליוו אותם בכל מקום, בסדנה, ב„קן“ של התנועה, ובכל מיפגש חברים. המקהלה היתה משופעת בכמה „סיעות“... הכוונה למשפחות שהיו מיוצגות במקהלה על ידי חמישה-ארבעה מבניהן, כגון משפחת אבקוביץ, משפחת אופנהיים, משפחת ברגמן ו-משפחתנו.

החזרות

ההשתתפות בחזרות שנתקיימו בשבתות היתה תמיד מלאה. החברים ויתרו על טיולים, משחקים ובילויים שונים למען השירה במקהלה; השירה היתה להם עונג-שבת נעלה ונשגב. בקשב רב האזינו כולם להסבריו של נותן הטון הראשי, המנצח שלנו שווייס מוורשה, מי שהיה סולן בבית-הכנסת הגדול ברחוב טלומצקה בוורשה; הקשבנו היטב והיינו חוזרים על כל קטע וקטע של כל שיר ושיר. וכך תוך פרק זמן קצר למדנו שיר חדש. משך חודשים גדל הרפרטואר והתעשר בשירים קלאסיים, שירי-עם ושירים ארצישראליים, רובם ביידיש, ואפילו בקטעים של אורטוריות („הללויה“ מאת ג'. פ. הנדל ועוד). היינו משננים את השירים שוב ושוב עד שכל שיר היה יוצא מפינו מלוטש כדבעי, ללא פגם וזיוף, חלילה. קפדן גדול

לזכר הורינו ובני משפחתנו היקרים

„פאר וועמען; פאר וועמען מיין בענקשאפט דערציילן
צו שטילן מיין הייסן באגער,
וועמען וועט רירן מיין איינזאמער ניגון
און לאזן א ווארעמער טרער...”

אפשר דעם בלימל וואס בליט אין מיין גארטן
וואס זינגט אזוי מוטיק מיט חן
אָ ניין! ער איז שיכור פון פרייד און פרילינג
ער וועט מיין ניגון נישט פארשטיין.

אפשר דעם בלימל וואס בליט אין מיין גארטן
וואס ציהט זיך צו די גאלדענע זון
אָ ניין! ס'איז שיכור פון טוי און פון שטראלן
ס'וועט מיין ניגון נישט פארשטיין.

פאר וועמען, פאר וועמען מיין בענקשאפט דערציילן
מיין איינזאט מיין עלנט אליין
וועמען וועט רירן מיין איינזאמער ניגון
א ניגון פון טרויער און פיי...”

רצינו, יקירינו, לספר עליכם ולהדליק נר עולם ל-
זכרכם. רצינו לספר על ימים ולילות, על חודשים ושנים
של מחסור ומצוקה בבית, ורגעים כה מעטים של אושר
ותקווה. חיפשנו ניב שבכוחו לבטא יגון לבנו על אובדנכם.
אך אין מלים בפינו להביע את גודל הכאב והצער.
אולי השיר הנ"ל, שהושר תכופות בפי אחותנו סימה
הי"ד ושצליליו הנוגים עודם מצלצלים באוזנינו, יבטא את
רחשי לבנו השרוי בצער תהומי. יהיה זכרכם ברוך!

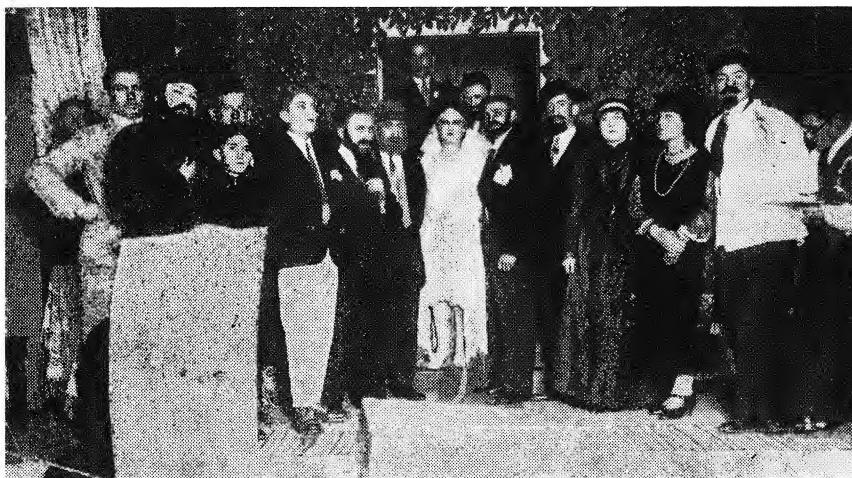
שמואל שמיר (שמואל-הערש קושמיערסקי)

דראמאטישע קרייזן

דאך האט דער דראמאטישער-קרייז, מיט גרויס סכנת-נפשות אויסגעפירט די ערשטע עפנטלעכע פארשטעלונג „חורבן בית-המקדש“, פון אברהם גאלדפאדען, אין זאל „אכראנא“. געווען איז דאס א טעאטער-פארשטעלונג מיט אלע פיטשעווקעס: דעקאראציעס, קאסטיומען, גרים, בא-לייכטונג — לויט די באדינגונגען אין ראדזימין אין יענע צייטן. איך בין נאך דעמאלט געווען א קינד און געדענק ווי איך האב זיך ארויסגעגנבעט פון שטוב, כדי די עלטערן זאלן נישט וויסן ווו איך בין אוועק, און זיך „אריינגע-שארט“ אין זאל אויף דער פארשטעלונג אן א בילעט... ווען דער פארהאנג האט זיך אויפגעהויבן איז דער עולם אין זאל געווארן באגייסטערט, מענטשן זענען גע-זעסן דערשטוינט צוליב דעם קאלאסאלן אייגנדרוק פון

בערך אין יאר 1916, מיט דער איניציאטיוו פון ערשטן לערער און משכיל אין ראדזימין, העשעלע טשיזשיווער, האט זיך אין שטאט געגרינדעט א דראמאטישער-קרייז, אונטער דער אנפירונג פון רעזשיסער יהושע עפשטיין. די חברים פון דראמאטישן-קרייז זענען געווען די ערשטע ציוניסטן און משכילים אין אונדזער שטאט: שמעון גאלד-שטערן, סאניא חאצעק, אסתר דעמבסקי, שמואל קא-מינסקי, ליפטשע יאניש, אסתר און שרה גאלדשטערן, יהושע טרייסטער, פוטערמאן און אנדערע.

דאס זענען געווען זין און טעכטער פון חסידישע עלטערן און שפילן טעאטער איז געווען א סכנה פון ווערן שיקאגירט אין דער היים און אפילו באקומען פעטש פון טאטן.

די ארטיסטן-אמאטארן אויף דער בינע נאך א פארשטעלונג

און ארום דער „י. ל. פרץ-ביבליאטעק“ — די לינקע שאטירונגען, און סתם „עמך“ יוגנט, מיט שלמה מאר-גענשטערן אלס העכסטע אויטאריטעט.

ביי די צוויי ביבליאטעקן האבן זיך געשאפן דרא-מאטישע-קרייזן און עס האט זיך אנגעהויבן א קאנקורענץ פון פארשטעלונגען... אין ראדזימין האט זיך אין צווישן-צייט אויסקריסטאליזירט אן עולם פון טעאטער-מבינים און ביידע דראמאטישע-קרייזן האבן געמוזט מאכן גרויסע אנשטרענגונגען כדי צו זיין אויף א ניווא; מען האט דע-ריבער אנגעהויבן אראפברענגען רעזשיסערן און גרי-מירער פון ווארשע. די מיטגלידער פון די דראמאטישע קרייזן האבן באזיצט פעאיקייטן, שטארקן ווילן צו לער-

דער סצענע מיט די „ארטיסטן“ אין תנ”ך-קליידער. די ארטיסטן, אדער „ארטיסטן“ האבן אריינגעלייגט אין זייער שפילן פול הארץ און נשמה און האבן מיטגעריסן דעם עולם מיט די דיאלאגן און לידער. וואכן לאנג האט מען אין שטעטל (יוגנט, פארשטענדלעך) געזונגען די לידער פון דער פארשטעלונג.

בערך אין א האלב יאר שפעטער האט דער דראמא-טישער-קרייז געגעבן א צווייטע פארשטעלונג „חורבן בית-המקדש“ — און ווייטער מיט גרויס דערפאלג. אין זאל האט מען שוין געזען יונגע פארגעשריטענע פאר-פעלקער. אבער אין א געוויסער צייט שפעטער, האט זיך דער דראמאטישער-קרייז אויפגעלייזט, צווישן אנדערן

דראמאטישער קרייז פון „תרבות“. אין צענטער לייענט פאר — מיכאל קאסאווער

נען ביי די רעזשיסערן, באגייסטערונג א.א.וו. נאר אין זאך האבן זיי נישט פארמאגט — געלט. די ראדזימיגער יוגנט אין יענע צוואנציקער יארן האט כמעט נישט געארבעט, ווייל עס איז נישט געווען וואס און ווו צו ארבעטן; און אן געלט איז שווער געווען צו ארגאניזירן א פארשטעלונג.

אבער „חברה“ האט זיך געגעבן אן עצה. מען האט אריינגענומען אין די דראמאטישע קרייזן א פאר פאר-מעגלעכע בחורים און מיידלעך וועלכע האבן טאקע נישט געהאט קיין פעאיקייטן צום שפילן, אבער זיי האבן גע-קענט שלעפן געלט פון טאטנים-שופלאד. מען האט זיי

צוליב דער סיבה וואס א טייל מיטגלידער זענען עולה געווען קיין ארץ-ישראל.

טעאטער-קאנקורענץ צווישן „תרבות“ און י. ל. פרץ-ביבליאטעק

עס זענען פאראיי 7-8 יאר, די יוגנט אין ראדזימין איז געווארן מער מאדערן, עס עקזיסטירן שוין אין שטאט צוויי ביבליאטעקן: „תרבות“ און „י. ל. פרץ-ביבליאטעק“ און ארום זיי קאנצענטרירן זיך אלע פאליטישע קרייזן; ארום „תרבות“ — אלע ציוניסטישע גרופירונגען און ציר-ניסטישע יוגנט — מיט מענדל קאסאווער אין שפיץ;

איז שטאט. פריער נאך האט מען געמוזט דינגען דעם זאל „אכראנא“ (אויסער זונטיק און שבת איז דארט ביי-טאג געווען א קינדער-גארטן פאר פוילישע קינדער), און טאקע באצאלן פאר זאל פארויס. איצט איז מען שוין געווען גרייט צו דער פארשטעלונג.

געגעבן ראלן פון „סטאטיסטן“ ביי די פארשטעלונגען און זיי האבן געבראכט געלט. אזוי איז געווען צו באצאלן דעם רעזשיסער פון ווארשע פאר די הוצאות, און אפילו האנט-געלט, ביזן „פדיון“ פון בילעטן-פארקויף אין דער נאכט פון דער פארשטעלונג.

א גרופע פון דראמאטישן קרייז פון „תרבות“

„צענזורקע“ און „קאנטרא-מארקעס“

געדארפט א דערלויבעניש פון מאגיסטראט כדי ארויס-הענגען אפישן אויף די באשטימטע פלעצער צו דעם צוועק עטלעכע שעה פאר די פארשטעלונג, און איידער מען האט געעפנט די קאסע צו פארקויפן בילעטן, האט מען אין זאל אוועקגעשטעלט אין רייען לאנגע הילצענע בענק, יעדער שורה בענק העכער ווי די פאריקע שורה, אזוי אז די לעצטע רייע איז געווען כמעט א 1.50 מעטער הויך פון די פאדלאגע. די סצענע, העכער פון די פאדלאגע מיט 80 ס"מ, איז געווען פארדעקט מיט א ברייט-הויכן פארהאנג באמאלט מיט א גריכישן פייוואש פון דער

אז עס איז שוין געווען א ביסל געלט, און מען האט זיך שוין באוויזן אויסצולערנען די טעקסטן, האבן זיך אנגעהויבן די פראבלעמען פון באקומען אן ערלויבעניש פון סטאראסטווא-אמט אויף אן עפענטלעכע פארשטעלונג. צו דעם צוועק האט מען געמוזט האבן א „צענזורקע“, דאס הייסט אן העפט מיט א גענויע איבערזעצונג אין פויליש דעם אינהאלט פון דער פיעסע, צענזורירט און באשטעטיקט מיטן סטעמפל פון אינערן-מיניסטעריום. נאכער האט מען

געווען פולקאם און באשעפטיקונג... א פאר מינוטן פאר אַזיגער 9 האבן זיך באוויזן די ערשטע בילעטן קויפערס... אבער ווער עס איז געקומען פרי (דאס הייסט פאר 9) האט באוויזן זיך אויסקלויבן א באקוועמע באנק. קיין נומערירטע פלעצער זענען נישט געווען — אויסער די ערשטע באנק וועלכע איז געווען רעזערווירט פאר מיר-חסדיקע געסט.

דערווייל איז הינטער די קוליסן א נערוועז-אנגע-שטרענגטע שטימונג. מיידלעך טוען זיך איבער, מען קריגט זיך מיטן גרימירער ער זאל נישט מאכן אן די „באבע“ פון דער פארשטעלונג זאל אויסזען צו אלט; שוועסטער און ברידער וועלכע זענען אָנוועזנד הינטער דער סצענע גיבן עצות יעדן איינעם. דער רעזשיסער איז פארשוויצט און דענערווירט; פון צייט צו צייט לויפט ווער פון די „ארטיסטן“ צום פארהאנג פון דער סצענע כדי ארויסצוקוקן דורכן לאך און זען צי עס איז שוין דא א „פובליקום“.

ביי דער טיר צום אַריינגאנג אין זאל ווערט מיט אמאל א גרויסע שטופעניש, אלע ווילן אַריין וואס פריער. צוויי אַרדנער-קאנטראָלערן אַרבעטן שווער כדי „אפצורייסן“ יעדנס בילעט. חברה-יינגלעך נוצן אויס די גע-לעגנהייט פון גרויסן דחק און שטופן זיך אַריין קונציק אין זאל. דא אין זאל קריגן זיך מענטשן איבער פלעצער, דער גלאק קלינגט, שוין אפשר דאס 5-טע מאל, אבער די פארשטעלונג הויבט זיך נאך נישט אן. יעצט איז שוין דער זאל פולקאם פול, א סך שטייען ביי די ווענט און שטופן זיך ביז דער סצענע. דער פארהאנג הויבט זיך אויף, די „ארטיסטן“ נעמען זאגן די דיאלאגן; אין זאל נעמט מען זיך אויפשטעלן אויף די בענק, אַנדערע פראַטעסטירן און שרייען: „אוועקזעצן זיך“. עס ווערט א טומל, אַנ-דערע מישן זיך אַריין און רופן: „שטיל זיין! ענדלעך ווערט שטיל אין זאל און דאס גאַנצע פובליקום פאלגט נאך מיט גרויס אינטערעס נאך די טעקסטן פון די „אר-טיסטן“.

נאך א פארשטעלונג האט מען לאנגע וואכן אין שטעטל נאך געזונגען די לידער פון איר; ווען ווער פון פובליקום האט געטראפן אן „ארטיסט“ אין גאס האט ער אים נאכגעשריגן די „חכמות“ אַז גלייכווערטלעך זיינע

מיטאלאגיע. דער פארהאנג האט זיך ארויפגעצויגן און אראפגעלאזט, אבער אין אלגעמיין איז ער געווען פול מיט קאפריזן, ספעציעל ווען מען האט אים געדארפט אויפהויבן אדער אראפלאזן...

איך האב שוין דערמאנט אַז מען האט געמוזט האבן א דערלויבעניש פון סטאַראַסטוואַ צו אַרגאַניזירן די פאַר-שטעלונג, און צוליב דעם צוועק האט מען געמוזט צו-שטעלן אין סטאַראַסטוואַ-אַמט א „צענזורקע“ — א העפט מיט דער פוילישער איבערזעצונג פון אינהאַלט פון דער פאַרשטעלונג, אַפּגעסטעמפלט און באַשטעטיקט דורכן אינערן-מיניסטעריום. יידן האבן זיך דעריבער געמוזט גע-בן אן עצה און גאַנץ אַפּט נישט צושטעלן די ריכטיקע „צענזורקע“... מען האט אויסגעבאָרגט פון וואַרשעווער יידישן טעאַטער אן אַלטע באַשטעטיקטע „צענזורקע“ פון דער פּיעסע „חינקע-פינקע“ און איר צוגעשטעלט אין סטאַראַסטוואַ און אין מאַגיסטראַט. דער נאָמען „חינקע-פינקע“ איז טאַקע אויך געשריבן געוואָרן אויף די אַפּישן אין גאָס — אַבער געשפּילט האט מען דעם „אוצר“, א „שנירל פערל“, „דאַרפּס-יונג“, „דאָס ווילנער באַלעבעסל“, „דער גיבור אין קייטן“.

ערב דער פאַרשטעלונג האט זיך אָנגעהויבן אן אינער-לעכע שטורמישע קריגעריי וויפּל „קאַנטראַמאַרקעס“ זאל מען געבן יעדן „ארטיסט“ אַז זיינע עלטערן און קרובים זאלן קאַנען אַריינגיין אויף דער פאַרשטעלונג גראַטס. עס איז נישט געווען קיין געלט-פּראַגע נאָר אן ענין פון כבוד פאַר קרובים, אַז אויב ווער פון זיי שפּילט אין דער טרופּע, דאַרפן קרובים געלאָדן ווערן... נישט איינמאַל האט געדראַט אַז די פאַרשטעלונג זאל אַפּגערופּן ווערן צוליב אַ מחלוקת איבער דער צאָל „קאַנטראַמאַרקעס“ פאַר יעדן „ארטיסט“...

די פאַרשטעלונגען זענען פאַרגעקומען על פי רוב מוצא-י-שבח, אַדער מוצאי יום-טוב. אויפן אַפּיש איז גע-ווען געשריבן אַז די פאַרשטעלונג הויבט זיך אן פונקט 8 אַזיגער אָונט. אַבער יעדער אין שטעטל האט געוואוסט אַז אַפּילו ער וועט קומען קויפן אַ בילעט מיט אַ האַלבע שעה שפּעטער, וועט ער אויך נאָך זיצן אין זאל און וואַרטן מען זאל אָנהויבן... 8 אַזיגער איז נאָך די קאַ-סירערי (זער אַפּט איז דאָס געווען עטקע פוטערמאַן)

אָנדענק! אויך האָבן געשפּילט יבדלו לחיים: מענדל גינ-
גאלד, שרה פאָסקעוויטש, מלכה קאַלוסקי, שלמה אַשמאַן
און אַנדערע.

כמעט דער שטענדיקער רעזשיסער פון ביידע דראָ-
מאַטישע קרייזן אין ראָדזימיז אין געווען דער איידעלער
און באַגאַבטער משה וויידע פון וואַרשע. אַפּטמאַל האָט
אים פאַרטרעטן דער אַרטיסט און גראַמירער פון וואַרשע
לעדערמאַן. איך בין געווען דער שטענדיקער דעקאָראַטאָר
און אַפּישן-צייכנער.

זאַל די דאָזיקע רשימה מיטן בינטל זכרונות זיין
אַ יזכור-ליכט צום הייליקן אָנדענק פון די ראָדזימינער
טעאַטער-מענטשן און עסקנים, וועלכע האָבן, טראָץ אַלע
גרויסע שוועריקייטן, געלייטעט מיט ליבשאַפט אַרייַנצו-
דרינגען די טעאַטער-קולטור אין ראָדזימינער יידישן לעבן.

פון דער בינע, און ער האָט גרויסמוטיק געשמייכלט ווי
אַ העלד און אַ „שטערן“ פון פּובליקום... אויך פלעגט מען
חדשים לאַנג רופן די „אַרטיסטן“ ביי די נעמען פון די
ראָלן וואָס זיי האָבן געשפּילט. איך, צום ביישפּיל, האָב
געהייסן „אַקסל-נאר“ — נאָך דער פאַרשטעלונג פון
„אוצר“; נאָך דער פאַרשטעלונג „שנירל פערל“ — בין
איך פאַרבליבן אויף אַ לענגערע צייט מיטן נאָמען „אַג-
טעק“; נאָכן „ווילנער באַלאַבעסל“ בין איך געבליבן ביים
נאָמען יואל-דוד.

מיט מיר אין דראַמאַטישן-קרייז האָבן געשפּילט:
אַסתר גאַלדשטערן, אַסתר דעמבסקי, עטקע פוטערמאַן,
הערשל פוטערמאַן, משה און רבקה אָפּענהיים, מאַניע
גאַלדשטערן, יצחק וואַקס, שמשון דעמבסקי, לייבל און
בעריש אַבאָוויטש און שמואל קאַמינסקי. הייליק זייער

ג. ה.

רדזימינאי — איש העליה השניה

(יחיאל פיעניק, העולה הראשון מעירתנו)

לציין את סיפור עלייתו לארץ בשביל „ספר יזכור רדזימין“, נסעד את לבנו בחדר האוכל של הקיבוץ, ואף עמד עלינו לשרתנו. פניו השזופים חרושים קמטים — אותות הזמן — ששים שנות עמל בארץ-ישראל, רובן בעבודה חקלאית לסוגיה ולעונותיה ובייסוד ישובים חדשים. אך יחיאל נשאר אותו איש צנוע, שקט ושלי, ענייני ונעים-שיחה, המסביר פנים לאורחיו.

„אנא, תספר לנו הכיצד זה קרה; כיצד קם עלם יהודי בעיירה, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, מחליט לעלות ארצה — ומגשים את החלטתו?“ — הקשו שני המראיינים כמעט באופן ספונטני ובאותו נוסח. ומיד הוספנו הסבר לשאלה: „הלא ברדזימין לא היה קיים אז שום גוף ציוני או חלוצי; מי „אירגן“ אותך להגשמה ציונית?“

יחיאל: „הושפעתי מהעתונות, קראתי את ה„היינט“ ואת „המאמענט“ שגם הוא היה עתון ציוני, וגמרתי אומר בלבי לעלות ארצה ולהיות בין הבונים.“

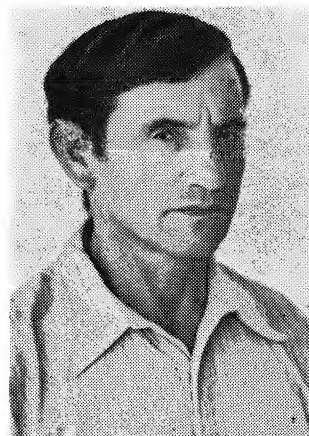
„מתי בדיוק היה זה?“

„מיד לאחר חג הפסח, תרע"ד, מספר ימים לאחר החג עזבתי את רדזימין, נסעתי ב„קוליקה“ לוורשה, משם המשכתי לאודיסה, עליתי על אניה והגעתי לארץ ערב חג השבועות.“

„בן כמה היית כשעלית ארצה?“

„בן שמונה-עשרה וחצי. אגב, למעשה רציתי לעלות שנה לפני כן, אבל במשרד ההגירה בוורשה (היה זה במשרד איק"א — איגוד יהודי להתיישבות שנוסד ע"י הברון מוריס דה הירש ב-1891 ופעולתו כללה גם את

באחד מימי האביב שנת 1973 נסענו, שלמה זליכובסקי ואני, לבקר את יחיאל פיעניק בקיבוץ יפעת בעמק יזרעאל. שדות העמק המוריקים היו אפופים אור יקרות והשמש הפזה בקרניה את הנוף המרהיב מאופק לאופק. במבואות המשק קידמו את פנינו עצי פריחה בכל יפעתם. מצב

יחיאל פיעניק

רוחנו היה מרומם וחגיגי. לאו מלתא זוטרות היא להיפגש עם העולה הראשון מרדזימין, בן עירנו שנכנס להיסטוריה של העליה השניה המהוללת, חלוץ-החלוצים של העיירה. שפנה להגשמה ולבניין הארץ בטרם התגבש ברדזימין גוף ציוני או חלוצי כלשהו.

יחיאל פיעניק קידם את פנינו בלבביות ובמידת הכנסת-אורחים נאותה. דאג שלפני שיחתנו, שמטרתה

„למדתי בבית-המדרש של הרבי ר' מגדליה. חברי ללימודים היה אברהם הנדל, בנו של ר' הענעך הנדל. שמעתי אח"כ שהוא מת בדמי ימיו; היה לו ראש טוב מאוד ללימוד תורה; זכורני שתמיד החזיק ביד פנס קטן בו רשם חידושי-תורה ורעיונות שצצו במוחו. אתנו למדו גם שמואלקה צוקרמן, שעלה אח"כ לארץ ויצחק סוקול. כחבר טוב מימי נעורי אני זוכר את חנינא קמינסקי. היינו הולכים יחד מחוץ לעיר ליער בדרך לסרוצק והשתעשענו ליד עץ גבוה ורחב-צמרת.”

חנינא קמינסקי

„אנא יחיאל, ספר לנו עוד על מה שעבר עליך בעוזבוך את רדזימין בדרך לארץ ישראל ובארץ” — ביקשנו את מארחנו.

יחיאל: „כאמור נסעתי מוורשה לאודיסה, שם פניתי לקונסול התורכי שהטביע את דרכוני בוויזה של „עולה רגל”. הפלגתי לארץ מאודיסה באניה „צ'כצ'וב”, כשעל סיפונה כ־300 יהודים שפניהם לארץ-ישראל. לאחר שבועיים בים הגיעה האניה לחוף חיפה. אני אמנם התכוונתי להמשיך ליפו. אבל בחיפה עלה לאניה באכ"ח לשכת העבודה והודיע כי מצב התעסוקה ביהודה הוא קשה ועצמי לי לרדת בחיפה כדי ללכת לגליל למצוא עבודה. „ירדתי בחיפה ונסעתי ברכבת לצמח, ומשם הגעתי

היישוב החקלאי היהודי בארץ ישראל), אמרו לי שאני צעיר מדי. ניצלתי את הזמן ללימוד מקצוע. נסעתי ל-רמברטוב, שם גרה אחותי ולמדתי צבעות. שם הכרתי יהודי שהיה מזכיר-פנסקן של בית-חרושת למיטות והוא הדריך אותי למי לפנות מבין ראשי „צעירי-ציון” בוורשה שיעזור לי לעלות. היה זה אדם בשם זילברטרסט.

„איזה רושם עשה הדבר בעיירה כשנודע שאתה עולה לארץ-ישראל? האם ערכו לכבודך מסיבה? האם ליוו אותך חברים לתחנת ה„קולייקה”?

חיוך לבבי משתפך על פני יחיאל והוא משיב: „כשגיליתי לשמואלקה צוקרמן שאני עומד לעלות, ביקשתי לשמור זאת בסוד. והוא, כנראה מרוב התרגשות, פרסם זאת ברבים, אני כעסתי עליו על שלא ידע לשמור על הסוד”... ושוב חיוך לבבי על פניו, והוא ממשיך: „ערכו לכבודי מסיבת-פרידה. המארגן היה יחיאל... (מנסה להיזכר בשם המשפחה ואינו מצליח); כן שמו היה יחיאל, אני גם זוכר באיזה מקום נערכה המסיבה. מהחנות של הסבא שלך, הענעך הנדל, שהיתה בפנינת הרחוב, פנו ימינה לכיוון הכביש ווישקוב, ובפינה הראשונה ימינה היה רחוב מקביל לרחוב של הסבא שלך — ושם בבתים הראשונים נתקיימה המסיבה. כשהלכתי לתחנת ה„קולייקה” ליוו אותי רבים מחברי ובני נוער, ביניהם היה אברהם סולרז' שהיתה לו כבר אז מצלמה. הוא צילם אותי, אבל הצילום כנראה לא הצליח, כי מאז חלפו כל כך הרבה שנים וטרם קיבלתי אותו...”

„ממי נפרדת לפני עלייתך ומה אמרו לך? האם נפרדת מהרבי ר' מגדליה ומה הוא אמר לך?”

החברים שלי מהעיירה

„אינני זוכר אם הלכתי להיפרד מהרבי שאצלו בביה המדרש למדתי כמה שנים אך אני זוכר שהלכתי להיפרד מהרב („הרב הזקן” ר' נחמיה אלתר זצ"ל — המערכת) אך אינני זוכר על מה שוחחנו ומה הוא אמר לי כברכת-פרידה. לעומת זאת אני זוכר שכאשר נפרדתי מאיסר אולדק, שהיה עורך-דין בלתי-מוסמך, הוא ביקש אותי להתעניין בארץ בקשר לגידולי שמן מסויימים.

„מי היו חבריך ברדזימין לפני עלייתך, ואת מי אתה זוכר עד היום?”

לירושלים ועבדתי בבנין. בניתי בתים בתלפיות, במוצא ובארוזה. בירושלים נשארתי לגור כ-12 שנה.

פה נעשה אינטרמצו קטן וגמסור את רשות-הדיבור לאברהם סולרז', הכוונה לקטע על יחיאל פיעניק הכלול בצרור זכרונותיו שהעמיד למערכת „ספר יזכור רדזימין“ וזה תוכנו: „בראשית הקיץ שנת 1914 עלה ארצה מרדוי-מין בחור שקט ומצניע לכת. ידעתיו כמי שלמד בישיבה של הרבי הרדזימינאי וכתלמיד טוב בלימודי התורה; בהסתר קרא ספרי חולין. בבואו ארצה עבד בעבודה חקלאית בגליל. בשנת 1923 הוא הגיע לירושלים, התהלך בתוכה בלבוש נקי, מתון ושקט כדרכו, ולמד עבודת בנייה. הוא בנה בתים גבוהים ובשנות השלושים זנח את עבודת הבנייה בירושלים ופנה להתיישבות בעמק בית-שאן“.

וכאן נחזור להמשך סיפורו של יחיאל: לאחר ירושלים הלכתי להתיישבות בבית-יוסף. אותה שנה, שנת 1935 נסעתי לביקור ברדזימין ועשיתי בפולין 4 חודשים. עם שובי לארץ עלינו על אדמת הקבע של בית-יוסף, שם היינו (בינתיים הקימותי משפחה ונולדו לי שני ילדים) כ-6 וחצי שנה; מבית-יוסף עברנו לשדה-נחום. בשעת הפילוג והקמת קיבוצי „איחוד“ ו„המאוחד“, עברנו לקבוצת השרון בעמק-יזרעאל, שהפכה לקיבוץ יפעת בו אנו חיים מאז הקמתו, משך 17 שנה“.

נפרדנו ממארחנו בלבביות. השעה שעשינו במחיצתו גרמה לנו קורת רוח. אנו גאים על חלקה של קהילת רדזימין — בעליה השניה — תודות ליחיאל פיעניק.

לדגניה. עבדתי בדגניה כשנתיים. אך לזמן מה הפסקתי את עבודתי שם והלכתי ליהודה, עבדתי בפרדסי פתח-תקוה. פעם פגש אותי יוסף ברץ מדגניה והבחין שאני לא נראה טוב; ואמנם לא הרגשתי טוב. ברץ, שהיה כידוע ממייסדי דגניה, השפיע עלי לשוב לקבוצה. בימים ההם היה א. ד. גורדון בדגניה וכן יוסף בוסל. ברל (כצנלסון) היה בכנרת.

ב'נדרמריה בפיקוד הבריטים

בשנת 1919 התגייסתי ל'נדרמריה בירושלים שהיתה הגרעין לבית הספר לשוטרים (יהודים וערבים) שהוקם אח"כ על הר-הצופים בירושלים. שירתתי ביחידה זאת 10 חודשים ולמיסדרים החגיגיים שלה היה מופיע המושל הבריטי הראשון בירושלים סטורס הנודע. קצין ערבי שהיה הממונה עלי ביקש ממני לחתום על המשך השירות ל-5 שנים, אך לא רציתי להתחייב לשרת ביחידה משטרתית לתקופה כה ארוכה. לכן התפטרתי ונסעתי לעבוד בכנרת. מכנרת הלכתי לעבוד בסלילת הכביש טבריה-צמח העבודה נמשכה כשנתיים, נשארתי בטבריה ועברתי לעבוד בסלילת הכביש ג'דה-חיפה. סלילת הכבישים טבריה-צמח וג'דה-חיפה היוותה אז מקור עבודה לרוב אנשי העליה השלישית ובעבודה זו התרכזו טובי הכוחות החלוציים בארץ בימים ההם“.

על הפיגומים בירושלים

ממשיך יחיאל פיעניק את סיפורו: אח"כ עברתי

ארגונים מקצועיים ומוסדות צדקה וחסד

מיכאל קוסובר

הסטרוקטורה הכלכלית של יהודי רדזימין

מלאכה טובים ומסורים, שעסקו ב„מלאכות לא יהודיות“, כגון: כבישים ושבילים, ר' זעליג פרידמן ושני בניו, יחזקאל ושמחה; נגרי הגגות טוביה מנדזשיצקי ושני בניו יצחק ויעקב, שכיסו את גגות הבתים ב„מסלולי“ עץ קטנים שעובדו על ידם כדי שישתלבו זה בזה ויהוו מיקשה אחת. בתמהון ובהערצה כאחד התייחסו יהודי העיירה לעמלם של הנפחים שהיו ידועים כטובי לב ויהודים ערים לכלל ולפרט, כגון: הענעך יזרעאלסקי ובנו הערש, לייב ריבק ובנו, ואחרים.

בשנות העשרים התפתח ברדזימין ענף של בעלי מלאכה שסיפקו-מכרו את פרי עמלם לבתי חרושת או ל- סטונאים גדולים בוורשה. אלה הכינו בגדים סרוגים (טריקוטז'), מעילי גומי, מעילי עור, וילונות ועוד. ה- ראשונים שהחלו לייצר מעילי גומי לשם הספקתם לוורשה היו שלמה חיים גיעדז'וודסקי ובניו מנדל ובערל. ראשוני עובדי הטריקוטאז' היו חיים אבקוביץ' ובניו, שלמה יהושע זילברשטיין, ויוסף קפליושניק.

המאבק למען הקיום

מקור קיומם של יהודי העיירה היה האוכלוסיה ה- כפרית בישובים שמסביב לרדזימין ו„יום השוק“, כאמור ביום ד' בשבוע, היה האירוע הכלכלי המרכזי בעיר. מצבם של סוחרים זעירים התערער לחלוטין אם משך כמה שבועות היו להם „ימי שוק“ ירודים כלומר פדיון מועט, או להיפך: הצליחו להחזיק מעמד ולהחזיר בזמן את ה- גמילות חסדים למיטיביהם.

מחזות „יום השוק“ בעיירה שמורים בזכרוננו: מאות- מאות אכרים ונשותיהם בעגלות תומות לסוסים נוהרים

המיבנה הכלכלי של יהודי רדזימין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היה זהה לחלוטין לזה של היהודים במרבית העיירות בפולין; היו בעיירה מספר עשירים ובעלי הון שאפשר היה לספור אותם על אצבעות הידיים — אלה היו פיסגת הפירמידה הכלכלית — ואחריהם שכבה זעומה, יחסית, של אנשי המעמד הבינוני שהתפרנסו בכבוד וניהלו רמת-חיים בעל-ביתית. ברם, המחצית הרחבה יותר של ה- פירמידה כללה את אותם הרבים שבכל ימות השבוע חיו, הם וילדיהם, במצב של תת-תזונה או „כמעט תת-תזונה“ וכל מאווייהם היו לטרוח בהצלחה כדי שיאכלו בשבת — כמקובל אצל בית-ישראל. מצבם של אלה היה טוב לאין שיעור ממצבם של העניים המרודים שלא חסרו, לצערנו, בעיירה שלנו.

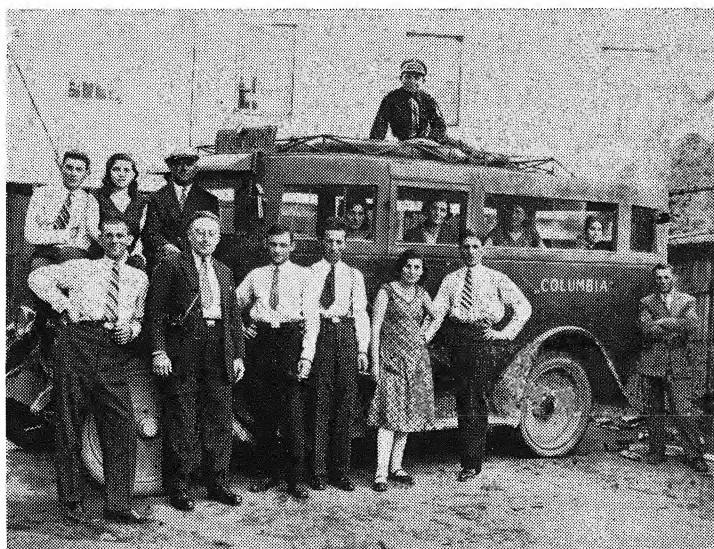
מרבית האוכלוסיה היהודית התפרנסה על ענפי המסחר לסוגיהם: בעלי חנויות מכולת, גלנטריה (סידקית), ארי- גים וחפצי קישוט וגוי, עורות, צרכי עישון וטבק, כלי עבודה, ברזלים וצרכי בניה, צבעים וכימיקאלים, מכשירי- כתיבה וספרי-לימוד. היו ביניהם סוחרים ממש ומאידך כאלה שרק הודגבו אחר ענפי המסחר שלהם, או היו בעבר סוחרים בעלי מעמד, ירדו מנכסיהם ונאבקו שלא להיפלט לחלוטין מענף המסחר בו עסקו שנים רבות. כל אחיהם בסחר היתה הדוכן עם מרכולתם ב„יום השוק“, הוא יום רביעי בשבת.

חלק ניכר מהתושבים, פרנסתם היתה על יגיע כפם בבתי-המלאכה שלהם, על פי רוב לבדם או עם בניהם ובני משפחותיהם. מעטים, יחסית, העסיקו שוליות. היה זה ציבור של חייטים, סנדלרים, כובענים, רצענים, נגרים, נפחים, פחחים, טוחני גריסים וכובשי שמנים. היו גם מספר בעלי

כובעי פרווה או כובעי מצחיה; אחרים מתמקחים עם סנדלר עירוני על מחיר זוג מגפיים מבהיקים, או מודדים מעיל עליון חורפי. בתי-המרוח של יהודים ולא-יהודים מלאו אכרים שפגשו כאן מכרים וקרובים מכפרים שכנים והיה על מה לשוחח ולכבוד מה להרים כוסית י"ש ועוד כוסית ועוד כוסית ועוד... עד שפורצת תגרת-דמים ויש להועיק את המשטרה.

אותה שעה צובאות נשי האכרים על החנויות והדוכים נים ותמורת כספן שנשקל לידן בעד התוצרת החקלאית

מבעוד יום בשבילים ובדרכים מכפריהם העירה. הם מובי-לים למכירה שקי דגן וחיטה, תפוחי-אדמה ובצלים, עופות וביצים, פרות ועגלים, סוגי ירקות וסוגי פירות נשירים. האכרים על תוצרתם ומרכולתם התרכזו בעיקר בשתי ה-ככרות המרכזיות של העיר: לפני הכנסיה ומעבר לבית-העיריה. סוחרי התבואה שוטטו בינות העגלות, מישמשו בידיהם את שקי הדגן והחיטה ושאלו, "מה המחיר היום?" לא נעדרו בין המשוטטים סתם הולכי-בטל וחסרי מעש. בשעות הבוקר המוקדמות כמעט שלא היתה, "תנועה כלכ-

האוטו מדגם „פורד“ במחצית השניה של שנות העשרים —
אמצעי תחבורה בקו רדזימין-ורשה, נוסף ל„קולייקה“.

לית": הסוחרים בעיר לא הוזדרו לקנות אצל האכרים, והאחרונים לא מיהרו למכור עד „שעוף השמים יוליך את הקול" ויבשר אם מחירי התוצרת החקלאית שלהם „חזקים" היום או „חלשים".

החייטים והסנדלרים ברדזימין לא יכלו להשליך את יתבם רק על „יום השוק". המאבק למען הקיום לא בא על סיפוקו המלא מיום זה; או כפי שאחרים מהם התלוצצו במר נפשם: „מיום השוק" ברדזימין עדיין אי אפשר לעשות שבת". לכן יש לארוז מלאי של סחורות על עגלת-סוסים שכורה ולנסוע ל„ירידים" בעיירות הסמוכות, כגון: וולוז'מין, טלרשץ, קאמיניטשוק.

בצהריים ובשעות שלאחר מכן נכנס ה„יריד" לתנופה. הסחורות עברו מיד ליד; האכרים ונשותיהם, שהספיקו למכור את תוצרתם, נהרו לדוכנים ולסוכות-הממכר של העירונים (רובם, מובן מאליו, יהודים) או שצבאו על החנויות בעיר שעל פי רוב הציבו בחוץ דוכנים עם מרכולתם ב„יום היריד". בכך „השוק" נראו אכרים המודדים

חנות. וכך נוסדו ברדזימין „איגוד הסוחרים“ ו„איגוד בעלי המלאכה“. „איגוד הסוחרים“ אף הקים „בנק עממי להלוואות“.

מוסדות סעד וחסד

עם חבר מארגני „איגוד הסוחרים“ ופעיליו נמנו: שלמה קפלושניק, הענעך הנדל, האחים איטשה ואברהם לייב רדזימינסקי, ישראל-יעקב וישניבסקי, משה שפרן, אברהם רדזינר ואחרים. חברי הנהלת „איגוד בעלי ה-“

דוד גלזר (משמאל) ולונה רדזימינסקי
בעבודתם הפקידותית ב„בנק עממי להלוואות“

מלאכה“ היו משך שנים האדונים: אברהם זלוטולס, יוסף קלינקופמן, שמואל פיסצקי ואחרים. איגודים אלה עמדו בקשר מתמיד עם המרכזים בוורשה, שלא פעם ביקשו מנציגים יהודיים בפרלמנט להתערב אצל השלטון המרכזי בבירה כדי למנוע התעללות ביהודי רדזימינאי, כשאיימו לשלול ממנו רשיון לניהול בית-מלאכה וכיוצא בזה. יצויין כי הרגש של סולידריות יהודית פעם בחוזה ולא פעם נערכו אסיפות סוערות ב„איגוד הסוחרים“ או ב„איגוד בעלי מלאכה“ כאשר לחברי האיגוד נדמה היה שהנציגים שלהם לא פעלו בכל האמצעים העומדים לרשותם לטובת חבר נצרך.

„בנק עממי להלוואות“

גורם חשוב בחיים הכלכליים של יהודי העיירה בשנות העשרים והשלושים היה ה„בנק העממי להלוואות“, שאישר

המלחמה הכלכלית של הפולנים ביהודים

תיאור מצבם הכלכלי של יהודי רדזימין ומאבקם על הקיום כדי לפרנס את עצמם ואת בני משפחותיהם הסמוך-כים על שולחנם, לא יהא שלם אם נתעלם מהיחס ה-עויין של שלטונות פולין למיעוט היהודי במדינה וממדיניות הדיכוי כלפי הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים. מדיניות זו מטרתה היתה לדכא ולערער מבחינה כלכלית את מעמד המסחר היהודי במדינה ואת ציבור בעלי המלאכה היהודי. במקומם יש לבסס את „הקואופרטיבים הנוצריים“ לסחר (מעין סופרמארקטים), שנוסדו במיוחד ברחבי המדינה, ואת הסוחרים הפולניים, לחזק מבחינה כלכלית את בעלי המלאכה הנוצריים. על מנת לערער את מצבם של הסוחרים ובעלי המלאכה היהודיים הופעלו בברוטאליות בראש ובראשונה מכבשי המסים הקשים על ידי „משרד האוצר“ והשלטון המוניציפלי. גורמים עוינים אלה, כמו בערים ובעיירות אחרות בפולין, לא פיגרו גם ברדזימין. האנטישמיים ברדזימין לא הסתירו כלל וכלל את שאיפתם העזה: חיסול מקורות פרנסה של יהודים, לדלדל ולדכא אותם. ומכיוון שהרוב ברדזימין התפרנסו ממסחר וממלאכה, הם סבלו קשות מההגישות של „משרד האוצר“ שהטיל עליהם מסים כבדים.

הקרבנות הראשונים של המדיניות העוינת היו הסוחרים הזעירים ובעלי-המלאכה הבלתי-מבוססים. ככל שהיהודי היה חלש יותר מבחינה כלכלית, כך קל יותר היה לחסלו כליל ולהפוך אותו למקרה סוציאלי או לטיפוס מקובל בהווי היהודי בפולין בימים ההם: אלה „המגלגלים“ את „עסקיהם“ על ידי לקיחת „גמילות-חסד-דחופה“ אצל כל מיני מכרים ויהודים טובי לב... בעקבות הסוחרים הזעירים ובעלי המלאכה הבלתי מבוססים, התמוטטו שכבות גדולות יותר של סוחרים. במרוצת הזמן רוב רובו של ציבור הסוחרים ובעלי המלאכה בעיירה שלנו היה נתון יום-יום במאבק קשה לקיום, שקיבל לעתים אופי דרמטי ועקשני.

כשנשבר מטה לחמם של רבים בציבור היהודי המקומי, ואחרים נאבקו קשות על קיומם ומעמדם, נתנו קומץ עסקנים את דעתם על כך כיצד ובאיוזה אמצעים להתגונן נגד ההתערערויות הכלכלית וכיצד לחזק את ידי הכושלים במעמדם ולאפשר להם להמשיך בניהול בית המלאכה וה-

הגשת עזרה רפואית לחולים עניים, כולל תשלום לרופא ורכישת תרופות מיוחדות ולחולים גלמודים, לרבות אר-גון משמרת של לינה ליד מיטת החולה, (מכאן גם השם „לינת הצדק”) — היה קיים עוד זמן רב לפני כן. חולים עניים זכו גם בתבשיל טוב וטעים, או אוכל דיאטטי מיוחד שסיפקו נשי חבר-הפעילים ב„לינת הצדק”.

אין תימה שיהודי העיירה התייחסו בהערכה רבה לפעילות אגודת „לינת הצדק” וכאשר מישוהו מחבר ה-פעילים נראה ברחוב ומכשיר רפואי, או צרור תרופות ב-ידו, ידעו כולם שהוא חש לחולה, ומבטי כל ליווהו ב-הערצה.

עניים מרודים לא חסרו ברדזימין ומצב התחלואה היה בימים ההם קשה פי כמה מאשר בתקופה הנוכחית, ואם מישוהו במשפחה עניה חלה במחלה ממושכת היה זה אסון. להזמין רופא ולשלם בעד ביקור בית, או אפילו לרכוש תרופה בבית-המרקחת לא היה לאל ידם, ולא פעם נקלע ראש המשפחה לדילמה אם לקנות רפואה לילד החולה או מוטב לקנות לחם ליתר הילדים שלו... על פי רוב שני הדברים יחד לא היו בהישג ידו... מאידך, היו מצבים כאשר ראש המשפחה היה נאלץ לצאת לעיסוקיו היומ-יומיים ולהשאיר את החולה לבדו בבית, מבלי שישאר מיש-הו במקום כדי למדוד את החום, להגיש לו תרופה או להש-גיח עליו. במקרים חמורים מסוג זה היו פעילי „לינת הצדק” מופיעים כמלאכים וכמושעים. לא פעם החליפו חברי „לינת הצדק” את בני המשפחה של החולה שהתמוט-טו בגלל חוסר שינה או בגלל הטיפול הממושך בחולה.

פעילי „לינת הצדק” נאלצו גם לעסוק בגיוס אמצעים כספיים לטיפול בחולים העניים והגלמודים. אך, כאמור, הציבור היהודי בעיירה התייחס אליהם בהערכה רבה ונענה כפי יכולתו וכפי שידו משגת כדי שאגודה נערצת זאת תפעל ללא קשיים.

עם פעילי „לינת הצדק” נמנו: משה-ברוך וגמון (מ-מייסדי בני-ברק הח-ביום עמנו בארץ), מענדל אשמאן, ברוך יוניש, אהרן-יוסף קוסובר, חיים אבקוביץ, איטשע מאיר אשכנזי, ניסן ברומברג, אברהם-אהרן רדזינר, יחזקאל פרידמן, אליעזר הנדל, אברהם דון, יחיאל שצ'פנסקי, משה ברוך אשמן (החי עמנו בארץ). מאלף ביותר היה היחס מלא הערצה של בעל בית-המרקחת היחיד בעיר, הנוצרי

הלוואות לסוחרים זעירים ולבעלי מלאכה בריבית קט-נה. ההלוואות איפשרו לא פעם ליהודי להמשיך „לגלגל” את עיסוקו, לרכוש חומרי גלם ולקצור את פרי עמלו. לעתים אושרה הלוואה ליהודי כדי לפדות את מרכולתו שהוחרמה על ידי „משרד האוצר” המקומי בגלל פיגור בתשלומי „מס-הכנסה” או סוג מסים אחר.

עם חבר הפעילים של ה„בנק”, שהשקיעו למען ה-מוסד הרבה זמן וטורח, נמנו: יחיאל שצ'פנסקי, אליעזר הנדל, דוד יוראעלסקי, המורה אברהם דון, אליעזר אלברג ואחרים. יום א' בשבוע נקבע כיום ישיבת ועד ה„בנק” ובה אושרו ההלוואות. על פי רוב עלה מספר מבקשי ה-הלוואות על הסכום שעמד לרשות ההנהלה, וחבריה נאלצו לעסוק בסיווג ובניפוי רשימת המבקשים: למי הדבר דחוף מאוד, ומי יכול לחכות שבוע... רבים ממגישי הבקשות חיכו בחדר-ההמתנה לסיום הישיבה, כאשר פקיד-העזר יהושע ברגמן היה קורא את שמות האנשים שההלוואה אושרה להם. לעתים היו מוחים בקולניות אלה שמשום-מה סווגו כמקרים לא דחופים ביותר.

מקור אחר להלוואות היוותה „קופת גמ"ח” שהיתה קיימת כמעט בכל המפלגות והאגודים בעיר וב„שטיבלעך” של החסידים. להערכה מיוחדת ראויים אותם הסוחרים המעטים בעיר שפרנסתם היתה יחסית מצוייה בשפע וידם היתה פתוחה לנזקקים דחופים מבין החנוונים הזעירים, הרוכלים ובעלי-המלאכה העניים. היה זה ציבור של נזקקי „עזרה דחופה”. הסוחרים, שלבם היה פתוח לסוג זה של נזכרים ושהאירו להם פנים היו: ניסן זילברשטיין, פסח מילגרום, ברוך יוניש. הנהגים מוטב ליבם של מיטיביהם ידעו שאת ה„גמילות-חסד” יוכלו להחזיר „לכשירחיב”, כשמצבם יוטב, אך כרגיל, המצב המיוחד הזה בושש לבוא. אגב, כשפרצה המלחמה, בספטמבר 1939, כינסו סוחרים אלה את בעלי החובות שלהם והודיעו כי הם מוותרים על חובותיהם לאלה שמצבם קשה במיוחד.

„לינת הצדק”

ללא ספק גמנית חברת „לינת הצדק” עם החברות הוותיקות של קהילת רדזימין שאיננה עוד. פעיליה היו רגילים לטעון שהיא נוסדה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, אך קרוב לוודאי שגרעין לפעילות שלה —

של חברה-קדישא. היה זה בגלל מיקח וממכר של גבאי החברה עם משפחה בעלת אמצעים שמישהו מבניה הלך לעולמו, כאשר תבעו סכום גדול יחסי בעד הקרקע בבית-העלמין. לא פעם היה סכסוך כספי מסוג זה גורר ריב פומבי וקשה. כרגיל, לקחו לעצמם רבים בקהילה את הסמכות לפסוק אם חברה-קדישא תובעת יותר מדי או לאו. לא פעם, כאשר הלך לעולמו איש חשוב ואהוב על הציבור ורבים התקהלו ליד ביתו מבלי שניתן להם להיכנס פנימה, — אלא כמובן, אך ורק לאנשי חברה-קדישא — דומה היה שאלה נהנים הנאה מיוחדת ממעמד זה וכאלו מיחלים להודמנות שמעמדם המיוחד יובלט לעיני כל...

גבאי החברה קדישא היו השליטים הבלעדיים על בית-העלמין, הם קבעו והתוו את „מדיניות הקבורה“ לפיה הועידו את שטחי הקרקע המכובדים ביותר ליראי-שמים ולתלמידי-חכמים, לנפטרים מכובדים בזכות עצמם או בזכות מוצאם המשפחתי. הם עשו את עבודתם באמונה, בדקדושה ובטהרה, תוך הערכה עצמית של גודל מצוות „חסד של אמת“, וכמובן מאליו — שלא על מנת לקבל פרס. חברי חברה-קדישא היו ידועים בעיר כאנשים טובים ומטיבים גם עם החיים, עוזרים לזולת, לרבות מתן בסתר. עם הגבאים וחבר הפעילים החשובים בחברה-קדישא נמנו: שלמה קפלושניק, יהודי נשוא פנים וחסיד של ה- „חצר“ מגור, שמואל משה גאטאוויטש, יהודה-לייב קולאס, הענך פוטש, ישראל פסקוביץ, איטשע מאיר אשכנזי, אברהם-יעקב ברגמן ויהושע ברגמן, אברהם-לייב רדזימין-סקי, שבביתו נתקיימו על פי רוב ישיבות הגבאים, אברהם-אהרן רדזינר (חי כיום בישראל), וכן החייטים האחים בנימין-לייב, יעקב-אברהם והערש-פסח קלוסקי. גבאי ראשון של החברה היה שנים רבות הזקן המכובד ונשוא הפנים הערש-בער יוניש, שבביתו נתקיימו גם לעתים קרובות הסעודות השנתיות של החברה-קדישא, ב-ז' אדר, הוא יום הולדתו ופטירתו של משה רבנו.

קאזימיו' לובדובסקי, לפעילי „לינת הצדק“, החברה הנוצרית-הפולנית לא היתה רגילה לתופעה הומאנית כזאת של חסד וצדקה לחולה עני ודאגה להבראתו. היה זה למעלה מהשגתו של בעל בית-המרקחת ואיש החברה-הגבוהה במקום — הכיצד יהודי בעל בית נכבד בעיירה מכתת רגליו לבית-המרקחת כדי לקנות תרופה לחולה עני השוכב בביתו עלובה בקצה העיר. מתוך הערכה לאגודה הוא מכר לה תרופות ומכשירי רפואה בהקפה — ואף לזמן ממושך — דבר בלתי מקובל אצלו בדרך כלל. פעם הודיע בעל בית המרקחת, קאזימיו' לובדובסקי, לאבי המנוח אהרן יוסף: „אתם יכולים לראות בי חבר, על כל החובות והזכויות של „לינת הצדק“. עזרתי לכם תהיה בצורת מכירת התרופות והכלים בהקפה, כל אימת שלא יהיה כסף בקופת האגודה“. בפני ידידיו, מבין ראשי הציבור ריות הפולנית, שביקרו אצלו בבית-המרקחת, הוא ציין לא פעם את פעילי „לינת הצדק“ כסמל ודוגמה של הומאניזם ועזרה הדדית.

חברה קדישא

היהודים המעטים שזכו להתקבל כחברים בחברה-קדישא ברדזימין נתקלו בהערכה מיוחדת של הציבור היהודי כולו. היה מובן שאם לא כל אדם זוכה לכך ולחברה מתקבלים מעטים ובודדים, לפי קריטריונים ושיקולים פנימיים, הרי שהמשתייכים לחברה-קדישא הם „בעלי מעמד מיוחד ב-מינו“, מה גם שאווירה מיסטית מסויימת היתה אופפת את המוסד הקדוש הזה ואת חבר פעיליו. לאו מלתא זוטרותא שיהודים מסתובבים בשטח בית-העלמין, אף בלילות, כאילו בחצר ביתם ומסתגרים בחדר-הטהרה עם בר-מינן כדי „לעשות“ את הטהרה לפני הקבורה.

מאידך, לא פעם הם היוו עילה להשמעת הלצות על חשבונם, אם כי במאופק ובוהירות, שכן מוטב „לא ליפול לידיהם“... הלא כל ילוד אשה נועד להיות אי-פעם „לקוח“

משה וועלוול מילגראם (פאריז)

די טעטיקייט פון חברת "תומכי עניים"

באום און ער האט מיר דערציילט וועגן דער דאזיקער לאגע. אין רעזולטאט דערפון האבן מיר זיך באראטן און מיר, די דריי פערזאנן, האבן באשלאסן צו גרינדן א חברה „תומכי עניים“ כדי צו העלפן די ארעמע יידן אין שטעט-טל.

מיר זענען דעמאלט געווען גאנץ נאיוו, ווייל מיר האבן זיך געווענדעט צו דער צענטראלע פון „תומכי עניים“ אין ווארשע, זיי געמאלדן, אז מיר האבן געשאפן אזא חברה אין ראדזימין, און געבעטן שטיצע פאר דער נייער חברה. האט דער פארשטייער פון דער צענטראלע „תומכי עניים“ אין ווארשע געענטפערט, אז אויב מיר ווילן זיין אנגעשלאסן אין דער צענטראלע, דארפן מיר זיי צאלן מאנאטלעך מיטגלידס-געלט... מיר האבן זיי גע-זאגט, אז מיר האבן נאך נישט קיין איין פרוטה אנצו-הויבן די טעטיקייט אין ראדזימין. דערויף איז געקומען די „עצה“ פון צענטראל-פארשטייער: „מאכט אייך א „תומכי עניים“ ביי אייך אין שטעטל, מיר זענען גאר-נישט דאקעגן דעם“...

אונדזער דעלעגאציע צום רבין

ווי געזאגט זענען מיר געווען דריי פערזאנן ביים גרינדן די חברה „תומכי עניים“. נאכהער האבן מיר

דאס איז געווען אין יאר 1927. אין שטאט איז גע-ווען א בעקער מיטן נאמען חיים. זיין פאמיליע-נאמען געדענק איך נישט; ווי געוויינלעך אין יענע יארן אין א קליין שטעטל, האט מען פיל מענטשן נישט גערופן ביים פאמיליע-נאמען (מען האט אפילו נישט געוואוסט זייער פאמיליע-נאמען), נאר לויטן פאך פון מענטש. אזוי ארום דער נאמען „חיים בעקער“.

חיים בעקער האט געהאט א געוועלב ווו ער האט פארקויפט ברויט. ער האט זיך באקאנט פערזענלעך מיט דער טרויעריקער סאציאלער ווירקלעכקייט פון שטעטל, אז עס זענען דא יידן, וועלכע האבן פשוט נישט קיין געלט אויף קויפן א לעבל ברויט פאר זייערע קינדער אין שטוב. די ארעמע מענטשן, נעבער, פלעגן אים בעטן פארקויפן ברויט אויף בארג. טראץ וואס ברויט איז גע-ווען פארהעלטניסמעסיק ביליק, האבן זיי נישט פארמאגט אפילו א פאר גראשן אויף קויפן א קילא ברויט... די דאזיקע סצענעס ווי פרויען, אדער מענער, פלעגן זיך פארשעמטע אריינשארן אין זיין געוועלב אריין און טרוי-עריק און דערשלאגן בעטן א לעבל, אדער א האלב לעבל ברויט, אויף בארג, האבן חיים בעקער געריירט ביזן הארצן.

חיים בעקער האט וועגן דעם דערציילט חנא עפעל-

פינט זיך איצט אין שטאָט, זאָל זיך ווענדן א דעלעגאציע צום רבין און בעטן שטיצע פאר „ראדזימינער חברת תומכי עניים“. דער פאַרשלאַג איז אקצעפטירט געוואָרן דורך דער פארוואלטונג.

א דעלעגאציע פון צוויי פארוואלטונגס-מיטגלידער איז אוועק צום רבינס הויף און זיך געווענדעט צום שמש, ער זאָל מודיע זיין דעם רבין, אז א דעלעגאציע פון חברת „תומכי עניים“ בעט אויפגענומען ווערן. דער שמש איז אריין אין רבינס ספעציעלן צימער, און דער רבי האָט אויפגענומען די דעלעגאציע.

די דעלעגאציע האָט איבערגעגעבן דעם רבין א באַריכט וועגן דער טעטיקייט פון דער חברה, וויפל אַרע-מעלייט באקומען אָפטע הילף — קוילן אין ווינטער, געלט אויף קויפן ברויט, הילף פאר יעדן יום-טוב א. א. ו. דערביי האָבן די דעלעגאציע-פערזאָנען דערקלערט דעם ציל פון זייער באַזוך ביים רבין: זיי בעטן שטיצע פאר חברת „תומכי עניים“ אין ראדזימין.

דער רבי האָט זיי גאנץ גענוי אויסגעהערט, און נאכהער געענטפערט גאנץ רואיק: „איך ענטפער נישט אויף קיין שום ווענדונג פון יידן, וואָס טראָגן נישט קיין באַרד“... (די צוויי דעלעגאציע-מיטגלידער זענען געווען יונגע לייט, וואָס האָבן זיך ראזירט... — מ. וו. מ.)

איינער פון די צוויי דעלעגאציע-מיטגלידער האָט נאָך באַוויזן צו ענטפערן דעם רבין, אז די ראדזימינער אַרעמעלייט זענען זייער צופרידן, אז יידן העלפן זיי אין זייער נויט, נישט לייגנדיק קיין אכט צי עס העלפן זיי יידן מיט בערד אָדער אַן בערד...

די דעלעגאציע האָט באריכטעט דער פארוואלטונג וועגן רעזולטאט פון זייער באַזוך ביים ראדזימינער רבין. עס איז באשלאָסן געוואָרן צו רופן אן אלגעמיינע פאר-זאמלונג פון אלע מיטגלידער, וועלכע האָבן אין צווישן-צייט זיך אָנגעשלאָסן אין חברת „תומכי עניים“, גע-שטיצט איר און געשאפן געלט ביי פריינט. אויך איז באשלאָסן געוואָרן אז די אלגעמיינע פארזאמלונג זאָל פאַרקומען אין בית-המדרש.

אין נאָענטסטן שבת, פארן לייענען (די פרשת הש-בוע אין דער ספר-תורה), האָט א פאַרשטייער פון דער פארוואלטונג אויסגערופן אז אַלע מתפללים ווערן גע-

אַרגאניזירט נאָך צוויי פערזאָנען און מען האָט געשאפן א צייטווייליקע פארוואלטונג פון די 5 פערזאָנען. מען האָט אָנגעגעבן א ביטע צום סטאראסטווע און באקומען אן אָפיציעלע דערלויבעניש צו שאפן די סאציאלע אינס-טיטוציע מיטן נאָמען „תומכי עניים“.

די צייטווייליקע פארוואלטונג איז באשטאנען פון די פאָלגנדע פינף פערזאָנען: חיים בעקער — פרעזעס; משה וועלוול מילגראם — וויצע-פרעזעס; חנא עפעל-באום — קאסירער; אלתר „לאַכנפיערס“ איידעם (זיין נאָמען געדענק איך נישט) — קאסירער; אברהם קאסא-ווער — רעוויזאָנס-קאָמיסיע... מיר האָבן אָנגעהויבן שאפן געלט. עס איז נישט געווען אזוי לייכט צו שאפן א געוויסע סומע, כדי צו העלפן מיט עפעס אלע נויטיקע פאמיליעס. יעדער פון דער פארוואלטונג האָט זיך גע-ווענדעט צו זיינע באקאנטע, און צוביסלעך האָט זיך אָ-געזאמלט א סומע געלט, וואָס קאָן שוין זיין א באזע צו וועלכער עס איז טעטיקייט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן א קאלטער ווינטער און מיר האָבן פארן געלט געקויפט עטלעכע טויזנט קילא-קוילן. מען האָט דאָס געהאלטן אין א קאמער ביי שם-שון פאפאס, וואָס האָט געווינט אין אריינגאנג צום בית-המדרש. א פאַרשטייער פון דער פארוואלטונג האָט אויסגערופן אין בית-המדרש דעם טאָג, ווען מען וועט טיילן קוילן פאר אַרעמעלייט. מען האָט אויך געבעטן דעם סטאראסטווע צו שיקן א פאליציאנט אכטונג צו געבן אויף דער אַרדענונג ביים טיילן די קוילן. דאָס טיילן די קוילן פאר די אַרעמע האָט געמאכט די חברת „תומכי עניים“ פאָפולער אַין שטעטל און מיר האָבן שוין א רשימה מיט די אדרעסן פון די אַרעמעלייט אין ראדזימין.

איינמאָל האָט די פארוואלטונג געהאט א זיצונג און באהאנדלט די פראגע ווי אזוי שאפן די געהעריקע געלט-מיטלען, כדי צו קאָנען אָרגאניזירן א הילפס-אקציע פאר די אַרעמעלייט אויף פסח. עס איז אריינגעטראָגן געוואָרן א פאַרשלאַג אזוי ווי דער ראדזימינער רבי (וועלכער האָט שוין אין יענע יאָרן געווינט סטאביל אין ווארשע, און פלעגט קומען פון צייט צו צייט, אויף א געוויסער צייט וווינען אין זיין הויף אין ראדזימין) גע-

בעטן צו קומען אין בית-המדרש אריין אין אָוונט, מו- צאי-שבת און באטייליקן זיך אין דער אלגעמיינער פארזאמלונג פון חברת „תומכי עניים“. אין דער בא- שטימטער שעה איז דאָס בית-המדרש געווען פול מיט מענ- טשן. די פארוואלטונג האָט דערציילט, אז א דעלעגא- גאנצע „תומכי עניים“, ווייל די איצטיקע לייטונג בא- שטייט פון יידן אָן בערד און זיי קאָנען נישט אָנפירן מיט דער חברה.

אין בית-המדרש איז געוואָרן א גרויסער טומל, און א גרויסער פארדרוס אויפן רבין. פיל אָנוועזנדיקע

א גרופע פריינד וואָס האָבן אַנדו געהאלפן ארגאניזירן די טעאטער-פארשטעלונג

ציע איז געווען ביים רבין און ער האָט זיך אָפגעזאָגט צו העלפן די חברת „תומכי עניים“, ווייל אין שפיץ שטייען יידן אָן בערד און מיט אזעלכע יידן רעדט ער נישט. דעריבער — האָבן די רעדנער באַריכטעט — דעמיסאָנירט די פארוואלטונג, און זי ווענדעט זיך צו די פארזאמלטע יידן אין בית-המדרש איבערצונעמען די יידן האָבן געפאָדערט, אז די פארוואלטונג זאָל נישט דעמיסאָנירן. „מיר אלע וועלן אייך העלפן שאפן געלט, און איר לייטערט ווייטער מיט „תומכי עניים“. האָט מען צו אונדז גערופן פון אלע זייטן. די אלגעמיינע פאר- זאמלונג האָט דעריבער באשלאָסן, אז די פארוואלטונג בלייבט ווייטער.

מיר אַרגאניזירן א טעאטער-פאַרשטעלונג

אויף אלע זיצונגען פון דער פארוואלטונג האָבן מיר תמיד באהאנדלט די פראגע ווי און ביי וועמען קאָן מען שאפן געלט, ווייל די נויט איז געווען גרויס און די צאל אַרעמעלייט איז סטאביל געשטיגן. איינמאל האָבן מיר באשלאָסן צו אַרגאניזירן טעאטער-פאַרשטעלונגען מיט ווארשעווער ארטיסטן, און די הכנסה זאל גיין פאר „תומכי עניים“. עס האָט זיך געפונען צווישן אונדז איינער מיטן נאָמען אברהם יאגאָדא, וועלכער איז אַפט געווען אין ווארשע און געהאט קאָנטאקט מיט ארטיסטן-טרופן.

מיט פריינט יאגאָדאס הילף האָבן מיר אראָפּגע-בראכט א טרופע פון ווארשע, אפילו מיט מוזיקאנטן, און איינגעאַרדנט די פאַרשטעלונג אין א זומער-נאכט אין זאל „אַכראָנא“ ביים פאָוויאט-ביראָ. מען האָט בא-קומען א דערלייבעניש פון סטאראַסטווע פאר דער פאַר-שטעלונג, און מען האָט געמאכט אן אויספארקויף פון בילעטן. פרומע יידן האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו קויפן בילעטן. „תומכי עניים“ איז טאקע א מצווה, אָבער א טעאטער איז אן עבירה, קומט דאָך אויס א מצווה הבאה מתוך עבירה, האָבן זיי אונדז געגעבן צו פארשטיין.

עס האָבן זיך אָבער געפונען פיל יידן אין שטאָט, וועלכע האָבן געקויפט בילעטן, טראָץ דעם, וואָס א טייל פון זיי זענען נישט געווען קיין טעאטער-באווער, נאָר זיי האָבן דאָס געטאָן אלס שטיצע פאר חברה „תומכי עניים“. דער זאל איז געווען איבערגעפולט. ווער עס איז געקומען פרי, האָט באוויזן צו האָבן גוטע פלעצער און ווער עס איז געקומען שפעטער, איז געזעסן אויף וויי-טערדיקע ערטער. טראָץ דעם, וואָס די פענצטער, וועל-כע זענען ארויסגעגאנגען אין דרויסן זענען געווען גאנץ הויך, האָבן זיך געפונען אזעלכע, וואָס האָבן זיך אריינגעכאפט פון דרויסן אָן בילעטן...

אין אלגעמיין זענען מיר געווען צופרידן פון דער פאַרשטעלונג, ווייל זי האָט אריינגעבראכט א געוויסע הכנסה, און די פארוואלטונג האָט באשלאָסן דעם נאָ-ענטסטן ווינטער צו פארגרעסערן דעם קוואנטום קוילן פאר די אַרעמעלייט.

פאר ווינטער האָבן מיר זיך געווענדעט צו די ברידער

ראדזימינסקי און געבעטן שטיצע מיט באהייצונג פאר אַרעמעלייט. זיי האָבן אונדז צוגעזאָגט א פור מיט טרוקן האָלץ. חנא אפּעלבאום האָט געהאט א פערד און וואָגן, און ער איז געפאָרן צו די ראדזימינסקיס אויף דער „וויאַסקאַ“ ברענגען דאָס האָלץ. ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די קעלטן און די פרעסט, האָט דער סעקרעטאר געשיקט בריוו די אַרעמעלייט, וועמענס אדרעסן זענען געווען ביי אונדז פארשריבן, צו קומען נעמען קוילן מיט האָלץ. זאל דערביי באמערקט ווערן, אז אין יענעם ווינטער האָט אויסגעפעלט קוילן און אפילו פאר געלט איז געווען שווער צו באקומען קוילן צו באהייצונג.

א טראנזאקציע מיטן רב

מיר האָבן געלעבט פון סעזאָן צו סעזאָן. ווי נאָר מיר זענען אריבערגעקומען דאָס טיילן קוילן און האָלץ אין ווינטער, האָט מען באצייטנס געדענקט, אז באלד קומט פסח און מען דארף זאָרגן פאר מצות און ארבע כוסות פאר אַרעמעלייט, ווי אויך אנדערע פראָדוקטן. ווען די פארוואלטונג האָט באהאנדלט די פראגע וועגן אַרגאניזירן הילף פאר פסח, האָט זיך ארויסגעוויזן, אז עס זענען דאָ יידן, וועלכע האָבן געהאנדלט מיט מעל און זענען גרייט געווען צושטעלן די חברה „תומכי עניים“ מעל אויף באָרג, כדי אליין באקן מצות פאר אַרעמעלייט. עס זענען אויך געווען בעקער, וועלכע זענען גרייט געווען צו באקן פאר אונדז די מצות אויף באָרג — אזוי איז אונדזער פירמע געוואָרן פאָפולער אין ראדזימין.

אין שטעטל איז ארויס א קלאנג, אז „תומכי עניים“ וועט באקן אליין מצות. ווען דער רב איז דערפון גע-וויר געוואָרן האָט ער געשיקט דעם שמש וועלוול „קאר-טאָפלאק“ צו דער פארוואלטונג פון חברה „תומכי עניים“, צו מעלדן אז ער לאדט איין די פאַרשטייער צו אים אויף א באראטונג שבת צונאכטס. עס זענען געגאנגען צום רב די חברים: הענעך הענדעל, שלמה עובדיהס און הענעך פאָטאש.

דער רב האָט אויפגעקלערט, אז עס איז נישט אין אינטערעס פון דער קהילה, אז די חברה „תומכי עניים“ זאל אליין באקן מצות, און בכלל בעסער איז, אז די חברה

גונגען, אז די מענטשן וועלכע מיר וועלן שיקן צו אים וועלן באקומען די אויבנדערמאנטע פראדוקטן מיט מצות. עס זענען נאך געווען פראבלעמען ווי אזוי דער רב וועט באצאלן פון זיינע געזעלשאפטלעכע קוועלן פאר דעם מעל, וואס איז פארקויפט געווארן דורך „תומכי עניים“, אבער מען איז אדורכגעקומען, און דער עיקר — ארעמע ראדזימער יידן האבן באקומען אויף פסח די געהעריקע פראדוקטן.

אין יאר 1929 האב איך עמיגרירט פון ראדזימין קיין פאריז. זייענדיק פארטאן מיט מיינע אייגענע דאגות, אלס גרינער און עמיגראנט אין נייעם לאנד, האב איך שוין מער נישט געהאט קיין קאנטאקט מיט דער חברת „תומכי עניים“ אין ראדזימין.

דער טראגישער סוף פון די עסקנים פון דער דא-זיקער סאציאלער אינסטיטוציע, גענוי ווי עס איז געווען דער סוף פון די געשטיצטע ארעמעלייט, איז באוואוסט. דער מערדערלעכער היטלעריסטישער רעזשים האט פאר-אורטיילט צו פארניכטונג יעדן ייד פאר בלוזי זיין א ייד — ארעמע און רייכע, אן אונטערשיד.

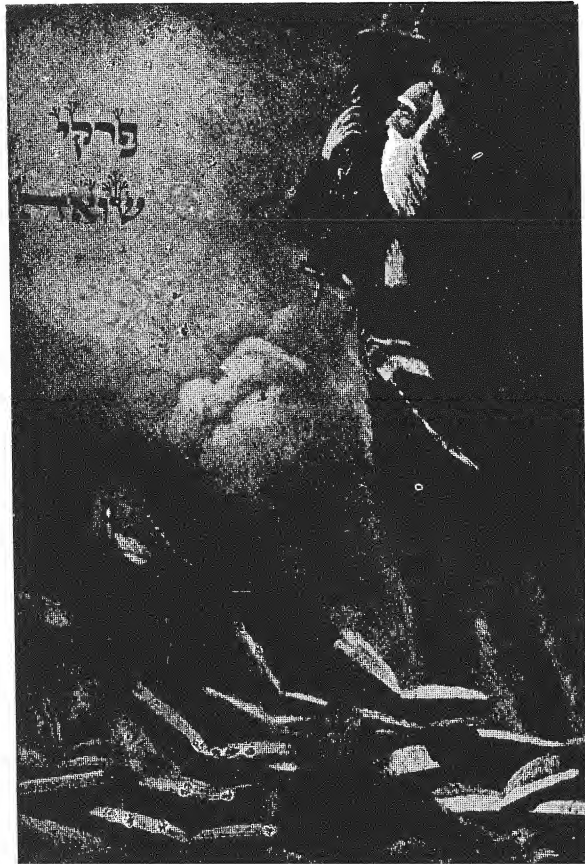
זאל נישט נעמען קיין מעל אויף בארג. ער האט דערביי דערציילט, אז עס זענען דא געוויסע ארעמעלייט, וואס באקומען שטיצע נאך דורכן רב און ער (הרב ב"צ ווי-סאקניסקי ז"ל) האט געפרעגט וויפל געלט דארף מען, כדי צו פארטיילן פראדוקטן אויף יום-טוב פאר די ארע-מעלייט, וועלכע זענען פארשריבן ביי אונדז.

די פארשטייער האבן איבערגעגעבן דער פארוואל-טונג פון חברת „תומכי עניים“, אז דער רב וויל זעלבסט געבן שטיצע, אבער מיטן באדינג, אז „תומכי עניים“ זאל נישט ברענגען קיין מעל צו באקן אליין מצות. די פאר-שטייער האבן צוגעזאגט דעם רב, אז זיי וועלן געבן ענטפער נאך א באראטונג מיט דער פארוואלטונג. די פארוואלטונג האט אויסגערעכנט וויפל געלט זי דארף הא-בן פאר א פאמיליע אויף יום-טוב. דער חשבון איז גע-ווען 200 זלאטעס (פאר וויין, קארטאפל, שמאלץ, מצה-מעל, אייער, ציבעלעס), אויסער מצות.

די פארשטייער זענען אוועק צום רב און אים אי-בערגעגעבן, אז מען דארף 200 זלאטעס פאר איינקויפן פראדוקטן אויף יום-טוב פאר איין פאמיליע, אויסער מצות. דער רב איז מסכים געווען אויף אונדזערע באדי-נ-

חורבן יהודי רדזימין

מי — יתן ראשי מים
ועיני מקור דמעה,
ואבכה יומם ולילה
את חללי בת־עמי
(ירמיה ח', כ"ג)

מיכאל קאסאווער

דער חורבן

ארגאניזאציעס צו דער פארשטייענדיקער גרויסער און שווערער ארבעט.

די לאגע איז מיט יעדן טאג געווארן שווערער און גרויזאמער. אייניקע הונדערט יידן, מערסטנס היימלאזע, ארויסגעטריבענע און אנטלאפענע פון די ארומיקע שטעט-לעך — ווישקאוו, סעראצק, פולטוסק און אנדערע נאך-ענטע און ווייטע יישובים — האבן זיך געוואלגערט אויף די גאסן און אין די הייף, צוליבן מאנגל אין דירות. איין צימער איז צוגעטיילט געווארן פאר צוועלף-דרייצן פערזאנן. דער שווערער ווינטער האט נאכמער פארשארפט און פארערגערט די לאגע פון אט די אומגליקלעכע דאכלאזע יידן. אין די גאסן האבן זיך אנגעהויבן באווייזן הילפלאזע יידן מיט אפגעפרוירענע פיס, הענט, אויערן און נעז.

אין ראדזימין, ווי אין אנדערע קליינע שטעטלעך, וווּ די יידישע באפעלקערונג האט נישט דערגרייכט די צאל פון צוואנציק טויזנט נפשות, איז די קהילה אויך טאמאטיש פארוואנדלט געווארן אין א יודענראט.

דער פרעזעס איז געווען, ווי שוין דערמאנט, דוד איזראעלסקי. די מיטגלידער: מאיר ווינטערמאן, אליעזר הענדעל, יעקב קאמינסקי, יחזקאל פרידמאן, יקותיאל-אהרן אלטמארק, שמואל אפנהיים, ישראל-יעקב וואר-שאווסקי, חיים-הערש ווישניעווסקי, חיים ראדזינער, יצחק געווארטער, אברהם יאניש און אהרן-לייב ריבאק.

סוף יאר 1941 איז דוד איזראעלסקי געשטארבן, און זיין ארט אלס פרעזעס האט פארנומען מאיר ווינטערמאן. קאמענדאנט פון דער מיליץ אין געטא איז געווען בונים ראדזימינסקי.

די דירות-נויט איז מיט יעדן טאג געווארן אלס שארפער און דראענדיקער. עס איז אנטשטאנען די נויט-

ביים שאפן דאס געטא אין ראדזימין האבן זיך ארויס-געוויזן טעכנישע שוועריקייטן איינצוארדענען די יידן אויפן שטח, וואס איז צוגעטיילט געווארן פאר דער יידישער באפעלקערונג; שוועריקייטן, וועלכע זענען בא-גלייט געווארן מיט אוממענטשלעכע יסורים.

דער קרייז-הויפטמאן פון ווארשעווער-ראדזימינער קרייז, דער טרויעריק בארימטער סאדיסט, אבערסט ד"ר רויפעררעכט, האט באשלאסן איבערצוידלען זעכ-ציק יידישע פאמיליעס פון וואלאמינער געטא, קיין רא-דזימין, און פערציג פוילישע פאמיליעס האבן געמוזט איבערגעזידלט ווערן פונעם שטח, וואס איז צוגעטיילט געווארן פאר די יידן.

מיטן אנטשטיין פונעם געטא האט דאס שטעטל פול-שטענדיק פארלוירן זיין פריערדיק אויסזען. אין צענ-טער, אויף דער ווארשעווער גאס ביים שאסיי ווארשע-ווילנע, נישט ווייט פון דער קאלייקע-סטאציע, איז אויפגעשטעלט געווארן אן ארומגעצוימטער פלוז פון שטעכיקן דראט, מיט גרויסע שילדן, אויף וועלכע עס זענען געווען אויפשריפטן אין דייטש און אין פויליש: „אריינגאנג אין געטא שטרענג פארבאטן פאר דייטשן און פאליאקן!"

דאס לעבן אין געטא

דעם 25סטן דעצעמבער 1940 איז דאס געטא שוין געווען פולשטענדיק פארמאכט און ארומגעצוימט. דער קהילה-פרעזעס, ה' דוד איזראעלסקי, דער לאנגיעריקער סעקרעטאר פון דער יידישער קהילה אהרן-יוסף קאסא-ווער, און דער אקטיווער געזעלשאפטלעכער טוער אליעזר הענדעל, האבן מאביליזירט פארשטייער פון די פארשידענע

אינערלעכע מיטגעפיל מיט יענעם לידן און הויכע יידישע מאַראַל.

עס איז געשאפן געווארן א קיר, וועלכע האט טעג-לעך אַרויסגעגעבן פופצן הונדערט מיטאָגן, ווי אויך פאַרשידענע טרוקענע פראָדוקטן. אַ גרויסע באַדייטונג האט אויך געהאַט די הילף אין מלבושים, שיר, וועש, האַלץ צום באַהייצן די קאַלטע דירות א. א. וו.

די יידן אין געטא האבן אין די שווערסטע באַדינג-גונגען אונטער דער פינצטערער הערשאַפט פון דייטשער אַקופאַציע באַוווּן אויסצוהאַלטן זיך, העלפן זייערע אַרע-מע היימלאַזע ברידער מאַטעריעל און מאַראַליש.

עס דאַרף פאַרצייכנט ווערן די שיינע נאַבעלע טאַט פון ברוך יאַניש, וועלכער האט, ווען עס איז געשאפן געווארן דאָס געטא, געשענקט די חובות, וואָס יידן זע-נען אים שולדיק געווען. גלייכצייטיק האט ער אַרויס-געגעבן פון זיין קאַסע משכנתאות, ווי אויך כלה-נדנים, וואָס מענטשן האבן ביי אים איינגעלייגט. דאָס זעלבע האט אויך געטאָן ניסן זילבערשטיין. די יידן אין געטא האבן געוואלט ווי אזוי אַפצושראָצן די דאָזיקע איידעלע טאַטן און האבן די האַרציקע נדבנים אַרויסגעוואָרן זייער גרויסע דאַנקבאַרקייט.

פאַרבינדונגען מיט דער אַרישער זייט

נאָכן ליקווידירן די יידישע געשעפטן אויף דער אַרישער זייט, האט די גאַנצע געגנט אין שטאַט באַקו-מען כמעט דעם אויסזען פון אַ בית-עלמין — פּוסט און וויסט. איבער די פאַרמאַכטע און געשלאָסענע יידישע געשעפטן זענען נאָך געהאַנגען די שילדן מיט די נעמען פון די פירמעס, און פון די אייגנטימער וואָס האבן פון דער ווייטנס געמאַכט דעם איינדרוק פון מצבות...

דער האַנדל איז אַפגעשטאַרבן. די פאַליאָקן אויף דער אַרישער זייט פון שטאַט, וואָס האבן געהאַנדלט מיט די יידישע סחאָרים און האַנטווערקער און אויפגע-האַלטן מיט זיי אין אַלגעמיין פריינטשאַפטלעכע באַציאונג-גען במשך פון דורות האבן זיך נישט געקענט צוגעוויי-נען צום גיי-אויפגעקומענעם פוילישן מלחמה-סוחר, וואָס איז געקומען אויפן אַרט פון דעם יידישן, און די באַ-ציאונגען צווישן די פוילישע קונים און סוחרים זענען נישט געווען קיין באַציאונגען פון סימפאַטיע.

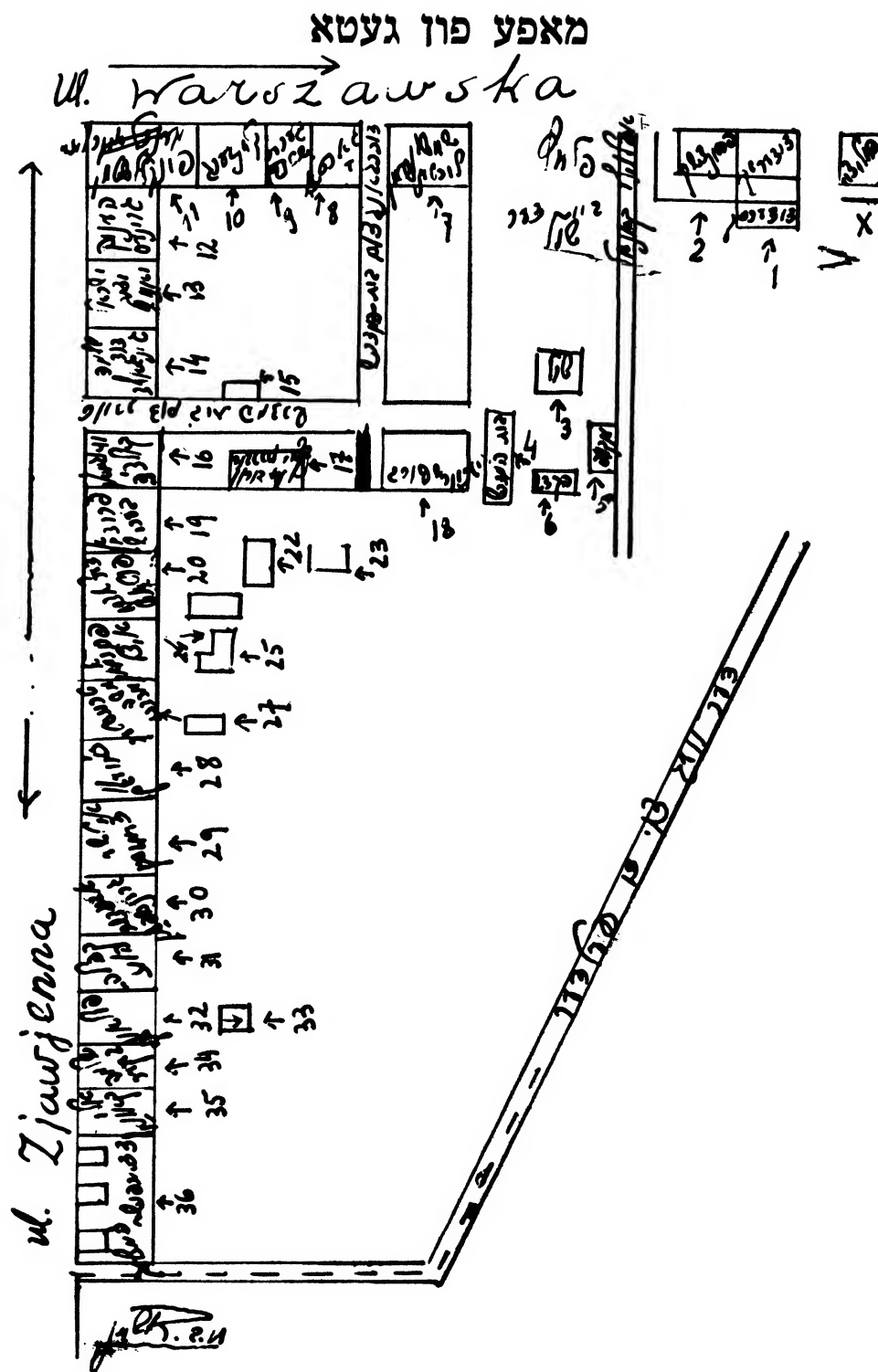
ווענדיקייט צו שאַפן אַ קוואַרטיר-קאַמיסיע. צוליב מיין לאַנגער דערפאַרונג אַלס ציוניסטישער עסקן, איז אויף מיר אַרויפגעלייגט געווארן די אויפגאַבע אַנצופירן מיט דער דאָזיקער קאַמיסיע, אין וועלכער עס האבן אויך געאַרבעט מיט גרויס איבערגעגעבנקייט: ר' ברוך יאָ-ניש, ר' ניסן זילבערשטיין, ר' חיים-לייב ליוועראַנט און יחיאל שטשעפאַנסקי.

עס זענען אויסגענוצט געווארן אַלע מעגלעכקייטן איינצוקוואַרטירן די דאָכלאָזע יידישע משפחות און געבן זיי אַ דאָך איבערן קאַפּ. נאָך אַ פראָוויזאָרישן רעמאַנט זענען אַלע גרעסערע קאַמערן און „שאַפּעס" פאַרוואַנדלט געווארן אין דירות. דאָס געמויערטע בית-המדרש, די שול און פאַליש, אַפילו דאָס טהרה-שטיבל — זענען איבערגעפולט געווארן מיט פליטים.

פאַר דעם דאָזיקן וויכטיקן צוועק האט די קהילה-פאַרוואַלטונג באַשטימט געוויסע געלט-סומעס. דער האַלץ-סוחר ר' חיים-לייב ליוועראַנט, ווי אויך ר' ניסן זילבערשטיין האבן אַרויסגעוואָרן די מאַקסימאַלסטע פאַר-שטענדעניש און איבערגעגעבנקייט פאַר דער דאָזיקער דרינגענדיקער און וויכטיקער אַרבעט, און אזוי איז אין פאַרלוירן פון אַ קורצער צייט געלונגען צו לייוון דאָס פראָבלעם פון דירות-נויט — אַלע היימלאַזע פליטים האבן באַקומען אַ דאָך איבערן קאַפּ.

גלייכצייטיק איז געשאפן געווארן אַ הילפס-קאַמי-טעט פאַר די פליטים פון אַנדערע יישובים און פאַר די נשרפים פון שטעטל. די אַנפירונג פון דאָזיקן קאַמיטעט איז באַשטאַנען פון 'ניסן זילבערשטיין, ברוך יאַניש, אליעזר הענדעל, פסח מילגרוים און יחיאל שטשעפאַנסקי. האבן זיך גלייך געשטעלט אין קאַנטאַקט מיטן „דזשאַינט" אין וואַרשע, כדי צו באַקומען פון אים די נויטיקע הילף. די דאָזיקע איבערגעגעבענע עסקנים האבן אויף דעם געביט אַרויסגעוואָרן גרויס מסירות-נפש, ענערגיע און אינציאַטיוו. די הילפס-אַרבעט פאַר די נויטבאַדערפטיקע האט אַנגענומען אַן ערנסטן פאַרנעם, און איז געווען ממש אַ רעטונג פאַר פיל מענטשן פון דער יידישער באַ-פעלקערונג אין ראַדימניער געטאָ.

די יידן אין געטא האבן אין יענע שווערע טעג אַרויסגעוואָרן אַ סך גרייטקייט מקריב צו זיין פאַר די נויטבאַדערפטיקע. עס זענען געקומען צום אויסדרוק דאָס

רשימה פון די הייזער אין געטא

לויט די אייגנטימער, אדער לויט באקאנטע לאקאטארן

פאליציי-קאמענדאנטור	X
דידערסקי	1
פראנצ'ישעק	2
די שול	3
בית-המדרש	4
די מקווה	5
הקדש	6
שמשון ליכטענשטיין	7
גורטה	8
גערער-שטיבל	9
קליינבערג	10
אברהם פינקעלשטיין	11
הענעך גרינעס — פייוול זילבערשטיין	12
ישראל יצחק יאניש	13
שלמה דוד גינגאלד	14
שלמה דוד גינגאלד	15
קאלצ'ה וואגמאן	16
אברהם יענקל וואגמאן	17
באשע איטה (נעבן בית-המדרש)	18
בעריש פרידמן	19
דערלאצקי — פאטאש	20
יאשקע דריפינסקי	21
יאשקע דריפינסקי	22
יאשקע דריפינסקי	23
איצל פרידמאן	24
איצל פרידמאן	25
טרייסטער	26
טרייסטער	27
ז'ימיעסקי	28
איטשע דעמבסקי	29
אביגדור גרינשפאן	30
קהליש הויז (יאסל ווארשאבסקי)	31
פולאווסקי (משומד)	32
פולאווסקי (משומד)	33
שלמה בעקער, זאלצמאן	34
אלי קאוואל	35
דריי דארפישע הייזלעך	36

א ביסל פראדוקטן, ספעציעל ברויט פאר די הונגערקע טאטע-מאמע און גרעסערע קינדער אין שטוב.

די יידישע הילפס-פאליציי האט געהאט דאס רעכט צו פארלאזן פון צייט צו צייט דאס געטא און אריבער-גיין אויף דער ארישער זייט. זיי האבן דאס אויסגענוצט כדי אריינצושמוגלען פראדוקטן פאר דער הונגערנדיקער יידישער באפעלקערונג אין פארמאכטן שטח.

אנטיסעמיטן ווערן יידן-פריינד

זאלן פארצייכנט ווערן מיט דאנקבארקייט די גע-ציילטע פאליאקן מיט מענטשלעכע הערצער, וועל-כע האבן אין די פינצטערע נעכט פון דער היטלעריסטי-שער אקופאציע זיך אויפגעהויבן העכער פון ארומיקן המון קריסטן און ארויסגעוויזן הומאנע באציאונג צו די ליידן פון די יידן אין געטא. איינער פון זיי איז געווען פראנטשישעק שטייערוואלד, וואס האט געהאט רעכט אריינצוקומען אין געטא אלס לייטער פון דער עלעקטריע-געזעלשאפט. ער האט אויסגענוצט אט דאס רעכט אויף צו באזוכן די דירות פון זיינע יידישע בא-קאנטע, געבראכט זיי הילף און מתנות, געהאלפן יידן פארקויפן זייערע זאכן, נישט געניסנדיק דערביי פון קיין שום מאטעריעלן ריווח.

אין שייכות מיט אט דעם פאליאק מיטן מענטש-לעכן הארץ וויל איך דערציילן דעם פאלגנדיקן אינטע-רעסאנטן עפיזאד:

דער דאזיקער פראנטשישעק שטייערוואלד איז פאר דער מלחמה געווען א באאמטער אין מאגיסטראט און האט זיך דאן ווייט-ווייט נישט אויסגעצייכנט מיט סימ-פאטיע צו יידן. גאנץ אפט האט ער זיך אויפגעפירט און געהאנדלט קעגן יידן ווי אן אנטיסעמיט. ער האט זיך געמאכט א מנהג צו קומען אין די יידישע דירות איינ-קאסירן די מאגיסטראט-שטייערן דווקא פרייטיק פאר-נאכט, ווען יידן האבן זיך געגרייט מקבל-שבת זיין און אנצינדן שבת-ליכט. פונקט דעמאלט פלעגט ער אריינ-פאלן „צו גאסט" און רעקוויזירן די זילבערנע שבת-ליכטער פאר די שטייער-חובות.

אויף דעם געביט האב איך געהאט מיט אים אמאל א צוזאמענשטויס. איך בין איינמאל געקומען צו אים אין מאגיסטראט אינטערווענירן וועגן אזא פאל פון רע-

אויף דער ארישער זייט האט מען זיך געקענט אן-טרעפן אויף פאלגנדע סצענעס:

די שמוגלער, וועלכע זענען, אייגנטלעך, געווען די ניי-אויפגעקומענע פוילישע סוחרים, קרעמער און האנט-ווערקער, האבן זיך ארומגעדרייט ביי דער פארצוימונג פון געטא. זיי זענען געווען ארומגעשטעלט מיט מענטשן, אין די צענדליקער, וועלכע האבן געהיט צי עס קומען נישט אן די זשאנדארן אדער פוילישע פאליציאנטן. ווען די שומרים האבן עפעס באמערקט, האבן זיי געגעבן פארויס באשטימטע צייכנס צו דערווייטערן זיך, אדער פארקערט — מעלדן אז דער וועג איז פריי: דאן האבן די יידישע סוחרים און האנטווערקער פון געטא ארי-בערגעווארפן איבער די פארצוימטע דראטן די געפא-דערטע סחורות.

אזוי האט אויסגעזען דער האנדל פון די פאליאקן מיט די יידן אין געטא.

ווי נאר עס איז צוגעפאלן די נאכט און עס איז געווארן פינצטער, איז דאס געטא איבערגעפולט געווארן דורך פוילישע הענדלער פון שטאט און פויערים פון דארף, וועלכע האבן געקויפט און באשטעלט פארשידענע ארטיקלען ביי די יידישע בעלי-מלאכות, שוסטער, שניי-דער און אנד.

די יידן האבן אויספארקויפט זייערע זאכן, וועלכע זיי האבן זיך דערווארבן במשך פון לאנגע יארן שווע-רער פראצע. אדאנק דעם האבן זיי געהאט די מעגלעכ-קייט איבערצולעבן די הונגערקע טעג.

דער פוילישער פויער איז געווארן א קאנסומענט פון געטא און פאר די געקויפטע זאכן האט ער אריינגעשמוגלט זיינע פראדוקטן, ווי: קארן, קארטאפל, מעל, אלערליי גרינסן. דער דאזיקער האנדל האט זייער פיל געלינדערט דעם הונגער פון די יידן אין געטא.

די גרעסטע ראל אין קאנטאקט צווישן דער ארי-שער זייט און געטא, האבן געשפילט די מינדערעריקע יידישע קינדער, יינגלעך און מיידלעך, וואס האבן גע-האט דאס גליק, אדאנק זייערע בלאנדע קעפ און בלויע אויגן, אויסצווען ווי ארישע קינדער. פארטאג און בין-השמשות פלעגן זיי זיך דורכשווארצן דורך דער געטא-פארצוימונג און פלעגן ברענגען פון דער ארישער זייט

מיט מגן-דוד-לענטעס אויפן רעכטן ארבל

רבקה ווינטערמאן

פאיא קאלוסקי

איטשע ליכטמאן, דעם היטלאכערס זון

פרוי מארגענשטערן און איר יינגסטער זון

מאָסל וויינגלאָס, דעם שוחט'ס זון

אין פארשפארטן געטא

3 פליטים אין ראדזימינער געטא

בונים ראדזימינסקי, קאמענדאנט פון דער
יידישער הילפס-פאליציי אין געטא

רויזע שאפראן (לינקס) מיט א חברטע

טעריעלע הילף. ער האט אויך אריינגעשווארצט אומלע-
גאלע ליטעראטור און ידיעות פון פראגט.

רודניצקי האט אויך ארויסגעטראגן טויט-אורטיילן
אויף פוילישע, „שמאלצאווניקעס“, וועלכע האבן אויף
דער ארישער זייט שאנטאזשירט יידן, אויסגעפרעסט פון
זיי געלט און דערנאך ארויסגעגעבן צו די דייטשן.

רודניצקי קאנספיראטיווער פסעוודאגנים איז געווען
„שאלאג“ און אלס אועלכער איז ער געווען באקאנט
צווישן די יידן, וועלכע האבן זיך אויסבאהאלטן אויף
דער ארישער זייט און גאנץ אפט געמוזט אנקומען צו
זיין הילף.

מיט ענלעכע איידעלע מעשים האבן זיך אויך אויס-
געצייכנט די ברידער ציעשלאק, די אייגנטימער פון דער
מיל, וועלכע זענען פאר דער מלחמה געווען ענדעקעס.
אין די גרויזאמע טעג פון געטא אבער, איז ביי זיי פאר-
געקומען א פולשטענדיקע איבערקערעניש צום גוטן,
און זיי האבן זיך ארויסגעוויזן אין זייער טיפער מענטש-
לעכקייט. זיי פלעגן אריינשווארצן אין געטא מעל און
געהאלפן יידן אויך מיט געלט.

צוואנגס-ארבעט אין געטא

אין אנהויב זענען די יידן געווען באשעפטיקט ביי
די מיליטערישע גארניזאנען, וואס האבן סטאציאנירט אין
ראדזימין און אין דער ארומיקער געגנט. ביי דער דאזי-
קער ארבעט זענען אין גרעסטן טייל געווען באשעפטיקט
די פליטים פון פארשידענע שטעט, און האבן דערביי
אין אנהויב נישט שלעכט פארדינט. צוואמען מיט
דער באקומענער שטיצע פון הילפס-קאמיטעט האט דאס זיי
געגעבן די מעגלעכקייט איבערצוהאלטן די שווערע טעג.
די באציאונג פון דער דייטשער אדמיניסטראטיווער
מאכט איז אבער מיט יעדן טאג געווארן אלץ ברוטאלער
און אומדערטרעגלעכער. יעדן טאג זענען מאביליזירט
געווארן אלע יידן אין עלטער פון 14 ביז 60 יאר, און
זיי זענען געשיקט געווארן צו די שווערסטע און שמו-
ציקסטע ארבעטן. זיי זענען געווען ביי דער דאזיקער
צוואנגס-ארבעט באשעפטיקט פון זעקס פרי ביז אין דער
נאכט אריין, און נישט באקומען דערפאר קיין שום
לוי. דערצו זענען זיי אוממענטשלעך געפייניקט געווארן.
ווען אלע יידן זענען שוין געווען פארוואמלט אויפן בא-

קוויזירן שבת-לייכטער און אים אויפמערקזאם געמאכט
אויף זיין נישט-מענטשלעכער האנדלונג. זיין חוצפהדיקער
ענטפער האט מיך ארויסגעבראכט פון די כלים, און ביי
אים אין בירא האב איך אים מכבד געווען מיט א פייער-
דיקן פאטש אין פנים.

פארשטייט זיך, אז זינט אונדזער צוזאמענשטויס זע-
נען מיר געווען אין אנגעשטרענגטע באציאונגען. אבער,
ווען עס איז אויסגעבראכן די מלחמה און עס האבן זיך
אנגעהויבן די היטלעריסטישע רדיפות אויף יידן, האבן
דווקא אט די רדיפות גורם געווען אן איבערקערעניש ביי
א טייל פוילישע באאמטע אויפן געביט פון זייער באצי-
אונג צו יידן. אזוי איז אויך טאקע געשען מיט דעם
אנטיסעמיט שטייערוואלד — ער איז אפילו געווארן אן
אוהב-ישראל און אפטמאל ריזיקירט מיט זיין לעבן, כדי
צו העלפן די געפייניקטע יידן אין געטא. אגב, שטייער-
וואלד אליין האט געשטאמט פון א דייטשער פאמיליע,
וואס האט זיך מיט דורות צוריק באזעצט אין פוילן, און
פון דעם קומט זיין דייטשישער פאמיליע-נאמען.

בעת א באגעגעניש מיט אים אין געטא, האב איך
אים דערמאנט אונדזער אינצידענט פאר דער מלחמה.
ער האט זיך שטארק פארענטפערט, און אפילו אפנהאר-
ציק דערקלערט, אז ער באדויערט שטארק זיינע אמא-
ליקע מעשים, וועלכע זענען געווען לייכטזיניקע און א
רעזולטאט פון דער העצערשישער אטמאספער, וואס עס
האבן געשאפן אנטיסעמיטישע פאליטיקער אין פוילן —
נישט אפגעבנדיק זיך דערביי קיין חשבון, אז זיי העלפן
דערמיט דעם גרעסטן שונא פון פוילישן פאלק — דעם
דייטשן היטלעריזם.

א צווייטער איידעלער פאליאק איז געווען אינזשי-
נער אסקעוויטש רודניצקי, וועלכער האט, צוליב זיין
אמט אין דער ווארשעווער וואעוואדשאפט, געהאט רעכט
אריינקומען אין געטא. ער איז געווען אן אפיציר אין
דער פוילישער אונטערערדישער ארמיי (א. ק.) און בעתן
ווארשעווער אויפשטאנד אין יאר 1944 איז ער געווען
קאמענדאנט פון קילינסקי-באטאליאן.

ביי יעדן מאל אריינקומען אין געטא, פלעגט רוד-
ניצקי מיטברענגען מיט זיך פארשידענע ווערט-פרא-
דוקטן און זאכן, וועלכע זענען געווען אן ערנסטע מא-

און בעטן מיט קוים פארחלשטע שטימען א פיצל ברויט. פיל טרויעריקער איז געווען די לאגע פון די יעני-קע, וועלכע האבן שוין נישט געקענט ארויסגיין פון זיי-ערע שטובן און לעכער, געלעגן געשוואלן פון הונגער, זיך געמאטערט און געווארט אויפן טויט.

שמחה זלאטאנווידא, העברעישער לערער, פארגעזעצט זיין טעטיקייט אויך אין געטא

פון די פענצטער און פון די טונקעלע ווינקלען פון די הייזער האבן זיך געטראגן גרויליקע געוויינען: — „מיר הונגערט, הױַ-גײַ-ע-רײַט, שענקט עפעס

שטימטן אַרבעטס-פונקט, פלעגט מען זיי צווינגען צו מאַכן פאַרשידענע אַקראַבאַטישע קונצן, און דערביי נאָך זיי מערדעריש צעשלאָגן.

די דייטשע מאַכט האָט אַרױפגעלייגט פאַרשידענע שווערע געלט-קאָנטריבוציעס אויפן געטאָ. דער יודענראַט האָט געמוזט צושטעלן טייערע מעבל, בעטגעוואָנט, וועג און פאַרשידענע אַנדערע זאַכן פאַר די דייטשע באַאַמטע און זשאַנדאַרן.

די לאַגע פון די יידן אין ראַדזימינער געטאָ איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ ערגער און ערגער.

פלעק-טיפוס און הונגער-טויט

אין דער צווייטער העלפט פון חודש אפריל 1941 איז אויסגעבראָכן אין געטאָ אַ שווערע עפידעמיע פון פלעק-טיפוס. דאָן זענען צוריקגעצויגן געוואָרן די עט-לעכע געציילטע דערלויבענישן, וואָס דער יודענראַט האָט געהאַט צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ.

דאָס געטאָ איז פולשטענדיק אָפּגעשלאָסן געוואָרן פון דער דרויסנדיקער וועלט.

אויב עס האָט זיך עמיצן אויסגעדאַכט, אַז די ייִסורים זענען שוין דערגאַנגען צום קולמינאַציע-פונקט, האָט ער זיך גיך איבערצייגט, אַז עס קען ווערן נאָך ער-גער. עס איז נישט געווען קיין סוף צו דער גרויזאָמער ברוטאליטעט, וואָס די דייטשן האָבן אַרױסגעוויזן צו די יידן אין געטאָ. יעדער טאָג האָט געבראַכט נייע צרות. פון איין זייט די גרויסע שטערבלעכקייט: טעגלעך זע-נען געשטאַרבן צען-צוועלף מענטשן — פון דער צווייטער זייט איז אָפּגעשטעלט געוואָרן דער גאַנצער האַנדל צווישן די פּאַליאַקן מיטן געטאָ. די פּאַליאַקן האָבן מורא געהאַט פאַרן פלעק-טיפוס און נישט געוואָגט זיך צו דערנענטערן צום פאַרצוימטן פאַרקן פון געטאָ.

דער הונגער איז געוואָרן געוואַלטיק גרויס. יידן זענען אַרומגעגאַנגען געשוואָלן, און פון פיל הייזער האָבן זיך געהערט בעטנדיקע קולות פון די האַלב-טויטע מענטשן:

— „שענקט אַ פיצל ברויט... אַ ביסל געקעכט... וואָ-רעם וואָסער...!“

דאָס זענען נאָך די „גליקלעכע“, ווייל זיי קענען זיך נאָך האַלטן אויף די פיס, שאָרן זיך ביי די ווענט

זייט, האט דער באצירק-לויטענאנט פון דער ראדזימינער
זשאנדארמערע, שמידט, גערופן דעם פרעזעס פון יודענ-
ראט, מאיר ווינטערמאן, און דעם קאמענדאנט פון דער
יידישער הילפס-פאליציי, בונים ראדזימינסקי, און זיי
דערקלערט, אז מען טאר נישט ארויסלאזן די יידן פון
געטא, ווייל די פוילישע באפעלקערונג דערמארדעט זיי.

ער האט דערביי ציניש צוגעגעבן:

— „איר האט נישט געקענט די פאליאקן, מיט וועל-
כע איר האט אזוי לאנג געלעבט..."

די פארשטייער פון יודענראט האבן געוואוסט, אז די
יידן זענען דערשאסן געווארן דורך אים אליין, אדער
דורך זיינע זשאנדארן. דער יודענראט האט געוואוסט וועגן
געהיימען צירקולאר, וועלכן די דייטשן האבן ארויס-
געגעבן, אז „יעדער ייד, וועלכער וועט פארלאזן דאס
געטא, דארף דערשאסן ווערן אויפן ארט". די דאזיקע
פארארדענונג איז אונטערגעשריבן געווארן דורכן רייכס-
מיניסטער הימלער.

דאס איז געווען א צוגאב צו דער טיפוס-עפידעמיע,
וואס האט דאן געבושעוועט אין געטא. אין יענער צייט
איז דאס געטא געבליבן כמעט אן מעדיצינישער הילף.
אויף א זיצונג פון הילפס-קאמיטעט איז דאן אויפגע-
שוואמען דער געדאנק צו ברענגען פון ווארשע דעם בא-
קאנטן יידישן ספעציאליסט קעגן טיפוס-קראנקהייטן,
ד"ר הענריק יאנאווסקי. די פראגע איז אבער געווען,
ווי אזוי צו ברענגען אהער דעם דאקטאר, וועלכער האט
נישט געהאט קיין רעכט אריינצוקומען אין געטא.

איך האב זיך דעמאלט געווענדט צום פרעזעס פון
קרייז-גערעכט יעזשי גאשינסקי, און צוזאמען מיט אים
האבן מיר אויסגעארבעט דעם פלאן ווי אזוי צו ברענג-
ען דעם דאקטאר יאנאווסקי אין ראדזימינער געטא. דער
פלאן איז באשטאנען אין אריינטראגן אין דער פאליציי
א באשולדיקונג קעגן ד"ר יאנאווסקי פאר א גניבה, וואס
ער זאל האבן מכלומרשט באגאנגען אין ראדזימין... דער
ריכטער גאשינסקי האט ארויסגעשיקט א פוילישן פאלי-
ציאנט, אין באגלייטונג פון דעם יידישן פאליציאנט חיים-
לייעזר וויינשטיין, און אויף אזא אופן איז ד"ר יאנאו-
וסקי געבראכט געווארן פון ווארשע אין ראדזימינער געטא.
עס איז אים געלונגען אפצוראטעווען עמיצן פון טויט.

ד"ר יאנאווסקי איז אין משך פון צוויי וואכן גע-

עסן! דערנאך — הארצרייסנדיקע קרעכצן. דאס וויי-
נען און קרעכצן די מענטשן, וואס ווארטן אין זייערע
לעצטע מינוטן אויפן טויט.

שוידערלעך גרויזאם זענען די דאזיקע בילדער.

דער הילפס-קאמיטעט איז נישט געווען אימזשאנד
צו געבן הילף אלע נויטבאדערפטיקע. דער, וואס איז
ערשט מיט אייניקע טעג צוריק געווען א שפענדער, איז
היינט א קאנדידאט צו נעמען שטיצע. דער גרויזאמער
דייטשער אקופאנט פארשנעלערט דעם טעמפא פון לי-
קווידירן די יידן. פון טאג צו טאג וואקסט די צאל פון
די, וואס בעטן שטיצע; די יסורים זענען געווען אזוי
גרויס, אז די מעגלעכקייטן אויפצוהאלטן די מענטשלעכע
ווירדע זענען געווארן אלץ קלענער.

די טויט-פאלן פון פלעק-טיפוס און הונגער האבן
געשאפן אן אומדערטרעגלעכע לאגע. די אטמאספער אין
געטא איז מיט יעדן טאג געווארן אלץ שטיקנדיקער און
שוידערלעכער. קינדער האבן אן דעם וויסן פון זייערע
עלטערן פארלאזט אומלעגאל דאס געטא, און זיך געלאזט
זוכן א שטיקל ברויט אויף דער ארישער זייט. ארעמע
פרויען און מענער האבן זיך אין די פינצטערע נעכט
ארויסגעשארט פון געטא מיטן זעלבן צוועק. זיי זענען
אזעק אין די ארומיקע דערפער בעטן ביי די פויערים
ברויט צו דערהאלטן דאס לעבן.

גאנץ אפט האט פאסירט, אז נאכן באקומען די הילף,
זענען די יידן אריינגעפאלן אין די הענט פון די דייטשע
זשאנדארן, וועלכע האבן זיי דערשאסן אויפן ארט.

אין געטא איז אזוי ארום צוגעקומען א דריטע קא-
טעגאריע פון טויטע: וועלכע זענען געלאפן אויף דער
ארישער זייט זוכן א פיצל ברויט פאר זיך און פאר
זייערע פאמיליעס און זענען אויפן וועג דערשאסן גע-
ווארן דורך די דייטשע באנדיטן.

רציחות באגלייט מיט שקרים

בעת עס זענען געפאלן די ערשטע קרבנות אויסערן
געטא, האט א געוויסער טייל פון די יידן געגלויבט, אז
זיי זענען דערמארדעט געווארן דורך די אנטיסעמיטישע
פאליאקן, וועלכע פלעגן איבערפאלן יידן און זיי איבער-
געבן אין די הענט פון דער דייטשער זשאנדארמערע.
נאך די ערשטע יידישע קרבנות אויף דער ארישער

ארויסגעוויזן זיין הילף דער קאמענדאנט פון דער פוי-
לישער פאליציי, וועלכער איז אין געהיים געווען אין
קאנטאקט מיט די פארשטייער פון יודענראט. ער האט
זיך תמיד באמיט, לויט זיינע מעגלעכקייטן, צו העלפן
ווארענען קעגן געפארן.

די טיפוס-עפידעמיע האט דערווייל געבושעוועט
מיטן גאנצן כוח, און אנגענומען גרויזאמע פארמען, ארומ-
גענומען בערך 70 פראצענט פון דער יידישער באפעל-
קערונג אין געטא...

גלייכצייטיק, זענען אויך געשטיגן די נויט און דער
הונגער, און די קרבנות זענען געפאלן אין די צענדליקער,
אין די הונדערטער.

דער דעקאן פון דער ראדזימינער פאראפיע און
אומגעגנט, דער גלח קאשטשאלקעוויטש, האט ביי זיך
אין קיד, אויפן הויף פון זיין קיר, ארויסגעגעבן מי-
טאגן פאר הונגעריקע יידישע קינדער. די הילף פון דא-
זיין גלח איז געווען א באדייטנדיקע. ער איז נישט
שטארק שיקאגירט געווארן דורך דער אקופאציע-מאכט;
און ווען די געפאר איז פאר אים געווארן ערנסט, האט
ער אפגעשטעלט דאס ארויסגעבן די מיטאגן און ארויס-
געגעבן בלויז טרוקענע פראדוקטן; אויך געלט האט ער
איבערגעשיקט פון צייט צו צייט צום יידישן הילפס-
קאמיטעט.

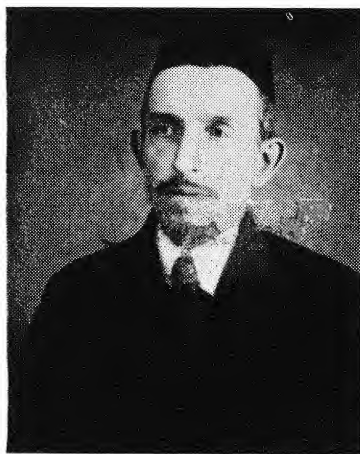
ביי דער אקציע פון יידישן הילפס-קאמיטעט האבן
פיל מיטגעווינקט: פרוי מאלע מילגראם און איר מאן
פסח מילגראם, דער רימער, אליעזר הענדעל, ברוך יא-
ניש, פרוי קאהען — א פליטה פון שערפץ, לייביש
נאדעל — א פליט פון ווישקאוו, רחלע יאניש (היינט
אין קאנאדע) און איר ברודער לייבל יאניש.

דערווייל האט זיך די שטערבלעכקייט אלץ מער
און מער פארגרעסערט. עס איז נאך צוגעקומען די צרה.
וואס דער לאנדס-קאמיסאר מאנס האט נישט דערלויבט
קובר זיין די געשטארבענע יידן יעדן טאג. ערשט
אויפן דריטן טאג, ווען עס האבן זיך אנגעזאמלט אין
געטא צענדליקער טויטע, האט ער דערלויבט איבערצו-
פירן די מתים אויפן בית-עלמין, וואס איז געבליבן אויך
דער ארישער זייט. דעם ארון האבן געטראגן צוויי יידי-
שע טרעגער אונטער אן עסקארט פון די פוילישע „גרא-
נאטאווע" פאליציאנטן

בליבן אין געטא און אומדערמידלעך, טאג און נאכט,
געארבעט און צוגעטיילט מעדיצינישע הילף די טיפוס-
קראנקע. זיין איבערגעגעבנקייט און קרבנות-גרייטקייט
איז אומבאשרייבלעך. ער האט זיין ארבעט געטאן אן

מאלע מילגראם

פסח מילגראם

שום אוסזיכט צו באקומען דערפאר עפעס באצאלט. זיין
איינציקע סאטיספאקציע איז געווען יעדער פאל, ווען
עס איז אים געלונגען אפצוראטעווען עמעצן פון טויט.
ביים ברענגען ד"ר יאנאווסקי אין ראדזימינער געטא,
און אויפהאלטן אים דארט גאנצע צוויי וואכן, האט

צוואנגס-ארבעט אין דארף אלעקסאנדראווא.

לינקס — דייטשע און פוילישע אויפזעער

ארויסגעוויזן א טיף-מענטשלעכע באציאונג. דער קרייז-דאקטאר, וולאדיסלאוו זאסלאווסקי, האט געהאט דאס רעכט צו באזוכן קראנקע אין געטא, און ער האט עס אויסגענוצט צו ברענגען הילף און היילונג. די דאקטוירים טוכאזשעווסקי, שימקיעוויטש, טרוכאשעוויטש און קארפינסקי פון ווארשע זענען אריינגעקומען אין געטא אומלעגאל, שפעט אין דער נאכט, און זיי האבן געגעבן מעדיצינישע הילף די קראנקע. און דערביי געשאנקען באזונדערע אויפמערקזאמקייט די סאמע ארעמסטע.

ענדלעך האט זיך אנגעהויבן מערקן אן אפשוואכונג פון דער עפידעמיע. עס האט זיך פארקלענערט די צאל טויט-פאלן פון פלעק-טיפוס. דאקעגן איז מיט יעדן טאג אלץ גרעסער געווארן די צאל דערשאטענע יידן, וואס זענען געכאפט געווארן דורך די זשאנדארן אויף דער ארישער זייט, בעת זיי זענען ארויס זוכן א שטיקל ברויט פאר זיך און פאר זייערע משפחות, וואס זענען שוין געווען געשוואלן פון הונגער.

אין געטא זענען די מענטשן ארומגעגאנגען האלב-טויטע — סקעלעטן, וואס זענען נארוואס אויפגעשטאן נען פון דער טיפוס-קראנקהייט און זענען געווארן קאנ-דידאטן צו שטארבן פון הונגער.

טויט-שרעק — הונגער — קאנטריבוציעס

דער קאמף קעגן דער טיפוס-עפידעמיע איז אנגע-גאנגען סיסטעמאטיש און בהדרגהדיק און האט זיך פאר-ענדיקט מיט דערפאלג — זי איז באזיגט געווארן. ווידער האט די פוילישע באפעלקערונג אנגעהויבן האנדלען מיט די יידן אין געטא.

אין יאר 1942 איז די עפידעמיע שוין געווען פול-שטענדיק אפגעשטעלט, און יידן האבן ווידער אנגע-הויבן באשעפטיקט צו ווערן ביי דער מיליטערישער מאכט, ביי די פארוואלטונגען פון שטאט און דארף. די לאגע האט זיך ביסלעכווייז „סטאביליזירט“, און די דייטשן האבן ווידער אנגעהויבן מאביליזירן יידן צו צוואנגס-ארבעט.

יידן האבן אויספארקויפט דאס לעצטע ביסל זאכן וואס זיי האבן נאך פארמאגט: בעטגעוואנט, וועש א. א. יידישן שטובן האבן אויסגעזען ווי נאך א פאגראם. מעבל-שטיק, וואס מען האט נישט געקענט פארקויפן, זענען

די געוויינען און ספאזמעס פון די קרובים פון די געשטארבענע אין געטא, וועלכע זענען טעג און נעכט געזעסן ארום זייערע טייערע, די מתים, איז אוממעגלעך צו באשרייבן. עס איז געווען עפעס מוראדיקס אין דעם יאמערדיקן זיצן טאג און נאכט ביי די טויטע, ביז מען איז מיד געווארן פון וויינען... פון הונגער, פון טויט-הונגער, און פון שרעקלעכע מאראלישע און פיזישע יסורים. נישט איינער פון די לעבעדיקע האט זיך גע-וונטשן צו ליגן אויפן ארט פון זיין פארשטארבענעם קרוב...

עס זענען געווען אפטע פאלן, ווען די דייטשע זשאנדארן האבן אויסגענוצט די געשרייען און געוויינען, וועלכע האבן געהילכט ווייט-ווייט איבער דער ארישער זייט און מיטן אויסרייד, אז דאס רופט ארויס א פאניק ביי דער קאטוילישער באפעלקערונג, האבן זיי אריבער-געשאסן אין די הייזער פון געטא... אזוי איז פארגרע-סערט געווארן די טאג-טעגלעכע צאל טויטע יידן.

דער יודענראט און הילפס-קאמיטעט זענען געווען הילפלאז. די נישטיקע שטיצע, וואס איז צוגעטיילט גע-ווארן פאר די נויטבאדערפטיקע, האט נאך שארפער אונ-טערגעשטראכן די אומעכטיקייט צו לינדערן די לאגע. די צאל נויטבאדערפטיקע איז כסדר געוואקסן פון טאג צו טאג און פון שעה צו שעה. מען האט שוין נישט געוואלט וואס פריער צו געבן, ברויט פאר די געשווא-לענע פון הונגער, אדער תכריכים פאר די מתים...

ביים באקעמפן די טיפוס-עפידעמיע האט אויך דער יידישער דאקטאר אברהם דויטשער, פון סקערניעוויץ, ארויסגעוויזן געוואלטיקע מסירות-נפש. ער האט אליין געמוזט שאפן אלע נויטיקע מעדיקאמענטן פון דער אפ-טייק, וואס האט זיך געפונען אויף דער ארישער זייט, ווייל קיינער חוץ אים האט נישט געהאט דאס רעכט צו פארלאזן דאס געטא. ער האט אויך געשאפן וועש און עסן פאר די קראנקע.

צו הילף אין דער דאזיקער מסירת-נפשדיקער אר-בעט פון ד"ר דויטשער איז געקומען די פרוי מאלע מיל-גרויס, וועלכע האט דערביי ארויסגעוויזן אומבאשרייב-לעכע איבערגעגעבנקייט פאר די קראנקע און ליידינדיקע יידן אין געטא.

אויך די פוילישע דאקטוירים האבן אין געוויסע פאלן

גורל. מען האט בולט געפילט ווי די לאגע ווערט ער-
גער מיט יעדן טאג, פון שעה צו שעה. די זשאנדארן
האבן אפטער געמאכט איבערפאלן אויפן געטא, געשלאגן
און געקאלעטשעט, געמאטערט צום טויט.

דער סאדיסט און מאסן-מערדער, אבערלויעטענאנט
פון דער זשאנדארמערע אין ווארשעווער גרייז, ליפשיץ,
האט עטלעכע מאל באזוכט דאס געטא, ארויפגעלייגט
שווערע קאנטריבוציע-שטראפן — יעדעס מאל צו צען

צעהאקט געווארן אויף ברען-האלץ. זעלטן איז נאך גע-
ווען א שטוב, ווו עס איז געבליבן א בעט. דאס רוב איז
מען געשלאפן אויף דער פאדלאגע, אויף שטרוי-מאט-
ראצן.

מידע, צעבראכענע און רעזיגנירטע נאך דער שווע-
רער עפידעמיע אין געטא, וואס האט גורם געווען העכער
900 טויטע — חוץ די צעשאסענע דורך די דייטשע
זשאנדארן אויף דער ארישער זייט — האבן אין געטא

דאס געטא פארשפארט מיט א הילצערן פארקן פון דער זייט פון סטארי-רינק.
אין דריטן הויז פון לינקס — דער טויער צום בית-המדרש. א קריסט האט פאטאגראפירט
דאס בילד פון דער ארישער זייט ענדע זומער — צוויי וואכן פאר דער ליקווידאציע

טויזנט זלאטעס, פארארדנט צו מאכן צען פאר נייע שטימול,
און אויפנייען מונדיין פאר דער „גראנאטאווער“ פאלי-
ציי אין ראדזימין.

עס איז ארויס א גזירה, אז דער יודענראט מוז אויס-
פארבן די קאמענדאנטור פון דער זשאנדארמערע און
די פריוואטע וווינונגען פון די זשאנדארן — בערך דריי-
סיק לאקאלן.

די לאגע אין געטא איז געווארן פולשטענדיק אויס-

דאן געלעבט אן ערך 8000 יידן. די רעזיגנאציע און
פארצווייפלונג האט אלץ מער באהערשט די איבערגע-
בליבענע יידן. מען האט אויפגעהערט צו האפן אויף א
נס, וואס זאל מיט זיך ברענגען עפעס א פארלייכטערונג
אין לעבן.

און דערווייל זענען כסדר אנגעקומען ידיעות וועגן
דער סיסטעמאטישער ליקווידאציע פון ווארשעווער געטא.
די ראדזימינער יידן האבן זיך געשראקן פארן זעלבן

דער יום-טוב פארוואנדלט אין א תשעה-באב

פרייטיק, דעם 2טן אקטאבער 1942.

11 אזיגער בייטאג האט דער פרעזעס פון יודענראט באקומען א פארטרוילעכע ידיעה פון דעם גראנאט-פאג-ליציאנט וויעלינסקי פון דעם ראדזימינער פאליציי-פאסט-טערונעק, אז אויף דער היינטיקער נאכט איז מאביליזירט געווארן די גראנאט-פאליציי פון וואלאמין, טלושטש, יאדאוו, פרושקאוו און אנדערע שטעטלעך, און אז זיי דארפן אנקומען קיין ראדזימין און זיך צושטעלן צו דער ראדזימינער זשאנדארמערע. ער האט פארטרויט דעם טערמין, אז פיר פארטאג דארף עפעס געשען...

דער פרעזעס האט זיך גלייך פארשטענדיקט מיט אייניקע מיטגלידער פון יודענראט און עס איז באשלאסן געווארן צו שטעלן אויף די פיס דעם גאנצן אפאראט, כדי צו דערוויסן זיך גענויערע פרטים און באטראכטן וואס מען קען טון. די זשאנדארן, וואס זענען געשטא-נען אין קאנטאקט מיט די יידן און באקומען פון זיי געלט, האבן אלץ אפגעלייקנט. דער לויטענאנט שולץ, דער מייסטער פאדעשווא און אבערמייסטער שטיפער, וועלכע האבן ערשט מיט אייניקע טעג צוריק באקומען גאנץ פיינע מתנות פונעם יודענראט, האבן אויך קא-טענאריש אפגעלייקנט וועלכן עס איז פלאן צו ליקווי-דירן דאס געטא. זיי האבן געזאגט, אז די פאלאקן מאכן ספעציעל א פאגיק, כדי צו קענען אפקויפן ביי די יידן זייערע זאכן פאר ביליקע פרייזן...

די מיטגלידער פון יודענראט האבן זיך נישט בא-פרידיקט מיט די דאזיקע ענטפערס און גענומען אינטענ-סיוו זוכן ווייטערדיקע קאנטאקטן, כדי צו דערוויסן זיך דעם אמת. פינף אזיגער נאכמיטאג האט מען ענדלעך באקומען א פארטרוילעכע ידיעה, אז עס ווערן ליקווי-דירט די געטאס אין ראדזימין, וואלאמין און לעגיאנאווא. מען האט שוין געוואסט, אז-די יידן פון וואלאמין און לעגיאנאווא ווערן שוין געטריבן אויפן וועג קיין רא-דזימין.

מאמענטאל איז פארשווינדן געווארן יעדער שפור פון דער יום-טובדיקער שטימונג אין ראדזימינער געטא. דער יום-טוב איז מיטאמאל פארוואנדלט געווארן אין א תשעה-באב. יידן זענען ארומגעלאפן איינער צום צווייטן און אויף אלעמענס ליפן איז געווען די פראגע:

זיכטלאן, אן וועלכער עס איז האפנונג אויף לינדערן די לידן און נגישות. א מוראדיקער יאוש האט געפרעסט די הערצער.

סתירותדיקע ידיעות

עס האבן אנגעהויבן אנקומען טרויעריקע ידיעות, אז מען ליקוידירט די געטאס אין אטוואצק, פאלעניץ, רעמבערטהאן, מינסק-מאזאויעצק א. א.

די ראדזימינער יידן האבן שוין דייטלעך געפילט, אז די גרויזאמע קאטאסטראפע דערנענטערט זיך אויך צו זיי.

נאך דער בלוטיקער שחיטה און ליקוידאציע פון יאדאווער געטא, האט די יידן אין ראדזימין ארומגע-כאפט אן אומגעהויערע פאגיק. א סך האבן פארלאזט דאס געטא און זענען אריבער אויף דער ארישער זייט. געווען אבער א גרויסער טייל, וואס האט זיך נישט געלאזט באהערשן פון דער בהלה-שטימונג. זיי האבן געגלויבט אין די פארזיכערונגען פון דער דייטשער אד-מיניסטראטיווער מאכט, אז די געטאס אין ראדזימין, ווא-לאמין און לעגיאנאווא וועלן צייטווייליק בלייבן אויף די ערטער מיטן ציל צו פארענדיקן די אנגעהויבענע מיליטערישע ארבעטן...

עס האט זיך דערנענטערט דער יום-טוב סוכות. נישט געקוקט אויף דער טראגישער לאגע, האבן יידן זיך געגרייט צום יום-טוב. די פרומע יידן האבן גע-שאפן קליינע מנינים אין פרוואטע שטובן. אין דער שטאטישער שול האט מען מורא געהאט צו דאווענען, ווייל יעדע מינוט האט געקענט געשען אן איבערפאל פון ס.ס.-לייט.

דער הילפס-קאמיטעט האט פונאנדערגעטיילט א ביסל געלט, האלץ און פראדוקטן פאר דער באפעלקע-רונג, מענטשן זאלן האבן מיט וואס צו מאכן יום-טוב.

עס האט זיך צו ביטלעך געשאפן א יום-טובדיקע שטימונג, און עס האט זיך אויסגעדאכט, אז די יידן האבן לייכטער אפגעזאטעמט, אז די אטמאספער האט זיך אויסגע-לייטערט. עפעס האט זיך געשטארקט דער יידישער בטחון. אזוי האט מען זיך גענומען גרייטן צום אנקומענדיקן שמחת-תורה.

גאנצע צייט מיטגעארבעט מיט זיי און מיטגעמאכט די שווערסטע סיטואציעס. זיי זענען געקומען מיט מיר זיך געזעגענען.

דאס געזעגענען זיך איז געווען א דערשיטערנדיג קער מאמענט, וואס איז אויף אייביק איינגעקריצט אין מיין געמיט און נשמה. איך פארצייכן אויף אייביק די ווערטער פונעם רב, וואס ער האט דעמאלט געזאגט פאר דער גרופע אוועקגייענדיקע יידן. ער האט גערעדט מיט א פארשטיקטער שטימע, זיך געשטיקט מיט הייסע טרערן:

„...אומפארגעסלעך זענען די יארן, די טעג און געכט, וואס מיר האבן צוזאמען דורכגעמאכט אין די שווערסטע סיטואציעס, ווען אויף אונדזער עדה האט זיך געשיט איין גזירה נאך דער אנדערער. מיר האבן צוזאמען געארבעט, פריינד קאסאווער. צוזאמען האבן מיר אויף אונדזערע אקסלען געפילט די זארג פאר דער עדה פון קנאפע אכט טויזנט יידן פון ראדזימין און די היימלאזע פליטים פון ווישקאו, סערעצק, פולטוסק און אנדערע קלענערע און גרעסערע שטעטלעך, חרוב געווארענע יידישע קהילות. איצט צעשיידן מיר זיך. איר גייט אוועק, איר מוזט גיין, קעמפן פארן לעבן. מיר גיבן אייך מיט אונדזערע הייסטע ווונטשן און דערביי נעמט אויך מיט אונדזערע פארלאנגען. מיר פארלאנגען פון אייך אין נאמען פון די אומגעקומענע קדושים, אויף דער ארישער זייט, אין נאמען פון די, וואס זענען אזוי גרויזאם פארפייניקט געווארן צום טויט און זייערע ביי-נער זענען פונאנדערגעווארפן איבער פעלדער און וועל-דער. מיר בעטן אייך, איר זאלט זיי מקבר-זיין, ברענ-גען ווי ווייט מעגלעך צו קבר-ישראל; מיר פארלאנגען אויך אין נאמען פון די טויזנטער יידן, וואס וועלן שוין אפשר אין עטלעכע שעה ארום גישט זיין צווישן די לעבעדיקע, איר זאלט נקמה נעמען פון אונדזערע שונאים פארן אומשולדיק פארגאסענעם בלוט“.

ביי די דאזיקע ווערטער האט דער יונגער רב זיך שטארק צעווייגט.

אונדזער שבועה

אין דער דערשיטערנדיקער שטימונג האבן זיך גע-נומען הערן געוויינען, די אנוועזענדע מענטשן האבן ספאז-

„וואס טוט מען? וואס וועט זיין מיט אונדז? ווו-הין וועט מען אונדז פירן?“

אין יענעם מאמענט האט מען מקנא געווען די אלע, וואס זענען געשטארבן אין געטא מיט א נאטירלעכן טויט. דאס האט געהייסן אין געטא א „לוקסוס-טויט“; יענע האבן געהאט די זכיה צו קומען צו קבר-ישראל אויפן ארט.

א סך יידן האבן אנגעהויבן טראכטן ארויסצוגיין פון געטא, געווארט עס זאל ווערן פינצטער, געפאקט פק-לעך אויף איבערצושיקן צו פריינט אויף דער ארישער זייט — אויפן פאל, אז עס וועט געלינגען זיך צו רא-טעווען.

די פארשטייער פון דריי הילפס-ארגאניזאציעס, וואס האבן עקזיסטירט אין געטא האבן אפגעהאלטן א פאר-טרוילעכע באראטונג און באשלאסן צו פארלאזן דאס געטא, העלפן ארגאניזירן אין גרופן די אלע, וועלכע זענען גרייט ארויסצוגיין און אנבינדן א קאנטאקט מיט די פוילישע פארטיזאנער אין די נאענטע וועלדער ארום ראדזימין און ווישקאו.

פרומע יידן פרווון באהערשן דעם פחד, מאכן הקפות ביים דאווענען, זינגען פארשידענע ניגונים, אזוי ווי זיי וואלטן מיט אלע כוחות געוואלט פארטרייבן די שרעק און בהלה-שטימונג. ווער עס האט צוגעזען די הקפות אין יענעם שמחת-תורה, האט געמוזט באוונדערן דעם גרויסן גייסטיקן כוח פון אט די פרומע יידן. זייער האל-טונג אין אזא חורבן-סיטואציע האט געוויקט אויף די געמיטער, האט געמאכט פארגעסן א ביסל דעם יאוש, און אויפגעוועקט געפילן פון בטחון.

פאר האלבער נאכט, פאר 12 אזיגער, האט די ער-שטע גרופע יידן, צווישן זיי אויך איד, פארלאזט דאס געטא. די גרופע האט געציילט 100 יידן.

די געזעגנונג

א שעה פריער זענען געקומען צו אונדז דער רב, ר' יהודה-אריה וויסאקינסקי, דער פרעזעס פון יודענ-ראט, מאיר ווינטערמאן, דער גבאי פון דער חברה-קדישא, שלמה קאפעלושניק, מיין פריינד אליעזר הענדעל, און נאך געזעלשאפטלעכע עסקנים. זיי האבן זיך געוואונדן צו מיר אלס צו א געזעלשאפטלעכן עסקן, וואס האט די

געגעבן א פארארדענונג, אז אין פארלויף פון דריי שעה דארפן אלע יידן זיך פארזאמלען אויפן פלאץ ביי דער באן-סטאציע קיין טלושטש, נישט ווייט פון שעכט-הויז.

כאראקטעריסטיש צו דער זעמאלטיקער אטמאספער אין געטא איז, וואס אין ערשטן מאמענט האט זיך גע-דאכט, אז די געדריקטקייט און פארצווייפלונג ווערן עט-וואס לייכטער... די סיבה דערפון איז געווען די באקו-מענע ידיעה, אז מיט דער געטא-ליקווידאציע פירט נישט אן דער אויבערלויטענאנט ליפּשע, וועלכער איז געווען בארימט מיט זיין סאדיסטישן באנדיטיום, נאך דער איי-בערלויטענאנט פּעך, וועמען מען האט געהאלטן פאר א קלענערן אויסווארף...

א קבר מיט א צלם אויפן בית-העלמין אין ראדזימין. אין אנהייב 1944 האבן די דייטשן אנטדעקט א גוי אין דארף נאדמא ביי סטרוגא וואס האט אויסגעהאלטן ביי זיך דעם פראפעסאר היסטאריקער האנדעלסמאן (א משומד) פון ווארשעווער געטא. די דייטשן האבן דעם גוי דערשאסן און אים קובר געווען אויפן חרובדיקן יידישן בית-העלמין אין ראדזימין

ליקווידאציע פון די געטאס

ראדזימין, לעגיאנאווא און וואלאמין

שבת, דעם 2טן אקטאבער 1942.

פינקטלעך 8 אינדערפרי זענען אנגעקומען קיין רא-דזימין די יידן, וועלכע מען האט ארויסגעטריבן פון לע-גיאנאווער געטא. זייער אויסזען איז געווען שרעקלעך. א שטרעקע פון 18 קילאמעטער האט מען זיי געטריבן צופוס — מידע, צעבראכענע און צעשלאגענע. 12 נאכמיטאג זענען אנגעקומען די יידן, וועלכע

מירט. יעדער האט זיך אפגעגעבן א קלארן דין וחשבון, אז דאס זענען אנטשיידנדיקע מינוטן. עס איז געווען שווער זיך צו שידן מיט די יעניקע, מיט וועלכע מען איז אזוי פיל יארן געווען טעטיק אין יידישער געזעל-שאפטלעכער ארבעט, זיך באמיט ברענגען הילף גויט-באדערפטיקע און אפראטעווען יידישע לעבנס.

דאס האט געדויערט עטלעכע מינוט. איך האב גע-וויסט, אז איך דארף עפעס זאגן, נאך אין האלדז האט געשטיקט א שווערער קנול. קוים, מיט די לעצטע כוחות האב איך ארויסגעברענגט מיינע ווערטער, וואס האבן זיך געריסן פון די טיפענישן פון מיינ הארץ:

„...מיר זאגן אייך צו, אז ווער פון אונדז עס וועט בלייבן לעבן, וועט מיט אלע כוחות שטרעבן צו פאר-ווינקלעכן אייערע ווונטשן. אייביק וועלן אונדז באגלייטן אייערע געזעגנונגס-ווערטער, וועלכע זענען פאר אונדז די אויפפאדערונג פון די ראדזימינער יידן, מיט וועלכע מיר פילן זיך פארבונדן אויף אייביק...“

אזוי האט די ערשטע גרופע יידן פארלאזט דאס געטא אין דער געדיכטער פינצטערניש פון דער נאכט, און אין אונדזערע אויערן האבן נישט אויפגעהערט צו קלינגען די ווערטער: „נקמה“, „נקמה“...

נאך אונדז האבן זיך געשאפן נאך עטלעכע קלע-נערע גרופן, וועלכע האבן פארלאזט דאס געטא.

דאס איז אבער געווען נאך א קליינער טייל. דער רוב פון די ראדזימינער יידן זענען געבליבן מיט זייערע פארפאקטע פעקלעך אויפן באפעל פון דער זשאנ-דארמערע צו גיין אויף דער אויסזידלונג.

פינקטלעך 12 ביינאכט איז דאס געטא געווארן ארומגערינגלט דורך דער גראנאט-פאליציי. רעפּלעקטאָרן האבן שטארק באליכטן פון אלע זייטן דאס געטא, וואס איז ארומגעשטעלט געווארן מיט קוילנווארפער. אייני-קע צענדליק וואונדערן זענען אריין אין געטא, און באלד האבן זיך דערהערט עטלעכע שאסן. דאס האבן זיי גע-שאסן אין דער לופט, כדי צו פארשטארקן דעם פחד און פאניק פון די צום טויט דערשראקענע יידן.

די פארשטייער פון ידענראט און די יידישע פא-ליציאנטן האבן זיך באמיט צו האלטן ארדנונג און נישט דערלאזן צו קיין בהלה, כדי נישט צו געבן די זשאנ-דארן קיין אויסרייד צום שיסן. די דייטשן האבן ארויס-

פלוצלינג האט זיך באוויזן א רויך און פייער פון דעם אויסגעליידיקטן געטא: די דייטשן האבן אונטער-געצונדן און פארברענט די שול. דאס בית-המדרש איז פארניכטעט געווארן נאך פריער.

דער פרעזידענט פון יודענראט, מאיר ווינטערמאן, האט זיך געווענדט צום לאנדס-קאמיסאר פון ראדזימי-נער קרייז מיט א ביטע ער זאל דערלויבן צו ברענגען פאר די הונגעריקע יידן די טשאַלנטער, וואס זענען גע-בליבן אין זייערע הייזער אין געטא. ער האט די דערלוי-בעניש געגעבן. יידישע פאליציאנטן, וועלכע זענען, פאר-שטענדלעך, אויך געפירט געווארן צו דער ליקוידאציע, האבן געבראכט די טשאַלנטער און זיי פונאנדערגעטיילט צווישן די יידן.

דערווייל האבן עטלעכע מיידלעך מיטאמאל זיך אויפ-געהויבן און נישט געוואלט מער זיצן אויף די קני. עס האבן זיך דערהערט עטלעכע שאַסן, און עס זענען גע-פאלן קרבנות. די 0.0-מערדער האבן אויסגענוצט דעם טומל און אנגעהויבן שרעקלעך שלאגן יידן.

אזיגער 4 נאכמיטאג איז אנגעקומען דער עשאַלאן (די באַן-וואגאנען), און די יידן זענען אריינגעשטופט געווארן אין די וואגאנען. אין דעם מאמענט האבן שוין אלע באַן-ארבעטער געוואסט, אז דער צוג גייט קיין טרעב-לינקע. פאר די יידן איז דאס געווען א באַשטעטיקונג, אז מען פירט זיי צו פארניכטונג. עס איז אוועק די אי-לוציע אז מען פירט אויף ארבעט, מיט וועלכער א טייל יידן האבן זיך געפרוהט פריער טרייסטן.

עס איז פאר אלע קלאר געווארן, אז דאס זענען שוין זייערע לעצטע מינוטן אויפן דאזיקן ארט; אז זיי וועלן שוין מער קיינמאל נישט זען זייערע היימען, זייערע שטעטלעך, ווו זיי זענען געבוירן געווארן און דערצויגן געווארן, ווו זיי האבן געלעבט און געטרוימט וועגן א בעסערן מארגן, וועגן בעסערע צייטן, ווו זיי האבן גע-לעבט, געחלומט צו זיין קיין ארץ-ישראל און דארטן פארווירקלעכן זייערע אידעאלן — זייער פער-זענלעכן אידעאל, און דעם אידעאל פון כלל ישראל...

דאס לעצטע אויסגעשריי

די זשאנדארן און די „גראנאטאוע“ פאליציאנטן, צוזאמען מיט די אוקראינער, האבן זיך געווארפן אויף

מען האט געטריבן פון וואלאמינער געטא — 12 קילא-מעטער, אויך אין זעלבן שרעקלעכן מצב.

אזיגער 2 נאכמיטאג זענען די יידן פון לעגיאנאוע און וואלאמינ, צוזאמען מיט די ראדזימינער יידן, גע-טריבן געווארן צו דער באַן-סטאציע. צוזאמען זענען זיי געווען בערך א 15 טויזנט יידישע נפשות.

די פרומע יידן, מיט אליעזר הענדעל, שלמה קא-פעלושניק און לייבש נאדעל פון ווישקאו בראש, האבן זיך איינגעהילט אין זייערע טליתים און מיטגענומען מיט זיך עטלעכע ספרי-תורה אויף זייער לעצטן וועג... אין די ערשטע מינוטן זענען די דייטשישע זשאנדארן און פוילישע „גראנאט“ פאליציאנטן געווארן צעמישט און זיי זענען געווען אין גרויס פארלעגנהייט. צום ערשטן מאל האבן זיי געזען פאר זיך יידן, וועלכע גייען אויף אַזא אופן צום טויט. זיי זענען געשטאנען צעטומלט און נישט געוואסט וואס צו טאן. אבער דער לאנדס-קאמיסאר מאַנס האט געגעבן א פאררדנונג נישט שטערן די דא-זיקע יידן מיטצונעמען מיט זיך די ספרי-תורה.

אין יענע שרעקליכע שעה זענען נאך געווען יידן, וואס האבן געגלויבט, אז זיי פארן אויף ארבעט... אבער אנדערע, און ספעציעל פרויען, האבן ספאזמאטיש גע-וויינט. זייערע ביטערע קולות האבן געהילכט פון אלע זייטן. עס האבן ביטער געוויינט אויך אלטע און קראנקע מענער און קינדער... די פאלאקן פון שטעטל זענען גע-שטאנען פון דער ווייטנס און זיך צוגעקוקט צו דער ליקוידאציע פון געטא. בלויז געציילטע פון זיי, בעיקר פרויען, זענען געווען צעטומלט און דערשיטערט.

דער וואקזאל איז ארומגערינגלט געווארן מיט 0.0-לייט און אוקראינישע פאליציאנטן. עס איז געגעבן גע-ווארן א באפעל, אז אלע 15 טויזנט יידן זאלן זיך שטעלן אויף די קני און נישט וואגן אויסצורעדן צווישן זיך א ווארט.

פרומע יידן, איינגעהילטע אין די טליתים, האבן זיך אפגעזאגט צו קניען. די פאליציאנטן האבן זיך גע-ווארפן אויף זיי און מערדערלעך צעשלאגן. א טייל פון די דאזיקע יידן זענען געבליבן שטיין שטאלצע, צעבלו-טיקטע און נישט געוואלט קניען. ענדלעך איז געקומען א באפעל פון לאנדס-קאמיסאר, אז ער באפרייט זיי פון קניען.

די רעדער פון צוג האבן גענומען זיך רירן... נאך עטלעכע מינוטן האט דער צוג פארלאזט די ראדזימין-סטאציע, אין דער ריכטונג פון מזרח, קיין טרעבלינקע... פון די וואגאנען האט זיך געטראגן א הארצרייסנדיקע תפילה: „שמע קולנו"... די הערצער פון 15 טויזנט יידן. געפירט צו דער שחיטה, האבן זיך פאראייניקט אין א לעצטן אויסגעשריי, וואס האט זיך געריסן צו די הימלען, צו דער גאנצער וועלט; א געשריי, וואס טאר קיינמאל נישט אויפהערן רופן צו נקמה פארן פארגאסענעם בלוט פון די אומשולדיקע יידישע קרבנות.

דאס איז געווען דער לעצטער פארלאנג פון די אומ-געקומענע יידן צו די, וואס וועלן איבערלעבן דעם גרוי-זאמען חורבן:

שענקט נישט די מערדער זייער גרויזאמען פא-ברעכן, נעמט נקמה!!!

די אומגליקלעכע יידן, געשלאגן אויף רעכטס און אויף לינקס שוין אין די וואגאנען. די געוויינען, געשרייען האבן זיך געריסן צום הימל, באדעקטן מיט בליי. צווישן די געוויינען האט זיך געהערט א הארץ-רייסנדיק אויסגעשריי פון פרעזעס פון וואלאמינער יודענ-ראט, בלומבערג; ער האט געשריגן צו די יידן, וועלכע האבן געזוכט א מעגלעכקייט צו שפרינגען פון די ווא-גאנען, נאך איידער דער צוג האט גענומען גיין, און פרווון אנטלויפן:

— „מיין זון געפינט זיך אין אַרבעטס-לאַגער אין איזאבלין. גיט אים איבער ער זאל נאך מיר זאגן קדיש!"

די, וועלכע זענען געשטאנען נעבן פרעזעס פון ווא-לאמינער יודענראט האבן געהערט ווי ער נעמט זאגן ווידוי: „אשמנו, בגדנו..." די ארומיקע יידן האבן נאך-געזאגט די ווערטער פון דער תפילה.

מרדכי זילברשטיין

חיסול הגיטו ברדזימין

התנהלו חיי היהודים איכשהו; אמנם עם הגבלות, נגי- שות וגזירות על גבי גזירות, כולל ענידת סרט עם מגן- דוד, והכרח לצאת לפחות יומיים בשבוע לעבודות-כפייה ללא שום תמורה. אך אם משווים את המצב בשנה ההיא לתנאים שלאחר מכן, כאשר היהודים נכלאו בין גדרי הגיטו, הרי שנת הכיבוש הראשונה נחשבת כתקופה של חיים „כמעט אנושיים“.

זמן קצר לאחר הקמת הגיטו פקד רעב חלק ניכר מהאוכלוסיה היהודית הכלואה בתוכו. יוקר מיצרכי המזון וחוסר האפשרות לצאת מעבר לגדר ולהרוויח משהו כדי לקנות ככר לחם, גרמו לכך שאנשים החלו לגווע מרעב. הראשונים שנפגעו קשות היו, כנלובן, בני דלת-העם שבמהרה אולו אצלם כל אמצעי מחיה וידם לא היתה משגת לקנות פרוסת לחם כדי להחיות את גופם המתנוון בשל תת-תזונה מחרידה ומציקה.

אמנם, הוקם מטבח לנצרכים שחילק מנת תבשיל פעם ביום לנזקקים ביותר. אך היה זה כטיפה בים המצוקה. חלק ניכר מיהודי רדזימין בגיטו התפרנס בעיקר (המושג „התפרנס“, מובנו בזמן ההוא היה להשיג לחם שחור ולהצליח לבשל קצת מרק לכל בני המשפחה) ממכירת מטלטליהם, כולל חלקי-לבוש ונעלים, לאכרי הסביבה. אך כמה זמן אפשר להתקיים ממקור כזה? אפילו משפחות שנחשבו מלפני המלחמה כאמידות, לא יכלו זמן רב להבטיח לעצמן אמצעי קיום מינימלי על

בבואי עכשיו, למעלה מ-28 שנים אחרי אותו לילה מר ונמהר, לתאר את מה שקרה „אז“ בעיירה (בגיטו רדזימין) בלילה שלפני החיסול-הגירוש, חש אני שלקחתי על עצמי משימה כבדה ביותר. חלפו כל כך הרבה שנים ומטבע הדברים שמאורעות מיטשטשים בזכרוננו של אדם ושוקעים בתהום-הנשיה. החשש הוא שמא חלילה אכשל בדיוק פרטי התיאור. אבל — לא, שוב אני חי את שעות הבהלה של חדלון ואבדון, החרדה מפני סוף הגורל המר, מבלי לדעת בדיוק באיזו מיתה משונה נחוסל...

ליל-האימים האחרון של קהילת רדזימין בת מאות בשנים.

שמועות על גירוש וחיסול הגיטו כבר הלכו אימים מאז גברו ה„אקציות“ בגיטו וורשה — הבירה השוכנת 20 ק"מ מצפון לרדזימין — ביולי 1942. מדי פעם פרצו שמועות ובהלה פקדה את הגיטו, שהנה הלילה זה יקרה גם אצלנו. נוסף ל„אקציות“ בגיטו וורשה התחילו הגרמנים בהדרגה לחסל את הגיטאות בעיירות שבכל הסביבה. היה ברור שגם תורו של גיטו רדזימין יגיע. באיזור נותרו רק שלוש עיירות עם יהודים: רדזימין, וולמין ולגיונובו.

עלי להקדים ולתאר, ולו בקצרה, את המצב והתנאים ששררו בגיטו רדזימין מאז הוקם שנתיים לפני כן, בדצמבר 1940. עד אז, למעלה משנה של כיבוש גרמני,

היינו מוקפים אוכלוסיה עויינת שחלקה שיתפה פעולה נגדנו; במקרה הטוב היתה אדישה אלינו ורק מעטים מאוד היו מוכנים לעזור ליהודי הגיטו.

כזה היה המצב בשנת 1942. באותו קיץ נלקחו מהגיטו 100 בחורים ואני בתוכם, למחנה עבודה לאיזבלין, מרחק כ-10 ק"מ מעירנו. עבדנו שם בהפקת כבול ("טורף") להסקה. מזוננו היה חצי ק"ג לחם שחור ומנת מרק מימי ביום. העבודה היתה מפרכת, כ-10 שעות ביום והמשגיחים הפולניים הראו לנו את גחת זרועם כל אימת שרק התחשק להם. (על מחנה "איזבלין", ראה רשימה נפרדת — מ. ז.). מן המחנה השתחררתי בסוף הקיץ, זמן קצר לפני חיסול הגיטו ברדזימין.

חזרתי לרדזימין והתחלתי לחשוב מה לעשות הלאה. להשאיר בגיטו פירושו — אבדון כמעט ודאי. בבית לא נותרו לנו יותר אמצעי קיום, כי התקיימנו במשך השנתיים, מאז הקמת הגיטו, בעיקר ממכירת דברים, ומצד שני לא נראתה תקווה רבה שישאירו את יהודי הגיטו ברדזימין אחרי מה שקרה בוורשה ובערים אחרות בסביבה. בינתיים התחילו להגיע ידיעות ממקורות שונים על גורל היהודים המגורשים מהגיטאות. היו מקרים בודדים כשאנשים הצליחו להימלט מהקרונוות הנעולים בזמן נסיעתם וסיפרו שמעבירים את היהודים למחנה השמדה טרבלניקה ושם הם נרצחים. מאות אלפי יהודים נשלחו לאותו מחנה איום ושום ידיעות מהם לא נתקבלו. כדאי לציין שרוב בני עמנו פשוט לא האמינו לאותן ידיעות מחרידות, ואני תוהה עד היום מה הסיבות לכך. נראה לי שהסבר חלקי לפחות, אפשר למצוא בעובדה שלא היו לנו למעשה דרכים או אמצעים להימלט מגורלנו, ואנשים נאחזו בתקוות שוא שכל זה לא נכון. מה עוד, שמעשים כאלה לא היו להם אח ודוגמה בהיסטוריה האנושית.

לצאת מהגיטו לא קשה היה. אפשר היה בקלות לעבור את הגדר, אבל לאן ללכת? למי לפנות? רוב ה-פולנים לא היו מוכנים לקבל יהודי לביתם. היו רק מקרים מעטים מאוד כשהיהודים מצאו מקלט בכפרים, ותמורת עבודה במשקו של אכר, קיבלו קורת גג ומזון. האכרים האלה נאלצו להסתיר את היהודים לבל יודע לשכניהם העלולים להלשין עליהם בפני הגרמנים, כפי שאמנם קרה במקרים רבים. התחלתי לחשוב על אפשרות להשיג תעודות מזויפות בתור נוצרי ולנסות להסתדר מחוץ לגיטו.

ידי מכירת חפצי-בית ועד מהרה התרוששו והפכו לנצרך-כים, כמו חוגי דלת-העם מאז ומתמיד.

רק חלק קטן מאוכלוסיית הגיטו התפרנס ממלאכה ומעיסוק כלשהו. היו אלה בעיקר חייטים, סנדלרים שעבדו ומכרו את תוצרתם לאכרים. לאלה נתווספו מספר אנשים שעסקו בהברחת מזון לתוך הגיטו בחירוף נפש ותוך סיכון החיים.

ירי ביהודים שמחוץ לגיטו

המצב הלך ורע. בשנת 1941 פירסמו הגרמנים צו שכל יהודי שיימצא מחוץ לגיטו, יענש ויוצא להורג. עשרות יהודים, כולל ילדים רכים, שנתפסו על ידי ז'נדרמים מחוץ לגדר, נורו למוות ללא משפט. ביניהם: שני ילדים, נכדיו של העניך קוליגובסקי, גיטל רוטשטיין, ואחרים. ברם, מצוקת הרעב היתה חזקה יותר מהפחד מפני המוות ביריה. יהודים המשיכו להסתכן ולחפש פרוסת-לחם מעבר לגיטו. זכורני שאירעו מקרים כאשר בחורים עברו את גדר הגיטו כדי להבריא לתוכו שק תפוחי-אדמה. כתמו-רה קיבלו שכר של 2 זלוטי — מחירו של רבע קילו לחם שחור...

רבים שילמו בחייהם בעד רצונם לזכות בפת לחם. כאן עלי לציין שלא רק מפני הז'נדרמים הגרמניים, שרובם היו "פולקסדויטשים" וידעו פולנית, היה צורך להיזהר אלא גם מפני השוטרים הפולניים. היו מקרים כששוטרים אלה תפסו יהודים ומסרו אותם לידי הז'נדרמים ואלה רצחו אותם. ייזכר לשמצה שמו של השוטר הפולני רשינסקי ששירת במשטרה הפולנית ברדזימין עוד לפני המלחמה. ידוע לי לפחות על מקרה אחד שהוא תפס אשה יהודיה מחוץ לגיטו, מסרה לידי ז'נדרם והיא נורתה למוות.

המצב בגיטו הגיע לידי כך שיום יום מתו מספר אנשים מרעב ומחלות. את ממדי התמותה אפשר אולי להעריך, אם נשווה אותה למצב לפני המלחמה כשהיתה בעיר לווייה אחת פעם בכמה שבועות, או אפילו בכמה חדשים. אחרים שלא גוועו מרעב חיו בתת-תזונה ונראו ממש כמו שלדים מכוסים עור, או נפוחים מרעב.

הגרוע ביותר, נוסף למחלות והרעב, היה היאוש. לא נראה צל של תקווה לקץ הפורענות או לפחות להקלה כלשהי. הגרמנים הגיעו אז עד סטאלינגראד והחזית טרם התחילה לסגת מערבה. מצד שני, חוץ מן הגרמנים,

שוב, כנראה מתוך אותה אמונה הבאה מיאוש: אולי בכל זאת הוא יגיע למחנה עבודה. האנשים שהיו להם עדיין חפצים בבית, התחילו לחלקם לאלה שלא היה להם דבר, כדי שלא ייצאו לגירוש בחוסר כל. גם את המזון שהוכן לחג התחילו לחלק לאלה שלא הכינו דבר. זכורני את הרגשת הפחד, המשתקת, התוקפת את בני המעיים וגורמת ממש לכאב פיזי, המוגבר שבעתיים בגלל חוסר האפשרות להגיב או להימלט; ונוסף לכל — אותה שאלה נוקבת שאין לה תשובה — למה כל זה מגיע לנו?

בשעות הערב החלו המקרים הראשונים של בריחה מהגייטו, שהלכו ורבו עם התגברות הסימנים שנגורש. לאן ברחו האנשים? למעשה ללא מטרה מוגדרת. אחדים מצאו להם מקלט לימים אחדים אצל אחרים מכרים משכבר הימים. אחרים שמו פעמיהם לגייטו זמברוב שעדיין היה קיים. אחרים נמלטו מהגייטו והסתובבו באזורים כפריים תחת כיפת השמים.

נרצחו מחוץ לגייטו

ההערכה היא שבאותו לילה נמלטו מהגייטו כמאה איש, אך לדאבון הלב רובם הגדול נתפס במשך הזמן ונרצח, מי בידי הגרמנים ומי בידי הפולנים. אזכיר רק אחדים הזכורים לי. רוזה פינקלשטיין עם בנה מנדל, בן 19, ובתה פייגלעלע, ילדה בת 10. פגשתי אותם מספר שבועות מאוחר יותר בגייטו זמברוב. אחרי חיסול גייטו זמברוב ברחו ליערות. שם נתפסו ונרצחו על ידי הפולנים, תחילה האם והילדה, ומאוחר יותר הבן. שני

אסתר ליכטמן

האחים ברומברג, בני 20 ו-22, שגם אותם פגשתי בזמברוב נעלמו ולא נודעו עקבותיהם. הנה פיאסצקי, אסתר ליכטמן,

עודדה אותי העובדה שלא היה לי מראה יהודי טיפוסי ודיברתי פולנית במבטא טוב; לא פעם אמרו לי פולנים שאינני דומה ליהודי. אך השאלה המרכזית היתה איפה משיגים תעודה כזאת. כל הפולנים צוידו ע"י השלטונות הפולנים בתעודות-זהות חדשות ("קנקארשה") ולא היה לי מושג לאן לפנות כדי לבסות להשיג תעודה כזו על שם פולני. הדבר היה כרוך בתשלום סכום כסף רציני, אילו הייתי מגיע למקור המספק תעודה כזאת.

בין יאוש ותקוות-שוא

הגיע חג הסוכות של שנת 1942. באותה תקופה התהלכו מדי פעם שמועות שהנה הלילה יגרשו את יהודי הגייטו. השמועות באו ממקורות שונים. פולנים שמחו להביא אלינו בשורות אלה -- סימנים שונים ממקורות גרמניים, בגון תגבורת ז'נדרמים שהגיעה לעיר וכו'. בלילות כאלה איש לא עצם עין בתוך הגייטו וכולם חכו בחרדה לבאות. בדמדומי בוקר, כשהתברר שהיתה זאת אזעסת שוא נשמו כולם לרווחה: הנה זכינו ביום נוסף... זה התחיל ביום שישי ה-2 באוקטובר, ערב שמחת תורה! אפשר היה להרגיש במתח הנורא באוויר, שהלך וגבר עם התקרב הערב. קשה לי עכשיו להיזכר בכל המקורות של הידיעות והשמועות שהגיעו אלינו באותו יום, אבל דבר אחד אזכור: ההרגשה הכללית היתה שהפעם זה לא יסתיים באזעקת-שוא כמו בפעמים הקודמות. יותר מדי סימנים הצביעו על ההפך. הגיעה תגבורת גדולה של ז'נדרמים שלא עזבו את העיר. הם נשארו כל אותו לילה ברדזימין. ראינו אותם כשהגיעו, כי תחנת-הז'נדרמריה היתה בבנין של ה-"אגרוניקים", לא הרחק מהגייטו. אחד הפקידים הגרמניים האזרחיים בשם צימר, שכנראה צלם אנוש לא עזבו לגמרי, נסע מהעיר באומרו שאין ברצונו לחזות במה שיתרחש כאן למחרת. גם מן המשטרה הפולנית הגיעו ידיעות שהיא הועמדה במצב הכן. היו עוד סימנים לאין ספור שבאו לאשר שאכן הגיעה שעתנו והגייטו יחוסל יחד עם שני הגייטאות שעוד נותרו בסביבה: ז'ולומין ולגנינוב. בכל זאת רוב האנשים עדיין השתעשעו בתקווה ואולי גם באמונה שאם מוציאים את היהודים מהגייטו הם יישלחו למחנות עבודה...

איש לא עצם עין באותו לילה. כל אחד התחיל להכין לעצמו צרור דברים וקצת מזון לקראת הגירוש.

בשעה אחת אחרי חצות עברה הקבוצה את גבול הגיטו ודרך שדות ושבילים ואחרי הליכה של כשעתיים הגענו לאיזבלין. כארבע שעות לאחר מכן הגיעו עוד אחדים, ביניהם יעקב רוזן (רוזנפלד) שהיה אז נער בן 14

אבי, פייוול וילברשטיין

אמי, רבקה וילברשטיין

ונמצא בארץ. מהם נודע לנו שהגיטו הוקף בשעה 5.00 לפנות בוקר והם הצליחו להמלט החוצה ממש ברגע האחרון.

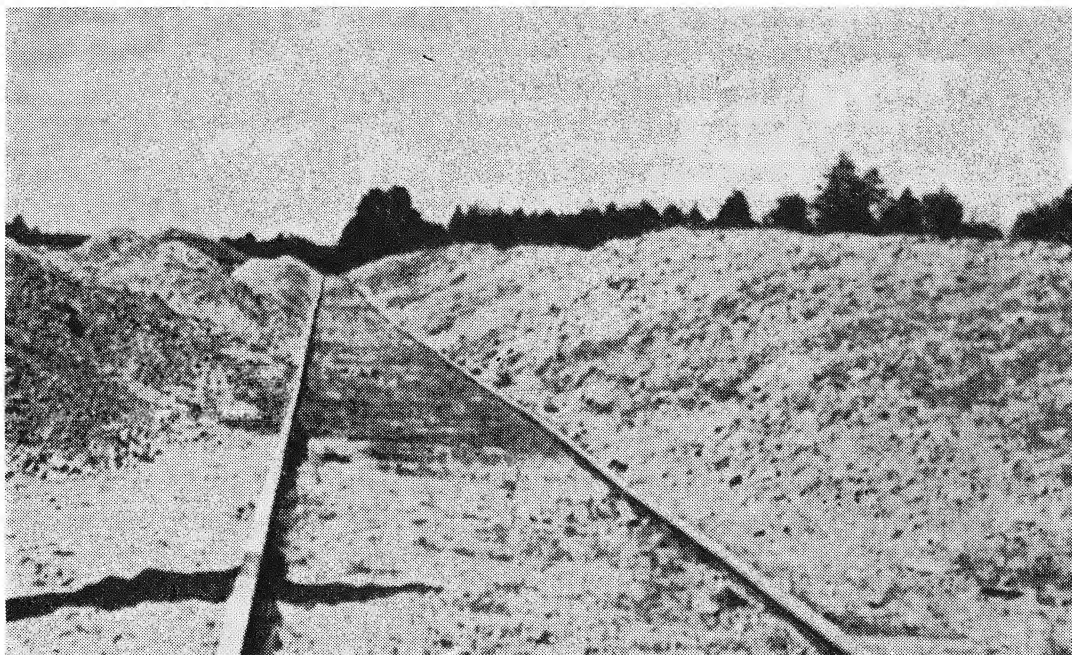
ועוד רבים. בגיטו זמברוב פגשתי גם אחדים מבני רדזימין שהיו ברכבת שהובילה את בני עירנו להשמדה והם הצליחו להמלט ממנה. מפיהם נודע לנו שהרכבת נסעה בכיוון לטרבלינקה והם הצליחו לקפוץ ממנה ממש במרחק לא רב מאותו מחנה השמדה.

לעומת אלה שקפצו מהרכבת היו גם מקרים של אנשים שהיו רגילים לצאת מהגיטו למרות סכנת המוות שארבה להם והיו הולכים לכפרים בסביבה כדי להביא לחם לבני ביתם. אך באותו לילה האחרון לקיום הגיטו ברדזימין הם נמנעו מלצאת כדי לא להיפרד מבני ביתם. מאוחר בלילה, לפני חיסול הגיטו, נודע לי שהתחילה להתארגן קבוצה שהתכוננה לצאת מהגיטו ל-איזבלין, אותו מחנה עבודה, לא הרחק מרדזימין שעבדתי בו כל הקיץ שנת 1942. החלטתי להצטרף לאותה קבוצה. לא היה בזה משום פתרון כלשהו, אלא פשוט צעד ראשון בבריחה ממקום שבו כבר בערה הקרקע תחת הרגלים.

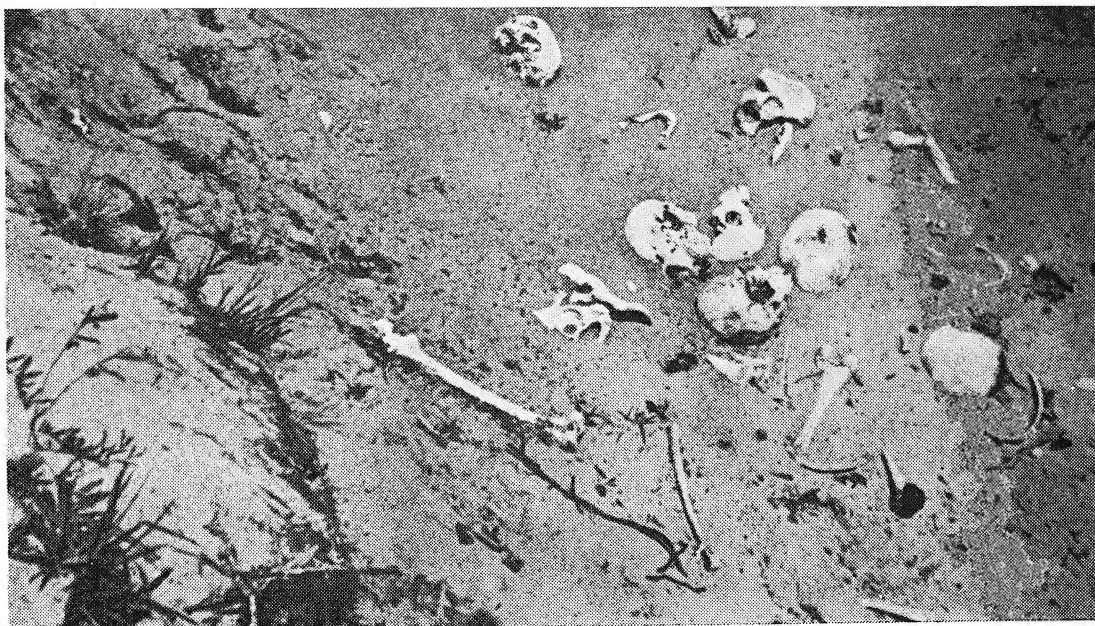
על הקבוצה נודע לי ברגע האחרון מפי משה מור-גנשטרן והצטרפתי להודרו כדי לא לאחר. השעה היתה אחת אחרי חצות. נכנסתי לחדר בו גרנו על-יד החנות שהיתה פעם שלנו ומסרנו אותה למגורים למשפחה אחרת. בחדר דלקה מנורת לילה בצבע אדמדם. נפרדתי בהתרג-שות רבה מאבי, אמי וסבי. אחותי מלה עמדה קצת מרוחקת, על יד כירת הבשול, ואחי הקטן יאנקעלע נרדם בבגדיו כשהוא נשען על המטה. מהם כבר לא הספקתי להיפרד... התמונה תישאר חרוטה בזכרוני עד סוף ימי. דמויות יקירי חסרות ישע הנתונות לגורל הצפוי להם מידי מרצחים שאינם יודעים רחם, אפילו על תינוקות רכים.

שמתי פעמי דרך החצרות לשדות מאחורי הגיטו. עברתי ליד בית-המדרש וביתו של הרב. בעוברי שם נתקלתי בנתן רדזינר. הוא שאלני לאן אני הולך. עניתי לו: „לאיזבלין“. אם ככה, ענה לי, חכה לי שניה ואני מצטרף. נכנס הביתה, (הם גרו אצל הרב), לקח את צורו והצטרף אלי.

הנה לכם מקרה גורלו של של אדם. נתן רדזינר כלל לא התכוון לצאת מהגיטו. ברם, משראה אותי הולך, החליט להצטרף אלי. הוא ניצל לאחר שהתגלגל שנתיים ביערות. לפני כשנתיים עלה ארצה עם משפחתו מצרפת.

פסי הרכבת במבואות מחנה ההשמדה טרבלינקה, המוקף עצי יער. מאחורי העצים גודר המחנה בתיל דוקרני בגובה 3 מטרים, שהיה קלוע בענפי עץ-אורן להסתירו מעין זרה. בסתיו 1942, לקראת חיסול הגיטאות במחוז ורשה, הוגדלו מספר תאי-גאזים במחנה מ-3 ל-10... בטרבלינקה הושמדו לפחות 731.000 יהודים מוורשה והמחוז וממקומות אחרים בפולין

גולגולות ועצמות אדם מזדקרות מתוך החול בשטח של 200 דונם עליו השתרע מחנה ההשמדה. צילום משנת 1946.

זה לזמן קצר בלבד. לא היה טעם ורצון לבנות את החיים מחדש במקום זה. כיום אין אף יהודי ברדזימין.

מלכה וגמן, האדם היהודי האחרון ברדזימין. לבדה, בודדת וגלמודה התגוררה שנים מספר בעיר, לאחר שחרורה מעול הנאצים. היגרה לאוסטרליה בשנות הששים ושם מתה מפציעה כתוצאה מתאונת-דרכים...

רכבת-המוות לטרבלינקה

מאוחר יותר הגיעו התאורים על מה שקרה באותו יום שבת ברדזימין ב-3 באוקטובר 1942: כל היהודים הוצאו מהבתים ורוכזו במקום אחד. 16 איש, בעיקר חולים וזקנים שלא יכלו ללכת, נורו למוות במקום. לרדזימין הובאו ברגל גם יהודי וולומין ולגיהנובו וכולם יחד הוכנסו לקרונות משא שנעלו ונחתמו בחוץ, והרכבת יצאה לטרבלינקה.

איש מיהודי עירנו שהגיע באותה רכבת למחנה המוות טרבלינקה לא נשאר בחיים. היחידי שהיה שם וניצל, משום שהוכנס למחנה העבודה ולא למחנה השמדה, הוא שלמה סטרדינר, הנמצא אתנו בארץ. בזמן הגירוש הוא היה בגיטו וולומין.

הפולנים ברדזימין הסתערו על בתי היהודים ושדדו מכל הבא ליד עוד לפני שהיהודים הובאו לרכבת. הם ירשו אותנו עוד בהיותנו בחיים.

כך חוסלה קהילת העיר רדזימין. עיירה לא גדולה, אך ותיקה שישב יהודי היה קיים בה במשך מאות בשנים. אחרי השחרור מהנצים, כעבור שלוש שנים, התחילו להתקבץ בה השרידים המעטים שנותרו בחיים. אך היה

מרדכי זילברשטיין

המחנה "איזבלין"

(עבודת כפייה והמתת יהודי רדזימין והסביבה)

בצהריים. חלק מאתנו קיבל מהבית מעט תוספת מזון, בעיקר לחם, ואיכשהו, בקושי רב החזקנו מעמד. כוח-תיהם של האחרים שלא קיבלו שום תוספת מזון (גם בבית לא היה מה לאכול), הלכו וכלו מיום ליום.

לזה התווספה מכה נוספת — הנגישות האכזריות של המשגיחים הפולניים שהראו לנו את נחת זרועם כל אימת שמישהו מאיתנו פיגר ולא הספיק אחרי הקצב. בשל העילה הקטנה ביותר היו מכים אותנו במקלות ללא רחם.

בהפקת הכבול, כפי שצינתי, עבדו פועלים פולנים בשכר מלא בקבלנות. ככל שהפיקו יותר, שולם להם יותר ואת החומר שהופק היה הכרח לעבד בו ביום כדי שלא יתקלקל. לא שוחררנו מהעבודה כל עוד לא גמרנו את כל הכמות שהוכנה לעיבוד.

העבודה התנהלה גם בימי גשם והיא הופסקה רק אם היה גשם חזק וממושך. לעתים קרובות נרטבנו עד לשד עצמותינו לפני שהעבודה הופסקה עם גבור הגשם.

מי ברעב ומי ברעל

למגורים שימשו לנו אוהלים עלובים שכל ציודם היה קצת קש למצע, ללא מיתקנים סניטריים או מקומות רחצה. שבוע אחד אחרי התחלת העבודה, הביא קורפט, המנהל הפולני של המחנה, ז'נדרמים והם ירו בשני בחורי רים רדזימינאים ורצחו אותם לעינינו. היו אלה וואודא ווארשבסקי (שלהוריו היתה חנות לטחינת גריסים), ואריה שינמן בנה של אלמנה (אחיו הוא מאמל שינמן — חיט). כשכילו הגרמנים את זממם ושני הבחורים היו מוטלים על האדמה הרוגים, ניגש אותו קורפט אל הרוצחים, לחץ את

המחנה לעבודת כפייה, "איזבלין" הוקם בשטח על יד הכפר באותו שם, הנמצא לא הרחק מתחנת הרכבת הצרה ("קולייקה") סטרוגה שבדרך בין רדזימין לורשה, מרחק של כ-10 ק"מ מעירנו. העבודות שהיינו צריכים לבצע היו סבלות בהפקת כבול ("טורף") משטחי הסביבה. המחנה נוהל ע"י פולנים והיה שייך לעיריית ורשה.

נשלחנו שם לעבודה באביב 1942. הקבוצה מנתה 100 בחורים ואני בתוכם. מאוחר יותר הצטרפו אלינו שתי קבוצות יהודים נוספות: אחת מגיטו וולומין והשנייה מגיטו יארוב.

העבודה היתה מפרכת. מבוקר עד ערב היינו צריכים לדחוף את הכבול המופק (בהפקה עצמה עבדו פולנים בשכר מלא) בתוך קרוניות עד למטחנה, לרוקן את הקרוניות, וקבוצה שניה היתה מזינה את המטחנה בחומר. את הכבול הטחון שיצא מהמכונה בצורת בוצ סמיך, היינו מעמיסים על קרשים בקרוניות אחרות, שאותן דחפנו בידים על פסי-ברזל למקום בו נפרק החומר והונח בשדה לייבוש.

זכורני עד כמה העבודה היתה קשה ומפרכת. כאשר הועסקתי, למשל, בדחיפת קרונית מלאה כבול טחון, עשיתי ביום עבודה 25 סיבובים, שהם כ-25 ק"מ, מזה כמחצית הדרך כשהקרונית מלאה במטען של מאות ק"ג. לעתים קרובות, ירדו הקרוניות מהפסים שלא היו ישרים ביותר, והיה צורך במאמץ פיזי גדול להחזירן.

בסיום של יום עבודה כזה חזרנו לאוהלים וממש נפלנו מרגלינו מרוב עייפות. התמורה שקיבלנו בעד עבודה כזו היתה חצי ק"ג לחם ביום: רבע בבוקר ורבע בערב, עם תחליף קפה לא ממותק, וקצת מרק-מימי

תקף את השרידים שהתקבצו במחנה, כל אחד ניסה למצוא מקום מקלט, מי אצל אכרים, מי כנוצרי בעל תעודות מזוייפות (אם פניו לא היו טיפוסיים יהודיים), ואחרים אף ניסו להגיע ליערות במזרח פולין ולהצטרף לפרטיזנים, אך לרוב מאתנו לא היה לאן לפנות.

זכורני איך בן עיר שלנו בשם ווארשאבסקי (שהיתה לו לפני המלחמה חנות בדים), איחל לעצמו שיקבל התקפת לב וימות וכך לפחות לא יפול חי בידי הגרמנים.

המחנה המשיך להתקיים קרוב ל-3 שבועות לאחר חיסול הגיטו ברדזימין. ביום חמישי 24.10.42 לפנות בוקר, כשהיה עוד לגמרי חושך, הגיעה מכונית עם 12 ז'נדרמים מזויינים ברובים. התעוררנו מיד. האוהלים שלנו נמצאו סמוך לחלקת יער ואילו הגרמנים הגיעו לצריף-

ידיהם והודה להם. כל „פשעם“ של שני היהודים היה בזה, שיום אחד לא הופיעו לעבודה. כשגילה זאת המנהל, לראשונה הכה אותם במקל מכות רצח, תוך צעקות ואיו-מים שהם יוצאו להורג ביריה. תחילה חשבנו שהוא רק מנסה להפחיד אותם, אך הוא אכן קיים את איומיו ושפך את הדם.

בעקבותיהם נפלו קורבנות נוספים: אחד מת מרעב, אחר אסף ביער הסמוך פטריות רעל, בישלן ואכל אותן. ניסינו להצילו (רופא אי אפשר היה להזמין), אך מאמצינו היו לשוא והוא מת תוך יסורים קשים. היה זה צעיר מוולוז'מין, או מיאדוב. קשה לי להיזכר. כך המשכנו לעבוד ב-משך כל חודשי הקיץ, כשמדי פעם מגיחים לקבוצה אחת לחזור לביקור בגיטו ליום אחד.

משפחת פאסקוביץ

המשרדים במרחק של כ-100 מטר מאתנו. שם תפסו מיד את שני האחים והמנן מרדזימין שישנו באותו צריף ואילו גיסם (הנמצא כעת באוסטרליה), שישן בצריף המטבח הסמוך, הצליח לברוח דרך החלון. אחר כך פנו הז'נדרמים ליער. בחורים נוספים שברחו הם: נתן רדזימר, יצחק ריבק, אברהם שפרן, שני האחים ברומברג ועוד אחדים. האמת היא שכל אלה שהיו באוהלים יכלו לברוח ליער, אם כי קשה קצת להעריך כעת כמה היו נשארים בחיים וכמה היו נופלים בידי הגרמנים במצוד שהיו עורכים בסביבה.

בינתיים החלו ב-22.7.42 האקציות הגדולות בגיטו ורשה, ובעקבותיהן גם חיסול הגיטאות בעיירות הקטנות: בכל האיזור. כשהגיע תורה של עירנו רדזימין ברחו ב-1 בלילה (אור ליום ה-3 באוקטובר 1942 — יום חיסול הגיטו), קבוצה של כ-70 איש, למחנה איזבלין שהמשיך בינתיים להתקיים.

ידענו שהמחנה לא יתקיים זמן רב. בכל האזור לא שרד אף גיטו אחד, פרט לורשה שנותרו בו אז כ-35,000 יהודים, מתוך 400,000 שהיו לפני התחלת האקציות. יאוש

בזמברוב פגשתי כמה שרידים מגיטו רדזימין שחוסל: שרה פאסקוביץ עם בעלה איצ'ה, רויזה פינקלשטיין עם בנה מנדל ובתה הקטנה פייגעל'ע, שני האחים ברומברג ועוד. כן פגשתי כמה רדזימינאים שקפצו מתוך קרונות-הרכבת שהובילה את היהודים לטרבלינקה, עם חיסול הגיטאות רדזימין, וולומין ולגיונובו. ביניהם זכור לי אנשל קושמיערסקי (שעסק בסחר סוסים לפני המלחמה). מהם נודע לנו שאמנם הרכבת עם יהודי רדזימין, וולומין ולגיונובו נשלחה למחנה ההשמדה טרבלינקה. הבודדים שהצליחו לקפוץ מהרכבת עשו זאת בדרך בין מלקיניה וטרבלינקה — לא הרחק ממחנה-המוות. אנשל קושמיער-סקי סיפר לנו שאפילו בתוך הקרונות בדרך לטרבלינקה, עוד היו יהודים שהשלו את עצמם שהם מובלים למחנה-עבודה, ולא להשמדה... יתירה מזאת, אי-הנכונות להאמין שהגרמנים משמידים את היהודים בצורה כה חזיתית הגיעה עד כדי כך שאפילו בין השרידים מרדזימין שהגיעו לגיטו זמברוב, היו כאלה שהתייחסו בספקנות לסיפורים של אלה שקפצו מהרכבת לטרבלינקה...

הצלחתי להישאר בזמברוב שבוע ימים, עד שגם כאן הגיע התור לחיסול הגיטו. ברחנו בלילה יחד עם עוד יהודים ויצאנו לדרך הארוכה, המסוכנת ורבתי-ההרפתקאות. היתה זו ראשית נתיבי-היסורים החדש שנמשך כשנתיים — עד ששחררנו על ידי הצבא הרוסי. אני שוחרתי בקייב, אליה הגעתי כשהיתה עדיין תחת הכיבוש הגרמני, ושיע ווערק — שמאורעות המלחמה הפרידו בינינו עם התקרבות החזית לקייב — שוחרר מאוחר יותר באזור קאמיניץ-פודולסק.

אני מתקשה להבין עד היום הזה מה ריתק את האנשים למקום. למה לא נמלטו כל אלה שיכלו להימלט? אני נזכר בבחור אחד מוולומין שהתחיל לצעוק במבוכה ובפחד: „תבר'ה, אל תברחו, אתם תמיטו אסון על כולנו"... אני, יחד עם שיע ווערק, התרחקנו לתוך מעבה היער, כשפנינו מועדות לכיוון וורשה.

הפשיטו בגדי הקרבנות

עשרות היהודים שעלה בידי הו'נדרמים הגרמניים לתופסם, נרצחו על ידם ביריה. לפני כן הפשיטו את בגדי הקרבנות, לבל ייפגעו מהכדורים... צעיר אחד נמלט ערום ופצוע. אני ושיע ווערק המשכנו לנוס ביער עד שהד היריות מן המחנה כבר לא נשמע. ברם, מאוחר יותר פגשנו בזמברוב בבחור מיאדוב, שאף הוא נמלט מ„איז-בלין“, אך עם שוך היריות חזר לקרבת המחנה, כשהוא מסתתר בין העצים. הוא ראה את הרוגי „איזבלין“ מונחים על האדמה כשהפולנים מחטטים בכיסי בגדיהם וקוברים את החללים במקום. ביניהם היו הרדזימינאים: משה מורגנשטרן, איצ'ה „הצולע“, בוטשה קוכנוביץ, האחים משה ואיצ'ה וגמן, פרידמן (בן החייט) ועוד.

בדרכנו לוורשה, נעצרנו בסטרוגה, נכנסנו בלילה לזוג מכרים של שיע ווערק, בשם גינטער, אנשים עדינים ואצילי-נפש. אכלנו אצלם ואחרי שהות קצרה המשכנו בדרכנו. אחרי שלושה ימים מלאי הרפתקאות וסכנות שארבו לנו בדרך-לא-דרך שינינו את הכיוון והגענו לגיטו זמברוב.

שלום קאסאָווער

פורים אין געטא

(פון מיינע גיהנום-איבערלעבונגען)

אויף א פויערשן וואָגן, שווער פאַרווונדעט און פּויל-שטענדיק נאָקעט. נעבן דעם וואָגן איז געשטאַנען דער פויער, וועלכער האָט זי געבראַכט פון אויסער דער שטאָט. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז דאָס מיידל געשפּרונגען פון אַ צוג, אַרונטערגעפאַלן אונטער אַ וואָ-גאָן און דערביי איז איר אָפּגעהאַקט געוואָרן אַ פּוס. זי איז געווען אַ וואָלאַמינעריק, מען האָט זי געכאַפט אויף דער אַרישער זייט און דעפּאַרטירט אין אַ פאַרניכטונגס-לאַגער, און אויפן וועג האָט זי זיך אַזוי געפּרוווט ראַ-טעווען...

האַפּפער פאַראַרדנט מיר זאָלן אויסגראַבן אַ גרוב אין גאַרטן פון זשאַנדאַרמערע-פּאַסטן. באַלד האָט ער אונדז געבראַכט אַ לאַפּעטע מיט אַ האַק. דערביי זאָגט ער מיט אַ סאַדיסטישן שמייכל, און דווקא אין יידיש: „היינט איז פורים, דאַרף מען דאָך פריילעך זיין... מאַכט עס שנעלער, וועט איר באַקומען אַ יום-טובדיקן פריש-טיק“...

מיר האָבן געגראַבן בערך אַ האַלבע שעה ביז מיר האָבן פאַרענדיקט די אַרבעט, זייענדיק גאָס פון שווייס און שרעק. דאָן באַפעלט אונדז האַפּפער אַראַפּטראַגן דאָס האַלב טויטע מיידל פון זאָגן און זי אַריינלייגן אין גרוב...

איך נעם זיך אַן גרויס מוט און זאָג דעם באַנדיט האַפּפער מיט געבעט, ער זאָל מיר דערלויבן פריער זי צו דערשיסן און דערנאָך באַגראַבן.

האַפּפער נעמט אַראַפּ פון זיך זיין רעוואָלווער און שטרעקט אים אויס צו מיר — — — אַבער פּלוצלינג ציט ער זיך צוריק און זאָגט: „ניין, קיין ידע טאָר קיין

פורים 1942, 10.30 אַזייגער אינדערפרי. די הייזער פון געטאָ און אַלץ אַרום זענען באַדעקט מיט אַ פינקל-דיקן שניי. עס הערשט אַ טויט-שטילקייט. אַ גרויסער טייל פון די יונגע יידן זענען שוין ביי צוואַנגס-אַרבעט. די זון גייט אויף און וואַרעמט דעם שניי, וועלכער ווערט ווייכער אונטער די פיס.

איך שטיי ביי דער צוים פון געטאָ און שמועס מיטן געטאָ-אינזשיניער, ה' טייטעלבוים, וועלכער איז ספּע-ציעל געשיקט געוואָרן פון לאַדזשער געטאָ קיין ראַדזי-מין. מיר רעדן וועגן די נאָך מער גרויזאַמע טעג, וועלכע דערנענטערן זיך און קומען אויף אונדז.

„יודן, קאָמט!“ — דערהערט זיך פּלוצלינג אַ רוף אין אַ שטרענג-דראַענדיקער שטימע. ביי דער צווייטער זייט פון דער צוים איז דערשי-נען דער געטאָ-מערדער האַפּפער (ער איז אַ געוועזענער פּאַסטעך ביי אַ יידישן גוט-באַזיצער, און האָט ליב גע-האַט צו רעדן מיט יידן מער יידיש ווי דייטש).

מיר — איך און ה' טייטעלבוים — האָבן קיין ברירה נישט און דערנענטערן זיך צו אים מיט שנעלע טריט און גרויס פּחד.

„קומט גלייך מיט מיר!“ באַפעלט ער. אַ טויט-שרעק איז אונדז באַפאַלן. ווער אין געטאָ האָט נישט געוואוסט וואָס עס באַדייט גיין מיט האַפּפערן?...

ער גייט פאַרויס, און מיר גאָך אים ביז דעם זשאַנג-דאַרמערע-פּאַסטן, אין הויז פון די אַגראַדניקעס אויסער דעם געטאָ. דאָרט האָט זיך פאַר אונדז אַנטפּלעקט אַ שוידערלעך בילד וואָס האָט פאַרגליווערט דאָס בלוט אין די אַדערן: אַ יונג שיין יידיש מיידל איז געלעגן

נקמת דם ילד קטן עוד לא ברא השטן

ואלה הצאן מה חטאו ! ?

יהושע'לה קלוסקי, בנם של אסתר ובנימין קלוסקי. בן 4 בגיטו

שלושת הילדים הקטנים של יהושע דמבסקי

חנה'לה ברגמן, נכדתו של הסופר והעסקן אליעזר ברגמן, בת שנה וחצי בגיטו

חנה'לה (ילידת 1939) ולנה (ילידת 1940) אלטמרק, הילדות של איטשה א'טמרק ופרל לבית פריימן, והנכדות של כתריאל אלטמרק

מרדכה'לה גוטמן, בנם של חנטשה ואלי גוטמן, בן 4 בגיטו

הייט, מערסטנס אויסגעגאנגענע צוליב נישט באקומען וועלכע עס איז מעדיצינישע הילף. אין אנהייב האט די דייטשע זשאנדארמערע דערלויבט ארויסצופירן די קרבנות פון געטא און זיי מקבר זיין אויפן יידישן בית-עלמין יעדן טאג. שפעטער האבן די דייטשן פארארדנט אז מקבר זיין די מתים פון דער טיפוס-עפידעמיע וועט דערלויבט ווערן נאר איינמאל אין אכט טעג...

דער יודענראט האט דעריבער באשטימט דעם בית-המרחץ אלס קאנצענטראציע-פונקט פון די טיפוס-גע-שטארבענע יידן — מענער, פרויען, קינדערלעך — וועל-כע זענען דארט געלעגן עטלעכע טעג ביז זיי האבן זוכה געווען ארויסגעפירט צו ווערן פון געטא און קומען צו קבר-ישראל. די קאנצענטראציע פון פיל מתים אין די הייסע זומער-טעג האט פארשטארקט די מגפה אין געטא. אט אזוי זענען פארגעקומען די לויות. אין באשטימטן טאג פון ארויספירן די מתים אויסער דעם געטא, האט מען גאנץ פרי אַ געלאָדן אויף אַ וואַגן 6—8 מתים; דער וואַגן איז צוגעפארן צום געטא-ארויסגאנג, נעבן עק פון דער צטער מאי גאס, וועלכע איז שוין געווען אויף דער אַרישער זייט. ווען די דייטשן האבן געגעבן דעם באפעל עפענען דעם געטא-פאָרקן, האבן צוויי יידישע געטא-פאליציאנטן, מיט דער באגלייטונג פון אַ פוילישן פא-ליציאנט, אַוועקגעפירט דעם טיפוס-טראַנספּאָרט אויפן בית-הקברות. אזוי זענען אַזעלכע לויות פארגעקומען עטלעכע מאל אין טאג, ביז אַלע טיפוס-קרבנות זענען געבראכט געוואָרן צו קבר-ישראל.

קרובים, שכנים, פריינד, וועלכע האבן באגלייט זיי-ערע טייערע און נאָענטע צו אייביקער רחל, האבן אַלע מאל וואָס ווינציקער געוויינט... עס האבן זיך געהערט נאָר שוואַכע קרעכצן; ביי די דאָזיקע לויות האט געהערשט אַ טיפוס-שטילער טרויער פון האַפנונגסלאָזע מענטשן. נישט איינמאל האט מען געהערט ביי אַזעלכע לויות ווי קרובים זאָגן: „אייד, טייערע, איז שוין פיל בעסער... ווער ווייסט וואָס וועט נאָך זיין מיט אונדז... צי מיר וועלן זוכה זיין אַרויסגעפירט צו ווערן פון געטא צום בית-עלמין..."

וואָפן באקומען אין זיין האַנט". דאָן האט ער זיך אי-בערגעבויגן איבער דעם גרוב און אַליין אַריינגעשאַסן דריי קוילן אין האַלב-טויטן קערפער פון מיידל.

שטיל, רואיק און גלייכגילטיק זאָגט ער נאָכדעם צו אונדז: „אַ פריילעכע פורים היינט, גלייכט אויס די גרוב, טראַגט אַוועק אויפן אַרט די האַק מיט דער לאַפעטע, און קומט מיט מיר..."

ער האט אונדז אַריינגעפירט אין קיר פון זשאַנ-דארמערע-פאָסטן און פאָראַרדנט דעם קוכער, אַ פא-לאַק, געבן אונדז צוויי פעקלעך פראָדוקטן. ווען מיר נעמען די פעקלעך, באַפעלט ער דעם קוכער אונדז צו געבן אַ זיסן קוכן...

„דעם קוכן מוזט איר אויפגעסן דאָ אויפן אַרט, ווייל היינט איז פורים, און יידן דאַרפן פריילעך זיין" — האט ער אונדז געלאַכט אין די אויגן אַריין.

לויות אין געטא

זומער 1942. אין געטא בושעוועט אַ טיפוס-עפידעמיע. עס איז נישט געווען כמעט קיין איין הויז ווו עס זענען נישט געלעגן 2—3 קראַנקע פון יעדער פא-מיליע.

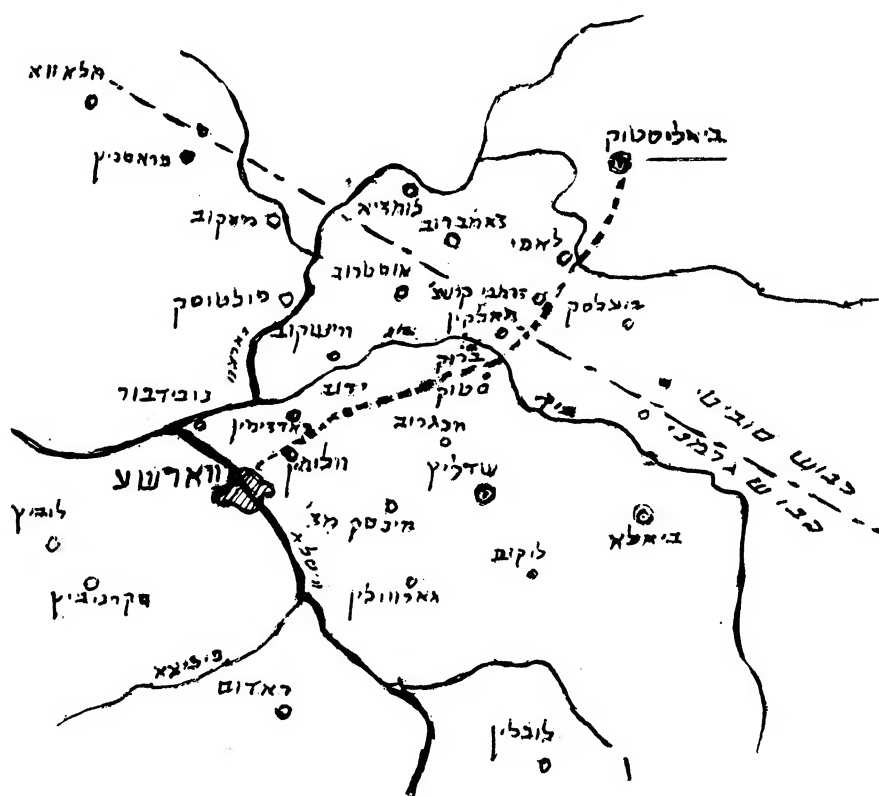
פון קיין רעצעפטן, ווי אויך וועגן עפעס בעסערע דערנערוגס-מיטלען פאַר די קראַנקע, האט מען אפילו נישט געקאנט טראַכטן. דער איין-און-איינציקער יידישער דאָקטער אין געטא, ד"ר דויטשער, האט שוין פון גרויס מידיקייט און פיזישער צוזאַמענגעבראַכנקייט אויסגע-באָזוכן אַ טייל פון די מאַסן-קראַנקע. עס איז פשוט גע-ווען אוממעגלעך פאַר אים אין משך פון טאָג באַווייזן צו זיין אין אַלע שטובן ווו עס זענען געלעגן טיפוס-קראַנקע אַ טייל פון זיי, וועלכע האבן זיך נאָך געקענט האַלטן אויף די פיס זענען אַרומגעגאַנגען קראַנקערהייט און גע-חלומט צו באקומען עפעס אַ שטיקל ברויט צו עסן...

די דייטשע פאליציי, דערוויסנדיק זיך וועגן דער טיפוס-מגפה, האט דאָס געטא גענצלעך אַפגעשלאָסן. טאָג-טעגלעך זענען געווען געשטאַרבענע פון דער קראַנק-

מרדכי קוסובר

רדזימין — נתיב הבריחה לעבר הנהר בוג

אוקטובר 1939. הנאצים השתלטו כבר על כל מרחבי פולין ומבססים את שלטון-הכיבוש שלהם. היהודים בכל אתר ואתר מרגישים בראשונה את נחת זרועם של אויבם בנפש. מכות, חטיפות לעבודת פרך, התעללויות ביהודים, בימים הקשים והחמורים האלה לא נשאר לרבים מאתנו בעיירה אלא זיק של תקווה למראה המקרים הראשונים של בריחת יהודים מוורשה הביתה — דרך רדזימין — לעבר הנהר בוג, בואכה ביאליסטוק, שבשלטון-

חתם כדי לשעשע את עצמם ולתת פורקן לשנאה התהומית והרצחנית החבויה בלבותיהם כלפינו — אלה היו מעשי יום-יום. גם אנו ברדזימין התנסינו בצרה ומצוקה זו. הסובייטי. יהודים, בעיקר צעירים, הגיעו לרדזימין מפרגה (וורשה) ב„קוליקה“; פה שכרו עגלה רתומה לסוס אצל איכר מהכפרים הסמוכים או אצל פולני תושב העיירה,

„סעו מהר ל,קאמראדים' (,,חברים“) שלכם“. וכך חצינו את הגבול.

★

בו בלילה נשארו ללון בכפר הראשון שבשטח השל-טון הרוסי ולמחרת הגענו לביאליסטוק. העיר היתה מלאה פליטים יהודים משטח הכיבוש הגרמני שנקראו בפי כל „בייזנצס“. מצבם היה בכי רע. ביחוד כשמספר הפליטים שורמו לביאליסטוק גבר והלך. רבים מהם התגוללו בבתי-הכנסת שבעיר והיו נאלצים לעמוד שעות בתור כדי לקבל מנת לחם יומית. בכל זאת היו מרוצים על ששוב אינם תחת השלטון הגרמני המציק.

בביאליסטוק פגשנו (כעבור כמה ימים) עוד רדזימנאים שנמלטו אחרינו, ביניהם יוסף שצ'פנסקי, אברהם בורג-שטיין, בני משפחת לייב קולס, בני משפחת דובין, אחדים ממשפחת קושמירסקי ועוד. ובינתיים נסגר בסביבה זאת הגבול הגרמני-הרוסי לאחר שהרוסים החליטו לבלום את

יוסף שצ'פנסקי — הראשון מימין. מת-ברוסיה בשנות המלחמה

ובלילות נסעו ליאדוב, משם למלקיני ואחר כך נדדו בכפרים לכיוון הגבול הגרמני-הרוסי על מנת להגיע למחוז-חפצם: ביאליסטוק. יהודים אחרים שינו במידת-מה את נתיב הבריחה שלהם: מרדזימין נסעו בעגלה לווישקוב שעל נהר בוג ושם פנו מזרחה-צפונה, לכיוון אוסטרוב, זמברוב וצ'יז'ב.

גם אני גמרתי אומר לא להישאר תחת עול השלטון הגרמני המציק. נמאס עלי להסתתר בארון-הבגדים בבית כדי שלא יחטפו אותי לעבודת-פרך. לכן הייתי מן הראשונים ברדזימין שהתארגנו בקבוצה שיצאה ל-דרך כדי להגיע לשטח השלטון הסובייטי. עם קבוצתי נמנו האחים משה פסח מורגנשטרן, אייזיק זילברברג וגיסו ואחרים. הגענו ליאדוב, נעזרנו באיכר שהעביר אותנו דרך כפרים ויערות צפונה לכיוון וונגורוב. באחד הכפרים, כאשר עלינו על דרך-המלך במטרה לחצות את הכביש המוביל ממלקיני לאוסטרוב, עצרה אותנו יחידת ז'נדרמריה גרמנית שנעה ברכב על הכביש. הם ערכו חיפוש מדוקדק בבגדינו ובחבילות שלנו וביקשו לדעת אם באמתחתנו דולרים ומפות. לביש מזלנו מצאו בתיק של אייזיק זילברברג מפה. לשוא הסביר אייזיק כי הוא נעזר במפה כדי לדעת את הדרך כיצד להתקדם לכיוון ביאליסטוק. שני ז'נדרמים עם אקדחים שלופים ביד החלו להשתולל ולאיים עלינו במכות ובירי. לאחר מכן נמלכו בדעתם, עלו על רכבם וציוו עלינו להמשיך ברגל בכביש המוביל לאוסטרוב. השעה היתה 2 אחרי-הצהרים. עשינו כפי שציוו עלינו, המשכנו ללכת לכיוון אוסטרוב, אך כאשר הז'נדרמים נעלמו מטווח ראיתנו, סטינו מהכביש. ידענו מפי יהודים שנקרו על דרכנו כיצד הגרמנים מחכים ברחובות אוסטרוב ליהודים הנוהרים לכיוון ביאליסטוק, משליכים אותם ל-מרתפים ולתוכם מורידים כלבים משוסעים המתנפלים על הקרבנות... הגענו לכפר השוכן במרחק-מה מהכביש ה-מוביל לאוסטרוב, נכנסנו לבית איכר וקנינו אצלו אוכל. כן ביקשנו לדעת אם הוא מוכן, תמורת תשלום יפה, להביאנו לנקודת הגבול. האיכר יעץ לנו לחכות עד שיחשיך ואז יקח אותנו לכיוון הגבול. בערב נסענו בעגלת האיכר למעלה משעה בינות יערות וכפרים וכך הגענו לנקודת ביקורת הגבול הגרמני-הרוסי בזרמבי-קושצ'ילנה. האיכר ירד מן העגלה ונכנס בשיחה עם שני גרמנים חיילים ממשמר-הגבול. או-אז אמרו לנו הגרמנים:

הרוסיים, או להיפך. ואמנם, כפי שסיפרו לי, הצליחו עשרות פליטים לעבור בלילות על פני המשמרות הרוסיים והגיעו לביאליסטוק.

בו בלילה הצעתי לאבי להשאיר את ה„פעקלאך” שלו במקום, ולנסות לחמוק בין חיילי המשמר הרוסי. הוא סירב, אך יעץ לי לקחת את אמא ואת האחיות ובחשכת הלילה לנסות להעבירן בין משמרות-הגבול הרוסיים. שמעתי בעצתו. כברת-דרך עשינו בזחילה על ארבע וחלק בהליכה. הצלחנו להגיע לזרמבי-קושצ'ילנה, ומשם לביאליסטוק. כעבור שבוע הגיעו גם אחי ישראל ומיכאל. ואילו אבא לא רצה לזוז ללא ה„פעקלאך”. נסיונותי אצל השלטונות הרוסיים להשיג בשבילו רשיון-מעבר לא הוכתרו בהצלחה.

★

מזג-האוויר החורפי נעשה קשה מיום ליום; אבא, ואתו עוד מאות-מאות יהודים, מתגוללים תחת כיפת השמים זה 20 יום ומעלה. בינתיים חל מפנה ביחסם של השלטונות הסובייטים כלפי „האיזור המפורז”, הם כנראה ביקשו לחסלו. כתוצאה מכך דרשו מהחיילים הגרמניים, שניצבו דרומית מ„האיזור”, לסגת מן הגבול. ואילו הגרמנים משום מה — ואולי מתוך כוונה ברורה שישארו יותר יהודים בשטחם כדי שיוכלו אחר כך להשימדם — שלחו בשבת אחת ל„איזור המפורז” רכבת בת 14 קרונות. כמה עשרות חיילים גרמניים ירדו מן הקרונות (כפי שאבא סיפר לי אחר כך), פתחו בדברי פיתוי ובשכנוע אדיב שהיהודים ישובו לשטח הכיבוש הגרמני...

„הביטו וראו”, אמרו, „החברים” שלכם, הרוסים, שאתם נוהרים אליהם, אינם רוצים לקבל אתכם. אנחנו היינו אדיבים כלפיכם ואיפשרנו לכם לעבור את הגבול שלנו. אבל הואיל ואין נותנים לכם להיכנס לשטח השלטון-הרוסי, אנו נאלצים לפנות את ה„שטח המפורז” הגובל עם תחום השלטון שלכם. עלינו גם לנקות את כל ה„שטח המפורז”. לכן שובו אלינו. אין אנו כה גרועים כלפיכם. תוכלו לעבוד ולחיות אצלנו טוב יותר מאשר אצל הרוסים בביאליסטוק. בוודאי שמעתם באיזה מצב קשה נמצאים שם הפליטים היהודים...”

הגרמנים, בתום דברי הפיתוי והעמדת פנים של דואגים לשלום הפליטים ב„איזור המפורז”, נתנו הוראה שתוך 4

זרם הפליטים לביאליסטוק. וכך נוצר אזור מפורז בין מלקיני וזרמבי-קושצ'ילנה, הידוע בשם „שטח הפקר”. או „שטח ללא שלטון כלשהו”. כזה היה המצב: ה-גרמנים, תוך כדי מהלומות ומכות שהנחיתו על גבי הפליטים, נתנו להם לעבור את נקודת-הגבול אך הרוסים לא נתנו לעבור הלאה... וכך נשארו לכודים מאות-מאות יהודים ב„שטח המפורז” כשהם מתגלגלים תחת כיפת השמים בשלוליות מים ובזך, שכן זה היה זה חודש נובמבר עם גשמי הזעף הידועים בפולין בעונה זו.

מפי בן עירנו יחיאל דרופיבסקי, שעבר איך שהוא את הגבול והגיע לביאליסטוק, נודע לי שהורי ובני משפחתי נמנים עם הפליטים שנשארו תקועים ב„שטח המפורז”. בעזרת מכרים-ידידים השגתי אישור-מעבר כתושב זמני של ביאליסטוק ויצאתי ברכבת לזרמבי-קושצ'ילנה, הוא הישוב האחרון בצד הרוסי. משם המשכתי ברגל והגעתי ל„שטח המפורז”.

מחזה-אימים נתגלה לעיני: אלפי-אלפי יהודים, נשים, גברים וילדים רכים רבצו על ה„פעקלאך” שלהם תחת כיפת השמים, כשאחרים מתרוצצים ומשוטטים כצללים. היאוש והמבוכה בצבצו בעיני כל. רבים מהם היו מוכים ופצועים לאחר שהגרמנים התעללו בהם והכום במוטות ובברזלים על כל חלקי גופם, עת עברו את הגבול במלקיני. הם חבשו את פצעייהם בפיסות בד שכתמי דם נזלו מהם. אלה שעברו את יסורי הגיהנום במלקיני סיפרו לי שרבים נהרגו במקום כשניסו לעבור את הגבול לצד הרוסי. ואילו אלה שאיך שהוא הצליחו להסתנן בינות המשמרות הגרמניים נשארו עתה לכודים ב„שטח הפקר”. וכך נוצר מצב פרדוכסלי שהם אמנם ניצלו מידי הגרמנים והתהלכו „חופ-שיים” באיזור המפורז — שכן נקודת-המשמר-הגרמני הייתה במרחק של כ-500 מטר מהמקום — אך החיילים הרוסיים לא נתנו להם לעבור את הגבול שלהם. מאידך, השגיוחו הרוסים בשבע עינים על החיילים הגרמניים לבל ייכנסו לאיזור-הגבול... כלומר, הרוסים ראו ב„איזור-המפורז” שטח שלהם, אך, כאמור, לא נתנו לפליטים לצאת מהשטח הסגור.

נשאיתי במקום עד הלילה. מפי הפליטים שמעתי כי בחשכת הליל קיימים לעתים סיכויים לעבור את המשמרות הרוסיים, אם הפליטים אינם סוחבים אתם חבילות. לעתים זה עניין של מזל — והדבר תלוי בטוב לבם של החיילים

מאות יהודים — חזרה לשטח הכיבוש הגרמני. בין החוזרים בני הזוג הרדזימינאי שמואל-נתן אבקוביץ ורעייתו פרלה, לבית פרלמן. אבי דיבר על לבם והפציר בהם שלא ישובו, אך ללא תוצאות. הם חזרו לרדזימין, בה עברו עליהם בגיטו כל שבעת מדורי הגהינום. כעבור כ"שלוש שנים הובלו, יחד עם כל יהודי הגיטו בעירגו, למחנה-ההשמדה טרבלינקי שהוקם לא הרחק מ"האיזור המפורז" לשעבר...

ב'צ"ה ברגמן לבית רדזינר

אבי ויתר 7 המשפחות נשארו בודדים במקום. בחצות הליל איפשרו להם החיילים הרוסים, חרף העובדה שפליטים אלה היו עמוסי חבילות, לחצות את הגבול לשטח הרוסי. וכך חוסל ה"איזור המפורז". לצערי היו עוד רדזימינאים בביאליסטוק שחזרו אח"כ לשטח הכיבוש הגרמני, מתוך תקוות-שוא שהצורר הנאצי, "איך שהוא" יתן להם לחיות חיי בני-אדם. הם נתפתו לרעיונם זה בשל הקשיים ללא-נשוא בחייהם כפליטים בביאליסטוק. בין החוזרים: משה מורגנשטרן, מאיר פוסטולסקי, האחים אפרים ושלום קליינקופמן ואחרים.

עלי להעלות כאן את זכרם של אלה מבני עירגו ש-נשארו בשטח הרוסי וניספו שם, מי תחת השלטון הסובייטי ומי במלחמה הרוסית-הגרמנית שפרצה ביוני 1941. ואלה הם:

שעות על כולם לארוז את חפציהם ולעלות לקרונות שיחזירום למלקיני. "מי שלא יעשה כן, נעלה אותו בכוח", עברו לפתע לנימת איום.

שמואל-נתן אבקוביץ

רוב הפליטים השתכנעו מהפיתויים של הגרמנים. כ-500 איש החלו לארוז את חפציהם והעלום לתוך הקרונות. גם אבי היה בתוכם. לפתע נמלך בדעתו. באורח אינסטינקטיבי חש בסכנה הצפויה אם ישוב אל השטח הגרמני. הוא השליך חזרה את החבילות מבעד חלונות הקרון ורביץ עליהן על האדמה. כמוהו עשו עוד 7 משפחות.

הגרמנים ניסו להפעיל כוח, ואז התערבו הרוסים (שהתבוננו מרחוק במחזה) והגרמנים הרפו מקומץ היהודים שנתרו. הרכבת יצאה לדרך והסיעה בחזרה למלקיני

ידד'ה קליינקופמן

פעם האחרונה פגשתיו בעיר נמנגן שבאוזבקיסטן. גם הוא לא זכה לשוב מרוסיה. מח בנכר.

● שמחה ברמן. היה יחד אתי במינסק וחי עם אשתו וילדו; הסתדר טוב. בפעם האחרונה ראיתיו בחודש מאי 1941. ב-25 ביוני הגיעו הגרמנים לשערי מינסק. מה עלה בגורלו, לא ידוע בדיוק. כנראה לא הספיק להימלט וניספה שם.

● רבקה קושמירסקי לבית דינר. עברו עליה הרבה יסורים בהיותה בעיר פולוצק. עם כיבוש העיר על-ידי הגרמנים, בשלהי יוני 1941, נמלטה עם בעלה, שמואל קושמירסקי ייבדל לחיים. הוא נשא אותה (בהיותה חולה) עשרות קילומטרים על גבו. פגשתיה באחרונה בקולחוז איטקה באוראל, כשהיא משותקת ורתוקה למיטתה. היא נפטרה לאחר יסורים קשים בשנת 1942.

לא את כולם מבני עירנו שניספו ברוסיה הזכרתי בטורים אלה. על אחרים, שגורל דומה פקד אותם, לא ידועים לי פרטים מתי ואיך נספו. יהא זכר כולם ברוך לנצח נצחים. נשמור כולנו בלבבותינו את זכרם כקדושים

שמחה ברמן
מת ברוסיה בשנות המלחמה

וטהורים, מעונים ונרדפים, יחד עם רוב רובם של בני קהילת רדזימין שהושמדו בצורה טבטונית במחנה-המוות טרבלינקי.

● אברהם בורגשטיין, שהה ברוסיה בעיר ויטבסק. עם פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה ניסה להימלט מפני

שפסל רדזינר
מת ברוסיה בשנות המלחמה

התקדמות הצבא הגרמני לתוך רוסיה הלבנה ומאז נעלמו עקבותיו. דומה שנהרג בדרך או נפל בידי הגרמנים.

● אלתר ברגמן, אשתו (לבית רדזינר) וילדיהם. אלתר, מראשוני הקומוניסטים ברדזימין, קנאי להשקפתו הפוליטית ומי שבילה שנים במאסר אצל הפולנים בשל פעילות קומוניסטית, התאכזב קשות מהמשטר הסובייטי. לפי ידיעות מסוימות ניספה עם בני משפחתו בעיר ויטבסק לאחר שנכבשה על-ידי הצבא הגרמני. לפי ידיעה אחרת מת אלתר ברגמן ממחלה כתוצאה מאפיסת כוחות בשל העבודה הקשה.

● משפחת לייב קולס. בני המשפחה היו יחד עם בני משפחתנו בעיר קראסנויארסק בסיביר. החיים שם היו קשים מאוד והם עברו בסוף שנת 1940 לעיר סלוצק שע"י מינסק (רוסיה הלבנה). אתם היתה גם הבת הנשואה לשלמה דמבסקי. בסלוצק היה מצבם טוב יותר מאשר בסיביר. פגשתי אותם פעמים אחדות בסלוצק, לאחר שגם אני עזבתי את סיביר ועברתי לגור במינסק. עם כיבוש הסביבה על-ידי הצבא הגרמני, ביוני 1941, הם נפלו בידי האויב הגרמני, משום שלא הספיקו להימלט.

● שפסל רדזינר. שהה במקומות שונים ברוסיה. ב-

חיים לייזר ויינשטיין

אלי רדזימינסקי ז"ל – מגיבורי מרד גיטו וורשה

עיי חרבות של בתים הרוסים ונקלעתי לאחת החצרות ברחוב זמנהוף פינת גנשה. לפתע ראיתי סמוך לקיר יושב־שוכב פצוע אוחז בידו רובה גרמני ודמו ניגר מכל גופו, בעיקר מצווארו. חשתי אליו כדי להגיש לו עזרה כלשהי. כאשר התקרבתי לפצוע ראיתי שזהו אלי רדזימינסקי. גם הוא הכיר אותי, למרות מצבו הקשה. הבחנתי שכדור תקוע גם בעורפו, וגם רגליו היו פצועות, הוא ניסה פעמיים לקום על רגליו ולא יכול.

ניסיתי לחבוש את צווארו במטפחת, אך אלי אמר לי בשקט שאין צורך לטפל בו, שכן... אין סיכוי להצילו. ברוב מבוכתי קראתי למישהו שעבר בחצר למצוא מהר קצת מים ללוחם פצוע, אך אלי רדזימינסקי הוכיח את עצמו ברגעים אחרונים אלה כגיבור ללא חת. הוא אמר לי בוז הלשון: „וויינשטיין, לך ותמשיך במלחמתנו ברוחצי עמנו; אני נוטה למות, אני אמות בשקט לאחר שמילאתי את תפקידי“. הוא הספיק לספר לי כי זמן קצר לפני פרוץ המרד בגיטו וורשה הוא עבד כאחראי על אחד המחסנים לאספקה מטעם ה„יודנראט“ וכאשר החל המרד הוא פרץ במו ידיו את המחסן, חילק מצרכים ללוחמים-המורדים והצטרף לאחת החידות הלוחמות. עובדות אלו אושרו גם בשיחות שהיו לי אח"כ עם לוחמים אחרים בגיטו. חרף הפצרותיו של אלי לעזוב אותו לנפשו ולרוץ הלאה במלחמה עם הגרמנים, נשארתי וניסיתי לסעוד את ראשו השמוט. בינתיים הגיעה למקום יחידת שריון של גרמנים ונמלטתי מפניהם, כשבחצר נשאר שרוע אלי רדזימינסקי, הלוחם הגוסס...

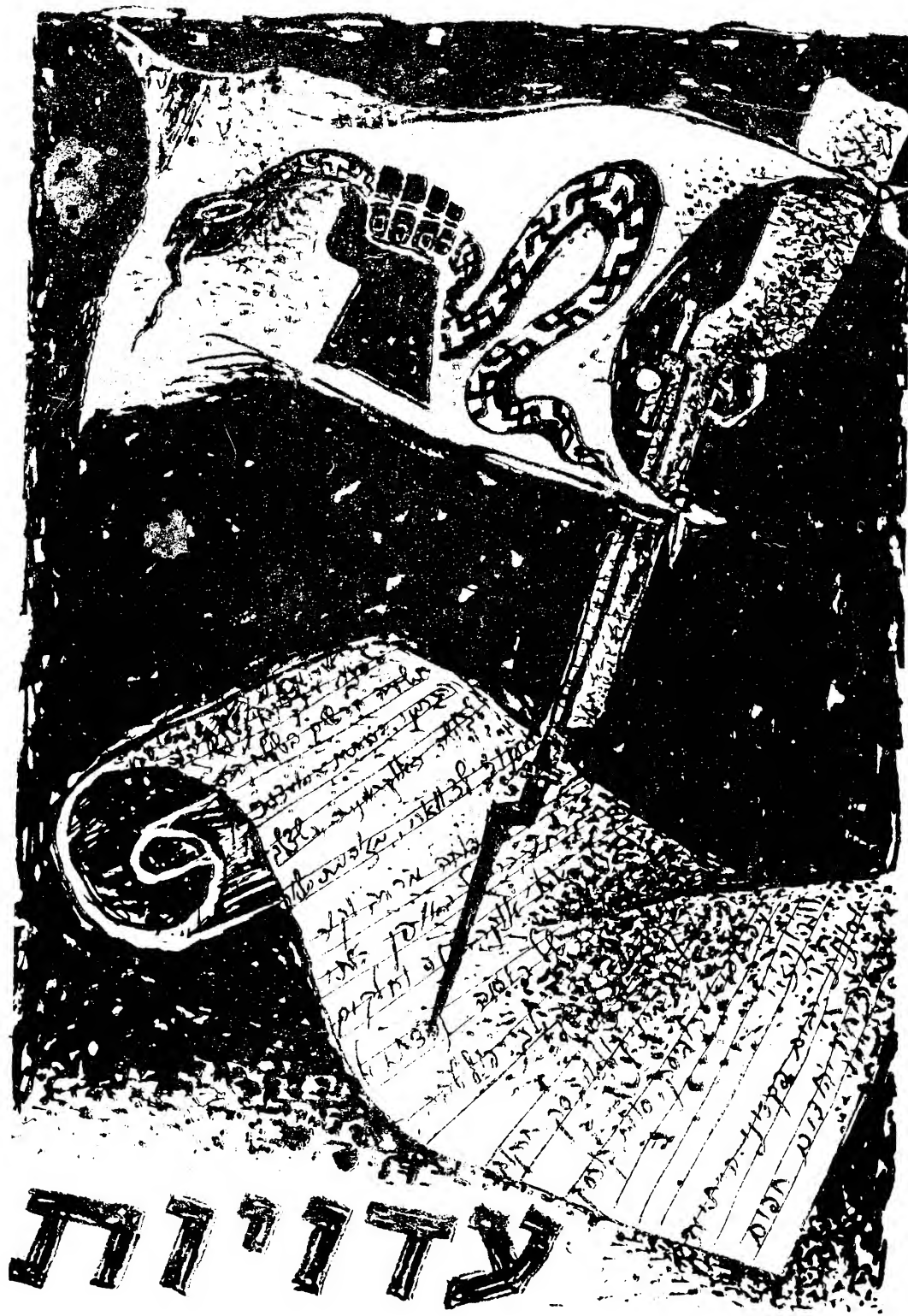
יהי זכרו ברוך וצרור בצרור החיים כאחד מגיבורי העם היהודי שמסרו את נפשם על כבוד עמנו המעונה.

בן עירנו אלי רדזימינסקי, בן איטשה (יצחק) וריישה, שהצליח לחמוק מגיטו רדזימין זמן מה לפני חיסולו, חי חודשים ספורים בגיטו וורשה ובמרד לחם בנשק ביד ונפל מות גיבורים על משמרתו.

אלי רדזימינסקי
במדי הצבא הפולני בשנת 1936

בתקופת שהותי בגיטו וורשה לא ידעתי כלל וכלל על הימצאו של אלי רדזימינסקי בתוכו. ברם, ביום האחרון של פסח שנת תש"ג (1943) עם דעיכת המרד שהחל ב-19 באפריל, תוך כדי נסיגה מפני אש קטלנית שהומטרה עלינו בפינת הרחובות שוו. ירסקה-נאלבקי, נמלטתי דרך

שושנה (עמילקא) קאסאָווער-ראַזענצווייג

מיינע איבערלעבענישן אויף דער ארישער זייט

קיין דראַט-פארצוימונגען, בלוז אַ הילצערנער פארקאָן. אויך דאָס אַריינגיין אין וואַרשעווער געטאָ איז נישט געווען שווער. דאָן פלעגן נאָך דורך דעם געטאָ פאָרן טראַמוויען, און דער קאָנדוקטאָר פלעגט (נאָטירלעך פאַר געלט) אָנהויבן פאָרן פאַמעלעכער, ווען דער טראַמוויע פלעגט גיין דורכן געטאָ, און עס איז נישט שווער גע-ווען אַראָפּצושפּרינגען.

דאָס האָט געדויערט ביז עס האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה פון דייטשלאַנד קעגן ראַטנפאַרבאַנד, אין יוני 1941. איך האָב אויפגעהערט צו פאָרן קיין וואַרשע צו-ליב מורא פאַר די דייטשן און זייערע אַקציעס. אויך די פּוילישע פּאַליציי אין ראַדזימין איז געוואָרן זייער שטרענג און מען האָט נישט געקענט פאָרן אָן קיין דער-לויבעניש מיטן קליינבאַן (קאַליקע) קיין וואַרשע. אוי-סער דעם האָט דער געהילפּס-קאָמענדאַנט פון דער יידי-שער פּאַליציי אין ראַדזימינער געטאָ מיך געמסרט, אָן איך פאַר קיין וואַרשע און ברענג וואָל. עס איז דורכ-געפירט געוואָרן ביי אונדז אַ רעוויזיע, מען האָט קאַנ-פּיסקירט ביי אונדז וואָל און מיך האָט מען גוט צע-שלאָגן. נאָך דעם האָט מיר מיין פאָטער שוין מער נישט דערלויבט צו פאָרן קיין וואַרשע.

אין יאָר 1947 האָט יצחק גרינבוים ז"ל באַזוכט פּוילן און אין וואַרשע אויפגענו-מען די פּאַלגנרע עדות-שילדערונג פון עמילקא קאסאָווער.

מיינע עלטערן האָבן געווינט אין ראַדזימין, און אין יאָר 1939 האָב איך געלעבט אין אַט דעם שטעטל. נאָכן אַריינמאַרש פון די דייטשן, איז, מיט אַ יאָר שפעטער, אין 25סטן דעצעמבער 1940 אַרויס אַ באַפעל צו פאַר-טרייבן די יידן אין געטאָ. איך בין אַריבער אַהין צוזאַ-מען מיט מיינע עלטערן, און אין די ערשטע חדשים האָב איך געלערנט אין דאָרטיקן לערער-סעמינאַר.

אין מערץ 1941, ווען דאָס געטאָ איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן פון דער אויסערלעכער וועלט, האָב איך אויפ-געהערט צו לערנען און דאָן, נאָך עטלעכע חדשים, אָנ-געהויבן פאָרן קיין וואַרשע אין דאָרטיקן געטאָ, כדי צו באַקומען וואָל פון דזשאַינט פאַר דער טריקאַטאַזש-פאַב-ריק פון מיין ברודער. טעכניש איז געווען גאַנץ לייכט אַרויסצוגיין פון ראַדזימינער געטאָ אָן אַ דערלויבע-ניש — נישט געווען קיין שום מויער אָרום דעם געטאָ,

ער. נאכן צונעמען פון אונדז אלץ זענען די פאליאקן אוועק און געזאגט, אז זיי וועלן קומען מארגן זיך „דורכ-רעדן“, ד. ה. אויספרעסן געלט. אין דער זעלבער נאכט בין איך, צוזאמען מיט מיין באקאנטן פאליאק אנטלאפן. שפעטער איז מיר געלונגען צו באגייען מיין קענקארטע. מיינע ברידער זענען צוזאמען מיט איינער פון מיין נע שוועסטער געבליבן אין פוסטעלניק. איך האב זיי געמוזט אויסהאלטן און פארקויפן טריקאטאזש-סחורות אויפן מארק. אט דער האנדל איז געווען פארבונדן מיט לעבנס-געפאר ווייל איך האב זיך ארומגעדרייט אין א געגנט, ווו מען האט מיר געקענט אלס יידישע. איך האב געהאנדלט, ווי געזאגט, מיט טריקאטאזש-סחורה, שפעטער האב איך אנגעהויבן האנדלען מיט עסנווארג, מיט סלאניע א. א. וו.

איך הויב אן צו ארבעטן אין א. ק.

במשך פון דער צייט איז ביי מיר פארגעקומען א וויכטיקע ענדערונג. ווען איך האב זיך נאך געפונען אין ראדזימינער געטא, האט א פוילישער אינזשיניער, א באקאנטער פון מיין פאטער, מיר געגעבן זיין אדרעס און געזאגט, אז ווען איך וועל אנטלויפן פון ראדזימינער געטא, זאל איך קומען צו אים. איך האב זיך טאקע גע-ווענדט צו דעם אינזשיניער, און ער האט מיר פארגע-לייגט צו ארבעטן פאר דער א. ק. אלס ארבעטערין אין דער דרוקעריי.

דאס איז געווען אין דעצעמבער 1942.

צוגרייטונגען צום געטא-אויפשטאנד

אונטער דער צייט, וואס איך האב געארבעט אין דער אויבנדערמאנטער דרוקעריי, בין איך איינמאל אין א געוויסן פרימארגן צוגעגאנגען צו א גרופע יידן, וואס זענען ארויס פון ווארשעווער געטא אויף ארבעט. מיט זייער הילף בין איך פארגאנגען אריין אין געטא אלס א יידישע און זיך געפונען צו מיינעם א פריינט, וועלכן איך האב נאך פריער געהאלפן. מיין פריינט האט מיר באקאנט געמאכט מיט א מענטשן, וואס איז געשטאנען בראש פון א געהיימען קעמערל אין דער אונטערנעמונג ווו ער האט געארבעט.

שוין דאן האבן זיך אנגעהויבן די צוגרייטונגס-אר-בעטן צום געטא-אויפשטאנד אין פסח 1943. די געהיימע

אין ראדזימינער געטא בין איך געבליבן ביז אק-טאבער 1942 — כמעט ביז דער ליקוידאציע. די ליקויד-דאציע איז דורכגעפירט געווארן אין טאג פון 3טן אק-טאבער 1942. שוין מיט א פאר טעג פריער האט מען געוואוסט, אז עס גרייט זיך עפעס קעגן די יידן אין רא-דזימין, ווייל אין די שכנותדיקע שטעטלעך וואס נע-שוין געהאט אויסגעזידלט די יידן, און עס זענען אויך געגאנגען קלאנגען וועגן אויוונס, גאז-קאמערן; מען האט אויך דערציילט, אז בעת דעם אויסזידלען זענען פיל יידן אויסגעהרגעט געווארן. איך בין דעריבער מיט מיין עלטערער שוועסטער אוועק קיין ווארשע צוצוגרייטן א ווינונג פאר דער פאמיליע.

ווען איך האב זיך געפונען אין ווארשע, איז פאר-געקומען די ליקוידאציע פון ראדזימינער געטא. מען האט די יידן ארויפגעטריבן צוויי קילאמעטער הינטערן שטעטל, צו דער באן-סטאציע, און מען האט זיי פאר-שפארט אין די וואגאנען, וואס זענען געגאנגען קיין טרעבלינקע. מיינע צוויי ברידער איז געלונגען צו אנט-לויפן צו א באקאנטן פויער אין א דארף אין דער סביבה. מיין מוטער, צוויי שוועסטער, א שוואגער מיט א קינד זענען אריינגעזעצט געווארן אין די וואגאנען ווי די אב-דערע יידן און אומגעקומען אין טרעבלינקע. מיין פא-טער איז געשטארבן אייניקע וואכן פאר דער ליקויד-דאציע.

מיינע ברידער מיט נאך א יידן זענען במשך פון צוויי וואכן געזעסן באהאלטן ביי זייער באקאנטן פויער. אין צווישנצייט האב איך געפונען א ווינונג פאר מיינע ברידער אין דארף פוסטעלניק, אדאנק א יונגן פאליאק, וועלכער פלעגט שמוגלען פראדוקטן אין ווארשעווער געטא און מיט וועלכן איך האב זיך באקענט ביים אראפ-שפרינגען פון טראמוויי אין געטא.

איך באקום ארישע דאקומענטן

דערווייל האב איך מיר אויסגעארבעט אין ווארשע א קענקארטע אונטערן נאמען „עמיליא כאדקאוסקא“. אבער איין נאכט זענען צו אונדז אין ווינונג געקומען צוויי באוואפנטע פוילישע יונגעלייט און צוגענומען ביי אונדז אלץ, אפילו מיין קענקארטע. מיר איז געלונגען ארויסצורייסן די קענקארטע און זי אריינצוארפן אין פיי-

יידן פון געטא אויף דער ארישער זייט — ער האט עס נאטירלעך געטאן פאר געלט.

געווער פאר דעם געטא

בעת איך האב געפירט אט די טעטיקייט, פלעג איך טאג-טעגלעך קומען אין געטא. איינמאל, הארט פארן געטא-אויפשטאנד, האט מען מיר געכאפט צוזאמען מיט

גרופן אין געטא האבן געזוכט פארבינדונגען מיט דער ארישער זייט. דער אויבנדערמאנטער אנפירער פון גע- היימען קעמערל אין ווארשעווער געטא, האט מיר פאר- געלייגט צו ברענגען געווער. איך בין מסכים געווען עס צו טאן, ווייל איך האב שוין דעמאלט געהאט אייניקע באקאנטע דייטשן, ביי וועלכע איך האב געקענט קויפן געווער. איך האב דאס געטאן אין שליחות פון א.ק.

Ostbahn - Kolej Wschodnia

Personenausweis } **Nr. 3242**
Dowód tożsamości osoby

Nur gültig für die Monate mit gültiger Ausweismarke — Ważny tylko dla miesięcy, które odpowiadają markom dowodowym

Die in nebenstehendem Lichtbild Dargestellte
 Na obok zamieszczonej fotografii

Herr **Lodzińska Jadwiga**
 p. (Vor- und Zuname — Imię i nazwisko)

steht als **Burokraft**
 pozostaje jako (Dienstbezeichnung)
 (Oznaczenie stopnia służbowego)

im Dienst der Ostbahn.
 w służbie Kolei Wschodniej.

Das Lichtbild ist von dem Inhaber
 Fotografia jest przez właściciela (lkę)

eigenhändig unterschrieben.
 własnoręcznie podpisana.

Warschau-Ost., den **4 Jan. 19 44**
 dnia

(Unterschrift des Inhabers)
 (Podpis właściciela)
Lodzińska Jadwiga

(Dienststempel)
 (Pieczęć służbowa)

(Dienststelle)
 (Miejsce służbowe)

*) Nichtzutreffendes ist durchzustreichen
 Niepasujące skreślić

ke3 16 2 (Ostbahn) Personenausweis A6 betref. Karton Krakau II 43 1000 70 Dr.FkV

אלס קריסטלעכע באאמטין מיטן נאמען יאדוויגא לעדזשינסקא
 אין ביורא פון דער מורח-באן אין ווארשע

דעם פוילישן מיידל, ביי וועלכער מיינע ברידער האבן געלעבט אויף דער ארישער זייט, אויף דער פראווינץ. איך האב געהאט ביי זיך 7 רעוואלווערן. עס איז מיר אבער געלונגען זיך אריינצוכאפן אין א טיער און אי- בערגעבן די רעוואלווערן דעם מענטשן, וואס האט אויף

איצט האב איך אנגעהויבן די ארבעט פון העלפן שאפן געווער פאר דעם געטא. דער יונגער פאלאק, ביי וועמענס כלה מיינע ברידער האבן געלעבט, האט אויך אנגעהויבן ברענגען געווער. ער האט געהאט זיינע מקור- רות. שפעטער האט דער פאלאק אויך ארויסגעפירט

געטא און געווארט אויף יידן, וועלכע וועלן זיך ארויס-רייסן פון די מויערן, כדי זיי העלפן זיך איינארדענען אויף דער ארישער זייט.

אין א רעסטאראן וווּ איך האב געגעסן, האב איך געזאגט דעם אייגנטימער, אז איך בין א פארבינדעטע צווישן א. ק. און געטא, און ער האט איבערגענומען טע-לעפאנען צו מיר וועגן מצב אין געטא. ליידער איז בלויז איין פרוי ארויס פון געטא — א פוילישער פאליציאנט האט זי ארויסגעפירט. אזוי אז פון מיינע פלענער וויי-טער צו העלפן יידן ראטווען זיך פון געטא, איז גאר-נישט ארויס.

רחל אויערבאך האט מיך פארבונדן מיטן יידישן קאמיטעט אויף דער ארישער זייט, מיט ד"ר א. בערמאן. מען האט אנגעהויבן ראטעווען יידן, וועלכע האבן געאר-בעט אין פארשידענע ערטער אין ווארשע (אויסערן גע-טא), אין פראג, אויף די באן-סטאציעס, וווּ מען האט סאטירט אייער. איך האב זיך געטראפן מיט א באן-ארבעטער, מיטן נאמען טעאדאר פאיעווסקי, וואס האט מיר געהאלפן אריבערטראגן זאכן פון געטא. איך האב אים פארגעלייגט, אז ער זאל אונדז העלפן ראטעווען יידן. ער האט אויף דעם מסכים געווען, כאטש דאס איז געווען פארבונדן מיט גרויס געפאר. נאטירלעך, אז מיר האבן דעם מענטשן געדארפט אויסהאלטן מיט געלט, ווייל ער האט שוין נישט געקענט ארבעטן.

צו יענער צייט האב איך פארנומען אין א.ק. דעם אַמט פון פארבינדונגס-לייטער ביי מיין קאמענדאנט. איך בין געשטאנען בראש פון אן אַפטיילונג פון 25 פרויען און אויפגעהאלטן דעם קאנטאקט מיט לובלינער קרייז, וווּ עס זענען געווען טעטיק פארטיזאנער-גרופן פון א.ק. אגב, אין די טעג פון געטא-אויפשטאנד האב איך געפאדערט פון מיין קאמענדאנט, אז ער זאל שיקן מענטשן מיט מיר אין געטא. דער קאמענדאנט האט גע-זאגט, אז ער פארשטייט מיין פארלאנג, אבער ס'איז אומ-מעגלעך, הגם ער אליין האלט, אז מען דארף העלפן די געטא-קעמפער, און איך מוז זיך עס ארויסשלאגן פון קאפ. אין די ווייטערדיקע געשפרעכן האט ער מיר אַמאל געזאגט, אז ער איז גרייט איבערצונעמען די זאגן וועגן מיינע צוויי ברידער און מיין שוועסטער אויף דער פרא-ווינץ און דערלויבן מיר גיין אין געטא, אויב אלע יידי-

זיי געווארט. דער מענטש האט זייער מורא געהאט און נישט געוואלט נעמען די רעוואלווערן. איך האב אים אבער געדראגט, אז איך וועל שיסן. דאן האט ער צוגע-נומען דאס „פעקל“.

איך בין ארויס פון טויער און צו צו דער זשאנדארם-וואך, און געזאגט, אז איך האב געמוזט אריין אין טויער צוליב א נאטירלעכער באדערפעניש. די זשאנדארמען האבן מיר געגעבן צוויי הילכיקע פעטש. דאן האבן זיי אונדז געפרעגט צוליב וואס זענען מיר געקומען אין דער געגנט פון געטא. איך האב געזאגט, אז איך בין געקומען מיט מיין פריינדין צו גאטליבן (דעם געהילפס-לייטער פון דער שולץ-אונטערנעמונג, וועגן וועלכן מען האט מיר געזאגט, אז מען קען זיך אויף אים פארופן אין א מאמענט פון געפאר). דערווייל האט מען וועגן אונדז געמאלדן גאטליבן. ער איז געקומען צו לויפן און גע-זאגט, אז מען זאל אונדז אוועקטרייבן פון געטא. אזוי בין איך ניצול געווארן.

אין א פאר טעג ארום, ווען די וואך האט זיך גע-ביטן, בין איך ווידער אריין אין געטא מיט געווער און אנדערע זאכן. איינמאל האט מיך ביים טויער פון געטא אויף לעשנא-גאס פארהאלטן א גוי מיט דער טענה, אז איך בין א יידישע. איך האב אים געענטפערט, אז ער האט א טעות. ער האט אבער מיר נישט אפגעלאזן. איך האב אים אריינגעזאגט אין זיין טאטנס טאטן אריין אזוי, אז דער וואכמאן האט אים געהייסן אפטרעטן פון מיר, ווייל עס איז אוממעגלעך, אז א יידיש מיידל זאל זיך קענען אזוי גוט זידלען...

איך האב ווייטער געליפערט געווער, און אויך ארויסגעפירט יידן אויף דער ארישער זייט (ד"ר ראובן פעלדשוה (בן-שם), גאטליב, רחל אויערבאך און אנ-דערע).

א טאג פאר דעם אויפשטאנד בין איך אוועק פון געטא צוריק אויף דער פראווינץ.

פארבינדונגען מיטן יידישן קאמיטעט

אוי דער ארישער זייט

עס איז אויסגעבראכן דער אויפשטאנד. איך בין תיכף געפארן צוריק קיין ווארשע, אבער אין געטא האב איך שוין נישט געקענט אריין. איך האב זיך געדרייט ארום

קריסטין — א פוילישע פרוי. מיר האבן איר געזאגט, אז מיר זענען געקומען אין נאמען פון א.ק., וואס איז געווען פאפולער אין יענער געגנט. מען האט דארט אויך געוויסט, אז א.ק. ראטעוועט געוויסע יידן. מיר האבן געזאגט דער פוילישער פרוי, אז אין לאגער זענען פאר-שיקט געווארן אויך פוילישע פרויען מיט זייערע ידי-שע מענער. זי האט אונדז באקאנט געמאכט מיט א יידן פון לאגער, צו וועלכן מען קען האבן צוטרוי.

אלס קריסטין אויף דער ארישער זייט.
אין דער "וויינאכט" אין יאר 1943

מיר האבן זיך פארשלאסן מיט אים אויף א בוידעם און אים אלץ דערציילט. ער האט געפאדערט, אז מען זאל אים אויך אריינשטעלן אין דער ליסטע פון די פער-זאנען, וואס מיר ווילן ראטעווען פון לאגער. מיר האבן אים דאס צוגעזאגט, און ער האט ביי אונדז גענומען א געהיים צעטל צו די מענטשן, צו וועלכע מען האט אונדז געשיקט. אלע זענען זיי געווען לינקע פועלי-ציון-טוער. נאך דער באגעגעניש מיט דעם יידן האבן מיר גע-מוזט איבערנעכטיקן אין א וואלד. קיינער האט אונדז נישט געוואלט אריינגלאזן אויף נאכטלעגער, ווייל עס

שע אנפירער, וועלכ זענען אריבער אויף דער ארישער זייט, וועלן אויך טאן דאס זעלבע. דאס האט אבער נישט פאסירט. אבער די מענטשן אין געטא, מיט וועלכע איך בין געשטאנען אין קאנטאקט און זיי צוגעשטעלט געווער, האבן זיך געפונען דארט בעת דעם אויפשטאנד, און זענען געפאלן.

גערעטעוועט יידן פון פאניאטאוו

נאך דער ליקוידאציע פון געטא האט ד"ר אדאלף בערמאן מיר געשיקט אין לאגער ביי פאניאטאוו, ווו עס האבן זיך געפונען פארשיקטע 18 טויזנט ווארשעווער יידן. מיין אויפגאבע איז געווען איבערצוגעבן זיי געלט, ווי אויך ארויסצוראטעווען פון דארט פרוי פאלא עלסטער, ד"ר ע. רינגעלבלום, און אנדערע.

איך האב געקענט פארן איבער לובלינער קרייז, ווו עס האבן זיך ארומגעדרייט אין די וועלדער אפטיי-לונגען פון א.ק. איך האב געהאט אלע נויטיקע פאראלן און צייכנס, אז זיי זאלן מיך דורכלאזן. מיט מיר איז מיטגעפארן דער „קאלעיאזש" פאיעווסקי. מיר האבן נישט געוויסט ווו עס געפינט זיך דער לאגער און מיר זענען אנגעקומען קיין נאלענטשאוו. דארט האב איך בעת א מיטאג ביי אן אוקראינערין געמאכט א באמערקונג, אז דאס עסן איז טייערער ווי אין ווארשע. די אוקראינערין האט מיר געזאגט, אז דאס איז דערפאר, וואס די יידן אין דערבייאיקן לאגער קויפן אויס אלע פראדוקטן... זי האט נאך צוגעגעבן, אז ס'איז גוט, וואס מען האט די יידן ליקוידירט. בעת דעם געשפרעך מיט דער אוקראי-נערין האט זי מיר דערציילט ווו דער לאגער געפינט זיך, און ווי אזוי מען קען אהין קומען.

אויפן וועג צום לאגער האבן מיר געטראפן א גרופע יידן, וועלכע האבן געארבעט אויפן שאסיי. די וואך איז געווען אן אוקראינישע, וואס איז נישט געווען צו שטרענג, און מיר האבן געקענט רעדן מיט די יידן. מיר האבן ביי די יידן געפרעגט ווי אזוי מ'קען זיך אריינגעבענען אין לאגער, כדי עטוואס צו קויפן... זיי האבן אונדז דערציילט, אז א האלבן קילאמעטער פון לאגער וווינט א קריסטין, ביי וועלכער מען קען עפעס קויפן צום עסן און אז די יידן פון לאגער האנדלען מיט איר.

מיר האבן טאקע געטראפן יידן ביי דער דאזיקער

שלום קאסאווער

מיכאל (מענדל)

און

אלס אוקראינישע באן-ארבעטער, אין יאר 1943

וואָס האָט מיט מיר געאַרבעט, און איך האָב געקענט זאָגן, אז ער האָט מיר געגעבן אזאַ צייטונג.

דער סאַלטיס האָט אונדז אויפגענומען און איינגע-מאַלדן אַלס זיינע קרובים. ער האָט אונדז אויך געהאַלפן אַריינגיין אין לאַגער. נעבן לאַגער איז געווען אַ קלוב, וווּ פּאַליאַקן פלעגן זיך טרעפן מיט אוקראַינער און יידן פון לאַגער האָבן זיי פאַרקויפט זאַכן. דער קלוב איז נישט געווען אַפּגעטיילט דורך אַ וועלכער נישט איז פאַרצוי-מונג פון לאַגער. מיר זענען אַוועק אין קלוב און פון דאָרט זיך אַריינגעגנבעט אין לאַגער. דאָרט האָבן מיר איבערגעגעבן געלט און בריוו פיר פּערזאָן, וועלכע מיר האָבן געדאַרפט ראַטעווען. מיר האָבן אַפּגערעדט, אז פאַלאַ עלסטער וועט מיט אונדז מיטגיין.

מיר זענען טאַקע אַרויס פון לאַגער צוזאַמען מיט פּרוי עלסטער. מיר האָבן זי איבערגעטאָן אַלס פּויערטע

האַט געדראַט טויט-שטראַף פאַר לאַזן איבערנעכטיקן אַ נישט-איינגעמעלדעטן.

אויף צומאַרגנס האָבן מיר זיך איינגעמאַלדן אין דאָרף ביים סאַלטיס, צו וועלכן עס פלעגן קומען די אוקראַי-נישע וועכטער פון לאַגער, ווייל ער האָט געהאַט יונגע טעכטער. מיר האָבן אים דערציילט וועגן אונדזער שליו-חות אין נאַמען פון א.ק. מיר האָבן אים אויך געגעבן אייניקע עקזעמפּליאַרן פון דער א.ק.-צייטונג, וואָס מען האָט דאָן געדרוקט אויף אַ שרייב-מאַשין אין מיין וואָר-שעווער צימער. איך האָב דאָרט לויט מיין אייגענער איניציאַטיוו צוגעשריבן, אז „א.ק. פאַדערט מען זאָל העלפן יידן“. וואָלט מען זיך אין דער אַנפירונג פון א.ק. דערוואַסט וועגן דעם, וואָלט מען מיך געוויס נישט גע-גלעט איבערן קאַפּ. אָבער אין די טעג ווען איך בין געווען אויף דער רייזע, איז דערהרגעט געוואָרן דער אַפיציר,

אזוי האב איך אַרויסגעפירט**ד"ר רינגעלבלום פון לאַגער**

איך בין געפארן קיין טראווינק, ווו עס האט זיך געפונען ד"ר רינגעלבלום. מען האט אים שוין געפרווט אַרויסבאַקומען פריער פון דאָרט, אָבער דאָס איז נישט געלונגען. איצט בין איך ספּעציעל געשיקט געוואָרן צו זען צי איז עס טאַקע אוממעגלעך. איך האָב מיט זיך מיטגענומען אַ מונדיר פון אַ „קאַלעיאָזש“, זיך אַרייַנגעגנבעט אין לאַגער און דאָרט גערעדט מיטן יידישן לאַגער-עלטסטן. ער האָט מסכים געווען, אַז רינגעלבלום זאָל אַרויס פון לאַגער. גלייכצייטיק האָט ער באַמערקט, אַז אין אָונט ווט ער מוזן מעלדן וועגן דעם ביים אָפּעל.

איך און רינגעלבלום זענען אַרויס פון לאַגער. אויפן וועג איז אונדז אַנטקעגנגעקומען אַ גרופּע יידן מיט אַ קאַפּאַ, פאַר וועלכן רינגעלבלום האָט זייער מורא גע-האַט. דער קאַפּאַ האָט זיך אין אונדז זייער גוט איינגעקוקט. איך האָב אים אָבער געזאָגט אַ פאַר שאַרפע געפּעפּערטע ווערטער, וואָס האָבן אים צעמישט, און מיר זענען דורכגעגאַנגען.

מיר זענען אַריין אין וואָלד און איבערגענעכטיקט. אין דער פּרי זענען מיר אַוועק אויף אַ נאַענטער באַן-סטאַציע, אַריין אין אַ צוג און אַנגעקומען ביינאַכט קיין ראַדאַשטש, אויף דער אַטוואַצקער ליניע. מיר האָבן איבערגענעכטיקט ביי מיינע צוויי ברידער און אויף צו-מאַרגנס אַנגעקומען קיין וואַרשע.

רינגעלבלום האָט זיך פאַראייניקט מיט זיין פּרוי און קינד און באַקומען אַ וווינונג אין וואָלאַ-קוואַרטאַל, ווו עס האָבן געלעבט אין געהיים אַ 30 יידן. מען האָט אים באַהאַלטן אין אַ בונקער, וואָס איז געווען אויסגעגראָבן אין אַ גאַרטן. עמעצער — מען זאָגט אַז דאָס איז געווען די געליבטע פון באַלעבאַס, וואָס האָט זיך מיט אים צע-קריגט — האָט געמסרט. געסטאַפּאַ האָט פאַרנומען אַלע יידן און זיי דערשאָסן. בלויז רינגעלבלום האָט זיך גע-ראַטעוועט און איז אַריבערגעפירט געוואָרן אין געוועזע-נעם געטאָ, ווו עס האָבן נאָך געאַרבעט יידן. אָבער איז געציילטע טעג אַרום האָט מען אים אַנטדעקט מיט נאָך עטלעכע יידן און מען האָט זיי דערשאָסן.

איך האָב ווייטער פאַרגעזעצט די אַרבעט פון רא-

און איר געגעבן די פאַרויס צוגעגרייטע קענקאַרטע מיט איר פּאַטאַגראַפיע. מיר זענען אַוועק אין וואָלד, פון דאָרט זענען מיר אַוועק אין קאָזשימיעזש און אַלע דריי אַנגעקומען קיין וואַרשע מיטן דאַמפּער אַלס פוילישע שמוגלער.

ד"ר עמנואל רינגעלבלום, דער היסטאריקער פון וואַרשעווער געטאָ

שפּעטער בין איך נאָכאָמאַל געפארן קיין פּאַנאַ-טאָו, געבראַכט געלט, קענקאַרטן און אַ פּאַטאַגראַפישן אַפּאַראַט, כדי די מענטשן, וואָס מיר האָבן געדאַרפט אַרויספירן, זאָלן צוגרייטן פּאַטאַגראַפיעס און צוקלעפּן צו די קענקאַרטן. דאָס מאַל האָב איך אויף אַן ענלעכן אופן ווי פּרוי עלסטער אַרויסגעפירט פון לאַגער אַ יידי-שע פּרוי, וועמען מיין קאַמענדאַנט האָט געבעטן רא-טעווען.

א טייל פון זיין גרופע איז זיך צעלאפן און זיך גע-
ראטעוועט. בלאך האט אבער נישט געוואגט, אדער נישט
געקענט אנטלויפן, און איז אונטערוועגס אומגעקומען.

נישט געלונגענער אויפשטאנד אין פאניאטאוו

איד בין אויך געפארן קיין טשענסטאכאוו, ווו יידן
האבן געארבעט אין א מעטאל-פאבריק „האסאג“. זיי
האבן אידן געבראכט בלויז געלט.
צום לעצטן מאל בין אידן געווען אין לאגער פא-
ניאטאוו, כדי ארויסצונעמען פון דארט א פאטער מיט
א קינד (די נעמען געדענק אידן נישט). דאס איז געווען
אין דער צייט, ווען מען האט זיך געקליבן צו ליקווין-
דירן דעם לאגער. דארט האט געזאלט אויסברעכן אן
אויפשטאנד, אבער די דייטשן האבן זיך קענטיק דער-
וויסט און אלעמען דערשאסן. אידן האבן געזען ווי מען
האט די מענטשן געשאסן פון קיילנארפער. די יידן
האבן בלויז באוויזן אונטערצוצינדן א באראק, ווו עס
זענען געווען זייערע זאכן.

במשך פון דריי טעג האבן אידן געמוזט בלייבן אין
א דארף דערביי, ביז אידן האבן געקענט צוריקפארן, ווייל
מען האט קיינעם נישט ארויסגעלאזן פון דער סביבה
פון לאגער.

אין אנדערע לאגערן, ווי אוישוויץ א. א. וו. האט
מען מיך נישט געשיקט. נאך דעם ווי די דייטשן האבן
ליקווידירט די לאגערן פאניאטאוו און טראווינקי, האט
זיך איבערגעריסן מיין ארבעט אויף דעם געביט.

דער פאל מיט ד"ר בערמאן

איד וויל נאך צוגעבן, אז נאך אין יאר 1943, נאכן
געטא-אויפשטאנד, האבן אידן אנגעהאלטן א קאנטאקט
מיט דער יידישער גרופע, וואס האט זיך געראטעוועט
דורך קאנאלן פון ווארשעווער געטא און זיך אויסבא-
האלטן אין די וועלדער הינטער ווארשע. אייניקע פון זיי
האבן אידן געבראכט אויף דער ארישער זייט פון ווארשע.
אין יאר 1944 האבן אידן בלויז געבראכט געלט צו יידן,
וואס האבן זיך אויסבאהאלטן אין ווארשע.

איינמאל האט פאסירט א פאל, מען האט שאנטא-
זשירט ד"ר אדאלף בערמאן און ארויסגעריסן פון זיין
האנט געבן זיין ווינונג זיין טעקע מיט געלט. ד"ר בער-

טעווען יידן פון די לאגערן. נישט אלע פרווון זענען
געלונגען.

איד וויל איבערגעבן פרטים וועגן

ליפא אליעזר בלאך,

לייטער פון קרן-קיימת אין פוילן

זומער 1943 איז ער געווען אין לאגער אין בודזין
און שפעטער אין קראשניק. אידן בין פיר מאל געווען
אין די דאזיקע לאגערן, געבראכט געלט און „קענקארטן“
פאר אים און פאר דעם רעוויזאניסטישן פירער ד"ר דוד
וואווינסקי. מיט ד"ר וואווינסקי האבן אידן זיך נישט
געקענט זען, ווייל ער האט געארבעט אין ביורא פון
לאגער. צוויי מאל איז ער נישט געקומען צום בא-
שטימטן באגעגעניש-ארט. דערנאך האט ער געגעבן צו
וויסן, אז ער וויל נישט, אז מען זאל אים ארויספירן פון
לאגער.

מיט ליפא אליעזר בלאך האבן אידן גערעדט עטלעכע
מאל. ביי דער ערשטער באגעגעניש האבן אידן ביי אים
גענומען זיין פאטאגראפיע. עס איז געווען לייכט אריין-
צוקומען צו אים איז לאגער, ווייל עס האבן דארט גע-
ארבעט אויך פאליאקן, צו וועמען עס פלעגן קומען די
פרויען און ברענגען עסן. אידן בין אריין אין לאגער אלס
איינע פון אט די פרויען. ווען אידן האבן געבראכט די
קענקארטע פאר בלאכן און אים דערציילט, אז ס'איז
פאר אים צוגעגרייט א דירה אין ווארשע, האט ער מיר
געזאגט, אז זיינע חברים דערלויבן נישט מען זאל אים
ארויספירן צוליב דער קאלעקטיווער פאראנטווארטלעכ-
קייט פאר יעדן איינעם, וואס אנטלויפט פון לאגער.

מיט איינעם פון אט די חברים אין לאגער וועגן
וועלכע בלאך האט גערעדט, האבן אידן אליין געשמעסט.
ער וואלט, ווי אידן פארשטיי, זיך נישט גערעכנט מיט
דער קאלעקטיווער פאראנטווארטלעכקייט, אויב מען
וואלט אים ארויסגעפירט דעם ערשטן.

בלאך האט זיך אבער אפגעזאגט און אידן האבן אים
נישט געקענט איבעררעדן. עס האט גארנישט נישט גע-
האלפן. ער איז געבליבן אין לאגער. שפעטער האט בלאך
צוריקגעשיקט זיין קענקארטע. ער איז אומגעקומען בעת
דער עוואקואציע פון קראשניק, ווען די רויטע ארמיי
האט זיך דערנענטערט.

איד בין דעריבער געבליבן אין דער פארבינדונגס-דינסט וואס איז אין אט דער צייט רעארגאניזירט געווארן. איד האב אבער אויך געארבעט אין שפיטאל אויף אויף-דאוסקי-גאס און אויך געפארן אין לובלינער ראיאן אויף געוויסע שליחותן — דאסמאל פוילישע — אין נאמען פון א.ק.

עמילקא אלס אפיצערין ערב דעם אויפשטאנד פון גענ. באר-קאמארעווסקי

ד"ר אדאלף בערמאן האט דאן אויף מיר ארויפגע-לייגט ווייניק ארבעט. איד מוז ליידער באמערקן, אז אויך אין יענע פינצטערע טעג האבן עקזיסטירט פאר-טייאיש-פאליטישע חשבונות... אין אנהויב האב איד זיך נישט אריענטירט, אבער ערשט שפעטער האב איד פאר-שטאנען, אז עס איז אן אונטערשיד צי מען געהערט צו א יידישער פארטיי אדער נישט, און צו וועלכער... מען האט אנגעהויבן מער צו רעדן וועגן באפאר-שטייענדיקן אויפשטאנד. בעת דעם אויפשטאנד בין איד צוגעטיילט געווארן צום אלטשטאט-ראיאן, און מיין אפ-טיילונג האט פארנומען דעם האטעל „פאלסקי" אויף דער דלוגע-גאס. די הויפט-קאמענדאנטור איז געווען אין דער

מאן איז דאן געקומען צוליפן צו אונדז. איד מיטן „קא-לעזיאזש" טאדעאוש פאיעווסקי, זענען אריין אין זיין ווינונג און ארויסגענומען פון דארט א וואלזקע מיט פאפירן און אנדערע זאכן. דאס איז געווען זייער א גע-פערלעכע אונטערנעמונג, ווייל גראד אין דער צייט האט מען דורכגעפירט אן אבלאווע אין די גאסן.

מיר זענען אבער אריינגעשפרונגען אין א פוסטן טראמוויי און אנגעקומען אין דער גאס, ווו עס האט זיך געפונען מיין ווינונג. ד"ר בערמאן האט דארט אויף אונדז געווארט. דאס געסל איז געווען פינצטער, און מיר האבן נישט באמערקט דעם דייטשן פאטרול, וואס האט דארט געהאלטן וואך. די דייטשן האבן אונדז פאר-האלטן און אנגעהויבן רעוידירן די וואלזקע מיט וועש און קליידער, וועלכע דער „קאלעיאזש" האט געטראגן, ווייל איד פלעג אים תמיד ביי אזעלכע פאלן געבן וויי-ניקער געפערלעכע זאכן. ער האט געהאט א פרוי און צוויי קינדער און אויב ער וואלט אומגעקומען און איד וואלט זיך געראטעוועט, וואלט איד שוין סיי-ווי-סיי נישט ארויס קיין לעבעדיקע פון זיין פרויס הענט.

אויף דער פראגע פון די דייטשן וואס עס געפינט זיך אין דער וואלזקע, האב איד זיי דערציילט א מעשה, אז מיר זענען א פארפאלק און מיר קלייבן זיך איבער צו מיין מאמען, ווייל מיר קענען נישט אויסקומען מיט דער שוויגער. ווען די דייטשן האבן גענומען מיין ווא-ליזע, איז פלוצעם אין געסל אנגעקומען א מאן. ווען ער האט דערווען דעם פאטרול האט ער גענומען אנטלויפן. די דייטשן האבן אונדז איבערגעלאזט און גענומען זיך נאכיאגן נאך אים. איד בין אנטלאפן און אריין אין מיין ווינונג.

ערב דעם אויפשטאנד

פון גענעראל באר-קאמארעווסקי

אזוי האט עס געדויערט ביז עס איז אויסגעבראכן דער פוילישער אויפשטאנד אין ווארשע אין זומער 1944. די צוגרייטונגען צום אויפשטאנד זענען צווא. אנד. בא-שטאנען אין זאמלען געווער און אין צוגרייטן קראנקן-שוועסטער. איד האב דורכגעמאכט א קורס פון שוועס-טער, אבער מיין קאמענדאנט האט געזאגט, אז עס איז א שאד איד זאל אריבערגיין אין סאניטארן-דינסט.

מען האט מיך טאקע נישט איינמאל געפרעגט: ווער בין איך אייגנטלעך? איצט, ווען איך האב אויסגעזאגט דער קאמענדאנטין ווער איך בין, האט זי געזאגט: סוף-סוף פארשטיי איך פארוואס דו ביסט אן אנדערע.

די פוילישע חברטעס האבן זיך דערווייטערט פון מיר, ווען זיי האבן זיך דערווייטערט, אז איך בין א יידישע. שפעטער האבן זיי געטענהט, אז זיי זענען געווען בא-ליידיקט, וואס איך האב נישט געהאט צו זיי קיין צו-טרוי און נישט אויסגעזאגט דעם אמת, אז איך בין א יידיש מיידל. מיין בעסטע פריינדן האט מיר נישט גע-קענט מוחל זיין וואס איך האב זיך אויפגעפירט ווי א קאטוילישע, ספעציעל ווען עס איז געקומען אין לאגער אויף א באזוך דער קארדינאל הלאנד.

אין לאגער איז געקומען צו פארן אויף א באזוך גענעראל באר-קאמאראווסקי. ער האט מיך ארויסגערופן נאכן „אפעל“ און געזאגט: „מיר האבן דאך דערלעבט די באפרייאונג פון פוילן“. איך האב אים געענטפערט, אז איך האב נישט דערלעבט קיין סך, ווייל איך בין א יידיש קינד. ער איז געבליבן שטיל און שנעל זיך אפגערוקט פון מיר... איך האב זיך צעוויינט... דער גענעראל איז קענטיק גערירט געווארן און מיר געזאגט: „וואס וויינס-טו? דו ביסט דאך גרעסער אין דיין גבורה, ווייל דיינע לידן זענען דאך געווען טאפלטע“.

קיין פוילן בין איך צוריקגעקומען אנהויב 1946. אבער ווידער אלס פוילישע, צוליב די אַנטיסעמיטישע אינצידענטן אויף די צוגן.

אונדז האט באפרייט דער פוילישער קארפוס פון דער רויטער ארמיי פון גענעראל מאציעק. עס איז געווען גוט נקמה צו נעמען פון די דייטשע מערדער אין דארף ווו דער לאגער איז געווען.

מיר זענען געקומען קיין שטשעטשין. די רוסן האבן אונדז געפארשט זייער פיל און געהאלטן אין איין חושד זיין.

אזוי האט זיך אנגעהויבן אונדזער לעבן אין נייעם פוילן.

אלטשטאט און מיין אויפגאבע איז געווען אריבערצופירן די באפעלן צו די קעמפער אין צענטער שטאט.

במשך פון צוויי וואכן פון אויפשטאנד האב איך געקענט דורכגיין די גאסן. דערנאך האב איך אויפגע-האלטן די פארבינדונג דורך די קאנאלן. מיר האבן בא-צייטנס אויסגעשטודירט די קאנאלן-נעץ אין ווארשע פון א ספעציעלער מאפע. ווען די אלטשטאט איז געפאלן, האב איך דורכגעפירט גרופן פון קעמפער דורך די קא-נאלן. מיין קאמענדאנט האט שוין דאן נישט געלעבט. זיין נאמען איז געווען אלגערד רודניצקי, מיטן פסעוודא-נים „מאציער שנקעוויטש“. איך בין געבליבן די פאר-בינדערין ביי זיין פארטרעטער, פולקאוויק סעווערין.

נאך דער קאפיטולאציע בין איך געגאנגען מיט דער אויפשטאנד-ארמיי אין דער דייטשער געפאנגענשאפט. נאך אין דער צייט פון די קאמפן בעת דעם אויפשטאנד האב איך באקומען די אויסצייכענונג „קשיזש וואלעטש-ניך“ און בעת מיר זענען אוועק אין געפאנגענשאפט, האב איך באקומען דעם ראנג פון פאדפארטשניק.

אין דער דייטשער געפאנגענשאפט

אין לאגער, אין וועלכן מיר האבן זיך געפונען אין דייטשלאנד, בין איך געווען דער שעף פון א גרופע פוילישע זעלנערינס. מיין לאגע איז געווען א שווערע. די פוילישע חברטעס פלעגן באקומען שפייז-פעקלעך פון פוילן. איך האב אבער נישט געקענט שרייבן צו מיינע צוויי יידישע ברידער זיי זאלן מיר שיקן עטוואס. די זעלנערינס האבן מיך ליב געהאט און עס איז זיי נישט איינגעפאלן, אז איך בין א יידיש קינד.

אין לאגער בין איך געווען פון 5טן אקטאבער 1944 ביז 12טן אפריל 1945. נאך דער באפרייאונג, ווען מען האט געמוזט אנגעבן דעם אמתן נאמען, האב איך דער קאמענדאנטין פון לאגער אויסגעזאגט, אז איך בין א יידיש קינד. איך מוז אנווייזן, אז אין אלגעמיין האב איך זיך אין לאגער געפירט אנדערש ווי מיינע פוילישע חברטעס און דאס האט געצויגן די אויפמערקזאמקייט.

ד"ר ראובן בן-שם

„אמילקה” לבית קוסובר

עיירות וכפרים בסביבה. הגעת, הצצתי ונפגעתי וחזרתי לרדזימין בכל עת-מצוא ואם לא נודמנה עת-מצוא מצאתי לי עת ואמתלא, כדי לחזור אליה.

ובית אחד מצאתי ובו תורה וגדולה במקום אחד, בית של איחוד-איכות-יחוד עבריי-ישראלי-יהודי. האב ר' יוסף קוסובר, פטריארך כקדמת דנא במהדורה חדתא. אמא, צ'יפעלע, אשת-חיל, אצילות וצניעות משמשות בה בערבוביה, והבנים והבנות — כשתילי-זית סביב לשולחן. כל צבעי הקשת מצאתי בבית הזה, החל מציונים-כלליים וחסידים יצחק גרינבוים עד ל„שומרים” לגוונים ותנועת בית"ר. ראש-המדברים-הציוני מיכאל הבכור וגושי המטען הרגשי, שלום, וארבע האחיות חנה, חיה, אסתר ושושנה.

לי היתה שם הלולא-נפשית וחגגא-רוחנית. עם תורתי ושברי, הן בשעתו כ„שומר-הלאומי” והן במטמורפוזה הבית"רית, נמנה הרוב במשפחה. מלבד, מתורתי, מדרכי בציון ללכות הצעירים הללו שביל ישר, נתיב מסומן, בל יטעו בו ההולכים. וכשליווני בני בית-קוסובר וגרשון הגדל(הל) בתוכם לאולם ההרצאות הגדול בעיר לשאת את נאומי, הרגשתי כאילו נישאתי על כנפי נשרים להביא את בשורת הגאולה הקרובה ליהודי עיירות-פולין, המחכים לה בכליון-עיניים והצמאים לבואה.

ובאוירה כזו, בבית כזה, בית של ערכים הומניים-לאומיים גדלה תפארת-הבית שושנה, לימים „אמילקה”. גבורתה, שיעור קומתה נתגלו בעת השואה, בעידן האופל המאופל ביותר שקרה לעמנו.

גבורה אינה מאמץ חד-פעמי, התגברות על מכשול,

בזמן שהעולם היה קיים, העולם היהודי בפולין המדינה, נמנה גורלי עם הדרשנים.

היום נמחקה ממפת העם היהודי, לנצח, פולין המדינה. בחוצותיה לא יישמע כבר קול-יעקב, הבל פיהם של תינוקות דבית-רבן ושיח-ושיג של יהודים נדם. דפיקות-לבם של יהודי פולין, צפיות משיח, תשוקה לגאולת האדם והעם, סודות טמירין של גנוי-נסתרות ההווה, שמירת ערכין, ערכי מוסר ואנושות, גווז, תמו ואינם עוד.

פולין היהודית מתה. מתה, לא תוסיף קום.

מתה פולין היהודית. מתו זיוה, הודה והדרה של פולין בכלל. מתו החולמים ליום שכולו טוב, הלוחמים בסתר לתיקון הנפש בתיקוני-חצות ובתיקוני-מעשים.

ואז, עת חיה פולין היהודית, במדינתה, נודד הייתי ממקום למקום, מעיר לעיר, מעיירה לעיירה, מכפר לכפר ומביא ליהודים זמירות-ציון.

ובהרחיקי נדוד ובאמתחתי חיצונית-להבות-אש-קודש לירותם על המוני ישראל, הצמאים לשמוע דבר ציון וישראל, ארץ-ישראל ומלחמתה, הגעתי לרדזימין, העיר הסמוכה לוורשה הבירה. אשפתי חיצים מלאה ורוחי עלי תהה. מין וסוג העיירה לא נהירים לי, האמצא שם שואפי-ציון ושואבי-ספרות-התחיה, או מפנים עורף לבשר-רה הלאומית ופניהם מועדות דוקא לתורות-שוא שמאל-ניות מצורות שונות. כיעקב-אבינו התכוננתי לשלושה מחנות: לדורון, לתפילה ולמלחמה. בעיקר למלחמה, כי זה לחם חוקי מאז נמנית עם הנון-קונפורמיסטים, עם אומרי לאו לקיים, הב-הב לעומד להיווצר.

ואני ברדזימין, העיר עם יחוס-עצמי, עיר מחוז למספר

טובסקי קיבל את האקדחים הראשונים (שניים במספר) מידי „אמילקה” ומסרם (אחד מהם — אחד השאיר ב„שופ”) להנהלת המחתרת. ואני עד לכך! וגם חלק לא מבוטל מנשק ה־ז. ו. הרביזיוניס־טים, על ידי „אמילקה” בא. כשבאנו במגע עם מנהיגי ה־ז. ו. — פרנקל, רודל, ליזרוביץ, זילברברג — הפכה „אמילקה” המסתכנת לאחד מעמודי־התווך של סיפוק ה„כלים”. חלק מהתח־מושת הצליחה היא להביא על גופה (ממש) למחתרות.

יעלת־חן, היודעת לצוד במבט־עיניה הנשי ז'נדרמים ו„ורקשוף”, שומרי ושוערי הגיטו וה„שופים”, נכנסה בקלי־לות לגיטו ול„שופים” ועל גופה הנשק, תקוות־כבוד של אחרוני היהודים בוורשה. ומי ימנה דפיקות־הלב, הלמות־המות ופיק הברכיים בנערה צעירה זו ועל פניה... הבעת מרגוע ואף עילוס; וכמעט תמיד הרשו לה הרוצחים־הז'נדרמים־האוקראינים לעבור. לא ניחשו הארורים, מי נכנס: בת־ישראל, המשוקצת בעיניהם ואשר לרצח ועינויים נועדה ועליה נשק למלחמה בהם. פעם תפסה ה„ורקשוף” בכניסה ל„שופ” שולץ־שילינג ורצה לבדוק את כשרות „הפולניה” שנכנסה. ואמילקה מצוידת בשני אקדחים, מוסתרים על גופה. בקור־רוח להפליא ובתבונה ובתושיה התכרבלה והתכופפה לשניים, כאילו תפסוה כאבי בטן, וחשה לבית־הכבוד. שם נתקלה במר איסלר, רופא־שיניים מה„שופ”. היא הפשילה שמלתה למסור לו את האקדחים. נבהל האיש, אבל לוע שלוף לחזהו בין רגע הדבירו והוא לקח את האקדחים מידה. ו„אמילקה” חזרה למשמר „פולניה” תמימה וכשרה. ושתי שיניים שנשברו לה אז על ידי „ורקשוף” היוו אחד ה־מטבעות בהם שילמה על סיפוק נשק לאחרוני היהודים ב־גיטו ורשה.

ואם היסטוריוני־השואה מזכירים את הקשרים והקשריות ששימשו כעין ריאות־נשימה למסתתרים, שקיימו והחזיקו את הקשר בין החיים לבינים ובין החיים והמחתרת והוועדים למיניהם; ואם אותם היסטוריונים מזכירים שמות כגון

נגף או סכנה. לזו יאה השם תעוזה, עזות־נפש ועזות־רוח. גבורה כפי שהגדירוה המגדירים נכונה היא עזו ואומץ לעמוד זמן ממושך נגד אסונות, רוחות ותקלות, ללא הרף; יום ולילה, יום ולילה, ללא מנוחה; שנים על שנים לעמוד ולא להישר, לא להיכשל, לא להרפות. אומץ עילאי עד הסוף.

גבורה זו שמה „אמילקה”. בשנים של חושך־נפש ואפלת־רוח, בזמן של לא־תוחלת ולא זיק־של־תקווה, ללא ערכים וללא התגלות נפשות, בזמן שהכל מדוכדך, מיואש ומעבר לכך — בעידן של מות־האדם־המוסר־הערך, בשנות השואה, היא, היא, אחת מיני מעטים כמות, לא חתה, לא נשברה, לא רפתה. יומם ולילה על משמר הכבוד, הצלת אחים מגיוון נפשי וממוות פיזי.

וניחונה „אמילקה” בשלוש סגולות: באומץ אישי ממש־עילאי, באהבת־אחים טהורה וברגש לאומי־דינמי. וכל זה חבוי וטמיר באורגניזם נעורים, שלא ידע ליאות. ותוכה כברה. קומתה דמתה לתמר וכל רואיה קראו דהר. וככה נעמדה היא למלחמה עם שונאי האנושות ורוצחי־העם, עם קלגסי היטלר.

פחד ופחת ופח שולטים, במשותף ובחיבוק־חנק, ברחובות ערי פולין ובדרכיה. אבלות הדרכים, מיותמים השבילים; בני־אדם אינם הולכים בהם. הקלגסים משוט־טים במ.

ובלילות, עת הפחד כפול ומכופל, עת הסטרא אחרא התירה כל רסן, שמה „אמילקה” נפשה בכפה ונוסעת להוציא ממחנות־המוות נחשפים, מחפשת ומוצאת בונקרים ומיסתוריים למסתתרים שה„יעד” שלהם (הבונקר־המחבוא המיסתורי), „נשרף” (נמצא בסכנה בגלל הלשנה או חי־פרשים).

וכדאי שייאמר פה ויחרת בציפורן־שית על לוחות ההיסטוריה של השואה, אס־כי רבים מת־נכרים לכך, כדי לזכות בכתר־הבכורה: הנשק, כמעט הראשון, שקיבלה המחתרת של ז'. או. ב. (זשידובסקה אורגניזציה בויובה) היה מידי „אמילקה”. „אמילקה” הופיעה אז בגיטו ורשה בלווית פולניה־נוצריה, שהסתכנה להילות אליה, ואיש הפוע"צ (חניך „השומר הצעיר”) ש. קובר־

ומשהו על תושייתה ותבונתה: קרה ובדירה שבחצר האחורית שלה הושבעו 12 טירונים למחתרת הפולנית. אך בטרם הספיק הכומר לסיים את הטקס נשמע טרטור מכוניות בקרבת מקום. הבית הוקף קלגסים מכל ה- עברים. אין מוצא, אין סיכוי להימלט, אין גם אפשרות להתנגדות. בין-רגע הכניסה אמילקה את בעלת-הבית, סבתא זקנה, למיטה ובצעקה, „סבתא הולכת למות“, ציוותה על כולם לכרוע ברך מסביב למיטה, כשהכומר ובידו כלי-הפולחן עורך תפילת-ווידוי. הקלגסים פרצו בדלת שנפתחה לקראתם ובראותם את הכורעים סביב „מי- טת הגוססת“ טרם נחה דעתם, והחלו לבחון בעיני-חשד את הנוכחים. לפתע פרצה אמילקה בבכי קורע-לבבות וצווחה: „הטיפוס הארור“ — — — ואחד הטירונים מסביר בגרמנית עילגת שסבתא נוטה למות ממחלת ה- טיפוס. עם הישמע המלה „טיפוס“ נעלמו ה„גיבורים“ — הקלגסים בפתד ובבהלה, כי מחלה מדבקת היא.

התמצאותה והאינטואיציה שלה היו כה מפליאות, שפעמים רבות התלחשו קציני המחתרת: „ראש יהודי לאמילקה זו“, „ממש ראש יהודי“; ורודניצקי נאלץ היה מדי-פעם להרחיקה לשליחויות לימים רבים מחוץ לוורשה, כדי לטשטש כל שמץ של חשש במוחות קציניו וחיליו במחתרת ולהציל את אמילקה מפני הנסיון מצדם להתח- קות על מוצאה.

ומאחורי הפרגוד של פעולות-מחתרת אלו רשמה דף מזהיר בפנקס-ההצלה בהביאה פדות וגאולה למספר לא מבוטל של יהודי וורשה. היא הצליחה להוציא את היס- טוריון-הגמזו ד"ר ע. רינגלבלום ממחנה-המוות פוניאטוב- טרבניקי ולהעבירו לוורשה. בין הניצולים, שרב חלקה בפדותם, כותב הטורים האלה, הסופרת רחל אוירבאך, פולה אלסטר והערש ברלינר, מפעילי פועלי-ציון-שמאל. וגאה יתגאה כל היודע-ועד בבת ישראל זו; גאוה למשפחתה, גאוה לעיירה רדזימין שנעלמה מהמפה-היהוד- דית, גאוה ותפארת לעם כולו.

„חייקות“ ו„רוזשקות“, אזי נוסף „שושנות“ (אמילקה) — ולא רק בתורת תוספת, אלא כאות וכמופת, כאחת היחידות והנעלות שביניהן.

קרן-אור במחשכי השואה היה כל ביקור שלה בבונקר שלנו. היא הפיחה רוח-חיים, אמון באדם והתפעלות מהאומץ האישי שלה שחוללו נפלאות, עודדו וחיוקו את רצון החיים במצוקות-זוועה.

חינוכה וסגולותיה עמדו לה עת המיבחן הגדול הגיע. הגיטו בעיירה שלה רדזימין חוסל באכזריות טבטונית, ממשפחתה רק אחיה ואחות אחת נשארו לפליטה. שערי- שמים נסגרו, שערי-הרחמים, הצדק והיושר נעל הרוצח התת-אנושי ומוצא אין. מחנק, יאוש, טירוף, כלו כל הקיצין. גמרה אמילקה אומר בנפשה להציל. ובינה עליו- נה, כעין השראה הפנתה אותה לאחד ממפקדי הא.ק. (ה- מחתרת הפולנית הלאומית) בשם אולגרד רודניצקי, ידיד משפחתה. חזות ארית, גוף תמיר, שער בלונדי, עיני-תכלת ושפה פולנית שגורה ועסיסית עמדו לה ונתקבלה כחברה בא.ק., כשלישה של המפקד. וזכור לטוב הרב-סרן רוד- ניצקי, גיבור-אציל, איש-לב, חסיד אומות-העולם, שידע בתבונה לחפות עליה בכל עת צרה ומצוקה.

ובת-ישראל זו, שעמד לה כוחה הנפשי-הרוחני- הגופני לחיות בהסוואה טוטאלית, כפולניה, כקצינה ב- מחתרת הפולנית, כדי להביא פדות לאחיה הקרובים והרחוקים, משתתפת במלחמה בצורר המשותף, באויב האכזרי. כשעלה הצורך במחתרת לבצע משימות מיוחדות, שרק יחידות מסוגלות ומחוננות בכשר-העזה הצלי- חו בהן, בחרו באמילקה; לאגדה הפכה תושייתה ותבו- נתה. אמילקה גם לקחה חבל בהתקוממות הפולנית (בפי- קודו של הגנרל בור-קומורובסקי, בקיץ 1944), גם בימי ההתקוממות והקרבות הצטיינה כלוחמת ללא-חת, בעלת מעוף ותעוזה.

ספרות השואה על „אמילקה“

מצליחים, ובאחד מימי אוגוסט הראשונים הם מביאים את רינגלבלום לוורשה“.

(רחל אוירבך, „במחיצתו של ד"ר רינגלבלום“, אנציקלופדיה של גלוי-יות, וארשה חלק ב', 1959).

★

...„עבודה אמיצה ונועות עשתה עובדת „הועד היהודי הלאומי“ אמילקה קוסובר, אשר בשיתוף עם עובדי-המחתרת הפולני, פועל-הרכבת תיאודור פאייבסקי, הצילה אנשי-מפתח יהודים ממחנות ההשמדה, קיימה קשר עם המחנות וביצעה תפקידים מסוכנים נוספים“.

(ד"ר אדולף-אברהם ברמן, „מימי המחתרת“, הוצאת „המנורה“, תל-אביב, תשל"א — 1971).

אמילקה בטקס קבלת-פנים שערך הנשיא המנוח זלמן שזר לכבוד לוחמי המחתרת האנטי-נאצית ופרטיזנים בפולין

...„בחודשים ינואר—אפריל 1944 עברה על הועד היהודי הלאומי תקופה חמורה עד מאוד, עם הרדיפות שפגעו במנהיגים המרכזיים של הועד“.

אולם גם בזמן שכל הנשיאות של הועד-הלאומי היתה נאלצת להיעלם — לא פסקה עבודתו אף ליום, ובעיקר בזכות חברי-המטה הנועזים והמסורים“.

לקבוצה ראשית זו שייכים: בתיה ברמן, אשתו של ד"ר אדולף ברמן, עסקנית חשובה של פועלי-ציון-שמאל; אמילקה קוסובר — בחורה רבת-מרץ, פעילה כמקשרת גם בפעולות-הצלה ממחנות-המוות. אחיה — מנדל קוסובר, מעסקני הציונים-הכלליים בפולין“.

(מלך ניישטט, „חורבן ומרד של יהודי וורשה“, ספר עדויות ואזכרות, הוצאת ועדת-הגולה של הסתדרות-הכללית, תל-אביב, שנת 1947).

★

...„ביולי 1943 הגיעה על כתובת פולנית גלויה ש-הודיעה, כי רידובסקי (השם המושאל הפולני של ד"ר רינגלבלום) נמצא בטראבניקי, ויש לחלצו משם ולהעבירו לוורשה“.

נשלחו אנשים עם אגרות, הוצא כסף, אך הם שבו בידיים ריקות“.

לבסוף הצעתי לשלוח את פועל-הרכבת הפולני תיאודור פאייבסקי. יחד אותו נסעה בערה יהודיה צעירה ואמיצה הקרויה „אמילקה“ (שושנה קוסובר). שני השליחים הללו

מרדכי יוניש

לחמתי ביחידות פרטיזנים ביערות סלונים וביאליסטוק

נות. מאידך גיסא, ועד כמה שהדבר ייחשב מוזר ביותר, היו חלקי ציבור יהודיים שכלל וכלל לא התפללו שלא תפרוץ מלחמה... לא מעטים מבין הנוער היהודי חשבו שהמלחמה עלולה לפטור את יהודי אירופה-המזרחית מהחנק המוסרי-הכלכלי-האנטישמי. אלה השלו את עצמם שרק דרך בלתי-שיגריתית, כגון מלחמה, תשים קץ למועקה בה היה שרוי הקיבוץ היהודי בפולין בשל מצבו המעורער וחוסר עתיד לקיומו.

עתה, בהישמע צפירות האזעקה, לא הרגשתי שום פחד, וכשעבר גל האווירונים המשכתי בדרכי למקום העבודה כמימים ימימה; ניסיתי לאמץ לעצמי תחושה רגילה — כאילו כלום לא קרה. ברם, בשעת הצהרים גברה המתיתות בעיר והשתררה פאניקה ממש. מהבית ברדזימין טילפן אבא, ואחריו אחי שלמה, ותבעו ממני במפגיע לחזור מיד הביתה. ניסיתי להתקשר עם יעקב יוראעלסקי, אבל לא מצאתיו במקום עבודתו. לא מצאתיו גם בחדרנו המשותף ברחוב פאווייה. החלטתי לחזור לרדזימין לבדי כדי להיות יחד עם הורי בשעת צרה זו.

בוזים רכוש יהודי

היציאה מוורשה היתה קשה מאוד. בדרכים עקלקלות

בפרוץ מלחמת העולם השנייה, ב-1 בספטמבר 1939, הייתי מחוץ לעיירתנו רדזימין. גרתי אז בוורשה ברחוב פאווייה 4, בחדר אחד עם יעקב יוראעלסקי. עבדתי בחנות למוצרי-עור ברחוב פרנציסקנסקה ולמדתי בערב. יעקב, מפקד קן בית"ר ברדזימין, היה אז (למרות הבדלי גיל בינינו) ידידי הטוב ביותר. הוא עבד במקצועו (כסיות לגברות) ובזמנו הפנוי היה שקוע בעבודה ציבורית, כולו קודש לתנועת בית"ר ולמחנה הו'בוטינסקאי. הערכתי את הידידות הזאת, הוא היה בשבילי לא רק ידיד-נפש, אלא גם מורה-דרך בחיים הפוליטיים והיהודיים. הערצתי אותו וראיתי בו דוגמה אישית. יחד היינו סועדים בערבים, ובערבי-שבת וחגים חוזרים הביתה, לרדזימין.

על פרוץ המלחמה נודע לי עוד בשעות הבוקר ביום ו' עת ירדתי מדירתנו בדרך לעבודה. תנועת כלי-הרכב ברחובות העיר היתה כבר בלתי-רגילה. מדי פעם בפעם נשמעו צפירות צופרים לאות אזעקה עם התקרבות מטוסי האויב לשמי וורשה; ממרחקים נשמעו קולות התפוצצויות עמומים.

חרף העובדה שהמלחמה לא באה עלינו בהפתעה — שכן מזה חודשים אחדים חששו שהיא עלולה לפרוץ — סברו רבים שמא בכל זאת ירתעו הגרמנים ממעשה תוקפ-

טיפול מבעוד זמן היה הכרח לקטוע את רגלו הפצועה. הוא התנגד בכל תוקף, חרף התחנונים של כל האנשים הקרובים לו ביותר. יעקב נפטר אחרי יסורים קשים.

יומיים לפני ראש-השנה הצלחתי לצאת מוורשה ה- מופצצת ולחזור לרדזימין. ביום הראשון לחג כבשו הגרמנים את העיירה. עם כניסתם פקדו על היהודים לפתוח את החנויות שלהם. התפקיד הזה הוטל עלי בבית. עוד בטרם הספקתי לפתוח את החנות שלנו כבר התאסף בחוץ (ליד הכנסיה) אספסוף פולני מצויד בשקים — מוכנים לביוזה. חלק מהסחורות הצלחנו להחביא במרתף הבית וגם אצל משפחת קפלושניק שגרה בחצר ביתנו.

שעה קלה אחרי פתיחת החנות ספגתי מכות מקצין גרמני, שנכנס בליווי „פולקס-דויטשה“ מסביבת רדזימין.

הגעתי לרחוב סטאלובה בפראגה, הוא מקום התחנה של ה„קולייקה“. הגעתי הביתה כבר אחרי כניסת השבת ומצאתי את בני משפחתי באווירה של אנדרלמוסיה ואובדן- עצות. התלבטנו אם להשאיר את הסחורה בחנות שלנו במקומה, או להעבירה לאיחסון בוורשה „עד יעבור זעם“. למרות שנפלה ההחלטה להעביר את הסחורות היקרות לבירה, לא יכולנו לבצע את הדבר בשל חוסר אמצעי- תחבורה. בשום מחיר אי-אפשר היה להשיג עגלה עם סוסים. מחוסר ברירה החבאנו חלק מהסחורות במרתף הבית.

למחרת, בשבת, פגשתי את יעקב יוראעלסקי והחלטנו ביום ראשון לשוב לוורשה. בבואנו לבירה התחלנו להרגיש מיד את זוועות המלחמה. וורשה סבלה קשות מהפצצות

כמה מבני המשפחות קפלושניק ורוטשטיין

הם באו לראות אם אפשר „לקנות“ משהו... עם יציאתם מהחנות התחילו הפולנים שהתקהלו בחוץ להתנפל על הסחורות ואילו הגרמנים שלפו מכונית-הסרטה וצילמו את ההתנפלות של הפולנים על החנות היהודית.

בפנים החנות היו אחי, שלמה, אברהם, ישראל ואני. ניסינו בכל כוחותינו להתנגד לביוזה — אך לשוא. ספגתי מכות רצח וכמעט נדרסתי על-ידי ההמון המשתולל. את סבי, הערש בער ז"ל, וההורים החבאנו בדירתנו שמעל לחנות. אחרי שהחנות התרוקנה כליל מהסחורות התערבו אנשי הו'נדרמריה הגרמנית והפסיקו את ההשתוללות במקום. כמה גרמנים במדים צילמו את המחזה כיצד הגרמ-

בלתי-פוסקות של מטוסי האויב הגרמני. הבית שלנו בר- חוב פאווייה הופצץ והחדר בו גרנו, יעקב ואני, נהרס כולו, ממש דקות אחדות אחרי שנמלטנו מתוכו.

נפרדתי מיעקב. אני הלכתי לאחי, לייבל, ויעקב פנה לבית דודו, מר בורשטיין, בפינת גנשה-זמנהוף, מרחק כמה דקות הליכה. גם הבית הזה נפגע מפגיעה ישירה של פצצה ויעקב נפצע ברגלו. בזמן הפגיעה הוא מצא מחסה בשער-הבית יחד עם כל משפחת בורשטיין. דודו של יעקב נהרג במקום ויעקב הפצוע לא קיבל עזרה רפואית במה- רות הדרושה. הוא נלקח מאוחר מדי לבית-החולים הנוצרי ברחוב לשנו, מקום בו שררה שנאת-יהודים. בשל אי-

העיר על-ידי הגרמנים, עם פרוץ המלחמה בין בריה"מ ובין גרמניה ביוני 1941, המשכתי לעבוד בבית-החולים. המקום היה לי לא רק מקום עבודה ומקור קיום, אלא גם בית. היה לי בביה"ח חדר-מגורים בו גם הסתרתי את שני אחי, חיים וישראל, בזמן האקציה-השחיטה הראשונה בסלונים. בימים ההם כיהן כמנהל בית-החולים רופא פולני זקן בשם מלינובסקי, אנטישמי מובהק ופעיל במפלגת האנדציה הנודעת; אבל עוד יותר מהיהודים שנא שנת-מוות את הגרמנים ובידיעתו הסתרתי בבית-החולים מספר יהודים, ובתוכם, כאמור, את שני אחי.

מאמצי להתקבל לשורות הפרטיזנים

רוב הרופאים בבית-החולים היו יהודים, ביניהם ד"ר נח קפלינסקי, לימים יו"ר הסתדרות הרופאים ביש-ראל, ד"ר בלומברג (עצמון), לשעבר קצין-רפואי ראשי בצה"ל, ד"ר פרצקי (נהרג בשורות הפרטיזנים) ועוד. בבית-החולים קשרתי את הקשר הראשון עם תנועת הפרטיזנים שפעלה בסביבות סלונים, מאז כיבוש העיר על ידי הגרמנים. יצרתי לי את הקשר באמצעות שבויים רוסיים שהצליחו להימלט מהשבוי הגרמני והתארגנו ב-יערות באיזור ווילצונורה, כדי להמשיך במלחמה בגרמנים. הם היו למעשה שרידי הצבא האדום בחבל ארץ זה שלא נכנעו לכובש הגרמני. אחד מהם, בדרגת קצין, נפצע ברגלו והובא לבית-החולים שלנו לריפוי, כמובן תחת משמר ופיקוח קפדני של שוטר מקומי מזויין. ד"ר פרצקי טיפל בקצין הרוסי הפצוע ואני הייתי מובילו לחדר-הרנטגן, להתקנת תחבושת-גבס ולטיפולים רפואיים אחרים. השתדלתי לרכוש את אמונו, הסברתי לו שאני יהודי (הוא אז לא סיפר לי שגם הוא יהודי. הדבר נודע לי אחר כך) והבעתי את רצוני העז להצטרף לפרטיזנים. הצעתי לארגן לו מיבצע-בריחה מביה"ח וכתמורה ייצור לי קשר עם חבריו ביער. הוא שכב בודד בחדר ועל יד הדלת ניצבה שמירה מזויינת של שוטרים כל שעות היממה.

אחרי לבטים רבים נאות להסביר לי את הדרך המקום כיצד להתקשר ולהגיע לחבריו ביערות. היה זה מקום מרוחק מן העיר סלונים כ-10 ק"מ. קבוצת הפרטיזנים אליה הגעתי קראה לעצמה בשם „רפלופצי“, על שם המקום רפלופקה בו חנתה. עם הקבוצה נמנו 2 יהודים.

נים-הכובשים מגינים על יהודים מפני התנפלות של פולנים...

עלי להוסיף בהקשר לכך אפיזודה אופיינית. ביום ראשון בשבוע אחרי הביזה בחנות שלנו, הטיף הכומר-הזקן (שהיה ידיד סבי) בכנסיה בשעת התפילה נגד מעשה השוד בחנות של משפחת יוניש. הוא תבע מהמתפללים להחזיר את הסחורות ששדדו. ואמנם, קיבלנו בחזרה כמות סחורות. היא שימשה מקור קיום למשפחתנו בגיטו שהוקם כעבור שנה.

עברתי לשטח-הכיבוש הרוסי

חזרתי לוורשה מיד אחרי כיבושה על-ידי הגרמנים והתחלתי בהכנות לעבור לשטח הכיבוש הרוסי, מעבר לנהר בוג. לאחר כמה הרפתקאות הגענו: אחי ישראל, יוסף שצ'פנסקי ואני, לעיר לומז'ה. שם פגשנו את אחי חיים, שעד פרוץ המלחמה היה גר עם משפחתו בעיר אוסטרו-מאזובייצקי. הוא הספיק להעביר ללומז'ה את כל רכושו מהחנות לטקסטיל שלו באוסטרוב; רכושו היה רב, ולא ידענו מחסור ודאגות קיום.

בראשית שנת 1940 עברנו כולנו לביאליסטוק. אני חציתי את הגבול, חזרתי לרדזימין וניסיתי להשפיע על יתר בני משפחתי לעבור לשטח הכיבוש הרוסי. לא הצלחתי לשכנע אף אחד מהם! כעבור כמה שבועות חזרתי לבדי לביאליסטוק. משם עברנו כולנו (אני, אחי חיים עם משפחתו, אחי ישראל עם אשתו — התחתן בביאליסטוק — ויוסף שצ'פנסקי) לגור בעיר סלונים. אחרי תקופה קצרה גאסר יוסף שצ'פנסקי על-ידי השלטונות הרוסיים בשעה שהיינו יחד בעיר לבוב. יוסף הוגלה למחנה קופרסק ע"י ציליבינסקי בסיביר ועבד במכרה פחם. הצלחתי כעבור זמן לקשור אתו קשר ולשלוח לו פספורט על שמו. בעזרת הדרכון הצליח להימלט מהמחנה ולהגיע עד קייב. אולם שם נעצר שנית והוחזר לסיביר. מאז לא שמעתי עליו משך כארבע שנים. עם שחרור שטחי רוסיה הכבושה ופולין-המזרחית נודע לי שעם הכרזת חנינה לאזרחי פולין על-ידי סטאלין, שוחרר יוסף מהמחנה בסיביר ועבר לגור בעיר טיפליס. בעיר זו נתקבל ככדורגלן בקבוצה המהוללת „לוקומטיב“. אח"כ חלה בטיפוס ומת בשנת 1944.

חזרתי בשלהי שנת 1940 מלבוב לסלונים והתחלתי לעבוד בבית-החולים העירוני כאח-מעשי. אחרי כיבוש

ובחזרה. מלבד פעם אחת — כאשר עליתי על מארב של משמר-גרמני ובנס ניצלתי ממוות בטוח — לא אירעו לי שום תקלות מיוחדות בסיורי-לילה אלה.

חיסול גיטו סלונים

החל מיבצע חיסול גיטו סלונים. באותו יום שהייתי בתוך הגיטו, היה זה יום-כיפור שנת 1942, גרתי אז בחדר אחד עם אחי. בסמוך לגדר של הגיטו. בערב הצלחנו לצאת מתוכו ולעבור לחדרי בבית-החולים. בני משפחתו של אחי חיים לא היו כבר אז בחיים, ואשתו של אחי ישראל נמצאה במחנה-עבודה באחד המחנות המפורזים באזורים שונים של העיר. כעבור ימים אחדים, כאשר הגרמנים השלימו את ההרג והמשלוחים למחנות ההשמדה, התברר כי השאירו לפליטה מספר מחנות עבו-דה קטנים בעיר, שהעצורים בהם ביצעו עבודות למען האדמיניסטרציה העירונית, כולל ניקוי רחובות הגיטו שנתרוקנו מתושביו.

באחד הערבים החליט אחי ישראל להתגנב למחנה בו עבדה אשתו, במטרה להוציאה משם ולהעבירה אלינו לבית-החולים. תכננו אז שכולנו נעבור יחד ליער. אותו לילה עשיתי את דרכי ליער עם ארגז תרופות. יחד אתי היה יהודי בשם יעקובסון, מהמחנה „בוטנלאגר“. קיוויתי שבביקורי זה אצל הפרטיונים ביער אקבל רשות להצטרף לקבוצה יחד עם אחי חיים וישראל. לי היה כבר אז נשק אישי, אבל לא היה לי נשק בשביל אחי. ברם, בבואי ליער לא מצאתי, לצערי, את קבוצת „רפלופצי“ במקום הקבוע. נודע לי כי פינו את המקום לפני ימים מספר, אחרי היתקלות עם הגרמנים.

חזרתי כעבור יומיים לבית-החולים בסלונים ונתבשר-תי בשורה מרה: אחי ישראל כבר לא היה בחיים. בדיוק בערב בו נכנס למחנה של אשתו כדי להבריחה החוצה, עסקו הגרמנים בחיסול המחנה והמתת העצורים, ביניהם מצאו את מותם-אמ-אשתו.

נשארתי רק עם אחי חיים והמשכתי לתכנן את העברתנו ליער. למרות שהקשר עם קבוצת „רפלופצי“, בה תליתי את כל תקוותי, נותק — לא ויתרתי על התוכנית לצאת ליער ולהצטרף לאחת הקבוצות הפרטיוניות שפעלו בסביבה. הכרתי כבר היטב את הדרכים ליער והתמצאתי בשבילים שבתוכו; ידעתי גם איפה נמצאים פרטיונים

כל חבריה היו מזוינים היטב ומאורגנים להפליא. למקום הקבוצה הוביליני אכר מקומי אליו הופניתי על ידי הקצין-הפרטיון הפצוע בביה"ח. ברם, לצערי ולאכזבתי הרבה סירבו אנשי הקבוצה לקבלני והתייחסו אלי בחוסר אמון מוחלט, וזאת חרף כל הסימנים שמסרתי להם מאת הפרטיון-הפצוע, חברם לנשק. גם עובדת היותי יהודי השש ללחום בגרמנים לא עשתה עליהם שום רושם ולא עוררה בהם נכונות להסביר לי פנים. להיפך, נלקחתי לחקירה אצל מפקד הקבוצה ובמשך יומיים רצופים לא נתנו לי מנוחה וחקרוני בחומרה רבה. לשוא הסברתי להם שאינני יכול להיעדר זמן כה רב מבית-החולים, שכן הדבר עלול לעורר חשד אצל השוטרים הסובבים שם, ואף לסכן את תוכנית-הבריחה של חברם הקצין-הפרטיון מבית-החולים בסלונים.

לבסוף נשלחתי חזרה לסלונים עם הוראה לשוב למקום ביער כעבור שבוע ימים, אך ללא האכר שנלווה אלי. התמצאותי בדרכים וביערות היתה אז קלושה מאוד, ועד היום הוזה קשה לי להבין איך הצלחתי לחזור אליהם כעבור שבוע. הסימן היחידי שהצלחתי לזהות בדרכי חזרה בלילה מסלונים ליער היה טנק סובייטי חרוך. ברם, טנקים כאלה היו פזורים לאין ספור בסביבה ההיא. בפעם השניה קיבלוני הפרטיונים במאור פנים, כאחד משלהם, ויחד תכננו את בריחת הקצין הפצוע מבית-החולים. התוכנית בוצעה בהצלחה למעלה מן המשוער: כאשר השוטר המזויין בילה בנעימים בחברתה של אחות מהמחלקה, הצליחו פרטיונים להוציא את הקצין דרך החלון ובעגלה שחנתה בחצר ביה"ח העבירוהו למקום מבטחים ביער. בשעת ביצוע הבריחה ביקשתי להצטרף לקבוצתו ביער. אך בקשתי נדחתה בתוקף. למרות הסיכון שבדבר נאלצתי לשוב לבית-החולים.

כעבור זמן מה נתמניתי מטעם הקבוצה „רפלופצי“ כמקשר בין העיר סלונים והיער. תפקידי העיקרי היה הבאת תרופות, עתונים וידיעות שונות מהיער. נעזרתי רבות ברוקח שבבית-החולים, יהודי בשם זליקוביץ. פעי-לותי זו נמשכה עד חיסולו הסופי של הגיטו בסלונים. משך הזמן עברתי פעמים אין ספור בשעות העוצר בלילה בדרך מבית-החולים למקום המיפגש עם הפרטיונים ב-יער. הדבר היה כרוך בסיכון רב, אפילו בשביל לא-יהודי. אך בהדרגה התרגלתי למצב של „טיולים“ מהכא להתם

נים שלהם מפני התנפלות-פתע של המרצחים הגרמניים ועזוריהם. הייתי מבקר את אחי לפחות פעם בשבוע ומביא אתי דבר-מאכל שהיו אצלנו בדרך כלל ללא הגבלה (בניגוד לתנאים ב"קבוצות המשפחתיות" שרעבו ללחם).

ביחידתי עברתי טבילת-אש ראשונה והמשכתי להשתתף בקרבות שונים. עברתי גם אימונים בשימוש בכלי נשק שונים ובחומרי-חבלה. בין השאר השתתפתי עם היחידה בהתקפות על העיירות קוסוב ודרצין. עלה בידינו לשחרר שרידי היהודים מהעיירות האלה. היה זה אחד

יהודיים שהתארגנו מבין שרידי מחנה העבודה „בוטנלא-גר". רבים מהם הכרתי אישית והייתי סמוך ובטוח שיקבלו אותי לשורותיהם. הבעייה המטרדה היתה אחי חיים שלא היה לו, כאמור, נשק אישי, ושבלעדיו לא נתקבל איש לפרטיזנים. חיים בעצמו נעשה איש שבור ברוחו לאחר ששיכל את בני משפחתו. חששתי לכן שלא יוכל להחזיק מעמד ביחידה קרבית, אפילו אם יתקבל אליה.

באוקטובר או בנובמבר 1942 התחילו להתארגן ביערות וילציגורה „קבוצות משפחתיות" משרידי גיטו קוסוב ודרצין. אני ואחי חיים עזבנו את בית-החולים

יחידת פרטיזנים שפעלה באזור סלונים-ברנוביץ'

המביצעים המפוארים ביותר שבוצעו על ידי כמה יחידות קרביות של פרטיזנים. שחרור יהודים מידי הרוצחים הגרמניים היה אחת המטרות של היחידה הקרבית מס' 51. אחרי זמן מה נתמנית לתפקיד קשר בין מיפקדת הגדוד ובין המטה שלה שהתמקם בכפר מרכזי בשם קור-נינו. לא היססתי לקבל עלי את התפקיד למרות שהיה כרוך בסכנות לא מעטות, אבל הוא איפשר לי להתראות עם אחי חיים לעתים קרובות. ואמנם ניצלתי זאת בכל

בסלונים והגענו ליער. הצלחתי לצרף את אחי לאחת הקבוצות „המשפחתיות" ואני הצטרפתי ליחידה קרבית מספר 51 של ה„אוטריאד" (גדוד) על שם שצורס. גדוד זה היה מורכב ברובו מיהודים, שרידי גיטו סלונים, וחיללים מהצבא האדום שלא נכנעו ופעלו בקווי העורף של האויב. מפקד הגדוד היה יהודי-רוסי בשם פיודורוביץ. המחנה של היחידה הקרבית שלי (מס' 51) התפרס סמוך למחנות „הקבוצות המשפחתיות" ואנו חיינו המגי-

שמועה בכפרי הסביבה כאילו היהודים בגדו בקבוצות הפרטיזנים וכאילו הובילו את החיילים הגרמניים למקומות חנייתם של ה„אוטריאדים“ הלוחמים. יהודים רבים ששרדו מההרג במצור נרצחו בדם קר ביערות גם על ידי פרטיזנים שהאמינו בעלילה השפלה שהפיצו בכוונה תחילה כפריים שכירי הגרמנים אשר ריגלו למענם ביערות ובכפרים. רבים משרידי הגיטאות נרצחו בימים ההם על ידי הפרטיזנים עצמם.

נדודים לביאליסטוק

איבדתי את הקשו עם אחי חיים, לא היו לי שום ידיעות עליו ועל גורל אנשי יחידתו. ידעתי רק שהם הספיקו להימלט מהמקום לפני שהגרמנים פתחו במצור. ואילו ה„אוטריאד“ שלי סבל אבידות קשות. התפורנו לכל מיני כיוונים ביער וקשה היה למצוא איש את רעהו.

שוטטתי ביער יחד עם 4 אכרי הסביבה שראו בי אויב וחיכו להודמנות להתנכל לי. פחדתי לישון בלילות שמא יקחו ממני את נשקי — רובה קצר ורימון-יד. ידעתי כי ברגע שיצליחו בכך ירצחו אותי נפש.

החלטתי להימלט מהם ולחפש לבדי את דרכי ביער. רכושי כלל, מלבד הנשק, שעון-יד ומצפן מקולקל אותם הסתרתי במגפיים. לילה אחד ניצלתי את ההודמנות שהאכרים שקעו בתרדמה עמוקה, קמתי והתרחקתי ב־ צעדים מהירים מחברתם „הנעימה“.

הדאגה לגורלו של אחי חיים לא נתנה לי מנוחה. כל מאמצי להיודע מה עלה בגורלו ובגורל אנשי יחידתו עלו בתוהו. באחד הלילות התגנבתי למקום בו חנה המחנה שלו בתקווה למצוא מישור שיגלה לי מה קרה עם אחי. אך לשוא. לעומת זאת מצאתי במקום מחסן אוכל. נשארתי בקרבת המקום כמה ימים. מצאתי לי מחסה בין הביצות הקיימות בשפע באיזור. נחתי היטב ותיכננתי מה לעשות הלאה ולאן לפנות.

הצטיידתי באוכל ושמתי את פעמי לכיוון ביאליס־טוק. ידעתי שבעיר זו עוד קיים גיטו ואף ידעתי על קיומה של מחתרת יהודית בתוך הגיטו. אחרי ימים ספורים של נדודים בדד ביערות נתקלתי ביהודי מקבוצתי הלוחמת שגם הוא חיפש דרך להגיע לביאליסטוק. הלכנו שנינו בלילות והמטרה הראשונה היתה לחצות את הנהר זלוניקה שהוא הגבול בין רוסיה־הלבנה והמחוזות

הזדמנות. חיים היה שרוי במצב נפשי ירוד, לא התאקלם כדבעי בקבוצה ואני הייתי משענתו היחידה. הוא סבל מאוד ולא יכול היה להתאושש משיכול בני משפחתו.

הגרמנים שמו מצור והרגו בפרטיזנים

החיים ביער היו די שקטים, יחסית. היינו יוצאים מדי פעם לכל מיני מיבצעים בסביבות קרובות ורחוקות. שורות ה„אוטריאדים“ גדלו ולמעשה כל האזור היה ב־ שליטת הפרטיזנים. מצב זה נמשך עד אוקטובר 1942. אז חל מפנה דרסטי. הגרמנים ארגנו מצור גדול על כל ה„אוטריאדים“ באיזור סלונים. למיבצע זה גויסה די־ ביזיה גרמנית מיוחדת מהולנד שעברה אימונים מיוחדים ללחימה ביערות.

הדיביזיה התמקמה בכפרים סביב היער ווילצינורה ובכפרים שבתוכי היער וסגרו כטבעת על מחנות הפרטיזנים. ההתגוננות שלנו היתה עזה, אך התוצאות אכזריות ביותר. במיוחד נפגעו קשות וסבלו אבידות רבות ה„קבוצות המשפחתיות“ שהיו ללא נשק ואף נותקו

מהיחידות הקרביות שלא יכלו לחוש לעזרתן.

מערך ההגנה של ה„אוטריאדים“ נשבר מהר כתוצאה מהכוח החזק והעדיף בנשק של הגרמנים. גם לא היינו מאומנים לקרב פנים־אל־פנים עם כוח האויב שכלל גם שריון. היחידות הפרטיזניות הלוחמות ניסו להיחלץ מ־ טבעת־המצור, חלקן בצורה מאורגנת, אך הרוב ניסה לפרוץ בצורה בלתי־מסודרת וכבודדים.

לרוע מזלנו, חלק גדול של מחסני הנשק של הפרטיזנים שהיו מוסתרים במעבה היער ובמבואות הכפרים, נתגלה על ידי הגרמנים בעוד מועד — לפני ששמו מצור עלינו. מסתבר, כי היו להם ידיעות כמעט על כל מחסני הנשק של הפרטיזנים בסביבה. רבים מאתנו לא הספיקו אפילו להגיע למקורות הנשק כאשר התלקחו הקרבות.

מאות יהודים, פרטיזנים ואנשי „הקבוצות המשפחתיות“ נהרגו במקום ואלה שהצליחו לפרוץ את טבעת המצור ולהימלט מגיא ההרג שוטטו אחר כך ביערות מוכים ופצועים ללא מזון. רובם היו גם ללא נשק והיו לטרף לכנופיות אנטישמיות דצחניות שפשטו ביער ובכפרים וחיפשו יהודים כדי להשלים את מלאכת ההרג של הצבא הגרמני הסדיר. הרוצחים האנטישמיים האכזריים הפיצו

איך, מה וכיצד הגעתי לעיירה וכיצד נודע לי שהם מתאספים בלילות בקרבת בית-העלמין. סיפרתי להם מעט על הזוועות והחורבן שפקדו את יהודי סלונים והסביבה ומה שעבר עלי ביערות. אבל גם הם לא האמינו לסיפורי. מאידך, טיפלו בי בלבביות ובצורה אנושית. הם הובילו אותי לביתה של אלמנה עניה שגרה בקרבת המקום. שם נשארת ללון במיטה „אנושית“ כמו בימים הטובים והנור-מליים.

התעוררתי לפנות בוקר והופתעתי לראות על יד מיטתי בגדים נקיים ואפילו חולצה חדשה. היתה זאת מחווה נוגעת ללב של האשה העניה שהבגדים בוודאי היו שמורים עמה לעת צרה. נפרדתי בחמימות ובאיחולים מהאשה הנהדרת ויחד עם קבוצת יהודים שעבדו בכבישים יצאתי בבוקר השכם מזלביה בדרכי לוולקוביסק. עיר זו שוכנת בערך במחצית הדרך למחוז חפצי — ביאליסטוק.

תליות רופאים יהודיים בוולקוביסק

הגעתי לוולקוביסק בדיוק ביום בו תלו הגרמנים מספר רופאים יהודיים ב„עוון“ הגשת עזרה רפואית לפרטיזנים בסביבה. רחובות העיר היו ריקים מאדם, ממש גפש חיה לא נראתה, וזאת בגלל העוצר שהגרמנים הכריזו. בנס הצלחתי להתחמק מעיני רואים ברחובות ולהגיע לבית-היודנראט. במקום מצאתי מספר משפחות שגרו בבית-הקהילה מפאת חוסר קורת-גג. סיפרתי את סיפורי — שאני בא מסלונים בדרכי לביאליסטוק וכל מה שפקד אותי עד כה. ברם, שוב נתקלתי ביחס עיון ממש, בצורה הגרועה ביותר. הם היו שרויים בפחד מוות, כנראה בגלל תליות הרופאים. נדרשתי על ידם לעזוב את המקום מיד. רק תודות לפקיד אחד ב„יודנראט“ לא הושלכתי החוצה בכוח. לבסוף הסכימו שאשאר במקום עד גמר העוצר וזאת רק בחדרו של הפקיד שעמד לימיני.

מפי הפקיד הזה נודע לי שבוולקוביסק גר אדם שבא מרדזימין ובערב הובאתי לביתו. לצערי אינני זוכר את שמו של בן עירנו זה. זכור לי רק שהיה זה אחד הקצבים מעירנו רדזימין ואילו בוולקוביסק היה לבעל בית-חרושת לנקניק, כמובן ללא רשיון. לגתי אצלו במרתף בו איחסן את הנקניקים. הוא הגיש לי עזרה בכסף ובדברי-מאכל. העזרה החשובה ביותר שלו היתה בכך שסידר בשבילי נסיעה בעגלה עם מברח מקומי עד ביאליסטוק. היתה

שסופחו לרייך הגרמני. סמוך לנהר עלינו פעמיים על מארב גרמני ובפעם השניה אבד לי חברי לדרך. שוב נותרתי לבדי.

אחר הרפתקאות אין ספור הצלחתי להגיע לנהר. היה זה ליל אוקטובר קר. פשטתי את בגדי ותוך כדי בדיקת עומק המים וגישוש במקל שבידי עברתי את הנהר. במשך כל שעות הלילה הסתתרתי בערימת קש בשדה. לפנות בוקר נכנסתי לעיירה ולביתה. עשיתי את דרכי יחד עם כפריים שהלכו לכנסיה. כנראה היה זה יום ראשון בשבוע.

ליד תחנת הרכבת הבחנתי ביהודים עובדים. לא קשה היה להם לזהות אותי לפי הלבוש שלי: מגפי אכר גדו-לים מדי, מכנסיים כפריים, חולצת-חיילים-סובייטית ופרוות אכרים קצרה כלבש עליון — והכל בלוי וקרוע. ניסיתי להתקרב ליהודים העובדים, אך הם רמזו לי מרחוק לא לעשות זאת והראו לי ביד לאיזה כיוון עלי ללכת כדי להגיע למרכז העיירה. הגעתי ודפקתי בדלת הראשו-נה כאשר הבחנתי במוזוה על המשקוף. היה זה ביתו של חייט יהודי שהתפרנס מתפירת בגדי קונפקציה לאכרים. למרבה הפלא היה הבית מלא וגדוש קוני בגדים. המחזה הזכיר לי את ביתנו ברדזימין בימים הרגילים...

לא זכיתי במקום זה לקבלת-פנים מעודדת ביותר. סיפרתי לבני משפחת החייט שאני בא מסלונים, ביקשתי משהו לאכול ואפשרות לנוח כדי שאוכל להמשיך בדרכי לביאליסטוק. הם פשוט לא האמינו לי ולדבריהם שסי-פרתי להם עלי. אני, פרטיון בעל ותק ביערות לא הצלח-תי לסבר את אוזנם. הם עדיין האמינו כי יעלה בידם לעבור את שלבי ההרג והחיסול בשלום. סיפרתי להם כי בסלונים ובכל סביבתה אין כבר יהודים. על כך ענו לי כי הגרמנים החליטו על חיסול הגיטאות באזור סלונים בגלל הצטרפות היהודים לפרטיזנים. „נימוק“ נוסף היה בפיהם, כי אזור סלונים הוא רוסיה-הלבנה והגרמנים יכולים להרשות לעצמם שם לעשות הכל; ואילו העיירה ולביה שייכת כבר לרייך...

נשארת בבית החייט עד רדת הערב ויצאתי לחפש צעירים יהודים בעיירה. פגשתי בלילה קבוצת בחורים על יד בית-הקברות. היתה זו קבוצה מאורגנת שחבריה היו מתכנסים שם לעתים קרובות. כנראה שלא עוררתי אמון-יתר אצל הצעירים. הם חקרו אותי וביקשו לדעת:

בגיטו ביאליסטוק. חשבתי אז לתומי כי בוודאי למד לקח לאחר שנכח לדעת כיצד חוסל גיטו סלונים.

האיש הזמיני לביתו בקרבת מקום, כיבד אותי בדברי מאכל והציג לי שאלות שונות שעוררו בי חששות. הוא גם הציע לי להישאר ללון אצלו עד שאמצא לי מקום-מגורים ועבודה. לא קיבלתי את הצעתו הנדיבה. אחר כך נודע לי שהוא האיש השנוא ביותר בגיטו ביאליסטוק, מלשין ידוע שהיה מצוייד ברשיון-יציאה מהגיטו כל אימת שרצה. הוא הומת על ידי אנשי המחתרת מקבוצת בית"ר בגיטו ביאליסטוק.

והנה אפתעה והתרגשות. פגשתי שניים מחברי מ"קבוצת 51" שפעלה ביערות וילצינורה: סרגיי (הוא ראובן לייב מווישקוב) וסוניה שמידט, שהיא משרידי "בוטנלאגר" בגיטו סלונים. עם השניים עברתי כבר כברת דרך בפעילות משותפת במחתרת בסביבות סלונים. שמחת פגישתנו בביאליסטוק היתה רבה. סרגיי וסוניה נמצאו כבר בביאליסטוק זה כמה שבועות והספיקו להסתדר במגורים ובמקום עבודה. בעזרתם השגתי קשר עם המחתרת בגיטו.

כעבור ימים אחדים נתקבלתי לשיחה אצל ראשי המחתרת בגיטו ביאליסטוק. דיווחתי להם על כל מה שהיה ידוע לי על חיסול גיטו סלונים ועל פעילות הפרטיזנים היהודיים. הם רשמו את פרטי התיאורים שלי. הרושם המזעזע ביותר עשה עליהם גורלם הטראגי של היהודים ב"קבוצות המשפחתיות" ביערות סלונים. העובדה כי יהודים רבים נרצחו על ידי פרטיזנים רוסיים משום-מה לא נתקבלה על דעתם. מצב זה עמד בסתירה מוחלטת לעזרה הרבה שהגישה בימים ההם המחתרת היהודית בביאליסטוק לשבויים הסובייטיים ששוטטו ביערות האזור. סודרתי על ידי המחתרת בעבודה במכבסה כימית גדולה שהעסיקה כמה מאות איש בכביסת בגדים ולבנים בשביל הצבא הגרמני. צורפתי לתא המחתרת במקום ה"עבודה" — חמישיה בשם "המכבסה".

גיטו ביאליסטוק היה מעין יוצא-דופן משאר הגיטאות שהכרתי. החיים בתוכו התנהלו בזמן ההוא (שלהי שנת 1942 וראשית שנת 1943) כמעט בצורה נורמלית. כולם עבדו ואם כי לא קיבלו תמורה כספית, לא שרר רעב בגיטו. היתה חלוקה סדירה של מצרכי מזון מטעם

זאת בשבילי קפיצת-דרך רצינית מאוד וגם פחות מסוכנת מנדודים בדרך לא דרך ביערות; מה גם שהמבריק הכיר היטב את כל השבילים והדרכים המובילות לביאליסטוק, ללא הפתעות בלתי נעימות.

הגעתי לביאליסטוק לפנות ערב. העיר לא היתה לי בלתי-מוכרת. התגוררתי בה מספר חודשים לפני פלישת גרמניה לרוסיה ביוני 1941. אך לא ידעתי את מקום הגיטו וכיצד להיכנס לתוכו. בלית ברירה הסתובבתי בעיר שהיתה מלאה חיילים גרמניים ושוטרים וחיפשתי את שער הכניסה לגיטו.

גם הפעם האיר לי המזל פנים: פגשתי קבוצה גדולה של יהודים בליווי שוטר, שחזרו מהעבודה מחוץ לגיטו. היום החשיך והצלחתי להידחף לשורות הקבוצה. מישוה מהיהודים הדביק טלאי צהוב על בגדי והייתי כבר כאחד מהם.

ברם הבעיה היתה הרימוני-יד שהיה בכיסי והתיק עם כמה נקניקים שקיבלתי מהרדזימינאי בוולקוביסק. לא ידעתי אם הגרמנים יחפשו בכיסי הנכנסים לגיטו או לא, ולא ידעתי מה צפוי לי. היום אני משוכנע שהיתה זו קלות-דעת וחוסר זהירות ואף צעד שעלול היה לסכן את חיי אלה שאתם נכנסתי לגיטו, וזאת בגלל רימוני-יד אחד. למזלי ולמזל כולם הכל עבר בשלום, לא היו חיפושים עם כניסתנו לגיטו וכך מצאתי את עצמי בתוככי גיטו ביאליסטוק.

המחתרת היהודית בגיטו ביאליסטוק

בגיטו לא היתה לי כל כתובת. בינתיים התקרבה שעת העוצר ושומה היה עלי לחפש מקום לינה. באחד הרחובות מצאתי בית-כנסת פתוח ונכנסתי פנימה. באגף אחד התפללו יהודים תפילת-מעריב ובאגף שני שכבו על הרצפה המלוכלכת אנשים מכורבלים בסמרטוטים. היו אלה פליטים מהעיירות הקטנות בסביבה שהצליחו להסתגל לגיטו ביאליסטוק (לאחר חיסול הגיטאות בעיירות המחוות), אבל לא הצליחו למצוא לעצמם קורת-גג. נשארתי ללון בבית-הכנסת.

למחרת בבוקר פגשתי ברחוב יהודי שהכרתי מגיטו סלונים. שמו היה וודקובסקי, ממנהיגי היודנראט בסלונים. אולי היה זה חוסר זהירות מצדי כאשר ניסיתי לשוחח אתו על האפשרויות הקיימות לארגון תנועת-התנגדות

שהצליחו לקפוץ מהרכבת ולהינצל. השאר — כולם כולם — מצאו את מותם בטרבלינקה.

אנשל שהה כבר בגיטו ביאליסטוק מספר חודשים והיה „מסודר“ היטב. הצעתי לו להצטרף לקבוצה אחת שעמדה לצאת ליער. השגתי אפילו בשבילו נשק אישי. לצערי לא יצא הדבר לפועל. הוא נהרג בגיטו כעבור מספר שבועות אחרי שנפגשנו.

החיסול הסופי של גיטו ביאליסטוק בא במפתיע וב„ימים שקטים“ דווקא. הגרמנים למדו את לקח מרד גיטו וורשה מלפני כמה שבועות. אני וגרשון לוויין חזרנו כלילה הקודם משליחות מחוץ לגיטו. הייתי עייף אחרי לילות ללא שינה. בשעה מאוחרת, בעוד אני שקוע בשינה עמוקה, עוררוני שני חברים מה„חמישיה“ שלי כשבפיהם הבשורה שהגיטו במצור לקראת חיסולו.

ההתארגנות למרד

בגיטו פרצה בהלה גדולה. תאי המרד התקשרו ביניהם והחלה התארגנות למרד. לקחתי חלק פעיל במרד גיטו ביאליסטוק. הייתי ביחידות הלוחמים שעסקו בפריצת הגדר שהקיפה את הגיטו ברחוב וורוביצקה, הוא מקום המיפגש שלנו.

הנשק שבידינו היה דל ביותר. הגרמנים הצליחו לחסום בפנינו את הדרך והגישה לרוב מחסני הנשק של המחתרת. בכל זאת הצלחנו להחזיק מעמד עד צהרי היום וגרמנו אבידות בנפש לגרמנים. כשאולה התחמושת שלנו נהדפנו על ידי הגרמנים לגן-הציבורי ולנשק שנותר לנו לא היו עוד תועלת ושימוש. בגן-הציבורי עלה גם בידי הגרמנים ללכוד מספר לא מבוטל של לוחמים יחד עם יהודים אחרים שהסתתרו במקום.

ניצלתי ממש בנס יחד עם שני אנשי המחתרת. קשה להבין איך לא הבחינו בנו הגרמנים שמספרם היה כה רב. הם שמרו בכל פינות הגן בשבע עיניים. טיפסנו על סולם גבוה שניצב ליד הבית היחידי בגן ועלינו לעליית-הגג של הבית ובה מצאנו מחבוא. איש מחתרת נוסף שניסה לעלות בעקבותינו, נורה על ידי הגרמנים שהבחינו בו עת טיפס על הסולם. לאחר מכן סילקו הגרמנים את הסולם מהמקום.

נשארונו בעליית-הגג, הצצנו מבין החרכים וראינו איך

היודנראט, היתה פעילות מפלגתית במחתרת (של כל המפלגות) והניצנים הראשונים של פעילות התנגדות ממש נראו כבר בעליל: צבירת נשק, אימונים, הסברה לאוכלוסיה על מה שקרה ליהודים בגיטאות וכולי. זה זמן רב לא נהניתי מחיים „נורמליים“ כאלה ומה גם כאשר הגעתי לגיטו ביאליסטוק הורגשה בו תסיסה ניכרת ואף נפוצו שמועות על תוכנית לחיסול חלק מן הגיטו על ידי הגרמנים.

חיסול גיטו ביאליסטוק

הזמנים ה„נורמליים“ לא נמשכו זמן רב מדי. ב־פברואר 1943 החלה האקציה הראשונה. הגרמנים הוציאו וחסלו כ־10.000 יהודים, לרוב פליטים מהעיירות שבמחוז ביאליסטוק. רבה היתה האכזבה בקרב חברי המחתרת על אי-התנגדות מאורגנת בזמן האקציה. אמנם פה ושם אירעו מקרים בודדים של התנגדות, אך, כאמור, לא היתה כל התנגדות ממשית מאורגנת. הפקודה שניתנה לאנשי התאים היתה להתחבא במהלך האקציה... אני, כפליט ולא מקומי, ניצלתי ומצאתי מחסה במקום סתר יחד עם חברי התא שלי „המכבסה“.

לאחר האקציה הראשונה התחיל הגיטו להתארגן מחדש. אני המשכתי בעבודה במכבסה והתחלנו בהכנות ליציאה מהגיטו ליערות בסביבות העיר. נמנתי עם ה־פעילים במחתרת והוטלו עלי, ועל גרשון לוויין וסוניה שמידט, תפקידים שונים בארגון היציאה מהגיטו. הדבר היה כרוך גם בהשגת נשק והעברתו לגיטו. בתוקף תפקידים אלה נסעתי פעמיים ברכבת לגרודנה, כמובן בתעודות מזויפות. צברנו קצת נשק לקראת „יום הדין“ בגיטו והיציאה ליערות.

בינתיים נתקיימו בקרב אנשי המחתרת ויכוחים נוקבים לאין סוף — איפה ללחום, בתוככי הגיטו בשעת האקציות והחיסול, או לצאת בעוד מועד ליערות ושם להמשיך במאבק מזויין נגד האויב האכזרי.

באחד הימים פגשתי בגיטו את בן עירנו רדזימין, אנשל קושמירסקי. הוא קפץ מהרכבת שהובילה את יהודי רדזימין מהתחנה בעיר לטרבלינקה. הוא סיפר לי על אבי ואחי שלמה ואברהם ובני משפחותיהם אתם נסע בקרון אחד בדרך למחנה-המוות. אנשל היה מהבודדים

פים — במעבי עצים גבוהים שגדלו פרא בהיקף רב וגדול — לא מצאנו נפש חיה. הדבר גרם לנו אכזבה מרה. החלטנו לחנות במקום מספר ימים מתוך תקווה שמא בינתיים יגיעו חברינו. אך לשוא.

בינתיים אול המזון שהבאנו אתנו מהגיטו. בלית ברירה החלטנו להיכנס בלילה לאחד הכפרים בסביבה כדי להצטייד במזון ולהיוודע משהו על הפרטיונים בסביבה. בחרנו בכפר בשם ציליצנקי. היה זה כפר גדול שהשתרע על גבעה מוקפת עצים. נכנסתי לבית אכר וביקשתי מזון. האכר נענה מיד בחיוב, נראה שהאקדח (המקולקל...) שהיה חגור במותני עשה רושם על בעל-הבית. ממנו גם נודע לי שקבוצות פרטיונים יהודיים חצו לפני מספר ימים את הנהר, אף הוא בשם ציליצנקי. כן סיפר לי על היתקלות חמורה שהיתה לפרטיונים עם גרמנים מזויינים שפשטו ביער ועל מספר רב של הרוגים משני הצדדים. הוא גם יעץ לי בידדות רבה לא להישאר במקום בשל סריקה קפדנית המתנהלת על ידי הגרמנים בכל הסביבה. „מוטב לך גם כן לעבור את הנהר“, אמר ואף הסביר לי באיזה מקום המים רדודים.

יצאתי את בית האכר. שלושתנו עזבנו את הכפר והחלטנו חרף אזהרת האכר להמשיך את שהותנו בקרבת הכפר, ובלילה הבא לצלוח את הנהר. לא יכולנו לעשות כן בו בלילה שכן בינתיים האיר השחר. התרחקנו מספר קילומטרים מהכפר. התישבנו לנוח ולסעוד כאשר השמש זרחה כבר על צמרות העצים. בטרם הספקנו לסיים את האוכל, הקיפו אותנו גרמנים מזויינים ומובילי כלבים ופתחו עלינו מקרוב באש קטלנית מנשק אוטומטי. הרשל הביאליסטוקאי נהרג במקום. סוניה ואני הצלחנו להימלט לכיוונים שונים. כך גם נוחק הקשר בינינו.

לאחר שעות בריחה בלתי פוסקת הצלחתי להגיע לשטח של ביצות. הסתתרתי במקום במשך כל היום. בלילה, חרף הסכנה, חזרתי לכפר ציליצנקי ונכנסתי שוב לביתו של אותו אכר. הוא היה מוכה תדהמה בראותו אותי. הוא סיפר לי שאחמול בלילה הבחינו בנו בכפר והודיעו על כך לגרמנים. הוא אף ידע שאחד מאתנו נהרג במקום בשעת ההיתקלות עם הגרמנים וכי מחר עומדת להגיע ליער קבוצת אוקראינים כדי לעזור לגרמנים ללכוד את כל יתר הפרטיונים המשוטטים באזור. עם זאת יעץ לי לא לנסות לצלוח את הנהר באותו לילה

רוב הצעירים נורו בו במקום והיתר נלקחו למישלוח למחנות-המוות.

נשארנו במחבוא זה מספר ימים. בלילות היינו יור-דים כדי להצטייד באוכל בבתים שנשארו ללא דיירים. לא היה בכך משום סיכון, שכן בלילות היו הגרמנים עוזבים את שטח הגיטו מפחד פן יתנפלו עליהם והיו חוזרים רק בשעות הבוקר. הגיטו נסרק על ידי הגרמנים בעזרת כלבים כדי לגלות יהודים ששרדו והתחבאו. לכן עם שחר היינו יורדים מעליית-הגג למרתף הבית, בו היה מחסן פחמים. משך שעות היום הסתתרנו בערימות הפחמים.

נשק לא היה לי, אבל ידעתי מקום מחבוא של נשק — בבית-הקברות היהודי. באחד הלילות התגנבתי לשם. לצערי הרב מצאתי במקום רק אקדח מקולקל ואף ללא כדור אחד. בכל זאת לקחתי אותו.

התחלנו לתכנן עזיבת המקום כדי לחפש דרך לצאת ליער. לילה אחד התקרבו לגדר הגיטו הריק מאדם וחיפשנו נקודת-תורפה בשמירה שהיתה בידי אוקראינים. חזרנו למקום המחבוא בעליית-הגג ובאחד הלילות כאשר התחיל לרדת גשם עז, התגנבנו וחפרנו בידיים מעבר מתחת לגדר. חרף השמירה הערה במקום, הצלחנו שלוש-תנו לשלשל את עצמנו לתוך השוחה הרדודה שחפרנו ולצאת לעבר גדי הגיטו. עזר לנו המקרה שהשומרים האוקראינים המזויינים עישנו סיגריות. בחשכה הבחנו בהבהוב הסיגריות ולפיו ידענו אם השומרים מתקרבים למקומנו או מתרחקים; וכך ידענו מתי להפסיק את הפירת המעבר ומתי לחדשה. לפנות בוקר הגענו ליער.

הרפתקאות ביער

היינו שלושה: אחד בשם הרשל, ביאליסטוקאי, מרא-שוני אנשי המחתרת בגיטו, בחור אמיץ לב; חברתי הוותיק קה עוד מהמחתרת בסלונים, סוניה שמידט, ואני. ידעתי את מקומות המיפגש של היוצאים מהגיטו עם אנשי המחתרת שהיו ביער עוד מזמן, לפני שלבי החיסול הסופי של הגיטו. כסימן לאחד ממקומות המיפגש של אנשינו ביער שימש לי טנק סובייטי חרוך (כמו ביער סלונים) שניצב באחד משטחי היער.

לאחר יום של שוטטות ביער הצלחנו להגיע למקום-מיפגש, אבל לא מצאנו איש. גם במקומות-מיפגש נוס-

היערות בסביבת ביאליסטוק היו שונים מאלה שבסביבת סלונים. ביערות ווילצינורה בסלונים היתה חדירת הגרמנים למעבי היער כרוכה בהכנות מרובות. הם אף לא העזו לעשות זאת בקבוצות קטנות. לרוב ידענו על העומד להתרחש מפיהם של אכרי הסביבה כשהבחינו בגרמנים בסביבה. מצב זה הפיח בטחון באלפי פרטיונים בכל האזור. ואילו פה היו היעדרות דלילים, עם הרבה ישובים קטנים, ממש בתוך השטחים המיוערים. הגרמנים באזורים אלה אף הצליחו לארגן בתוך הכפרים „שמירה אורחית“ מבין האכרים ועל כל תנועה חשודה בקרבת כפר כלשהו מיד נמסרה אינפורמציה לגרמנים.

על אף קשיי החיים והמצב הבטחוני הירוד, היתה רמתם המוסרית והמשמעתית של האנשים למופת וללא דופי; וזאת בניגוד למצב שהכרתי בפלוגה 51. פה שררו אחווה ורוח הקרבה בין חברי הגדוד כולו. דאגת כולם היתה נתונה בראש וראשונה להצלת שרידי גיטו ביאליסטוק, שהגרמנים העסיקו בעבודות שונות בעיר, גם לאחר חיסול הגיטו. למטרה זו נשלחו תכופות חברי הקבוצה למשימות שונות בקרבת העיר. ברם המשימות היו למעלה מכוחותיה הדלים של הקבוצה.

זמן־מה היתה הקבוצה שלנו מקבלת מזון מהעיר, מבלי להיזדקק ל„שוד“ אצל איכרי הסביבה. עם התמנותו של סשה כמפקד הקבוצה הופסק גיוס המזונות מהעיר והתחילו „מיבצעי אספקה“ מהכפרים בסביבה. אני התאקלמתי חיש מהר בקבוצה ללא בעיות, הלא הייתי כבר פרטיון ותיק, ונטלתי חלק בפעולות שונות.

החורף של שנת 1943/44 היה חורף קשה וטראגי במיוחד ליחידה שלנו. המפקד, חברי הטוב סשה מוורשה, נהרג באחד הקרבות עם הגרמנים שחדרו ליער. יחד אתו נפלו הרבה חברים טובים, ביניהם גרשון לוויין. כן היו לנו מספר פצועים קשה. ואילו השלג העמוק והכפור העז סגרו עלינו ללא אפשרות לצאת מהבקתה בה שהינו. הגדוד שלנו היה מאורגן בקבוצות קטנות וכל תנועה של מישהו מאתנו השאירה אחריה עקבות בשלג... הגרמנים חנו בכפרים הסמוכים, והמצור סביבנו היה כמעט מושלם.

היחידה שלנו רעבה ללחם ואנשיה היו על סף גסיסה ממש. המוות ארב בחוץ בדמות הגרמנים ומבפנים —

כי ידוע לו שהגרמנים הציבו שמירה מוגברת על גדות הנהר.

יצאתי את הכפר ובמשך כמה ימים חיפשתי בכל הסביבה את סוניה שנמלטה בשעת ההיתקלות עם הגרמנים. שוב ביקרתי אצל האכר בלילה ומפיו נודע לי שלמחרת ביקורי האחרון אצלו עלו הגרמנים על עקבות סוניה וירו בה כשניסתה להימלט. כן סיפר שהגרמנים והאוקראינים עזבו כבר את היער.

נשאיתי לבדי. בו בלילה חציתי את הנהר והתחלתי בחיפושים אחר קבוצות פרטיונים בסביבה שמעבר לנהר. למרות נסיוני הרב בשוטטות ביערות עוד מתקופת סלונים נעשה מצב רוחי ירוד. הייתי ממש על סף של יאוש. אוכל היה לי, אבל הבדידות גרמה לי דכדוך נפשי קשה וכמעט שיצאתי מדעתי.

תשעה ימים רצופים שוטטתי ביער לבדי בחיפוש אחר פרטיונים. בלילה התשיעי האיר לי המזל פנים: נתקלתי בשמירה קדמית של קבוצת פרטיונים יהודיים מביאליסטוק בשם „היודובצים“ (על שם מארגנת הקבוצה — יהודית). לא הכרתי אף אחד מהם, אבל נתקלתי כאיש משלהם. חלצתי את נעלי הרטובות, קיבלתי אוכל חם, ישבתי ליד מדורה ושכבתי לישון בהרגשה טובה ששוב אינני בודד וכי אני נמצא בין יהודים. למחרת בבוקר סיפרתי להם את אשר עבר עלי. נשאיתי אצלם מספר ימים ובעזרתם סופחתי לקבוצת פרטיונים אחרת, אתה הייתי קשור עוד במחתרת בגיטו ביאליסטוק. הקבוצה שלי חנתה מספר קילומטרים מהמקום הזה.

נתקבלתי לגדוד בשם „ופירוד“. פה פגשתי חברים ותיקים שיחד לחמנו בפלוגה 51 ביערות ווילצינורה, ביניהם היו סשה סוכציבסקי מוורשה, שהיה מפקד הגדוד, וגרשון לוויין, שהספיק לצאת מגיטו ביאליסטוק. שניהם היו בחורים אמיצים מאוד. סשה היה איש צבא מובהק. שמחת פגישתנו היתה מהולה צער רב על מות החברים המשותפים מפלוגת 51 שלא הצליחו לעזוב את גיטו ביאליסטוק.

סכנת מוות מבפנים ומבחוץ

הקבוצה אליה צורפתי היתה שונה מזו שהכרתי ביערות סלונים. היתה זאת קבוצה קטנה, דלה מאוד בנשק, בלי נסיון קרבי וכמעט ללא ידע צבאי. גם

בשם וויציקובסקי. אחרי מאמצי „שיכנוע“ מצדם חילקו אותנו בין ה„אוטריאדים“ השונים שהתארגנו מחדש. צורפתי ל„אוטריאד“ בשם „מטרוסוב“ שהיה מורכב ברובו מרוסים וקווקזים. הרבה הבנה לא שררה ביניהם לבין היהודים. קיבלנו נשק חריש והחלו פעולות בהיקף גדול יותר מזה שהיינו מסוגלים לבצע כקבוצה נפרדת. נוסף לגילויי אנטישמיות חסרה היתה האחוזה שהיתה כה אופיינית בגדוד היהודי שלנו. באוטריאד „מטרוסוב“ השתתפתי בכמה מיבצעים רציניים, כגון הורדת רכבות מהפסים, פיצוץ תחנת חשמל בעיירה קרינקי ועוד. ב־24 ביולי 1944 אירע מאורע גדול לפרטיזנים ביער. נפגשנו עם יחידת סיור של הצבא האדום. הצבא התקרב במהירות לאיזור ביאליסטוק. צורפתי לצבא ונטלתי חלק בקרבות על שחרור הערים ביאליסטוק ולומז'ה. לומז'ה עברה מספר פעמים מיד ליד. שתי הערים נותרו ללא יהודים. לכן לא עוררה היציאה מהיער שמחה אצל אף אחד מאתנו, הכוונה ללוחמים היהודיים.

„הנך נמצא בעירך“...

כעבור מספר חודשים שוחררתי מהצבא האדום ונשלחתי לוולקוביסק. מיד למחרת נסעתי לסלונים כדי לוודא גורלו של אחי חיים. הייתי כמעט בטוח שאמצא אותו בסלונים, או בסביבה. בתקופה שבה היינו בנפרד היו לי ידיעות ש־הוא נשאר בחיים אחרי המצור הגדול בסתו 1942, וצורף לקבוצת פרטיזנים מעורבת של יהודים ורוסים. את הידיעה האחרונה ממנו קיבלתי במאי 1944. ידעתי גם שאחרי תאריך זה לא היו כל קרבות עם הגרמנים בסביבה זו. בזמן ההוא היתה השליטה ביערות סלונים בידי הפרטיזנים בלבד. אני נדברתי עם חיים, כשהיינו יחד ביערות ווילצינורה, שעם גמר המלחמה — היכן שלא נהיה — מקום המיפגש שלנו יהיה בעיד סלונים.

הגעתי לסלונים ומצאתי בה כמה עשרות יהודים. כולם עברו את המלחמה ביערות הסביבה. רבים מהם הכרתי אישית. התפלאתי על קבלת־פנים הקרירה מצדם כלפי ואי מתן תשובה ברורה לשאלותי מה עם אחי חיים. חשתי שקרה משהו איום. האמת המרה נודעה לי מפי אדם בשם זיציב, אתו הייתי יחד בפלוגה 51. אחי חיים נרצח על־ידי פרטיזנים רוסיים בתוך היער וחדושיים לפני שחרור האיזור על־ידי הצבא האדום. לפי עדותם של יהודים ששהו אז

הרעב. מעטים בינינו החזיקו מעמד בחורף קשה זה. קרבות עם הגרמנים היו לאין ספור. הגרמנים גילו אחת אחת כל ביקתה וביקתה והמטירו עליהן אש מנשק אוטו־מטי. אלה מאתנו שעמד בהם הכוח לסגת השאירו אחרי־הם עקבות ברורים והגרמנים דלקו אחריהם בשבילי השלגים.

בביקתה בה שהיתי התגוררו 14 איש. הנשק שלנו כלל מספר רובים עם מעט מאוד תחמושת. המזון אזל, כולנו היינו באפיסת־כוחות. מפקד הקבוצה עשה נסיון נואש להשיג אוכל לקבוצה, יצא לכפר סמוך ולא חזר עוד — הוא נהרג. נתמנתי במקומו כמפקד והחלטתי למרות הסיכון הרב הכרוך בכך, לנסות לפרוץ את טבעת המצור ולהשיג מזון בסביבה. ניצלתי לילה של שלג כבד שירד כל היממה, ויחד עם עוד חבר מהקבוצה הגענו לכפר הסמוך סומרסל. השגנו מזון אצל אחד האכרים שהיה איש קשר של הפרטיזנים ובדרך חזרה לקחנו עמנו סוס מאחד הכפרים. הצלחנו לשוב בו בלילה לביקתה שלנו ונצלנו ממיתת־רעב (עם האכר הזה קיימתי אחר כך קשר עד לפני מספר שנים. גם חברים נוספים בארץ ובאמריקה, פרטיזנים לשעבר בסביבה ההיא, עזרו לו הרבה אחרי המלחמה). תודות למלאי אספקה זה החזקנו מעמד עד בוא אביב 1944 כשהחלה הפשרת השלגים. משך החורף הזה החיינו את נפשנו במעט עדשים וקמח. גם הסוס היה לנו לתועלת רבה.

הפרטיזנים הרוסיים מגיעים

באביב 1944 הגיעה ליצרות ביאליסטוק קבוצה גדולה של פרטיזנים רוסיים. היתה זו יחידה מובחרת של צנחנים מהבריגדה ע"ש קלינובסקי. הם מצאו אותנו במצב קשה מאוד אחרי החורף האומלל שפקד אותנו. לרוסים היו ידיעות על מצבנו עוד לפני הגיעם אלינו, וזאת מפי שליחים מיוחדים שיצאו מאתנו מזרחה.

המטה של הבריגדה הרוסית החליט שאין זכות קיום ליחידה יהודית נפרדת ותבע לפזר את חברי הקבוצה שלנו בין הגדודים שלה. בכלל לא ראו בעין יפה קיומו של „אוטריאד יהודי“ נפרד. תחילה התנגדנו בתוקף לפירוק המסגרת הלאומית שלנו וזמן רב ארכו הוויכוחים והבי־רורים עם ה„קומברג“, קולונל בצבא האדום ממוצא פולני

לצערי היו אלה אך הבטחות־שוא וכל פעולה ממשית לגילוי הרוצחים והעמדתם לדין לא נעשתה. שיגרתי לכן מכתב מפורט על הרצח לתובע־הראשי במינסק, אך לא זכיתי אפילו לתשובה. המוות האכזרי של אחי חיים דיכא אותי בצורה מחרידה משך תקופה ממושכת.

חזרתי לוולקוביסק שם עבדתי מספר חודשים. בינואר 1945 עזבתי את וולקוביסק בדרכי לפולין. הגעתי לרדזימין עם דמדומי ערב באוטו צבאי שהורידני במבואות העיר, על־יד בית־הקברות הנוצרי בכביש ווישקוב. לא הכרתי את המקום... מתוך התרגשות, רבה, כנראה, שאלתי אדם שנקרה על דרכי: „איפה אני נמצא, מהו המקום הזה?” „אני מכירך וידוע מי אתה; הנך נמצא בעירך”, השיב.

הוא הובילני לביתו של חיים לייזר ווייגשטיין ואברהם שפרן ואחותו, מן האודים המוצלים של יהודי רדזימין, שזה לא מכבר חזרו לעיירה. בלילה הזה נודעה לי בשורת איוב — מכל בית־אבי הענף (ברוך בן הערש בער) שרדתי אני לבדי...

בסביבה ההיא, נשלח אחי להביא מים ובדרך התנפלו עליו, הפשיטוהו ערום ורצחוהו נפש. נראה שנודע להם על הכסף הרב שהיה תפור בבגדיו והרצח היה למטרת שוד. התחלתי לחקור את פרטי הרצח המתוכנן ונודע לי לאיזו קבוצה השתייכו הרוצחים. מפקד הקבוצה בזמן הרצח נתמנה אח"כ לראש הנ.ק.וו.ד. בסלונים, וזכה באות הצטיינות הגבוה ביותר — „גיבור ברית־המועצות”. הלכתי אליו ודרשתי ממנו את שמות הרוצחים. הוא הכחיש בתוקף שידוע לו מי היה הרוצח ואף איים עלי באיומים שונים אם אעז להתלונן עליו. לבסוף הושלכתי מחדרו בצורה ברוטאלית ביותר.

ידעתי שמסוכן בשבילי להישאר אפילו יום נוסף אחד בסלונים. בו בערב עזבתי את העיר ונסעתי למינסק, עיר הבירה של רוסיה הלבנה כדי לחפש צדק. נתקבלתי על־ידי גנרל פונומרנקו שכיהן כמפקד כוחות הפרטיזנים ברוסיה הלבנה. סיפרתי לו את כל העובדות הידועות לי, על הרצח המתוכנן של אחי, ודרשתי חקירה יסודית. הוא הבטיח לי ונראה היה שהוא מתעניין באמת בדבר.

שושנה שאפראן-גאלדשטיין

מיינע איבערלעבענישן אויף דער ארישער זייט

קילאמעטער פון ראדזימין, ווו עס האבן געארבעט, צווישן אנדערע, אויך ראדזימינער יידן. אויך מיין ברודער אברהם האט דארט געארבעט.

איך בין אוועק צו א קריסטלעכער פריינדין, די פרוי פון קאזיק וויטשישעוויטש, וועלכע האבן געווינט אויפן וועג קיין סעראצק. איך האב ביי זיי איבערגענעכטיקט און צומארגנס (ווי איך האב זיך אפגעשמועסט מיט מיין שוועסטער און שוואגער) געדארפט אומקערן זיך צו זיי אין ארבעטס-לאגער איזאבלין.

באלד אינדערפרי האט מיין קריסטלעכע פריינדין מיר אויפגעוועקט און דערציילט, אז עס האט זיך אָנגעהויבן די ליקוידאציע-אקציע פון דעם געטא. איך בין ארויף אויפן בוידעם פון הויז און צווישן די שפאלטן ארויסגעקוקט און געזען ווי מען פירט די יידישע קרבנות צום וואקזאל. איך האב אויסגעבראכן מיט א שטיל-ספאזמאטישן געוויין. כ'בין געווען זיכער, אז איך זע פון דער ווייטנס מיינע עלטערן מיט מיין יינגסט שוועסטערל חיהלע... איך בין אראפ פון בוידעם און געזאגט מיינע קריסטלעכע פריינד, אז איך וויל צוריקגיין אין געטא און זיין צוזאמען מיט מיינע עלטערן און מיט מיין קליין שוועסטערל. זיי האבן מיר קאטעגאריש געווארנט דאס נישט צו טאן. זיי האבן אויך מאטיווירט, אז אויב איך וועל איצט אריין אין געטא, וועט מען מיר פארשן ביי וועמען איך בין געווען אויף דער ארישער זייט און דאס איז א גרויסע געפאר פאר זיי.

איך האב זיך איבערגעטאן ווי א יונגע פויערטע. איך האב געהאט א דאקומענט אלס קריסטין מיטן נאמען בראניסלאווא לוקאשעוויטש, 18 יאר אלט, און כ'בין

איך בין איינגעלעך די איין-און-איינציקע לעבן גע-בליבענע פון ראדזימינער געטא, וועלכע האט געזען פון דער ווייטנס, פון דער ארישער זייט אין שטעטל, ווי מען האט דעפארטירט די יידן קיין טרעבלינקע. צוזאמען מיט די ראדזימינער יידן זענען אויך דעפארטירט געווארן די יידן פון די געטאס אין וואלאמין און לעגיאנאווא, וועלכע זענען א טאג פריער דא קאנצענטרירט געווארן. די דייטשן האבן פארארדנט, אז אלע יידן מוזן זיך גרופירן ביי דער שול, 6 אזייגער אינדערפרי, און פון דארט האט מען זיי געפירט צום וואקזאל (נעבן שעכט-הויז), פון וואנען עס פארן צוגן קיין טלושטש — יאדאוו — מאלא-קיניא — טרעבלינקא... די קלאנגען זענען געווען, אז מען פירט זיי קיין טרעבלינקע אויף ארבעט... א טייל יידן האבן געגלויבט אין דעם. איידער מען האט געפירט די יידן צו דער ליקוידאציע איז יעדער איינער אויפגע-פאדערט געווארן אפצוגעבן די דייטשן יעדע ווערטזאך. שפעטער האבן מיר זיך דערוואסט, אז דער אנגעקומענער טראנספארט מיט די ראדזימינער, וואלאמינער און לע-גיאנאווער יידן קיין טרעבלינקע איז אומגעבראכט גע-ווארן אין די דארטיקע גאז-קאמערן, טיילווייז נאך אין זעלבן טאג און טיילווייז צוויי טעג שפעטער.

א נאכט פריער האבן מיינע עלטערן געראטן די קינדער מיר זאלן אנטלויפן פון געטא איידער עס הויבט זיך אן די אקציע. מיין עלטערע שוועסטער סימא מיט איר מאן חיים-לייזער און איך, זענען ביינאכט אדורך דעם פארקאן פון געטא ביים שול-הויף. מיין שוועסטער מיט איר מאן האבן זיך געלאזט קיין איזאבלין, אן ארבעטס-לאגער פון גראבן טארף, א מרחק פון א 10

צירט אין גאס. דאָקעגן מיין שוועסטער מיטן מאָן האָבן זיך אויסבאהאַלטן אין זייער וווינונג. אין דער צייט ווען מיר האָבן געזוכט פאַר אונדז וווינונגען אויף דער אַרישער זייט אין וואַרשע און אין פראַגע, איז מיין ברור-דער אברהם נאָך געבליבן אין איזאַבלין. איד האָב פאַרגעזעצט מיינע באַמיאונגען צו געפינען אַ וווינונג אויך פאַר אים.

אין צווישנצייט האָט מיין ברודער אין איזאַבלין זיך דערוווסט, אַז די דייטשן גרייטן זיך צו ליקווידירן דעם אַרבעטס-לאַגער און וואַרשיינלעך פאַרניכטן און אויסמאַרדן די יידן. מיין ברודער האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט, וואָס אַ געוויסער קריסט, אַן איידעם פון אַ פויער, וועלכער האָט פיל יאָרן געהאַנדלט מיט מיין פאָטער, האָט זיך מיט אים געטראָפן אין איזאַבלין. דער ברודער האָט אים איבערגעגעבן אַ צעטעלע צו אונדז אין פראַגע, וווּ ער בעט מען זאָל וואָס שנעלער געפינען פאַר אים אַ וווינונג, ווייל יעדן טאָג קאָן דער אַרבעטס-לאַגער ליקווידירט ווערן צוזאַמען מיט אַלע יידן.

דער קריסט איז געקומען קיין פראַגע, האָט גוט קאַנטראָלירט צי מיר וווינען טאַקע לויט די אָנגעגעבענע אַדרעסן, און — — — גלייך אַוועק מעלדן דער פּאָלי-ציי. ווען די פּאָליציי איז געקומען מיר זוכן, בין איד פונקט נישט געווען אין שטוב, ווייל איד פלעג אָפט שפּאַצירן אין גאָס. זיי האָבן זיך דעריבער באַגנוגט מיט קאַנפּיסקירן מיינע צוויי וואַלזיקעס מיט זאַכן. פון מיר איז די פּאָליציי אַוועק צו מיין שוועסטער מיטן מאָן. עפעס, צום גרויסן גליק, האָבן די פּאָליציי-לייט זיך שטאַרק געאיילט. זיי האָבן צוגענומען אַלע מלבושים און ווערט-זאַכן און באַפרייט מיין שוועסטער מיטן מאָן און קינד.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן שוין נישט געטאַרט בלייבן וווינען אויף די דאָזיקע ערטער און מיר זענען געבליבן דאָכלאָז. מיר האָבן באַקומען קאַנטאַקט מיט פאַרשידענע באַקאַנטע פּאָליאַקן און זיי געבעטן שאַפן אונדז אַ דאָך איבערן קאַפּ, אָבער אַן שום רעזולטאַטן. אַלע האָבן מורא געהאַט אַריינצונעמען צו זיך יידן צו וווינען. אויך נישט מיר, טראָץ דעם וואָס איד האָב גע- האָט דאָקומענטן אַלס קריסטן.

אַוועק קיין איזאַבלין צו מיין שוועסטער סימא מיטן מאָן און מיין ברודער אברהם. אין עטלעכע טעג אַרום איז מיר געלונגען אָנצובינדן אַ קאַנטאַקט מיט אַ פוילישער פריינדיגן אין פראַגע, מאַריאַנאַ באַגדאָן איז איר נאָמען, און זי איז מסכים געווען איד זאָל קומען וווינען ביי איר. זי האָט אַפילו מיך געפרוווט איבערצייגן, אַז אייגנט-לעך איז דאָס גאָר נישט קיין שום ריזיקע פון איר זייט, ווייל אויב עס וועט זיך אַנטדעקן, אַז איד בין אַ יידישע, וועט זי תמיד קאַנען טענהן, אַז זי האָט דערפון נישט געוואוסט און זי האָט מיר אַריינגענומען אַלס קריסטלעכע לאַקאַטאַרין.

מיין יינגסט שוועסטערל חיה'לע

אַ פיל מער ערנסט פראַבלעם איז געווען צו געפיר-נען אַ ווין-אַרט פאַר מיין שוועסטער סימא מיט איר מאָן און זייער צווייאַריק מיידעלע נאָטאַשא. נאָך לענג-גערע זוכענישן האָבן מיר באַקומען אַ קאַנטאַקט מיט אַ געוויסער פוילישער פרוי, אַן אלמנה אין פראַגע, וועל-כע האָט זיי אַריינגענומען צו זיך פאַר אַ באַשטימטן אַפּצאָל.

פּאָליציי אַנטדעקט אונדזערע וווינונגען

איד האָב געפירט אַ „נאַרמאַל“ לעבן און אָפט שפּאַ-

מיון שוועסטער און שוואגער „באפרייען“ זיך פון זייער קינד

מיר האבן זיך ארומגעבלאנקעט אין די גאסן גאנצע שעה. פון צייט צו צייט זענען מיר געגאנגען באזוכן פארשידענע קריסטלעכע באקאנטע און געווימט זיך ביי זיי וואס לענגער...

בלייבנדיק אן אן אויסוועג, האבן מיר באשלאסן אריינצוגיין אין ווארשעווער געטא. מיון שוועסטער מיטן מאן האבן אבער נישט געוואלט מיטנעמען מיט זיך זייער צווייאריק מיידלעלע אין געטא אריין (וויסנדיק ווי גרויס זענען די לידן, ספעציעל פון די פיצלעך קינדער אין דעם אויסגעהונגערטן און אויסגעפייניקטן געטא). זיי האבן דעריבער זיך דעצידירט אונטערווארפן דאס קינד אויף דער ארשער זייט. אין זייער פארצווייפלטער סיטואציע האט דער אינסטינקט זיי דיקטירט, אז אזוי ארום וועלן זיי ראטעווען דאס קינד און ליבדערן די לידן פון דעם מיידלעלע.

אין א קאלטן פראסטיקן ווינטער-טאג, אינדערפרי, אין יאנואר 1943, זענען מיון שוועסטער און שוואגער אוועק אויף דער פאזנאנסקא-גאס אין ווארשע, נאענט צו א פאליציי-קאמיסאריאט (נישט ווייט פון דער גא-וואגראדזקא-גאס, ווו עס איז געווען א קריסטלעך יתום-מיתים-היים פאר אונטערגעווארפענע קינדער, אנגעפירט דורך קלויסטער-מנישקעס). דער שוואגער האט געטראגן דאס קינד אויף דער האנט. אויפן העלדול פון דער 2-יאריקער נאטאשא האבן זיי אנגעהאנגען אן אויפ-שריפט אויף א שטיקל קארטאן, אז דאס פיצל קינד הייסט נאטאליא טשארנעצקא, און די דאטע פון געבוירן. אויך איז דארט געשריבן געווען, אז דאס קינד איז גע-בוירן געווארן ביי נישט געהייראטע עלטערן, דעריבער ווערן אלע גוטמוטיקע מענטשן שטארק געבעטן זיך צו פארנעמען מיטן קינד, וועמענס נישט געהייראטע מוטער קאן עס נישט האלטן ביי זיך.

אנקומענדיק אויף דער פאזנאנסקא-גאס האט מיון שוועסטער סימא גענומען איר עופהלע אויף די הענט, איר שטארק צוגעדריקט צום הארצן און באדעקט איר פנימל מיט פיל הייסע קושן, וויינענדיק מיט ביטערע טרערן. דער שוואגער האט אוועקגענומען דאס קינד פון דער מוטער ארעמס, שנעל און שטיל אריין מיט

איר אין א טויער און דארט זי אוועקגעלייגט. ביידע עלטערן זענען שנעל אנטלאפן פון ארט. זיי זענען גע-שטאנען פון דער ווייטנס און געהערט דאס הויך-שטארק וויינען פון זייער פיצל קינד. נאכדעם האבן זיי געזען ווי דער הויז-וועכטער איז ארויסגעקומען פון זיין שטוב און גענומען דאס קינד אויף די הענט. אבער דאס פיצלעלע האט מיט אלע אירע כוחות זיך געפרוויט ארויס-רייסן פון אים, שרייענדיק הויך: „איך וויל נישט דיר, איך וויל צו מיון טאטעשי און מאמעשי!“ עס זענען ארויס פון די שטובן עטלעכע פרויען און נאכדעם האבן מיון שוועסטער און שוואגער אבסערווירט ווי דער הויז-וועכטער איז אוועק מיטן קינד צום נאענטן פאליציי-קאמיסאריאט אויף דער זעלבער גאס. זינט דעמאלט האט מען גארנישט געוויסט וועגן דעם גורל פון קינד ביז נאך דער אקופאציע.

איך ווער אן ארבעטערין

אין א דייטשן לאבארטאטאריום

זעבראכענע און נידערגעשלאגענע זענען מיון שוועס-טער און שוואגער אריין אין ווארשעווער געטא. דאקעגן מיר איז געלונגען צו באקומען א וווינונגס-פלאץ ביי א געוויסן פוילישן טראמוויי-ארבעטער. ער איז געווען א זייער אידעלער מענטש, א הייסער סאציאליסט. איך האב אים דערציילט, אז איך בין א יידישע, אבער האב דאקומענטן אלס קריסטין, און ער איז איינשטימיק גע-ווען מיך לאזן וווינען ביי אים. ער און זיין פרוי האבן געהאט א טאכטער גענוי אין מיון עלטער און מיר האבן זיך זייער גוט באפריינדעט.

מיון נייע פריינדין האט מיר געראטן זיך פארשרייבן אויף א 3-חדשימדיקן קורס, וואס די דייטשן האבן אר-גאניזירט אין לאבארטאטאריום פון ווארשעווער אוניווער-סיטעט. דער קורס האט צוגעגרייט הילפס-לאבארטאנטנס אין לאבארטאטאריום, וועלכער איז אנגעפירט געווארן דורך דייטשע פרויען — אלע דיפלאמירטע לאבאראנט-טינס. מיון נייע קריסטלעכע פריינדין האט מיך באקענט מיט איר חברטע, וועלכע האט געארבעט אין לאבאר-טאריום. זי האט רעקאמענדירט מיך אנצונעמען אויפן קורס. אזוי ארום בין איך געבליבן ארבעטן אין לאבא-ראטאריום העכער א יאר צייט.

קינד — אבער אן רעזולטאטן. מיין שוועסטער האט נישט געפונען קיין טרייסט און נישט געקאנט פארגעסן דאס קינד אויף איין מינוט.

דער אויפשטאנד אין ווארשעווער געטא

עס האט זיך דערנענטערט דער יום-טוב פסח. איינ-מאל, ווען איך בין געקומען באזוכן מיין שוועסטער, נאך מיינע ארבעטס-שעהן, האב איך געטראפן אויך דעם שוואגער. מיר האבן באשלאסן אויף יום-טוב אריינגיין אין געטא און צוזאמען אפריכטן א סדר ביי באקאנטע פון מיין שוואגער. פארשטענדלעך, אז דאס איז געווען פארבונדן מיט א גאנץ ערנסטער געפאר. אבער עס האט זיך אזוי שטארק געבענקט נאך יידן און עס האט זיך אזוי געוואלט זיין צוזאמען מיט יידן אין פסח-צייט און זיך דערמאנען אין א סדר אין דער היים, ביי אונדזערע עלטערן...

איך האב זיך אפגעשמועסט מיט מיין שוועסטער, אז מיר וועלן אריין אין געטא מאנטיק, טראץ דעם וואס יום-טוב איז אויסגעפאלן זונטיק אין אוונט. מיר האבן דעריבער באשטימט, אז מיר וועלן זיין אין געטא צום צווייטן סדר, ווייל זונטיק ביינאכט האב איך פונקט גע-האט דיזשור אין לאבארטאריע. עס איז דעמאלט אנ-געקומען פיל ארבעט פון דייטשע פארוואנדעטע סאל-דאטן אויפן רוסישן פראנט.

אבער מאנטיק אין דער פרי איז אויסגעבראכן דער אויפשטאנד אין געטא. פארשטענדלעך, אז מיר זענען שוין דארט נישט געגאנגען, און מיר זענען געווען שטארק באאומרוואקט וועגן גורל פון די יידן, צווישן זיי סימעס מאן, מיין שוואגער. טראץ מיין גרויס ווייטיק און צער בין איך דעם טאג „נארמאל“ געגאנגען צו דער ארבעט. מיינע פריינדינס האבן ביי דער ארבעט כסדר גערעדט וועגן דעם געטא-אויפשטאנד, און איך האב געמוזט „גלייכגילטיק“ אויסהערן זייערע באמערקונגען, ווי צום ביישפיל: „איך האב געזען ווי א זשידווקע האט זיך געווארפן מיט איר קינד אין פייער פון א ברענענדיק הויז; איך האף, אז נאכדעם וועלן שוין נישט בלייבן מער קיין יידן“. א צווייטע שיקסע האט געזאגט: „ענד-לעך איז געקומען א סוף צו די יידן, א שאד וואס אזוי שפעט...“ דאקעגן האבן אנדערע געזאגט: „שוין גענוג

דערווייל האט מיין שוואגער אין ווארשעווער געטא זיך געטראפן מיט א באקאנטער קריסטין, מיט וועלכער ער האט געהאנדלט אין ראדזימינער געטא. ער האט איר דערציילט וועגן זיין לאגע און וועגן זיין פרוי. די קריסטין (איר נאמען איז קסעניא קארעשעוויטש) האט מסכים געווען נעמען צו זיך זיין פרוי — מיין שוועס-טער — כדי צו פירן איר הויז-ווירטשאפט. פרוי שוועס-טער איז א גאנצן טאג געווען באשעפטיקט אין איר קאלאניאל-געוועלב.

אזוי ארום איז מיין שוועסטער ארויס פון געטא און אריבער צוריק אויף דער ארישער זייט אין פראגע, אויף דער אטוואצקער גאס, נאענט צו דער קירכע „באזי-ליקא“. זי איז געווען א גאנצן טאג אין שטוב און קיינמאל נישט ארויס אין גאס. ווען עס האט עמעצער געקלונגען אין דער טיר, איז זי תמיד אריין אין קלא-זעט און זיך דארט פארשלאסן. עס זענען געווען טעג ווען זי איז אזוי דארט געזעסן גאנצע שעהן.

איך פלעג טאג-טעגלעך נאך דער ארבעט אין לא-בארטאריע קומען באזוכן מיין שוועסטער סימא אויף דער אטוואצקער גאס אין פראגע. מיר פלעגן זיין אזוי צוזאמען ביז דער „פאליציי-שטונדע“ אין אוונט, כדי איך זאל באווייזן צו קומען אהיים צו זיך. סימא איז גע-ווען אין זייער א שרעקלעכער שטימונג און אויסגעזען ווי א שאטן פון א מענטש. זי האט שרעקלעך געליטן און שטארק געבענקט נאכן קינד און נישט אויפגעהערט וויינען און זארגן וועגן גורל פון איר קליינער נאטאשא. צוליב איר בענקשאפט צום קינד איז זי שיער נישט אראפ פון זינען.

„נאך וואס דארף איך לעבן אן מיין קינד? איך האב נישט וואס צו לעבן אן מיין נאטאשא“, האט זי תמיד מיר געענטפערט, ווען איך האב זי געפרווט טרייסטן.

גענוג איז זי געווען צעבראכן דערפון וואס איר מאן איז געבליבן אין געטא, וויסנדיק ווי די לאגע איז דארט, אבער דאס בענקען נאכן קינד האט זי פולקאם רואינירט. פון צייט צו צייט פלעגט איר מאן חיים-ליי-זער אין געטא זיך באמיען צו ווערן ארויסגעשיקט אויף ארבעט ביי די באן-ליניעס אויף דער ארישער זייט. דעריי האט ער אויסגענוצט די געלעגנהייט און געקומען באזוכן זיין פרוי. אויך ער פלעגט זי טרייסטן וועגן

מיין שוועסטער איז פארשווינדן געוואָרן
 אין די ערשטע טעג פון חודש מאי, ווען דער געטא-
 אויפשטאנד איז שוין געווען פולקאם אונטערדריקט, בין
 איך געקומען נאך דער אַרבעט באַזוכן מיין שוועסטער,
 ווי געוויינלעך יעדן טאָג. אָבער סימא איז נישט געווען
 אין שטוב. די קריסטין, ביי וועלכער זי האָט געווינט,
 האָט מיר דערציילט, אַז אין דער פרי איז געקומען צו
 איר די שוועגערין סאַבינאַ (די שוועסטער פון חיים-
 לייזער, וועלכע האָט זיך אויסבאהאַלטן אויף דער אַר-
 שער זייט אין וואַרשע צוזאַמען מיט איר שוועסטער
 פעלאַ), „ביידע זענען אַרויס פון שטוב און מער נישט
 צוריקגעקומען“ — האָט די באַלעבאַסטע געזאָגט.

סאַבינאַ-שינדל וויינשטיין,
 אויף דער אַרישער זייט, זומער 1942

צו מאַרגנס בין איך נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט
 און געפרוווט זוכן מיין שוועסטער און איר שוועגערין
 סאַבינאַ. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז סימא מיט סאַבינאַ
 זענען וואַרשיינלעך נעכטן אָוועק צו די מויערן פון גע-
 טא, כדי פרווון עפעס געווייזן ווערן וועגן חיים-לייזער,
 וועלכער איז געבליבן אין געטא בעתן אויפשטאנד. איך
 האָב געוויסט, אַז אויף דער פרווושנאַ-גאַס, הויז נר-
 מער 14, איז דא אַן אַריינגאַנגס-פונקט אין געטא. איך

מיט אַזעלכע רייד. איך קאָן מער נישט הערן אַזעלכע
 ווערטער. סוף-כל-סוף זענען דאָך יידן אויך מענטשן...“
 אין דעם טאָג האָב איך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן
 פאַרלאָזן די אַרבעט אין לאַבאָראַטאָריום. מען האָט אונדז
 געצאָלט זייער ווינציק. אָבער דער „גרויסער פרייז“ איז
 געווען, וואָס יעדן שבת, פאַר זונטיק, האָבן מיר באַ-
 קומען אַלס אַ צוגאַב אַ קילאָ ברויט מיט מאַרמאַלאַד
 און אַ פערטעלע ספירט. דאָך האָב איך זיך דעצידירט
 ביי דער נאַענטסטער געלעגנהייט פאַרלאָזן די אַרבעט
 און פאַרשווינדן.

סימא שאפראן-וויינשטיין

באַלד נאָך דער אַרבעט אין טאָג פון געטא-אויפ-
 שטאַנד בין איך אָוועק צו מיין שוועסטער. זי איז, פאַר-
 שטענדלעך, געווען שטאַרק באַאומראיקט וועגן גורל
 פון איר מאַן אין געטא.

איד ארבעט דארט האבן ביידע ליטווינער געבעטן אנט-
שולדיקונג און זענען אוועק.

אזוי ארום בין איד געראטעוועט געווארן פון געפאר
גענומען צו ווערן אין דער געסטאפא. אבער פון מיין
שוועסטער סימא האב איד ביזן היינטיקן טאג נישט
ידיעה ווו און ווי אזוי זי איז אומגעקומען. ווייזט אויס,
אז די געסטאפא האט זי געכאפט ביי די טויערן פון ג-
טא. זייער סיסטעם איז געווען שרעקלעך פייניקן די
יידישע קרבנות איידער מען האט זיי דערשאטן, כדי
ארויסצובאקומען פון זיי אדרעסן פון יידן, וועלכע זע-
נען אויסבאהאלטן אויף דער ארישער זייט אלס קריסטן.
סימא האט זיך געהאלטן זייער העלדיש, ווייל זי האט
נישט אויסגעגעבן קיין שום אדרעס וועגן אויז, און
וועגן אנדערע באקאנטע יידן אויף דער ארישער זייט.

איד באטייליק זיך אין אויפשטאנד פון באר-קאמארנאווסקי

א קורצע צייט נאכן פארשווינדן פון מיין שוועס-
טער — און ווען דער אויפשטאנד אין געטא איז שוין
געווארן פולקאם ליקוידירט — איז מיין שוואגער חיים-
לייזער געלונגען א לעבעדיקער אריבערקומען אויף דער
ארישער זייט דורך די קאנאליזאציע-רערן. ער איז גלייך
אוועק אין שטוב פון זיין פרוי, אבער ער האט זי שוין
נישט געטראפן. די באלעבאסטע האט דאך מסכים געווען
אים אויסצובאהאלטן ביי זיך אין שטוב. ער איז גע-
בליבן ביי איר א צייט פון 5 מאנאט.

אינמאל אינדערפרי האט די באלעבאסטע געזאגט,
אז ביינאכט האט זיך איר געחלומט, אז געסטאפא האט
זיך דערוואסט, אז זי פארבאהאלט ביי זיך אין שטוב א
ייד און אז זי האט מיין שוואגער שנעל אריבערגעפירט
אין קעלער פון איר געוועלב, אבער דאס האט באמערקט
א שכנה, וועלכע האט געמאלדן דער פאליציי... נאך אזא
חלום האט זי מורא געקראגן און געפאדערט פון מיין
שוואגער ער זאל זוכן אן אנדער פלאץ.

צום גליק איז אים געלונגען מיט דער הילף פון א
באקאנטער פוילישער פרוי פון ראדזימין, פרוי בוכאצ-
קא, וועלכע האט געווינט אויף טארגאווא 62, צו געפיר-
נען אן אנדער וווינ-פלאץ. דאס איז געווען א קעלער
ביי א הויז-וועכטער אויף דאמבראווקי 13, אין דער

האב זיך געלאזט אין יענער ריכטונג מיט דער האפע-
נונג, אפשר וועט עמעצער וויסן, אדער האט געזען מיין
שוועסטער מיט איר שוועגערין.

בערך א שעה צייט האב איד זיך ארומגעדרייט אויף
דער פרוזשנא-גאס, און ליידער קיין שום באקאנטע פער-
זאן נישט געטראפן. דאקעגן האבן די דייטשן מיט זיי-
ערע געהילפן אכטונג געגעבן און געזוכט יידן, וועלכע
וועלן פרווון אנטלויפן פון דעם פארניכטעטן געטא.

פלוצלונג זענען מיר אנטקעגן געקומען צוויי בא-
וואפנטע ליטווינער, פאטראלירט מיט דער באגלייטונג
פון א פוילישער פריילין. איד האב געמאכט אן אנשטעל
פון א שפאציר גייענדיקע, קוקנדיג אין די שווי-פענס-
טער פון די געשעפטן. איד האב באמערקט ווי אלע
דריי שושקען זיך איבער און פאלגן מיר נאך. פרווון
אנטלויפן האט נישט געהאט קיין זינען. איד בין אריין
אין א געשעפט פון שיד און געבעטן קויפן א פאר שיכ-
לעך. ווען איד האב אנגעמאסטן א שיכל, זענען די ליט-
ווינער מיט דער פוילישער פריילין אריין אין געשעפט
און די פריילין האט זיי געזאגט: „דאס איז א זשידווא-
קא“. זי איז געווען א ספעציאליסטין פאר אונטערשיידן
יידישע פנימער.

די ליטווינער האבן זיך געוואנדן צו מיר און דער-
קלערט: „דו ביסט א יידישע און קום מיט אונדז“. איד
האב שטרענג רעאגירט און געענטפערט: „ביטע זיך
רעכענען מיט די ווערטער. איר האט נישט קיין רעכט
צו באשולדיקן וועמען איידער איר קאנטראלירט פריער
די דאקומענטן. איר ווייסט נישט ווער איד בין“. דערביי
האב איד געמאכט דעם אנשטעל פון גרויס זעלבסט-
זיכערהייט. באמערקנדיק, אז זיי זענען געווארן איבער-
ראשט פון מיין ענטפער, האב איד צוגעגעבן: „פריער
וועט איר בעטן אנטשולדיקונג און נאכדעם וועל איד אייך
צייגן מיינע דאקומענטן“.

איד האב זיי דערלאנגט מיינע דאקומענטן, אז איד
ארבעט אין א לאבארטאריע ביי די דייטשן. זיי האבן
גענוי באטראכט אלע מיינע דאקומענטן, און געבעטן דעם
טעלעפאן-נומער פון לאבארטאריע. איינער פון די
ליטווינער האט זיך פארבונדן מיט דער קאנצעלאריע פון
לאבארטאריע, און ווען מען האט באשטעטיגט, אז

לעכע דאקומענטן, איינשליסלעך די באשטעטיקונג, אז איך ארבעט ביי דייטשן אין לאבארטאטאריע. אזוי אז זי האט נישט געהאט קיין שום פארדאכט, אז איך בין נישט קיין קריסטין. זי האט דערביי צוגעגעבן, אז זי איז זיכער אפילו איצט, אז איך בין א קריסטין. אויף דער פראגע פון די דייטשן פאליצאס בין איך אזוי פלוצלונג נעלם געווארן פון דער ארבעט אין לאבארטאטאריע, האט זי דערציילט (אלץ גענוי ווי איך האב מיט איר אפגעזעצט),

נאטאשא — א פרוי
און מוטער פון קינד-
דער אין לאס-אנד-
זשעלעס.

די 4 יעריקע נאטאשא אין די
ערשטע וואכן נאך דעם ווי זי
איז ארויסגענומען געווארן פון
קריסטלעכן יחסי-הויז

אז איך האב זיך פאר איר באקלאגט, אז מען צאלט דאָרט זייער ווייניק געלט און כ'האב באשלאסן צו זוכן א בעסערן פאסטן. נאך די דאזיקע אויפקלערונגען האבן מיר די דייטשן שוין מער נישט געזוכט.
דעם 1טן אויגוסט 1944 איז אויסגעבראכן דער פויר-

געגנט פון סאסקא-קעמפא. ער האט דאָרט געווינט ביז דער באפרייאונג פון וואַרשע. ער האט געצאלט 500 זלאָ-טעס א מאָנאַט. דאָס געלט האט ער באקומען פון פאַר-בונדעטע מיט א. ק.

אין צווישנצייט האט זיך געשאפן א לאַגע פאַר מיר, אז איך האב שנעל געמוזט איבעררייסן מיין ארבעט אין לאבארטאטאריע. א באקאנטער יונגער קריסט, וועלכער האט געוויסט (אָדער האט געהאט א פארדאכט) אז איך בין א יידיש קינד, האט איינמאל באמערקט מיך אַרויס-גיין פון לאבארטאטאריע מיט נאך אנדערע ארבעטערניס. דאָס איז שוין געווען א לענגערע צייט זינט ער האט מיר געטראפן צום לעצטן מאל. נאכדעם ווי ער האט נאכגע-פארשט און זיך דערוויסט, אז איך ארבעט טאקע אין לאבארטאטאריע, האט ער גענומען מיר שיקן בריוועלעך, אז ער וויל זיך מיט מיר דרינגענדיק טרעפן. איך האב גאנץ גוט פארשטאנען וואָס זיין צוועק איז... דאָס איז געווען א פאפולערער שאַנטאָזש אין יענע צייטן: אָדער — אָדער... אויב נישט וועט ער מיר מסרן אין געסטאפּאָ.

אויסנוצנדיק די געלעגנהייט, וואָס כ'האב באקומען אן אכט-טאָגיקן אורלויב, האב איך זיך מער נישט אומ-געקערט צו דער ארבעט אין לאבארטאטאריע. איך האב אויך פארלאזט מיין וווינ-פלאץ און אנגענומען א פאסטן אלס א דערציערין פון א 5-יאָריק טעכטערל פון פירשט (הראביא) סקרושינסקי, א פערזאן פון א זייער גרויסן יחוס אין דער פוילישער געזעלשאפט, אבער זעלבסט א ליבעראלער מענטש, וואָס האט חתונה געהאט מיט א פרוי פון א געוועזענעם סאציאליסטישן סיימ-דעפּו-טאט קלושינסקי.

נאכדעם ווי איך בין פארשווינדן פון לאבארטאטא-ריום, זענען דייטשן געקומען צו מיין געוועזענער בא-לעבאָסטע און זי געפארשט ווער איך בין איינגעטלעך, פון וואָנען האט זי מיר אַריינגענומען וווינען ביי זיך א. א. וו. און דער עיקר: פארוואָס בין איך אַוועק פון דער ארבעט אין לאבארטאטאריע? זי האט זיי געענט-פערט (גענוי ווי איך האב זיך פריער מיט איר אָפּגע-שמעסט), אז זי האט געזוכט א לאקאטאָרין און האט געגעבן אן אַנאַנס אין א צייטונג; איך האב זיך אָפּגע-רופן לויט דעם אַנאַנס, האב איר געוויזן מיינע קריסט-

לישער אויפשטאנד אין ווארשע, אונטער דער אנפירונג פון גענעראל באר-קאמארעווסקי. זייענדיק אין קאנטאקט מיט די א.ק.קרייזן, האב איך זיך גלייך צוגעשטעלט אין מיין ראיאן-פונקט אויף סאסקא-קעמפא. מען האט מיר נאמינירט אלס איינע פון די פארבינדלערינס צווישן די קאמפס-איינהייטן. אויך בין איך געווען באשעפטיקט ביים איבערפירן פארוואנדעטע און זיי קאנצענטרירן אין די שעלטערס פאר מעדיצינישער הילף.

נאכדעם ווי די דייטשן האבן אונטערדריקט דעם אויפשטאנד, בין איך צוזאמען מיט די אנפירער פון מיין איינהייט אַוועקגעפירט געווארן אין א געפאנגען-לאגער אין מאדלין. פון דארט האט מען מיר איבערגעפירט אין א צווייטן לאגער אין זאקראטשיס. פון דעם לאגער האבן די דייטשן א טייל פאליאקן טראנספארטירט קיין דייטש-לאנד און א טייל באפרייט און זיי דערלויבט בלייבן אין פוילן. מיר איז געלונגען זיך באפרייען פון ווערן אַוועק-געשיקט קיין דייטשלאנד. פון זאקראטשיס בין איך אַנ-געקומען קיין לאַוויטש און דארט באקומען ווירטשאפט-

אַרבעט ביי א געוויסער פוילישער פאַמיליע. אין לאַ-וויטש האב איך זיך דערווארט דעם סוף פון דער מלחמה. באַלד נאך דער באַפרייאונג איז מיין שוואַגער חיים-לייזער אַוועק אין יתומים-הויז אויף גאַוואַגראַדזקאַ-גאַס. אין טאַג-בוך פון דער אינסטיטוציע איז געווען גענוי פאַרשריבן די דאַטע ווען מען האַט געבראַכט דאַרט אַן „אומגעזעצלעך אונטערגעוואָרפן 2-יאַריק מיידעלע“ אויף דער פּאַזנאַנסקאַ-גאַס. נאָך דריי יאָר זיין געשידן פון קינד האַט זי מיין שוואַגער גלייך דערקענט. ער האַט זי שנעל געכאַפּט אויף זיינע הענט. אין קעגנזאץ צו זיין זאַרגן, אַז עס וועלן זיין „פּראַבלעמען“ און דאַס קינד וועט נישט וועלן גיין מיט אים אַוועק פון יתומים-הויז, האַט די קליינע נאַטאַשאַ זיך געלאָזט אַוועקנעמען פון יתומים-הויז. דאַס קינד האַט געפילט, אַז „טאַטוש“ (א פאַטער) איז עפעס פיל בעסער ווי זיין אין א יתומים-הויז. היינט לעבט נאַטאַשאַ (אין צווישנצייט א געהייראַ-טע פרוי) אין לאַס-אַנדזשעלעס. אויך לעבט דאַרט איר פאַטער.

אסתר אופנהיים-פאיוס

הרפתקאות בצד הארי

ספטמבר 1939.

הגרמנים פלשו לפולין. הייתי אז בת שש-עשרה, וכל דבר הנוגע ליהודים לא נגע אל לבי. ברדזימין הוקם גיטו, אמנם זמני וללא שמירה מעולה: קצת חוטי תייל, קצת קרשים, שניתן לפרקם בנקל ולברוח. בדמי הסוער לא יכולתי להיכלא בכלוב זה, ששמו גיטו. רגילה הייתי לתנועה, לחירות. עם שניים מבני גילי תכננתי בריחה. סיפרתי להורי. הם נדהמו. המסכנים! אילו נתנו הסכמתם מיד, יכולה הייתי אולי להצילם, אלא שיותר מדי מיר-שבים בדעתם היו כשאר היהודים. בפעם הראשונה בימי חיי ראיתי את אבא בוכה. לא יכולתי לעמוד בפני דמעותיו, וחזרתי בי. אך משהודעתי לשני חברי על החלטתי, הרגשתי את שתיקתם-לעגם... הם לא הטיחו דברים נגדי, לא קיללו, לא זעמו, לא כינוני בשמות בוגדת ופחדנית. אולי הייתי מוצאת בכך פורקן והייתי נשארת עם ההורים. אך הם שתקו. וזאת לא יכולתי שאת ובו בערב ברחנו שלושתנו. והדבר היה פשוט כל-כך. מרימים קרש — ואתה בן-חורין.

מוורשה שלחתי ביד חברתי הנוצריה הודעה להורי ברדזימין. מה שנעשה בבית עם קבלת הידיעה — סיפרה לי חברתי — קשה לתאר.

הייתי דומה לנוצריה. שערותי הבהירות, אפי הסונט, מבטי הישר, הדיבור הפולני ללא פגם השגור בפי — והעיקר: הילוכי החופשי, בראש מורם, שיו לי פני ארית טהורה. חברתי הנוצריה מסרה לידי את תעודת-טבילתה, ומאז נקראתי זוסיה גלובכסקה. בהמלצת הוריה נמצאה לי עבודת פקידות במועצת כפר בשם סוניגקה הסמוך לעיר ווישקוב.

ממקומי החדש שיגרתי מכתב אל הורי ביד חברי

שברח אתי ושהיתה לו אפשרות זמנית לרגל עבודתו לבוא בקשרים עם גיטו שבעיירתנו. כתבתי להם, כי בריאה אני, נמצאת במקום מבטחים, ואולי אוכל לעזור להם במשהו. התשובה המדהימה לא איחרה לבוא: הורי מבקשים ממני להמציא לאחי — תעודה ארית. אם הסכימו הורי לכך, שאחי ילך בדרכי, סימן שכלו כל הקיצין. עוד אני מטפלת בהוצאת התעודה — הדבר ארך כיומיים — והנה רואה אני איכרים מתקהלים בככר הכפר והם משוחחים בעירנות בלתי רגילה.

-- מה קרה? — שאלתי.

— חיסלו יהודונים בגיטו רדזימין.

חשתי, כי מתמוטטת אני. ברחתי אל חדרי וכבשתי ראשי בכר...

לימים נודע לי, שאבי סירב לצאת למשלוח ונורה במקום. יהודי גאה היה! ואני גאה על גאוותו. משנודע לי דבר האסון, חל משבר בהווייתי. וחוששת אני, שמשבר זה נותן בי אותותיו עד היום...

איך יכולתי לעזוב את הורי? והרי מקומי אתם... יחד היינו צריכים ללכת לטבח... גורלי גורלם. במה טובה אני מהם, מכל אחי? — כך שאלתי את עצמי כל הימים ההם עד שבא מפנה חד, וחדלתי לשאול.

וכאילו כדי לכפר על חטא עוזבי את הורי לנפשם ולגורלם, בא המקרה. והחזיר לי את תחושת הנרדפת, תחושת היותי בת לעמי, להורי. מקרה זה בגלגוליו השונים, שרדפני כל ימי המלחמה — ראשיתו באותו הבוקר, כשראיתי את האיכרים בהתקהלים.

משברחתי אל חדרי ופרצתי בבכי — סר אלי הפקיד הראשי הממונה עלי. יחד יצאנו לככר-השוק, והוא ראני בייאוש. מיד הבין שיהודיה אני. והוא טינה היתה

אלא שגגור עלי, כנראה, שלא אשקע יותר מדי בטוב הזה.

✱

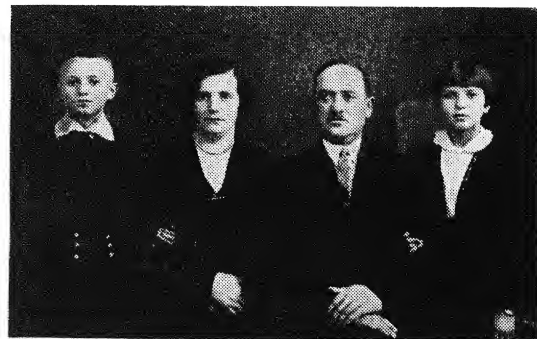
פעם נודמנה לכפר גויה אחת מעיירתי, וכשראתני כורעת לפני האם הרחמניה — שאלה בתמיהה: מה לזו בינינו? היש עוד שם ושארית לסוחר אופנהיים? ושוב נקראתי אל ראש-הכפר. שוב לא היה טעם להמשיך במשחק. הודיתי, ארזתי חפצי ושמתי פעמי לוורשה, אל הבית היחיד שיכולתי למצוא בו מקלט, ולו לזמן מועט. דפקתי בשעת הלילה על דלת דירתה של חברתי הנוצריה. כל בני המשפחה יצאו לחופשת-סוף-השבוע אל אחד הכפרים. לא מצאתי אלא את האב. גיליתי לו את הכל. הוא הבין והשתתף בכנות בצערי. נשארתי שם ימים מעטים עד שאמצא לי דרך כל-שהיא חיפשתי יהודים, חיפשתי קשר אליהם. לגיטו לא יכולתי להגיע, על אף רצוני להיות עם אחי, להשתתף בגורלם. הדבר היה כרוך בסכנת-נפשות. ולא לי בלבד. חיפשתי יהודים בצד הארי.

ימי שלוותי היחסית בדירת חברתי לא ארכו. שני הימים שעשיתי בביתם בעת היעדרם של בני-הבית עוררו את קנאת עקרת הבית לבעלה. ופעם, כשהטיחה נגדו בנוכחותי מלים על חשבונני — קמתי ועקרתי משם. מקום שאליו אוכל ללכת לא היה לי. עד היום אני תוהה אם מתוך דחף פנימי ואם מתוך יאוש קמתי לשוב אל הכפר, אשר בו עבדתי, אל המקום, בו ידעו הכל, שיהודיה אני...

עלי להוסיף עוד פרט חשוב ביותר. חברתי הנוצריה עמדה להתקבל בימים ההם לבית-ספר לאחיות וזוקקה היתה לתעודת-לידתה, זו התעודה שהיתה בידי. החזרתי אותה לה מיד בלי טענות ומענות.

חזרתי, איפוא, ללא מיסמך מציל זה למקום שממנו ברחתי. בגילוי-לב סיפרתי לראש-הכפר על מצבי. הוא היה אדם משיכל, מורה לפי מקצועו, פטריוט פולני נלהב, ואולי אף לחם בסתר בפולש הגרמני. הוא הבטיח לדאוג לי לתעודת-זהות ארית, ובהמלצתו עברתי לכפר אחר בשם פורמבה, לעבודה במקצוע הקודם; פקידות אצל השלטונות.

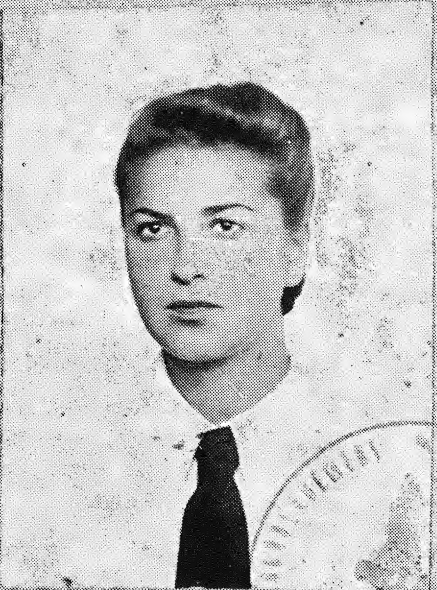
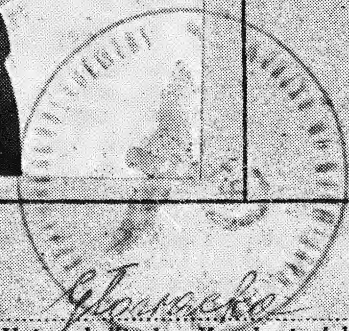
בליבו עלי, על הוכיחי אותו, שמועל הוא באמונם של בני עמו הפולנים, בהבטיחו להם הבטחות שונות תמורת תשלום הגון, ובסופו של דבר נשארות הבקשות, שהגישו המעוניינים במגירתו... משראני בכך, שמר את הדבר בליבו. ופעם, בשעת שיכרות — ומי מהם לא היה מש-תכר? — פלט שהוא יודע בוודאות, שהעלמה זוסייה יהודיה היא. מיד נקראתי אל ראש הכפר. ברם תעודת-הטבילה שבידי העידה, שנוצריה אני מבטן ומלידה. לא עברתי בשתיקה על „עלילה“ זו, תבעתי עלבונני ב-משפט. דברי שיכנעו, והפקיד הראשי יצא נווף. משחק יפה שיחקתי.

עם הורי ואחי הקטן בשנת 1933

משחק זה המשכתי לשחק כל שנות המלחמה. במקו-מות שונים ובמצבים מסוכנים הציל משחק זה את חיי, אך הוא הרס את עצבי. תמיד-תמיד לעמוד על המשמר, תמיד-תמיד לחשוש פן יגלוד... לעתים שאלתי את נפשי: מה יתנו לך ומה יוסיפו לך חיי-אונס אלה, כשאת בודדה בין גויים, יחידה מכל המשפחה ואולי מכל יהודי ה-עיר? שימו קץ למשחק זה המורט עצבים. אלא שהחיים חזקים, כנראה, מכל.

הדבר שדיכאני עד היסוד היו הדמעות שעצרתי בחובי, ללא אפשרות לפורקן-מה לעצמי. והינה היתה לי הזדמנות להריק פעם את המלאי המעיק הזה, פעם אחת בשבוע בלבד, ביום ראשון. בדומית הכנסיה הכפרית הפתוחה לקהל המאמינים יכולתי לבכות כעולה על ליבי. בכיתי על הורי, על רצוני להוסיף ולחיות את חיי העלובים — על הכל...

	rechter Zeigefinger palec wskaźnicy prawej ręki
	linker Zeigefinger palec wskaźnicy lewej ręki
<p> <i>Lofia Glomacka</i> Unterschrift des Kennkarteninhabers Podpis posiadacza karty rozpoznawczej </p> <p> Ostrow, den 20.10. 1942 gnia </p> <p> Ausstellungsbehörde Władza wystawiająca </p> <p> <i>[Signature]</i> Unterschrift des ausfertigenden Beamten Podpis sporządzającego urzędnika </p>	

התעודה שלי כנוצריה בשם זאפיא גלאוואצקא

הוא נעץ בי עינים תמהות. לא הבין. התחלתי נר-קטט שיטה חדשה: מלעיגה הייתי על כל הקדושים, על ישר, על מריה, על הטכסים, על הכמרים. לשווא. ופעם, כשסיפרתי לתומי על „השומר הצעיר” שהיה בעירנו — פער פיו בתימהון, לא ידע ולא שמע ולא כלום. לא התאפקתי — וצווחתי:

ואולי גם צבעי תכלת-לבן אינך יודע מה פירושו? כל תגובה לא באה.

כעבור זמן-מה, כשעמדנו להינשא, סיפר לי, שמיד הכיר בי, כי יהודיה אני ושאני חרשבת גם אותו ליהודי — אך הוא לא רצה להוציאני מטעותי. לא מחשש שמא אתנער ממנו, אלא כדי שאתפרק מן המועקה ולמען אוכל להוסיף ולספר לו על עצמי, על הורי, על סביבתי. בעל-נפש היה, ובאהבתו אותי לא הגיב מעולם על העלבונות הקשים, שעלבתי בו ובדתו הקתולית.

★

בכפרנו, שהיה הגדול בסביבה, היתה שוכנת מיפקדת הס"ס. פעולותיהם של הגרמנים הללו היו ברובן: חיפוש יהודים ואנשי-מחתרת פולניים שהסתתרו בסביבה. ופעם — ואין יודע מי הלשין — התחילו מחפשים בכפרנו עצמו. בו בלילה הסיעני יאן לוארשה. בדרכי היתה בידי תעודת-הזהות הארית, ששלח לי ראש-הכפר הקודם. „אין סומכין על הנס משמדובר באנשי ס"ס”, — אמר יאן. ידעתי זאת, אך לא ידעתי — ומהיכן יכולתי לדעת, אם לא סיפר לי כל ימי אהבתנו הלוחטת — שהוא עצמו היה מאנשי המחתרת הפולנית. אותי הציל, ואילו הוא...

בוורשה הביאני יאן לכנסיה, אל הבישוף. הוא סיפר לו, שאנו עומדים להנשא, שאני יהודיה וכוונתי להתנצר. הלה נתן בידי מכתב למנזר. שם נשאיתי ללמוד את עיקרי דתם ולהכשיר את עצמי לטבילה. יאן חזר לכפר. עברו ימים מעטים, ושליח בא אלי ועמו ידיעה, שיאן נאסר.

לא הרהרתי אף רגע. יצאתי את המנזר ונסעתי לכפר, אל מיפקדת הס"ס. הסחתי דעתי מכל הסכנות, בזתי להן. לא ראיתי טעם לחיי באין יאן אתי. שאלתי לגורל ארוסי. נאמר לי במיפקדה, שהועבר לכלא פאואק

★

בכפר החדש קיבלני הפקיד הראשי, יאן שמו. מראהו היה כיהודי. מיד ניצנצה בי מחשבה: שהוא מסתיר זהותו כמוני. בחור אדיב היה ומשכיל. ומיד הכניסני לעבודה. ומאחר שידעתי מלאכתי עוד מימי שהותי בכפר הקודם, תפסתי מיד את מקומי הנכון לשביעות רצונם של אנשי המקום.

שאלת זהותו, כלומר: יהדותו — של יאן, לא נתנה לי מנוח. משתוקקת הייתי בבדידותי לנפש יהודית קרובה. עשיתי כל מיני כרכורים — בזהירות כמובן — לדובב, אך לשווא. ברבות הימים נמצאו בידי שני נתינים חשובים — כך דימיתי בטעותי — המוכיחים, שהוא יהודי. פעם שאלתיו מניין הוא, והוא השיב מוולוצלאווק. ואילו פעם אחרת אמר: מקראקוב. הרי שהסתיר משהו ושכח מה שאמר ימים אחדים לפני כן. הנתון השני שהטעני היתה תשובתו לשאלתי, אם מקבל הוא מכתבים ממשפחתו. הוא השיב בעצב: „עד הזמן האחרון הייתי מקבל. עתה נפסק הקשר”. משמע, אמרתי לעצמי, שהור בילו את בני משפחתו למקום שמובילים את כל היהודים. ועד כדי כך הייתי בטוחה באמיתות השערתי, שאמרתי לו — בזהירות הנדרשת מכל אלה החיים במחתרת: — אמור רק מלה אחת: הן או לאו — ואדע מי אתה. אני — „הן”...

— גם אני — „הן” — ענה.

ובכן: יהודי. לשמחתי לא היה גבול. סוף-סוף מצאתי לי אח. יבוא יום — חשבתי — ונוכל לתכנן בזהירות את תוכניותינו יחד, שכן — המשיכו להגיע בימים ההם בתכיפות ידיעות רעות ומרות. — ידעתי כי בא הקץ על יהדות פולין. והעיקר: זה כבר הרגשתי, שאיני אדישה כלפיו...

אך דבר אחד הרגיזני: הוא היה מעמיד פני קתולי אדוק — כך דימיתי — בהפרזה יתרה, ללא כל צורך. מעולם לא פסח על תפילה. השתתף במקהלת הכנסיה: קולו ערב היה. תכופות היה מצטלב, ושמות ישו ומריה לא משו מפיו.

פעם לא עצרתי ברוחי — ומאחר שקרובים למדי היינו זה לזה — הסחתי בפניו:

— מה הפרזה זו — על שום מה?

הלה נעצר במדרגות. הסכום היה אגרי בימים ההם. ולאחר־מכן הפליט: איחרת — ושמעתי בקולו נעימת צער — אך נראה.

הדברים הפיחו בי שביב תקווה. הכניסוני לחדר מספר 207. חדר זה היה ידוע כסתי־מת־הגולל. מכאן שום אין יוצאים. על־יד השולחן ישב קצין. הוא הרים ראשו, הסתכל בי במבט בוחן, ובפנותו אל מלווי:

— יאול (כן) ?

— עצרתה ברחוב. נתעורר בי החשש, שאינה ארית. דבריו השקולים הצמיחו כנפיים לנפשי הדוויה. מיד הוצאתי את תעודת־זהותי הארית, הצבעתי על חבילה לארוסי הפולני. דיברתי בתרעומת גלויה על עצירת אנשי חפים מפשע ברחוב, על — — — ומסרתי ככתובתי את בית חברתי־הנוצריה.

— שלום (סוף) — הרעים הקצין.

אחר־כך לקחוני לחדר הסמוך. מומחה ליהודים העמי־דני ליד החלון. בדק את אוזני, את אפי, את שערותי. ידעתי, — מתוך סיפורי ניצולים — שכל אלה אין בהם ממש. תכליתם רק להדהימי, לשבור רוחי. ידיעה זו הוסיפה לי כוח לעמוד איתנה במבחן. לא הנידותי עפעף. יצאתי מן הבנין — כשהחבילה ביד, ואיש המילי־ציה בעקבותי.

עלינו לחשמלית. מוחי עבד בקדחתנות. ניצלתי ? עלי באמת להינצל, בכל מחיר עלי להינצל.

בסיבוב קפצתי. נבלעתי בשער הבית הגדול מ־מולי — — —

בחדרי כרעתי ברך והודיתי למריה — אף כי עדיין לא גטבלתי כדת, היה לי צלב כסף על שולחני — על הצלתי הכפולה.

★

רק כעבור יומיים, בלילה, העזתי לצאת ממחבואי. שמתו פעמי אל המנזר. הנזירה הראשית קבלה פני בתד־המה: הרי מחפשים אותי! אנשי הס"ס, שהוועקו אחרי קפיצתי מן החשמלית ביקרו בבית חברתי, חקרו ודרשו, ושם הפנו אותם אחר איומיהם — למנזר.

— אנא הסתלקי מכאן מהר !

בוארשה. אותי לא חקרו. ידוע היה להם, כנראה, שאין לי מושג על פעולותיו במחתרת. שאלת יהדותי לא נתעוררה.

עברו חודשיים, עד שנודע לי, שהוליכוני שולל. הוא הומת באותו הלילה בו נתפס ועמו עוד עשרים אנשי־מחתרת...

ואני בתמימותי הייתי הולכת יום־יום מחדרי ששכרתי בניתיים לפאויאק, עומדת מן הבוקר עד הערב בתור — מרובים היו שם האסירים הפוליטיים — ברעב, בקור, ב־סכנת נפשות שמא יכירוני. הייתי עומדת יום־יום וחבילת מזון בידי ואין איש אשר יקבלנה. עדיין לא הגיע תורו של יאן לקבל חבילת...

מי יודע כמה שבועות הייתי עומדת כך, אלמלא בא המקרה — המסוכן ביותר בחיי — להוציאני מציפית שווא.

באחד הימים, בהיותי עומדת כדרכי בתור, והנה לעיני איש מליציה פולני מסתודד עם גברת מפוקפקת. היא הצביעה עלי. פניה נראו לי מוכרים. לפתע עברני ברק־תדהמה: הרי היא זו ששירתה בבית שכנגו, בעיירה. אבדתי! ומיד ניגש אותו ברנש אלי ובאדיבות ארסית אמר:

— העלמה אופנהיים, בואי נא אחרי.

אימצתי שארית כוחותי והעמדתי פנים תמהות.

— איזה שמטהיים. אינני יודעת שם כזה, שמי זוסיה גלוגובסקה.

— נראה, נראה במקום — התחייך בארסיות.

בלית ברירה הלכתי אחריו. הוא הוליכני אל מטה הגסטאפו, בקרבת מקום. בכניסה ראיתי שתי בחורות צעירות, בלונדיות. שערן היה צבוע. עין מגוסה יכלה להבחין בכך — בלבוש הרר יצאו לחצר המוקפת חומה גבוהה, ועיניהן אדומות מבכי. אחריהן הלך איש ס"ס, אקדחו השלופ תקוע בגבן. בטרם הספקתי לעלות אל הקומה השלישית — הידהרו שתי יריות בחצר...

כזה יהיה עוד מעט גם גורלי, — הרהרתי. לא, לא ייתכן! ומה יהיה על יאן ? מי ימציא לו חבילות, מי ידאג לגורלו ? עלי לחיות, ויהי מה! לחיות למענו. יש לעשות משהו, להסתכן, לנסות.

— יש לי בביתי 5000 זלוטי — לחשתי לאיש ה־מיליציה.

בעולם הזה — חשבתי — נהיה מאוחדים בעולם הבא בדת אחת, באמונת לבבות אחת...

✱

מציידת בכתב המלצה מאת אם המנזר, כשידי רק תיקי ובו צרכי ההכרחיים, שמתים פעמי לאוטובוס הנוסע לעיר סקרניביצה, בין וורשה ללודז.

ולפתע כשאני עומדת להיכנס לאוטו — והנה... — ומה, העלמה זוסייה, הצלחנו שלשום להימלט? היום — כדור בראש!

הייתי קרובה להתעלפות. ושוב מוליכני איש המי-ליציה והפעם בלבוש אזרחי — הרחק ממטרת נסיעתי. בארגני לא היו אלא עשרים זלוטי. זה היה כל כספי. אך עוד היה לי ארון מלא בגדים. ראיתי טבעת על אצבעו, משמע שהוא נשוי. ניסיתי לשכנעו: — הא לך פרווה, הנה כותנות, לבנים, גרביים, הא נעליים (כל אלה היו הון תועפות בימים ההם) — אולי הן מתאימות לאשתך.

הוא נתהרהר. לבסוף הפליט משפט־ישועה: קומתה של אולגה שלי בדיוק כקומתך. הגענו לחדרי וכבר הוא אורז מכל הבא בידו בשתי המזוודות, שהיו לי בחדר.

— ואיפה הכסף שאמרת? 5000 זלוטי? הפכתי ארגני ואמרתי: — קח כל מה שיש לי. הוא הבין כי מכל רכושי לא נותר לי עוד דבר. הנס התרחש. הוא הירפה ממני. כנוזף עמד לפני.

לבסוף אמר — וקולו היה אחר. לגמרי אחר: — העלמה זוסייה, עצתי לך, עצת פולני: מהרי והסתלקי מוורשה. הם לא ינחו ולא ישקטו עד שתפלי בידם. נוסי לאשר תנוסי — רק כאן אל תישארי. הכלבים הגרמניים — כולם — יצאו היום למצוד. הרחובות ריקים. נוסי, העלמה זוסייה, יהי אלהים עמך!

בשנת ארבעים ושלוש ואני בעיר סקרניביצה מטפלת בילדים — לפי המלצתה של אם המנזר. ההורים שיכורים, הילדים מופרעים. היתה זו עבודה קשה — אך מהו קושי פסי כשיש בטחון גפשי, שיד הגרמנים שום לא תשיגך. לאט לאט חזר אלי שיווי־משקלי הפנימי. כבר ידעתי, שיאן איננו, שאין לי מה לצפות. חייתי חיי שעה. היה בכך פיצוי־מה על המתח הנפשי במשך ארבע שנים ארוכות, ארוכות.

— לאן אלך? — שאלתי, ותיארת לי את אשר קרני. — ישו, מרים — פכרה הנזירה כפיה — יצאת בשלום מחדר מספר 207? כרעי והודי לאל המושיע.

רחמיה נכמרו עלי. נזכרה, שקראה בעתון־הכנסיה, שמשפחה אמידה מבקשת בחורה פנויה לטפל בילדים. המרחק — עשרות קילומטרים מוורשה.

נשמתי לרווחה. באה הצלה: ארחק מלוע הארי. ה,,אם" האיצה בי לצאת מחשש חיפוש במנזר, אך אני התמהמהתי.

— מה חפצך עוד? — שאלה. — רצוני להיטבל בכל מחיר, להיעשות נוצריה לכל דבר.

— עתה? כשיאן איננו? כשאין כל בטחון שיחזור? — כן — עניתי — דווקא עתה. דווקא משום שאין בטחון שיחזור. „סיבות מכריעות" לי לדבר.

— אך הן הפסקת את לימודיך בדתנו, את הכשרתך. אינני רשאית לעשות כדבר הזה — ענתה בחופזה, בלי שאל על „הסיבות המכריעות".

— אם־כן אין לי מה לעשות עוד בחיים. אני חוזרת ומתייצבת לפני הגסטאפו — עניתי קצרות ובהחלטיות.

נראה, שהיה משהו בפני ובקולי, שריכך אותה. היא הבינה, כי נכונה אני לקיים מה שאמרתי. ובלי טקסים, בלי מעמד כמרים ונזירות לקחתני אל הקאפלה, קראה בעל־פה את טקס ההקדשה, התיזה עלי את המים הקדושים, והעבירה את הצלב על גופי, אמרה: שמך מעתה ועד העולם הבא סופיה. יהא שם כריסטוס מבורך. מריה האם והפטרונית שלך, סופיה הקדושה, ישמרוך מכל רע. קמתי מכריעתי, נשקתי בידה ואמרתי:

— הורי באים אלי בחלום הלילה. אני מתגעגעת אליהם. אני מפחדת שלא אוכל, שלא אחזיק מעמד. היא הבינה.

— קראי שלוש פעמים לפני שנתך: „הלל לך מריה, הלל לך מריה" — וזה יעבור. מאז — עשיתי כפקודתה במשך שנים, והדבר הועיל.

מה היו „הסיבות המכריעות"? ובכן: סיבה מכריעה אחת. מאז היעלמו של יאן סבלתי ייסורי־מצפון, שמקורם אינני יודעת עד היום. אולי משום שהייתי סונטת בו על קדושו, עולבת בדתו. והן חשבתי לתומי, שיהודי הוא. נראה שהרגשתי חובה קדושה לכפר פניו. אם לא ניפגש

לא היה סיפק בידי — עצרוני. הם הכירוני כפקידה בביתם למעלה — וברוב אדיבות הציעו לי לעלות, „כי למה אתייגע באופני במעלה הגבעה. עוד מעט יחזרו ויביאוני למקום חפצי“... עליתי עם אופני על המכונית. כשחברי ראו שאני מובלת בידי הס"ס — התפזרו ונפוצו לכל רוח — — —

משפחת דודתי רויזה — משפחת קושמירסקי — אף אחד לא שרד

יום אחד — וכבר ידענו, שהצבא הרוסי מתקדם וכבר כבש את וורשה — שמעתי פתאום קול טרטור משונה. יצאתי החוצה. לא האמנתי למראה עיני: טנקים רוסיים נכנסו בשקט לעיירה. הם באו מאחור, מצד שלא ציפו להם כלל — ומנגינה ערבה (הוי, מה ערבה היתה באוזני) התחילה לנגן: הכדורים שרקו לי את שיר הפדות. הדבר ארך כחצי שעה. כל מיפקדת הס"ס — גם אלה שהספיקו לברוח לשדות — היו מוטלים פגרים מתים. בולמוס אחוזי, מין טירוף. לא ידעתי את אשר אני עושה. רצתי ברחובות העיירה, בשדות, ואני שמעולם לא פגעתי בזבוב שעל הכותל — בעטתי ברגלי במתים: בעטתי בחזם, בעטתי בפרצופם, ירקתי בפניהם הקפואים. אחר-כך סיפרו לי, ששני ימים תמימים התרוצצתי כמוכת-אמוק בפעולת נקמה התפרקות זאת. באחד השדות מצאתי קצין ס"ס מוטל פרקדן, חזהו מגולה ומכיסו מבצבצת תמונת אשה וילדים. בטירופי התעכבתי לרגע, נתהרהרתי. רגש רחמים התעורר בי למראה האשה והילדים. אך רק לרגע. פתאום תקפני משנה זעם: זכרתי את משפחתי, את כל המשפחות... ובכוח משנה בעטתי בפרצופו ה- מגועל.

לשמחתי הרבה יצאתי עם הילדים לחודשים אחדים לנווה-קיץ יישוב ליד קולושקי שבקרבת לודז'. הרחק מן ההורים השיכורים, הרחק מן ההילולות והחינגות, שמעמדי כ„גוברננטית“ בבית-עשירים היה מחייבני להשתתף בהן. מאז קצה נפשי במשקאות ובנשפיות.

בנווה-קיץ זה חל מפנה בחיי השלווים.

היה בקרבתו בית-קברות לאנשי-המחתרת הפולניים שנפלו במערכה. הייתי מבקרת שם לעתים, מתייחדת עם החללים („שוב יאן“ — ניצנץ במוחי). היו שם גם שני קברים של לוחמים יהודים. זכורתי, פעם ביום האזכרה, כשהבאנו זרים ושמנו אותם על הקברים — זר זר לכל לוחם, פרט לשני היהודים כמובן, — הסטתי קמעא את הזרים מעל הקברים הקרובים אל קברי היהודים, קרוב ככל האפשר אליהם. איך אסביר זאת? — הייתי יהודיה בת דת נוצרית... אז עדיין הייתי יהודיה בנפשי.

ובכן, פעם, בהיותי בבית-הקברות, מתייחדת עם עצמי ועם הנופלים — בחשבי, שאין איש מלבדי כאן, בין ערוגות הפרחים שבין קבר לקבר — צצה פתאום לפני דמות נערה. היא התקרבה אלי ואמרה:

— אנו עוקבים אחריך זה כבר. אני מאירגון המח- תרת א.ק. הצטרפי אלינו!

היה זה, לדעתי, צעד פזיז מצידה. אך נראה ששמרו באמת הרבה זמן את צעדי ונמצאתי כשרה. הסכמתי. החזרתי את הילדים להוריהם. הללו נתרצו לתת לי ללכת, עברתי לנאות הקיץ; והתחלתי בפעולה. בתור התחלה, לנסיון, מסרו לי לחלק בסביבה חומר תעמולתי הקורא למרד. היה זה ערב פרוץ התקוממות הגנרל בור-קומר-רובסקי בוורשה. אז עדיין לא ידעתי על אופיו הלאומני והאנטישמי של האירגון.

לשם חלוקת החומר נתנו לי אופניים, והייתי נוסעת בסביבה הקרובה — כשהחבילה בידי — בין הכפרים הסמוכים זה לזה, ומוסרת. בפעולה זו ניצלתי פעם ממוות בטוח („באיזו פעם?“ — אני מהרהרת בלבי). אני עולה באופני במעלה הגבעה כשחומר חדש בידי — זה עתה קבלתי מידי המפקדה השוכנת בנווה-הקיץ — ופתאום מופיע מולי, מעברה האחר של הגבעה, קומנדקר של ס"ס. הם שכנו באוור-כפר והמיפקדה שלנו היתה — דווקא מתוך חישובי-בטחון — באותו בית עצמו שתפס הס"ס. משראוני עולה בהר — להשליך את החבילה שוב

הייתי ביוצרו וחשבתי, אם אגיע ביום מן הימים לארץ זו ששוויץ שמה, ואסור לראות את האמן המופלא שהרחיב את אופקי הילדותי. מצלצל היה כל רבע שעה צלצל עדין, מתכתי. ומדי שעה בשעה היה פועם בקול בס עמוק. מקשיבה הייתי לצלצוליו — ונפשי נשאתי הרחק אל עולם הצלילים, לקוסמים במנגינות — לקומפוזיטורים.

משנודע לי, שהשעון נמצא בביתה של „גוייה“, בעלת-אחוזה, בעיבורה של העיירה, מיהרתי לשם. כלתה נפשי לראות את ידיד-נעורי הזקן. את הדלת פתחה לי בעלת-הבית בהיסוס. השמועה פשטה ביניהם, שהיהודים מתחילים לחזור — וכל אחד מהם היה דואג לרכוש הגזול שבידו. אמרתי לה, שאני יודעת, שיש בביתה שעון מופלא ושרצוני לראותו.

— אין בביתנו כל שעון, ואף מופלא איננו — ענתה לי בנוסח שלום-עליכם בענין הקדירה. דחפתיה הצידה. נכנסתי לביתה וראיתי אותו. הוא הוא. דבר לא נשתנה. אותן חיות וציפורים, אותם פרחים וצדפים! אותה מטוטלת התלויה בשרשרת מזהבת... ופתאום צליל. דק, עדין כפעמון כסף. אני זוכרת בדיוק, השעה היתה שתים-עשרה ורבע... צנחתי על הכיסא והליטתי פני.

אינני יודעת משום מה, אך השעון היה בשבילי סמל ביתנו. לקחת אותו אתי לא יכולתי, כמובן. והוא התחיל לרדוף אחרי. אף בהיותי בארץ, בארצי מדברת בלשוני ול-אחר שזכיתי למשפחה משלי — לא פסק השעון לרדוף אר-תי כאילו תבע ממני משהו. עד שיום אחד גטלתי עפרון והתחלתי לדבר אתו. סיפרתי עליו. תיארתי אותו כפי ש-היה, כנפש חיה, כחלק ממשפחתנו. מאז חדל השעון לרדוף אחרי, חדל לצלצל במוחי. האם זהו המס שתבע ממני?

★

קיבלתי עבודה בלודז' הקומוניסטית — בנק.ו.ד. פעם התנפלו פורעים פולנים מזוינים על בית יהודי, הרגו ופצעו. אחד מהם נתפס, שמו היה טאדק. השם היה מוכר לי. שאלתי במשרד מאין הוא. אמרו: מנווה-קיץ י. — הרי זה חברי — פרצתי.

— — — ארבעה ימים הלכתי ברגל בכיוון לוורשה, לעיירתי רדזימין, לבית אבא החרב. הדרך היתה קשה. עדיין היו יריות ורעמי התפוצצויות נשמעו פה ושם. היה חורף קר. הלכתי עם שניים מחברי — גויים כמובן — שחזרו אף הם לבתיהם, לפראגה שעל-יד וורשה. בין מסע למסע היינו מקוששים עצים, מעלים מדורה כדי שלא נקפא — ונרדמים לשעה, להחליף כוח. באפיסות כוחות הגענו לבירה.

לא הכרתיה, עי-חורבות אחד — — —

פרוור פראגה כמעט שלא נפגע. חברי לדרך הפצירו בי שאשאר אתם ימים מספר, שאנוח, שאחליף כוח — ואחר כך אמשיך בדרכי. אך אני פלטתי מתוך קדחת: מהר, מהר להגיע לרדזימין; מהר, מהר, מהר לשמוע, להיודע אולי, שמא...

הגעתי. כחולמת הייתי. אותם רחובות מוכרים, אותם בתים ידועים. הכל נשאר על תילו. הנה בית-הספר שלי. אלי, מתי, מתי למדתי בין הכתלים האלה? לפני מאה שנה? לפני אלף שנה?

ופתאום הוכרעתי. כבשתי פני. עומדת אני לפני הבית, שנולדתי בו, אשר בו ידעתי אהבה עד אין קץ ומתוכו ברחתי בנטשי את יקירי...

כמה זמן עמדתי מהורהרת כך ברחוב הריק, כשאיני מעיזה לעבור את הכביש אל ביתנו, אל ביתי, אינני יודעת. התעוררתי בראותי לפתע מבעד חלון ביתנו, מבעד חלון ביתי, מציצים אלי פנים זרות. נפלתי מתעלפת. התעוררתי בבית זר.

עד מהרה פשטה השמועה שאסתר אופנהיים חזרה. סביבי התלקטו בני-עיר שארית-הפליטה, מהם מוכרים לי מהם שאינם מוכרים. כולם היו אדיבים, רחמנים, מלאי רצון-טוב...

★

בביתנו היה שעון מיוחד במינו. פאר המשפחה היה. רק אבא טיפל בו. שעון גדול היה זה, מן חרצפה עד התקרה כמעט. ומגולפים היו בו חיות ועופות ופיתוחי-פרחים. מעץ מהגוני היה. ובראשו, בתיתורתו, היו משובצים צדפים מופלאים, צדפים מכל המינים, עין לא ראתה כמו-תם. זכורנתי: שעות הייתי יושבת ומסתכלת בו. מהרהרת

אחר-כך נודע לי מפיה, שברחה מיד אחרי, „שימשת לנו סמל — אמרה — לצעירים בודדים בגיטו“. היא עברה את הקוים לצד הרוסים, היתה כל שנות המלחמה פרטי-זנית והצטיינה בפעולות. שבעה אותות הצטיינות גבוהים לה. היא הגיעה לדרגת מפקדת גדוד. עתה זה באה מוורשה.

— הישארי אתי — אמרתי בהחלטיות.

ואני מפסיקה עבודתי ומוליכה אותה תוך חיבוקים ונישוקים אל חדרי. כשפתחתי את הדלת, ראיתיה נעצרת בפתח. עיניה היו תקועות בצלב. — ראי — אמרתי — אני נוצריה, פולניה. את היהודיה היחידה העוברת את סף ביתי.

לא אמרה דבר. לא שאלה. אך מעיניה נשקף כאב עמוק.

לחדרי היו באים בחורים — גויים כמובן — פקידים מן המשרד וכאלה שהכרתי במסיבות שונות. היינו משוחחים על עניינים שונים, אך הנושא העיקרי שהעסיק אותנו היה: עתידה של פולין, שיקומה, דרכי הפעולה במשטר הנוכחי ובעיות אחרות מסוג זה. צשיה ישיבה והקשיבה לשיחות ולוויכוחים — וכמעט שלא התערבה. התפלאנו. היא, בעלת הדרגה הגבוהה בצבא הסובייטי, שהיתה חמש שנים בברית-המועצות, ראתה קולחוזים, סובחוזים, היא שהתמצאה ללא ספק בבעיותיה הכלכליות של רוסיה, ביחסים הבינלאומיים... קיווינו ממנה יותר. משהיתה החבורה עוזבת את חדרנו, היתה מתמלטת מפיה אנחת רווחה. אך לא שאלתיה דבר.

עברו חודשיים. צשה עודנה בחדרי. הייתי אסירת תודה לה. עדיין לא מש מזכרוני מבטה הנדהם, כשפתחתי לפניה לראשונה את דלת חדרי.

אך טעיתי. פרטיונית זו עשתה מעשיה בחשאי. לאט לאט טוותה את הרשת...

*

פעם יצאנו לטייל. היה ערב סתיו, השמיים היו מעוננים, וריח גשם קרוב נישא באוויר. עברנו על פני בית, שקומתו העליונה היתה מוארת. קולות צעירים בקעו משם. שירה שקטה, רווית געגועים נישאה בחלל האויר. המנגינה היתה זרה לי, אך ערבה לאוזני. ופתאום — וארובות השמים

מיד נקראתי לקומה העליונה, למפקד הנ.ק.וו.ד.; החקירה התחילה. התברר, שהוא הוא טאדק, חברי בא.ק. הלאומנית, הנלחמת עתה במשטר הקומוניסטי. עתה מה לי ולו — טענתי — והרי הוא מנסה לגמור את המלאכה, שהגרמנים לא השלימו.

— אני יהודיה, אדוני המפקד, לא מן המחתרת. הניחו לי! — צווחתי.

הרושם היה עז. לא פולניה, איפוא, — כפי שחשבנו. — את רוצה לראות את טאדק זה? — התחייך אלי המפקד בטוב לב.

— ודאי שאני רוצה, רוצה אני לירוק בפרצוף מזוהם זה.

ובכן הביאוני אל תא הכלא. הלה בראותו אותי בבגדי-השרד — אורו עיניו.

— העלמה זוסייה, את עובדת כאן?

שתקתי.

— בשם חברותנו לאירגון, בשם כל הקדושים — הצילי!

— אין אני חברתך, חולגן — וטרקתי אחרי את דלת הברזל.

איני יודעת, אם יש להם לנ.ק.וו.ד. מכשירי האזנה בתאי האסירים. מסתבר, שיש. כי למחרת הראיון הקצר עם טאדק הזמינני המפקד אל לשכתו, הציע לי סיגריה מן המין המשובח — וברוחב לב אמר, שיעלה לי את משכורתי — בתנאי, שאתחקה על הליכותיהם של העובדים במשרדו. „יש כאן אנטישמיים — אמר — ועליך יהיה לפקוח עין ואוזן“.

— אין ברצוני ואף אין ביכולתי להיות מרגלת — העזתי להשיב.

ייתכן שלא היתה כאן אלא התחכמות מצידם. על-כל-פנים שום לא לחצו עלי בעניין.

*

אני יושבת במשרד, כשלפתע מופיעה צאציה. — צשקה — זעקתי בקול לא לי. כל המשרד הזועזע. את החיבוקים והנישוקים, הבכיות והיבבות אין לתאר. כל המשרד היה על רגליו. היתה זו חברתי הטובה ביותר לספסל הלימודים.

אני נשארתי עם „קבוצת המצילים“. עלינו היה להוציא ילדים מן המנזרים, לגלותם בבתי-איכרים. העבודה היתה קשה, לעתים הייתי צריכה לנסוע פעמיים ושלוש לכפר נידח מרחק מאות קילומטרים, כדי להוציא מציפרניהם את הילד.

הנה סיפור אופייני:

רופא מפורסם בלבוב השאיר את בתו היחידה, בת העשר, בבית סנדלר נוצרי. האב ידע, שהלה אסיר-תודה לו על שהציל חייו במחלתו האנושה. הרופא נתן לו את כל כספו, חפצי-ערך, פרוות אשתו — בתנאי, שיעקור לשטח המיושב כולו נוצרים. הסנדלר ואשתו עברו לפומ-רניה. הוא קנה לו נחלה קטנה בכפר נידח. מאחר שהיו ערירים — התקשרו מאוד אל הבת. והיא, אף כי זכרה את הוריה — קראה להם אבא ואמא. למותר להוסיף, שהיתה אדוקה בדתם.

באתי אליהם בשם „הצלב האדום“ הבינלאומי. הופעת, כמובן, כנוצריה לכל דבר. סיפרתי שנמצא דודה העשיר בשוויץ, והנהלת ה„צלב האדום“ דורשת בכל תוקף את החזרת הילדה. הם יקבלו כל סכום שידרשו — ככפים לפעולות-הצלה היו לנו למכביר — ואני אעביר את הנערה — היא היתה כבר בת 16 — לשווייץ.

הם לא רצו לשמוע. מנסיוני בשטח זה ידעתי, שיש להניח להם זמן-מה, שדרושה הפוגה כל שהיא, ויחיישו בדעתם. וכך היה. כשבאתי אליהם בשניה — עמדו על המקח. באנו לידי הסכם, אלא שהנערה סירבה ללכת. הצעתי לה שאקחנה לעת-עתה לוורשה, לרישום ב„צלב האדום“. וכי מה תפסיד? לכל היותר תיהנה מטיוול מעניין. הבטחתי לה בהן-צדק נוצרי ופולני, שתהיה חופשית לחזור כל רגע.

היציאה לעולם קסמה לה, והיא הסכימה. נסענו. היינו מבקרות בבתי כנסיות כמה פעמים-ביום, כורעות ומתפללות. כעבור שלושה ימים אמרתי לה:

— ראי, גם אני יהודיה, ממש כמוך, כהוריד שאבדו.

היא נשתתקה, בקושי עצרתיה. דומה שאמרה לברוח. סיפרתי לה קורות חיי. גם צשה באה לעזרתי כמובן, הקרה התחיל מפשר. כעבור יום נוסף אמרה:

— רצוני שתסעי אתי אל אבא ואמא. שם נראה איך יפול דבר.

נפתחו, וגשם שוטף ניתך ארצה. היינו רחוקים מחדרי. בית-קפה לא נמצא בסביבה.

—בואי ונעלה למעלה — הציעה צשה — טוב וחם שם. נעים. הנוער טוב.

— אין לי כל עניין בהם.

היא לא השיבה דבר. המשכנו לבוסס עוד כמה צעדים. הגשם גבר. כירכרה לא נראתה באופק. גם תחנת החשמלית רחוקה. היינו ספוגות מים. צשה ניסתה בשנייה:

— נעלה רק לרגע. עד שתחלוף הסערה.

בלית ברירה הסכמתי.

עלינו. ישבו שם בחורים ובחורות מגיל 17 עד 25. ישבו במעגל על ספסלי-עץ פשוטים ושרו. מול הכניסה, לרוחב כל הקיר, היה מצויר פרסקו ענקי, מרהיב עין בשלל צבעיו, המראה נוף מזרחי מובהק. הם קפצו לקראתנו, בירכו את צשה במין ברכה מזורה. אם לא טעיתי, שמע-תיה פעם בילדותי.

משראונו רטובות מגשם, העבירונו הבחורות שביניהם לחדר הסמוך, וכל אחת פשטה חלק מלבושה ומסרה לנו. את בגדינו הרטובים תלינו על התנור שהפיק חום נעים. תחילה הייתי כמתנכרת וכבודדה ביניהם. ראיתי ש-צשה שולחת אלי מפעם בפעם בחור או בחורה להוציאני מבדידותי. מסתבר, שהם ידעו עלי. ביהודים כאלה עדיין לא נתקלתי. היתה זו תגלית בשבילי. זה היה נוער חניני ביותר, נוער חלוצי, אידיאליסטי, היודע את דרכו. מעט מעט — תוך שלוש השעות — נפלו המחיצות. השעה היתה קרוב לחצות. התלבשנו.

— אני מזמינה אתכם לכוס תה, לחדרי — אמרתי.

צשה דילגה אלי, חיבתני, נישקתני וגימגמה: — אסתר/קה-אסחוושה שלי.

כשפתחתי את הדלת, נעצרתי. ביקשתי סליחתם, עוד הם בפרוודור קפצתי והחבאתי את הצלב. ראיתי, שצשה מאחורי, משגיחה בדבר.

— נא להיכנס, חברים!

הם נכנסו. בעיני צשה נקו דמעות.

✱

קבוצה אחת מאתנו עברה את הגבול והגיעה לצרפת. ממרסייל קיבלנו הודעה, שהם מפליגים בעוד יומיים. ידענו מה שצפוי להם, לכולנו: קפריסין.

אמרתי: — אל תקראי להם ככה. הן ראית, שהסכימו למכרך.

בכוונה השתמשתי בביטוי חריף זה. היא שקעה ב־מחשבות.

לקחתי אתי איפוא את כסף־הפדיון. חזרנו לכפר ואמרתי שואנדה — זה היה שמה — נוסעת אתי. מיד דרשו את התשלום. — „תקבלו את שלכם” — אמרתי — „עד הפרוטה האחרונה. הכסף בחיקי. אך הפרוות שייכות לואנדה. תנו לה לפחות אחת כמזכרת מאמה.”

— אין לנו פרוות. גנבו אותן — היתה התשובה המרושעת.

ואנדה שהיתה נוכחת במשא־ומתן, כששמעה את עניין הפרוות, פרצה: — „זוסייה, קחיני מפה מהר־מהר...”

פעולה זאת, הצלת ואנדה, היתה פעולתי האחרונה בהצלת ילדים. מיד אחר־כך עברנו לצרפת. האיר לי מזלי, וספינתנו לא נתפסה, הטלנו עוגן מול נהריה. בלילה הורידו וסידרו אותנו במקומות שונים ברחבי הארץ.

אסתר ווסרשטיין-בלנקר

אחרי השואה לא רציתי לשוב ליהדות

למחרת בבוקר הובאתי לד"ר זסלבסקי, הרופא הפולני הרדזימינאי הנודע, ולפי הוראותיו הועברתי למרפאה בר-חוב גז'יבובסקה בוורשה. קיבלתי שם טיפול והחזירו אותי הביתה לרדזימין. חלפה כמעט שנה תמימה עד שהבראתי. אבי המשיך לעבוד בעבודות שונות, בעיקר בטחנות הקמח שבעיר.

הדיור עם משפחת פרנקל בבית-הכנסת

כשהוקם הגיטו, בשלהי שנת 1940, קיבלנו חדר-מגורים בקומה שניה של בית-הכנסת שהפך כולו למקום מגורים, בעיקר לפליטים יהודיים שגורשו מווישקוב. באחת הפינות של ביהכ"נ הופעלה מרפאה בה הוגשה עזרה רפואית לפליטים שהגיעו לרדזימין חולים ותשושים. בשכנות אתנו גרה משפחת פרנקל, לשעבר בעלת ביח"ר ללבנים שרופות (צעגעלניא). יחד עם הגברת פרנקל יצאתי לצד הארי למכירת חפצים וסחורות, ובתמורה הבאנו מצרכי מזון, בעיקר ככרות-לחם. גם אחי יעקב, רצען במקצועו, רגיל היה לסובב בכפרי הסביבה ולבצע עבודות שונות בשביל האכרים. תמורת מצרכי מזון ומעט כסף — וכך איך שהוא החזקנו מעמד בימי הסבל והרעב ששררו בגיטו.

בשבת לפנות בוקר, ב-3 באוקטובר, הוא יום חיסול הגיטו, קמתי בשעה 3 ובחשכה עזבתי את הגיטו, יחד עם הגברת פרנקל ובנה „לושו" (אליהו). עד היום קשה לי לשכוח את המחזה הדרמטי כיצד אחותי הקטנה פרצה בבכי מר, רצה אחרי וביקשה ממני לקחת אותה אתי. אך איך יכולתי, בגילי (בת 12 אז) לקחת אחריות לחייה

כשפרצה מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939, הייתי בת 9. היינו משפחה בת 8 נפשות, גרנו בסמוך לכביש לווישקוב, לא הרחק מבית-הקברות הנוצרי. אחי יעקב היה הבכור במשפחה. הקטנה מכולם היתה אחותי רבקה, בת 3.

הנני זוכרת את הימים הראשונים למלחמה. נותרנו בבית ללא לחם ואמי שלחה אותי למרכז העיר, למאפייה ברחוב וורשבסקה, לקנות לחם. אנשים רבים עמדו בתור שהזדנב ליד המאפייה, שכן הלחם נאפה עדיין בתנור. לפתע החלה הפצצה. כעבור שניות מעטות סיפרו אנשים שכמה פצצות נפלו בקרבת בית-העלמין הנוצרי; הגרמנים ידעו שחיילים פולניים מסתתרים בבתי-הקברות. האופה, נדמה לי שהיה זה מר רדזינר, הוציא את ככרות הלחם מן התנור בחופזה, וחילק אותן בעודן חמות.

רצתי מהר הביתה, פחדתי שמא נפלו פצצות בקרבת ביתנו. בדרך ראיתי בני-עץ עולים באש, פה ושם הפכו כמה בתי-אבן לעיי חרבות, בערו גם עמודי חשמל וגיצים נפלו על ראשי. רצתי בכל כוחותי מבוהלת והמומה ומדי פעם בפעם ניערתי את שערות ראשי כדי שלא יתלקחו.

הגעתי הביתה ומצאתי את בני משפחתי מסתתרים בבונקר שנחפר בגינה שבחצר הבית. הם חיכו לי בחרדה בגלל ההפצצה. הספקתי למסור לאמי את ככר הלחם בת 5 ק"ג והתמוטטתי. כשהתעוררתי מצאתי את עצמי במיטה. כל גופי רעד מרוב צמרמורת והיה לי חום גבוה. הוברר לי כי מרוב פחד בשל ההפצצה האוירית לקה גופי בשיתוק; ידי השמאלית לא פעלה ולא הגיבה.

ושוב הלכנו ברגל, עד שהגענו לכפר דיבוב, בואכה רדזימין. הגברת פרנקל נפרדה ממני וחזרה למשק של הפולני בקרבת זמברוב. נשארתי ללון בכפר דיבוב אצל אשה פולניה מכרת משפחתנו. למחרת עם שחר אמרה לי ללכת מביתה כי היא מפחדת להסתיר אותי אצלה.

תחילה הלכתי לכיוון רדזימין, לביתנו מלפני הקמת הגיטו. בשקט דפקתי על דלת ביתה של השכנה שלנו לשעבר, הגברת ויזר, קדרית שסיפקה כיריים מחימר לאכרי הסביבה. כאשר פתחה את הדלת וראתה אותי, נבהלה, הצטלבה ואמרה לי להסתלק מיד מהמקום. דרך החלון הושיטה לי פרוסת לחם וביקשה בשם האם הקדושה ובנה ישו להסתלק מהר.

חזרתי לכיוון וישקוב; השתדלתי לא לעשות את הדרך סמוך לכביש כדי שלא ישיחו בי. שוטטתי כל היום בחור- שות, חצייתי שדות ריקים מאדם ובלילה לגתי תחת גשר מעל ליובל המתחבר עם הנהר בוג. ידעתי שאחי יעקב עובד מדי פעם בפעם בכפר סלופסק הסמוך לווישקוב. הגעתי למקום, הסתובבתי, ניסיתי לשאול בוהירות אצל איכרים אם נמצא בכפר רצען לו אני זקוקה לתיקון רתמה לסוס... אך אחי לא היה שם כבר זמן רב. הלכתי מכפר לכפר ובכל פעם הוברר לי שיעקב שהה במקום יום-יומיים והמשיך לנדוד לכפרים אחרים. בכל מקום ידעו שיעקב הוא יהודי, אך אני תמיד אמרתי שאני זקוקה לרצען לעבודה במשק, הרחק מהכפר בו עשיתי.

פגישה עם אחי

בכפר דרוגושוב אספה אותי אשה בעלת משק זעיר. היא הכירה אותי ואמרה שאני דומה מאוד לאחי יעקב, אגב — דבר נכון מאוד, אך אני בשלי: אינני יהודיה ואני מחפשת את הרצען לעבודה בכפר אחר. אז סיפרה לי האשה שיעקב שילם לה מפרעה על חשבון 1500 זהובים כדי להסתיר אצלה את אחותי הקטנה רבקה, לאחר חיסול הגיטו ברדזימין. או-אז הודיתי שאני אמנם אחותו של יעקב, אם כי לא רבקה הקטנה.

לא יכולתי להישאר אצל האשה. אך היא סיפרה לי כי במבואות הכפר, בבית בודד, גרים אח ואחות, שבאו לא מזמן, והשניים יודעים היכן נמצא אחי יעקב. מאוחר יותר התברר לי כי אלה הם בני משפחת דויטשר, מתושבי

ולשלומה בצד הארי, כאשר לא ידעתי מה יהיה אתי כעבור שעות אחדות?...

עברנו את גדר הגיטו והצלחנו להסתנן לבית-העלמין היהודי הסמוך לכביש לוולומין, שהיה כמובן מחוץ לתחום הגיטו. הסתתרנו בין הקברות והעצים הרמים. בשעה 5 בבוקר נשמעו יריות של שוטרים פולניים וגרמנים מזויי- גים שהקיפו את הגיטו מכל עבריו. הם ירו לתוך שטח הגיטו כדי לזרוע בהלה ופחד, ובעיקר כדי להפחיד את אלה שרצו להימלט משם.

שכבנו שלושתנו, הגברת פרנקל, בנה ואני, בבית- העלמין משך כל יום שבת ועם רדת הליל ניגשנו לתחנת- הרכבת הקטנה („קולייקה“). גברת פרנקל, בעלת החזות הארית ואשה פעלתנית, הצליחה לקנות כרטיסים ונסענו לכיוון וורשה, עד תחנת פוסטלניק. עוד לפני פוסטלניק ניטפלו אלינו שני פולנים ודיברו על לבה של הגברת פרנקל שלא נמשיך בדרכנו עד וורשה, הם הציעו לה למצוא עבורנו מקום לינה בפוסטלניק. כנראה הבינו שאנו יהודים, אם כי לא דיברו על כך.

ירדנו אתם בתחנת פוסטלניק והשניים, במקום להוביל אותנו למקום לינה, כפי שהבטיחו, הביאו אותנו לחורשה, הרחק מהתחנה, ושדדו מאתנו את החבילות עם המלבושים והכסף. כאשר הגברת פרנקל מחתה על כך, הכה אותה אחד הפולנים והפליט בלגלוג: „יהודיה, את עוד מעזה להתלונן“...

הגברת פרנקל החזירה אותי לרדזימין...

נדדנו כל הלילה לכיוון מזרח, ולפנות בוקר הגענו לתחנת-רכבת במסילה שהובילה צפונית-מזרחית. הצלחנו לקנות כרטיסים ועלינו ברכבת שנסעה לכיוון זמברוב. שוב נטפלו אלינו פולני בדרך. הוא סיפר לגברת פרנקל שהוא זקוק לאשה לעבודה במשקו החקלאי שבסביבת זמברוב.

ירדנו בתחנה לא הרחק מהכפר בו היה המשק של אותו פולני, ואמנם היינו אצלו שבוע ימים. בתום השבוע הוא אמר לגברת פרנקל שאותה ואת בנה הוא מוכן לאכסן אצלו, אך לא אותי. נראה כי הגברת פרנקל, אשה יפה, שבתה את לבו, למרות שהוא בעל משפחה, שכן אשתו היתה הרבה יותר זקנה. הגברת פרנקל לקחה אותי חזרה לרדזימין. הלכנו זמן רב ברגל, נסענו כבדת דרך ברכבת

הפכתי ל„סטפניה זקשסקה“

עם תעודת-הלידה בשם סטפניה זקשסקה ועם הסיפור שאבי מת ואמי נלקחה על ידי הגרמנים לעבודת-כפייה בגרמניה, נשארתי לעבוד בכפר אצל משפחת שיטק. חלבתי פרות, זרעתי וחפרתי תפוחי-אדמה, יצאתי עם החזירים למרעה, ועשיתי כל מיני עבודות אחרות בבית. הגברת שיטק התייחסה אלי יפה. תמיד השתדלתי שמטפחת צבעו-נית תכסה את שיער ראשי כדי להיראות כבת איכרים ממש וכדי ששערוני השחורות לא יגלו את מוצאי.

מסתבר כי זמן-מה אף הגברת שיטק לא חשדה בי שאני יהודיה. שפתי הפולנית היתה נקיה מכל היגוי יהודי, וזאת לא במעט בשל העובדה שבילדותי היו כל השכנים שלנו פולנים ואני תמיד השתתפתי בכל המשחקים של הילדים הפולניים. אך פעם בלילה חלמתי חלום, בכיתי ו... דיברתי יידיש מתוך השינה. הגברת שיטק נייערה משנתה ולתדהמתה שמעה את מילות היידיש שמלמלתי. בבוקר, כאשר בני המשפחה התכוננו לצאת לשדה וגם אני, ביקשה ממני הגברת שיטק להישאר עמה בנימוק שברצונה לדבר אתי משהו... חשתי שמשהו קרה, שזהותי היהודית נתגלתה. אך כלל וכלל לא נבהלתי... הייתי כבר אדישה למה שעלול לקרות; משום-מה חשבתי בלבי שכל יום שאני נשארת בחיים הוא „מתנה“, וכי יבוא יומי וגורלי יהיה כגורל הורי ואחיותי שהובלו להשמדה יחד עם כל תושבי רדזימין היהודיים; ומה גם שהחיים האלה כבר נמאסו עלי ולא פעם ביקשתי את המוות הגואל...

„סטפניה, את יהודיה“, אמרה לי הגברת שיטק כאשר נשארגו שתינו בבית.

„גברת שיטק, חלמת חלום, מה לפתע עולה בדעתך לומר עלי דבר כזה“, השיבותי, תוך העמדת פני נעלבת. „את כן יהודיה, לא אני חלמתי חלום, אלא את, ודיברת יידיש בחלום. מוטב שתגידי לי את האמת; אני חייבת לדעת כיצד להתנהג אתך כך שאפילו ילדי לא יידעו זאת. אין לך מה לפחד, את תישארי אצלי גם להבא, אך נצטרך לחשוב כיצד לגונן עליך מפני חששות של אחרים בדבר היותך יהודיה“, אמרה בנועם.

לא הייתי בטוחה אם היא מדברת בכנות. היו לי סיבות רבות להיות מאוכזבת מדיבורי-נועם של פולנים שמבקשים כביכול את טובתי. אך לא היה טעם להמשיך ולהכחיש את מוצאי, לא פתחתי בבכי, לא התחמנתי לפניה, אמרתי לה

סקרנביץ, שעברו לגיטו וורשה ומוורשה נשלחו לגיטו רדזימין; אבי המשפחה היה רופא ונשלח לטפל בחולי הגיטו ברדזימין.

מטעמי זהירות לא נכנסתי מיד לבית הזוג בקצה הכפר. פניתי לאשה בעלת משק לא הרחק מהבית הבודד והצעתי את עצמי לעבוד אצלה. האשה הסכימה, אבל בתנאי שלא אלון אצלה, שכן ללא אישור בכתב מה „סול-טיס“ (ראש הכפר) אין רשות להלין אדם זר בכפר. עם זאת אמרה שאם אקבל אישור מראש-הכפר אוכל לעבוד וגם ללון אצלה. איך שהוא עלה בידי לשכנע את ה „סול-טיס“ שאני פולניה תומה, רעבה ללחם, המחפשת עבודה, והוא נתן לי אישור ללון בכפר. נשארתי לעבוד אצל האשה השכנה של בני הזוג דויטשר.

באחד הערבים פגשתי בהלה דויטשר שהכרתיה מגיטו רדזימין. היא אמרה לי שהלילה עומד לבוא אליהם אחי יעקב. לפנות בוקר, בטרם יצאתי עם הבהמות לשדה ולאחר שחלבתי את הפרות, אמרתי לבעלת-הבית שלי שהגברת השכנה ביקשה שאביא לה בבוקר חלב למכירה. היא הסכימה למכור להם חלב, שכן הם קנו אצלה לעתים מצרכי אוכל. דפקתי על דלת ביתם, הם פתחו לי בזהירות ולאחר שראו אותי — יצא אחי יעקב מארון הבגדים... כשדפקתי על הדלת חש יעקב להסתתר. היתה זאת פגישתנו הראשונה מאז חיסול הגיטו.

והימים ימי סתיו גשום וקר, הייתי ללא לבוש אנושי וללא פרוטה בכיס. יעקב נתן לי כסף כדי שאוכל לרכוש לבוש חם. ביקשתי ממנו לקנות בשבילי תעודת-לידה כנוצריה. כי בלעדיה מעטים היו סיכויי להישאר באורח-קבע בכפר כלשהו ללא סיכון חיי. סיפרתי לו שפעם נלתי בכפר אחד ולפנות בוקר באו גרמנים לעשות חיפוש אחרי יהודים, ואני הסתתרתי 48 שעות באורווה ללא אוכל ושתייה.

כעבור מספר ימים הביא לי יעקב תעודת-לידה על שם סטפניה זקשסקה, שנולדה בפוסטלניק והוטבלה בנוב-גרודק. בכוונה נרשם שם מקום הטבילה בעיירה שבאזור הרוסי, שכן בכנסיות נהוג היה לקיים רישום מדויק של התינוקות שהוטבלו, וכאשר המדובר בכנסיה ברוסיה-הלבנה לא קל היה לבדוק אם אמנם שם כזה מופיע בספרי הכנסיה.

הפעם לא נדברנו להיפגש ואסור היה לי לגלות סימן כלשהו שהוא מוכר לי. הסתכלנו זה בזו מרחוק... שנינו פחדנו להחליף מלה. היה זה בראשית אביב שנת 1944. מאז לא ראיתיו יותר ועד היום הזה איני יודעת מה קרה לו, כיצד נספה והיכן. יעקב עזר לכמה רדזימינאים שהצליחו לצאת מן הגיטו לצד הארי — לפני חיסול הגיטו ואחרי כן. כל אימת שנתקל בהם בכפרים, עזר להם במצרכי מזון ואף בהשגת תעודות נוצריות.

בשלהי שנת 1944 החלו אוירונים גרמניים להפציץ את כפרי הסביבה. הסתתרנו בבונקרים שחפרנו בקרבות הבתים. טנקים רוסיים חצו את הכפר שלנו. האיכרים אמרו שהמלחמה הולכת ומסתיימת.

ואמנם, המלחמה נסתיימה, אך אני נשארת אצל משפחת שיטק. פחדתי לחזור לרדזימין ללא יהודים. גברה בי גם ההכרה שמוטב להישאר אצל המשפחה הזאת בכפר מפני שהרי אין לי שום משפחה אחרת...

חלפו שנתיים מאז גמר המלחמה ונשארת נערה כפרית בשם סטפניה זקשסקה. באביב 1947 נסעתי לוורשה, לקרובי משפחת שיטק. לאלה גיליתי כי אני ממוצא יהודי. בשמעם זאת, הם הביאו אותי ל"ועד היהודי" בוורשה ועסקני הוועד הכניסו אותי לבית-יתומים יהודי בשרודבור-רוב, שליד אוטבוצק, שהיה בהנהלת ה"בונד". הייתי אז בת 17.

כעבור זמן נערך בוורשה טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה לזכר מורדי הגיטו שהוקם ברחוב זמנהוף בבירת פולין. ילדי בית-היתומים שלנו נסעו לטקס ואני בתוכם. לפתע הבחנתי בין הקהל בבו עירנו שלום קוסובר; הכרתי מיד וקראתי בשמו. הוא ניגש אלי, שמח מאוד אתי, ומה גם שהכיר טוב את אבי. סיפרתי לו היכן אני נמצאת, מה עבר עלי מאז חיסול הגיטו ובאיזה כפר נשארת במשך מרבית זמן המלחמה והשוואה. הודיתי לפניו שאין אני מרוצה בבית-היתומים וכי בדעתי לשוב למשפחת שיטק לכפר שליד ווישקו.

שלום קוסובר סיפר עלי לאחיו מיכאל-מנדל ולאחותו אמילקה ששהו בפנסיון בשרודבורוב שבקרבת בית-היתומים שלי. הקוסוברים הוציאו אותי מבית-היתומים ולקחו אותי אליהם הביתה בוורשה-פראגה. היה לי אז די קשה, שכן לא יכולתי להתרגל מחדש להיות עם... יהודים, כשם שלא מצאתי שפה משותפת עם ילדי היתומים בשרודבורוב.

רק זאת: „גברת שיטק, את אם לששה ילדים; גם אצלנו בבית היינו ששה ילדים, ואם אמנם יש לך מצפון של אם — עשי עמי מה שלבך חפץ. אני בידיים שלך, אף לא אנסה להימלט”.

היא חזרה ואמרה: „את נשארת כאן עמנו, ולא אעשה לך ולא כלום”. ואמנם נשאיתי לעבוד אצלה. כדי להפסיק את חששותיהם של איכרי המקום הייתי כמעט נערה בודדת שהעניזה לצאת החוצה כאשר גרמנים מזוינים פקדו את הכפר, על מנת לערוך ביקורת אם אצל האיכרים רשומים כל ראשי המשק החי, כפי שתבעו בתקנון מיוחד. הגרמנים נהגו להחרים כל פרה או חזיר אם לא היה רשום אצל ראש הכפר. לא פעם נכנסתי בחילופי-דברים עם הגרמנים, בעזרת תורגמן פולני ומחיתי על שמנסים להחרים חזיר קטן לא רשום; טענתי שהוא נולד רק לפני שבועות מעטים, וטרם הספיקו לרשום אותו... כשהמטפחת הצבעונית על ראשי העמדתי פנים של בת-איכרים עניה המוחה על הגזל של חזיר קטן.

פגשתי האחרונה עם אחי

משך הזמן מאז פגשתי את אחי יעקב בבית האח והאחות דויטשר, נפגשתי אתו עוד פעמיים. היה זה בערבים

אחי, יעקב ווטרשטיין

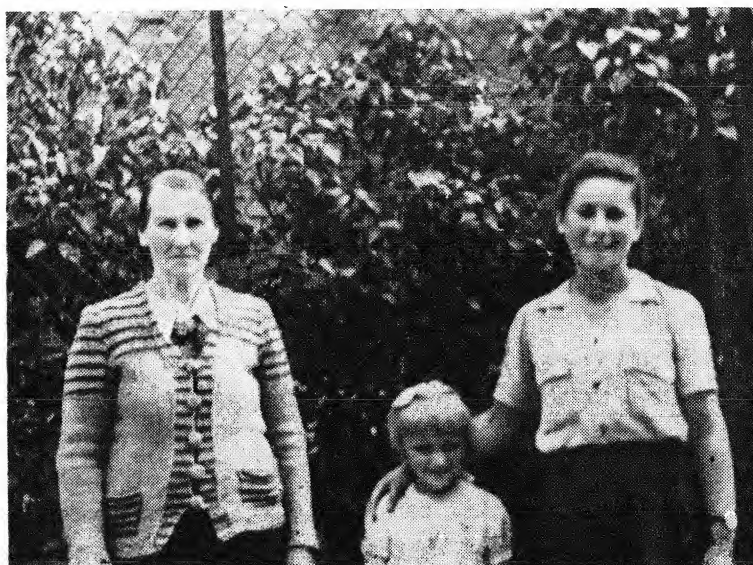
אפלים, בשדות חיטה גבוהה, מוסתרים מעיני רואים. ישבנו ושתקנו... בכינו בשקט.

כעבור למעלה מ-~~שנה~~ שנה, בהיותי עם בני משפחת שיטק בשדה-מרעה עם הפרות והחזירים, הבחנתי באחי יעקב, כשהוא חוצה את השדה, ממרחק כעשרים מטר.

מוורשה הרחוקה, לבקרני בבית-החולים ולעודד אותי ב-
מצבי הקשה. התפללתי לאלהי ישראל לרפואה ולהחלמה.
בשנת 1948 נסעתי לצרפת ומשם עליתי ארצה באנית-
מעפילים של „עליה ב'“ בשם „נחשון-קסטל“. סמוך לחופי
הארץ נלכדה אנייתנו על-ידי אניית-מלחמה בריטית
ונלקחנו למחנה-הסגר בקפריסין. לאחר חודשיים וחצי —

בשל כך המשכתי מדי פעם לנסוע מוורשה למשפחת שיטק
בכפר.

אמילקה ומיכאל-מנדל „התלבשו“ עלי חזק, ודיברו
על לבי שלמען זכרם הקדוש של הורי, בני משפחתי, וכל
יהודי רדזימין הקדושים והמעונים, אני חייבת לחזור בלב
שלם ליהדות. הם אף שילמו סכום כסף ניכר לגברת שיטק,

עם הגברת שיטק וילדתה הקטנה לאחר סיום המלחמה

ביולי 1948 — הגעתי יחד עם שיירה גדולה של משוחררי
קפריסין לחיפה.

בשנת 1950 נישאתי ליהושע בלנקר, אותו הכרתי
במחנה קפריסין. אני גרה ברמת-גן, כיום אני אם לשני
ילדים, בן ובת; בני, בן 21, סיים זה לא מכבר את שירותו
בצבא ההגנה לישראל.

מכספי ועד ההצלה היהודי, כאות תודה על שהצילה אותי
ונתנה לי מחסה, אר-אז נעתרתי ללשצרותיהם והשלמתי
עם מצבי החדש.

מיכאל-מנדל העביר אותי למוסד לנוער יהודי בוורוצ'-
לב. אך שם חליתי קשה ושכבתי בבית החולים המקומי 3
חודשים. באותה תקופה באה אמילקה תכופות, במיוחד

גרשון יאניש

די עפאפעיע פון מיין געראטעוועט טעכטערל שפרהלע „באגו-מילא“

אָרומגערינגלט געוואָרן דורך געסטאָפּאָ-באַנדיטן. מען האָט געמאַלדן די יידן, אַז זיי זאלן צוגרייטן אַ ביסל זאַכן, ווייל דאָס געטאָ ווערט ליקוידירט, און מען וועט אַלע אַרויספירן אויף אַרבעט. פיל פון אונדז אָבער האָבן גוט פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז דער סוף — פּולשטענדיקע ליי-קוידאַציע פון די יידן אין לעגיאָנאַווע, וועלכע וועלן געפירט ווערן אין די גאַז-קאַמערן פון טרעבלינקע.

די יידן אין געטאָ האָבן זיך גענומען גרייטן, נישט געווען קיין אַנדערער אויסוועג. נאָענטע האָבן זיך גע-זעגנט, מען האָט געוויינט אויפן ביטערן גורל. מען האָט גענומען איינפאַקן אַ ביסל זאַכן, מען האָט גע-וואָרט אויפן באַפעל פון די דייטשן. דערווייל איז צו-געפאַלן דער אַוונט, פרייטיק צו נאַכטס, וואָס איז דאָן גראָד אויסגעפאַלן דער פריילעכער יום-טוב שמחת-תורה...

אין יענער נאַכט, איידער די נאַצי-רוצחים האָבן דורכגעפירט די מוראדיקע אַקציע אין געטאָ, האָט אַ גרופע יונגע יידן באַשלאָסן צו ריוויקירן און פרווון זיך ראַטעווען. זיי איז געלונגען זיך אַרויסצובאַקומען פון געטאָ און זיי זענען אַנטלאָפן אין די דערבייאַקע וועל-דער. איך, מיין פרוי גאַלדע, מיט אונדזער אַכצן-חדשימ-דיק עופהלע, שפרהלע, זענען געווען צווישן די, וואָס זענען אַוועק איך וואָלד אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט.

נאָך עטלעכע שעהן פון וואַנדערן אין וואָלד האָבן די געראַטעוועטע יידן באַשלאָסן זיך איינטיילן אין קליינע גרופן, עטלעכע מענטשן אין יעדער גרופע, כדי נישט געכאַפט צו ווערן צוזאַמען דורך די דייטשע באַנדיטן. ווען עס איז געקומען, אַז איך מיט מיין פרוי און פיצל

דער טראַגישער גורל מיט דער פאַרניכטונג פון די פּוילישע יידן דורך די היטלעריסטישע מאַסן-מערדער האָט געוואָלט, אַז די ליקוידאַציע פון ראַדזימינער געטאָ זאל פאַרקומען אין זעלבן טאָג ווען עס איז ליקוידירט געוואָרן דאָס געטאָ אין לעגיאָנאַווע, הינטער וואַרשע, וווּ איך האָב געוויינט ערב דעם אַויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה. דאָס איז געווען שמחת-תורה, דעם 3טן אָקטאָבער. אין דעם טאָג זענען מיט אַלע אַנ-דערע ראַדזימינער יידן אַוועקגעפירט געוואָרן קיין טרעב-לינקע מיינע עלטערן, יעקב-שלמה און יענטע, מיינע זעקס שוועסטער און צוויי ברידער. זיי זענען דאָרט דער-מאַרדעט געוואָרן, גענוי ווי צענדליקער טויזנטער אַנ-דערע יידישע קדושים.

דעם 7טן מאי 1938 האָב איך געהייראַט אין לעגיא-נאַווע מיט גאַלדע מישלער און זיך איבערגעצויגן פון ראַדזימינ אין שטעטל פון מיין פרוי און איר משפּחה. איך האָב געעפנט אַ געשעפט און אַנגעהויבן בויען מיין פאַמיליע-לעבן. ליידער, אין אַנדערטהאַלבן יאָר שפּעטער, בערך, איז אויסגעבראַכן די מלחמה און עס האָבן זיך אַנגעהויבן די פינצטערע טעג פון פיין און צרות. אַן איינ-ציקע טרייסט איז געווען פאַר אונדז ווען אין 22סטן אַפּריל 1941 איז געבוירן געוואָרן אונדזער טעכטערל שפרהלע, אַ זיס ווונדערבאַר מיידעלע. טראַץ דעם וואָס מיר זענען שוין דעמאַלט געווען פאַרשפּאַרט אין געטאָ אין לעגיאָנאַווע, האָט דאָס פיצעלע קינד פאַרשאַפט מוט ווייטער צו קעמפן פאַרן לעבן און עקזיסטענץ.

די ליקוידאַציע

דעם 2טן אָקטאָבער פאַרנאַכט איז דאָס געטאָ

די דייטשן זענען האפנונגסלאז. מיר האבן דעריבער באשלאסן פרווון ראטעווען דאס קינד אויף א טראגישן אופן — אבער מיט א געוויסער האפנונג, אז עס וועט בלייבן לעבן: לאזן שפרהלען אליין אין וואלד...

אין יענער נאכט בין איך און מיין פרוי אוועק צום עק פון וואלד, נישט ווייט פון דארף ביאלאזשענקא-דווארקא, און אוועקגעלייגט דאס קינד אויף דער נאסער ערד... מיר זענען שנעל אוועק פון ארט, לויפנדיק אויף די מידע פיס, צעבראכענע און דערשלאגענע פון גרויס פארצווייפלונג. פונדערווייטנס האבן מיר געהערט דאס געוויין פון אונדזער שפרהלען, וועלכע האט גערופן: „מאמע, מאמע!“ ווי אזוי מיין הארץ, און דאס הארץ פון מיין פרוי האבן דאס דעמאלט איבערגעהאלטן, קאזן איך נישט פארשטיין ביזן היינטיקן טאג. די דאטע פון איבערלאזן דאס קינד אין עק פון וואלד איז געווען פרימארגן, דעם 6טן אקטאבער 1942.

אין ווארשעווער געטא

מידע און דערשעפטע האבן מיר געשפאנט טיף אין וואלד; מיר זענען געגאנגען אן שום ציל, זייענדיק גרייט יעדע מינוט אריינצופאלן אין די מערדערס הענט. פאר אונדזערע אויגן איז אויף קיין איין מינוט נישט פארשוונדן דאס טרויעריק-טראגישע בילד ווי אזוי מיר האבן אונדזערע ליבע און טייערע שפרהלע איבערגעלאזט אליין אויף דער נאסער ערד אין עק וואלד. נאך שעהן לאנג, האט אין אונדזערע אויערן נאך אלץ געקלונגען דאס געוויין פון אונדזער אומגליקלעך איבערגעלאזט קינד; איר געשריי און געבעט: „מאמע!“...

מיר האבן שוין געוואלט צוריקגיין צום ראנד פון וואלד און צוריקנעמען דאס קינד. פלוצלינג האבן מיר דערזען פונדערווייטנס א לאגער מיט אויסגעפייניקטע יידן, וועלכע זענען געווען באשעפטיקט ביי פארשידענע צוואנגס-ארבעטן פאר די דייטשן. געווען איז דאס ביי פעלצעוויזנע, נישט ווייט פון ווארשע, ווהיין מען פלעגט יעדן פרימארגן ברענגען אויף ארבעט יידן פון ווארשע ווער געטא און אין אוונט זיי צוריקפירן. אומבאמערקט דורך די ס.ס.-לייט האבן איך און מיין פרוי זיך אויסגעמישט מיט די דאזיקע יידן. ווען מען האט אלעמען

קינד זאלן צוגעטיילט ווערן צו א געוויסער קליינער גרופע, האט קיינער אונדז נישט געוואלט; קיינער האט נישט געוואלט בלייבן מיט אונדז. געווען איז דאס דער-פאר, ווייל שפרהלע איז געווען דאס איינציקע קינד צווישן די אנטלאפענע פון געטא — דאס איינציקע קינד אין וואלד... אלע האבן מורא געהאט אז טאמער וועט דאס קינד וויינען, וועלן די נאצי-מערדער זיי כאפן און אלעמען דערשיסן.

מיר לאזן איבער דאס קינד אין וואלד...

בלית-ברירה בין איך מיט מיין פרוי גאלדע און שפרהלע געווארן א „גרופע“ פון דריי פערזאנן און מיר זענען אוועק אין א באזונדערער ריכטונג אין וואלד. גראד איז דאן אומאויפהערלעך געפאלן א שטארקער רעגן, ווי גאט וואלט אראפגעשיקט א נייעם מבול אויף דער זינדיקער וועלט. מיר זענען ארויס פון געטא אן שום זאכן. ווער האט דאן אזעלכעס אין זינען געהאט? מען האט נאר געזוכט צו ראטעווען דאס לעבן. טראץ דעם שטארקן רעגן האבן די נאציס און זייערע מיטהעל-פערס בייטאג און ביינאכט דורכגעפירט אבלאוועס אין וואלד און ארומגעזוכט יידן, וועלכע האבן זיך געראטע-וועט פון לעגיאנאווער געטא. די רוצחים האבן געוויסט, אז א צאל יידן זענען אנטלאפן פון געטא. בעת די אב-לאוועס אין וואלד, ווי-נאר זיי האבן געכאפט א ייד, איז ער גלייך דערשאסן געווארן אויפן ארט. אזוי האבן די אנטלאפענע יידן אין וואלד געוואנדערט פון ארט צו ארט מיט גרויס שרעק, ווי געיאגטע שוואכע חיות דורך באוואפנטע יעגערס.

פיר טעג און פיר נעכט זענען מיר געלאפן אין וואלד פון ארט צו ארט, הונגעריק און טויט-מיד. דער שטארקער רעגן האט געשמיסן אונדזערע קערפערס וועלכע זענען געווען גאנץ לייכט אנגעטאן. די נעכט זענען געווען שרעקלעך קאלטע. איך און מיין פרוי זענען געווען אויסגעמאטערט און דערשעפט. אונדזער שפרהלע האט אומאויפהערלעך געוויינט, און מיר האבן גוט געוויסט, אז דאס איז א גרויסע סכנה פאר אונדז אלע דריי.

איך און מיין פרוי האבן זיך אפגעגעבן א חשבון, אז די אויסזיכטן אז מיר זאלן נישט געכאפט ווערן דורך

אין א וואלד. ווידער בין איך אין א וואלד... מיר זענען געגאנגען א גאנצע נאכט אין דער ריכטונג צוריק קיין ווארשע. מיר זענען אנגעקומען אין פאלווארק זשעלאנא-קע. דארט האבן מיר געטראפן יידן ארבעטן ביי א באן-ליניע. מיר האבן זיך אויסגעמישט מיט דער דאזיקער ארבעטס-„קאמאנדע“, און אזוי ארום זענען מיר דער-וויל געראטעוועט געווארן פון א זיכערן טויט.

אין עטלעכע טעג ארום, ווען עס איז אין ווארשע-ווער געטא א ביסל שטילער געווארן מיט די „אקציעס“, בין איך צוריק אריין אין ווארשעווער געטא צוזאמען מיט דער „ארבעטס-קאמאנדע“ פון זשעלאנאקע. דאס איז געווען ביינאכט, דעם 25סטן יאנואר 1943. איך בין אוועק אויף זאמענהאף-גאס נומער 39 וווּ מיין פרוי איז געווען פארשטעקט אין א בונקער. ווען זי האט מיר דערזען, איז זי אוועקגעפאלן אין חלשות. זי איז געווען זיכער, אז איך בין שוין אומגעקומען אין די גאז-קאמערן פון טרעבלינקע...

ווען עס האט זיך אנגעהויבן דער אויפשטאנד אין ווארשעווער געטא, האבן איך בייגעהאלפן די קעמפערס קעגן די נאצי-רוזחים. בעת דאס געטא איז געשטאנען אין פלאמען, און דער אויפשטאנד איז בלוטיק אונטער-דריקט געווארן דורך די היטלעריסטישע סאלדאטן, בין איך מיט מיין פרוי אריין אין א בונקער, וווּ עס זענען געווען אויסבאהאלטן נאך 40 יידן. דעם 8טן מאי, 1943, איז דער בונקער אנטדעקט געווארן. דאן זענען מיר אלע ארויסגעפירט געווארן, צוזאמען מיט א טראנס-פארט אנדערע יידן, אין דעם טרויעריק בארימטן טויטן-לאגער מיידאנעק ביי לובלין.

אין די טויטן-לאגערן

מיידאנעק, אוישוויץ, מאוטהאוזען

אין מיידאנעק האט זיך פאר אונדז אנגעהויבן א נייער גיהנום. עס איז אוממעגלעך צו שילדערן די ליידן און פיין, וואס מיר האבן דארט איבערגעטראגן, די שוין-דערלעכע סצענעס, וואס מיר האבן געזען מיט אונדז-רע אויגן.

סוף יוני 1943, איז אין מיידאנעק פארגעקומען א גרויסע „סעלעקציע“. אין יענעם טרויעריקן טאג זענען

צוריקגעפירט אין ווארשעווער געטא, זענען מיר אויך אהינצו אריין.

אזוי ארום זענען מיר פארוואגלט געווארן, פון גע-טא אין לעגיאנאווע, אין ווארשעווער געטא. מיר האבן זיך שוין געהאלטן מיט דער דאזיקער „קאמאנדע“ יידן, און יעדן טאג צוזאמען ארויסגעפירט געווארן אויף שקלאפן-ארבעט קיין פעלצעוויזנע. מיר האבן תמיד גע-טראכט וואס איז געשען מיט אונדזער טייערער שפרה-לע, צי לעבט זי נאך? צי איז זי דורך עמעצן געפונען געווארן? אפשר האט א הארציקע קריסטין זי אהיים גענומען צו זיך?...

אין צווישנצייט זענען אין ווארשעווער געטא פאר-געקומען סטאביל „אקציעס“. יעדן טאג זענען גייע טראנס-פארטן יידן ארויסגעפירט געווארן צו פארניכטונג, צום טויט. עס איז געקומען די ריי אויף יעדן, אויך אויף די, וועלכע זענען געווען באשעפטיקט ביי שקלאפן-ארבעט.

איינמאל, דעם 18טן יאנואר 1943, בין איך ארעס-טירט געווארן דורך ס.ס.-לייט. מען האט מיר אפגעפירט צום „אומשלאגס-פלאץ“ וווּ מען האט צונויפגעשטעלט א גרויסן טראנספארט יידן, וואס איז אפגעשיקט געווארן קיין טרעבלינקע. בעת דער דאזיקער אקציע, ווען מען האט מיר מיט די אנדערע יידן ארויסגעפירט פון דאנצי-גער וואקזאל קיין טרעבלינקע, איז מיין פרוי געלונגען זיך אויסצובאהאלטן; פון „אומשלאגס-פלאץ“ איז זי אוועק אין א בונקער, אויף זאמענהאף-גאס נומער 39. איך בין אפגעשיקט געווארן צום טויט אין די גאז-קא-מערן פון טרעבלינקע.

ארויסגעשפרונגען פון וואגאן

אבער עס איז געשען א נס. אין מיטן וועג קיין טרעבלינקע, בין איך מיט נאך פינף יידן ארויסגעשפרונג-גען פון וואגאן אין דער פינצטערער נאכט אריין. די ס.ס.-באגלייטער פון טויט-צוג האבן גלייך געעפנט א שיסעריי אין דער ריכטונג פון די אנטלויפנדיקע. צוויי יידן פון אונדז זענען גלייך דערשאסן געווארן אויפן ארט. אבער איך און נאך דריי יידן האבן זיך גערא-טעוועט.

מיר זענען געלאפן א געוויסע שטרעקע און אריין

דאָרט האָט מען מיר צוואַמען מיט אַנדערע יידן, אין עטלעכע טעג אַרום, אָפּגעשיקט אין דעם לאַגער עבענע. אויף די אַלע וועגן פון לידן און פיין האָב איך נישט געהאַט קיין שום האַפּנונגס-געפיל, אַז איך וועל בלייבן לעבן. איך האָב גאַרנישט געטראַכט וואָס וועט זיין מיט מיר מאַרגן, און צי איך וועל איבערלעבן די שרעקלעכע מלחמה. איך האָב אָבער נישט אויפֿגעהערט טראַכטן וואָס איז געוואָרן מיט מיין קינד אין וואַלד, וואָס איז מיט מיין שפּרהלע, צי לעבט זי? איינמאָל האָב איך געפילט, אַז מיינע כוחות גייען מיר אויס... אין אַ שעה אַרום וועל איך שוין ליגן פונקט גענוי ווי הונדערט-טער אַנדערע שקעלעטן, וועלכע וואַלגערן זיך אין מאַוט-האַוזען און אין מיין איצטיקן לאַגער... פאַר מיינע אויגן איז דערשינען די געשטאַלט פון מיין פּיצל זיס קינד... יא, איך דערקען גענוי איר פּנימל, איר שמייכל, וואָס האָט אונדז פאַרשאַפט אַזוי פיל גליק... אָבער וואָס וויינט עפעס מיין שפּרהלע זיס קינדעריש? איך דערמאָן זיך שוין: יא, זי ליגט אויף דער גאַסער ערד ביים עק פון וואַלד, זי וויינט און שרייט נאָך אונדז נאָך: „מאַמע!“...

מיר ווערן באַפֿרייט

דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי

עפעס ווער טרייסלט מיר שטאַרק, און שרייט הויך: אַמעריקאַנער זעלנער מיט געפאַנצערטע אויטאָמאָבילן האָבן פאַרנומען די גאַנצע געגנט, זיי האָבן זיך שוין אַריינגעריסן אין אונדזער לאַגער, מיר זענען באַפֿרייט... איך כאָפּ זיך אויף פון חלשות; אַ ביסל שוואַכע כוחות שטראַמען ווידער אין מיין קערפּער. איך פרוּוו זיך שטעלן אויף די פיס, אָבער איך פאַל שנעל צוריק אַוועק; איך פרוּוו ווידער... יא, איך שטיי שוין אויף מיינע פיס. די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט אונדז אַרויס-געריסן פון מלאך-המוות. דאָס איז געווען דעם 6טן מאי 1945.

איך בין אַוועק צוריק קיין פוילן. דער חורבן איז געווען גרויס און שוידערלעך, אַלע מיינע טייערע און נאָענטע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די היטלער-באַנדיטן. איך האָב זיך אַרומגעדרייט ווי אויף איין גרויסן פוסטן בית-עלמין.

איין ליכטיקער שטראַל איז געבליבן אין מיין טרוי-

פינג טויזנט פרויען געשיקט געוואָרן צום טויט אין די גאַז-קאַמערן פון לאַגער. פון די קאַמערן זענען די טוי-טע קערפּערס איבערגעפירט געוואָרן אין קרעמאַטאָ-ריים... אויך מיין פרוי גאַלדע איז געווען צווישן זיי. איך בין געבליבן אליין...

אין אַ קורצער צייט נאָכדעם בין איך, צוואַמען מיט אַ טראַנספּאָרט אַנדערע יידן, אַרויסגעפירט געוואָרן פון מיידאַנעק קיין אוישוויץ. אין דעם דאָזיקן מוראדיקן טויטן-לאַגער האָט מען אויף מיין לינקער האַנט אָנגע-צייכנט דעם נומער 126415. איך בין געוואָרן אַ נומער צווישן מיליאָנען אַנדערע יידן אין די טויטן-לאַגערן, וועמען די היטלער-באַנדיטן האָבן אומגעבראַכט אויף אַ גרויזאמען אופן.

קיין אוישוויץ בין איך געבראַכט געוואָרן דעם 2טן יולי, 1943. ווען איך בין אָנגעקומען אין טויטן-לאַגער, האָב איך גלייך געזען דעם רויך פון די קרעמאַטאָריע-קוימענס. איך האָב געפילט דעם ריח פון פאַרברענטע מענטשלעכע קערפּערס... איך האָב געהערט ביטערע גע-שרייען און געוויינען פון אומגליקלעכע יידישע מאַמעס און קינדער. די קולות הילכן אין מיינע אויערן נאָך ביז איצט — נאָך 32 יאָר...

דעם 18טן יאָנואַר 1945, ווען די רויטע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט אין דעם ראַיאָן אין איר מאַרש אויף בערלין, זענען פיל יידן פון אוישוויץ-לאַגער שנעל עוואַ-קואירט געוואָרן אין דער ריכטונג פון עסטרייך. אין טעג פון שטאַרקע ווינטער-פּראָסטן האָבן די נאַציס גע-טריבן די מענטשלעכע קרבנות אין „טויטן-מאַרש“. איך האָב מיטגעמאַכט דעם דאָזיקן „מאַרש“. עטלעכע טעג און נעכט האָט מען אונדז געטריבן צופּוס, אַן עסן און אַן אַ טרונק וואָסער. אַ העלפט פון די געטריבענע זענען אויף די וועגן געפאַלן פון דערשעפּונג, אַדער זענען דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשע בעסטיעס.

ענדלעך זענען די געפייניקטע מענטשן געבראַכט געוואָרן צו דער טשעכישער גרענעץ. דאָרט האָט מען אונדז אַריינגעזעצט אין אָפּענע באַן-לאַסט-וואַגאָנען. אין פאַרלויף פון עטלעכע מעת-לעת האָט מען אונדז גע-פירט אַן אַ ביסל וואָסער, ביז מיר זענען אָנגעקומען אין דעם פייניקונגס-לאַגער מאַטהאָווען, אין עסטרייך. פון

אינסטינקטיוו האב איך זיך צוגעשטופט צו דער טרעפערקע און גיך איר אויסגעשטרעקט מיין האנט, ווארטנדיק וואס זי וועט מיר אנטפלעקן.

ווי נאך זי האט א קוק געטאן אויף די שטריכן פון מיין האנט, האט זי מיך אנגעקוקט מיט אירע שווארצע אויגן און געפרעגט אויף דייטש: „וועלכע שפראך רעדסטו?“ — „פּויליש“, האב איך איר געענטפערט.

דאן האט זי מיר געזאגט שנעל און גענוי ווי זי וואלט געווארט אויף מיר, כדי דאס איבערצוגעבן: „ווייט פון דאנען, גאר ווייט, איז געבליבן ביים לעבן דיין איינציק קינד. זי ווארט אויף דיר... זי ווארט דו זאלסט קומען צו איר, דו זאלסט זי נעמען צו זיך...“

צוריק קיין פוילן

איך בין געבליבן ווי אן לשון, די פיס האבן ביי מיר אנגעהויבן ציטערן. אין ווייטן אומבאקאנטן איטאליע האב איך פלוצלינג דערזען דעם וואלד לעבן לעגיאנאווע נישט ווייט פון ווארשע... פאר מיינע אויגן איז אויפסניי דערשינען די טראגישע סצענע ווי מיר לייגן אוועק אונדזער קינד אויף דער נאסער ערד אין עק וואלד... מיינע אויערן הערן ווידער גאנץ גענוי שפּרהלעס געוויין „מאמע, מאמע“... איך האב געפילט, אז מיינ קינד רופט מיך איצט ווידער... זי ווארט אויף מיר.

נאך איך זעלבן טאג האב איך זיך געלאזט אין וועג אריין פון איטאליע קיין פוילן, אויפגעבנדיק דערווייל דעם פלאן פון פארן קיין ארץ-ישראל. ווידער האבן זיך אנגעהויבן מיינע וואנדערונגען איבער אומלעגאלע גרענעצן און פארבארגענע וועגן. קומענדיק קיין ווארשע האט עפעס א געהיימער כוח מיך גלייך אוועקגעפירט אין דעם דארף ביאלאזשענקא-דווארקא. אויפן וועג אהין האב איך מיך אליין געמוסט פארוואס נאך דער באפרייאונג האב איך געזוכט דאס קינד אומעטום נאך נישט אין ביאלאזשענקא-דווארקא...

ווען איך האב אין דעם דארף גענומען פרעגן ביי פויערע וועגן א קינד וואס איך האב אוועקגעלייגט אויף דער ערד אין עק וואלד אין אנהייב חודש אקטאבער, יאר 1942, האבן אלע גלייך מיר דערציילט, אז זיי איז באקאנט אזא פאל... יא, אין דארף האט דאן געווינט א געוויסע פרוי מיטן נאמען לעאקאדיא יאראמירסקא.

עריקן לעבן: די האפנונג צו געפינען מיין קינד, מיין שפּרהלע. איך בין אוועק קיין לעגיאנאווע, פון דארט צום עק וואלד, ווו איך און מיין פרוי האבן אין דער רעגנדיקער נאכט פון 6טן אקטאבער אוועקגעלייגט אויף דער נאסער ערד אונדזער פארחלשט פון הונגער און גוססדיק עופהלע. איך האב זיך שרעקלעך צעוויינט ווען איך האב דערקענט דאס ארט... איך האב אנגעהויבן שריי-ען אין טיפן ליידיקן וואלד: „שפּרהלע, קינד מיינס, ווו ביסטו?“...

איך זוך מיין קינד

פון וואלד בין איך אוועק אין נאענטן דארף, גע-גאנגען פון דארף צו דארף, אומעטום געפרעגט ביי די פויערע און געזוכט א שפור פון קינד, אבער קיינער האט נישט געוויסט וואס מיר צו זאגן. מען האט וועגן אזא מיידעלע אין ערגעץ נישט געהערט. עפעס א פא-טאליסטישער גורל האט מיך דאן באהערשט, אז אומעטום אין יענער געגנט האב איך געזוכט, און אלעמען גע-פרעגט וועגן קינד — אבער נישט אין דארף ביאלאזשענקא-דווארקא, דארטן בין איך נישט אוועק...

א רעזיגנירטער און פארצווייפלטער מיט טיפע ווונדן אין הארצן, בין איך צוריקגעפארן קיין ווארשע, און נאך עטלעכע טעג זיך געלאזט אין וועג אריין — קיין אי-טאליע, מיטן צוועק פון דארט עולה זיין אומלעגאל קיין ארץ-ישראל.

קיין איטאליע בין איך אנגעקומען דעם 10טן יולי 1945 און אריין אין פליטים-קעמפ טשינאטשיטא, נישט ווייט פון רויס. איינמאל האב איך באמערקט אין קעמפ ווי א גרעסערע גרופע פליטים פארזאמלען זיך אויף איין ארט און עס הערט זיך א טומל פון דארט. איך, צוזא-מען מיט א באקאנטן (זיין נאמען איז מ. ביעלאוויטש, שטאמט פון מלאווע, פוילן, איצט אין ישראל), זענען צוגעגאנגען צום פלאץ פון וואנען עס איז געקומען דער טומל. ווען מיר זענען צוגעקומען נענטער האבן מיר געזען אן איטאליענישע פרוי, א טרעפערקע, וועלכע זאגט פאר די צוקונפט לויט די שטריכן פון דער האנט. פיל מענטשן האבן זיך צו איר געשטופט, יעדער האט געוואלט וויסן וואס עס דערווארט אים אין נייעם בא-פרייטן לעבן נאך די יארן פון ליידן און פיין.

פארן הויז נומער 10 אויף מאל-גאס אין פראגע. איד האב געקוקט אויף דער געביידע, מיין הארץ האט זיך געווארפן אומרויך. איד האב עפעס מורא געהאט אריין צוגיין צו דער אומבאקאנטער פוילישער פרוי לעאקאדיא יארמירסקא... איד בין געווען גענצלעך צעמישט. פלוצלינג בין איד צו צו דער טיר, נישט אנגעקלאפט און האסטיק זי געעפנט; איד בין אריין אינעווייניק. ביים טיש איז געזעסן א יונגע קריסטלעכע פרוי און לעבן איר — א שיין מיידעלע מיט א בלאנדן קאפ האר. ווען מיין בליק איז געפאלן אויפן מיידעלע, האט דאס הארץ מיר א זעץ געטאן... די פיס האבן זיך ביי מיר געטרייסלט, איד האב נישט געוואוסט וואס צו טאן, וואס צו זאגן...

איד בין געווען גליקלעך און געוואלט ארויסוויינען פון גרויס פרייד... איד האב געוואלט כאפן שפרהלעך און מיט איר אנטלויפן. פלוצלינג האט די פרוי איבערגעריסן מיין שפאנונג און מיד געפרעגט וואס איד וויל, וועמען איד זוך...

טראץ דעם וואס איד האב גלייך דערקענט מיין קינד מיט די בלאנדע לאקן און בלויע אויגן; כאטש איד האב ביי שפרהלעס אויג דערקענט דעם געבורטס-צייכן, האב איד געמאכט א גרויסע אנשטרענגונג, כדי זיך צו באהערשן. אויף דער פראגע פון דער פרוי „וואס איד וויל און וועמען איד זוך“, האב איד געענטפערט, אז איד זוך עמעצן אין הויז, און גייזט אויס, אז איד בין נישט אריין אויף דעם ריכטיקן אדרעס... איד האב זיך אנטשולדיקט און גלייך צוריק ארויס.

איד האב דאן באשלאסן נישט דערציילן דער פרוי גלייך דעם אמת וועגן מיין באזוך ביי איר, ווייל איד האב מורא געהאט, אז זי וועט מיין קינד פון מיר אויס-באהאלטן. א פוילישע שכנה אויף דער מאל-גאס, וועמען איד האב געפארשט פריער וועגן דער פרוי יארמירסקא מיט איר אדאפטירט קינד, האט מיר דערציילט, אז זי האט געהאט זיך אויסגעדריקט, אז ווען אפילו די ליבלעכע טאטע-מאמע פון באגו-מילא וועלן זיך אמאל באווייזן נאך דער מלחמה, וועט זי פאר קיין שום פרייז, און פאר קיין שום דראאונג דאס מיידעלע נישט אפגעבן...

וועמענס מאן איז געווען פארשיקט דורך די דייטשן אלס פארדעכטיקטער אין אומלעגאלער טעטיקייט קעגן די אקופאנטן. די פויערים האבן אויך געוואוסט צו דער-ציילן, אז די פרוי איז געווען קינדערלאז און זי האט געפונען אין וואלד א ווונדערבאר שיין מיידעלע... קיינער האט אבער נישט געוואוסט ווהין די דאזיקע פרוי איז אוועק, צוזאמען מיטן קינד; ווייל נאך א געוויסער צייט וווינען אין דארף, האט זי זיך איבערגעצויגן ערגעץ ווו אנדערש.

לעאקאדיא יארמירסקא

און „איר“ טעכטערל „באגו-מילא“...

איד בין גלייך אוועק צום סאלטיס אין דער דאר-פישער גמינע און מיר ביידע האבן דורכגעקוקט די ביי-כער. גלייך איז ארויסגעקומען די גאנצע געשיכטע. עס איז דארט געווען פארשריבן, אז אין חודש אקטאבער, 1942, איז אין דער דארטיקער קירכע געטויפט און אדאפטירט געווארן א מיידעלע פון אז ערד קנאפע צוויי יאר. ווייטער איז געווען פארשריבן, אז די „מוטער“, וואס האט געטויפט און האט אדאפטירט דאס קינד, האט געהייסן לעאקאדיא יארמירסקא, א קינדערלאזע פרוי, און זי האט דאס מיידעלע געפונען אין עק וואלד... זי האט דעם מיידעלע א נאמען געגעבן באגו-מילא (די געטלעכע ליבשאפט) יארמירסקא. אבער ליידער, נישט דער סאלטיס און נישט די פויערים אין דארף האבן נישט געוואוסט ווו די פרוי מיטן קינד געפינען זיך איצט, ווהין איז זי אוועק, נאך אין דער מלחמה-צייט, פון דעם דארף.

איד בין ווידער אוועק קיין לעגיאנאווע און ווידער געוואנדערט איבער אלע דערפער אין דער אומגעגנט און זיך נאכגעפרעגט ווער עס האט געהערט און גע-קענט די פרוי לעאקאדיא יארמירסקא, וועלכע האט גע-ווינט אין יאר 1943/42 אין דארף ביאלאזשענקא-דוואר-קא. איד האב אזוי לאנג געזוכט ביז איד האב אויסגע-פונען דעם אדרעס פון דער פרוי. איר אדרעס איז גע-ווען: ווארשע-פראגע, מאל-גאס, נומער 10, ווינונג 8...

אויג אויף אויג מיט מיין שפרהלעך...

דעם 27סטן סעפטעמבער, 1945, בין איד געשטאנען

איך ווער א מיטלאַקאטאָר

ביי פרוי יאראַמירסקא און באַגו־מילא

איך בין אַרומגעגאַנגען איבער די חרובע גאַסן פון וואַרשע ווי אַ צעמישטער, איך האָב נישט געוואוסט וואָס אַנצוהויבן צו טון. מיין מוח האָט געאַרבעט און גע־פלאַנעוועט דעם איין און איינציקן געדאַנק: ווי אַזוי רייסט מען אַרויס שפּרהלען פון דער פרעמדער וועלט? ווי אַזוי ברענגט מען זי צוריק צו איר שטאַם?

יענע נאַכט, נאַכדעם ווי איך בין געווען ביי דער קריסטלעכער פרוי און געזען מיין קינד, בין איך נישט געשלאָפן קיין איין מינוט. עס איז געווען אַ נאַכט פון קאַשמאַרן, פון וועלכע איך האָב זיך נישט געקענט באַ־פרייען.

צומאַרגנס, האָב איך באַגעגנט אַ באַקאַנטן פון ראַ־דזימין, דאָס איז געווען אברהם בינדוסקי, דער זון פון שניידער אלתר בינדוסקי. אברהם איז געווען אַן אַפֿי־צער אין דער פוילישער אַרמיי ווען די מלחמה איז אויס־געבראַכן; שפעטער האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַרישע פאַפירן און איבערגעלעבט די דייטשע אַקו־פאַציע. איך האָב אים דערציילט די געשיכטע מיט מיין קינד און מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטפלעקן פאַר דער קריסטלעכער פרוי דעם סוד — אַז איך בין דער טאַטע פון שפּרהלען, וועלכע זי האָט אַדאַפטירט און אַ נאַמען געגעבן „באַגו־מילא“.

בינדוסקי איז מיט מיר צוזאַמען אַוועק אין הויז פון דער פרוי יאראַמירסקא און מיט איר פאַרפירט אַ געשפּרעך. אין אַ געוויסן מאַמענט האָב איך איר גע־זאָגט: „איך בין דער געזעצלעכער טאַטע פון דעם מי־דעלע, דאָס קינד געהערט צו מיר... איך וויל זי נעמען צו מיר“...

ווען פרוי יאראַמירסקא האָט דאָס דערהערט, איז זי געוואָרן רויט און נאַכדעם בלאַס... טויט־בלאַס. זי האָט גענומען שרייען אויף אַ ספּאַזמאַטישן אופן, גע־קלאַפט אין טיש און געזאָגט: „צו וואָס בין איך דאָן פאַרבייגעגאַנגען דעם וואָלד? וואָס פאַר אַן אומגליק האָט מיר געטראָפֿן? זיין, איך וועל מיין באַגו־מילא נישט אָפּגעבן, ווען אפילו עס זאָל מיר דראָען אייביקע טורמע! גאָט האָט מיר, דורך אַ מאַדנעם צופאַל, צוגע־

שיקט דאָס קינד; עס איז מיינס, איך וועל עס נישט אָפּגעבן!“

פרוי יאראַמירסקא האָט צו זיך געדריקט דאָס מי־דעלע און צו איר געזאָגט: „אַ פרעמדער מענטש איז געקומען, ער וויל דיר ביי מיר צונעמען...“ דאָס קינד האָט זיך צעווייגט און אויסגערופן: „דאָס איז נישט מיין טאַטע, האָב נישט מורא, איך וועל צו אים נישט גיין! דאָס איז אַ פרעמדער מענטש, דו ביסט מיין מאַ־מע, דיר האָב איך ליב, מיט דיר וועל איך שטענדיק בלייבן...“

און ווידער אַזעלטענער פאַל, וואָס נאָר די פאַנטאַ־זיע פון גרויסע שרייבער קאָן דאָס פאַרפאַסן אין שפּאַ־נענדע ראַמאַנען: אין יענער צייט איז דער מאַן פון פרוי יאראַמירסקא, שוין געהאַט צוריקגעקומען פון אוישוויץ, ווהיז ער איז געווען פאַרשיקט דורך די דייטשן אַלס פאַרדעכטיקטער פון זיין פאַרבונדן מיט דער פוילישער אונטערגרונט. די פרוי יאראַמירסקא האָט איר מאַן פאַר־געשטעלט פאַרן קינד אַלס דער טאַטע, וועלכער איז אַרעסטירט געוואָרן ווען זי איז געווען זייער קליין... און איצט איז דער טאַטע באַפרייט געוואָרן און איז צוריקגעקומען צו זיין קינד... אַזוי אַז שפּרהלע (,באַ־גו־מילא“) האָט אים שוין געהאַט גערופן עטלעכע וואָכן „טאַטע“. אַבער דעם קריסט יאראַמירסקי האָב איך באַ־קענט נאָך אין אוישוויץ... ביידע זענען מיר געווען באַ־שעפטיקט אַ געוויסע צייט ביי די זעלבע שקלאַפֿן־אַרבעטן. אַזוי, זינט עטלעכע וואָכן, באַלד נאָך דער מלחמה, האָט שפּרהלע פאַר זיך דערזען צוויי „טאַטעס“...

איך האָב אַנגעהויבן אַ גרויסן געראַנגל אַרויסצו־רייסן מיין קינד פון דער פרעמדער וועלט. איך האָב זיך באַראַטן מיט פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע טוערס און מיט רבנים. אַ זאָלעכע עצה, אַלס ערשטער קאָנקרעטער שריט, איז געווען אַז איך זאָל פאַרלייגן דער פאַמיליע יאראַמירסקי צו גאַנצען ביי זיי אין הויז, כדי צו זען אָפט מיין קינד — און דערפאַר וועל איך נישט אַנווענדן קיין שריט שפּרהלען אַוועקנעמען פון זיי.

איך בין אַוועק צו פרוי יאראַמירסקא און איר מאַן און זיי דאָס פאַרגעלייגט. ביידע האָבן איינגעשטימט אויפן פאַרשלאָג. זיי האָבן אַבער געטענהט, אַז זייער וווינונג איז אַ קליינע, זייערע באַדינגונגען זענען שלעכטע, זיי

וועגן דער ליקוידאציע פון דעם געטא אין לעגיאנאווע און וועגן ענלעכן גורל פון די געטאס אין אנדערע שטעטלעך פון ווארשעווער ראיאן. א ליכטיקער פרי-מארגן האט זיך אנגעהויבן דורכרייסן דורך דעם פאר-טונקלטן הימל, נאך א נאכט פון שטארקן רעגן, גע-מישט מיט שניי. „איד האב געשפאנט א פארזארגטע, דורכגענומען מיט שרעק, דורך א שמאלן וועג אין וואלד נישט ווייט פון דארף ביאלאזשענסקא-דווארקא ווו איך האב געוויינט. אפגיינדיק יעדעס שטיקל וועג האב איך זיך געצלמט, ווי עס פירט זיך א גלויביקע קריסטין. איך האב געטראכט וועגן מיין ביטערער לאגע: מיין מאן, באלעק, א סאציאליסט און אן אקטיווער קעמפער אין דער ווידערשטאנד-באוועגונג, האבן די נאציס ארעסטירט און פארשיקט קיין אוישוויץ, אלס פאליטישן פאר-ברעכער. איך האב געצווייפלט צי באלעק וועט נאך צו-ריקקומען פון טויטן-לאגער אוישוויץ. דאס הייסט, אז איך, א קינדערלאזע פרוי, בלייב איינזאם... ווי גליק-לעך וואלט איך געווען, האב איך געטראכט, ווען איך וואלט געהאט א קינד ביי זיך אין שטוב...”

פרוי יארזאמירסקא האט זיך צעוויינט און ווייטער געשילדערט: „פלוצלינג, גייענדיק אזוי פארטראכט אין וואלד, בין איך אויפגעצייטערט געווארן פון דעם וואס איך האב דערזען: א פיצל קינד איז געלעגן אויף דער נאסער קאלטער ערד... דאס פנימל פון קינד איז געווען בלוי פון קעלט; עס האט שוין נישט געהאט קיין כוח פון פיל וויינען. ווען איך האב גענומען דאס קינד אין מיינע ציטערדיקע הענט אריין האב איך דערזען, אז עס איז א מיידעלע, א קינד מיט א זעלטן-שיינעם אויסזען. „איך האב גיך פון זיך אראפגענומען דעם מאנטל, גוט ארומגעוויקלט דאס געפונענע קינד און עס אוועק-געטראגן צו זיך אין הויז. ווען איך האב דאס מיידעלע אוועקגעלייגט אויף מיין בעט, און זי גענומען טוליען און צערטלען, האט זיך דאס קינד פלוצלינג צעוויינט... צום ערשטן מאל אין מיין לעבן, האב איך דערהערט ווי מען רופט מיך „מאמע”...”

„איך האב אנגעהויבן וויינען פון גרויס פרייד. איך האב געהאלדזט דאס געפונענע מיידעלע, זי אויסגעקושט פון קעפל ביז די פיסלעך. איך האב זיך אראפגעלאזט אויף מיינע קניען ביים בעט, אויף וועלכן דאס קינד

האבן נישט מיט וואס דורכצוקומען דעם טאג; אפשר איז מעגלעך, האבן זיי געפרעגט, אז מען זאל זיי מיט עפעס העלפן?

איך האב זיי גלייך צוגעזאגט טון אלץ אין דער וועלט; איך וועל ארבעטן שווער, נישט קארגן קיין מי, איך וועל זארגן פאר דער גאנצער פאמיליע, פאר אלע מען אין הויז. מיין ענטפער איז געפעלן געווארן דעם פוילישן פארפאלק.

איך האב דערביי פארגעשלאגן, אז די גאנצע פא-מיליע זאל פארלאזן ווארשע; מען זאל אוועקפארן קיין ווארזאנאו, ווו פיל פאליאקן און יידישע פליטים האבן זיך דאן דארטן באזעצט — נאכדעם ווי די דייטשע איינ-וויינער זענען עוואקואירט געווארן פון נידערשלעזיע דורך דער פוילישער רעגירונג. דער דאזיקער פלאן איז די יארזאמירסקיס געווען צום הארצן. די גאנצע פאמיליע, צוזאמען מיט מיר, איז אוועק קיין ווארזאנאו.

איך האב דארט געדונגען א גרויסע וויינונג, אין א הויז ווו די מערסטע איינוווינער זענען געווען יידן. אזוי ארום האט שפרהלע („באגו-מילא“) געהאט שטענ-דיק ארום זיך, אין הויז און אין גאס, יידישע חברטעס... די דאזיקע יידישע מיידלעך האבן זיך שנעל דערוויסט וועגן שפרהלעס אפשטאמונג און אומאויפהערלעך איר אויפגעקלערט ווער זי איז, און צו וועמען זי דארף גע-הערן... אירע חברטעס האבן די דאזיקע שליחות אויס-געפירט אויף דעם בעסטן אופן...

פרוי יארזאמירסקא דערציילט

ווי אזוי זי האט געפונען שפרהלען

ווען מיר האבן שוין געוויינט אלע צוזאמען אין ווארזאנאו האט מיר פרוי יארזאמירסקא געשילדערט אין א געוויסן ווינטער-אונט ווי אזוי זי האט געפונען שפרה-לען אין וואלד, אין א קאלטן רעגן-טאג פון 6טן אקטא-בער, 1942. ביז איך די שפעטע נאכט-שעהן זענען מיר ביידע געזעסן אין קיך און איך האב געשלונגען יעדעס ווארט אירס. און אט איז איר שילדערונג:

דאס איז געווען דינסטיק פארטאג, ווי שוין דערמאנט, דעם 6טן אקטאבער, 1942, ווען איבער פוילן איז אג-געגאנגען דער בלוטיקער נאצי-געיעג איבער די אומ-גליקלעכע יידן. די קריסטן אין דער געגנט האבן געוויסט

„איך האב דעריבער אריינגענומען אין הויז אן איי-גענעם מענטש, א ספעציעלע דערציערין, וועלכע זאל אפהיטן דאס קינד. געווען איז דאס א פויליש מיידל, א געוויסע אירענא אמערסקא. זי פלעגט אויפפאסן אויף דעם מיידעלע ווען איך בין גאנצע טעג געווען ביי דער אר-בעט. איך האב אלליין נישט געגעסן צו דער זעט, כדי אפשפארן פון מויל און זען אז דעם קינד זאל גארנישט פעלן. דאס הארץ איז אין מיר געוואקסן פון פרייד און גליק, אז איך האב געזען ווי דאס קינד וואקסט שוין און איז געראטן. איך בין אומאויפהערלעך דאנקבאר געווען און תפילה געטאן צום הייליקן יעזוס, וואס האט מיר באשאנקען מיט אזא קינד.

פוילישע שכנים מסרן אין דער געסטאפא...

„עס איז מיר אויך באשערט געווען צו האבן שרעק-לעכע צרות; מענטשן האבן מיר נישט פארגונען מיין גליק. פוילישע שכנים האבן פארמערט אין דער געסטאפא, אז איך באהאלט ביי זיך אויס א יידיש קינד. אין א געוויסן פרימארגן זענען געסטאפא-לייט געקומען אין מיין הויז, און מען האט מיר אוועקגעפירט צוזאמען מיטן קינד. מען האט אונדז געבראכט צו אן אפענעם גרוב, און די נאציס האבן פון מיר געפאדערט אפגעבן דאס „יידישע מיידעלע“ צום דערשיסן, און דערפאר וועט מען מיר לאזן לעבן...“

„איך האב דאס קינד צוגעדריקט צו זיך און גע-שריען מיט אלע מיינע כוחות, אז מען זאל מיר שיסן צוזאמען מיטן קינד. „דאס איז מיין קינד, מיין בלוט און פלייש“, האב איך ספאזמאטיש געשריען. עס איז געשען א נס, מיין האלטונג האט ארויסגערופן ביי די נאציס א צווייפל אין דער ריכטיקייט פון דער מסירה; זיי זענען שוין נישט געווען זיכער צי דאס מיידעלע איז טאקע א יידיש קינד און מען האט אונדז ביידע אפ-געלאזט.

„די צרות צוליב דעם קינד האבן אבער נישט אויפ-געהערט. יעדעס מאל זענען צו מיר געקומען פוילישע פאליציאנטן, און אנדערע פארשווינען, וועלכע האבן ביי מיר געפאדערט דאס געלט און גאלד, וואס די... יידן האבן מיר געגעבן פאר אויסבאהאלטן דאס מיידעלע. מען האט מיר שאנטאזשירט כמעט טאג-טעגלעך.

איז געלעגן, פארבראכן די הענט צום בילד פון דער הייליקער מאריא און געדאנקט, געוויינט און געדאנקט אומאויפהערלעך. „ענדלעך האב איך א קינד“, האב איך געמורמלט אין מיין תפילה, — „איך דאנק דיר, יעזוס, גאט וואס דו האסט מיר אראפגעשיקט דעם אוצר...“

„אן אמתע מאמע צום געפונענעם מיידעלע“

„איך בין געווארן אן אמתע מאמע צום געפונענעם מיידעלע; דאס קינד, ווידער, האט געפונען א ווארעמע היים און א צערטלעכע אויפוויכט. איך האב אפט פשוט געציטערט פון געדאנק, אז ווען איך וואלט יענעם פרי-מארגן נישט דורכגעגאנגען אין וואלד, וואלט דאס קינד געוויס אויסגעגאנגען פון קעלט און הונגער.

„אין עטלעכע טעג ארום בין איך אוועק מיטן קינד אין קאשטשאל, ווו מען האט עס געטויפט מיטן הייליקן וואסער, און דאס קינד א נאמען געגעבן, „באגו-מילא“ (די געטלעכע ליבשאפט) יארזאמירסקא. אויך האב איך אלס קינדערלאזע פרוי אפיציעל אדאפטירט דאס קינד; דאס איז אלץ פארשריבן געווארן אין די ביכער פון דארה, דורכן דארטיקן סאלטיס.

„נאך פאר דער מלחמה בין איך געווען אן אומ-פארמעגלעכע. שפעטער ווען מיין מאן איז ארעסטירט געווארן דורך די דייטשן און פארשיקט געווארן קיין אוישוויץ, בין איך געגאנגען אויף שווערער ארבעט אין א גלאז-הוטע אין לעגיאנאווע און געוויינט אין דארה ביאלאזשענקא-דווארקא, נישט ווייט פון דעם שטעטל. איצט, נאכדעם וואס איך האב געפונען דאס קינד אין וואלד, האב איך געארבעט מיט גרויס חשק כדי צו קענען באשפייזן „באגו-מילא“. איך האב נישט געהאט קיין אונג וועמענס אפשטאם דאס קינד איז. אז דאס געפונענע מיידעלע איז א יידישע, וועגן דעם איז מיר אפילו נישט געקומען אויפן געדאנק.

„אוועקגייענדיק אויף ארבעט אין דער גלאז-הוטע, האב איך נישט געהאט ווי איבערצולאזן דאס קינד אויף גאנצע טעג. אייגנטלעך וואלט איך עס יא געקענט אי-בערלאזן ביי די פוילישע שכנים. איך האב אבער דעם געפונענעם אוצר נישט געוואלט קיינעם אנפארטרויען און נישט געוואלט, אז באגו-מילא זאל זיין אויסער דער שטוב. דאס קינד איז געווען דאס טייערסטע אין מיין לעבן.

פרוי יארצמירסקא

ווענדעט זיך צום פויפסט אין רוים

אין ווראצלאו האב איך געארבעט שווער און אויך געהאנדלט און פארדינט גענוג געלט, כדי אויסצוהאלטן דאס פארפאלק יארצמירסקי, שפרהלען („באגור-מילא“) און זיך. עס האט זיי גארנישט געפעלט, איך בין געווען אין הויז ווי אן אייגענער מענטש. אויך שפרהלע האט זיך צו מיר דערנענטערט און מיך ליב באקומען...

שפרהלע אלס חיילת אין א צה"ל באזע אין ישראל,
אין יאר 1958

דאן האב איך באשלאסן ברענגען דעם ענין צו א סוף: אוועקנעמען שפרהלען פון דער פאמיליע יארצמירסקי און עולה זיין מיט איר קיין ארץ ישראל. איינ-

„איך בין דעריבער געווען געצווינגען צו פארלאזן דאס דארף ביאלאזשענקא-דווארקא און אוועקפארן אין

שפרהלע „באגור-מילא“ אויף די הענט פון פרוי יארצמירסקא,
עטלעכע וואכן נאכן געפונען דאס קינד אין וואלד

אנדערע ערטער. א געוויסע צייט האב איך געוויינט מיטן קינד אין נאשעלסק; אומעטום געארבעט שווער און גע-זארגט פאר דעם מיידעלע. אין צווישנצייט האט זיך די מלחמה געענדיקט און מיר זענען אריבער וווינען קיין פראגע, אויף מאלא-גאס. אין עטלעכע וואכן ארום ביסטו, יאניש, דערשינען צום ערשטן מאל אין מיין שטוב און שטארק אנגעקוקט דאס קינד..."

אין צוויי וואכן אַרום איז אָנגעקומען אַז ענטפער פון פויפסט פיוס דער 12-טער. אין בריוו, וואס פרוי יא-ראַמירסקא האט מיר געוויזן, האט דער פויפסט געשריבן: „גיב אפ דאס קינד צו איר פאטער, דו האסט אויף באַגור-מילא נישט קיין רעכט... האלט זי נישט ביי דיר מיט געוואלד, ווייל דאס וועט דיר פאַרשאַפן פאַרדרוס אין לעבן. ווען דאס קינד וועט אויפּוואַקסן (שפּרהלען) איז שוין דאָן אַלט געווען העכער פינף יאָר — ג. י.), וועט זי זיך דערוויסן דעם אמת און זי וועט ביי דיר סיי-ווייסי נישט בלייבן. דאס מיידעלע וועט צוריק אוועק צו איר שטאַם. האַנדל מוטיק ווי עס פאַסט פאַר אַז ערלעכער קריסטין...”

אין עטלעכע וואַכן אַרום, דאס איז געווען אין סוף זומער, 1946, האט פרוי יאַראַמירסקא צוגעפירט „באַגור-מילא”-שפּרהלען צו מיר, און צו איר געזאָגט: — דאס איז דיין טאטע! איך בין דיר אַ פרעמדע, דו ביסט אַ יידישע, גיי מיט אים...

דעם אמת זאָגנדיק איז דאס וואַרשיינלעך נישט גע-ווען שוין קיין גרויסע איבעראַשונג פאַר שפּרהלען. איך האָב געוואוסט, אַז די יידישע חברעס פון הויז און גאָס האָבן איר אַפּטמאַל געגעבן צו וויסן, אַז איך בין איר לייבלעך נאָענט; אויך איז דאס קינד געוואָרן צו מיר צוגעבונדן במשך פון די חדשים ווען מיר האָבן אַלע געווינט צוזאַמען.

שפּרהלע — אַ חילת אין צה"ל

ווען איך בין אַרויס מיט שפּרהלען פון שטוב, איז פרוי יאַראַמירסקא אוועקגעפאַלן אין אַ ספּאַזמאַטישן גע-וויין. כאַטש די קריסטלעכע פרוי האט גאַרנישט פאַר-לאַנגט, נישט געפאַדערט קיין געלט, בין איך שפּעטער צוריקגעקומען און זי באַלוינט מיט אַ גרעסערער סומע. פאַרשטענדלעך, אַז איך האָב שטאַרק באַדאַנקט פאַר אַלץ וואָס זי האט געטאן פאַר מיין קינד. איך האָב זיך מיט איר האַרציק געזעגנט.

איך בין אוועק מיטן קינד קיין פעטראַלעשיע, נידער-שלעזיע. דאָרט האָב איך זי אַריינגעגעבן אין אַז אַג-שטאַלט פאַר יידישע קינדער, וואָס איז אויסגעהאַלטן געוואָרן דורך דעם „ועד ההצלה". אויך דאָס געלט, וואָס איך האָב געגעבן דער פרוי יאַראַמירסקא איז געווען פון

מאַל, געווען איז דאָס אין מיטן זומער 1946, האָב איך דערקלערט, אַז איך וויל נישט בלייבן אין פוילן, איך וויל אוועק קיין ארץ ישראל, אַזוי ווי עס טוען אַנדערע יידן. איך האָב דעריבער געפאַדערט פון די יאַראַמירסקיס, אַז זיי זאָלן מיר אָפּגעבן שפּרהלען, ווייל איך וויל זי מיט-נעמען מיט זיך.

ווידער האט זיך אָנגעהויבן די זעלבע „חתונה": די קינדערלאַזע פרוי יאַראַמירסקא האט געטענהט, אַז עס קען וועגן דעם נישט זיין קיין רייד. זי וועט דאָס מיידעלע נישט אָפּגעבן. זי האט געדראָט, אַז זי וועט דאָס מיידעלע אויסבאַהאַלטן און איך וועל אַפילו נישט וויסן וווּ דאָס קינד איז אַהינגעקומען. אויך האט זי גע-דראָט, אַז זי וועט צוזאַמען מיטן קינד באַגיין זעלבסט-מאָרד; „קיינער וועט נישט האָבן די שיינע באַגור-מילא...”

ווען פרוי יאַראַמירסקא האט געזען, אַז איך טרעט נישט אָפּ; אַז איך וויל מיין קינד אַרויסקריגן פאַר יעדן פרייז, האט זי מיר געזאָגט, אַז זי איז גרייט איבערצו-לאָזן איר געזעצלעכן מאַן; אַז זי איז גרייט צו פאַרן איבעראַל מיט מיר, צוזאַמען מיטן קינד. „איך וויל נישט דו זאָלט מיך היידראָטן”, — האט זי זיך ביי מיר גע-בעטן — „איך וויל נישט זיין ביי דיר קיין פרוי; איך וויל ביי דיר זיין אַ דינסט, כדי גלייכצייטיק צו זיין אַ מאַמע צום קינד, צו וועמען איך האָב זיך אַזוי צוגע-בונדן; איך קען אַז איר נישט לעבן...”

איך האָב איר געפרווט געבן צו פאַרשטיין, אַז אירע פאַרשלאָגן זענען נישט זאָכלעך און געפאַדערט מיין קינד. פון דאָן-אָן איז דאָס מיידעלע גוט געהיט גע-וואָרן פון ביידע זייטן. די „מוטער” האט זי געהיט, אַז איך, דער געזעצלעכער פאטער, זאָל זי נישט פאַרכאַפן; און איך האָב געהיטן שפּרהלען, אַז זי זאָל נישט ערגעץ אויסבאַהאַלטן ווערן דורך דער קינדערלאַזער פרוי יא-ראַמירסקא.

פרוי יאַראַמירסקא, זעענדיק אַז זי קאן גאַרנישט אויפטון, האט באַשלאָסן צו מאַכן דעם לעצטן שריט. „איך האָב באַשלאָסן שרייבן אַ בריוו צום הייליקן פאַ-טער קיין רוים” — האט זי מיר געזאָגט — „איך וועל אים פרעגן אַז עצה, און וואָס ער וועט מיר הייסן, דאָס וועל איך טון...”

דעם דאזיקן קאמיטעט, וועלכער האט זיך פארנומען נאך דער מלחמה מיט ארויסראטעווען יידישע קינדער פון קריסטלעכע הענט. אין דעם דאזיקן קינדערהיים איז שפרהלע צוריק עפנט א נייע וועלט. זי איז געוואקסן שיין און געראטן. אין מדינת-ישראל האט זיך פאר דעם מיידעלע גע' דער מלחמה מיט ארויסראטעווען יידישע קינדער פון קריסטלעכע הענט.

פריי לעאקאדיא יאראמירסקא (לינקס) מיט שפרה (רעכטס) בעת דעם באזוך פון דער איידעלער קריסטלעכער פרוי אין ישראל. אין יאר 1969. פאטאגראפישע אויפנאמע אין דער וווינונג פון שמחה האלצבערג אין תל-אביב

דערנענטערט געווארן צום יידישן שטאם. סוף 1946 איז דער אנשטאלט אין פעטראלעשיע ליקווידירט געווארן. די קינדער זענען ארויסגעפירט געווארן אין די פליטים-קעמפס פון דייטשלאנד, אויפן וועג קיין ארץ-ישראל. שפרהלע האט געלערנט אין דער ביאליק-שולע אין תל-אביב, געווען איינע פון די בעסטע שילערינס, און מיט דער צייט פולשטענדיק פארגעסן אין דער פייגלעכער פארגאנגענהייט.

אויך שפרה שרייבט צו איר מיט פיל הארציקייט און דאנקבארקייט. ווען מיט עטלעכע יאר צוריק איז שפרהס מאן געפאלן אין קאמף מיט אראבישע מסתננים (איינ-דרינגלער), איז דאס אויך געווען א גרויס אומגליק פאר פרוי יאראמירסקא פון וואסלאוו.

מיט 4 יאר צוריק איז פרוי יאראמירסקא געקומען אויף א באזוך אין ישראל, צו גאסט צו שפרה מיט אירע קינדער אין שער-הגולן. אלע צייטונגען אין ישראל, און פיל ידישע צייטונגען אין אויסלאנד, האבן דאן געשילדערט דעם הארציקן צוזאמענטרעף פון פרוי יאראמירסקא מיט איר „באגור-מילא“ שפרה. פאר פרוי יאראמירסקא איז דער צוזאמענטרעף מיט שפרה געווען אן אויסער-געוויינלעך גליק. אין יענעם טאג, ווען איך בין ארויס פון איר שטוב אין וואסלאוו מיט „באגור-מילא“, איז די דאזיקע איידעלע פרוי געווארן גרוי. זי איז דאן נאך נישט אלט געווען קיין פערציק יאר...

נאך איר צוריקפארן קיין פוילן שרייבט זי אפטער בריוו צו שפרה און צו שפרהס קינדער. זי געדענקט יעדן געבורטס-טאג פון די קינדער און אין אירע בריוו צו זיי — אין דער פוילישער שפראך — וועלכע ווערן איבערגעזעצט לייענעדיק פאר די קינדער — שרייבט זיך אונטער פרוי יאראמירסקא: „אייער באבע פון פוילן“...

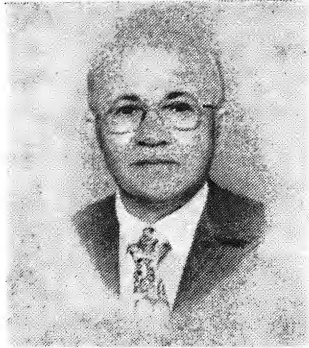
אין יאר 1956 האט איר שולע געהאט אן אויספלוג אין א קיבוץ אין השרון, נישט ווייט פון הרצליה. ווען שפרה איז אהיימגעקומען אין אונט האט זי געזאגט צו מיר:

— טאטע, דאס לעבן אין קיבוץ געפעלט מיר שטארק. איך וויל זיך אנטשליסן אין א קיבוץ!

„אייער באבע פון פוילן“

שפעטער, ווען זי האט פארענדיקט די שולע, איז זי אַוועק אין קיבוץ סאסא, ביי דער סאמער גרענעץ פון לבנון. אין זומער 1958 האט זי זיך מאַביליזירט און גע-וואָרן אַ חיילת אין צה"ל. אין אָנפאַנג יאָר 1961 האָט שפרה געהייראַט מיט אַ „סאַברע“ און זענען אַריבער וווינען אין קיבוץ שער-הגולן. במשך פון עטלעכע יאָר איז זי געוואָרן אַ מאַמע פון דריי קינדער. איר עלטסטער זונעלע איז שוין 10 יאָר אַלט.

זינט אַלע יאָרן שטייט פרוי יאָראַמירסקא פון וואַסלאָ-לאָו אין סטאַבילן בריוו-קאָנטאַקט מיט מיר און ספּעציעל מיט שפרה אין שער-הגולן. די בריוו פון דער קריסט-לעכער פרוי צו „איר“ קינד זענען פול מיט וואַרעמקייט, בענקשאַפט און גרויס זאָרג וועגן איר און איר פאַמיליע.

דוד קולאס — גייסט (קאנאדע)

אומפארגעסלעכער צער און ווייטיק

אין די ערשטע טעג פון חודש דעצעמבער 1939 בין איך אנגעקומען קיין ראדזימין. צוויי וואכן בין איך געווען אין שטעטל. מיט פולע איבערצייגונגען האב איך געטענהט אן אויפהער צו פארשידענע חברים און נאָענטע פריינט, אז זיי זאלן אוועק פון שטעטל און אריבערגיין קיין ביאליסטאק און אומגעגנט. ממש מיט טרערן אין די אויגן האב איך זיך געבעטן ביי מיינע חברים נחמן פרידמאן, יאָסל ווינגלאס, שיינדל וויינשטיין און אנדערע, זיי זאלן צוזאם מען מיט מיר צוריקפארן קיין ביאליסטאק. נחמן פרידמאן און זיין פאטער האבן מיר אפילו געגעבן די האנט אלס פיי-ערלעכע פארזיכערונג, אז זיי וועלן גאר אין קורצן קומען צו מיר קיין ביאליסטאק.

אפילו איצט, ווען איך שרייב די דאָזיקע זכרונות, נאָך 34 יאר, קאָן איך נישט פארגעסן די הארצייסנדע סצענעס ווי די פשוטע און פארצווייפלטע יידן זענען געקומען צו מיר, ביי מיין פאטער אין שטוב, אויף דער סטאָדאלנע גאס, כדי זיך צו באראטן „וואָס צו טאָן“. זייער דילעמע איז געווען פילפאכיק: די סכנות ביים וואנדערן און ביים איבערגיין די דייטשיש-רוסישע גרענעץ; מיטנעמען קליינע קינדער אָדער נישט? און וואָס דערווארט זיי ביי די רוסן, וועלכע זענען דעמאלט געווען די הייסע פארבינדעטע פון די דייטשן? יונגע בחורים און בחורות האבן געצווייפלט, צי איבערלאָזן עלטערן און לויפן אליין, אָדער ווארטן ביז די עלטערן וועלן אויך איינשטימיק זיין אריבערגיין אויף דער רוסישער זייט.

איך האָב זיך געבעטן ביי אלע וואָס שטעלער פארלאָזן די פארשאַטענע פוילישע טרד. איך האָב געהאט א שטארקן

ווען די דייטשע מערדער-אַקופאנטן האָבן פארנומען ראדזימין, בין איך שוין געווען אין ביאליסטאק, אויף דער רוסישער טעריטאָריע. איך בין אזוי ארום געווען פון די ערשטע ראדזימינער, וועלכע האָבן פארלאָזט אונדזער שטעטל באלד אין אָנהויב פון דער דייטשער אַקופאציע. איך בין אָבער געווען זייער שטארק באַזאָרגט וועגן גורל פון מיינע עלטערן און פאמיליע, און וועגן גורל פון אלע חברים און פריינד, ווי אויך סתם יידן, וועלכע זענען פאר-בליבן אין ראדזימין, אין די הענט פון די דייטשע באַנדיטן. אין ביאליסטאק האָב איך זיך דערוווסט ביים חבר רפאל קליינקויפמאן וועגן טראגישן אומקום פון מיין ברודער יצחק און זיין פרוי מיט זייער קינד, בעת דער דייטשער באַמבארדירונג אויף ווארשע. אַ באַמבע איז געפאלן אויף זייער הויז און פארגיכטעט זייערע יונגע לעבנס. צוזאמען מיט זיי איז אומגעקומען איך-דעם הויז אויך מיין קוזין פסח קאלוסקי.

מיין צער און טיפער ווייטיק איז געווען אומדערטרעג-לעך. צווישנצייט זענען אנגעקומען קיין ביאליסטאק טאָג-טעגלעך שרעקלעכע ידיעות וועגן ליידן פון די אומגליק-לעכע יידן אונטער דער דייטשער הערשאפט. מיינע זאָרגן וועגן גורל פון מיין פאמיליע אין ראדזימין און וועגן מיינע פריינד, האָבן נישט אויפגעהערט אפילו איין מינוט. איך האָב דעריבער באשלאָסן, נישט קוקנדיק אויף די גרויסע סכנות, צוריקפארן קיין ראדזימין און אריבערפירן קיין ביאליסטאק מיינע עלטערן און פאמיליע, און חברים און פריינט, וועמען עס וועט מיר געלינגען באַאיינפלוסן דאָס צו טאָן.

איינגעארדנט אין סלוצק, אין דער געגנט פון מינסק. זיי האבן אונדז געשריבן קיין קראסנאָיאַרסק, אז דאָס לעבן פון סלוצק איז פיל לייכטער און האָבן געראטן מיינע על-טערן אריבערקומען צו זיין קיין סלוצק וווּ זיי וועלן זיך קאַנען אויסלעבן מער אין א יידישער סביבה.

מיינע עלטערן זענען טאקע געפאָרן קיין סלוצק און אין א צייט ארום בין איך מיט מיין פרוי אויך איבערגע-פאָרן צו זיי. איך האָב אָבער נישט געקענט געפונען קיין באשעפטיקונג אין סלוצק, בין איך דעריבער אוועק קיין מינסק זוכן ארבעט. אויך מיין פרוי איז געקומען צו מיר קיין מינסק.

צוויי חדשים נאָכן שיידן זיך מיט מיינע עלטערן, און שוועסטער און ברידער אין סלוצק, איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן די דייטשן מיט זייערע רוסישע, „פריינד“. דאָס איז געווען אין יוני 1941. איך בין גלייך מאַביליזירט געוואָרן אין דער רוסישער ארמיי. די דייטשע ארמיי האָט שנעל איינגענומען סלוצק, און מער האָב איך שוין מיינע אומגליקלעכע עלטערן און יונגע שוועסטער און ברידער מיינע נישט געזען און נישט געהערט.

נאָך צוויי יאָר דינען אין דער רוסישער ארמיי, האָב איך זיך צופעליק צוזאמענגעטראָפן מיט מיין פרוי אין א רוסיש שטעטל, נאָכדעם ווי מיר זענען געווען צעשיידט די גאנצע צייט און נישט געהאט צווישן זיך קיין קאנטאקט צוליב די מלחמה-באדינגונגען.

היינט לעבן מיר אין קאנאדע, מיר זענען א ווונדער-פולע פאמיליע. אָבער דער אומפארגעסלעכער צער און ווייטיק צוליבן פארניכטן דאָס ראדזימינער יידנטום — צוזאמען מיט א דריטל פון גאנצן יידישן פאָלק — צווישן זיי אזוי פיל יוגנט-חברים פון שטעטל — קאָן נישט אויפ-הערן און קאָן נישט פארגעסן ווערן אפילו אויף איין שעה. כמעט טאָג-טעגלעך שטייט דאָס שטעטל ראדזימין פאר מיינע אויגן. איך „זעה“ די פרעכטיקע יוגנט, די קאלירפולע טיפן פון שטעטל אין די יידישע ימים-טובים און אין די וואָכנטעג, די מיטוואָך-ירידים, די טייערע טרוימענדיקע יוגנט וועגן א בעסערן מאָרגן, די וועלכע האָבן זיך גע-לייגט שלאָפן הונגעריק און אויפגעשטאנען הונגעריק; איך „זע“ מיינע חברים און חברות ווי זיי שפאצירן א שבת פארנאכט אויפן ברייטן טראַטואר פון דער „קאליקע“ ביז

פארגעפיל וועגן דער דערווארטעטער טראגעדיע פון די יידן אונטער דער נאצישער אָקופאציע.

ליידער-ליידער בלויז מיינע עלטערן און פאמיליע, ווי אויך אברהם קאסאָווער מיט זיין פאמיליע, איז מיר געלונ-גען איבערצוצייגן, מיר זאָלן צוזאמען אוועק קיין ביאליס-טאָק. אנדערע האָבן צוגעזאָגט און... האָבן זיי זיך נישט

נחמן פרידמאן

געקאנט דעצידירן, ביז אין א יאָר ארום זענען אלע רא-דזימינער יידן פארשפארט געוואָרן אין געטאָ. ווי שוין דערמאָנט האָט נחמן פרידמאן מיט זיין פאָטער מיר פייער-לעך צוגעזאָגט, אז זיי וועלן וואָס שנעלער קומען צו מיר קיין ביאליסטאָק, אָבער, ליידער, נאָך אונדזער געזעגענען זיך, האָב איך זיי שוין מער נישט געזען.

דער אומקום פון מיינע עלטערן אין סלוצק

מיינע עלטערן, בנימין-לייב און ריוזע, מיט מיינע ברידער און שוועסטער: שעפּסל, וועלוול, אברהם, חנה און פערעלע — ווי אויך די גאנצע פאמיליע פון אברהם קא-סאָווער — זענען אָנגעקומען קיין ביאליסטאָק; פון דאָרט זענען מיר אוועק קיין סיביר — אין א שטאָט מיטן נאָמען קראסנאָיאַרסק. דאָס לעבן איז דאָרט געווען זייער שווער: הונגער, קעלט און איינזאמקייט פון פליטים האָבן פארשאפט א שווערע שטימונג. דאָס לעבן איז געוואָרן אומדערטרעג-לעך. ספעציעל האָט שטארק געליטן מיין פאָטער, וועלכער האָט זיך נישט געקאָנט צופאסן צו אזעלכע באַדינגונגען, און בפרט ער האָט שטארק אַכטונג געגעבן צו עסן נאָר כשר, און דאָס איז געווען א זייער קאמפליצירט פראָבלעם אין קראסנאָיאַרסק.

איך האָב געזוכט וועגן ווי אזוי צו פארלייכטערן מיינע עלטערן. מיין שוועסטער פאיע מיט איר מאן שלמה דעמב-סקי, וועלכע זענען אויך אוועק פון ראדזימין, האָבן זיך

דער אפטייק, אדער ביזן „פאָוואַט“ און דיסקוטירט מיט אזוי פיל נאָאיוון גלויבן וועגן וועלט־פראָבלעמען און ווי אזוי לייען די יידן־פראגע... מען האט אזוי פיל געטרוימט, אזוי פיל געחלומט און געגלויבט, אז די גרויסע וועלט וועט בעסער ווערן אין באצוג צום יידישן פאלק... אבער עס זענען געקומען די דייטשע רוצחים און האָבן אויף אזא בעסטיאלישן אופן אלע אומגעבראכט.

מיר אלע האָבן געפונען א גרויסן טרייסט אין דער גרויסער היסטאָרישער געשעעניש — דאָס אנטשטיין פון מדינת ישראל נאָך צוויי טויזנט יאָר גלות. אבער דער אומ־פארגעסלעכער ווייטיק פון חורבן און פארניכטונג פון רא־דזימנער יידנטום, וועט נישט אויפהערן כל־זמן מיר וועלן בלייבן צווישן די לעבעדיקע, מיר, די פארבליבענע יתו־מים פון דער ראדזימינער קהילה אין דער גאַרער וועלט.

ד"ר חיים שאשקעס ז"ל

אפילו דער בית-עולם איז מער נישטא

מיט ארבעטער, וואָס פאָרן צו די „צעגעלניעס“ אין מאַר-קי-פּוסטעלניק (אַמאַל האָבן זיי געהערט צו ראָזענבער-גן, דער פּאַטער פון היינטיקן פּאַפּולערן אין ישראל טו-ריסטן-מאַגנאַט „קאַפּעל“).

אפילו דער בית-עולם איז דאָ צעאַקערט און מער נישטאָ.

(אויסצוג פון בוך „פון מאַסקווע ביז עבר-הירדן“, י. ל. פּרץ-פּאַרלאַג, ישראל, 1961).

מיכאל קאסאווער אויפן שטח פון פארניכטעטן בית-העלמין באלד נאך דער מלחמה

„...אַט איז ראדזימין, דאָס אַמאַליקע זיץ-אַרט פון א שטרענגן רבין מיט טויזנטער חסידים. און אַט איז די מיל פון די ברידער ראדזימינסקי, חסידישע יידן אין סווי-בלנע שטריימלעך יעדן שבת.

די לעצטע 4 מצבות וועלכע זענען געבליבן אין עק פון בית-העלמין (פון דער זייט פון וועג קיין וואלאמין) ביזן יאָר 1960

דאָס איז אויך די געבורט-שטאָט פון די פּראָמינענטע רבנים אין אַמעריקע און ישראל — די משפּחה ווילגע-לערנטער.

איז די מיל איצט א שטאַט-אייגנטום, און דעם רבינס הויז — א רעסטאָראַן „מיט שאַרפּע געטראַנקען“, און די שמאַלע אַמאַל חסידישע „קאַליקע“ (קליינבאן), וואָס פאַרט פאַראַלעל מיט אונדזער אויטאָמאָביל, איז געפאַקט

רחל יוניש-פלדמן (טורונטו, קנדה)

אחי, לייבל מקובר

לייבל ואני היינו בין החבורה שגמלטה מהגיטו בליל שמחת תורה, שלמחרתו חוסל הגיטו וכל היהודים נשלחו ברכבת-המוות למחנה ההשמדה טרבלינקי. לאחר הליכה ביערות במשך כל הלילה, הגענו למחנה העבודה „איזב-

לייבל מקובר — עומד מימין. רחל יוניש פלדמן — יושבת באמצע.

לין", בו עבדו יהודים מוורשה ומהעיירות בסביבה, ביני-הם מספר צעירים מרדזימין. לאחר ימים אחדים עזבתי את המחנה „איזבלין" ועד לסיום המלחמה-השואה עברתי את כל שבעת מדורי הגיהנום בצד הארי. ואילו לייבל נשאר ב„איזבלין" ושם נספה יחד עם עוד צעירים יהודיים מרדזימין וממקומות אחרים.

השם ינקום דמם הטהור!

אחי, אריה-לייב יוניש, נקרא על ידי כולם ברדזימין, „לייבל מקובר", שכן אמי המנוחה מוצאה היה מהעיירה מקוב, ואילו ברדזימין היו חמישה לייבל יוניש, ובכך הוא נבדל מיתר הארבעה.

משחר נעוריו היה פעיל בגופים ציבוריים-ציוניים. פיקח, בעל חוש הומור, שקט בדיבורו ואיש רעים לאלה שהיה בא אתם במגע ומשתתף אתם בעבודה ציבורית. לייבל נמנה עם מייסדי „החלוץ-הצעיר" בעירנו ומילא בסניף תפקידים שונים. לאחר מכן היה פעיל בקן „השומר-הצעיר", בקרן הקיימת לישראל ובפעולות ציוניות שונות שהארגונים המקומיים עסקו בהן. העסקנים הציוניים היוותקים ונציגיהם במוסדות הציוניים הפליגו לא פעם בשבחו על נאמנותו ומסירותו לרעיון הלאומי והחלוצי.

בימים המרים והנמהרים של הכיבוש הגרמני ולאחר שיהודי המקום (כמו ברחבי המדינה הכבושה) נכלאו בתוך שטח הגיטו, זרמו אלינו פליטים מווישקוב, סרוצק, פולטו-סק, ריפין ועוד. רובם הגיעו לרדזימין בעירום וחוסר כל, ומצבם היה בכי רע. כמה מנכבדי בעלי הבתים והעסקנים בעירנו נחלצו לעזרת הפליטים והקימו מטבח שבישל להם תבשיל חם. המטבח סיפק גם ארוחות לעניים המקומיים. אחי לייבל התמסר לתפקידו כחבר ועד המטבח למען הפליטים והעניים. בין יתר חברי הועד הזה היו: ברוך יוניש, נסים זילברשטיין, חיים לייב ליברנט, גברת כהן, מריפין (חותנתו של אליהו זילברשטיין ז"ל, שמת בארץ) ולייב גדל, מווישקוב.

בגיטו, בסבך הצרות והנגישות והדאגה של כל אחד לתחזיק מעמד ולהינצל, שמר לייבל על כבוד האדם שנברא בצלם אלוהים, כיאה לחניך התנועה הציונית והחלוצית.

אברהם-אהרן רדזינר ז"ל

על אלה אני בוכיה

ובני תורה מהעיירה ומהעיירות הסמוכות לרדזימין, כגון יאדוב, טלושץ' וולומין. לעתים קרובות ביקרתי בביתו, או בחנות שלו ואני זוכר את אלה שהייתי פוגש אותם כמעט תמיד כשהם משוחחים בניחותא עם בעל הבית, ר' חנוך-הענער, או מתיעצים אותו באיזה ענין ציבורי. על פי רוב לא היו אלו שיחות בעניני מסחר, אלא שיחות רעים. וכאמור, התיעצויות.

הנה אני „רואה" את המבקרים הקבועים בבית הזה, הלא הם: ר' שלמה אלאנט, בעל היתר-הוראה; ר' יהושע פיוטניצקי, ר' יעקב גרודזנסקי, מר אדלשטיין, חתנו של הרשל פיוטניצקי, ישעיהו-יצחק יוניש, יעקב ינובסקי; המטיף, הלמדן ובעל המוח הפיקח ר' שמואל-זיינוול אפשטיין, אייזיק פוסטולסקי (אביו של החלוץ-המלחין שלום פוסטולסקי), ר' הרשל פויזנר — חסיד ויהודי מכובד, אביו של המורה עקיבא פויזנר, ר' אברהם-יצחק וולפוביץ' הידוע כלמדן ופיקח, ר' קלמן יונה ור' נחמן רוטשטיין — שניהם ש"צ ובעלי מוסף ב„שטיבל" של חסידי גור, האחים אברהם ויעקב טרייסטר, יחיאל מאיר רדזינר, יוסקה זילברברג, ר' הענער הוכמן.

כאילו במחיר-יד נעלמים כולם מזויות ראייתי ולפתע צצה ועולה לפני דמותו של יהודי מכובד ויקר, בן תורה ובעל היתר-הוראה, עסקן ופרנס, הטוב והמיטיב ר' משה

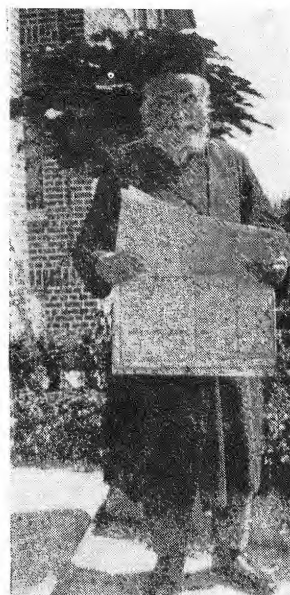
על משכבי בלילות אני מעלה בעיני רוחי בשברון לב חבורות-חבורות ויחידים של יהודי רדזימין, כפי שהכרתי אותם אם מתוך קירבה אישית ואם, כמקובל בעיירה קטנה, מתוך ראייה בלבד; אני „מתבונן" בהם שוב ושוב בחשכת הליל בביתי אשר ביפו, „רואה" אותם ממש וחי מחדש את החוויות כשהייתי מעורב אתם יחד, או כשהייתי משקיף מן הצד, כשותף אקטיבי או פסיבי ב-הווי היומיומי של קהילת רדזימין משך כיוכל שנים.

זוהי פמליה רבה של סוחרים ובעלי מלאכה, חסידים, אדוקים סתם, וחופשיים, בעלי-בתים אמידים וקשיי-יום, למדנים ובעלי-תורה ואנשים פשוטים של כל ימות השנה; בני הדור הישן, הבינוני והדור הצעיר — רבים-רבים מהם עוברים על פני... שפתותי דובבות, אני מגסה לדבר אתם, להגיד לכל אחד את שבחו בפניו ו...להצטדק על שנותרתי בחיים, בעוד שעליהם עלה הכורת. אחדים מהם אני מגסה לנחם ואף לברכם, על שזכו למות מוות טבעי עוד לפני המלחמה ומבשרם לא חזו את החורבן ולא הובלו למחנה ההשמדה, ולא גוועו בגיטו.

הנה ביתו של הענער הגדל, בית ועד-לחכמים, אותו אני זוכר עוד בהיותי ילד בסוף המאה הקודמת. ר' הענער בר' קרפל, סוחר, פרנס ובן-תורה, היה מקבל את אורחיו הרבים בסבר פנים יפות; היו אלה מחשובי בעלי הבתים

מי זה, מי זה? — כן, בטח אני זוכר, אתה ר' אברהם יעקב בורשטין, איש צנוע וסוחר זעיר. על ידו ניצב אחיו, ר' יצחק בורשטין, סנדלר, אחד מל"ו צדיקים; והנה ר' משה צימבאל, איש ישר ופיקח, ר' איסר אלדאק, ב"נעוריו היה אדוק בדתו, בשבתות חבש שטריימל, לימים התמשכל, התמסר ללימודי חול, למד משפטים והורשה להופיע בבית משפט השלום בימי שלטון הצאר ולכתוב בקשות לביה"מ. לאחר מכן עבר לגור לוורשה-פרגה ויל-דיו רכשו השכלה פורמלית אקדמאית. היה נערץ על כולם. פמליית בני הדור הקודם ממשיכה לשלוח אלי את נציגיה. עתה אני „רואה" את ר' אשר טרבניצקי, שהיה

ברוך אלנברג. הלוואי וכוחותי הדלים היו מאפשרים לי להעלות בכתב קווים לדמותו. אבל כשל ואפס כוחי לעשות זאת, עברתי כבר את גיל הגבורות. על ידו ניצבת

המטיף ר' שמואל-זיינוול אפשטיין ז"ל, נפטר בארה"ב בשנות הששים

יחיאל-מאיר רדזינר

ידוע בכינוי „דער שטימער אשר", (אשר האילם), סוחר סוסים שידע גם לעיין בדף משניות, היה מפורסם כבעל-מגן ובעל קול ערב. מדי שבת בשבתו היה הזמר הראשי

לפתע, כאילו לפי סימן ואות מתהום הנשיה קומתו הנמור-כה של הערש-בער יוניש, הפרנס, העסקן הוותיק העוסק בצרכי צדקה, גבאי דחברה-קדישא, מוהל לשם מצווה ושלא על מנת לקבל פרס, בעל יד פתוחה לכל נצרך. אליהם מצטרף המורה הערצקה טעריק, ציוני נאמן ומסור שהפיץ שקלים לקונגרסים הציוניים. בפורים רגיל היה להתחפש ל„תורכי" וחבש תרבוש אדום, כיאה לשם ה-משפחה שלו. הוא היה גיסו של המלמד יצחק מקובסקי.

דומה שפוקדים אותי עתה בעיקר בני הדור הקודם, זקני רדזימין מתקופת היותי נער-עלם. הנה ר' מגדל אשמן, בן הרב, תלמיד-חכם ובן תורה, ר' בונים הוכמן, יצרן יינות, גיסו של ר' מגדל אשמן, שאשתו הינה המיילדת חנה. כן, אני „רואה" את המיילדת חנה, נמוכת-הקומה ובעלת ההבעה של טוב לב, שחלקה כה רב וזכותה כה גדולה בהיולדם של ילודים רבים-רבים של בני עירנו.

יהודי תלמיד-חכם ובעל מוח חריף, אדוק וקנאי; אחיו, ר' יוסף קוסובר, היה בקיא בתנ"ך, בראוריין ויודע ספר, עסק בכתיבת בקשות למשרדי הממשלה, איש מעורב עם הבריות ונעים היה להוועץ עמו, כי היה איש נבון ובעל נסיון בחיים; ר' ברוך יוניש, יהודי עדין-נפש ובעל לב יהודי חם ורחום, הצניע לכת, בן-תורה. שנים רבות כיהן כיו"ר אגודת „לינת-הצדק". היה איש זקן בעירנו ושמו ר' אביגדור ברוך, שהתפרנס כפקיד בטחנת הקמח של ר' זלמן והאחים רדזימינסקי.

היה אברהם רדזינר שהתגורר ב„וויסקא", הפרבר הצפוני של רדזימין, ידע דף גמרא, אדם שקט ומצניע לכת, כמעט יושב-אוהל. אחיו, ר' חיים רדזינר, היה למדן, איש נבון ופעיל בחיים ציבוריים, הופיע בנאומים פומביים ובוויכוחים ציבוריים, אדוק בדתו ומסור לעניני הישוב בארץ-ישראל. אברהם שליווקוביץ, מוצאו מלודז', למד בישיבה אצל האדמו"ר הרדזימינאי, ר' מנדלה, שנשא בת מרדזימין, דבורה בת אייזיק פוסטולסקי. אברהם נעשה חייט, אם כי היה בעל נפש פיוטית, בעל ידע באמנות ה-מוסיקה לסוגיה ואוהב מוסיקה מובהק. קרא הרבה מהספרות היידישאית והתורתית, ותוך לבטים קשים נעשה לעתים חופשי יותר בהשקפותיו הדתיות — בניגוד לתקופה של אדיקות מובהקת, וחוזר חלילה. כן מזכיר אני את דוד הרש בלום, בעלה של בלטשה פוטרמן ונכדו של שלמה מאיר זילברברג. היינו ידידים טובים. יחיאל שצ'פנ-סקי ואשתו מרים, בת ישעיהו-איטשה יוניש. יחיאל היה עסקן ציוני מסור, בעל אמביציות לקריירה ציבורית והגיע למעמד של יו"ר הקהילה משך כמה קדנציות וחבר הנהלת העיריה המקומית („לאוויניק"). דוד יזרעאלסקי, בעל חנות ליי"ש, אדם שקט וצנוע אך בעל לב יהודי חם, כיהן כיו"ר הקהילה בתקופה של פרוץ מלחמת העולם השניה והכיר בוש הנאצי.

כתריאל-אהרן אלטמרק, החייט, היה גם פרנס בקהיל-לה, אדם שקט ונחבא אל הכלים. שתי בנותיו ניספו ב-הפצצת חיל האוויר הגרמני על רדזימין ביום א' בשבוע, ביום השלישי למלחמה, ב-3 בספטמבר 1939. משה-אהרן ברגמן, סוחר ולמדן גדול, עבר לפני התיבה ב„שטיבל" של חסידי גור. נסים זילברשטיין בר' משה-הערש, יהודי מכובד, איש צדקה שידו היתה פתוחה לכל נצרך, זמן מה

בסעודה-השלישית שנערכה בבית-הכנסת. בדרך מביתו לביהכ"נ היה מפזם זמירות שבת. על ידו מופיע גם ר' דוד יצחק מנדז'יצקי, גיסו של ר' שלמה אלאנט, ר' דוד יצחק היה ראש-הישיבה בישיבת הרב הזקן ר' נחמיה אלתר, אביו של הרב בן-ציון וסבו של הרב האחרון ש-ניספה בשואה, ר' לייבל'ה. הישיבה נוסדה עוד זמן רב לפני הישיבה שיסד האדמו"ר ר' מנדלה. בישיבה זו למדו הבחורים שהצטיינו בלימודיהם.

לפתע צצו והופיעו אבי, נחמן דב, שלימד ערב ערב בבית-המדרש את אנשי חברת „תלמוד-תורה" חומש ורש"י, אתו הופיע הגבאי של חברת תלמוד-תורה ר' הרצקה זלישבסקי. עתה נתווספו אליהם כמה גבאים: גבאי חברת הכנסת-כלה, אהרן בנימין רטה, ופינעלע זילברשטיין; גבאי חברת „תהילים", אברהם יעקב ברגמן ומרדכי ליי-ביש גינגולד; עסקני וגבאי קופת „גמילות חסדים", ר' ברוך יוניש ור' אברהם יגודז'ינסקי; גבאי חברה-קדישא, ר' צבי דוד יוניש, ויהושע מאיר אשכנזי.

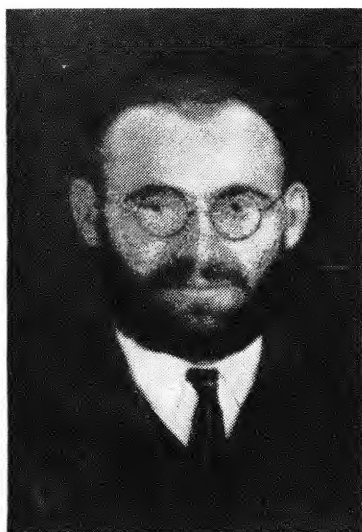

זיסה'לה, בת יהושע מאיר אשכנזי ובעלה, בעריש אבוקוביץ' הנאהבים והנעמים בחייהם, ובמותם לא נפרדו

לילות אחדים צצו והופיעו לנגד עיני הדמויות הנ"ל, לעתים בערך לפי הסדר שציינתי לעיל, ולעתים בשינוי סדר.

בעקבות חזיונות-לילה העליתי על הכתב את שמותיהם כפי שנחרתו בזכרוני, הן מפני הקירבה הנפשית אליהם והן מפני היותם חלק מההווי בעירנו משך תקופה ארוכה, עד שידי הרוצחים הנאציים השמידים עם הכחדת קהילת רדזימין, כחלק מכלל השואה בפולין ובאירופה. אני זוכר את אליעזר הנדל, בנו של ר' הענעך, עדין נפש ופיקח, איש רעים וידיד לרבים; ר' שמשון קוסובר,

היה פרנס בקהילה המקומית. שלמה קפלושניק, יהודי עדין-נפש ומכובד על הבריות, בן-תורה, פרנס וחבר ברומברג, תופר שוקיות למגפיים. גנעליים, יהודי מכובד, כיהן שנים רבות כגזבר בחברת „לינת-הצדק". יוסף מרדן,

חיים רדזינר

הוא „יאסל ליכטציער" (מייצר גרות), היה פעם פרנס בקהילה; האחים אשר ויהושע פוטרמן, שאר בשרי, היו בעלי חנות לשכר, מכובדים על הבריות. ר' קלמן יונה

אברהם שליבוביץ'

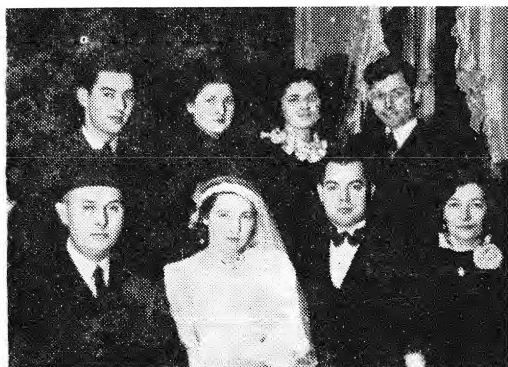

משפחת אלתר ליכטמן

ברנדשפט, סוחר, בעל חנות סידקית, יהודי עדין-נפש, סבל מאוד על היותו חשוך בנים.
ר' חיים יוסף גוטסגענאדע, שו"ב, יהודי בעל הופעה נאה ומכובדת, חתנו משה'לה, אברך משי. ר' הרשלייב

מועצת העיריה, סוחר הגון וידיד לרבים. האחים אלתר וחנינה ליכטמן, שניהם טובי לב, גומלי חסדים ונותני צדקה בסתר. הענעך פוטש, בעל חנות לשכר, בעל לב יהודי חם, איש רעים, שקט ואדיב, אהב לעשות טובה ליהודי. הרשל הורנשטיין, סוחר ואיש נבון, אהב לתת גמילת חסד לנצרך. שלמה בר' שמעון ליכטנשטיין, יהודי מכובד, בר-אוריין, מנומס וטוב לב.

שמעון גולדשטרן, היה בארץ-ישראל פעמיים, וחזר בגלל קשיים משפחתיים. דמות אצילה, איש רוח, מורה לעברית, זמר, אדם אדוק מאוד, התלבט קשות בדרכי החיים. דודו חיים זלוטוגוויאזדה היה פעם בעל מפעל לנסירת עצים בפרוור הדרומי של העיריה. כל בנותיו ובנו, שמחה, היו פעילים ומסורים בארגונים הציוניים השונים. שותפו של חיים היה הרשלה יוניש, תלמיד-חכם מובהק, חריף-מוח, טוב-לב, נוח לבריות, נערץ ומכובד. נסים

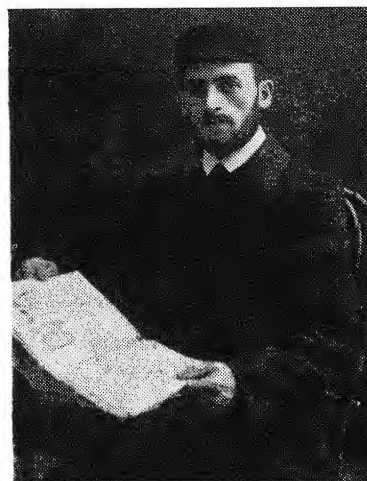
משפחת חיימוביץ' בחתונת הבן שמואל

מימין: ארבעה נכדים של הערש-בער יוניש

יצחק סוקול

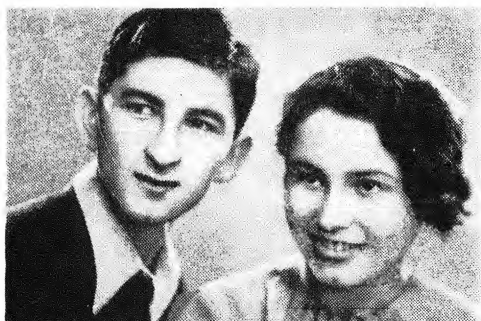
חנינא קמינסקי

גולדה בת שמואל זלצמן

רויזה בת אליעזר הנדל

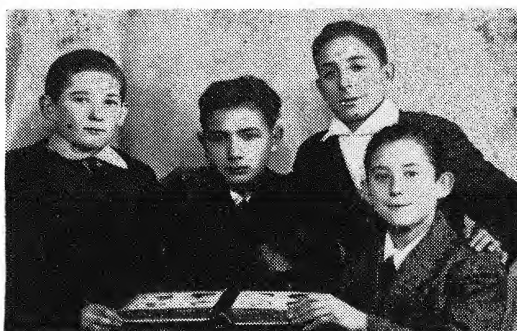
אברהם, בנו של הסופר והעסקן אליעזר ברגמן, ורעייתו
לולה לבית קיצ'קובסקי

הדסה אבקוביץ וצירל ורשבסקי

חנטשה זלוטקובסקי ובתה רבקה

ווינגלס, שו"ב, בניו — בונים, יוסל ומוטל — היו יודעי
זימרה ופעילים בבית"ר ובברית-הצה"ר. ר' שלמה זלצמן,
יהודי מכובד, בעל שחרית בימים-הגוראים בבית-המדרש.
חזון ר' יוסף מנקר, יהודי יקר, למדן גדול. הרשל פוטרמן,
צעיר מחונן בכשרון של שחקן תיאטרון. ישעיה בר' יואל
אוסטרובסקי, סוחר סוסים, איש טוב לב. ר' יענקל קוש-
מירסקי („די שמילכעס"), סוחר סוסים, יהודי אדוק מאוד.
יהושע-מאיר אשכנזי, איש עדין נפש ובעל הופעה אצילית,

עולי ימים ברדזימין שלא הספיקו לטעום טעם חיים
וניספו בגיטו ובטרבלינקה

בנימין הסבל, ברכה, בתו של שלמה דוד (גופתה השסועה נשארה ברחוב, במקום שנפגעה, כל היום עד שהצליחו לזהותה), אייזיק פויזנר ואשתו, שתי בנותיו של כתריאל אהרן אלטמרק, אשתו של אלתר יארזשינס ובתה מפול-טוסק, הערשל השען ואשתו, הישישה פייגה-טויבה וורוצ-לבסקי, לבית פוסטולסקי, נשרפה חיים בביתו של ר' הענעך הנדל כשפצצה פגעה בבית.

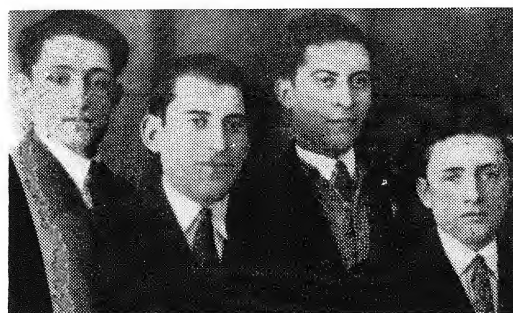
עזבתי את רדזימין בשלהי שנת 1939 והגעתי לאזור הכיבוש הרוסי בביאליסטוק. ביום הראשון לבואי לביא-ליסטוק מתה עלי אשתי, תמר. בני שפסל, שנמלט אף הוא לרוסיה, נאסר שם וצוקבותיו נעלמו עד היום הזה. לפני המלחמה היה פעיל ב"השומר-הלאומי", היה ב"הכשרה", עמל קשות בתקווה לזכות ברשיון-עליה (סרטיפיקט) ולא זכה. בתי, ביילטשה, ובעלה אלתר ברגמן ניספו בוויטבסק שברוסיה. כן ניספו שני ילדיהם, בן ובת, קלמן ותמר.

על אלה, על כולם, אני בוכיה, עיני עיני יורדה מים.

שנים רבות עבד כפקיד בטחנת הקמח של האחים רדזי-מינסקי, היה מגבאי חברה-קדישא. פיניה אוסטרובסקי, איש פיקח, עקר לרוסיה וחזר לרדזימין ולשאלת ידידיו בעיירה, השיב שהוא מעדיף שראשו ינוח בבית-העלמין בעיירה. היה פעיל בארגון בעלי המלאכה המקומי. חיים-הערש ווישניבסקי, איש יאדוב, נשא ברדזימין את בתו של אברהם קלוסקי, בעל בית"ר לגזו. ווישניבסקי היה איש בעל אופי טוב, בעל צדקה וחבר ועד הקהילה בעיירה. ר' שעפסל קלוסקי, חייט, יהודי טוב לב, ר' משה ולוטגוויאזדה, אדם שקט ומצניע לכת; אחי מנדל, חיים, ואיטשה-מאיר רדזינר, ואחותי חיה. שלמה יעקב בר' דוד, חייט, היה משך שנים חבר ועד הקהילה ("דוזור"), אשתו היתה עסקנית סוציאלית ידועה בעיירה.

עלי להזכיר במיוחד את ישראל בנימין פרידמן, איש פשוט, צנום ובעל כוח פיזי רב. הוא בהחלט ראוי לתואר הגיבור, שכן כל אימת שניסו לפגוע ביהודים, ובעיקר בנערים ובצעירים, ידע ישראל בנימין להראות לבריונים את נחת זרועו. יעקב בר' יהושע צ'רוננה-גורה, נפת, זמן מה היה חבר ועד הקהילה.

כן מעלה אני את זכרם של הסנדלר יעקב בורצ'יק ואשתו רייזל, אנשים ישרים ותמימים.

ישראל בנימין פרידמן — הראשון משמאל

הזכרתי כבר את ההפצצה האוירית על רדזימין על ידי חיל האוויר הגרמני ב-3 בספטמבר 1939. כתוצאה מכך נהרגו 30 יהודים. אף לא יהודי מבין תושבי העיירה לא נפגע. בין החללים: שלום מגדילבסקי, אותו הבאתי לקבר-ישראל בבית-העלמין המקומי, בעזרת מישוה מבין התושבים היהודיים, מלך סלומון, אשתו ובניו, בניו של

ערשטער באריכט קיין ארץ-ישראל וועגן חורבו ראדזימין

(א בריוו פון שלום קאסאווער צו גרשון הענדעל)

באדענאן דאט. 25.13.45

לוידיג זינען!

פרי אונז האט געוואלט אז מיר זאלן (היינט אלפא) קאסאווער גיין מיטן פליג
 שמועס און א גאנצער ברייף. אזוינס פאסאן נישט געלעבט און געלויבט איר פון פאליטיק. וועגן
 נאכאן ~~האט~~ מירן דאס. 24.12.45 איז פון דעם א געזונטן קיין באדענאן. אין איר פון פאליטיק
 אזוינס דעם מירן-אונזער וועגן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 וועגן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 פון פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 שמועס פון דעם מירן-אונזער וועגן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

בי שמועס, דעם-האבער, פאסאן. דעם דעם-האבער, פאסאן. דעם דעם-האבער, פאסאן. דעם דעם-האבער, פאסאן.
 דעם דעם-האבער, פאסאן. דעם דעם-האבער, פאסאן. דעם דעם-האבער, פאסאן. דעם דעם-האבער, פאסאן.

1. מירן-אונזער וועגן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 2. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 3. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

4. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 5. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

6. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 7. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

8. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 9. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

10. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 11. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

12. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 13. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

14. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן
 15. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

16. איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן איר פאסאן

Il

מס' סדר	שם	תאריך	מקום
17	אברהם אברהם	1942	מחנה
18	בן-ציון	1942	מחנה
19	מנחם	1942	מחנה
20	אברהם	1942	מחנה
21	אברהם	1942	מחנה
22	אברהם	1942	מחנה
23	אברהם	1942	מחנה
24	אברהם	1942	מחנה
25	אברהם	1942	מחנה
26	אברהם	1942	מחנה
27	אברהם	1942	מחנה
28	אברהם	1942	מחנה
29	אברהם	1942	מחנה
30	אברהם	1942	מחנה
31	אברהם	1942	מחנה
32	אברהם	1942	מחנה
33	אברהם	1942	מחנה

א גרופע ארץ-ישראלדיקע זעלנער אין דער ענגלישער ארמע, אנטלאפענע פון א דייטשן
געפאנגען-לאגער, זענען אין פריילינג 1945 אנגעקומען קיין לובלין (איידער ווארשע איז
נאך באפרייט געווארן דורך די רוסן) און זיך דארט געטראפן מיטן ערשטן יידישן
צענטראל-קאמיטעט פון דער שארית הפליטה
(אין דער ערשטער שורה, דער צווייטער פון רעכטס — מענדל קאסאווער.
דער דריטער — ד"ר ראובן בך-שם)

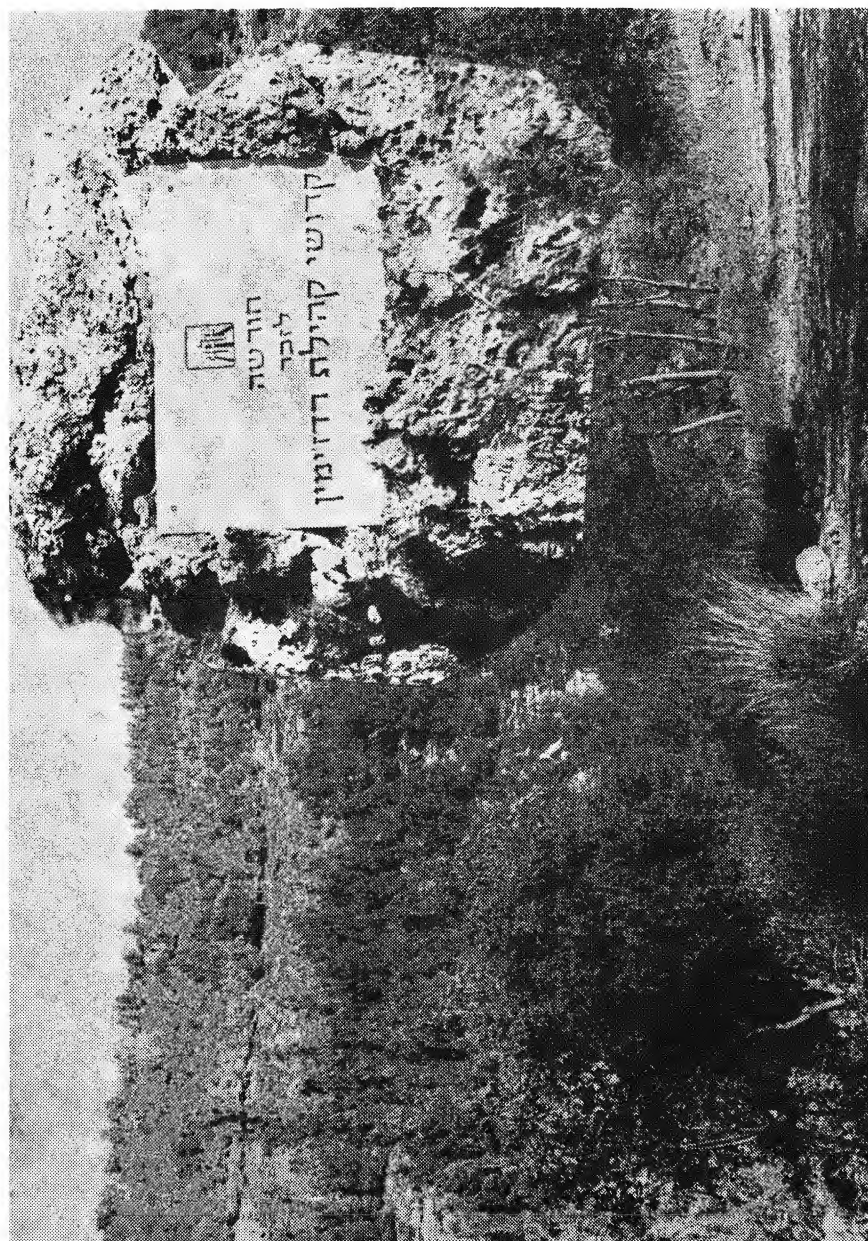
ביער-הקדושים בהרי יהודה בואכה ירושלים

יוצאי רדזימין בישראל נוטעים חורשה ביער-הקדושים לזכר קדושי קהילתם שנכחדה. החורשה ניטעה בשנת 1953

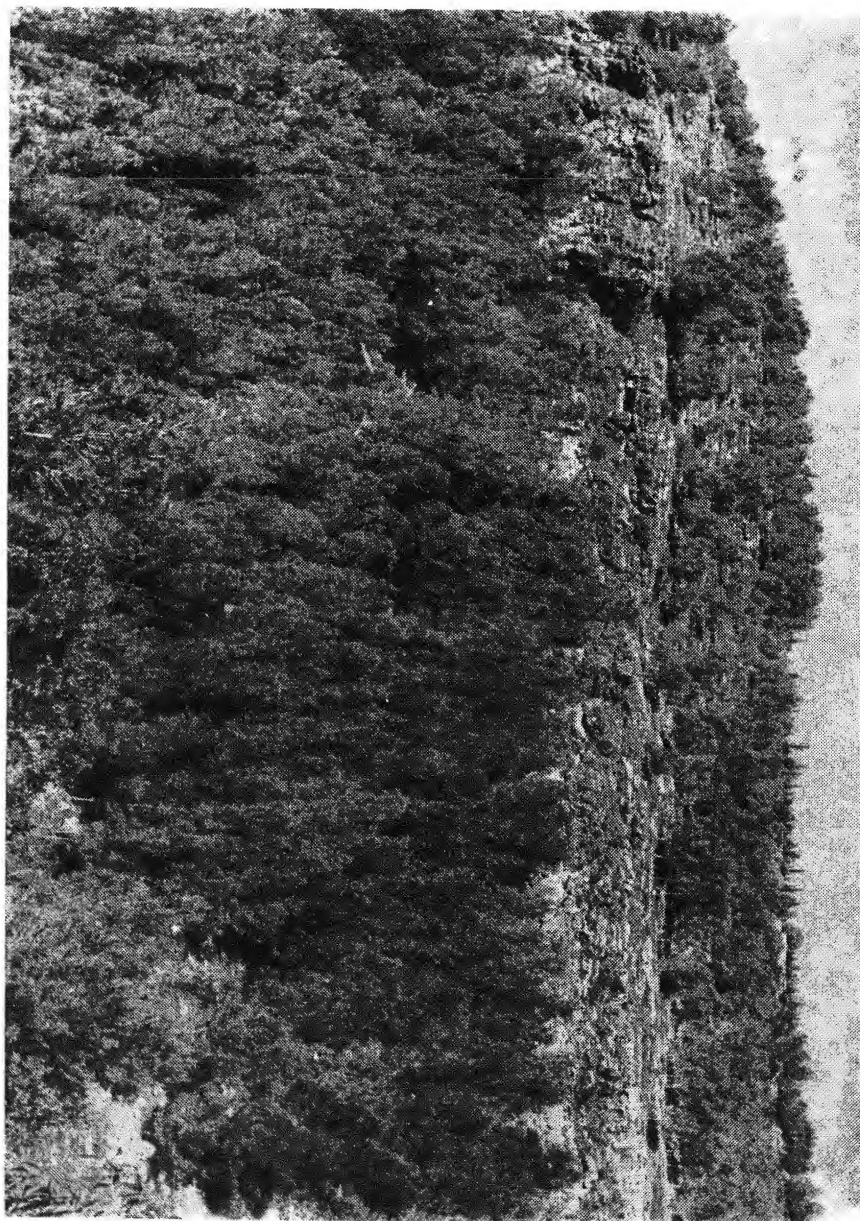

רדזימנאים ליד אבן-מצבה
בחורשת קדושי רדזימין

אנדרמנבה במקדח החרשה

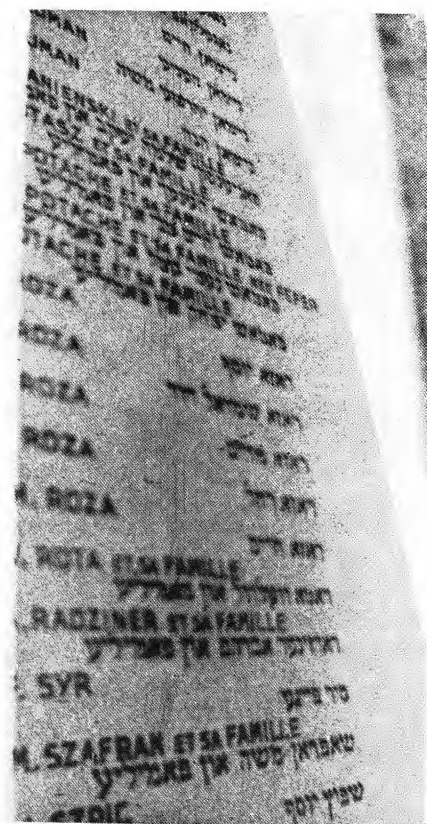
הרמס טעזש — למזרח טעזש, יערות טעזש

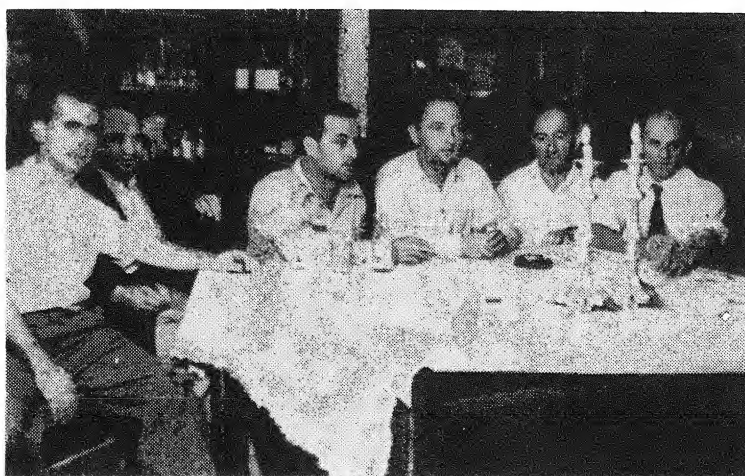

אבן-המצבה ביער-הקדושים — מקרוב

**מאנומענט
צום אנדענק פון די
ראדזימינער קדושים
אויפן יידישן בית-
העלמין אין פאריז**

נעמען פון די קדושים
אויפן מאנומענט

יוצאי רדזימין בישראל באזכרה בתל-אביב ביום-השנה לחיסול הגיטו בעיירה.
במוצאי חג שמחת-תורה

ת פ ל ה

לְזַכֵּר קְדוֹשֵׁי הַשְּׁוֹאָה

הַנֶּאֱמָרֶת בְּסִיּוּם פֶּרֶק אוּ מַסְכָּתָא וּבִאֲזֻכְרוֹת

אָנָּה ד' מְלֵא רַחֲמִים

אֲשֶׁר בְּיָדְךָ נַפֶּשׁ כָּל חַי וְרוּחַ כָּל בָּשָׂר אִישׁ, יְהִי נָא לְרָצוֹן לְפָנֶיךָ
תּוֹרַתְנוּ וְתַפְלִתְנוּ בַּעֲבוּר נַשְׁמוֹתֵיהֶם שֶׁל מֵאוֹת רַבּוֹא מִיִּשְׂרָאֵל,
זִקְנֵי וְנוֹעַר, אַנְשִׁים וְנָשִׁים וְטַף שֶׁנִּהְרְגוּ עַל קְדוּשַׁת הַשֵּׁם, נִשְׁחָטוּ
וְנִחְנְקוּ וְנִשְׂרָפוּ לְאַפְּרַיִם עַל-יְדֵי הַצּוֹרְרִים הַגֵּרָמָנִים יִמִּי"שׁ, בֵּינֵיהֶם
אֶרְזֵי הַלְבָּנוֹן, אֲדִירֵי הַתּוֹרָה, קְדוֹשִׁים וְטַהוֹרִים, רָאשֵׁי יְשִׁיבוֹת
וְתַלְמִידֵיהֶן תִּינוּקוֹת יִשְׂרָאֵל שֶׁלֹּא טָעְמוֹ טַעַם חֲטָא וְצַדִּיקִי עוֹלָם –
רַבֵּי יִשְׂרָאֵל עִם קְהִלָּתָם קְהִלוֹת הַקֹּדֶשׁ, שֶׁמָּסְרוּ נַפְשָׁם עַל קִדְּשַׁת
הַשֵּׁם וְכֵן בְּעַד קְרוֹבֵינוּ שֶׁנִּסְפּוּ בְּתוֹכָם –

יִזְכְּרֵם אֱלֹהֵינוּ לְטוֹבָה

עִם שְׂאֵר צַדִּיקֵי עוֹלָם וַיִּנָּקֶם נִקְמַת דָּם עֲבָדָיו הַשְּׁפוּף. כִּכְתוּב בְּתוֹרַת
מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים: הֲרַבֵּינוּ גּוֹיִים עִמּוֹ כִּי דָם עֲבָדָיו יִקּוּם וְנָקָם יֵשִׁיב
לְצַרְיוֹ וְכִפֹּר אֲדָמָתוֹ עִמּוֹ. וְעַל-יְדֵי עֲבָדֶיךָ הַנְּבִיאִים כָּתוּב לֵאמֹר: וְנִקְיִתִּי
דָּמָם לֹא נִקְיִתִּי וְד', שׁוֹכֵן בְּצִיּוֹן. וּבְכַתְבִּי הַקֹּדֶשׁ נֶאֱמַר: לָמָּה יֹאמְרוּ
הַגּוֹיִים אֵיךְ אֱלֹהֵיהֶם, יוֹדֵעַ בַּגּוֹיִים לְעֵינֵינוּ נִקְמַת דָּם עֲבָדֶיךָ הַשְּׁפוּף.

תְּהִי נַפְשָׁם צְרוּרָה בְּצִרּוֹר הַחַיִּים

לְהַחְיֹתָם בְּתַחֲיַת הַמֵּתִים עִם כָּל מַתִּי עַמִּי יִשְׂרָאֵל בְּרַחֲמִים,
וּשְׁלַח לָנוּ אֶת מְשִׁיחַ צִדְקָנוּ לְפָדוֹת אוֹתָנוּ מִגְלוּתְנוּ וּקְבָצָנוּ יַחַד
מֵאַרְבַּע כְּנָפוֹת הָאָרֶץ לְאַרְצֵנוּ וְנִזְכֶּה לְגֵאֻלָּה שְׁלָמָה בְּמַהֲרָה, אָמֵן.

לזכר נעדרים

שלמה ז'ליכובסקי

יוצאי רדזימין בארץ-ישראל שהלכו לעולמם

יהושע יוניש ז"ל

שמואל-יצחק (שמילקע) צוקרמן ורעיתו
פרידה לבית קמינסקי ז"ל

שמואל יצחק (שמילקע), בנם הבכור של ר' מרדכי
מנדל, שו"ב ומגור ושרה-פייגה, שהיתה ידועה ברדזימין
כמגידה-מלחשת של דברי תפילה והשבעה לגירוש „עין-
הרעה“, ורעיתו פרידה, בתו של ר' זרח קמינסקי, מ-
נכבדי הפרנסים בקהילת רדזימין. עלו ארצה בקבוצה
המאורגנת הראשונה של חלוצי עירנו. התיישבו בעטרות
(לשעבר קלנדיה) סמוך לירושלים, יחד עם עוד כמה
חלוצים רדזימינאים. לאחר מכן עברו בני הזוג לגור
בירושלים, שמואל-יצחק נתקבל לעבודה בדואר והשתלם

מראשוני החלוצים הרדזימינאים שעלו ארצה בשנת
1920. בנו של ישעיהו-איטשה, מנכבדי חסידי אלכסנדר
בעירנו. אדם יקר וחבר טוב ומסור לכל מכריו בארץ היה
יהושע. בשלוש שנות חייו בארץ עבד במחנה צבאי בריטי
בבית-שאן, ולאחר מכן בגן-שמואל ובחדרה והשתלם ב-
מקצוע נגרות. חלה בקדחת צהובה ונפטר בשנת ה-27
בחיו. הובא לקבורה בבית-העלמין בחדרה.

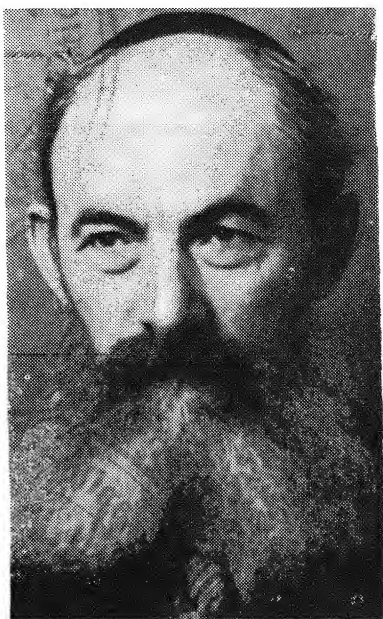
*

ניים ועלו ארצה. מאיר וציפה'לה עלו ארצה בשנת 1934 והתיישבו במגדיאל אצל בתם, משפחת פסמניק, מראשוני מגדיאל.

מאיר נפטר בשנת 1943 ואשתו הלכה לעולמה בשנת 1961.

★

איטשה (יצחק) רדזימינסקי ורעיתו רשה ז"ל

בקורס מיוחד להנחת רשת כבלי טלפון. עבד בקור ובגשמים בעונת החורף בקווים בינעירוניים מחוץ לעיר, חלה בדלקת-ריאות ונפטר בשנת ה'29 בחייו. הובא לקבורה על הר-הזיתים. הניח אחריו שתי ילדות בגיל רך. פרידה עבדה עבודה מפרכת וגידלה את שתי הילדות. לאחר שהגיעו לפרקן, התחתנו והקימו משפחות ב"ישראל. אחרי מלחמת השחרור, בשנת 1949, שכלה בן בשם פרץ, שנפל על משמרתו בצה"ל. מרוב צער חלתה ונפטרה כעבור שנתיים ברמתיים.

★

סוניה גולדשטרן לבית חצק ז"ל

סוניה גולדשטרן לבית חצק, אשת שמעון, בת אחת המשפחות המכובדות ביותר ברדזימין, מהחלוצות הראשונות שעלו ארצה בראשית שנות העשרים. נפטרה בחיפה בשנת 1935.

★

מאיר גולדשטיין ורעיתו ציפה'לה ז"ל

מאיר גולדשטיין, בעל המספרה ברדזימין, שבנעוריו התפרסם כתלמיד מצטיין בלימודי תורה, קיים, יחד עם אשתו, בית מתקדם לפי המושגים בעיירה בשנות מלחמת העולם הראשונה. בביתו התארגנה הספרייה הראשונה ברדזימין, (על ידי בתו רבקה) בה השאילו בחשאי ספרי מנדלה מופר ספרים, י. ל. פרץ ושלום אש לבני נוער צמאי דעת. צאצאיהם היו פעילים בארגונים ציוניים.

ברכה חיימוביץ' לבית אשמן ז"ל

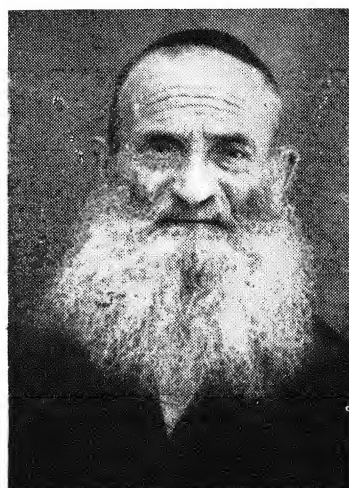
ברכה חיימוביץ' לבית אשמן, בת ר' משה ברוך יבדל לחיים ארוכים, שיכלה את בעלה אריה ז"ל ובנם, בן 4, בכיבוש הנאצי בפולין, באזור טרבלינקי. אריה וילדו נהרגו על ידי משמר גרמני לאחר שפולנים הלשינו על מקום הסתתרותם. בני המשפחה עברו שבעים ושבעה מדורי גיהנום בימי הכיבוש. לאחר מות אריה והילד הצליחה ברכה להימלט לוורשה ולהשתתף בפעולות ה- מחתרת הפולנית. נפצעה קשה בראש וברגליים באחד מקרבות הרחוב בבירת פולין ושכבה בבית-החולים בקרא-קוב שנה תמימה.

הודות למרצה התוסס הצליחה להתגבר על פצעה, החלימה במידה מסוימת ובשאלית כוחותיה עלה בידה לעלות ארצה, בה התגוררה משפחת אשמן זה שנים אחדות. זכרונותיה הטראגיים על מות בעלה וילדה והפצעים שלא הגלידו מהקרוב בוורשה, ערערו לחלוטין את בריאותה. אושפזה פעמים אחדות ב"ביילינסון", עברה ניתוח נוסף בראש ולא יכלה לסבול את היסורים הפיסיים וה- נפשיים. נפטרה בכ"ו אלול תש"י (1950), והובאה ל- קבורה בקרית-שאול.

איטשה (יצחק) רדזימינסקי, מנכבדי בעלי-הבתים בעיירה, תלמיד-חכם מובהק, מכבד הבריות ובעל מידות תרומיות. משך שנים היה חבר ועד הקהילה וחבר מועצת העיירה. בית-איטשה-ורשה רדזימינסקי היה בית-ציוני בעיירה וכל בניו ובנותיו היו פעילים בארגונים ציוניים לסוגיהם ובקרנות הלאומיות. בנם אלי הי"ד, לחם ונפל במרד גיטו וורשה. בני הזוג עלו ארצה בשנת 1937 והתיישבו בירושלים. ר' איטשה נפטר בשנת 1947 והובא לקבורה על הר-הזיתים. אשתו עברה לגור לרמת-גן ו- נפטרה בשנת 1965.

*

בעריש טנצ'ה ז"ל

מחסידי סקרנביץ ברדזימין, יהודי ירא-שמים ובעל מידות תרומיות, מצניע לכת, בארץ שקד על עבודתו כשען עד יומו האחרון. עלה בשנת 1934, נפטר בתל-אביב בשנת 1950. בן 74 היה במותו.

*

חיים יוסל אפלבוים ז"ל

חיים יוסל אפלבוים, בן הרשקה, עלה ארצה לאחר קום המדינה. בעת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם ה- שניה עבר לגור בוורשה ופקדו אותו כל התלאות של היהודים בגיטו וורשה. מת בשנת 1955 בארץ.

ראובן בן-צבי ז"ל

ראובן בן-צבי, יליד וורשה, נשא לאשה את ציפורה ל- בית וורשבסקי (בעלי ביח"ר לשמן ברדזימין) ולאחר ה- נישואין עבר לגור בעירנו. היה בחור-ישיבה מחונן, הוסמך להוראה, עלה ארצה בשנת 1921. כעבור שנתיים הצטרפו אליו אשתו ובנו מנחם. משנת 1923 עבד בדואר יפו ותל-אביב ולאחר קום המדינה עבר להנהלת משרד הדואר בירושלים. היה פעיל בקרב ציבור עובדי הדואר, ב"הגנה", ובמשמר-האזרחי. נפטר בשנת 1957.

*

אליהו זילברשטיין ז"ל

אליהו זילברשטיין, נולד ברדזימין בשנת 1913, בן בכור להוריו רבקה ופייבל. היה פעיל בתנועה הציונית משחר געוריו. מראשית שנות השלושים היה פעיל בקן

ברכה זיו לבית זילברברג ז"ל

ברכה זיו לבית זילברברג, בתו של ר' יוסקה, סוחר עצים. עלתה ארצה בשנת 1922 ועבדה כאחות בבית-החולים "עזרת-נשים" בירושלים. נישאה לעורך-דין זיו וילדה שני בנים. מתה באופן טראגי בתל-אביב בשנת 1946.

*

ינטה קושמירסקי לבית סנדרוביץ' ז"ל

ינטה קושמירסקי לבית סנדרוביץ, אמו של שמואל-הערש קושמירסקי (שמיר), עלתה ארצה לאחר קום ה- מדינה. נפטרה בשנת 1955 בנתניה. בת 72 היתה במותה. הובאה לקבורה בבית-העלמין המקומי.

העשרים עם החבורות הראשונות של חלוצי רדזימין. ב־שנת 1924 עבדה בביה"ח „עזרת נשים" בירושלים, לאחר מכן עברה לחיפה, נישאה וילדה שתי בנות. היתה חולה זמן רב. נפטרה בשנת 1966.

★

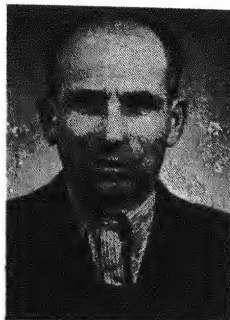
אסתר־שרה מרצישבר לבית קושמירסקי ז"ל

אסתר־שרה מרצישבר לבית קושמירסקי, מפעילות „השומר־הלאומי" ברדזימין. עלתה ארצה בשנת 1955. נפטרה בשנת 1963 בנתניה. הובאה לקבורה בבית העלמין המקומי.

★

משה קיבוביץ' ז"ל

משה קיבוביץ', אופה ואיש עמל, עלה ארצה בשנת 1950. התגורר ברמת־השרון, נפטר בשנת 1966. הובא לקבורות בבית־העלמין המקומי.

„השומר־הצעיר", סיים פלוגת הכשרה מטעם התנועה ועלה ארצה, יחד עם רעייתו דבורה, בשנת 1936. התגייס למשטרת המנדט הבריטי ובתקופת המאורעות 1936—1939 שירת בתחנות משטרה באזורים ערביים. אחר 12 שנות שרות במשטרה השתחרר והתחיל לעבוד בחרושת, תחילה כשכיר ואח"כ כעצמאי. איש חרוץ ושקול, אדם בריא בגופו ובעל רמה אינטלקטואלית. הגורל התאכזר אליו ובאחת הנסיעות באופנוע בענייני מפעלו, בשנת 1961, נפגע על ידי אוטובוס ונהרג והוא רק בן 48.

★

לאה כהן לבית קוסובר ז"ל

לאה כהן לבית קוסובר, בת אברהם ורבקה, נולדה ברדזימין בשנת 1922. לאחר הקמת המדינה עלתה ארצה עם משפחתה. נפטרה בשנת 1964 בנתניה. הניחה אחריה בעל, בת, הורים, שני אחים ואחות. הובאה לקבורה בבית העלמין בנתניה.

★

שרה כהן לבית פויזנר ז"ל

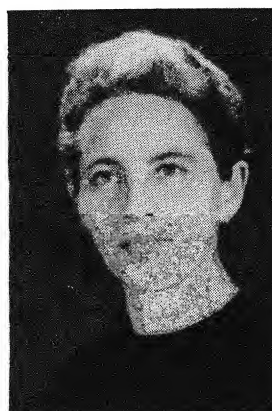
שרה כהן לבית פויזנר, בת הערשל פויזנר, מחשובי חסידי אלכסנדר בעירנו, עלתה ארצה בראשית שנות

יוסף ברמן ז"ל

יוסף ברמן, מראשוני החלוצים בעירנו שעלו ארצה בשנת 1920. עבד שנים רבות בחדרה. במלחמת העולם השנייה התגייס לבריגדה היהודית. בשנים האחרונות לפני פטירתו היה פקיד בחברת השיכון. היה פעיל בארגון יוצאי רדזימין בישראל. נפטר בשנת 1964.

*

אסתר שפיר לבית קיבוביץ' ז"ל

אסתר שפיר לבית קיבוביץ', בת משה קיבוביץ' ז"ל, עלתה ארצה עם משפחת אביה בשנת 1950. נפטרה בשנת 1967 ברמת-השרון.

*

לייבל פוסטולסקי ז"ל

לייבל פוסטולסקי, בן איזיק, מנכבדי בעלי-הבתים ומחסידי גור בעירנו ואחיו של המלחין החלוצי שלהם פוסטולסקי, ממייסדי עין-חרוד. עלה ארצה בעודו בן 17 עם הקבוצה המאורגנת הראשונה של חלוצי רדזימין, בשנת 1920. שנים רבות עבד כחלוץ בכל מיני עבודות פיסיות, לאחר מכן עבד כפקיד בדואר תל-אביב. נפטר בשנת 1967 והובא לקבורות בבית-העלמין בחולון.

יצחק אלנברג ז"ל

יצחק אלנברג, בנו של משה ברוך אלנברג ז"ל, מ-נאמני הפרנסים והעסקנים של הדור הקודם ברדזימין. יצחק ז"ל היה מראשוני החלוצים מעירנו שעלו ארצה, עבד בעבודות פיסיות שונות ובשנים האחרונות היה סדרן בקולנוע „מוגרבי" בתל-אביב. נפטר בשנת 1967.

*

פייגה זיסמן לבית קלוסקי ז"ל

פייגה זיסמן לבית קלוסקי, אשתו של ברוך זיסמן, עלתה ארצה עם בעלה לאחר קום המדינה והתיישבה ב-צפת. נפטרה בשנת 1967 והובאה לקבורות בבית-העלמין המקומי.

*

צבי פז (הערשל גינגולד) ז"ל

צבי פז, בן מרדכי-לייב גינגולד ברדזימין, נמנה עם ראשוני החלוצים בעירנו שעלו ארצה בראשית שנות ה-עשרים. עבד בעבודות פיסיות שונות. משנת 1938 עבד בביה"ח „הדסה" בירושלים. נפטר בירושלים בשנת 1968.

שלמה גרודז'צקי ז"ל

שלמה גרודז'צקי, בן יענקל, מחשובי חסידי גור ב-
עירנו. שלמה נמנה עם ראשוני החלוצים שעלו מרדזימין
בראשית שנות העשרים. ירד לפריס ועלה שנית לאחר
קום המדינה. נפטר בארץ בשנת 1965.

השניה נמלט יוסל מאימת הכיבוש הגרמני בפולין והתגל-
גל במרחבי רוסיה, נאסר והחזק בכלא עד גמר המלחמה.
עלה ארצה לאחר קום המדינה, היה מראשוני המתיישבים
בבאשיט שליד גדרה (כיום מושב מישור). חלה קשות
ונפטר בשנת 1953.

★

★

מכס בלשקי ז"ל

מכס בלשקי היגר מרדזימין לפריס, עלה ארצה בש-
נות החמישים, התיישב בפתח-תקה, נפטר בשנת 1961.

★

ינטה שטרוכמן לבית שנפר ז"ל

ינטה שטרוכמן לבית שנפר, בתו של ר' יעקב, טוחן
גריסים ברדזימין, עלתה ארצה לאחר קום המדינה ונפטרה
בארץ.

★

שמואל קמינסקי ז"ל

שמואל קמינסקי, בן זרח, מיקירי עירנו, פרנס נאמן,
חסיד אוטבוצקאי. שמואל היה מן החלוצים הראשונים
שעלו ארצה מרדזימין בשנת 1923. נאבק קשה על קיומו
בירושלים ובמקומות אחרים בארץ. חי חיים חלוציים
מובהקים עם רעיתו נחמה לבית גינגולד, שתיכדל לחיים
ארוכים. ירד חזר לארץ. איש עמל, עדין נפש, טיפוס
לבבי ונערץ על כל מכריו. היה ממארגני ארגון יוצאי
רדזימין בארץ ומהיוזמים להציב יד ושם לקהילת רדזימין
על ידי הוצאת ספר-יזכור. בחרדת קודש השתתף בטקס
של נטיעת חורשה לזכר קדושי רדזימין ביער הקדושים
במבואות ירושלים. בשנים האחרונות התגורר באילת,

איטה סטופניצקי לבית סולרז' ז"ל

איטה סטופניצקי לבית סולרז', בת בעריש ואסתר,
מהמשפחות הוותיקות והמכובדות בעירנו. עלתה ארצה
לאחר קום המדינה. התגוררה ברעננה וקיפחה את חייה
בתאוות דרכים בשנת 1969. הובאה לקבורה בבית העלמין
ברעננה.

★

יוסל קפליושניק ז"ל

יוסל קפליושניק, בן שלמה, פרנס נאמן ומסור, חבר
מועצת עיריית רדזימין ומחסידי גור. במלחמת העולם

אברהם-אהרן רדזינר ז"ל

אברהם-אהרן רדזינר, מנכבדי בעלי-הבתים בעירנו, עלה ארצה לאחר קום המדינה. במלחמת העולם השנייה נמלט מרדזימין לאזור הרוסי ומיד בבואו לביאליסטוק מתה עליו רעייתו. בתקופת המלחמה שיכל בת (בלטשה), בן (שעפסל, מטובי החברים ב"השומר-הלאומי" ברדזימין, חבר יקר לכל מכריו), ואת חתנו — אלתר ברגמן, שניספו ברוסיה.

בארץ התמסר כולו להנצחת זכרה של קהילת רדזי-מין. עמל וטרח והרכיב רשימה של כאלף קדושי רדזימין, מתוך כשלושת אלפים, שהובלו למחנה ההשמדה טרבלינ-קי, ומסר את הרשימה ל"יד ושם" בירושלים. דירבן ללא הפוגה את ועד הספר ואת עורכו להזדרז להוציא את ספר-יזכור לקהילת רדזימין ותתם הרבה חומר מזכרונותיו. נפטר בשנת 1973 והובא לקבורה בבית העלמין בחולון.

*

אתיל-אתקה אשמן ז"ל

אתיל-אתקה אשמן נפטרה בשנת 1973 לאחר שנות חולי וסבל. היתה עזר כנגדו לבעלה משה-ברוך אשמן, יבדל לחיים ארוכים, בתקופת פעילותו הציונית והתרבותית ברדזימין, וכן בשנות חייהם בארץ. היתה תמיד ערה ל-בעיותיהם של יוצאי עירנו בארץ, השתתפה מדי שנה ב-אוכרה ביום ה"יארצייט" לחיסול גיטו רדזימין.

חלה קשות ונפטרה בשנת 1971. הובא לקבורה בבית-העלמין באילת.

*

ברוך זיסמן ז"ל

ברוך זיסמן עלה ארצה עם רעייתו פייגה לבית קלוסקי לאחר קום המדינה. התגורר כל השנים בצפת. נפטר בשנת 1971 והובא לקבורה בבית-העלמין המקומי.

*

אליעזר טרייסטר ז"ל

אליעזר טרייסטר, בן אברהם ויוכבד, מעסקני המועדון התרבותי-הציוני הראשון ברדזימין, "בית-עם". הרשיון ל-מועדון ניתן בשנת 1916 על שמו של אליעזר על ידי ה-שלטון הגרמני בעירנו במלחמת העולם הראשונה. עלה ארצה בשנת 1924 וחי חיים חלוציים כמקובל בתקופה ההיא בארץ. משך שנים נמנה עם עובדי קרן-היסוד והיה פעיל בחוגי תרבות הסתדרותיים שונים. נפטר בקיץ 1973 בעת שהותו בחול' והובא לקבורה בארץ.

לזכר אשתי זהבה פרלה לבית סולרז' ז"ל

חמש שנות חיים משותפים נעקרת מאתנו בפתאומיות ובאכזריות כה מכאיבה. בגעגועים עזים דמותך תלווה עד סוף ימי, וכך אזכור כל יום שעברנו יחד.

יחדיו חלמנו, שאפנו וקוונו לעתיד מזהיר יותר, יחד קשרנו קשר בל ינותק. והנה נגדעת מבלי לזכות בזיק של חדות! מחלה איומה שמה קץ לכל תקוותיך. לעולם לא נשכח את נאמנותך ומסירותך בכל שטחי החיים, האישיים והחברתיים.

משחר נעוריד היית פעילה ב"החלוץ" בגלות פולין, היית ידידת נפש לכל, בפנים שמחות ולבביות קיבלת את פני כל הבאים בצל קורת-ביתכם, ויצרת להם תחושה כאילו הם בביתם הם.

כמה מעיקה העובדה הנחרצת שכל זה שייך לעבר, ולנו נותרו רק זכרונות מרעיה ואם למופת.

שלום פרלה

זהבה היקרה, מדוכאים עמדנו ליד קברך הרענן באחד הימים משלהי דקיטא תשל"ג (1973). בדאבוז לב אני מהרהר במציאות המרה שזימן לי הגורל, שאחרי שלושים

ב ת פ ו צ ו ת

שלמה פוטש

אגודת יוצאי רדזימין בצרפת

יוצאי רדזימין בצרפת החליטו להתארגן באגודה אחת, כדוגמת הערים והעיירות היהודיות בארץ זו, רק בשנת 1948. שלושים וחמש משפחות שחיו בזמן ההוא מהשואה והגיעו לצרפת ולישראל; לאחד את יוצאי רדזימין בצרפת, רובן בפאריס, קבעו לעצמן שתי מטרות געלות להתארגנות: להושיט יד לפליטים הבודדים מעירנו ששרדו מהשואה והגיעו לצרפת ולישראל; לאחד את יוצאי רדזימין

מסיבה חגיגית של רדזימינאים בפריס. הראשון מימין — שלמה מורגנשטרן ז"ל

אפלבויים ויחזקאל קלוקובסקי. האגודה שהקיפה את כל יוצאי רדזימין בצרפת, ללא הבדל השתייכות פוליטית, החל בציונים לגוונים וכלה בקומוניסטים, החלה בפעילות

במסגרת ארגונית, וכגוף מלוכד להשתתף בפעילות הקהילה היהודית בצרפת ולתרום את תרומתם לבנין הארץ (ארץ-ישראל) ולביסוסה של מדינת-ישראל.

מיפגש רעים בבירת צרפת

ענפה. בין השאר רכשה אחוות-קבר בבית-העלמין היהודי „באנייה“ ליד פארס בשביל חברי האגודה, לאחר מאה ועשרים. על שטח אחוות-הקבר הוקמה גם אנדרטה לזכר

הקבוצה הפעילה הראשונה של „ידידי רדזימין“ (זהו שם האגודה בפאריס) היתה מורכבת מהחברים הבאים: שלמה מורגנשטרן, שלמה פוטש, לייב מילגרומ, יצחק

פעילי אגודת יוצאי רדזימין בפריס

יוצאי רדזימין בישראל

רוב יוצאי רדזימין חיים בישראל. הם עלו בשנות העשרים והשלושים כחברי התנועות הציוניות לסוגיהן, „החלוץ“, „השומר-הצעיר“, בית"ר ועוד. אחרי מלחמת העולם השנייה הגיעו לארץ שרידי הגיטו ברדזימין שנמלטו ליערות ופעלו כפרטיזנים או שהסתתרו בצד הארי עד גמר המלחמה, וכן בודדים ששרדו ממחנות ההשמדה. ל„קהילה הרדזימינאית“ בישראל נתווספו באחרונה מספר עולים מצרפת.

מאז גמר מלחמת העולם השנייה פעיל בארץ ארגון יוצאי רדזימין המתמסר בעיקר לארגון האזכרה השנתית לזכר קדושי העיריה. האזכרה מתקיימת מדי שנה למחרת חג שמחת תורה (הגיטו ברדזימין חוסל בשמחת תורה, שנת תש"ב). בו ביום מתקיימת גם בפאריס אזכרה לקדושינו מטעם אגודת „ידידי רדזימין“.

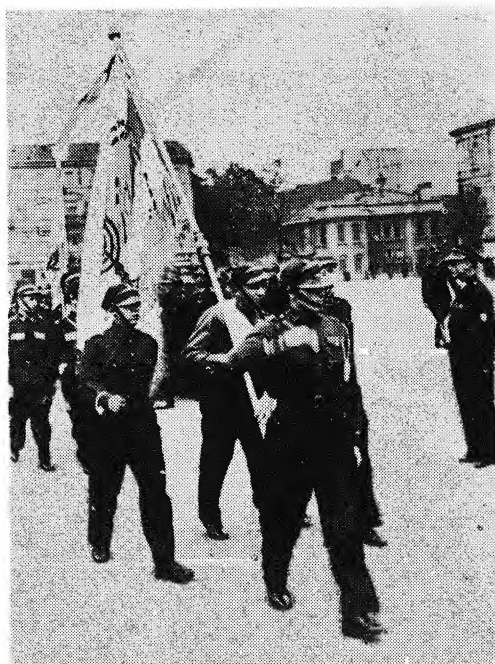
החברים הפעילים בארגון יוצאי רדזימין בישראל הם: אלתר וורובל, מרדכי יוניש, מרדכי קוסובר, שלמה זליכובסקי, מנחם גינגולד, שלום קוסובר וגרשון הנדל.

קדושי רדזימין בצורת אובליסק, עליה הנציחו הרדזימינאים בצרפת את קרוביהם והוריהם שמצאו את מותם בגיטו רדזימין ובמחנה ההשמדה טרבלינקי. מספר שנים לאחר מכן נטעה ביער הקדושים בהרי ירושלים חורשה לזכר קדושי רדזימין אשר נפלו מידי הרוצחים הנאצים בגיטו, במחנות ההשמדה, בפעולות המחתרת ובפרטיזנים, בפולין ובצרפת. יוצאי רדזימין בצרפת תרמו ביד רחבה לנטיעת החורשה, יחד עם יוצאי רדזימין בישראל.

למרות שמספר חבריה קטן יחסית, תופסת אגודת „ידידי רדזימין“ מקום מכובד בחיי הקהילה היהודית בצרפת. האגודה תורמת בעין יפה למגבית היהודית המאוחדת ולמוסדות הסוציאליים והתרבותיים היהודיים המקומיים. מדי שנה, לקראת יום-העצמאות של מדינת-ישראל, מארגנת אגודת „ידידי רדזימין“ ארוחה חגיגית במסעדת „מגדל אייפל“ בפאריס. באירוע מיוחד במינו זה משתתפים כל יוצאי רדזימין ובני משפחותיהם, וכן נציגי הארגונים המרכזיים של יהדות צרפת ושל שגרירות ישראל. אחד מיוזמי החגיגה השנתית הזאת הוא יו"ר האגודה „ידידי רדזימין“, מר ליאון סיר.

Jeunes filles du Hachomer Hatzair en 1926.

*Le drapeau du
"Betar" de Radzymin
à l'Assemblée générale
à Varsovie, en 1934*

De Radzymin

*Emilka KOSOWER — Héroïne
de la clandestinité anti-nazie à Varsovie
— décorée officier de l'Armée Polonaise ;
fit parvenir des armes aux combattants
du Ghetto de Varsovie.*

*Madame Malka Wagman
fut la dernière ame juive
à vivre é Radzymin après
la libération de la ville.
Après plusieurs années, émigra
en Australie ou elle fut tuée
dans un accident de voiture.*

Une des classes d'une école juive avec leurs professeurs Monsieur et Madame Avraham DON. La plupart des élèves ont été tués au ghetto ou à Treblinka.

Cours d'Hébreu pour adultes — photo prise en 1916

TROIS ECRIVAINS
NATIFS
DE RADZYMIN
MORTS DANS
LES CAMPS DE
CONCENTRATION

*Nata BERLINER — auteur
de quelques livres religieux
et rédacteur de périodiques
religieux.*

*Shlomo GULLBERT — Auteur
de livres et nouvelles.*

*Eliezer BERGMAN —
Auteur satyrique*

Au lendemain de la guerre, vinrent les rejoindre les rescapés du Ghetto de Radzymin et les rares survivants des camps de déportation et de la mort. Au cours des dernières années vinrent les rejoindre également un certain nombre d'originaires de Radzymin, établis en France, ou les enfants de ceux-ci.

L'activité de la société des originaires de Radzymin en Israel est consacrée à l'organisation de la commémoration annuelle des martyrs de la ville, au lendemain de Simhath Thora, jour de la destruction du Ghetto de Radzymin. Le même jour une commémoration analogue est organisée par les "Amis de Radzymin" à Paris.

Avec les années qui passent et avec la disparition de plusieurs de ceux qui se souviennent de leur ville natale, il a fallu trouver une autre forme pour perpétuer la mémoire de ce Stettle, qui a marqué l'histoire juive du dernier siècle; c'est pourquoi les originaires de Radzymin ont pris l'initiative de publier le présent Livre du Souvenir, et les membres des "Amis de Radzymin" en France y ont apporté une contribution essentielle.

Les membres dirigeants de la société des originaires de Radzymin en Israel sont notamment: Guerchon Hendel, Alter Wrobel, Mordehaï Yonich, Chlomo Zelechowski, Mordehaï Kossower et Chalom Kossower.

CHLOMO POTASZ

LA SOCIÉTÉ „LES AMIS DE RADZYMIN”

Les Juifs originaires de Radzymin n'ont commencé à s'organiser en France, à l'exemple des autres sociétés d'originaires très répandues dans la communauté juive, qu'en 1948. Il fallait alors aux quelque trente-cinq familles qui se réclamaient de cette ville faire face à deux tâches essentielles: essayer d'aider les rares rescapés de la tourmente nazie, qui ne pouvant évidemment pas retourner sur les ruines de leur ville natale, cherchaient un refuge soit en France, soit en Terre d'Israël; l'autre devoir était de rassembler les originaires de Radzymin sous un même toit, pour les faire participer à la vie communautaire et aider à la construction et à la consolidation de l'Etat juif.

Les membres actifs du premier comité de la société "Les Amis de Radzymin" étaient: Chlomo Morgenstern, Chlomo Potasz, Leib Milgrom, Yitzhak Epelbaum et Yehezkiel Klukowski. Evidemment, l'une des tâches premières que s'est donnée le comité, après avoir réuni tous les originaires de Radzymin sans distinction d'opinions politiques, des communistes aux sionistes, fut d'acheter un caveau au cimetière juif de Bagneux. Sur l'initiative de la société quelques années plus tard, fut élevé un monument aux martyrs juifs de Radzymin, tombés sous la botte nazie, dans les camps de la mort, dans la Résistance et en déportation de France. Ce monument s'élève dans les montagnes de Jérusalem, dans le Yaar Hakedochim, la Forêt

des Martyrs, dédié aux Six Millions de victimes juives du génocide nazi. Les originaires de Radzymin en France ont largement contribué aux frais entraînés par l'élévation de ce monument, qui fut l'oeuvre commune de tous les rescapés de Radzymin, vivant en Israël, en France et dans les autres dispersions.

Pour petite que soit la société des "Amis de Radzymin", elle occupe une place très honorable dans la vie communautaire juive. Ses membres contribuent généreusement à l'Appel unifié d'aide à Israël et aux oeuvres communautaires. De plus, chaque année, la société organise dans les salons de la Tour Eiffel un banquet pour marquer l'anniversaire de l'Etat d'Israël. Cette manifestation, unique en son genre, réunit évidemment toutes les familles membres de la société, et des représentants des organisations centrales du judaïsme de France et de l'Ambassade d'Israël. L'un des promoteurs et des organisateurs de ce banquet annuel a été le président des fêtes de la société, et son actuel président, Léon Syr.

Cependant la majeure partie des originaires de Radzymin vit aujourd'hui en Israël. La plupart d'entre eux sont venus dans les années trente et se recrutèrent parmi les membres des organisations sionistes, du Héhaloutz au Béthar, qui après leur Hakhchara montèrent en Palestine d'alors.

en visite dans un kibboutz du Saron, près de Herzliya. En rentrant le soir à la maison Chifra me dit: "Papa, tu sais, la vie du kibboutz me plaît, je veux entrer dans un kibboutz!"

Plus tard, après avoir terminé l'école, elle se rendit au kibboutz Sassa, sur la frontière libanaise. En 1958, elle fut incorporée à l'armée et devint soldate de Tzahal. En 1961, Chifra se maria avec un "sabra" et le jeune couple passa vivre au kibboutz Chaar Hagolan. Elle eut trois enfants et son aîné a aujourd'hui dix ans.

Durant toutes ces années, Mme Jaromirska de Wroclaw resta en correspondance permanente avec moi et surtout avec Chifra : Chaar Hagolan. Les lettres de la femme chrétienne à "son" enfant sont remplies de chaleur, de nostalgie et de préoccupation pour elle et sa famille. Chifra continue également à lui écrire avec affection et reconnaissance. Lorsqu'il y a quelques années le mari de Chifra tomba au combat avec des

bandes terroristes arabes, ce fut également un grand deuil pour Mme Jaromirska de Wroclaw.

Il y a quatre ans, Mme Jaromirska est venue en visite en Israel et fut l'hôte de Chifra et de ses enfants à Chaar Hagolan. Tous les journaux d'Israel et même des journaux juifs de l'étranger ont décrit longuement la rencontre émouvante entre Leokadia Jaromirska et sa "Bogu-Mila", Chifra. Pour Mme Jaromirska cette rencontre fut l'une des grandes joies de sa vie. En ce jour où j'avais quitté sa maison à Wroclaw avec "Bogu-Mila", cette femme de coeur est devenue brusquement blanche. Elle n'avait pas encore quarante ans...

De retour en Pologne, Mme Jaromirska a continué à écrire des lettres aux enfants de Chifra. Elle n'oublie jamais aucun anniversaire et dans ses lettres en polonais, mais qui sont traduites mot — mot aux enfants — Mme Jaromirska signe toujours: "Votre grand-maman de Pologne"...

béner pour tout ce qu'elle avait fait pour elle. Nous nous fîmes des adieux et nous étions très émus les uns et les autres.

Je me rendis avec l'enfant à Petrolesie, en Basse Silésie, où je la confiai à une maison d'enfants juifs, dirigée par le "Comité de Sauvetage". L'argent que j'avais remis à Mme Jaromirska provenait également de ce comité qui après la guerre s'est occupé de sauver des enfants juifs qui avaient été recueillis par des Chrétiens.

Dans cette maison, Chifra se rapprocha peu é

tution fut liquidée et tous les enfants furent transférés dans l'un des camps des personnes déplacées (D.P.) en Allemagne, première étape de la route pour Israël, Palestine alors. En décembre 1948, ma fille et moi arrivâmes en Israël.

Dans le nouvel Etat d'Israël un monde nouveau se révéla à la petite fille. Elle grandit et embellit. Chifra étudia à l'école Bialik à Tel-Aviv et fut l'une des meilleures élèves, oubliant peu à peu le pénible passé.

En 1956, les enfants de l'école se rendirent

Madame JAROMIRSKA, arrivée spécialement de Pologne, pour rendre visite à sa fille, Shifra, à Tel-Aviv, en 1969

tout prix, elle offrit de se séparer de son mari et de me suivre avec l'enfant. "Je ne veux pas que tu m'épouses, me dit-elle, je ne veux pas être ta femme, je suis prête à être servante chez toi, mais je veux rester la mère de l'enfant que j'aime. Je ne peux pas vivre sans elle..."

Je tentai de lui expliquer que ces propositions étaient déraisonnables et continuai à réclamer mon enfant. La situation devint intolérable; des deux côtés nous "surveillâmes" l'enfant: la "maman", de peur que son père légitime ne l'enlève, et moi le père, de peur que Mme Jaromirska ne commette une quelconque folie...

Voyant qu'elle ne pourrait rien faire, elle décida de faire un dernier effort. "J'ai décidé d'écrire une lettre au Saint-Père à Rome, me dit-elle, pour lui demander conseil, et ce qu'il me dira je le ferai..."

Une quinzaine après, une réponse vint effectivement du Pape Pie XII. Dans la lettre que Mme Jaromirska me montra, le Pape écrivait: "Rendez l'enfant à son père, vous n'avez pas le droit de conserver Bogu-Mila... Ne la gardez pas de force car vous le regretterez toute la vie. Quand l'enfant grandira)La petite Chifra avait déjà à ce moment plus de cinq ans — C.Y.), elle apprendra la vérité et elle ne voudra de toute façon pas rester avec vous. La petite fille retournera à son peuple. Soyez courageuse et agissez en conséquence, comme il sied à une honnête chrétienne..."

Quelques semaines après, c'était é la fin de l'été 1946, Mme Jaromirska m'amena la petite "Bogu-Mila" et lui dit:

"C'est lui ton papa! Je suis une étrangère, tu es Juive, va avec lui..." En vérité, la petite Chifra n'était guère surprise, car par ses petites camarades de la maison elle avait déjà appris que j'étais son proche parent. Pendant les quel-

ques mois également que nous avons habité ensemble, elle avait commencé à m'aimer.

Chifre — soldate à Tzahal

Quand la petite Chifra et moi quittâmes la maison, Mme Jaromirska s'écroula en larmes. Bien qu'elle n'ait rien exigé de moi, je lui laissai une forte somme d'argent en récompense. Bien entendu, je ne cessai de la remercier et de la

Shifrale BOGO-MILA, dans les bras de madame JAROMIRSKA, quelques semaines après qu'elle l'eut recueillie dans les bois-décembre 1942

"En me rendant chaque jour au travail é la verrerie, je n'avais pas où laisser l'enfant. J'aurais peut-être pu la laisser chez des voisins polonais, mais je ne voulais la confier à personne et surtout pas que Bogu-Mila quitte la maison. C'était mon bien le plus précieux. J'engageai donc une nurse, une jeune fille polonaise du nom d'Irena Amerska. Elle surveillait l'enfant toute la journée pendaant mon absence. Je me privais de tout et souvent je ne mangeais pas à ma faim pour qu'il ne manque rien à l'enfant. Je n'avais qu'une joie, celle de voir l'enfant grandir et pousser, plus belle et intelligente que jamais. Je ne cessai de prier et de bénir le ciel pour m'avoir accordé ce trésor.

"Dénoncée à la Gestapo par des voisins polonais"

"Cependant les malheurs ne m'ont pas épargnée. Les gens apparemment enviaient mon bonheur et un jour des voisins polonais me dénoncèrent à la Gestapo, que je cachais un enfant juif. Un matin des agents de la Gestapo vinrent é la maison et m'entraînèrent avec l'enfant. Ils me conduisirent devant une fosse ouverte et me demandèrent de leur donner "la petite fille juive" pour qu'ils l'exécutent, en contrepartie de quoi ils me laisseraient vivre...

"Je serai l'enfant contre moi et criai de toutes mes forces qu'ils me fusillent avec elle. 'C'est mon enfant, ma chair et mon sang' criai-je en sanglotant. Le miracle se produisit et les nazis se mirent à douter de la véracité de la dénonciation. Ils n'étaient plus sûrs que l'enfant était juive et finalement ils nous relâchèrent.

"Mais les ennuis à cause de l'enfant n'étaient pas terminés. Tous les quelques jours je recevais la visite de policiers polonais et d'autres personnages douteux qui exigeaient que je leur donne l'argent et l'or... que les Juifs m'avaient confié,

soi-disant, pour cacher l'enfant. Ce chantage devint quotidien.

"Je décidai alors de quitter Bialozenka-Dworka. Pendant quelque temps je me réfugiai à Naszelsk, où je continuai à travailler dur pour entretenir mon enfant. Entretemps la guerre finit et nous déménogèmes à Praga, é Varsovie, dans rue Mala. Quelques semaines après toi Jonich apparus dans ma maison et tu te mis à regarder longuement l'enfant..."

Me Jaromirska s'adresse au Papa

A Wroclaw je travaillai dur et en même temps je pus faire quelques affaires qui me permirent de gagner suffisamment d'argent pour entretenir le couple Jaromirski, ma petite Chifra ("Bogu-Mila") et moi-même. Ils ne leur manquait rien, moi-même j'étais à la maison comme chez moi, et la petite Chifra aussi commença à se rapprocher de moi et à m'aimer...

Je décidai alors de mettre fin é cette situation: retirer l'enfant à la famille Jaromirski et partir pour Israel. Par un beau soir d'été, en 1946, je leur racontai que je voulais plus rester en Pologne et que je voulais partir pour Israel, comme le font d'autres Juifs. Je demandai donc aux Jaromirski qu'ils acceptent de se séparer de la petite Chiffra que je voulais emmener avec moi.

La tragique discussion recommença: Mme Jaromirska déclara catégoriquement qu'elle ne se séparera à aucun prix de l'enfant. Elle menaçait même de s'enfuir avec elle et de la cacher de telle sorte que je ne saurais plus jamais rien d'elle. Parfois elle menaçait simplement de se suicider avec l'enfant: "Personne n'aura ma belle Bogu-Mila..."

Quand Mme Jaromirska vit que je ne renoncerais pas et que je voulais emmener l'enfant à

Ainsi la petite Chifra ("Bogu-Mila") eut-elle autour d'elle constamment des enfants juifs comme compagnons de jeux. Peu de temps après elle apprit de leur bouche quelle était sa véritable origine et elle se fit peu à peu à l'idée de la découverte de son vrai père...

Mme Jaromirska raconte...

Quand nous habitâmes tous ensemble à Wrocław, Mme Jaromirska me raconta comment au cours de la journée hiver du 6 octobre 1942 elle avait découvert l'enfant dans la forêt.

C'était un mardi, à l'aube. Les Polonais de la région n'ignoraient plus rien de la liquidation du Ghetto de Legionowo et des autres Ghettos environnants. Toute la nuit une pluie mêlée de neige était tombée. Je me promenais à l'orée de la forêt de Bialozenka-Dworko, où j'habitais et comme toute chrétienne croyante je prononçais mes prières tout en marchant. Je pensais à mon triste sort: mon mari Bolek, socialiste et militant de la Résistance, venait d'être arrêté par la Gestapo et déporté à Auschwitz comme criminel politique. J'avais bien peu d'espoir de le revoir un jour revenir du camp de la mort. Cela signifiait que moi, femme sans enfant, j'étais condamnée à vivre seule... Ah, pensai-je, combien j'aurais été heureuse si j'avais un enfant à la maison..."

Mme Jaromirska éclata en larmes et poursuivit: "Brusquement, alors que je marchais ainsi plongée dans mes pensées, je sursautai: devant moi, à même le sol je vis un enfant... Le visage était tout bleu et l'enfant n'avait plus la force de pleurer. Lorsque je pris l'enfant dans mes bras tremblants, je vis que c'était une petite fille d'une extraordinaire beauté. J'arrachai vite mon manteau et en enveloppai l'enfant et je courus vers la maison. Quand je mis l'enfant sur mon lit et la frottai doucement pour le réchauffer, elle se mit à pleu-

rer... Pour la première fois de ma vie j'entendis quelqu'un m'appeler "maman"...

"Je pleurai de joie. Je serrai l'enfant contre mon coeur et l'embrassai de la tête aux pieds. Puis je m'agenouillai près du lit où l'enfant était couché et me mis à prier devant l'image de la Vierge Marie, en la remerciant de m'avoir si miraculeusement envoyé un bébé. Je priai et je pleurai. Enfin, j'ai un enfant, murmurai-je dans ma prière, je te remercie, Seigneur Jésus de m'avoir envoyé ce trésor..."

"Une vraie maman"

"Je suis devenue une vraie maman pour la petite enfant trouvée. Celle-ci a trouvé un foyer chaleureux et les soins les plus attendrissants. Combien de fois n'ai-je tremblé à l'idée seulement que j'aurais pu ce matin-là ne pas passer par la forêt et l'enfant serait tout simplement mort de froid et de faim.

"Quelques jours après, je me rendis avec l'enfant à l'église, où elle fut baptisée sous le nom de Bogu-Mila, "l'Aimée de Dieu". Et comme mère sans enfant j'adoptai celui-ci légalement. Tout fut inscrit dans les registres de la commune par le Soltys local.

"Je n'étais déjà pas bien riche avant la guerre. Avec l'arrestation de mon mari et sa déportation par les Allemands, je me trouvai complètement démunie et je décidai de travailler, et ce fut un travail très dur, dans la verrerie de Legionowo, tout en me logeant à Bialozenka-Dworno, pas loin de la ville. Maintenant que j'avais trouvé cet enfant miraculeux, je travaillais avec plus de goût et d'ardeur encore pour pouvoir nourrir ma Bogu-Mila. Je n'avais pas la moindre idée de quelle origine était l'enfant et surtout pas que la petite fille abandonnée était juive.

âouî

Cohabitant avec Bogu-Mila et sa "mère"

Je marchai dans les rues de Varsovie en ruines complètement désespéré ne sachant que faire. Ma tête ne faisait que bâtir des plans pour reprendre ma fille, pour la ramener à son peuple. Cette nuit-là où je vis mon enfant je ne pus dormir. Ce fut une nuit de cauchemars dont je ne pouvais me libérer.

Le lendemain matin je rencontrai un ancien ami de Radzymin, Abraham Binduski, le fils du tailleur Alter Binduski. Abraham était officier dans l'armée polonaise quand la guerre avait éclaté. Il réussit sous l'occupation à se procurer des faux-papiers aryens et à passer ainsi la guerre. Je lui racontai l'histoire de mon enfant et nous décidâmes de révéler à Mme Jaromirska le secret, que j'étais le père de la petite fille qu'elle avait adoptée et appelée Bogu-Mila.

Binduski m'accompagna dans la maison et c'est lui qui commença la conversation, mais à un moment je n'en pus plus et je dis à la femme: "Je suis le vrai père de la petite fille, l'enfant m'appartient, je veux la prendre avec moi..."

Mme Jaromirska devint toute rouge, puis blanche, une pâleur de mort. Elle se mit à crier d'une voix désespérée et à se lamenter: "Pourquoi suis-je passée par la forêt? Quel malheur m'a frappé? Non, je ne rendrai Bogu-Mila à personne, même si je dois aller en prison!... Dieu m'a envoyé cet enfant, il est à moi, je ne le rendrai pas!"

Mme Jaromirska serra l'enfant contre son cœur et lui dit: "Un étranger est venue et veut te prendre..." L'enfant se mit à pleurer et à crier: "Ce n'est pas mon papa. je n'irai pas avec lui! C'est un étranger, tu es ma maman, je t'aime, je veux rester avec toi..."

Autre fait étrange, fait du destin que seul un romancier pourrait inventer: le mari de Mme Jaromirska qui avait été déporté à Auschwitz pour

complicité avec la Résistance, a survécu à son internement, vint d'être libéré et a retrouvé sa femme il y a quelques semaines à peine. Mme Jaromirska a présenté son mari à l'enfant comme son père qui avait été arrêté quand elle était petite... la petite Chifra-Bogu-Mila appelait cet homme "papa" depuis quelques semaines. Quant à Jaromirski, je l'avais moi aussi connu à Auschwitz. Pendant un certain temps nous avons été employés au même "komando" de travail forcé...

Et c'est ainsi qu'en l'espace de quelques semaines, la pauvre enfant venait de voir apparaître deux "papas"...

J'entrepris toute une campagne pour arracher mon enfant à ce monde étranger. Je me conseillai avec des dirigeants juifs et des rabbins. Un conseil très pratique me fut donné de tenter, au premier chef, d'habiter dans la maison de la famille Jaromirski, afin de voir mon enfant aussi souvent que possible. En échange je promettrais à la femme de ne rien entreprendre pour lui arracher l'enfant de force.

Je me rendis chez Mme Jaromirska, et après consultation avec son mari ils acceptèrent la proposition. Ils prétendirent cependant que la maison était trop petite, leurs conditions matérielles très mauvaises et qu'ils avaient à peine de quoi vivre. Pourrais-je les aider en quoi que ce soit? Je leur promis de tout faire: je travaillerai dur et je pourvoirai aux besoins de toute la famille. Ma réponse plut à la famille polonaise. Je leur proposai alors de quitter Varsovie, de nous rendre à Wrocław, où de nombreux Polonais et Juifs sans foyer s'installaient dans les nouvelles terres de Silésie dont les occupants allemands étaient évacués. L'idée plut également à la famille Jaromirski et c'est ainsi que nous nous rendîmes tous à Wrocław.

Je louai un grand appartement dans une maison où la majeure partie des habitants étaient juifs.

Le même jour encore je me lançai de nouveau sur la route de l'Italie en Pologne, abandonnant le projet de partir pour Israël. Rien ne m'arrêta, ni les frontières que je devais franchir illégalement, ni le manque d'argent.

Retour en Pologne

Arrivé à Varsovie, une force secrète me conduisit tout droit au village de Bialozenka-Dworko. Pendant tout le chemin, je n'avais arrêté de me faire des reproches pourquoi je n'avais pas cherché mon enfant dans ce village-là.

Je n'eus pas besoin de poser beaucoup de questions. Tout le monde dans le village savait me raconter qu'au début d'octobre 1942, effectivement un enfant avait été trouvé par une certaine Jaromirska, dont le mari avait été déporté pour activité illégale. Les paysans se rappelaient que la femme n'avait pas d'enfant et qu'elle avait trouvé une petite fille de toute beauté dans la forêt... Mais personne ne savait ce qu'était devenue la femme, car elle avait quitté le village peu après...

Je me rendis auprès du Soltys, le maire du village, et ensemble nous commençâmes à fouiller les registres de la commune. L'histoire était écrite là en toutes lettres: en octobre 1942 une enfant avait été baptisée à l'église du village et adoptée par sa "mère", Leokadia Jaromirska, qui l'avait trouvée dans la forêt. L'enfant reçut le nom de Bogu-Mila (Aimée de Dieu) Jaromirska. Malheureusement le Soltys ne pouvait me dire, lui non plus, où s'était rendue la femme qui a quitté le village pendant la guerre encore.

Je partis de nouveau à Legionowo et parcourus tous les villages environnants pour me renseigner sur cette femme, Leokadia Jaromirska, qui avait habité dans les années 1942—43 au village de Bialozenka-Dworko. Finalement mes recherches

portèrent des fruits et je trouvai l'adresse de la femme: Varsovie — Praga, rue Mala 10, appartement 8...

Face à face avec ma petite Chifra...

Le 27 septembre 1945 je me trouvai devant la maison de la rue Mala 10. Je me sentais terriblement embarrassé, je craignais d'aborder cette femme polonaise du nom de Leokadia Jaromirska... Je me précipitai vers la porte et sans frapper je l'ouvris et entrai dans la maison. Près d'une table était assise une jeune femme polonaise et à ses côtés se tenait une jolie petite fille toute blonde. Quand mon regard tomba sur le visage de la petite fille, mon cœur se mit à battre comme un tambour, mes genoux tremblèrent et je ne sus que faire, que dire...

J'étais heureux et j'avais envie de pleurer... Je voulais saisir ma petite Chifra dans mes bras et m'enfuir avec elle. La femme rompit l'enchantement du moment et me demanda ce que je voulais, qui je cherchais...

Bien qu'ayant reconnu immédiatement mon enfant dans la petite fille aux boucles d'or et aux yeux bleus et même un petit signe de naissance à l'un des yeux, je sus trouver la force de me ressaisir. Je répondis que je cherchai quelqu'un dans la maison, mais qu'il semble que je me suis trompé d'adresse. Je m'excusai et me retirai aussitôt.

Je décidai alors de ne pas raconter de suite la vérité à cette femme, craignant qu'elle allait s'enfuir avec mon enfant et la cacher. Une femme de la même rue que j'avais interrogée auparavant au sujet de Mme Jaromirska m'avait raconté qu'elle l'avait entendue dire qu'au cas où même les vrais parents de Bogu-Mila devaient apparaître après la guerre, elle ne leur rendrait l'enfant à aucun prix...

ques jours après, nous fûmes transportés de nouveau avec un groupe de Juifs au camp d'Ebensee.

Pendant tout ce long chemin de souffrances, je n'avais pas le moindre sentiment que je survivrais. Je ne pensais jamais au lendemain, mais une seule pensée ne me quitta jamais: qu'était devenue ma petite fille, ma petite Chifra vit-elle encore? Une fois je m'étais écroulé et je sentais que mes forces s'en allaient, je savais que dans quelques heures j'allais me trouver au côté de centaines d'autres squelettes du camp de Mathausen... Soudain je vis devant mes yeux l'image de ma petite fille... Oui, oui, je reconnaissais exactement son visage, son adorable sourire, qui nous avait apporté tant de joie.. Mais pourquoi ma petite Chifra pleurait-elle ainsi? Je me souvins, je la voyais couchée sur le sol humide au bord de la forêt, criant désespérément: "Maman"...

Libérés par les Américains

Quelqu'un me secoue et me crie: "Les Américain avec leurs chars ont occupé toute la région, ils ont déjà pénétré dans le camp; nous sommes libres..." Je m'éveille de mon évanouissement, mes pauvres forces reviennent peu à peu, je m'efforce de me lever et retombe, puis j'essaie de nouveau. Me voici debout. Les forces américaines nous ont libéré de l'ange de la mort, le 6 mai 1945.

Je retournai en Pologne. La catastrophe était totale, tous mes proches et parents ont été exterminés jusqu'au dernier par les bandits hitlériens. Je me retrouvai dans un immense cimetière.

Une seule pensée continuait à me poursuivre, m'infusant une lueur d'espoir: retrouver mon enfant, ma petite Chifra. Je me rendis à Legionowo et de lé à la lisière de la forêt où ma femme et moi, en ce triste 6 octobre, avons déposé par terre notre petite fille glacée et affamée. J'éclatai en larmes en reconnaissant l'endroit. Je me mis à

hurler désespérément dans la forêt vide de toute âme: "Chifralé, mon enfant, où es-tu?"...

Je cherche mon enfant

De la forêt je me rendis au village voisin, puis de village en village, partout demandant aux paysans si quelqu'un avait entendu parler d'un enfant abandonné. Personne ne savait rien. Un destin fatal voulut que je me rende dans tous les villages des environs, mais un seul m'échappa, celui de Bialozenka-Dworko... Résigné et désespéré, je retournai à Varsovie et quelques jours après j'entrepris la longue route en direction de l'Italie d'où j'avais décidé de me rendre illégalement en Israel.

J'arrivai en Italie le 10 juillet 1945 où je rejoignis le camp de réfugiés de Cinecitta, près de Rome. Un jour je vis un groupe des personnes réuni au bord du camp. Je m'approchai, avec un ami de rencontre (un certain Bielowicz, originaire de Mlawa en Pologne, actuellement en Israel) et nous vîmes la raison du rassemblement. C'était une femme, une Italienne, une gitane qui lisait dans les mains. Tout le monde se pressait, chacun voulant savoir ce qui l'attendait après des années de peines et de souffrances. Instinctivement je m'approchai également et tendit la main à la Gitane. Elle me regarda de ses yeux noirs et me demanda en allemand: "Quelle langue parles-tu?", "Polonais", répondis-je. La femme me dit alors d'une voix saccadée, mais qui me sembla comme un oracle: "Loin d'ici, très loin, ton seul enfant est resté en vie. Elle t'attend... Elle attend que tu viennes la chercher..."

Je restai comme cloué sur place, les jambes commencèrent à trembler. Devant mes yeux apparut soudain l'image de la forêt de Legionowo... Je vis de nouveau ma petite fille et j'entendis sa voix criant: "Maman!"...

moi, j'ai été mis dans le convoi qui devait nous emporter à Treblinka.

Fuite du train

Un miracle se produisit. Pendant le transport, nous réussîmes à six à sauter du train et à plonger dans la nuit. Les gardiens S.S. s'aperçurent de la tentative d'évasion et se mirent à tirer sur nous. Deux de nos compagnons furent tués sur place, mais moi-même avec trois autres jeunes Juifs avons pu nous sauver. Nous avons couru ainsi pendant plusieurs heures, de nouveau dans la forêt. Sans nous rendre compte nos pas nous portèrent en direction de Varsovie. Nous arrivâmes dans la propriété de Zelonka où nous aperçûmes un groupe de Juifs travaillant le long de la ligne de chemin de fer. Nous nous mêlâmes à ce "Kommando" et réussîmes ainsi à sauver notre vie une fois de plus.

Quelques jours plus tard nous apprîmes que les "actions" à Varsovie commurent une certaine accalmie, aussi décidai-je de rentrer au Ghetto avec le "Kommando" de Zelonka. C'était la nuit du 25 janvier 1943. Je me rendis au 39 de la rue Zamenhof où ma femme était cachée dans le Bunker. Quand elle m'aperçut, elle s'évanouit. Elle était persuadée que j'étais déjà mort dans les chambres à gaz de Treblinka...

Quand commença la Révolte du Ghetto de Varsovie, j'y pris part en aidant autant que possible aux combattants, mais lorsque les flammes embrassèrent le Ghetto, ma femme et moi-même nous cachâmes avec quelque quarante autres Juifs dans un Bunker. Le 8 mai 1943 ce Bunker fut découvert par les Allemands. Nous eûmes de la chance et au lieu d'être fusillés sur place nous fûmes transportés dans le camp d'extermination de Maïdanek près de Lublin.

Maïdanek, Auschwitz, Mathausen

A Maïdanek un nouvel enfer commença. Je serais tout simplement incapable de décrire tout ce que nos yeux ont vu et tout ce que nous mêmes y avons subi. Fin juin 1943, il y eut une grande "sélection" à Maïdanek. Ce jour-là cinq mille femmes furent conduites dans les chambres à gaz. De là les cadavres étaient transportés dans les fours crématoires... Ma femme Golda était parmi elles. Je restai seul...

Peu de temps après je fus transporté avec un groupe d'autres Juifs au camp d'Auschwitz. J'y reçus tatoué sur mon bras gauche le numéro 126415. J'étais devenu un numéro entre des millions d'autres Juifs des camps de la mort, victimes du génocide nazi.

Je suis arrivé à Auschwitz le 2 juillet 1943. Dès mon arrivée dans le camp j'aperçus la fumée des fours crématoires. Je sentais l'odeur des corps brûlés, j'entendais les pleurs et les cris des femmes et des enfants juifs. Je les entends toujours, trente-deux ans après...

Le 18 janvier 1945 quand les forces de l'Armée Rouge approchèrent d'Auschwitz dans leur marche sur Berlin, un grand nombre de Juifs du camp d'Auschwitz furent évacués en direction de l'Autriche. Ce fut la longue et terrible "marche de la mort" par le froid glacial de l'hiver. Je pris part à cette marche. Pendant plusieurs jours et nuits nous marchâmes ainsi à pied, sans manger et sans boire. Quiconque tombait était abattu sur place par les bêtes nazies. Plus de la moitié du convoi n'arriva jamais.

Finalement nous arrivâmes à la frontière tchécoslovaque. Nous fûmes entassés sur des wagons de marchandises ouverts où pendant quelques jours encore nous fûmes conduits sans le moindre aliment. jusqu'à ce que nous arrivâmes au camp de concentration de Mathausen en Autriche. Quel-

voulu de nous. Tous prétendaient que le risque était accru avec un bébé comme le nôtre qui ne faisait que pleurer. Nous n'eûmes pas le choix et décidâmes de nous constituer en "groupe" nous mêmes.

La pluie tombait averse et nous n'avions que les vêtements que nous portions, au moment de fuir du Ghetto. La chasse aux fuyards n'en continuait pas moins et de temps en temps nous pouvions entendre quelques coups de feu, signe que l'un d'entre nous avait été découvert. Inutile d'ajouter que les nazis ne faisaient pas de prisonniers et exécutaient sur place tous ceux qu'ils attrapaient. Pendant quatre jours et quatre nuits nous continuâmes ainsi à fuir dans la forêt, fatigués, affamés et trempés. Les nuits surtout étaient glaciales et nous n'en pouvions plus. La petite Chifra ne cessait de pleurer et nous savions que cela multipliait le danger auquel nous étions exposés.

Nous nous rendions bien compte, ma femme et moi, que les chances d'échapper aux Allemands étaient pratiquement nulles. Nous décidâmes alors de faire quelque chose pour essayer de sauver au moins la vie de notre chère petite fille. La décision ne fut pas facile, mais c'était tout ce qui nous a paru possible. Elle consista à abandonner notre petite fille toute seule à la lisière de la forêt, dans l'espoir que quelque âme charitable, un des paysans du voisinage, la découvrirait et, peut-être, voudra bien la recueillir. Nous nous approchâmes ainsi du village de Bialozenka-Dworko, et laissâmes notre petite Chifra à même le sol humide... Désespérés et sans forces, nous nous éloignâmes, une fois de plus, et plongeâmes dans la forêt. Chaque pas qui nous éloignait de notre petite fille nous semblait une éternité et nous entendions toujours ses cris bouleversants: "Mama, mama!"... Comment nous avons pu résister à cet appel désespé-

rant, je ne le comprends pas jusqu'à ce jour. C'était à l'aube du 6 octobre 1942.

Au Ghetto de Varsovie

Nous continuâmes ainsi à nous traîner pendant des heures, pleurant nous mêmes à chaudes larmes, et non sans être tentés à maintes reprises de revenir vers notre petit bébé abandonné. Soudain nous aperçûmes que nous nous trouvions près d'un camp de travail juif. L'endroit s'appelait Pelcewizne et les Allemands conduisaient là chaque jour un groupe de forçats juifs en provenance du Ghetto de Varsovie. Le soir les travailleurs étaient transportés en camions de retour au Ghetto. Nous réussîmes à nous mêler au groupe de ces travailleurs sans que les gardiens s'en aperçussent. Le soir nous fûmes conduits au Ghetto de Varsovie. Grâce à la complicité de ces Juifs, nous réussîmes à nous intégrer à leur groupe et chaque jour nous nous rendions avec eux vers le camp de travail de Pelcewizne. Nous étions attirés sans cesse par cette région où nous avions abandonné notre petite Chifra et nous demandions sans cesse si effectivement quelque âme charitable l'avait recueillie et sauvée?...

Entre-temps les "actions" au Ghetto de Varsovie se multiplièrent également. De nouveaux transports vers les camps d'extermination étaient organisés et le tour vint également des Juifs qui jusque là avaient été employés aux travaux forcés.

Le 18 janvier 1943 je fus arrêté par les S.S. et conduit avec tous les autres vers le "Umschlagplatz" où était groupé un des transports à destination de Treblinka. Pendant cette "action" ma femme réussit à se cacher quelque part et à s'enfuir de la place de rassemblement. Elle se réfugia dans un Bunker au 39, rue Zamenhof. Quant à

PAR GUERCHON YONICH (JONISZ)

COMMENT FUT SAUVEE MA PETITE FILLE CHIFRA OU
„BOGU=MILA” MIRACULEE

Le destin tragique de l'extermination des Juifs polonais par les criminels de guerre hitlériens a voulu que la liquidation du Ghetto de Radzymin ait lieu le jour même où fut liquidé le Ghetto de Legionowo, près de Varsovie, où j'habitais à la veille de la Seconde Guerre mondiale. C'était le jour de Simhath-Thora, le 3 octobre 1942. Ce jour-là, en même temps que tous les Juifs de Radzymin, mes parents Yaacov-Chlomo et Yenta, mes six soeurs et deux frères ont été déportés à Treblinka, où ils devaient trouver la mort comme des dizaines et centaines de milliers d'autres martyrs juifs.

Je m'étais marié le 7 mai 1938 avec Golda Mischler de Legionowo et je m'installai dans cette bourgade où vivait la famille de ma femme. J'y ouvris un magasin et je commençai à bâtir ma vie familiale. Malheureusement, un an et demi après, la guerre éclata et les jours sombres commencèrent. Notre unique consolation fut la naissance, le 22 avril 1941, de notre petite fille, Chifra, un bébé adorable. Bien que nous fussions déjà enfermés au Ghetto de Legionowo, notre fillette nous apporta un rayon de soleil et nous donna le courage de continuer à vivre et de lutter pour notre existence.

La liquidation

Le 2 octobre au soir, le Ghetto fut encerclé

par les bandits de la Gestapo. Les Juifs reçurent l'ordre de préparer un colis à emporter, car le Ghetto allait être liquidé et nous devions être transférés ailleurs "pour travailler". Beaucoup d'entre nous savaient déjà que c'était la fin: la liquidation totale des Juifs de Legionowo qui allaient être conduits vers les chambres à gaz de Treblinka.

Les Juifs commencèrent à faire préparatifs, il n'y avait pas de choix. Les proches commencèrent à se faire les adieux, en versant des larmes amères. Chacun prépara son petit paquet et attendait l'ordre des Allemands. La nuit tomba, c'était précisément le vendredi soir, la veille du traditionnellement joyeux Simhath Thora...

Cette nuit-là, peu avant que les assassins nazis aient exécuté leur "action" horrible, un groupe de jeunes Juifs décida de risquer le tout pour le tout et tenter de fuir. Ils réussirent à se glisser au dehors du Ghetto et à se réfugier dans les forêts environnantes. Ma femme, Golda, et moi-même avec notre petite Chifra, âgée de dix-huit mois, étions parmi ceux qui se lancèrent dans la forêt dans les profondeurs de la nuit.

Nous avons erré ainsi quelques heures dans la forêt, puis il fut décidé de s'organiser en petits groupes afin de diminuer le risque d'être rattrapés par les bandits allemands. Lorsque le tour vint de nous assigner à l'un des groupes, personne ne

sit à la cuisine de la gendarmerie et ordonna au cuisinier, un Polonais, de nous donner deux colis avec des produits alimentaires. Quand nous avons ramassé les colis, il ordonna au cuisinier de nous donner à chacun un morceau de gâteau...

"Vous allez manger le gâteau sur place, car aujourd'hui c'est Pourim et les Juifs doivent se réjouir", ajouta-t-il en nous riant droit dans les yeux.

Funérailles au Ghetto

Été 1942. Au ghetto l'épidémie de typhus bat son plein. Il n'y avait pas une maison qui ne compte un ou deux malades.

Il n'était pas question d'avoir des médicaments, ni bien entendu une nourriture substantielle. L'unique médecin juif du Ghetto, Dr. Deutscher, qui n'en pouvait plus avait déjà fini de visiter une grande partie des malades. Il lui était matériellement impossible de passer même auprès de la couche de tous les malades. Ceux qui pouvait encore se tenir debout se traînaient lamentablement et rêvaient d'un morceau de pain...

La police allemande, ayant appris l'étendue de l'épidémie, avait complètement fermé le Ghetto. Chaque jour apportait sa moisson de morts. Au début la gendarmerie allemande avait encore per-

mis d'emporter les morts au dehors du Ghetto et de les enterrer au cimetière juif. Par la suite les Allemands décidèrent que les obsèques n'auraient lieu qu'une fois par semaine...

Le Judenrat décida alors de transformer la salle de douches du Ghetto en dépôt mortuaire. C'est là que furent entassés hommes, femmes, enfants, décédés de la fièvre, en attendant de pouvoir être portés dans la tombe. La concentration de tous ces cadavres sous le soleil brûlant de l'été ne faisait qu'accroître l'étendue de l'épidémie.

Le jour désigné pour les funérailles, les corps furent entassés par six à huit sur une charrette qui se dirigea vers la porte du Ghetto. Quand les Allemands ordonnèrent d'ouvrir la porte, deux miliciens juifs, accompagnés d'un policier polonais conduisirent le transport vers le cimetière situé hors du Ghetto. Le transport fut répété autant de fois qu'il le fallait.

Les proches, voisins et amis qui accompagnèrent le convoi pleurèrent de moins en moins. Un silence de désespoir se faisait sentir. Combien se répétaient en effet: "Vous avez plus de chance que nous... Au moins vous allez être enterrés... Est-ce que nous aussi aurons un jour le droit d'être portés dans une tombe?"...

CHALOM KOSSOWER

POURIM AU GHETTO SOUVENIRS DE LENFER

Pourim 1942, 10h30 du matin. Les maisons du Ghetto et tout autour sont couverts de neige. Un silence de mort s'étend partout. La majeure partie des jeunes Juifs se trouvent déjà aux travaux forcés. Le soleil se lève et commence à chauffer la neige qui s'adoucit sous les pas.

Je me trouve près de la clôture du Ghetto et bavarde avec l'ingénieur du Ghetto, M. Teitelbaum, qui avait été envoyé spécialement du Ghetto de Lodz à Radzymin. Nous parlons des jours terribles encore qui allaient venir.

"Juden, kommt!" (Juifs, venez), retentit une voix impérative. De l'autre côté de la clôture venait d'apparaître l'un des bourreaux du Ghetto. Hopfer (un ancien berger employé chez un propriétaire terrien juif et qui aimait bien mêler le yiddich à l'allemand lorsqu'il parlait à des Juifs).

Teitelbaum et moi, nous n'avions pas le choix et nous approchâmes à pas tremblants.

"Suivez-moi tout de suite!", nous ordonna l'Allemand. Nous fûmes consternés, car nul n'ignorait au Ghetto ce que signifiait "accompagner" Hopfer.

Il marche devant et nous le suivons jusqu'au poste de la gendarmerie, dans une maison qui se trouve au dehors du Ghetto. Là un spectacle horrible se présenta à nos yeux: sur une charrette de paysans le corps d'une jeune et très jolie fille juive était couché: elle était ensanglantée et toute nue. Le paysan qui venait de l'amener a raconté

que la jeune fille avait sauté d'un train en marche, sans doute de déportation, et qu'elle était tombée sous les roues d'un wagon qui lui ont coupé une jambe. Elle était originaire de Wolomin et avait été arrêtée du côté "aryen"...

Hopfer nous donna l'ordre de creuser une tombe dans le jardin de la gendarmerie. Il nous fit apporter une pelle et une pioche, ajoutant d'un ton sarcastique, en yiddich: "Aujourd'hui c'est Pourim, il faut se réjouir... Faites vite, alors vous recevrez un déjeuner de fête"...

Nous creusâmes près d'une demi-heure et nous étions tout en sueur et tremblants quand le travail fut terminé. Hopfer nous ordonna alors de retirer la jeune fille qui gémissait encore de la charrette et de la jeter dans la fosse... Je prends mon courage à deux mains et demande au bandit Hopfer s'il ne voulait pas me permettre d'abord d'achever la jeune fille à coups de revolver, puis de l'enterrer.

Hopfer sort son revolver et me le tend, quand soudain il arrête son geste et dit: "Non, aucun Juif ne doit recevoir d'arme dans la main". Il se pencha alors sur la fosse et tira trois coups de revolver dans la corps sanglant de la jeune fille. D'un ton posé, tranquille et indifférent, il ajouta: "Joyeux Pourim. Quand vous aurez comblé la tombe, rapportez la pelle et la pioche et venez avec moi".

Quand tout fut terminé, Hopfer nous condui-

Entretemps quelques jeunes filles se levèrent refusant de rester agenouillées plus longtemps. Il y eut quelques coups de feu et plusieurs personnes tombèrent. Les S.S. profitèrent de l'occasion pour frapper à coups de crosse tous ceux qui se présentaient à eux.

Vers quatre heures, les wagons entrèrent en gare. Les Juifs y furent poussés de force. Les cheminots savaient déjà à ce moment que la destination du convoi était Treblinka. La dernière illusion venait de disparaître chez ceux qui espéraient encore qu'ils partaient "travailler". C'était le chemin de l'extermination.

C'étaient les dernières minutes à Radzymin, ils ne reverront plus jamais leurs maisons, les stettl où ils sont nés, où ils avaient rêvé de temps meilleurs, où ils avaient prié de pouvoir un jour réaliser l'idéal de revenir sur la terre des Ancêtres...

Le dernier cri

Les gendarmes et les policiers en "bleu marine", auxquels se sont joints les cruels Ukrainiens

s'abattirent sur les Juifs, frappant à droite et à gauche, même ceux qui étaient déjà entassés dans les wagons. Le ciel couvert de plomb entendait-il les cris et les pleurs de ces milliers d'hommes, femmes et enfants? A quelques-uns qui cherchaient le moyen de sauter des wagons qui se sont mis en route, le président du Judenrat de Wolomin lança un appel pathétique: "Mon fils est au camp de travail de Izoblin. Faites-lui savoir qu'il dise Kadich pour son père!" Et tous ceux qui se tenaient près de lui l'entendaient prononcer les paroles de la dernière prière: "Achamnou, Bagadnou", "Nous avons péché, nous avons trahi..." et tous à sa suite se mirent à prononcer la prière des mourants: "Chema Kolénou", "Ecoute notre voix..." Quinze mille Juifs traînés à la mort, faisaient entendre le dernier cri de détresse, en même temps que l'appel à la vengeance, pour que le monde entier et les Juifs qui survivraient à la bestialité hitlérienne n'oublient jamais: "Ne pardonnez jamais à nos assassins, vengez-nous!"

dans le Ghetto et on entendit des coups de feu. Les gendarmes tirèrent dans l'air pour accroître la peur et la panique. Les représentants du Judenrat et les miliciens juifs s'efforcèrent de maintenir l'ordre, afin de priver les gendarmes du prétexte de tirer dans la foule. L'ordre fut donné par les Allemands de rassembler toute la population dans un délai de trois heures, auprès de la gare de Tluszcz, près des abattoirs municipaux. Phénomène étrange, il sembla à ce moment précis que l'ambiance se détendait. On venait de recevoir en effet la nouvelle que la liquidation du Ghetto n'était pas dirigée par l'Oberleutenant Lipsche, réputé pour sa cruauté et son sadisme, mais par l'Oberleutenant Fech, que l'on considérait comme moins cruel...

La liquidation des Ghettos de Radzymin, Legionowo et Wolomin

Samedi 3 octobre 1942.

A huit heures du matin précises arrivèrent à Radzymin, les Juifs chassés du Ghetto de Legionowo. Leur aspect était terrible. Ils venaient de parcourir dix-huit kilomètres à pied, brisés et battus tout au long de la route.

A midi arrivèrent les Juifs chassés du Ghetto de Wolomin, douze kilomètres de marche, dans le même état lamentable.

A deux heures de l'après-midi, les Juifs de Legionowo et de Wolomin, auxquels se joignirent tous les Juifs du Ghetto de Radzymin, furent poussés vers la station de chemin de fer. Ils étaient au total environ quinze mille.

Les Juifs pieux, avec à leur tête Eliezer Hendel, Chlomo Kapelusznik et Leibich Nadel de Wiszkow, s'enveloppèrent de leurs châles de prières et portèrent tête haute leurs Rouleaux de Thora... Pendant quelques minutes les gendarmes allemands et leurs collègues en "bleu marine" de la police

polonaise se trouvèrent dans l'embarras. Pour la première fois, ils voyaient des Juifs allant de cette façon à la mort. Ils ne savaient que faire. Mais le Landskomisar Mons donna l'ordre de ne pas intervenir et de laisser les Juifs emporter leurs Sifré-Thora.

En ces heures terribles, il y avait encore des Juifs qui croyaient qu'ils partaient travailler... D'autres cependant, les femmes surtout, pleuraient à chaudes larmes. Leurs cris et lamentations s'entendaient de loin. Il y avait parmi eux, des vieillards, des malades et des enfants... Les Polonais de la ville se tenaient alentour et contemplaient ce spectacle bouleversant de la liquidation du Ghetto. Très peu d'entre eux, les femmes surtout, semblaient émus.

La gare fut encerclée de S.S. et de policiers ukrainiens. L'ordre fut donné à tous les 15.000 Juifs de se mettre à genoux et de ne pas prononcer un mot. Des Juifs pieux, enveloppés dans leurs châles de prières, refusèrent de s'agenouiller. Les policiers se jetèrent sur eux et les frappèrent sans pitié. Mais certains résistèrent jusqu'au bout et restèrent là ensanglantés debout face aux bourreaux. Finalement le Landskomisar donna l'ordre de les laisser debout.

Brusquement une fumée énorme apparut dans le ciel, au-dessus du Ghetto: les Allemands venaient d'incendier la synagogue. Le petit Beith-Hamidrach avait déjà été détruit précédemment.

Le président du Judenrat, Meir Winterman, demanda alors au Landskomisar de la région d'autoriser les Juifs affamés d'emporter leurs plats chauds du chabbath qu'ils avaient laissés dans leurs maisons. L'autorisation fut accordée. Les miliciens juifs, qui devaient naturellement être conduits également sur le chemin de la déportation, furent chargés d'apporter les "tchoulents" qui furent distribués parmi les Juifs.

PETITS ENFANTS AVANT LA LIQUIDATION

MEME SATAN N'A PAS SU INVENTER DE PUNITION ASSEZ FORTE
POUR VENGER LA MORT D'UN PETIT ENFANT.

יהושע לה קלוסקי, בנם של אטה ובנימין
קלוסקי, בן 4 בגיטו

חנה'לה (ילידת 1939) ולנה (ילידת 1940)
אלטמרק, הילדות של איטשה א'טמרק ופרל
לבית פריימן, והנכדות של כתריאל אלטמרק

שלושת הילדים הקטנים
של יהושע דמבסקי

חנה'לה ברגמן, נכדתו של הסופר והעסקן
אליעזר ברגמן, בת שנה וחצי בגיטו

מרדכה'לה גוטמן, בנם של חנשה ואלי
גוטמן, בן 4 בגיטו

prêts à se lancer dans l'aventure et tenter de contacter les organisations de partisans polonais dans les forêts environnantes de Radzymin et Wiskow. Les Juifs pieux se plongèrent dans la prière, organisèrent les rondes traditionnelles de Simhath Torah pour chasser l'ambiance de panique qui gagna le Ghetto.

Un peu avant minuit, le premier groupe d'une centaine de Juifs quitta le Ghetto. Je fus parmi eux.

L'adieu

Une heure auparavant, nous reçûmes la visite d'un groupe de notables avec à leur tête le Rabbín Yehuda-Arieh Wisokinski, le président du Judenrat Méir Winterman, le responsable de la Hevra Kadicha, Chlomo Kapelusznik, et mon ami Eliezer Hendel. C'est au militant sioniste de longue date qu'ils voulurent faire leurs adieux. Le moment fut émouvant et chaque parole prononcée ce jour-là restera à jamais gravée dans ma mémoire. Je voudrais reconstituer ici les dernières paroles de notre Rabbín:

"...Inoubiables resteront les années, les jours et les nuits, que nous avons passés ensemble dans les situations les plus difficiles, quand sur notre communauté les persécutions s'abattaient l'une après l'autre. Nous avons ensemble porté le poids de cette communauté de quelque huit mille âmes originaires de Radzymin et des réfugiés des Wiskow, Serack, Pultusk et autres bourgades environnantes et leurs communautés détruites. Maintenant c'est l'heure de notre séparation. Vous partez maintenant, vous devez partir, lutter pour la vie. Nous vous transmettons nos vœux les plus affectueux et nos prières vous accompagneront. Emportez avec vous également nos dernières volontés. Au nom de nos saints martyrs, au nom de ceux qui sont tombés sur le côté "aryen" et dont les ossements ont été disséminés au vent, nous vous demandons d'es-

sayer de les porter autant que possible dans la tombe, conformément à la loi d'Israël. Et au nom des milliers des Juifs qui dans quelques heures ne seront peut-être plus parmi les vivants, nous vous demandons de nous venger des ennemis sanguinaires pour tout ce sang innocent versé".

En finissant ces mots, le jeune Rabbín se mit à pleurer.

Notre serment

Les larmes commencèrent à nous étrangler tous. Nous, les partants, sentions combien il nous était difficile de nous séparer de tous ceux aux côtés desquels nous avions milité au cours des années pour essayer de sauver des vies humaines et de porter aide et assistance à nos coreligionnaires. Après quelques minutes de silence, je sentis que je devais dire quelque chose. D'une voix étranglée, les paroles semblant jaillir des profondeurs de mon coeur, je déclarai:

"...Nous vous disons que quiconque d'entre nous restera en vie, accomplira de toutes ses forces vos vœux. Vos paroles d'adieux nous accompagneront partout, ce sont les dernières volontés des Juifs de Radzymin, auxquels nous resterons à jamais attachés..."

Et c'est ainsi que le premier groupe quitta le Ghetto de Radzymin dans les profondeurs de la nuit, quand à nos oreilles retentissait sans cesse le mot "vengeance", "vengeance"...

Après notre groupe, quelques autres suivirent. Mais ce ne fut qu'une minorité. La plupart des Juifs de Radzymin restèrent avec leurs paquets prêts, attendant l'ordre de la gendarmerie de partir en "Aussiedlung"...

A minuit précis le Ghetto fut encerclé par la police "en bleu marine". Des projecteurs éclairèrent le Ghetto de tous les côtés. Tout autour des mitrailleuses furent placées. Quelque gendarmes pénétrèrent

sche, vint é plusieurs reprises au Ghetto de Radzymin exigeant à chaque fois des contributions en argent de dix mille zloty. Tantôt il exigea dix paires de bottes neuves et des uniformes neufs pour les policiers "en Bleu marine". de Radzymin, tantôt il exigea que soient repeints de neuf les locaux de la gendarmerie et les logements privés ds gendarmes, une trentaine au total.

Les nouvelles de la liquidation des Ghettos d'Otwock, Falenice, Rembartow, Pinsk-Mazowieck commencèrent à parvenir. Les Juifs de Radzymin sentirent que la catastrophe approchait d'eux. Lorsque l'on apprit le massacre et la liquidation du Ghetto de Jadow, ce fut un début de panique. Un grand nombre des habitants du Ghetto entreprirent de fuir de nouveau vers le côté "aryen". Les autres continuèrent cependant à croire aux assurances de l'administration allemande que les Ghettos de Radzymin, Wolomin et Legionowo resteraient sur place, afin de parachever les travaux militaires commencés...

La fête de Souccoth approchait. Malgré la situation tragique, les Juifs commencèrent à se préparer pour la fête. Les Juifs les plus croyants préparèrent des services de prière dans des maisons particulières, la synagogue centrale semblant trop dangereuse, dans le cas d'une attaque conjuguée des S.S. allemands. Le Comité d'aide distribua un peu d'argent, du bois et des produits alimentaires à la population. Une atmosphère de fête commença à se faire sentir avec une certaine assurance.

La Fête tourne en tragédie

Vendredi, 2 octobre 1942.

A onze heures du matin le président du Judenrat reçut une nouvelle confidentielle de l'agent de police polonais Wielinski, du poste de Radzymin que tous les agents des bourgades de Wolomin,

Pluszcz, Jadow, Pruszkow et autres étaient convoqués pour la nuit prochaine à la gendarmerie de Radzymin. Quelque chose allait devoir se passer à quatre heures du matin...

Le président convoqua quelques membres du Conseil et il fut décidé de chercher par tous les moyens d'autres renseignements. Des sommes d'argent considérables furent offertes au Lieutenant Schultz, au Meister Podeszwa et à l'Obermeister Stiffer, qui généralement ne se privaient guère de recevoir des pots-de-vin, mais ils nièrent catégoriquement l'existence d'un plan de liquidation du Ghetto. Tout au contraire, ils accusèrent les Polonais de diffuser de faux bruits pour pouvoir racheter à bon marché les biens des Juifs...

Les membres du Conseil ne se contentèrent pas de ces assurances et continuèrent les recherches. A cinq heures de l'après-midi, une information sûre parvint que les Ghettos de Radzymin, Wolomin et Legionowo allaient être liquidés. On savait déjà que les Juifs de Wolomin et Legionowo étaient chassés vers Radzymin.

Toute trace d'ambiance de fête disparut. Simhath-Thora, la fête de la Loi, qui conclut la fête de Souccoth, prit l'atmosphère de Tichaa Beav, la commémoration de la destruction du Temple. Les gens couraient d'un côté à l'autre, se demandant quel allait être leur sort. Certains enviaient déjà leurs proches décédés de mort naturelle au Ghetto. Ceux-là au moins, disaient-ils, ont eu une "mort de luxe", ils ont pu être enterrés selon la loi de Moïse...

Plusieurs Juifs décidèrent de fuir le Ghetto à la tombée de la nuit et préparèrent des paquets qu'ils espéraient cacher chez des amis polonais "de l'autre côté". Les représentants des trois organisations d'aide qui existaient au Ghetto se réunirent en secret et décidèrent de quitter le Ghetto, pour essayer d'organiser en groupes tous ceux qui étaient

s'ajoutèrent. Le Judenrat aussi bien que le Comité d'aide se révélèrent impuissants. Ils ne savaient ou donner de la tête: assurer du pain aux affamés ou des linceuls pour les morts...

Dans la lutte contre l'épidémie du typhus se distingua le médecin juif, Abraham Deutscher de Skerniewice, qui réussit à fabriquer aussi des médicaments à partir de matières qui lui parvinrent illégalement d'une pharmacie qui se trouvait dans le quartier "aryen". Il fut le seul à pouvoir de temps en temps sortir du Ghetto. Il fut aidé aussi par quelques médecins polonais, tel le Dr. Wladyslaw Zaslawski, les Drs. Tucharzewski, Szymkiewicz, Truchaszewicz et Karpinski de Varsovie, qui pénétraient clandestinement la nuit dans le Ghetto, apportant des médicaments et accordant leurs soins surtout aux plus déshérités parmi ses habitants.

Enfin l'épidémie commença à décroître, mais si

le nombre de morts de la maladie diminua, le nombre d'exécutions sommaires parmi les gens qui sortaient du Ghetto à la recherche d'aliments ne fit que croître. Cependant avec la fin de l'épidémie, les habitants polonais des environs recommencèrent à commercer avec les juifs. En 1942, la situation semblait se "stabiliser" et un certain nombre de Juifs furent de nouveau employés dans les administrations de la ville et des villages environnants, et les travaux forcés recommencèrent parallèlement.

Le bilan de l'épidémie fut de plus de 900 morts, sans compter les exécutions du côté "aryen". Le Ghetto de Radzymin comptait encore quelque 8.000 âmes. Le désespoir était total.

Du Ghetto de Varsovie parvenaient des nouvelles contradictoires sur la liquidation systématique de celui-ci. L'un des chefs de la gendarmerie de Varsovie, le sadique assassin, Oberleutenant Lip-

Le Ghetto et sa Muraille la Liquidation

bougeaient plus des maisons et attendaient la mort. Leurs cris et pleurs s'entendaient de loin et le spectacle était insupportable.

Le Comité d'Aide était incapable de faire quoi que ce soit. Le bienfaiteur de la veille était un pauvre misérable le lendemain. Un grand nombre de gens se risquèrent alors à fuir le Ghetto pour se réfugier dans les villages avoisinants et y chercher un morceau de pain. Le plus souvent ils tombèrent aux mains des gendarmes allemands qui les exécutèrent sur place.

Tueries et mensonges

Lorsque les premières victimes tombèrent au dehors des murs du Ghetto, certains Juifs crurent qu'ils avaient été massacrés par les antisémites polonais eux-mêmes, qui les attaquaient et les remettaient aux gendarmes allemands. Le lieutenant Schmidt, commandant la gendarmerie de Radzymin a tout fait pour renforcer cette opinion. Il convoqua le président du Judenrat Meir Winterman et le commandant de la milice auxiliaire juive, Radzynski, et leur "conseilla" d'empêcher les juifs de sortir du Ghetto, car la population polonaise les massacrait. Cyniquement il leur dit: "Vous ne connaissiez pas les Polonais, avec lesquels vous avez cohabité si longtemps..."

Les représentants du Judenrat savaient pourtant que l'ordre d'exécuter sur place tout Juif qui quittait illégalement le Ghetto avait été donné par une circulaire secrète du Reichsminister Himmler lui-même et Schmidt et ses gendarmes appliquaient cette à instruction é la lettre.

L'épidémie de typhus continuait de plus belle et le service médical sur place était totalement insuffisant. L'idée vint alors de faire venir au Ghetto un spécialiste juif de Varsovie, le Dr. Henryk Janowski. Pour obtenir le permis nécessaire, je m'adressai au président de la Cour régionale,

Jerzy Gasinski, qui voulut bien se prêter, à un subterfuge. Une plainte fut déposée contre le Dr. Janowski pour un prétendu vol commis à Radzymin. Un agent de police polonais fut dépêché à Varsovie, en compagnie d'un milicien juif Hayim-Leizer Weinstein, et c'est ainsi que le Dr. Janowski parvint au Ghetto de Radzymin.

Pendant deux ou trois semaines, le médecin juif se dévoua jour et nuit, sans la moindre rémunération. Sa seule récompense fut de pouvoir de temps en temps sauver une vie humaine. Outre le président Gasinski, le commandant de la police polonaise apporta son concours à cette opération de sauvetage. Il y a lieu de rappeler également le dévouement sans bornes du doyen de la paroisse de Radzymin, le curé Kaszczalkiewicz, qui dans la cour de son église distribua des repas chauds à des enfants juifs. Menacé par les Allemands, il dut arrêter le service de sa cuisine, mais n'en continua pas moins à distribuer des aliments secs et il transmit également des sommes d'argent au comité d'aide juif.

Parmi les militants dévoués de ce comité rappelons: Mala et Pessah Milgrom, Eliezer Hendel, Baruch Yonich, Madame Cohen, une réfugiée de Szerpce, Leibich Nadel, réfugié de Wiszkow, Rachel Yonich (actuellement au Canada), et son frère Leibl Yonich.

Pendant les premiers jours de l'épidémie, le commissaire local Mons refusa l'autorisation d'évacuer les morts pour les enterrer au cimetière mais lorsque le nombre de morts atteignit plusieurs dizaines, il accéda enfin à notre prière. Les convois funéraires, accompagnés par les policiers "en bleu marine" polonais, donnèrent lieu à des spectacles indescritibles. Les cris et les pleurs s'entendirent de loin, à tel point que les gendarmes allemands en prirent prétexte pour tirer sur les maisons de Ghetto. De nouvelles victimes

Il y a lieu cependant de citer quelques cas remarquables de Polonais qui furent preuve d'humanité, voire d'amitié, envers les Juifs du Ghetto. Certains d'entre eux avaient été de vrais antisémites avant la guerre, mais la souffrance des Juifs du Ghetto les ramena à de meilleurs sentiments. Je tiens à rappeler le cas d'un employé des contributions, Franciszek Steuerwald, descendant d'une famille allemande établie depuis de longues générations en Pologne. Il se révéla un véritable Juste, aidant en toute occasion ses compatriotes juifs, au risque de sa propre vie. Un autre homme de grand mérite fut l'ingénieur Askiewicz Rudnicki, employé à la Voïévodie de Varsovie et qui profita de chaque passage à l'intérieur du Ghetto, où il avait accès par ses fonctions, pour apporter des aliments précieux, tout comme des journaux et des informations sur la situation sur les fronts. Rudnicki, dont le nom de résistant fut "Szalony" (le Fou) avait aussi pour tâche de détecter ceux des Polonais qui soumettaient au chantage des Juifs qui réussirent à se réfugier du côté "aryen" et, après avoir soutiré tout leur argent, les livraient aux Allemands. Rudnicki savait aussi contre ceux-là prononcer des jugements et des sentences à mort, exécutées par la Résistance de l'A.K. (Armia Krajowa, l'Armée Nationale), dont il était membre.

J'ai en mémoire également le cas des frères Cieszlak, propriétaires du moulin de la ville, et qui avant la guerre étaient membres actifs des NDK, les nationalistes antisémites tristement célèbres. Pendant la guerre ils firent preuve de grande humanité et passèrent en fraude de la farine au profit des gens du Ghetto et les aidèrent aussi avec diverses sommes d'argent.

Travaux forcés au Ghetto

Les premiers travaux imposés par les Allemands aux Juifs du Ghetto furent dans les diverses

garnisons militaires de la région et ils furent même relativement bien payés. Mais la situation empira graduellement et devint de plus en plus insupportable. Tous les Juifs âgés de 14 à 60 ans furent mobilisés et envoyés aux travaux les plus sales et les plus durs. La journée de travail était de six heures du matin jusqu'à la nuit et cette fois il n'y eut aucun paiement en échange. Tout au contraire, dans les lieux de rassemblement et au cours des longues marches, c'étaient sans cesse des coups et plus d'une fois des exécutions sommaires.

Outre les travaux forcés, les autorités allemandes imposèrent au Ghetto de lourdes contributions financières et le Judenrat était obligé de livrer des meubles précieux, du linge et autres objets ménagers pour les fonctionnaires allemands et les gendarmes. La situation des Juifs au Ghetto de Radzymin devint de jour en jour plus insupportable.

L'épidémie de typhus et la famine

Dans la deuxième moitié d'avril 1941, une épidémie de typhus éclata au Ghetto. C'est alors que les rares permis de sortir du Ghetto qui avaient été accordés au Judenrat furent également supprimés. Le Ghetto fut complètement isolé du monde extérieur. Qui avait cru que l'on avait atteint le sommet de la souffrance se trompait lourdement. La brutalité des Allemands ne fit que croître et à cela s'ajoutèrent les décès quotidiens de la maladie. La peur de la contagion éloigna aussi les derniers Polonais de la clôture. Chaque jour apportait sa ration de morts: une douzaine ou plus. La famine s'y ajouta, aussi bien parmi les malades que parmi les bien portants. Ces derniers se traînaient dans les rues en suppliant les passants: "Donnez nous un morceau de pain... Un peu d'eau chaude...". Ceux-là étaient encore les plus "heureux"; les autres, atteints ou pas de la fièvre, ne

trouvaient: Baruch Yonich, Nissan Zylberstein, Hayim-Leib Liwerant et Yehiel Szczepanski. Nous explorâmes toutes les possibilités pour loger les familles restées sans toit. Tous les ateliers, les baraques furent aménagés pour accueillir les réfugiés. Par la suite il en fut de même de la synagogue, et de tout autre lieu de prière, et même de la chambre de purification, réservée aux morts...

La direction de la Kehila assigna à cet effet une certaine somme d'argent et notamment le marchand de bois Hayim-Leib Liverant et Nissan Zylberstein ont largement contribué à cet effet. En peu de temps nous résolûmes complètement le problème du logement et tous les réfugiés trouvèrent un toit. Une autre commission d'aide aux familles des réfugiés des villes voisines ainsi qu'aux sinistrés de Radzymin même fut constituée; en faisaient partie: Nissan Zylberstein, Baruch Yonich, Eliezer Hendel, Pessah Milgrom et Yehiel Szczepanski. Ils réussirent à se mettre en contact avec le "Joint" qui fonctionnait encore à Varsovie et en obtinrent une certaine aide financière. Tous les membres de la commission firent preuve d'un dévouement sans bornes et il faut dire que tous les Juifs du Ghetto étaient prêts à cette période à aider et assister leurs frères en détresse. Une cantine fut créée, qui journallement distribua quinze cents repas chauds, sans compter des aliments divers. De même furent distribués des vêtements, chaussures et du bois de chauffage. Il y eut d'autres gestes de solidarité, comme celui de Baruch Yonich qui, à la création du Ghetto, renonça à toutes les dettes qu'avaient envers lui ses concitoyens et qui distribua en outre diverses sommes déposées chez lui et qui n'étaient pas réclamées. Son exemple fut imité par Nissan Zylberstein. Les Juifs du Ghetto savaient apprécier ces gestes généreux des notables de la ville.

Les contacts avec le côté "aryen"

Tous les magasins Juifs qui se trouvaient du côté "aryen" furent, bien sûr, liquidés et ce quartier de la ville, jadis florissant, prit l'aspect désertique d'un cimetière. Les boutiques closes portaient encore les enseignes en polonais ou en yiddich de leurs anciens propriétaires Juifs et leur donnaient l'aspect de pierres tombales...

Le commerce était mort. Les Polonais du côté "aryen" qui avaient eu l'habitude de commercer avec les boutiquiers Juifs et étaient en contact quotidien avec les petits artisans Juifs, ne pouvaient que difficilement s'habituer au nouveau type de commerçant polonais issu de la guerre. Fraudeurs et contrebandiers, marchands à la sauvette, foisonnaient autour des clôtures du Ghetto et c'est à qui, profitant de l'absence des gendarmes allemands ou des policiers polonais, de jeter par-dessus les barbelés, les marchandises ou les aliments qui devaient venir en échange. Les transactions entre Juifs enfermés dans le Ghetto et les Polonais au-dehors se faisaient surtout à la tombée de la nuit. Les Juifs vendaient tout ce qu'ils possédaient, tout ce qu'ils avaient accumulé comme biens au cours des ans, et les paysans polonais des environs qui achetaient tout, leur fournissaient les aliments qui devaient leur permettre de suppléer aux rations de misère qu'ils recevaient au Ghetto. Les meilleurs "marchands" ont été les petits gosses Juifs, aux têtes blondes, qui réussissaient à se glisser au travers de la clôture et à rapporter de la ville "aryenne" du pain, des pommes de terre et quelques légumes pour leurs parents. La milice auxiliaire juive avait aussi le droit, de temps à autre, de passer du côté "aryen" et ses membres profitaient de l'occasion pour passer en contrebande quelques produits aux affamés du Ghetto.

Les rapports avec les anciens concitoyens polonais ne se distinguaient guère par leur cordialité.

MICHAEL KOSSOWER

LA DESTRUCTION

A la création du Ghetto de Radzymin, la première difficulté qui apparut fut de loger sur le territoire alloué toute la population juive de la bourgade. A celle-ci s'ajoutèrent encore quelque soixante familles du Ghetto de Wolomyn que le Commandat de la région de Varsovie, le tristement célèbre colonel Dr. Raufferrecht a décidé d'y transférer. Il a fallu à cet effet évacuer quarante familles polonaises du territoire destiné au Ghetto.

Tout le Stettl fut transformé. Dans la rue Warszawska, près de la grande route Varsovie—Vilna, aux bords de la gare, une clôture de fil barbelé fut élevée, portant d'immenses enseignes en allemand et polonais: "Entrée au Ghetto strictement interdite aux Allemands et aux Polonais".

La vie au Ghetto

Le 25 décembre 1940, la clôture du Ghetto fut achevée. Les dirigeants de la communauté entreprirent la mobilisation générale de toutes les organisations juives en vue des tâches nouvelles qui allaient se présenter. A leur tête se trouvaient le président David Izraelski, le secrétaire de la communauté, Aharon Yossef Kossower, et le militant bien connu Eliezer Hendel.

La situation devenait en effet plus dure de jour en jour. Quelques centaines de familles réfugiées pour la plupart des bourgades environnantes

— Wiszkow, Serock, Pultusk et d'autres — traînaient dans les rues et les cours et ne trouvaient pas à se loger. Une chambre allouée quelquefois à douze ou treize personnes. L'hiver particulièrement dur n'a fait qu'aggraver la situation de ces familles. Le nombre de personnes dont les membres gelaient s'accrut. Ce fut un triste spectacle.

Par ordre des autorités allemandes, l'ancienne Kehila, la direction de la communauté, fut automatiquement transformée en Judenrat, le Conseil des Juifs, institué dans toutes les villes et bourgades et qui devait exécuter les ordres des Allemands. Le président était le déjà nommé David Israelski et les autres membres: Méir Winterman, Eliezer Hendel, Yaacov Kaminski, Yehzekiel Frydman, Yekutiel-Aharon Altmark, Chmouel Openheim, Israel-Yaacov Warszawski, Hayim-Herch Wisniewski, Hayim Radziner, Yitzhak Gewarter, Abraham Yonich et Aharon-Leib Rybak. A la fin de 1941, David Israelski décéda, et à sa place fut nommé président Meir Winterman. Comme commandant de la Milice, instituée au Ghetto, fut nommé Bunim Radzimirski.

Le problème du logement devenant de plus en plus grave, une commission d'habitat fut créée, dont l'auteur de ces lignes qui avait une longue expérience d'activité publique et notamment sioniste, devait assumer la direction. A mes côtés se

cette association, restaient anonymes. Le but qu'elles s'étaient proposé était d'apporter le réconfort moral et spirituel aux familles pauvres et déshéritées quand un malheur les frappait et que l'un des membres de la famille décédait. Comme il s'agissait de familles dont le deuil qui les frappait ne provoquait guère de bruit dans la ville, alors que la famille restait isolée autour de leur cher disparu, les femmes membres de la Société se précipitaient dans la maison endeuillée ou dans la cour de la maison et entonnaient des lamentations à haute voix: "O, quel malheur nous a frappés, avec la disparition de cette âme pure!" Et quand il s'agissait d'un enfant décédé, les "Pleureuses" se lamentaient: "Quand le gentil petit Chloïmelé passait dans la rue, il illuminait tous les alentours. Quel malheur pour sa mère, pour sa famille et pour

nous tous!". En écoutant les pleurs et les lamentations, une foule nombreuse s'assemblait autour de la maison du mort et cela apportait un peu de consolation à la famille endeuillée.

Il y a lieu de rappeler également l'activité à Radzymin de la société "Hakhnassath-Kala" ("aide à la fiancée" qui s'occupait de procurer de l'argent pour fournir la robe de mariée et la dot aux fiancées déshéritées) et "Talmud Thora" (société qui s'occupait de l'éducation religieuse des enfants pauvres et collectait de l'argent pour payer leurs frais scolaires).

Au cours des années vingt existait également à Radzymin une Caisse de prêts pour les petits commerçants, qui accordait chaque semaine des prêts sans intérêt à des dizaines de petits boutiquiers et commerçants.

M. KOSSOWER

INSTITUTIONS CULTURELLES ET PHILANTROPIQUES A RADZYMIN

Outre la Bibliothèque "Tarbouth" qui constituait le centre culturel et organisationnel des milieux sionistes, il y avait également à Radzymin la Bibliothèque "Y. L. Peretz", autour de laquelle se concentraient les milieux gauchistes, du Poalé Sion de Gauche aux Communistes. La Bibliothèque Y. L. Peretz fut fondée en 1925 et à sa tête se trouvaient Chlomo Morgenstern, Chlomo Potasz et d'autres. Morgenstern et Potasz émigrèrent en 1931 à Paris où ils ont eu une activité réputée dans la vie publique à la veille de la Seconde Guerre mondiale et après la Libération.

Au cours des ans, la Bibliothèque Y. L. Peretz réussit à développer une activité culturelle et organisationnelle au sein de la jeunesse gauchiste de la ville. Dans son club furent organisées des soirées-débats sur des thèmes publics et littéraires, souvent avec la participation d'orateurs venus de Varsovie. De même la direction de la Bibliothèque organisa-t-elle des conférences publiques dans la grande salle "Ochrona", avec la participation de personnalités centrales des cercles ouvriers et des partis socialistes juifs de la capitale polonaise. Entre autres prirent la parole à Radzymin: Yaacov Zerubavel (dirigent du Poalé Sion de Gauche), Yaacov Pat (l'un des dirigeants de la vie culturelle et journalistique du "Bund"), l'écrivain Rachel Feigenberg, le dra-

maturge et critique Dr. Michael Weichert, et bien d'autres encore.

Linath Hatzedek

"Linath Hatzedek" (littéralement "dortoir de justice") fut probablement l'association sociale et philanthropique la plus ancienne de la communauté de Radzymin. Elle avait pour but de fournir des médicaments et l'équipement médical (à titre de prêt) aux pauvres ou isolés. Les membres de l'association se portaient volontaires pour passer la nuit au chevet des malades, pour les assister et leur administrer les médications ordonnées, alors que les membres de la famille étaient fatigués et épuisés par les soins qu'ils devaient donner aux malades durant le jour. De là aussi l'origine du nom de l'association "Linath Hatzedek". Les membres de la direction de "Linath Hatzedek" ont été pendant de longues années: Nissim Bromberg, Baruch Yonich, Hayim Awkowitz et Aharon Kossower.

"Les Pleureuses"...

Une des associations les plus remarquables de Radzymin, qui poursuivit son activité pendant de longues années, fut la "Société des Pleureuses". Pour des raisons compréhensibles, les femmes qui s'étaient portées volontaires pour l'activité de

rona" qui se remplissait jusqu'à la dernière place. Beaucoup de gens devaient rester dehors, mais les sons de la musique pouvaient s'entendre au loin. Aux concerts publics de la chorale venaient également de nombreux amateurs de chant des villes environnantes, auxquelles la réputation de la Chorale de Radzymin était parvenue.

Chaque représentation commençait par l'exécution du célèbre chant "Hof oun gloïb" (Espère et crois) de Y. L. Peretz, chant qui était devenu l'hymne de notre chorale, un chant plein d'allant et d'ardeur, et aux paroles annonciatrices de lendemains meilleurs:

"Espère, espère, le printemps n'est plus loin,
Les papillons voleront haut
De nouveaux nids, de nouveaux oiseaux
feront entendre de nouveaux chants.

"Crois, crois, la nuit s'est déjà évanouie
Et les nuages se sont dispersés.
Bleu, bleu, sera le ciel,
De nouvelles étoiles, de nouveaux messages.

"De nouvelles roses, de nouvelles fleurs
pousseront, monteront haut,
Il fera clair, il sentira bon, le chant s'élèvera
Dans notre petit coin également.
Espère, espère, le printemps n'est plus loin,
Les papillons voleront haut,
De nouveaux nids, de nouveaux oiseaux
feront entendre de nouveaux chants".

(Libre traduction du yiddich)

Quelques membres seulement de la chorale ont survécu à l'Holocauste, et vivent en Israël, dont Sara Goldman, Glika Wengrower, Reouven Koszmarski, Bracha Koszmarski. Tous les autres n'ont pas eu la chance de voir le printemps... Leur espérance, leur attente, furent tragiquement déçues, la bête nazie a mis fin à leur pure croyance linka, les voix délicates et pures des membres de et à leur espoir. Dans les chambres à gaz de Treb-

la chorale se sont étranglées, aux côtés de celles de tous les membres martyrs de notre sainte et pure communauté.

De tous ceux-là nous porterons le deuil et leur souvenir à jamais restera gravé dans notre mémoire.

A nos chers parents et proches, in memoriam:

"A qui, à qui pourrai-je conter ma nostalgie,

Pour clamer ma grande peine,

Qui donc sera touché par ma mélodie solitaire

Et verser une chaude larme...

Sera-ce l'oiseau qui chante à ma fenêtre

Qui chante avec courage et grâce

Ah, non! il est ivre de joie et de printemps

Il ne comprendra pas ma mélodie.

Sera-ce la fleur qui s'épanouit dans mon jardin

Qui se laisse tirer vers le soleil d'or

Oh, non! elle est ivre de rosée et de rayons

Elle ne comprendra pas ma mélodie.

A qui, à qui donc conterai-je ma nostalgie,

Ma solitude, mon isolement

Qui sera-t-il touché par ma mélodie solitaire

Une mélodie de tristesse et de peine..."

Nous voulions, ô chers disparus, parler de vous, allumer une bougie du souvenir pour chacun de vous. Nous voulions conter les jours et les nuits, les mois et les années de disette et de détresse à la maison et les moments si rares de bonheur et d'espérance. Nous avons cherché les mots capables d'exprimer la douleur qui est dans nos coeurs de vous savoir disparus. Mais aucun mot n'est capable d'exprimer la profondeur de la douleur et de la détresse. Peut-être cette chanson-là, que souvent chantait notre regrettée soeur Sima, dont les doux sons résonnent encore en nos oreilles, exprimera-t-elle quelque peu ce que nous ressentons dans nos coeurs plongés dans une douleur incommensurable. Que votre souvenir soit à jamais béni!

Le Chorale

kowicz, Openheim, Bergman et notre propre famille.

Les répétitions

La présence aux répétitions qui avaient lieu le samedi était toujours complète. Les membres renonçaient aux promenades, aux jeux et autres loisirs, au profit du chant choral; le chant était leur plaisir suprême du chabbath. On écoutait avec beaucoup d'attention les explications de notre maître de chorale, le chef Schweiss de Varsovie, qui était soliste à la grande synagogue de la rue Tlomacka à Varsovie. Nous écoutions et répétions passage par passage, puis chaque chant en entier et c'est ainsi que nous apprenions un nouveau chant. Avec les mois qui passaient, notre répertoire s'était enrichi de chants classiques, chants

populaires et chants israéliens, la plupart en yiddich, et même de passages entiers de grands oratorios (tels "Halleluia" de Haendel et d'autres). Nous répétions sans arrêt jusqu'à ce que chaque chant sortait de nos bouches parfaitement figolé, sans le moindre défaut ou fausse note. Le chef Schweiss était particulièrement exigeant et ne laissait échapper la moindre fausse note ou le moindre son impur de la bouche d'aucun des dizaines de choristes. Quand par hasard cela se produisait, il devenait terrible...

Les concerts publics

Quand le jour espéré où la chorale devait se présenter au public arrivait, c'était un vrai événement et une fête dans la ville. De centaines et des centaines d'habitants affluaient à la salle de l'Och-

David et Eliyahou DEMBSKI

LA CHORALE DES JEUNES A RADZYMIN

Dédié au souvenir de nos compatriotes qui toute leur vie durant aimaient chanter et dont le chant de la vie fut interrompu au milieu du chemin...

La vie culturelle dans notre ville fut nombreuse et variée mais nous n'exagérerons pas en affirmant que la Chorale des Jeunes, ses répétitions et l'étude de chansons nouvelles, comme ses représentations publiques et dans des salles fermées, constituaient la couronne de la vie culturelle et artistique à Radzymin. La chorale était l'élément culturel de premier rang et faisait la fierté de la ville, d'autant plus qu'elle réunissait des cercles de jeunes de tous les milieux de la jeunesse et même de aînés de Radzymin.

La chorale fut fondée en 1925 par un groupe de jeunes et à leur tête les membres de la famille Awkowicz: les frères Herch-Mordehaï, Leibel et Berich. La famille Awkowicz était une famille musicale, ses fils et filles avaient de belles voix et aimaient le chant. De leur habitation à l'étage supérieur de la porte d'entrée de la longue cour de la Synagogue, dont les fenêtres donnaient sur la façade du Stary Rynek (le vieux marché), on entendait sans cesse jaillir les sons de musique.

Les Awkowicz donnaient le ton dans la chorale et ont grandement contribué à son niveau re-

lativement élevé. C'était une chorale de jeunes populaire, sans liens partisans, qui s'était organisée et continuait à fonctionner d'une manière indépendante, de ses propres forces: ses membres jouissaient spirituellement du charme de l'harmonie et des chants de concert. Les chansons que nous interprétions avec beaucoup d'allant nous faisaient oublier les peines quotidiennes, les ennuis personnels ou familiaux, aussi bien que la détresse que nous supportions en commun; les sons de la musique nous donnaient des ailes et nous portaient dans un monde lointain, un monde de bonheur et de beauté.

La chorale constituait une compagnie intéressante et sympathique; notre ville était bénie d'une jeunesse douée d'un sens musical développé qu'elle avait obtenu en s'imprégnant dès son plus jeune âge des chants du chabbath et des fêtes d'Israel, entonnés au foyer familial; beaucoup d'entre nous avaient "cueilli" les mélodies des "nigounim" chantés dans la Cour du célèbre Rabbi et dans les "Stiblech" (les "petites chambres") des Hassidim. Les sons de la musique nous accompagnaient en tous lieux, à l'atelier, au foyer du mouvement de jeunesse, et dans toutes les réunions. La chorale comptait un certain nombre de "fractions"... Il s'agissait des familles représentées dans la chorale par quatre ou cinq membres, telles les familles Aw-

tuteur originaire de Varsovie, Biderman. Dans la section des filles étaient actives: Rachel Yonich, Zysalé Achkenazi, Laïtché (Lea) Gingold, Rachel Hendel. Les militants garçons étaient: Chimchon Dembski, Bérich Awkowicz, Chmouel-Herch Koszmarski (aujourd'hui Chamir) etc. En 1928 l'activité du "Hachomer Hatzair" fut interrompue pour des raisons diverses, mais reprit en 1932 sous la direction de David-Leib Dembski et Eliyahou Silberstein. Un certain nombre de membres du "Ha-

chomer Hatzair" montèrent en Israël dans les années trent et après l'Holocauste.

Il y avait à Radzymin également des sections du "Héhaloutz" (le Pionnier dont les militants étaient: Yehochoua Treister, Abraham Heitman, Itché Hochman, Hatzek, Chlomo Potasz et Yehochoua Werk; le "Hehaloutz-Artisan", dont les militants étaient Sterdiner et Halberstadt, et le "Mizrahi" et "Tzeiré Mizrahi" (Jeunes), dont les militants étaient: Hayim Radziner, Abraham Radziner et Abraham Szliwkowicz.

M.K.

PARTIS ET INSTITUTIONS A RADZYMIN

Entre les deux guerres mondiales, il y avait à Radzymin un réseau varié et développé de partis politiques, pour la plupart sionistes, ainsi que de mouvements de jeunesse sionistes. Le fondement principal de l'activité sioniste très poussée fut la section des Sionistes Généraux-Radicaux ("Al Hamichmar") dont le leader national fut Itzhak Grynbaum et Moché Sneh (Kleinbaum) l'ingénieur, ainsi que la bibliothèque "Tarbouth" (Culture) du club sioniste local avec, à sa tête, Michael (Mendel) Kosower. Parmi les membres du comité se trouvaient : Moché les membres du comité se trouvaient : Moché Baruch Aszman, Chalom Litewka, Chimchon Dembski, Itché (Issac) Hochman, Esther Goldstern, Abraham Yonich, et d'autres.

En 1929, la section locale créa un "Ken" (Foyer, littéralement "nid") du "Hachomer Haleoumi" (Garde Nationale, mouvement de jeunesse sioniste, patronné par l'Organisation Sioniste de Pologne). A la tête du "Hachomer Haleoumi", étaient: Chimchon Dembski, Chalom Kosower, Mendel Gingold, Welwl (Zeev) Liwerant, Zlata (Zehava) Gingold, née Treister, et d'autres. Quelques uns des dirigeants du "Ken" et de ses membres montèrent en Israël dans les années trente. A la veille de la Seconde Guerre mondiale, se trouvaient à la tête du "Hachomer Haleoumi": Chepsl Radziner et Mordehaï Kossower.

Dans le cadre de l'activité des Sionistes Gé-

néraux-Radicaux, sont venus à maintes reprises à Radzymin de Varsovie, pour prendre la parole au cours de grandes manifestations publiques les dirigeants du sionisme polonais Yitzhak Grynbaum, Moché Sneh (Kleinbaum), l'ingénieur Landsztok (Ilon), Me Polakewicz, etc.

Parallèlement aux Sionistes Généraux, furent actives à Radzymin les sections du "Brith Hatzohar" (Révisionnistes) et du Béthar. Le "Brith Hatzohar" fut créé à Radzymin en 1930. A la tête de la section se trouvait Bunym Weinglass, et les membres du comité étaient: Guerchon Hendel, Hayim Leizer Weinstein, Haïtché (Haya) Kossower, Moché Morgenstern, Welwl (Zeev) Neimann, etc. Le Béthar (Brith Trumpeldor, jeunesse révisionniste) fut fondé en 1932. Le commandant du "Ken" fut Yaakov Izraelski, et les membres du commandement furent: Leibl (Arié) Rotstein, Chimon Treister, Guerchon Hendel, Yosl (Yossef) Weinglass, Nahman Frydman. Quelques uns des militants du Béthar se préparèrent à l'Aliyah en Israël et réussirent à la réaliser au cours des années trente et certains à la veille même de la Seconde Guerre mondiale. Dans les deux années qui précédèrent la guerre les dirigeants du Béthar étaient: Abraham Borenstein et Frymka Frydman.

Le premier mouvement de jeunesse sioniste à Radzymin était le "Hachomer Hatzair" (Jeune Garde). Le "Ken" fut fondé en 1925 par un insti-

demandant de ne pas désespérer et de trouver du renfort dans le service du Créateur. Le message fut diffusé dans toutes les villes et les villages de Pologne et laissa une forte impression sur les Hassidim.

L'Admor de Wichkow-Radzymin et ses huit fils furent tous tués au cours du génocide nazi. Son unique fille, Ita-Tauba, qui épousa l'Admor Reb Yerahmiel Yehouda Méir Kalisz, survécut à l'Holocauste et se trouve à Jérusalem.

Dans son message, paru dans le journal "Hajnt" (Aujourd'hui) quelques semaines avant la fête, le Rabbi qui en appelle à l'esprit de la solidarité juive et évoque la honte que la profanation de la fête aux yeux de la population non-juive constitue pour l'ensemble de la communauté juive, offre de fournir lui-même de sa poche "cent pouds (deux tonnes) de Matzoth et deux bons bestiaux et des pommes de terre autant qu'il le faudra, et s'il le faut davantage", si les dirigeants du Bund acceptent de publier un communiqué dans la presse qu'ils accédaient à la prière du Rabbi. L'appel resta cependant sans réponse, l'attitude antireligieuse du "Bund" étant à l'opposé même d'une telle considération.

Au cours des dernières années de sa vie, le Rabbi souffrit du diabète et il eut aussi une pneumonie au cours de l'été 1934, qui fut le dernier de sa vie. Quand son état empira, on décida de l'opérer. Il se trouvait alors en villégiature à Otwock. Le lendemain de l'opération, quand le Rabbin d'Otwock vint lui rendre visite, le Rabbi lui dit qu'il sentait sa fin approcher. Au cours du dernier chabbath qui lui resta à vivre, il réunit autour de son lit tous les Hassidim qui vinrent le visiter et passa la nuit en prières. Ses souffrances étaient insupportables mais il n'en continua pas moins à prier avec ferveur. Il mourut à l'aube. Il était âgé de 74 ans.

Il y eut une controverse s'il fallait l'enterrer à Radzymin auprès de son père ou à Varsovie où était enterré son grand-père. Une cour rabbinique trancha en faveur de Varsovie et c'est là qu'il fut enterré auprès de la tombe de l'illustre "saint grand-père", Reb Yaacov Arié de Radzymin.

Une seule de ses oeuvres fut publiée en 1936, mais un grand nombre de ses manuscrits furent détruits au cours de l'occupation nazie.

DE WICKOW-RADZYMIN

RABBI YAACOV ARIÉ MORGENSTERN

Après le décès de l'Admor de Radzymin, Reb Aharon Menahem Mendel (en 1934), ses Hassidim restèrent sans Rabbi. Leur Admor n'ayant pas laissé d'héritier, les Hassidim s'adressèrent à Reb Yaacov Arié Morgenstern, petit-fils du "vieux Rabbi" de Radzymin et aussi petit-fils du Rabbi de Kock, lui demandant de devenir leur Admor. Les Juifs de Wichkow où habitait Reb Yaacov Arié insistèrent auprès de celui-ci pour qu'il ne les quitte pas. Il hésita longuement, mais finalement les Hassidim de Radzymin l'emportèrent et il vint s'installer dans leur ville. Depuis lors on l'appela l'Admor de Wichkow-Radzymin. Wichkow, restée sans rabbin, demanda au fils de Reb Yaacov Arié, Reb David Chlomo, de succéder à son père à la tête du rabbinat et celui-ci accepta.

Deux autres fils de l'Admor de Wichkow occupèrent la charge rabbinique en Pologne; son aîné, Reb Israel Yitzhak, à Seroock, et le second, Reb Mordehaï, à Skarzysko. Quatre autres fils s'allièrent à des familles rabbiniques célèbres. L'un d'eux, Reb Elimelekh Yehouda vivait à Varsovie, à la rue Mila 9. Il devait marier sa fille et pour le mariage son père le Rabbi de Wichkow-Radzymin vint avec tous les autres fils. Entretemps les Allemands envahirent la Pologne et le mariage rabbinique dut se faire tous rideaux tirés, à cause de l'obscurcissement. Toute la famille resta à Varsovie, car personne ne pouvait plus retourner chez soi. L'Admor de Radzymin et ses fils restèrent dans la maison de son fils Reb Elimelekh.

Quand la guerre éclata, le Rabbi sentit le grave danger qui menaçait le judaïsme polonais et publia un appel spécial à tous ses Hassidim leur

LE RABBI EN ERETZ-ISRAEL

Comme tous les Admorim de Pologne, le Rabbi de Radzymin était lié à Eretz Israel. Il succéda à son père, Reb Yehochoua Chlomo, à la présidence de la Caisse de Rabbi Méir Baal Haness. En 1928, à Roch Hodech du mois d'Elloul, il se rendit en Israel et y resta jusqu'à la fin de la fête de Souccoth.

Les Autorités Mandataires ne permettaient pas en cette période là d'introduire une innovation quelconque devant le Mur des Lamentations, ni d'y placer une Arche avec des Rouleaux de Thora, ni une table pour la prière. Ils interdisaient de sonner du Chofar à la sortie de Yom Kippour, et aussi de faire une séparation entre hommes et femmes, qui seule pouvait permettre aux Juifs pieux de prier devant ce Lieu sacré. Le Rabbi de Radzymin était réputé en Pologne comme un homme qui ne se soumettait jamais aux circonstances, surtout si elles allaient à l'encontre de la Thora. C'est Maïmonide et le Choulkhan Aroukh qui l'instruisaient et engageaient et non les lois polonaises en Pologne ou les lois britanniques en Eretz Israel (alors Palestine). Quand vinrent donc les Jours Redoutables, il ne demanda ni ne chercha aucune permission et fit installer près du Mur des Lamentations une séparation entre hommes et femmes et put ainsi faire la prière du "Kol Nidré" le soir de Kippour devant le Mur. Le lendemain matin, les policiers anglais se jetèrent avec brutalité sur la foule des fidèles et enlevèrent la clôture de séparation entre les hommes et les femmes.

La brutalité des policiers anglais provoqua une vague de colère de l'ensemble de la communauté juive de Palestine. Le Rabbi de Radzymin écrivit une lettre aux Institutions représentatives du Yichouv et au cours d'une réunion commune

qui s'ensuivit, il fut décidé d'organiser immédiatement une série d'actions de protestation. La presse de l'époque rapporte que ce fut "une énorme manifestation, à laquelle participa tout Israel — les Rabbins d'un côté et les travailleurs socialistes de l'autre" ("Hahed", Tichri 5689 — 1928). "A l'assemblée à Jérusalem participèrent plus de dix mille personnes et le Rabbi de Radzymin, qui était au centre de la manifestation, éclata en pleurs en faisant son discours de protestation du haut de la tribune" ("Haolam", 28 Tichri 5689 — 1928). Une délégation des Juifs de Tel-Aviv, à la tête de laquelle se trouvait le célèbre poète et écrivain Hayim Nahman Bialik, vint spécialement à Jérusalem et demanda à être reçue par l'Exécutif sioniste. A cette rencontre Bialik déclara: "Je vois l'état dans lequel se trouve actuellement le Mur des Lamentations comme notre plus grande honte, comme une marque d'ignominie sur toute la nation israélienne. Les "goyim" sont venus sur notre terre ancestrale et de leurs mains brutales profanent notre Lieu le plus sacré... Il faut manifester de toutes nos forces pour libérer le Mur des mains étrangères".

A Tel-Aviv, une assemblée de protestation monstre réunit plus de quinze mille personnes et d'autres manifestations eurent lieu dans les autres villes.

De retour en Pologne, le Rabbi de Radzymin poursuivit son activité publique et vint en contact non seulement avec ses propres Hassidim, mais aussi avec les larges couches de la population juive. L'une de ses actions qui connut une large célébrité fut l'appel qu'il adressa au dirigeant du "Bund" socialiste juif, Henryk Ehrlich, pour lui demander de rendre cachères à l'occasion de la fête de Pessah, les trois cuisines populaires que cette organisation avait installées à Varsovie.

élée des soldats juifs, et à assurer leurs besoins religieux, notamment la nourriture cachère, et les Matzot à l'occasion de la Pâque. A ce propos, le Rabbi raconta que, déjà lors de la guerre russo-japonaise, il y avait à Port-Artur, en Extrême-Orient, plusieurs milliers de soldats juifs. Le Rabbi de Radzymin avait pris alors l'initiative de collecter de l'argent pour envoyer à ces soldats juifs des Matzoth pour la Pâque. En racontant cela, le Rabbi put sortir de la poche une lettre de remerciements du général russe commandant les armées impériales à Port-Artur, pour les cinq wagons de Matzoth que le Rabbi avait envoyés à ses soldats juifs.

Le Rabbi se préoccupa également des Juifs détenus dans les prisons polonaises, pour leur procurer une nourriture cachère et un autre objet de sa préoccupation fut le foyer des étudiants juifs à Praga, faubourg de Varsovie, où le Rabbi réussit à installer une cuisine cachère.

En 1912, le Rabbi créa à Radzymin une yechiva hassidique. Ce fut une véritable innovation dans le hassidisme polonais. Il y avait jusque-là des yechivoth généralement en Lituanie, tandis que les Hassidim étudiaient dans les "Schtiblekh" ('petites chambres', lieux de prières et d'études). Il y avait de très rares yechivoth en Pologne, nées tout dernièrement à Suchoczow (1910) et à Gour (1915).

A Radzymin, le Rabbi consacra chaque jour une heure pour un "chéour" (leçon), et comme il était très occupé par toutes sortes de réceptions et de réunions à Varsovie, il lui arrivait en rentrant tard le soir à Radzymin de faire réveiller ses étudiants, afin qu'ils ne ratent pas la leçon quotidienne de Talmud et de Commentaires.

La grande préoccupation de Reb Aharon Me-

nahem Mendel fut le fait qu'il n'avait pas d'enfants. Il vécut avec sa première femme, Matel, la fille de Reb Yaacov Yitzhak Rabinovitch, pendant plus de quarants ans et divorça d'elle en 1922. Deux ans plus tard, il épousa la fille de l'Admor Reb Yaacov Moché Safrin de Komarno en Galicie, mais d'elle non plus il n'eut pas d'enfants.

Pendant la Première Guerre mondiale, le Yechiva de Radzymin fut fermée et le Rabbi qui avait déménagé à Varsovie continua à donner des leçons dans son appartement privé, à une dizaine de jeunes étudiants, auxquels se joignaient de grands maîtres du monde hassidique, qui venaient écouter ses commentaires et innovations.

Une des célébrations qui attirait des foules, non seulement parmi ses propres Hassidim, mais tous les Hassidim de Varsovie, fut la fête de Simhath Thora. De tous les côtés de la capitale les gens venaient participer aux "Hakafoth" (rondes) de la Thora du Rabbi de Radzymin. Pendant des heures sans discontinuer, le Rabbi dansait, la Thora dans ses bras, émerveillant toute l'assistance.

Le Rabbi de Radzymin fut considéré non seulement par les Juifs, mais aussi par les Polonais et notamment par les dirigeants de la jeune République, née après la guerre. Pour s'occuper des affaires de sa communauté le Rabbi n'hésitait pas à se rendre dans les ministères, pour voir les hauts fonctionnaires compétents. Ne parlant pas le polonais, le Rabbi discutait avec eux dans un mélange de yiddich et d'allemand et réussissait à s'en faire comprendre. Il fréquentait aussi le "Sejm" (la Diète, ou parlement polonais) et lui est arrivé d'être reçu jusque par le commandant en chef de l'armée polonaise, et futur Chef de l'Etat, le Maréchal Joseph Pilsudski.

Hachana de cette année-là, Reb Chlomo vint saluer son père l'Admor Reb Yaacov Arié et lui souhaiter la bonne année. Son père le bénit en disant: "Cette année tu seras couronné d'une couronne de Thora", laissant entendre qu'il aurait un fils qui sera un grand savant dans l'étude de la Thora. Quand la prédiction s'accomplit et qu'il fallut donner un nom au nouveau-né, Reb Chlomo demanda l'avis de son père. Celui-ci proposa le nom de Menahem Mendel, en souvenir du Rabbi de Kock, son vénéré ami, qui était décédé un an auparavant. On lui ajouta encore le prénom Aharon.

L'enfant fut élevé dans le proche entourage du vieux Rabbi, qui voulut le voir tous les jours. Quand à l'âge de trois ans on le conduisit étudier au Héder, le Rabbi fut très joyeux, et à l'âge de cinq ans on permit à l'enfant de rester dans la chambre du Rabbi à l'heure de la prière. Aux repas du chabbath avec ses Hassidim, le Rabbi aimait faire asseoir son petit-fils sur son genou. Une fois, l'enfant saisit la bouteille placée sur la table et se mit à verser du vin et é le distribuer aux Hassidim. Certains se fâchèrent et le serviteur voulut retirer la bouteille de ses mains. Le vieux Rabbi demanda: "Pourquoi lui prends-tu le vin?" Le Chamach répondit: "Parce qu'il trouble notre Rabbi". Et celui-ci répliqua: "Et troubler ce petit, tu as le droit de le faire? Il sera aussi Rabbi!"

C'est ainsi que se poursuit l'éducation du jeune garçon qui s'adonna particulièrement à l'étude de la Michna et, très jeune, s'acquitta la renommée d'un génie. A l'âge de douze ans, son grand-père commença à lui chercher un parti convenable et proposa à son fils de le fiancer à la petite fille de Reb Yehochoua d'Ostrowa et arrière-petite fille du "Saint Juif" par son père.

Après quelques hésitations de la part du père de la jeune fille, l'accord fut conclu, et lorsque Reb Aharon Menahem Mendel fit sa Bar-Mitzva, les "fiançailles" furent signées en présence d'invités de marque, dans la maison du grand-père de la fiancée, le célèbre Tsadik Reb Yehochoua à Ostrowa. Après la cérémonie, Reb Yehochoua appela auprès de lui le jeune fiancé et lui offrit une amulette pour le protéger contre le "mauvais oeil".

Dans sa correspondance avec son allié, le vieux Rabbi de Radzymin chante les louanges de son petit-fils "qui est de ma souche": "Il a un esprit apte à l'étude de la Thora et avec l'aide du Saint Nom il sera intelligent et sage et pieux. Il a beaucoup de charme et tous ceux qui le voient l'aiment pour son charme".

Après le mariage, Reb Aharon Menahem Mendel fut hébergé par son beau-père, le Tsadik Reb Yaacov Yitzhak Rabinovitch à Biala, pendant plusieurs années, au cours desquelles il continua à étudier la Thora et le Hassidisme. Pour les rêtes et le Hassidisme il étudia chez l'Admor Reb Abraham de Suchoczow et pour les sciences secrètes et le Hassidisme il étudia chez l'Admor Reb Chneour Zalman de Kapost. Avec le premier surtout il resta en correspondance pendant de longues années.

Reb Aharon Menahem Mendel succéda à son père Reb Yehochoua Chlomo, à la mort de celui-ci en 1903. En tant qu'Admor de Radzymin, qui est proche de Varsovie, Reb Aharon Menahem Mendel se rendit souvent dans la capitale qui comptait la population juive la plus forte de Pologne, avec une communauté de près de trois cent mille âmes. Il a participé aussi aux réunions du Conseil rabbinique de la grande ville. En 1914, quand éclata la guerre, il vint s'installer à Varsovie où il se consacra particulièrement au bien-

alors que le fiancé n'avait que treize ans et le Rabbi de Radzymin promit une forte dot de plusieurs milliers de roubles.

Le "saint grand-père" Reb Yaacov Arié avait hérité de son maître Reb Simha Bounim de Przysucha son amour d'Eretz-Israel. Un jour le Rabbi Reb Bounim dit au cours d'une fête à ses Hassidim: "Je suis étonné que Moïse Montefiore n'essaie pas de racheter du Turc tout Eretz Israel". Alors un des présents dit: "Rabbi! Et qu'en ferons-nous s'il rachète la Terre d'Israel, aussi longtemps que le Saint Nom ne nous a pas ordonné d'y retourner?" Le Rabbi répondit: "Ne dites pas cela! Que la Terre sorte des mains des Goyim et vienne aux mains d'Israel et le Salut sera proche".

Comme son maître, le Rabbi de Radzymin apporta tout son soutien à l'installation des Juifs en Eretz Israel, notamment par la Caisse de Rabbi Méir Baal Haness (le Faiseur de Miracles). Son fils, Reb Chlomo Yehochoua David, fut encore du vivant de son père élu président de la Caisse de "Maoth Eretz Israel", après le décès du Rabbin Berich Meislich, président de la Cour rabbinique de Varsovie, qui la présida auparavant. A la mort de Reb Yaacov Arié en 1874, son deuxième fils, Reb Chlomo Yehochoua David, fut élu Rabbin et Rabbi de Radzymin et il dirigea sa communauté, en même temps que sa cour de Hassidim, pendant près de trente ans.

L'Admor Reb Chlomo se distingua non seulement par sa connaissance de la Thora et son attachement au Hassidisme, mais aussi par son intelligence, et son influence sur les gens de son entourage fut très grande. Son attitude envers les riches et les pauvres s'exprimait par un de ses mots: "Il y a lieu de louer la pauvreté et d'estimer la douleur, mais seuls le pauvre et le malade

ont le droit de le faire; un riche ou un homme un bonne santé, qui loue la pauvreté ou s'enorgueillit de souffrances, n'est qu'un escroc".

Reb Chlomo n'avait pas d'estime particulière pour les riches et parfois même les chassait de sa Cour. Un jour ses Hassidim vinrent se plaindre: "Mais nos Sages ne disaient-ils pas "le Rabbi honore les riches"? Il répondit: "En tant que riches seulement, passe encore, mais voilà des riches qui viennent prétendre que je les honore en tant que Hassidim, en tant que lettrés, sages ou justes. Honorer un riche ignorant pour sa science, une brute pour son "hassidisme", un voyou pour sa "justice" — à cela je ne consentirai jamais".

L'Admor Reb Chlomo Yehochoua David décéda le 15 Chevat 5663 (1903) et fut enterré au cimetière de Radzymin.

L'ADMOR REB AHARON MENAHEM MENDEL GUTERMAN (1860—1934)

Reb Aharon Menahem Mendel naquit à Radzymin le 18 Eloul 5620 (1860) chez son père Reb Chlomo Yehochoua, du vivant encore de son grand-père Reb Yaacov Arié.

Les Hassidim racontent que sa mère eut un accouchement difficile et sa vie était en danger. Ses proches s'en furent donc frapper à la porte du "saint grand-père". Mais la porte était fermée à clé et, le Rabbi ne répondant pas, il fallut casser la porte. Lorsqu'ils entrèrent, le vieux Rabbi dit: "C'est dommage, vous avez beaucoup perdu en ne me laissant pas concentrer dans ma prière. L'enfant qui va naître sera un grand et bel arbre sans fruits". En effet, Reb Aharon Menahem Mendel devait mourir sans enfant.

On raconte encore: jusqu'en 1860, Reb Chlomo n'avait eu que des filles. Dans la nuit de Roch

*Reb Aharon Memahem Mendel
Avec son Serviteur A.I.Veinchtein*

mor Reb Simha Bounim Kalisz d'Otwork, qui fut intronisé Rabbi à la mort de son père l'Admor Reb Menahem Mendel de Worki en 1868, alors qu'il n'avait que dix-sept ans. Il est venu demander sa bénédiction au "saint grand-père", le Rabbi de Radzymin. En 1865, le Rabbi maria l'un de ses petits-fils et invita au mariage tous les Admorim. Le seul qui ne put venir fut le Rabbi de Gour, malade, qui lui envoya un message de bénédictions et d'excuses. Le Rabbi de Radzymin eut la chance de voir ses petits-enfants et même arrière-petits-enfants et s'efforça de leur trouver de beaux partis, dans les familles bien en vue. C'est ainsi qu'une des ses petites-filles épousa le fils du Rabbi de Kock, Reb David Morgens-tern, et son petit-fils Reb Aharon Menahem Mendel, épousa, un an avant la mort du vieux Rabbi, la fille de l'Admor Reb Yaacov Yitzhak Rabinovitch de Biala et une petite-fille épousa le Gaon Reb Pinhas Eliyahou de Litomorsk. Peu de jours avant sa mort le vieux Rabbi réussit encore à marier l'une de ses petites-filles au petit-fils de Rabbbin de Ciechanow.

Avec tous ses amis et parents par alliance, le Rabbi entretenait une longue et nombreuse correspondance sur les thèmes les plus variés, mais surtout sur des commentaires et interprétations de la Halakha. Certains de ses "Drouchim Vehidouchim" (commentaires et innovations) furent publiés par l'Association des Rabbins de Varsovie en 1928, mais dans de nombreuses oeuvres de ses contemporains, il est cité longuement. Mais il composa lui-même plusieurs livres de commentaires sous le nom Aviv, anagramme de son nom Yaacov Arié Ben Bina (fils de Bina, sa mère). Ils furent publiés par son petit-fils Reb Yehiel Morgens-tern dans les années 1924 et 1936 en Pologne et en 1948 à Londres. Il s'agit essentielle-

ment de pensées et commentaires sur les commentaires des cinq livres du Pentateuque.

Reb Yaacov Arié décéda le 18 Tamouz 5634 (1874), âgé de 82 ans. De dizaines de milliers d'admirateurs de toutes les couches du peuple furent en deuil du "saint grand-père", et parmi eux des nombreux non Juifs à qui il avait porté aide et assistance.

L'ADMOR REB CHLOMO YEHOCHOUA DAVID GUTERMAN

Rabbi Yaacov Arié de Radzymin avait trois fils. L'aîné, Reb Israel, épousa la fille d'un des Tsadikim de Russie et poursuivit là-bas la tradition de la Cour de son père. Son fils fut le célèbre Tsadik Reb Lévi-Yitzhak de Sorotchine-Lady.

Le deuxième fils, Reb Chlomo Yehochoua David, resta en Pologne et poursuivit la lignée de son père à Radzymin. Il eut un fils et une fille. Pour gendre il prit le petit-fils du Vieux Rabbi de Kock, fils de l'Admor Red David, le jeune Zwi Morgens-tern. Le mariage eut lieu du vivant du vieux Rabbi et donna à celui-ci l'occasion d'une nouvelle correspondance avec son vénérable ami, le Vieux Rabbi de Kock.

Le fils de Reb Chlomo Yehochoua David fut l'Admor Reb Aharon Menahem Mendel de Radzymin, qui épouse la fille du Tsadik Reb Yaacov Yitzhak Rabinovitch, lui-même gendre du célèbre Tsadik Reb Yehochoua d'Ostrowa et petit-fils du "Saint Juif" de Przysucha.

Le troisième fils du "saint grand-père", Reb Abraham Hayim, prit pour gendre le célèbre Gaon, Reb Yerahmiel Yechaya Minberg, qui fut plus tard chef de tribunal rabbinique des communautés de Jedzow, Lukow et Zdunska Wola. Les fiançailles eurent lieu dans la Cour de Radzymin,

quelle le Rabbi a causé la fuite du général commandant de la police russe de Varsovie.

L'histoire était la suivante. Chaque matin, le Rabbin vêtu de son habit traditionnel se promenait dans la grande allée du Jardin, après avoir bu son eau de Carlsbad. Il y croisait régulièrement le général russe avec sa femme, qui suivaient la même cure. La vue du "goy", réputé pour sa méchanceté, était insupportable au vieux Rabbi, qui à chaque fois détournait la tête pour ne pas le voir et crachait par terre en signe de mépris. Le général était furieux et exigea du patron du Jardin de refuser de vendre de l'eau à ce Juif et de lui interdire l'entrée au Jardin. Le propriétaire, un originaire de Curlande, connaissait le Rabbi depuis de longues années et avait pour lui un profond respect. Il rapporta donc aux serviteurs du Rabbi l'ordre du général, qui était accompagné de la menace de lui retirer la licence. Le Rabbi lui fit répondre de ne pas craindre les menaces du général qui "de toute façon ne reviendra plus au Jardin".

Cette même nuit, le général rêva qu'il se promenait au Jardin Krasinski et que le Rabbi juif cracha vers lui, en passant. Le même rêve lui revint à plusieurs reprises durant la nuit, et dès son réveil le général ne pensa plus qu'à une seule chose: courir à son bureau pour donner l'ordre d'expulsion et chasser le Rabbi du jardin. Il ordonna à son cocher de rouler vite. Celui-ci obéit et dans la hâte heurta une voiture qui venait en sens inverse, manquant de renverser sa propre voiture. Le général effrayé et furieux sauta dehors, tira son sabre et frappa le cocher. Le coup fut mortel. La foule qui se rassembla sur le lieu de l'accident s'en prit au général et faillit le lyncher. A grand-peine, il réussit à s'arracher à la foule et s'enfuit à pied à la maison. Sa femme lui conseilla de prendre la fuite, car la population ne lui par-

donnera jamais le meurtre de son cocher. C'est ainsi donc que le lendemain parut dans tous les journaux la nouvelle de l'accident et du soudain départ du ministre de la police de Varsovie. Et c'est ainsi, conclut la légende, que se réalisèrent les paroles du Rabbi de Radzymin et le général et sa femme ne furent plus jamais vus au Jardin Krasinski.

VETERAN DES ADMORIM

Le Rabbi de Radzymin ne fut pas seulement estimé par la grande foule et par ses nombreux Hassidim, mais aussi tous les autres Admorim l'honorèrent en tant que vétéran des Tsadikim de cette génération, et n'hésitaient pas à lui envoyer un "billet" accompagné du montant du "rachat de l'âme" pour le prier de les rappeler dans ses prières. Une grande amitié le lia au Rabbi Yitzhak Méir Alter (qui devint plus tard l'Admor de Gour) alors que celui-ci vivait à Varsovie. Radzymin était alors à une heure environ de chemin de fer (une voie étroite) de Varsovie et le petit train faisait la navette plusieurs fois par jour entre les deux stations. Le Rabbi de Radzymin se rendait souvent à Varsovie et ne manquait jamais d'y rencontrer son ami Reb Yitzhak Méir Alter. Quand celui-ci fut nommé à Gour en 1859 et jusqu'à sa mort en 1866, leurs relations d'amitié ne furent jamais interrompues. Le Rabbi de Gour, surnommé "Hidouché Harim" (le "novateur Reb Itzhak Méir") envoyait chaque année une lettre de vœux au Rabbi de Radzymin et le priait en même temps de prier pour lui et sa famille pendant les fêtes des Jours Redoutables de l'année nouvelle.

Un autre parmi ses grands amis, encore du temps de leur commune présence à Przysucha, fut Reb Menahem Mendel de Kock. Parmi ses disciples célèbres fut l'Admor Reb Yisrael Yitzhak ("Yismah Israel") d'Aleksander et l'Ad-

a été ôtée aux Juifs et donnée aux nations du monde, et c'est de leurs mains que nous devons recevoir. C'est pourquoi la chose est si difficile, mais j'espère qu'il ne se passera plus beaucoup de temps et le salut reviendra aux Juifs rapidement et de nos jours. Amen!"

Certains pensaient pouvoir exploiter la naïveté du Rabbi et voulurent obtenir sa bénédiction par la ruse. Un paysan juif qui avait un grand troupeau de vaches vint demander au Rabbi sa bénédiction, parce qu'une épidémie était en train de décimer son troupeau. Le Rabbi lui dit: "Si tu me donnes un rouble de rachat pour chaque tête de bétail, je te promets que tes vaches vivront et ne mourront pas". Les paysan ne voulut pas offrir au Rabbi une si grosse somme d'argent, aussi annonça-t-il un chiffre bien plus petit pour le nombre de ses bêtes et paya le somme correspondante en roubles. Quelques jours après, il revint voir le Rabbi en criant et pleurant que les vaches continuaient à mourir. Alors le Rabbi lui dit: "Mes vaches, celles que tu as rachetées chez moi, ne meurent pas. Celles qui meurent sont les tiennes".

Le Rabbi était réputé comme "sauveur de femmes stériles". Tous ceux qui n'avaient pas d'enfants venaient supplier le Rabbi de les bénir. Un jour un homme qui avait déjà attendu quelques années après son mariage vint voir le Rabbi: "Si tu me donnes cent cinquante roubles, je te promets un fils". L'homme fut étonné car la somme était très élevée et il ne la possédait pas. Le Rabbi refusa de diminuer la somme. L'homme s'en revint à la maison et raconta l'histoire à sa femme. Ils décidèrent de vendre tous leurs biens et empruntèrent encore de l'argent auprès d'amis et voisins. Quand la somme fut complète, l'homme vint voir le Rabbi qui le bénit et lui promit un fils pour l'année prochaine. Il en fut ainsi effectivement. Des années plus tard, le fils grandit et il

fallut le marier. Le père s'en vint voir de nouveau le Rabbi. Celui-ci ordonna à son serviteur de retirer un paquet bien caché sous une poutre du plafond. Le serviteur apporta un paquet poussiéreux qui contenait cent cinquante roubles. "Tiens, prends l'argent que tu m'as donné quand tu es venu me voir pour me demander ce fils", dit-il à l'homme qui comprit enfin pourquoi le Rabbi avait exigé en son temps une si forte somme d'argent.

Le Rabbi était aussi très réputé pour son grand art de faire la paix dans les ménages et de même nombre de nobles polonais venaient le consulter pour se faire guérir ou pour avoir un enfant, alors qu'aucun médecin ne pouvait plus les aider.

Une anecdote célèbre raconte qu'un jour un riche Polonais vint le voir avec son garçonnet muet, demandant au Saint homme sa bénédiction. "Si tu me promets de ne jamais faire de mal à un Juif, je te promets de bénir ton fils pour que le langage vienne dans sa bouche". Le "poritz" promit bien sûr. Le Rabbi leva alors les bras vers le ciel et s'écria de force: "Seigneur du monde, combien de goyim y a-t-il dans Ton monde qui ont le parler dans la bouche, je Te prie de donner le langage également à ce petit goy". Cela disant, le Rabbi frappa de la baguette qu'il tenait dans sa main le dos du petit garçon. Celui-ci sursauta brusquement et poussa un hurlement: "Tata, Żyd mnie bije!" (Papa, le Juif me bat)...

Le Rabbi lui-même souffrait de toux et eut plusieurs attaques au coeur. Il ne buvait jamais d'alcool et même au Séder de Pessah, il avait l'habitude de boire de l'hydromel au lieu de vin. Il vint souvent à Varsovie au célèbre Jardin Krasiński, pour y boire de l'eau minérale de Carlsbad. A ce propos on raconte une anecdote, selon la-

"poritz" ne tenta plus jamais de le déposséder de son bien.

LE FAISEUR DE MIRACLES

La réputation du Rabbi de Radzymin ne fit que grandir, tant chez les Juifs que chez les Polonais de la région, comme un faiseur de miracles. Le propriétaire terrien polonais de Wilka-Slawosk, du nom de Moczanowski, était sans enfant depuis plusieurs années. Lui comme sa femme avaient grande confiance en leur métayer juif du nom de Chmoulke. Celui-ci connaissant la grande préoccupation du couple leur conseilla de se rendre auprès du Rabbi de Radzymin. La femme hésita d'abord et l'envoya comme messenger auprès du Rabbi. Celui-ci demanda à la femme de venir en personne. Elle prit donc Chmoulke comme interprète et s'en fit voir le Rabbi, à qui elle exposa en larmes sa prière. Le Rabbi écouta et dit: "Dis à cette femme que si elle promet de ne jamais faire de mal à un Juif, je lui promets qu'elle aura un fils". La femme promit et le Rabbi se levant dit: "Seigneur du monde! Tu as tant de goyim dans ton monde, qu'il y ait donc un goy de plus". Il en fut ainsi et lorsque la femme accoucha d'un fils, tous les Polonais des environs l'appelèrent "Rabinek", parce qu'il est né grâce au miracle accompli par le Rabbi.

Les visiteurs du Rabbi n'étaient pas seulement des Hassidim, mais des gens de toutes sortes. C'est ainsi qu'un jour vint le voir un commerçant qui était sur le point de faire une grosse affaire de livraison à l'armée. "Pourquoi faire des affaires avec des militaires?" lui dit le Rabbi. Le visiteur s'en retourna consulter ses associés, qui décidèrent de retourner voir le Rabbi et de lui expliquer qu'ils n'auraient pas affaire à des militaires, **mais à un** entrepreneur de l'armée. Mais le Rabbi ne fit que répéter: "Pourquoi faire des affaires avec des mili-

taires?". Un des associés décida d'aller consulter son propre Rabbi, le "Sfath Emet" ("Parole de Vérité"), de Gour. Le saint Rabbi demanda à son tour: "Tu n'as donc pas d'autre affaire?". Quand il répondit affirmativement, le Rabbi poursuit: "Alors pourquoi cette affaire?". Les associés décidèrent alors de renoncer à cette affaire prometteuse. Ce fut un autre Juif de Varsovie qui entreprit l'affaire et y perdit beaucoup d'argent.

Le Rabbi avait un coup d'oeil perceptif et savait distinguer la faiblesse de chacun de ses visiteurs, ainsi pouvait-il donner à chacun un conseil qui lui serait propre.

Un jour un marchand juif de poisson vint se plaindre de ce que ses affaires étaient en baisse. Le Rabbi lui dit: "A condition que tu me promettes de ne pas manquer une prière de Minha le jeudi, car j'ai entendu que lorsque le jeudi les marchands viennent acheter le poisson chez les pêcheurs, ils se mettent à boire en leur compagnie et en oublient leur prière de Minha." L'homme promit et le Rabbi le bénit. Le marchand tint parole et chaque jeudi s'empessa de faire sa prière de Minha avant d'aller voir les pêcheurs. Il s'abstint également de boire avec eux. Quand ils lui demandèrent pourquoi il ne buvait pas, il répondit qu'il ne se sentait pas bien et qu'il n'avait pas le droit de boire. Effectivement ses affaires commencèrent à s'étendre et il s'enrichit davantage. Avec le temps, il oublia sa promesse au Rabbi et se remit à boire avec les pêcheurs, et fit "sauter" sa prière de temps à autre. De nouveau les affaires se mirent à baisser et il s'en fut voir le Rabbi pour s'excuser d'avoir failli à sa promesse, suppliant le Rabbi de le bénir à nouveau. "Crois-moi, dit le Rabbi, comme il est difficile de casser des pierres pour remplir une charrette, de même il est difficile pour un Juif de travailler pour gagner sa vie. Car du jour où le Temple a été détruit l'abondance

n'en citerons que quelques-unes, qui jettent une lueur sur la société juive de ce temps et montrent qui étaient les gens qui recouraient au Rabbi. On raconte que le Tsadik Reb Baroukh de Stoczyn, qui fut de ses Hassidim, vint un jour voir le Rabbi, pour le prier d'intercéder pour son épouse malade. A peine son visiteur lui eut-il exposé sa prière que le Rabbi répliqua: "Sache que je vois d'ici à Stoczyn, jusque dans ta maison et je vois que ta femme est en bonne santé". De retour chez lui, Reb Baroukh trouva en effet sa femme guérie.

Mais beaucoup de ses Hassidim avaient des problèmes plus prosaïques. C'étaient généralement des métayers juifs qui avaient affaire à des "poritz" (dénomination générale d'un "noble" ou d'un propriétaire terrien) polonais, qui cherchaient à les déposséder de leurs biens pour les offrir à qui paiera un meilleur loyer. Le Rabbi de Radzymin avait une méthode bien à lui pour traiter ces cas-là et pour influencer le "poritz" de ne pas expulser et déposséder son locataire. Les "pritzim" (pluriel de 'poritz') savaient déjà que si la main du Rabbi de Radzymin se mêlait de l'affaire, il valait mieux renoncer. Ils savaient que la nuit le "Saint Rabi" leur viendra en rêve et les menacera des pires châtiments. De très nombreuses histoires circulaient à ce sujet.

Il arriva qu'un métayer juif fut menacé par un "goy" polonais qui voulait reprendre le moulin à eau, que le Juif exploitait depuis de longues années. Le Juif vint chez le Rabbi de Radzymin et invoqua son aide. Le Rabbi écrivit une lettre au "goy", en le suppliant d'avoir pitié d'un pauvre homme, père de huit enfants et qu'il ne le prive pas de son gagne-pain. En échange le Rabbi lui promettait la réussite dans d'autres affaires, ajoutant que Dieu réservait à chaque créature son gagne-pain et qu'il ne fallait pas que l'un fasse tort à autrui. Le Juif eut quelques doutes sur l'ef-

ficacité de la lettre du Rabbi, mais fort de sa confiance dans son Rabbi il prit la lettre qu'il porta au "goy". Celui-ci la lut et éclata de rire: "Va dire à ton Rabbi qu'il ne me casse pas la tête et qu'il ne se mêle pas de mes affaires, comme je ne me mêle pas de siennes". Le Juif rapporta au Rabbi la réponse du "goy". "Je savais que telle sera la réponse, dit le Rabbi qui écrivit une nouvelle lettre, disant qu'il ne voulait vraiment pas se mêler de ses affaires, mais simplement le mettre en garde de ne pas louer le moulin, car il n'en connaissait pas l'eau et risquait de s'y noyer. Le Juif rapporta cette lettre également au "goy". D'abord celui-ci voulut chasser le Juif avec sa lettre, sans même la lire, puis réfléchit et se mit à la lire. De nouveau il éclata de rire et dit: "Va dire à ton Rabbi qu'il ne se préoccupe pas de ma vie, car je sais nager et je ne crains pas l'eau". Le Juif vit que rien ne servait plus et s'en fut tout contrit à la maison.

Quelque temps après, le contrat vint à expiration et le Juif dut s'en aller pour laisser la place au nouveau locataire. Celui-ci fit des transformations au moulin et apporta de nouvelles machines et, pour l'inauguration, invita le "poritz" et tous les voisins. Après quelques bons verres, il raconta à ses invités l'histoire amusante de la lettre du Rabbi juif de Radzymin, qui l'avait mis en garde de ne pas louer le moulin parce qu'il risquait de s'y noyer. Il invita donc tous les présents à admirer ses exploits dans l'eau. Il plongea et remonta magistralement, sous les applaudissements, un certain nombre de fois, puis brusquement il plongea et ne remonta plus. Tous les présents étaient stupéfaits de voir la prédiction du Rabbi s'accomplir devant leurs yeux. Le meunier s'était noyé et le propriétaire s'empressa de restituer le moulin à son premier locataire juif. Celui-ci racheta chez la veuve les machines nouvelles et s'enrichit. Le

Morénou Verabénou" — notre Seigneur, Maître et Rabbi, titre admis chez les grands dirigeants des "cours" hassidiques). A la mort de Reb Yitzhak de Worki, Reb Yaacov Arié accepte le titre d'Admor de Radzymin. Il était âgé alors de 56 ans. Très rapidement, il s'acquit la réputation d'un des Tsadikim (Justes) de sa génération et on le considérait comme un "Baal Mofet" (un faiseur de miracles). Des centaines et des milliers de fidèles affluaient à la Cour du "Tsadik Reb Yankélé", comme l'appelaient ses Hassidim, pour lui demander d'intercéder en leur faveur auprès du ciel.

Le Rabbi n'avait jamais jusque-là su la valeur d'une pièce d'argent, mais cela ne l'empêcha pas d'exiger de quiconque venait chercher le salut chez lui, une pièce pour "le salut de l'âme". Il n'hésitait pas à en demander même beaucoup, en argent et en or. Mais cet argent, il ne s'en servit jamais pour son propre usage et le distribuait entre les pauvres ou aux institutions charitables. Les pièces qu'il recevait étaient conservées dans une caisse spéciale et il ne savait jamais ce qu'elle contenait. Il faisait confiance à son "chamech" (bedeau, serviteur) Herchel. Un jour, l'argent fut volé de cette caisse. Le Rabbi demanda à son chamech, si beaucoup d'argent avait été volé et s'il restait quelque chose. Herchel répondit qu'effectivement une grosse somme avait été volée, mais qu'il restait encore quelque chose. "Herchel, s'écria le Rabbi, si on a volé, c'est que cet argent n'était pas pur et que je ne mérite pas d'être Rabbi". Ce jour-là, il décida de refuser de recevoir des gens.

En ce temps-là Rabbi tomba malade et se rendit après de son médecin à Varsovie. Là une lettre lui parvint par messenger. La lettre venait de l'homme qui avait volé l'argent et il écrivait qu'il avait attrapé une grave fièvre, qu'il regrettait son méfait et désirait rendre l'argent volé. Reb Yaa-

cov Arié dit alors à son serviteur: "Tu vois bien, Herchel, que l'argent pur n'est jamais perdu".

Ce fut l'époque d'une grave épidémie de choléra en Pologne. La maladie arriva aussi à Radzymin. On vint raconter au Rabbi que la première malade était une jeune femme, mère de sept enfants. Le Rabbi se leva et s'écria: "Créateur du monde! Cela a déjà commencé et on s'en est pris en premier à une femme, mère de sept petits enfants, est-ce possible?" La légende dit qu'à partir de ce moment-là l'épidémie fut stoppée et même la malade en question guérit.

LE RABBI ET SES HASSIDIM

Fait étrange, malgré son amour profond pour son prochain, le Rabbi fut intraitable sur l'argent de "salut de l'âme". Il exigeait une forte somme de tous ceux qui venaient le voir et ni prières, ni supplications n'y aidaient, même de ceux prétendaient qu'ils n'avaient pas la somme exigée par le Rabbi. Le Chamech empêchait d'entrer ceux qui ne payaient pas et à plus d'une reprise, il devait recourir à la main forte. Il arriva même qu'au cours d'une bagarre à la porte, le Rabbi lui-même intervint. Mais les coups du Rabbi étaient considérés par les Hassidim comme une bénédiction, et quiconque en était touché était assuré d'être délivré de sa détresse...

A l'un de ses Hassidim les plus en vue, Reb Yehochoua Cohen de Wengrowo, le Rabbi dit un jour: "Donne moi trois cents pièces d'or rouge et je te ferai un contrat, par lequel tu auras droit à la richesse pour plusieurs générations, pour tes enfants et petit-enfants". Et le Hassid de lui répondre: "Rabbi, je crains la richesse pour les fils et petits-fils et je n'en veux pas, car s'ils sont riches ils ne seront plus des Hassidim".

Des histoires innombrables ont été racontées sur la Cour de Radzymin et Rabbi Yankélé. Nous

rapporté de la bouche de la sainte femme connue sous le nom de "la vierge de Loudmir" (Włodzimierz) qu'à la Cour du Rabbi Bounim de Przysucha "il y a trois disciples: l'un brûle le monde entier, c'est Reb Menahem Medel de Kock; l'un éclaire le monde, c'est Reb Yitzhak de Worki, et le troisième, Reb Yankelé de Radzymin, lorsqu'il tourne en rond avec sa pipe dans l'enceinte du Beith Hamidrach, tous les anges, séraphins et saint tremblent dans le ciel".

RABBIN ET ADMOR A RADZYMIN

La vie menée par Reb Yaacov Arié à Ryczywol était, nous l'avons vu, particulièrement difficile. Sa fidèle compagne pleurait souvent sur leur triste sort et il s'efforçait de la consoler et de dissiper sa peine. Il lui racontait comment les grands parmi les Justes ont vécu dans une pauvreté encore plus grande que la leur. Un soir en rentrant de la synagogue é la veille de Roch Hachana, Reb Yaacov Arié parut particulièrement joyeux. Il se tourna vers sa compagne, la bénit pour l'Année nouvelle et lui dit: "J'ai une bonne nouvelle pour toi, ma chère femme. Au cours de cette année qui vient nous serons enfin sauvés et nous aurons de quoi vivre largement, comme tu le souhaites". La sainte femme savait que son mari ne disait jamais de choses vaines, elle insista cependant: "Comment le sais-tu?" Et Reb Yaacov Arié de répondre: "Je ne te cacherai rien, ma chère femme. Alors que j'étais en train de prier le Chmoné-Esré (Dix-huit bénédictions) de Minha, j'ai vu se présenter devant moi le saint "Maguid" de Kozienice et le "Hozé" de Lublin, qui m'annoncèrent que j'étais déjà sauvé".

Au cour de cette même année, en effet, Reb Yaacov Arié fut accepté comme Rabbín à Radzymin. Les habitants de Radzymin cherchaient un Rabbín et d'adressèrent au Gaon Reb Yitzhak Méir

Alter qui vivait alors à Varsovie pour lui demander conseil sur le choix à faire. Il leur conseilla de se rendre à Ryczywol et de prendre Reb Yaacov Arié comme Rabbín. Ils s'empressèrent de dépêcher des messagers auprès de Reb Yaacov Arié, que ceux-ci trouvèrent en pleine prière de Minha dans sa maison. Ils s'étonnèrent de le voir prier à la maison au lieu de la synagogue, mais le soir au dîner Reb Yaacov Arié leur raconta que Rabbi Bounim lui-même avait en quelque sorte consacré sa maison comme lieu de prière, en lui disant au cours d'une visite inopinée: "Qu'elles sont bonnes tes tentes, ô Yaacov". Dans ce verset célèbre sorti de la bouche du saint Rabbi, il vit la confirmation qu'il pouvait prier chez lui, à la prière de Minha.

Cependant l'offre des émissaires de Radzymin ne fut pas de suite acceptée par Reb Yaacov Arié. Même une intervention après de sa femme ne servit à rien. Ce n'est que quelque temps plus tard, au cours d'une rencontre à Praga, (faubourg de Varsovie), à la cérémonie de fin d'écriture d'un Rouleau de Thora, que sur l'insistance du Rabbi Reb Yechayahou Mochkat, le Rabbín de Praga, Reb Yaacov Arié se laissa forcer la main. Et encore, raconte-t-on, a-t-il fallu presque l'enlever de force en voiture pour le conduire à Radzymin.

A Radzymin le nouveau Rabbín put enfin, grâce à son large traitement, vivre confortablement avec sa famille. Lorsque le Rabbi Bounim de Przysucha décéda en 1827, ses principaux disciples commencèrent à organiser leurs propres communautés hassidiques et c'est ainsi que sont nées les "cours" de Kock, Worki et d'autres. Reb Yaacov Arié accepta la suzeraineté du Rabbi Reb Yitzhak de Worki, qu'à plusieurs reprises dans ses écrits ultérieurs il rappelle comme son maître. Tant que le Rabbi de Worki fut en vie, Reb Yaacov Arié refusa de devenir "Admor" ("Adonénou,

lumière cachée depuis les six jours de la Création". Dans l'obscurité ils firent la prière et reçurent le Chabbath, puis firent la bénédiction sur le peu de pain qui leur restait du voyage. Ils continuèrent ainsi à discuter de Thora et à chanter les chants sabbatiques et dansèrent jusque tard dans la nuit. Le lendemain également, ils procédèrent de la sorte, en partageant le dernier morceau de pain sec et ce n'est qu'à la tombée de la nuit, qu'ils attelèrent leur cheval à la voiture et repartirent pour Przysucha. Avant qu'ils arrivent, le Rabbi Reb Bounim sentit leur arrivée et décida de partir à leur rencontre dans sa diligence personnelle. Quand Reb Yaacov Arié vit de loin que le Rabbi venait à leur rencontre, il sauta d'un coup directement de sa voiture dans la diligence du Rabbi et ce faisant, sans même s'en rendre compte, fit tomber ses chaussures. Quand le Rabbi lui demanda pourquoi il se promenait en chaussettes, il en fut tout contrit. Alors le Rabbi le bénit qu'il ne connaisse plus jamais de mal aux pieds...

La pauvre maison de Reb Yaacov Arié à Ryczywol était ouverte à tous et tous les Hassidim qui étaient de passage à Ryczywol, en route pour Przysucha, n'hésitaient pas à s'y loger. En voyant la pauvreté du maître de la maison et sachant l'importance que celui-ci avait aux yeux du Rabbi, Reb Bounim, les plus riches laissaient une certaine somme pour frais de logement. Le Rabbi lui même, en passant par Ryczywol, s'arrêtait chaque fois dans la maison de Reb Yaacov Arié.

Il y avait une tradition chez Reb Bounim qu'à la fête de Souccoth entraient dans sa Soucca les Hassidim, dont le nom était le "patron" ("ouchpiz") de ce jour. Le tour de Reb Yaacov Arié vint le premier jour de Hol Hamoed (la "mi-fête"), dont le "patron" était le patriarche Jacob. Or ce jour-là il pleuvait averse et les autres Hassidim taquinaient Reb Yaacov Arié qu'à cause de

la pluie il ne pourrait rester auprès du Rabbi dans la Soucca. Reb Yaacov Arié leur dit alors: "Voulez-vous parier? Vous paierez un rouble si la pluie cesse au moment où j'entrerai dans la Soucca". Les Hassidim s'empressèrent d'aller raconter la chose à leur Rabbi qui leur répondit: "Comment pouvez-vous douter? Il est capable d'obtenir du Saint béni soit-Il tout ce qu'il veut. Il Le supplie comme un enfant supplie son père et il obtient tout ce qu'il veut".

Il arriva qu'un jour le Rabbi s'en fut prendre sa cure et parmi ses compagnons de voyage il n'inclut pas Reb Yaacov Arié. Les Hassidim restés à la cour raillèrent celui-ci une fois de plus: "Si le Rabbi ne t'a pas emmené c'est qu'il ne te considère plus comme son disciple". Reb Yaacov Arié leur répondit: 'Eh bien, malgré cela, il n'y a aucune différence entre ceux qui sont partis avec lui et moi'. "Comment cela?", demandèrent ils. Et il répondit: "Je sais exactement où se trouve le Rabbi et ce qu'il fait, quand il étudie et quand il prie et même quand il fume la pipe". Les Hassidim notèrent tous les détails et dépêchèrent des messagers à la station de cure, dont ils avaient ignoré auparavant le nom. Quand le Rabbi les vit arriver, il leur demanda comment ils savaient où il se trouvait? Ils lui dirent que c'était de la bouche de Reb Yaacov Arié. Alors le Rabbi leur dit: "S'il en est ainsi je le priverai de son mauvais oeil, mais je lui revaudrai le double". (Ce récit est rapporté de la bouche du Rabbi de Kock, par son gendre le Rabbi de Suchaczow).

Quand, sur ses vieux jours, le Rabbi Reb Bounim devint aveugle, c'est Reb Yaacov Arié qui lui fit la lecture du "Midrach" (commentaires) et le Rabi Reb Bounim expliquait le texte.

Pendant cette période qu'il passa à la Cour de Reb Bounim, la réputation de Reb Yaacov Arié était déjà grande dans le monde hassidique. Il est

nouveau vêtement, mais le Rabbi refusa de le mettre. L'autre insista: "Ce n'est pas beau de se promener avec un vêtement en haillons comme un mendiant". Et le Rabbi de répondre: "De ma pauvreté, don du Créateur, je devrais avoir honte, et d'un beau vêtement, don d'un simple mortel, je devrais me glorifier?..."

Tout pauvre qu'il était, le Rabbi distribuait ses derniers sous aux pauvres. L'un des riches de la ville lui demanda un jour: "Expliquez-nous, Rabbi, pourquoi vous vous sacrifiez pour faire la charité, alors que vous êtes pauvre vous-même et qu'il est bien connu qu'un pauvre est libre du commandement de faire la charité? — "Sans doute suis-je libre de cette Mitzva, c'est pourquoi je la fais sans y être obligé..."

"Et moi — continua le riche — je suis fatigué de faire la charité. Je donne et donne et il n'y a pas de fin". Reb Yaacov Arié sourit et dit: "Et n'es-tu pas fatigué de manger? Pourtant tu manges et manges et il n'y a pas de fin?"

— Comment pourrait-on vivre sans manger? — répliqua le riche.

— Et comment l'homme pourrait-il vivre sans charité? — répondit Reb Yaacov Arié. ("Des Hassidim racontent").

Après le décès du "Saint Juif" de Przysucha en 1815, son successeur Reb Bounim approcha Reb Yaacov Arié de sa Cour et l'introduisit dans tous les secrets de la Thora, selon l'interprétation du Hassidisme. Il lui arriva souvent de transmettre les "billets" que lui présentaient ses Hassidim, au Rabbi Yaacov Arié, afin que celui-ci les lise et y réponde. Quand ses Hassidim se plaignirent, il leur dit ouvertement: "Croyez-moi qu'il n'y a aucune différence si vous présentez vos billets à moi-même ou à lui".

La Cour de Przuscha comptait alors une grande Kock, Reb Yitzhak Méir Alter, Reb Yitzhak de

sagesse et intelligence, tels Reb Menahem Mendel d Kock, Reb Yitzhak Méir Altr, Reb Yitzhak de Worki, Reb Zoucha de Plock, et d'autres. Reb Yaacov Arié était alors connu sous le nom de "Yaakov Worker", et c'est ainsi qu'il signa avec d'autres la lettre de nomination de Reb Zoucha nommé rabbin à Plock.

A Przysucha, Reb Yaacov Arié devint le proche ami de Reb Menahem Mendel de Kock. Un jour ils décidèrent de passer ensemble la fête de Hanoucca auprès de Rabbi Bounim. Après la fête ils décidèrent de rester à Przysucha tout l'hiver. N'ayant pas d'argent pour vivre, ils décidèrent de vendre la veste de fourrure de Reb Menahem Mendel, qui valait huit zlotys, et de partager la veste de Reb Yaacov Arié, qui elle ne valait que quatre zlotys. C'est ainsi qu'ils passèrent l'hiver. Après la Pâque ils décidèrent de passer l'été également à Przysucha jusqu'après les fêtes. A Simhath Thora, après la fin de la "table" du Rabbi Reb Bounim, Reb Yaacov Arié et Reb Menahem Mendel dansèrent ensemble pendant quatre heures d'affilée. Cette danse, Reb Yaacov Arié ne devait jamais l'oublier et il racontait souvent plus tard comment tout en dansant les deux Hassidim sautaient sur la table et descendaient sans discontinuer.

Au cours d'un des voyages des deux amis vers Przysucha, il leur arriva de devoir passer le chabbath dans un village distant de deux lieues de Przysucha. Il n'y avait pas de Juif au village et ils durent demander à un paysan polonais de les héberger. Celui-ci refusa de les faire entrer dans sa maison et consentit seulement de les loger à l'étable. Il leur refusa même une bougie pour l'entrée du chabbath et ils durent rester dans l'obscurité. Ils en furent particulièrement peiné. C'est alors que Reb Yaacov Arié dit à son ami Reb Menahem Mendel: "Vois-tu, mon ami, nous n'avons pas le choix que de nous servir de la

hak de Lublin, qu'il a souvent cité dans ses livres de commentaires.

Sous l'influence de son maître le Rabbīn Chmouel, Arié Yaacov se rendit également à maintes reprises auprès du "Maguid" de Kozienice. C'est à cette "Cour" de Kozienice, que Reb Chmouel lui trouva une fiancée de son âge, Haya, la fille du riche Reb Berich, de Ryczywol (lire Ritchivol). Le mariage fut célébré à Worki en 1810, et le Maguid de Kozienice lui même honora la cérémonie de sa présence.

Après le mariage, Yaacov Arié fut hébergé, selon la tradition, chez son beau-père à Ryczywol, et s'adonna à l'étude de la Thora et du Hassidisme. Pour La Pâque il devait de temps en temps se rendre auprès du Maguid de Kozienice. Treize ans durant, il fréquenta ainsi les "Sedarim" de Pessah du Maguid, mais celui qui resta gravé le plus fortement dans son souvenir fut un soir de Pessah quand le célèbre Reb Levi Yitzhak le "Tsadik" (le Juste), fuyant une querelle dans son village natal, était venu célébrer la Pâque. Le "Maguid" qui se considérait pourtant comme devant son allégeance à l'illustre Tsadik, ne célébra pas le Séder à la même table, mais offrit à son invité une pièce spéciale pour célébrer de Séder. Reb Yaacov Arié raconta ensuite qu'il est resté, avec une bougie dans une main et la Hagada dans l'autre, entre les deux chambres, essayant de saisir de la bouche de ces deux maîtres les paroles de sagesse qu'ils faisaient entendre à ceux qui étaient attablés avec eux: "Dans ce monde je n'ai plus d'espoir d'entendre un tel Séder. Peut-être aurai-je le mérite de l'entendre dans le monde d'En Haut..."

Un autre maître que Reb Yaacov Arié aimait fréquenter fut le célèbre "Saint Juif", Reb Yaacov Yitzhak de Przysucha. Après le décès du Maguid, c'est chez lui qu'il allait célébrer régulièrement la Pâque, mais une fois il se rendit chez le

successeur de la Cour de Kozienice, Reb Moché Elyakim. Celui-ci ne lui fit aucun reproche d'avoir "abandonné" sa Cour, mais au contraire lui accorda sa bénédiction en laissant entendre que "Yankel sera Rabbi pour très longtemps".

RABBIN A RYCZYWOL

Entre-temps le beau-père de Reb Yaacov Arié perdit de ses richesses et le jeune couple dut retourner à Worki, où il subsista grâce à la générosité de l'épouse du riche Reb Tzwi Hirsch Frydman, le gendre du Rabbi Menahem Mendel de Worki. Par la suite il trouva une occupation comme précepteur du jeune Hanokh Hénikh Hacohen de Litomirsk, gendre de Reb Yaacov Yankel de Przysucha (par la suite, Hanokh Hénikh devait devenir le Rabbi d'Aleksander). Peu après Reb Yaacov Arié fut choisi par les notables de Ryczywol comme Rabbīn de la ville. Mais la communauté était pauvre et tout son traitement fut de trois zlotys par semaine, ce qui lui permit difficilement de nourrir sa famille. Sa compagne, la Rebbitzin Haya, dut donc l'aider: elle parcourait les villages environnants, en y vendant des assiettes, et en contrepartie rapportait un peu de pommes de terre et de légumes pour nourrir ses enfants.

La pauvreté et la pénurie ne troublaient jamais Reb Yaacov Arié qui se contentait de peu. C'est ainsi, raconte la légende, qu'il n'eut pas de quoi s'acheter un chapeau, et se promena avec un chou sur la tête, à la manière des plus pauvres des paysans. Quand les gens le virent se promener tout joyeux et content avec un chou sur la tête, ils lui demandèrent: "Rabbi, n'as-tu pas honte de ta pauvreté? — Et pourquoi devrai-je en avoir honte — fut sa réponse — est-ce que je l'ai volée à quelqu'un?".

Un jour l'un de ses proches lui apporta un

d'après G. H.

LA „COUR” DES RABBIS DE RADZYMIN LES ORIGINES DE LA MAISON DE RADZYMIN

Parmi les disciples du “Voyant” de Lublin, du “Maguid” de Kozienice et du Rabbi Bounim de Przysucha (lire: Pchiskha), une place de premier rang est occupée par le Rabbi Reb Yaakov Arié de Radzymin.

Il était né en 1792 dans le petit bourg de Worki, près de Varsovie, au foyer de Reb Chlomo Guterman, un riche marchand de tissus et l'un des notables les plus considérés de la ville. Reb Yaacov Arié hérita de son père, qui fut aussi très versé dans les lettres juives, une grande vivacité d'esprit et l'application aux études. Il étudia auprès du Rabbi Chmouel, le Rabbine de Worki, descendant de l'illustre lignée de Reb Nathan Chapira de Cracovie, et disciple lui-même de Reb Akiva Eiger et plus tard Hassid du Maguid (le Prédicateur) de Kozienice.

Dès son jeune âge, Reb Yaacov Arié fut attiré par les cercles des Hassidim. Sa première rencontre fut occasionnelle. Il y avait dans son Stetl de Worki natal un “Stibl” (“chambre” de prière) des Hassidim de Lublin. En allant tous les matins se plonger dans les eaux de la rivière, Yaacov Arié passait près du “Stibl” et parfois les Hassidim l'appelèrent pour compléter le “Minyan”. C'est ainsi qu'il commença à les fréquenter. A l'occasion des fêtes, quelques Hassidim se rendirent auprès de leur Rabbi, le “Hozé” (Voyant) de

Lublin et lui remirent la liste de ceux qui fréquentaient leur “Stibl”. Parmi les noms cités, le Rabbi vit: “Le jeune Yaacov Arié, fils de Bina” et demanda à voir celui-ci. Les Hassidim répondirent qu'il ne voulait pas venir. Le Rabbi insista: “Faites le venir”. Quand on lui raconta combien le Rabbi insistait de le voir, Yaacov Arié se laissa convaincre et entreprit de partir pour Lublin avec un groupe de Hassidim à pied. C'était l'époque des fortes pluies. La marche fut longue et exténuante et il prit froid et attrapa une forte fièvre. En même temps il perdit en route ses Tephilin (phylactères). Arrivé chez le Rabbi, il était tremblant et fiévreux. Le Rabbi lui tendit la main et dit: “Jeune homme, le Saint béni soit-il te guérira de la fièvre et de la peur, mais où sont tes Tephilin?”

Yaacov Arié fut profondément troublé, car d'où le Rabbi pouvait-il savoir qu'il avait perdu ses Tephilin en route? Il n'y avait pas de doute, le Rabbi était vraiment le “Voyant”.

Cette rencontre fut pour le jeune Yaacov Arié le moment décisif de sa vie. “Quand le Rabbi prit ma main dans sa sainte main, raconta-t-il, je sentis une flamme parcourir tous mes os, qui brûla tous les désirs de mon corps”. En ce moment il était devenu un autre homme. Pendant toute sa vie il devait rester attaché au Rabbi Yaacov Yitz-

J'ai visité Radzymin dans les années vingt. J'y vins chercher un acte de naissance.

J'avais eu à Radzymin un ami, un garçon de mon âge, dont le nom était Benjamin. Là où nous vivions il y avait un verger et nous avions, par un beau jour de veille de Chavouoth ou cueilli des groseilles qui étaient encore vertes. Comme ma mère craignait que nous n'attrapions un mal au ventre, elle décida de jeter les groseilles dans la fosse où l'on jetait les ordures. À peine ma mère était-elle rentrée dans la maison, que Benjamin et moi-même, nous nous sommes précipités dans la fosse et ramassé une à une les groseilles. Nous nous sommes, bien entendu, terriblement sali et quand ma mère a appris ce qui s'était passé ce fut une scène que je n'oublierai jamais. On me déshabilla tout nu, puis on me lava et frotta, et je ne cessai de pousser des cris sauvages. Je n'aimais pas être lavé et j'étais de plus fâché que l'on ne me laissât pas manger les groseilles vertes, qui bien sûr étaient complètement salies d'ordures de tous genres. La maman de Benjamin avait probablement fait subir le même sort à mon petit copain.

Avec ma petite copine, Scheindelé, déjà nommée, j'eus un samedi matin une dispute pour un morceau de papier servant à emballer les bougies. J'ai été à tel point en colère que je la frappai avec un morceau de tôle qui traînait dans la cour. Je la blessai à sang et je reçus de bons coups en guise de punition. Ce fut l'unique fois dans ma vie où je frappai qui que ce soit. Par contre j'ai reçu des coups plus d'une fois.

Où sont-ils tous ? Y a-t-il encore quelqu'un de vivant de tous ceux dont je me souviens ? Scheindelé, je prie ton âme bienheureuse de me pardonner le mal que je te fis alors.

Je crois fermement que tout ce qui a vécu autrefois continue à vivre. Ils sont tous quelque part. Aucun compte n'est perdu. Tout oubli est un péché. Une ligne broite mène de l'Ezode d'Egypte à Radzymin et jusqu'en terre d'Israel. Souvenons-nous de tous les Stettle et perpétuons-les dans notre souvenir et surtout n'abandonnons et ne profanons jamais le langage Yiddich que l'on y avait parlé.

ISAAC BASHEVIS-SINGER

SOUVENIRS DE RADZYMIN

Je suis né dans une minuscule bourgade Le-oncin, près de Radzymin, mais dans mon passeport je suis inscrit comme étant natif de Radzymin, où j'ai passé pratiquement les premières années de ma vie. Mon père était "Rosh-Yeshiva" (directeur de l'Ecole Talmudique) auprès de la "Cour" du Rabbi de Radzymin, Reb Menahem-Mendel. Je me souviens du Rabbi, de l'épouse du Rabbi — la jeune Rebbitzin, et de la mère du Rabbi — la vieille Rebbitzin, la veuve de Reb Chloïme. Je me souviens des bedeaux du Rabbi, Reb Aïjé (un vieillard qui ne craignait pas de s'attaquer à la divine bouteille), Reb Avigdor et Reb Isroel-Eli. Avec ce dernier je me liai d'amitié plus tard à Varsovie. Une de ses filles se trouve à Montevideo, et une autre, me semble-t-il, en Israël.

Je me souviens de l'incendie de Radzymin. Il avait éclaté un vendredi. Je me souviens des samedis et des jours de fête à la Cour du Rabbi. J'ai pratiquement grandi dans cette Cour et chaque fois que je dois décrire une Cour de Rabbi miraculeux, je ne peux m'empêcher d'avoir sous mes yeux Radzymin. J'y commençai à aller au Héder chez un Melamed (instituteur) qui, plusieurs années auparavant, avait été aussi le précepteur du Rabbi. Il s'appelait Reb Fischl. Pour une raison dont je ne puis me souvenir, il y avait chez lui au Héder également des filles. Il me semble qu'elles étudiaient chez la femme de Reb Fischl. Mais

nous jouions ensemble. J'ai eu dans ce Héder deux petites amies, Esther'l et Scheindelé. Nous étions si jeunes que personne n'y trouvait à redire. Il y avait dans la cour de grosses bûches, sur lesquelles nous jouions. Les petites filles ramassèrent des pierres et tracèrent une "cuisine". Je devais être le mari, et l'une d'entre elles (ou peut-être les deux) la femme. Elles m'envoyèrent faire la prière et préparèrent mon "repas". Il y avait aussi une chèvre et nous jouions aussi avec cette chèvre.

Dans mon livre "Dans la chambre de justice de mon Père", je raconte de nombreux détails de mes années d'enfance à Radzymin. Je me rappelle bien toute l'atmosphère.

Un des élèves de mon père a été plus tard le célèbre Simha Pietrouchka. Quand je recontraï Pietrouchka en Amérique, il me raconta qu'il se souvenait de moi à l'âge d'un an. Il mangeait parfois chez nous le Shabbath. Ce Pietrouchka avait tous les signes du génie. Mon père en racontait des merveilles. En une seule nuit il avait "parcouru" deux "Messihtot" (livres du Talmud) particulièrement difficile, "Zevahim" et "Minhoth" (les deux catégories de sacrifices du Temple de Jérusalem). Le matin suivant, mon père l'interrogea sur ces livres et non seulement il les connaissait par coeur, mais encore avait appris tous les "Tossafot" (suppléments) et "Meforchim" (commentaires).

puis "le Juif de Babylone" (folklore et Cabbale) et plus tard encore "Les histoires de derrière la cheminée" (17 récits).

Une collection de ses romans parut pendant des années aux éditions du "Forwaerts" à New-York et ils furent traduits par la suite en anglais et en français. Citons entre autres "Le Voyant de Lublin", "L'esclave", "Guimpel Tam et autres ré-

cits" (ce livre est considéré comme l'une des meilleures de ses oeuvres), "Le court vendredi", "Le Spinoza de la rue du Marché". Par ses très nombreuses traductions Isaac Bashevis-Singer est probablement l'écrivain yiddich le plus célèbre auprès du lecteur américain et dans le monde entier et qui de ce fait a été proposé au Prix Nobel de la Littérature.

Reb Shlomo'lé), qui n'était pas de haute descendance, mais une simple fille de fermier.

"La vieille Rebbitzin et la jeune Rebbitzin ne s'entendaient guère. Comme toutes belle-mère et bru, elles se détestaient cordialement. Mais de plus la jeune Rebbitzin était particulièrement prétentieuse. Elle se conduisait comme une princesse, une reine. En outre la jeune épouse n'avait pas d'enfant. A quoi servaient sa beauté, son éducation, ses belles paroles et son illustre origine, quand elle ne pouvait donner d'héritier à la dynastie de Radzymin?"

"La vieille Rebbitzin proclamait ouvertement que son fils devait donner le divorce à la "prétentieuse de Biala" et prendre une autre femme capable d'avoir des enfants. C'est ce que proclamait la vieille Rebbitzin. Cependant les médecins et les professeurs disaient que ce n'était nullement de la faute de la jeune femme, mais au contraire du Rabbi. Les Hassidim des autres Cours se le répétaient de bouche en oreille et en faisaient des gorges chaudes. Les jeunes gens "progressistes" de Radzymin racontaient des plaisanteries à ce sujet et les jeunes filles rougissaient en les écoutant".

Quand je rencontrai l'écrivain Bashevis-Singer, au cours de l'un de ses séjours en Israël (Bashevis qui vit à New-York y vient souvent) et lui demandai d'écrire quelques souvenirs pour le "Livre de Radzymin", il me reçut avec beaucoup d'affabilité. Quelques jours après, son récit fut prêt. Le célèbre écrivain, dont de nombreux livres sont traduits en anglais et en français, me fit remarquer que bien qu'étant né à Leoncin, il est porté dans son passeport comme natif de Radzymin, où il avait passé son enfance. Même dans les années vingt, chaque fois qu'il avait besoin d'un document officiel quelconque il se rendait de Varsovie à Radzymin pour l'obtenir. Il me dit égale-

ment qu'il espérait pouvoir rencontrer les originaires de Radzymin au cours de l'une des cérémonies du souvenir organisées chaque année au lendemain de Simhath Thora.

L'écrivain Isaac Bashevis-Singer occupe dans la prose juive une place exclusive, à l'égal de Mendélé-Moher-Sforim, Shalom-Aleikhem, Shalom Ash et Y. Y. Weissenberg. Les critiques littéraires les plus réputés le considèrent non seulement comme un grand maître de la prose yiddish, mais surtout comme celui qui y introduisit une dimension toute nouvelle qui complète l'idée générale de notre littérature. Bashevis mit de côté le rationalisme et plongea dans les profondeurs de l'âme juive en particulier et de l'âme humaine en général. "Isaac Bashevis-Singer est le rédempteur de la dimension de l'âme juive dans la littérature yiddich. En grand artiste il sut briser la coquille et distinguer les lueurs éblouissantes du mystère de l'âme juive", écrit à son propos le rédacteur en chef du quotidien yiddich "Letzte Naves", Mordechai Tzanin, qui consacre également beaucoup de place aux éléments surnaturels et aux esprits qui reviennent souvent dans les oeuvres de Bashevis-Singer.

Le premier récit de Bashevis-Singer "Sur les vieux jours" (Oif die Elter) parut dans les "Literarische Bletter" (Pages Littéraires) en 1925 et fut suivi du récit "Femmes". Depuis lors son étoile ne cessa de briller dans le ciel de la littérature juive et il écrivit dans de nombreuses publications littéraires, parfois sous le pseudonyme de "Y. Warschawski" ou de "D. Segal". La renommée lui vint avec "La chambre de Justice de mon Père" (susmentionné) et d'autres romans évoquant des personnages et des chapitres de la vie juive, tels qu'ils lui apparurent dans son enfance auprès de la Cour de Radzymin et plus tard dans la rue Krochmalna à Varsovie. Plus tard parut son roman "Le Diable de Goray" (recueil de nouvelles),

PORTRAIT D'UN ECRIVAIN par G. H.

ISAAC BASHEVIS-SINGER

Le célèbre écrivain Isaac Bashevis-Singer, bien que né dans la bourgade de Leoncin, près de Nowydwor-Zakroczym, passa les années de son enfance à Radzymin, où il vécut avec ses parents à la "Cour" du regretté Rabbi Aharon-Menahem-Mendel que ses Hassidim appelaient "Reb Mendelé".

Isaac Bashevis-Singer

Bashevis-Singer (le pseudonyme littéraire "Bashevis" à été choisi par lui-même d'après le nom de sa mère Bathsheva, soit le "fils de Bathsheva", pour se distinguer d'un autre écrivain juif célèbre, Y. Y. Zinger, décédé il y a quelques an-

nées) a vécu à Radzymin depuis le début du siècle jusqu'à la Première Guerre mondiale. A cette époque son père servit de directeur et de juge (dayan) à la Yeshiva du célèbre Rabbi.

Dans son livre "Mein Taten's Bes-Din Stub" (La chambre de justice de mon Père) Isaac Bashevis-Singer décrit la vie à Radzymin en ces jours-là et évoque particulièrement la "Cour de Radzymin".

Et c'est ainsi qu'il trace le portrait de l'Admor, Reb Aharon-Menahem-Mendel, et son entourage:

"Le Rabbi était un énorme personnage, haut, fort, avec un immense ventre et une large barbe rousse. Quand il priait dans le Beth Hamidrach (la "petite synagogue"), il claquait des mains, tapait des pieds et poussait des cris. Samedi à midi le Rabbi recevait à table au Beith Hamidrach. Les Hassidim chantaient et le Rabbi fermait les yeux et récitait des passages sacrés. L'un des bedeaux du Rabbi retira ses battes, monta sur la table et se promenant en chaussettes sur la nappe distribuait du vin au public rassemblé.

"Le Rabbi avait une vaste Cour. Il y avait là un Beth Hamidrach, une Mikveh (bain rituel), une fontaine, une grande maison où se logeait la jeune épouse du Rabbi, la "Rebbitzin", fille du Rabbi de Biala, et une petite maison où habitait la vieille "Rebbitzin", la mère du Rabbi (veuve de

tés comme otages jusqu'au paiement de la taxe. En décembre 1939 fut ordonné le port d'un brassard jaune à l'Etoile de David et le couvre-feu à partir de 7 heures du soir.

En décembre 1940 fut créé le Ghetto. La population juive fut concentrée dans un seul quartier et à chaque famille fut attribuée une seule pièce. Outre les habitants de Radzymin il y avait dans le Ghetto également des réfugiés de Serock, Pultusk, Wiskow, Konstantinow et autres lieux (en février le nombre de réfugiés se monta à 490 et en juin 600). En décembre y furent transférées une centaine de familles de Wolomin. Le Ghetto comptait alors 2756 âmes. Les réfugiés continuèrent à affluer à Radzymin des autres villes de l'ouest de la Pologne, comme Mlawa, Proszenice, Neustadt, Rifin, etc. En juillet 1941 le Ghetto comptait 3000 âmes, dont 800 réfugiés.

Le 15 novembre 1941 le Ghetto fut clôturé de barbelés. Le Judenrat fut imposé d'un quota de 300 travailleurs par jour, qui furent employés à la coupe de bois dans la forêt et à creuser la tourbe.

En décembre fut proclamée l'“action” de confiscation de fourrures et vêtements chauds dans le Ghetto déjà frappé de famine et de l'épidémie de typhus.

En 1942 le Ghetto comptait 2800 âmes, dont 550 réfugiés. A cette époque y furent transférés un certain nombre d'habitants de Tluszcz et de Jadow et en avril il y avait de nouveau 3000 âmes.

La fin du Ghetto vint le jour de Simhath Thora 5703, le 3 Octobre 1942. Tous les Juifs de **Radzymin** furent concentrés près des **abattoirs** derrière la ville, où furent conduits également les Juifs de Wolomin et Jablonna, et au total quelque 12.000 Juifs furent déportés à Treblinka.

Pendant l'action, une partie des Juifs de Radzymin tentèrent de briser l'encerclement allemand. Plusieurs centaines tombèrent sous les balles sur place. Quelques centaines réussirent à se disperser dans les environs et en grand nombre furent tués par les Polonais. Environ 200 réussirent à se réfugier dans les forêts environnantes.

1931) 6 délégués de la liste commune sionistes-commerçants et artisans, et 2 délégués de l'Agoudath Israel.

Les institutions de la Kehila comprenaient: une synagogue (construite vers 1840, voir plus haut), 2 Baté-Midrach (oratoires), un cimetière

Avec l'occupation allemande de Radzymin 24 septembre 1939, la synagogue et autres lieux furent détruits, certains transformés en écuries et les livres de la Thora brûlés. Les travaux forcés furent imposés aux Juifs dans des circonstances cruelles et dégradantes (les barbes furent arra-

Le Monument Kosciuszko

(ancien et nouveau), un Talmud Thora et une Yechiva (outre 10 "Héders" privés), la société Linath-Hatzedek, oeuvre philanthropique (fondée en -910), le Beth Haam (club et bibliothèque des milieux sionistes), et la Bibliothèque Peretz (d'inspiration du Bund socialiste juif).

chées, etc.) Un certain nombre de Juifs furent fusillés lors des rafles pour le travail forcé. Les boutiques et les maisons juives furent pillées par les Allemands et par les Polonais. La Kehila fut imposée d'une lourde taxe par trois fois en quelques mois et les principaux notables furent arrê-

dzymín, Reb Yaacov Arié Guterman, qui rendit célèbre dans le monde juif tant Radzymin que sa Cour.

Au cours des années, la ville se développa et une fabrique d'huile et de savon fut construite, ainsi qu'une fabrique de porcelaine et une fabrique de cannes. Il y eut également cinq moulins à vent. Il y avait une pénurie constante d'eau, en tout quarante-cinq puits dans les cours privées et même cette eau là n'était pas très bonne.

dateur de la dynastie, Reb Yaacov Arié, en 1874, lui succéda son fils Reb Chloïmé (Chlomo Yehouchoua David), décédé en 1903, puis le fils de celui-ci Reb Aharon-Menahem-Mendel, décédé à Varsovie en 1934. Ce dernier vécut à Radzymin entre les deux guerres mondiales et y créa une Yechiva qui fut l'une des plus grandes et des plus réputées en Pologne. Contrairement au fondateur de la dynastie qui fut également le chef du Tribunal Rabbinique, ses descendants se contentèrent

L'église du coin de La rue stary rynek

Radzymin était née en pleine forêt et celle-ci s'étendait tout autour à une très grande distance. Vers la fin du 19ème siècle un tiers de toute la région de Radzymin était encore couvert de forêt et ce fut aussi la principale source d'occupation de la population. Le statut de ville régionale dans la province de Varsovie fut accordé à Radzymin en 1867.

La Cour des rabbis de Radzymin apporta la renommée à cette communauté. A la mort du fon-

dateur de "régner" sur la Cour seulement. Comme Rabbins de la communauté officièrent les Rabbins Simha Yaïr Rosenfeld, Nehemia Wysokinski et Ben Zion Wysokinski.

Le Conseil municipal, qui comptait 24 membres, avait (en 1927) 10 représentants juifs, dont 7 de la liste commune des sionistes et des commerçants, 2 représentants des artisans et un délégué du Poalé-Sion (gauche). Le Comité de la Kehila, composé de 3 membres, comptait (en

G. H.

L'HISTOIRE DE RADZIMIN

La ville de Radzymin, située à une vingtaine de kilomètres de Varsovie dans la région de Stanislawow est une très ancienne communauté. L'Encyclopédie Polonaise (Varsovie 1865) mentionne sa naissance officielle sous forme d'un "privilege" du Roi Wladyslaw^{IV} Lokietek, qui en 1635 accorda à cette "ville privée" le droit d'organiser quatre foires par an. La bourgade est connue par les familles nobles polonaises Radzynski et plus tard Leszczynski, qui en étaient originaires.

Sous le roi Auguste II, il y avait déjà Radzymin un très beau château avec un jardin resplendissant où la princesse régnante de Lituanie, Eleonora Czartoryski venait souvent de Varsovie. Elle était la tante du Roi Auguste II qui venait l'y visiter également et, en l'an 1785, renouvela les droits et privilèges accordés à la ville. La princesse Czartoryski s'occupa beaucoup du bien-être de la population et y fit bâtir une école, un hôpital et une église en l'an 1781.

De la famille Czartoryski, Radzymin passa à la famille Edward Lubomirski qui à sa mort légua le château et des sommes considérables aux institutions charitables et publiques. Par la suite le château fut acheté par le baron Mohvenheim en 1825, qui à son tour la céda à son "propriétaire" Kruszewski (Le dernier officiellement connu, à la date de l'Encyclopédie Polonaise, 1865).

Dans les années 1843—62 il existait à Radzymin une école normale (séminaire) d'instituteurs, précédemment à Lowicz. Par la suite le bâtiment fut transformé en bureaux du Powiat (arrondissement).

En 1865, la même encyclopédie signale une population de 3.069 âmes, 186 maisons, le tribunal régional de Stanislawow, un hôtel de ville, un bureau postal et six journées de foire-marché par an.

Le Dictionnaire Géographique du Royaume de Pologne (Varsovie, 1887) mentionne l'existence d'une synagogue à Radzymin, dans la deuxième moitié du 19ème siècle. C'est la première mention dans une source non-juive. Cependant déjà en 1858 il y avait à Radzymin une majorité de population juive (1281 Juifs sur une population totale de 2399) et il y a donc lieu de croire qu'une synagogue y existait depuis bien plus longtemps.

Le Dictionnaire Géographique décrit Radzymin comme suit:

"...Une pauvre bourgade, aux rues non pavées, deux "Rynki" (places) avec quelques rues environnantes aux maisons de bois".

La population juive en 1870 était déjà de 1962 sur 3232 âmes, soit 60,7% et il y lieu de mettre cette augmentation de la population tant générale que juive, sur le compte de l'existence et du développement de la "Cour" du Rabbi de Ra-

qui devra servir de monument de souvenir à la communauté juive de Radzymin. Quel écrivain, quel poète, pourrait-il apporter au lecteur ne serait-ce qu'un tout petit peu de la douleur des rares survivants de notre communauté exterminée? Nous avons, dans ce "Livre du Souvenir", essayé avec nos pauvres moyens de perpétuer la mémoire de nos frères et soeurs, saints martyrs de notre communauté natale. Puisse ce Livre être le second mémorial, après la "Forêt de la Communauté de Radzymin" que nous avons plantée dans les collines de Judée, à l'entrée de Jérusalem. Nous voyons dans chaque jeune arbre qui pousse dans cette forêt, face à la Cité éternelle, Capitale d'Israël, un symbole qui commémorera à jamais chaque Juif de Radzymin qui n'eut pas l'insigne privilège de monter en Israël, de vivre et de mourir pour Sion.

Marquons avec la reconnaissance et gratitude tous ceux qui se sont donnés de la peine et ont aidé à publier ce Livre du Souvenir de la Communauté de Radzymin. En premier lieu méritent d'être distingués les membres du Comité de Rédaction de ce Livre, avec en tête *Chlomo Potasz*, qui depuis sa montée dans le pays, de Paris, s'est dévoué corps et âme au soin de réunir les moyens matériels nécessaires. Tous les originaires de Radzymin, en Israël et dans la Diaspora, doivent de la reconnaissance et de la gratitude également à *Alter Wrobel* et à son épouse, qui chaque année, au jour du "Jahrzeit" de la destruction du Ghetto de Radzymin, organisent la cérémonie publique à Tel-Aviv, au cours de laquelle les rescapés de notre chère communauté communient dans le souvenir de nos saints martyrs.

GUERCHON HEL

P R E F A C E

Où êtes-vous, ô Juifs de Radzymin? Comment a pu être liquidée cette communauté célèbre, joyau de choix dans le glorieux judaïsme polonais? Où êtes-vous, ô Juifs de notre petite ville, les savants docteurs et la Thora, les simples et chaleureux Juifs, craignant le Ciel, les Hassidim et les chercheurs du progrès, les orthodoxes et les sionistes, les marchands et les artisans, les fidèles des "Stiblekh" et les assidus du Beith-Hamidrach et de la grande "Schuhl", où se pressaient les hommes du peuple; les socialistes-libres penseurs, qui croyaient fermement à l'idéal d'un monde meilleur qui naîtra à l'aide des forces progressistes de la République polonaise, et les zélateurs de la foi au Retour à Sion, "quand l'Eternel fera revenir les exilés de Sion, nous serons comme en rêve"? Où êtes-vous?

Où êtes-vous, les petits Chloïmelé's et Moïchelé's les petits gosses du Héder, exterminés en bas âge? Brebis innocentes, de quel péché vous êtes-vous donc rendus coupables? Nous ne pouvons pas ne pas croire que vous continuez à exister quelque part dans l'immensité céleste, alors que les barbares nazis, les conquérants assassins ont pris soin de ne pas laisser une tombe à leurs victimes.

Tu fus une communauté resplendissante, ô Radzymin. Centre du Hassidisme, dont la gloire de la lignée de Radzymin, avec son fondateur, l'illustre Reb Yankelé, s'est répandue aux quatre coins de la Dispersion d'Israël. La voie de la "Cour" hassidique de Radzymin s'est distinguée, non par ses grands hommes et les ambitieux de

la gloire, mais par la recherche constante de la voie de l'Eden céleste pour les simples Juifs, la voie de la piété et de la miséricorde, de la bonté et de la charité. C'est à la Cour des saints Rabbis De Radzymin, que la place d'honneur fut accordée aux Hassidim du deuxième et du troisième rang aux hommes du peuple, vers lesquels le Rabbi savait descendre de la haute cime de sa sainteté.

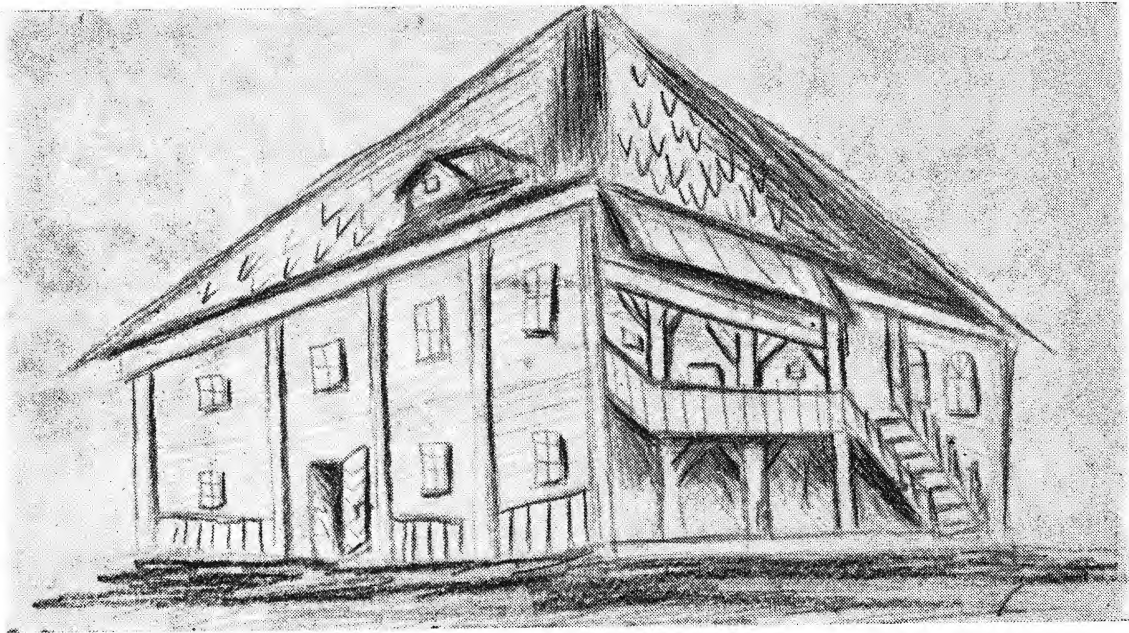
Radzymin, tu fus un centre d'études notoire de la Thora et vers ta "Yechiva" affluaient les meilleurs et les plus doués parmi les jeunes Juifs de tous les coins de la Pologne. Dans l'enceinte du Beith Hamidrach du Rabbi de Radzymin ont grandi des génies qui, avec le temps, devaient prendre le premier rang parmi les docteurs de la loi.

Les Juifs de Radzymin se sont distingués au cours des générations par leur sens aigu de l'esprit social et l'attachement à la justice. Ce n'est pas par hasard que la première société à naître au sein de la communauté de Radzymin fut celle de "Linath Hatzedek — Bikour Holim", qui s'attachait aux pauvres et aux malades, se souciait de leur fournir soins médicaux et médicaments, et dont les membres considéraient comme un devoir sacré de visiter chaque malade dans son foyer, pour le réconforter, lui et sa famille, après une dure journée de labeur.

C'est avec un sentiment de piété incommensurable et d'humilité devant l'énormité de la tâche, que nous avons entrepris de rédiger cette oeuvre

TABLE DES MATIERES

	<i>pages</i>
Préface, par Guerchon Hel	9
L'histoire de Radzymin, par G.H.	11
Isaac Bashevis-Singer, portrait d'un écrivain, par G.H.	15
Souvenirs de Radzymin, par Isaac Bashevis-Singer	18
La 'Cour' des Rabbis de Radzymin, par G. HEL	20
Les partis politiques et les institutions à Radzymin, par M.K.	38
La chorale des jeunes à Radzymin par David et Eliyahou Dembski	40
Les institutions culturelles et philanthropiques à Radzymin, par M. KOSSOWER	43
La destruction, par Michael KOSSOWER	45
Pourim au Ghetto, par Chalom Kossower	55
Comment fut sauvée ma petite Shiffra ou "Bogu-Mila", la Miraculée, par Guerchon Yonick (Jonisz)	57
La Société des "Amis de Radzymin", par Shlomo POTASZ	68

La Synagogue

LE LIVRE DU SOUVENIR
DE LA COMMUNAUTE JUIVE

DE RADZYMIN

Rédacteur responsable : GUERCHON HEL

Adaptation française : NATHANEL GRYN

Publié Encyclopédie de la DIASPORA Jerusalem / Tel-Aviv

*LE LIVRE DU SOUVENIR DE LA
COMMUNAUTE JUIVE DE RADZYMIN*

sa

*PXV
(Radzymin) +
77-3792